ВІСНИК
Прикарпатського університету

ФІЛОЛОГІЯ

МОВОЗНАВСТВО
Випуск XXI–XXII

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ФІЛОЛОГІЯ

(МОВОЗНАВСТВО)

ВИПУСК XXI–XXII

НБ ПНУС
748305

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2009

ББК 81.2 Ук – 967
В–53

Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). – Випуск XXI–XXII. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – 220 с.

Черговий випуск вісника містить статті, присвячені актуальним питанням сучасного мовознавства, передовсім україністики. Вони висвітлюють питання концептуального аналізу української мови, лексичної та словотвірної семантики, синтаксичних одиниць і категорій, проблеми діалектології, лінгвопрагматики, лінгвістичної інтерпретації художнього тексту.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

Bulletin of the Precarpathian Nationality University named after Vasyl' Stefanyk. Philology (Linguistic). – Issue XXI–XXII. – Ivano-Frankivsk, 2009. – 220 s.

The current issue of the herald contains the articles dealing with topical questions of Modern Linguistics, Ukrainian Studies, in the first place. They cover questions of the Ukrainian language conceptual analysis, lexical and derivational semantics, syntactical units and categories; problems of dialectology, linguistic pragmatics, linguistic interpretation of the literary text.

It is meant for researchers, professors, postgraduate students, and students.

Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. **В. В. ҐРЕЩУК** (*голова ради*), д-р філос. наук, проф. **С. М. ВОЗНЯК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО** д-р істор. наук, проф. **М. В. КУГУТЯК**, д-р юрид. наук., проф. **В. В. ЛУЦЬ**, д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЇШИН**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **Б. К. ОСТАФІЙЧУК**, д-р пед. наук, проф. **Н. В. ЛИСЕНКО**, д-р хім. наук, проф. **Д. М. ФРЕЇК**.

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІЇШИН** (*голова редколегії*), д-р філол. наук, проф. **Д. Г. БУЧКО**, д-р філол. наук, проф. **М. І. ГОЛЯНИЧ**, д-р філол. наук, проф. **В. В. ҐРЕЩУК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р філол. наук, проф. **Б. С. КРИСА**, д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА**, д-р філол. наук, проф. **Т. Ю. САЛИГА**, д-р філол. наук, проф. **М. В. ТЕПЛИНСЬКИЙ**, д-р філол. наук, проф. **С. І. ХОРОБ** (*відповідальний секретар*).

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА** (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), д-р філол. наук, проф. **П. І. БІЛОУСЕНКО** (Запорізький державний педагогічний університет).

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв. № 748305

Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009.
Тел.: (0342)71-56-22

КОГНІТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ

УДК 81'371
ББК 81.0

Віталій Кононенко

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ СМИСЛУ

У статті "конотація" розглядається як компонент смислу у її співвіднесенні з поняттями "асоціація", "оцінка", "пресупозиція", "референція" тощо. На прикладах лінгвокультурологічного тлумачення концептів простежено потенційні можливості конотативних показників впливати на смислову структуру номінативних одиниць. Висвітлено механізми розвитку антиномічних і антономічних значень у концептосфері української мови.

***Ключові слова**: смисл, конотація, концепт, культура, асоціація, оцінка, пресупозиція.*

Включення поняття конотації в обіг сучасного мовознавства при можливості різних тлумачень не стає перешкодою для його вживання за умови визначення вихідних параметрів, відмежувань від тотожних термінів. При обранні широкого чи звуженого підходу у кваліфікації конотації [8, 236; 3; 14, 15] має бути взятий до уваги той аспект, у рамках якого здійснюється аналіз мовних явищ; фундаментальні праці різного спрямування, виконані на мовному матеріалі з використанням конотативного апарату, засвідчують перспективність його застосування [див.: 12; 13].

Визначальним видається звернення до поняття конотації з позицій вивчення компонента номінативної одиниці – смислу; такий підхід дає змогу вийти за межі встановлення загального значення, зокрема лексичного, фіксованого в тлумачних словниках, і включити в семантичну структуру додаткові семні компоненти. Перевага терміна "конотація" полягає в його здатності замінити численні найменування близьких понять, недостатньо чітко окреслених у лінгвістичній теорії, на кшталт "співзначення" (Ш.Баллі), "відтінок", "забарвлення" і под.

Конотивні репрезентанти смислу відкривають можливості включення в коло семантичного аналізу співвідносні з ними поняття – *асоціація, оцінка*, а також *пресупозиція, референція, культурема, символ* тощо. Виділення конотативного аспекту семантичних студій надає додатковий інструментарій для опрацювання таких сфер дослідження, як лінгвопрагматика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітологія, лінгвоконцептологія. Якщо розуміти під смислом подвійність, що виникає при відтворенні в реченні події, що стосується водночас і його об'єктивного наповнення, і його сигніфікативного складника, який одержаний через віру, прагнення тощо [4, 99], постає можливість відстежити в мовних реалізаціях приховане, екзистенційне, трансцендентне, пройти шлях, визначений В.М.Телія як "від світобачення до світорозуміння" [13].

Розширене розуміння конотативних елементів смислу, згідно з яким їхній зміст визначається як "наслідок відрахування денотативного змісту", ґрунтується на прагматичній інтерпретації тексту та передбачає включення в аналіз асоціативних уявлень, ціннісних орієнтацій, зумовлених національно-культурними, етнічними, ментальними чинниками. Йдеться, зокрема, про виокремлення тих конотацій ("семантичних часток"), що доповнюють відомості про об'єктивно існуючу реалію відомостями про її національну специфіку й викликають відповідний мовленнєвий ефект [12. 3].

Поняття конотації набуває підвищеної ваги при опрацюванні концептосфери національної мови, оскільки без урахування складників мінливого, часом невловимого, як на перший погляд, смислу культурного концепту його кваліфікація залишається неповною, доконечно не визначеною, суперечливою, а саме ці додаткові семантичні компоненти – конотації – якраз і мають окреслити набір і коло можливих смислових "мерехтінь". Як зазначає О. С. Кубрякова, "концепт – це деякий окремий смисл, деяка ідея, що є у нас у свідомості, але, за всіма ознаками, головне, що така ідея існує як оперативна одиниця в процесах думки, причому одиниця, що виступає як гештальт" [7, 316]. Звідси постає уявлення про концепти, що передбачають їхній опис як носіїв структурованого знання, репрезентованого в ментальному просторі [див.: 6, 133]. Визнаючи концепт як "згусток культури в свідомості людини"[11, 43], як ментефакт, можна передбачити, що саме конотації забезпечують включення в їхній смисл складників етнокультурного спрямування.

Звернімося для прикладу до концепту *воля* [див.: 5, 29-31], що характеризується складною смисловою структурою, до того ж позначеною помітними етнолінгвістичними нашаруваннями. Неоднозначні тлумачення соціально осмисленої *волі* – від визнання її вищим виявом "свободи духу" до розуміння "життя без обмежень", "привілля" – на ґрунті текстів із національно-культурною орієнтацією починають набувати чіткіше окреслених обріїв. Виявляється, по-перше, конотація волі – "мрія", "життєва потреба", "ідеал", зумовлена позитивним асоціативно-оцінним мікрополем, по-друге, конотація – "не обмежене нормами існування", "дозвіл на будь-які дії", "порушення припустимого", що передбачає градуювання асоціативно-оцінних характеристик – від захоплення до різкого засудження. Порівняймо: "Розрізняємо кілька головних об'єктів душевного життя: ... *волю*, тобто можливість звернення наших фізичних чи духовних сил в якімсь однім напрямі" (І. Франко); "Тим запеклим душам треба було десь дівати свою силу, що пручалася, рвалася *на волю*" (Панас Мирний) [див.: СУМ, 1, 737].

У житті українського соціуму слово-поняття *воля* набуває відмінних конотацій, зокрема – "незалежне, вільне від поневолювачів життя": "Не вмирає душа наша, / Не вмирає *воля*" (Т. Шевченко), а паралельно – "історично визначена негативна ментальна риса": "Над усе слов'яни любили особисту *волю*, а це не давало їм змоги єднатися в великі суспільні організації й робило поміж ними незгоду й ворожнечу" (І. Огієнко); "національна домінанта політичного життя": "... маємо багато патріотів, які чудово розуміють проблеми нашої державності і необхідність боротьби із загрозами їй, але їм бракує *волі* мобілізувати свої здібності до необхідної праці" (Л. Лук'яненко). Порівняйте словосполучення з конотативно визначальними атрибутами: з одного боку, воля *непохитна, незламна, непереможна, добра, Божа*, з другого – *зла*, чужа, *хиренна* (Т. Шевченко), *божевільна* (Панас Мирний) і под.

© В. Кононенко

На тлі цих узуально виокремлених конотацій вирізняються оказіонально окреслені контексти з конотацією *воля* – та ж "неволя". "невід'ємність волі від неволі", "воля всупереч бажанню" та под. Порівняйте: "Дай серцю *волю* – заведе *в неволю*" (прислів'я); "Мене *по волі* і *неволі* / Носило всюди" (Т.Шевченко). Межа між волею і неволею відносна, нетривка, перехід з одного стану в інший скоріше ситуативний, аніж глибинно семантичний; наприклад, у "блискучому вислові глибокої думки" (І.Качуровський) в "Осінній казці" Лесі Українки:

Хто визволиться сам, той буде *вільний*,
Хто визволить кого – *в неволю* візьме.

Осмислена в категоріях богословського вчення *воля* – це вияв покори, смирення, що відкриває перед людиною можливість поєднати волю з благодаттю й свободою [10, 172]. Чинники класичної формули "На те воля Божа" виводять на можливе усвідомлення *волі* в конотаціях, що знижують імпульсивні вияви: людина погоджується з заповіданим їй. *Воля* не стає неволею, але набуває ознак обмеження привілля.

Зіткнення смислових конотацій помітне при семантичному аналізі концептуальних понять типу *ненависть, помста, зрада* та ін., в основі смислової структури яких закладено сему негації; вміщена в них характеристика відворотної етичної норми поєднується з кваліфікацією носія цього почуття, зазвичай людини ворожої до інших, з конотативними ознаками "поганий", "недобрий", "огидний" і под.; пор.: "...старший був у них великий хапун, а ще більший *ненависник волі"*(Панас Мирний).

З іншого боку, скажімо, почуття *ненависть* нерідко виправдовується системою додаткових конотативних позначень: об'єкт ненависті може бути настільки підлий, підступний і под., що не ненавидіти його не можна (якщо йдеться, наприклад, про ворогів рідного народу тощо). За таких умов виникають нові мовно-асоціативні зв'язки, характерологічний ефект негації пом'якшується, ненависть не лише виправдана, а й уславлена. Слово-поняття *ненависть* входить у поле інших конотативних ознак: "справедливість", "вияв любові", "вияв жалощів" тощо (за відомим висловом "від любові до ненависті один крок"). Порівняйте в "Украденому щасті" І. Франка: "Анно, серце моє! Невже ж я такий *ненависний* тобі?" (навіть припускаючи ненависть коханої до нього, протагоніст співчуває їй, переймається її стражданням, отож виправдовує таку ненависть, хоч до кінця і не вірить у неї).

Постає ідея поєднання ненависті й любові в один понятєвий вузол із семантично окресленими ознаками логічної антиномії: ненависть межує з любов'ю, любов – з ненавистю: "Він *ненавидів,* бо умів *любити*, Як мало хто уміє з нас *любить*" (М. Рильський). Зазвичай у таких контекстах простежуються конотації не стільки ненависті, скільки любові, але нерозкритої, згорнутої, потенційної; нерідко виявляє себе передбачуваність зміни почуття; пор.: І чого воно в світі так коїться! Що котрі вірно *люблять*ся – розрізняються, котрі ж *ненавидять* один одного – вінчаються?" (М.Кропивницький). За умов свідомого зведення понять конотативні нашарування підтримуються контекстуально: найменування одного з почуттів передує іншому й виконує функцію пресупозитивного компонента [див.: 2]; пор.: "Я тільки раз, єдиний раз *любив*, / А скільки раз *ненавидів* – не знаю" (Д. Павличко) (закодоване тут переважання почуття ненависті над любов'ю викликає ефект негативної характеристики суб'єкта оцінювання).

Прикметно, що богословське тлумачення поняття *ненависть* спирається, з одного боку, на погляди, згідно з якими ненависть сприймалася як належний людині душевний стан, з другого – на християнське віровчення про любов до ближнього. Звідси випливають конотативні нашарування в поясненні поняття *ненависті*: "*Ненависть* – протилежна *любові*, але вона й близька до неї" [10, 484], отож пересічення двох етичних категорій і їхній внутрішній зв'язок на ґрунті тлумачення "ненависть супроводжує любов" виправдане. Водночас християнське віровчення прагне визначити співвідношення *ненависті* й *любові*: "Після біблійного трактування суті "ненависті" християнинові стає зрозумілою настанова любові і ненависті; йому приписані певні правила поведінки: любити всіх людей, ненавидіти себе" [там само, 487]; інакше кажучи, у тлумаченні смислу *ненависті* знаходить себе конотація "ненавидіти власні вади заради самоудосконалення".

Отож у парі *ненависть-любов* конотативні ознаки дають змогу відстежити не лише "бінарну опозицію" [1, 111], протиставлені культурні коди, а й взаємне накладання, пересічення понять, утворення єдиного складного за семантичною структурою концепту із перенесенням ваги первинності з одного поняття на інший (від любові до ненависті, від ненависті до любові) залежно від виділення стрижневого поняття за участю конотацій, частіше від любові до ненависті, але можливий і зворотний напрям. Спільним у такому поєднанні двох понять є вираження сильного почуття, небайдуже ставлення до антагоніста, події чи явища, від'ємним – передовсім позитивна чи негативна оцінка та супровідні асоціації; конотативний аспект виявляє себе при наближенні цих понять одне до одного.

Складніше виявляють себе конотації пом'якшення негації в номінаціях таких негативних почуттів, як *помста, зрада* та под. Проте, зокрема, за умов пресупозитивного визначення помсти як справедливої, виправданої тією чи іншою ситуацією протидії вона може одержувати оцінку назагал позитивну; конотація "неповного прощення" все-таки зберігається, якщо й не підкріплена контекстуально, то, принаймні, в свідомості наратованою: "Сняться мені Карпати: / Довбуш месників з гір веде, / Не дає йому *помста* стати – / Не сховається ворог ніде!" (М. Нагнибіда). Якщо позитивна оцінка помсти має супроводжуватися конотаціями "справедлива", "протидія злу", "покарання за вчинене лихо" тощо, то й поняття *месник (месники)* має конотації "той, хто діє в ім'я правди", "борець за ущільнені права" і под.: "І мовля з зітханням тихим: / – Прийде *месник* – маю віру" (П. Грабовський); пор.: *народні месники, месники дужі* (І. Франко). Щоправда, *кровна помста* з конотацією "традиція роду" звичайно оцінюється негативно (скажімо, в "Тінях забутих предків" М. Коцюбинського *кривава помста* не одержує прямої конотації засудження, але дискурсивно – через історію молодих героїв – оцінюється як зло).

Опозиційні поняття *помста – прощення* (можливе *непротивлення злу*) рідко перетинаються між собою, частіше постає дилема: помститися чи простити? Крайнощі виявлення помсти, попри те, чи вона виправдана, чи ні, в українському національно-культурному просторі зазвичай засуджуються (виявляють себе конотації вагання, сумніву,

психологічної невмотивованості тощо): "І сонце мене не гріє, / І вітер не студить мій гнів: / Бульба знов розстрілює Андрія, / Гонта знову ріже – синів! / Знаю, знаю: так, певне, треба ... / Але серце падає в прірву, / Але розум пожаром гуде ..." (Є. Маланюк).

Привертає увагу системно організована структура численних прокльонів як вираження прагнення покарати людину, викликати потойбічні сили, що можуть здійснити каральні функції; українська фраземіка фіксує численні приклади подібних прокльонів, побудованих за моделлю "щоб ...", "нехай ...", "бодай", "аби..." і под.; пор. у "Зачарованій Десні" О. Довженка: "Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хворого пришестя! Щоб ти зів'яв був, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!.." і под. Проте ці заклики покарати містять конотації невдоволення, обурення, досади, подиву, гніву, але аж ніяк не побажання накликати лиха на чиюсь голову. Помста як дія, спрямована на загибель іншої людини, не передбачається; конотації створюють до того ж нашарування гумористичності, іронічної тональності.

Уявлення про етичні критерії *помсти* пов'язані з християнськими постулатами: "На біблійній мові "помста" означає, насамперед, відновлення правди, перемогу над злом" [13, 601]. Отож ідеться про справедливість відплатити за вчинене зло, за відступництво від віри, "за потоптане право". Однак обов'язок мститися відібрано в особистості і передано суспільству, функцію місництва передано Богові: "Бог поступово відкривав Себе єдиним, правомірним Месником за правду" (там само). Звідси розвинулись конотативно-асоціативні позитиви, принаймні щодо Бога-Месника, Бога відплати, водночас підтримувано ідею помсти за вчинене зло як неминучість внутрішнього задоволення людини, що гріхи будуть покарані.

Смислова структура поняття *зрада* може бути репрезентована конотацією "не зрада", зокрема, якщо йдеться про дії, виправдані з точки зору її виконавця, адже зрадник зазвичай не визнає себе таким, принаймні всіляко пом'якшує свою провину. Перша особа нерідко оцінює свої дії, визнані іншими як зрадництво, у конотаціях "вірності", "відданості" тощо. Постає, з одного боку, проблема самоідентифікації особистості, з другого – співвіднесення оцінності першої особи, мовця та свідка (йдеться про т.зв. гомодієгетичний і гетеродієгетичний наративи). Дилема "зраджувати" чи "не зраджувати" себе ґрунтується за таких обставин на принципі "розмовляти з самим собою", коли наратор – Я і співрозмовник – Я зливаються в одну цілісність – Я-концепцію з помітною конотацією "не зрада". Порівняйте: "Л і с о в и к. Доню, доню, / як тяжко ти караєшся *за зраду!..* М а в к а (підводить голову). Кого я *зрадила*? Л і с о в и к. Саму себе" (Леся Українка) (ідеться про *зраду – не зраду* на шляху від злиття з природою до життя земного, буденного, грішного).

Мав би об'єктивувати оцінку виявам зрадництва свідок, але і він часом поєднує негативне ставлення до зрадника з почуттями жалю, суму, туги з приводу його дій, конотації засудження зрадництва природно пом'якшуються: "*Зрадила* та, що любила ... / *Зрадила* мила мені, – Пусто у серці без неї, / Сумно, як в темній труні" (О. Олесь). Конотації, пов'язані з визнанням *зрадливості* як змінності почуттів і переживань, ще сильніше віддаляють смисл концепту від нашарування підступності: "То ти вже про те і не згадуєш, ні, – / Що серце давно віддала ти мені? /Те миле й *зрадливе* серденько своє!" (Леся Українка).

Конотації, що визначають амплітуду коливань від *не зради* до *зради* або в протилежному напрямі – від *зради* до *не зради*, часом ледве вловимі, здебільшого імпліцитні, на глибинному рівні – пресупозитивні. Визначення таких конотацій відбувається часом на ґрунті підсвідомих, архетипних уявлень, часом – як наслідок філософських роздумів, умовиводів, що вимагають інтерпретації тексту з позицій герменевтики, зіткнення різних поглядів і підходів; пор., зокрема, тлумачення П. Одарченком образу *духу*, що спочатку святкував *згоду* з українцями, а потім *зрадив*: "Але раптом дух *зрадив*. Знову тьма, і жах і розбрат. / І знов настав єгипетський полон, / та не в чужій землі, а в нашій власній" (Леся Українка) [9, 342] (ідеться про зраду національних пріоритетів з опертям на конотації "відступництво", "переродження", "національне ренегатство" (І. Франка), а звідси й "підступність", "дворушництво" та под.).

Безпосереднє трактування *зрадництва* як *вірності* простежується лише за умов різкої розбіжності поглядів на ті чи інші ситуації чи події; скажімо, так трактує зраду Сави Чалого своєму народові представник ворожої сили Шмигельський; як розвиток дії постає ідея спокути своєї вини: "Я кров'ю змив свою вину ...", але прощення зрадник не одержує ("Сава Чалий" І. Карпенка-Карого). Атрибуція щодо слів-понять *зрада* і *вірність* зазвичай розводить конотативні набори значень; пор.: зрада – *страшна, підла, чорна, підступна, зловмисна, віроломна; національна; несподівана, небачена* і под.; вірність – *незмінна, постійна, непідкупна*, а також – *наївна, хитка*, отож навіть в узусі це загалом антонімічні, а не антиномічні поняття. Водночас обидва слова/поняття *зрада* та *вірність* можуть одержувати спільну конотацію – "відданість", що обертається до *зради* й *вірності* відмінностями, зумовленими загальним смислом концептуального вузла. Скажімо, слова О. Гончара "Не раз уже він кров'ю довів свою *відданість* ..." можуть бути потрактовані як "змив кров'ю свою провину (зраду, відступництво тощо)" і як "беззастережлива вірність справі".

Конотативні нашарування в їхніх лінгвопрагматичних, асоціативно-оцінних вимірах настільки суттєво впливають на смислову структуру номінативної одиниці, особливо за умов їх проекції на позначення культурно-історичних явищ і процесів, що нерідко змінюють ціннісні орієнтації. Щодо опрацювання смислів концептуальних понять конотації стають важливим засобом їхнього осмислення, передовсім в етнолінгвістичному, психолінгвістичному аспектах.

1. Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007.
2. Арутюнова Н. Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике /Н. Д. Арутюнова // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – Т. 32. – 1973. – № 1.
3. Говердовский В. И. История понятия коннотация / В. И. Говердовский // Научн. докл. высш. школы Филол. науки. – 1979. – № 2.
4. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз [Пер. с франц.]. – Екатеринбург, 1998.
5. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2004

6. Кононенко В. І. Мова у контексті культури / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2008.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки слав. культуры, 2004.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Главн. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
9. Одарченко П. Епістолярна спадщина Лесі Українки / П. Одарченко // Symbolace in Honorem Yeorqii V. Shevelov. – München: Loqos, 1971.
10. Словник біблійного богослов'я / Пер. з франц. – Рим; Львів: Місіонер, 1992, 1996.
11. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов [Изд. 3-е]. – М.: Академ. проект, 2004.
12. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986.
13. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В. Н. Телия // Славянское языкознание. – М.: Наука, 1993.
14. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации / А. В. Филиппов // Вопр. языкозн. – 1978. – № 1.
15. Tokarski R. Konotacje jako składnik treści słowa / R. Tokarski // Konotacja / Pod red. J.Bartwińskiego. – Lublin, 1988.

In the article "connotation" is considered as a semantic component in its correlation with such notions as association, assessment, presupposition, reference, ets. Based on the examples of lingua cultural concepts interpretation the potential ability of the connotative indicators to affect the semantic structure of the nominative units has been studied. The antinomous and antonymous meaning development mechanism in the condominium of the Ukrainian language has been researched.

***Key words**: meaning, connotation, concept, culture, association, assessment, presupposition*

УДК 81'23
ББК 81.002.3

Марія Скаб

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК ЗАСІБ ВЕРИФІКАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У статті обґрунтовано важливість використання психолінгвістичного експерименту для перевірки результатів дослідження, проведеного за допомогою методу концептуального аналізу. Теоретичні положення застосовано для аналізу концепту ДУША.

***Ключові слова:** концепт, концептуальний аналіз, семантичний простір слова-імені концепту, анкетування, психолінгвістичний експеримент.*

У сучасній лінгвістиці відбувається становлення нового лінгвістичного методу – концептуального аналізу із використанням різноманітних методик дослідження концепту, які кожен дослідник пристосовує для аналізу "свого" концепту. В. Левицький, критично підійшовши до практичного застосування окремих методів когнітивної лінгвістики, зокрема й концептуального аналізу, зауважує, що "використання деяких прийомів і методів "когнітивного аналізу" набуває на практиці таких форм, які несумісні не тільки з уявленнями, що спираються на ідеї структурної лінгвістики і психолінгвістики з їхніми постійними пошуками максимально об'єктивних методів аналізу, але й з уявленнями про те, як досліджувати мову та її семантику, у традиційній лінгвістиці 19 ст." [5, с. 416] (порівн.: [8. с. 86]). Автор цілком слушно приходить до висновку: "чим більшою мірою мовознавець спирається в конструюванні фрейму на формальні мовні властивості досліджуваного об'єкта, тим успішнішою буде його робота" [5. 422]. Аналогічну думку знаходимо й у М. Толстого: "Лінгвістичний аналіз семантичного рівня мови (подібно до інших його рівнів) повинен спиратися в першу чергу на формальні ознаки, формальні показники, оскільки такий підхід повніше гарантує точність аналізу (описового і порівняльного) і послідовність його кроків" [7. 17–18].

Оскільки вчені зауважують, що "семантика мовного знака – головне джерело знань про зміст репрезентованого концепту", "семантична структура мови відбиває структуру думки" [8. 86], то "дослідницький шлях від семантики мовного знака до змісту відповідного концепту варто вважати істинним" [1. 183]. Саме тому ми запропонували досліджувати динаміку концептуалізації певної сфери дійсності у мові через аналіз розвитку семантичного простору слова-імені концепту, який репрезентує, об'єктивує, вербалізує концепт [6].

Підґрунтям поняття семантичного простору слова є думка В. Гака про те, що "розвиток значення слова чи його кореня може виявлятися в мові трояко: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до складу яких входить це слово" [3, 694]. Дослідження семантичного простору слова – це аналіз реалізації слова та функціонування його на різних рівнях мови: з'ясування його етимології, семантичної структури слова та можливості розширення її в текстах, насамперед фольклорному, а також художньому, в різні історичні періоди; виявлення словотвірних потенцій слова (які похідні утворюють від нього і які семеми реалізують у цих похідних); вивчення входження слова до фразеологічної одиниці, виявлення їхньої етимології для з'ясування первісної мотивації; аналіз синтагматичних зв'язків слова, тобто його сполучуваності з іншими словами в реченні тощо.

Для глибокого й всебічного опису семантичного простору слова в діахронії необхідно не лише проаналізувати лексикографічні праці, а й простежити функціонування слова в текстах різних стилів упродовж писемної історії української мови, оскільки лексикографічна фіксація семантичної структури слова не виявляє частотності використання того чи того значення загалом у мові певного періоду або закріплення його за текстами певних стилів, зміни активності використання тієї чи тієї ділянки простору.

Названа методика дала непогані результати при аналізі динаміки концептуалізації фрагмента ДУША як елемента сакральної сфери [6]. Однак, думаємо, кожну методику добре перевіряти ще й іншими, відмінними способами. Такими вважаємо результати психолінгвістичних досліджень.

Психолінгвістичний експеримент досить часто використовують при дослідженні концептів (див., напр., [4]). він дає можливість з'ясувати, яким є сприйняття концепту в момент опитування, наскільки повно визначена структура аналізованого концепту.

Упродовж 1998-2005 років ми проводили анкетування студентів І курсу теологічного та 1-2 курсів філологічного факультетів Чернівецького національного університету з метою з'ясувати їхнє

© М. Скаб

уявлення про концепт ДУША. Анкета складалася із загальних запитань: *Студентом (-кою) якого курсу та якого факультету Ви є? Ваше місце народження та проживання. Чи віруючий (-а) Ви? До якої віри себе відносите?* та спеціальних: *Що таке душа? Назвіть асоціативно-споріднені слова зі словом **душа**. Назвіть означення до слова **душа**. Назвіть фразеологізми зі словом **душа**.*

Подаємо короткі висновки щодо відповідей на спеціальні питання.

1. На запитання **Що таке душа?** всі студенти-теологи показали знання релігійного уявлення про душу, хоча й філологи також виявили не лише інтуїтивне розуміння аналізованого поняття, а й досить значні знання християнських положень про душу. Ось відповіді студентів-філологів:

Душа – людина складається із трьох частин: духу, тіла і душі. Душа поєднує в собі всі почуття людини (страх, страждання, любов, ненависть, добро, зло, віру, розчарування, надію, безнадійність).

Душа є в кожній людині. Одні розуміють, що душа – це ніби внутрішній стан людини, її почуття. Але я вірю, що після смерті моя душа полетить на небо до Бога. І коли настане великий суд Божий, визначиться, куди піде моя душа – в рай чи в пекло. Тому кожна людина за життя повинна думати про свої гріхи і якомога менше їх робити.

Душа – це, на відміну від тіла, безсмертний складник людини, який дається їй Богом. Це її внутрішній світ.

Душа – це те, що дав нам Бог, це найдорожче і найважливіше, що може мати людина.

Душа – це те, що дає Господь людині з народженням і забирає після смерті. Душа – це життя. При народженні душа дається всім однакова – чиста, цнотлива. Життя її обробляє по-різному. Якщо людина віруюча, то Бог охороняє її душу від негативних впливів.

Душа – це невидимий дух, який є у людині, за допомогою якого людина сприймає навколишній світ, дії – внутрішньо.

Душа – це те, чим живиться тіло. Без душі тіло мертве.

Душа – це невід'ємна від тіла нематеріальна частина. Вона формується із світобаченням. Асоціюється зі словом „серце".

Душа – це те, що знаходиться всередині людини, це невидимий дух.

Душа – частина людини.

Душа – це сутність людини, те, без чого не може бути тіла; життя вічне, душа людини безсмертна.

Душа є в кожної людини, яка після смерті людини продовжує життя.

Душа – можливо, суть. Можливо, річ для пізнання суті. У всякому разі – краща метафора до слова „життя".

Душа – це те, без чого людина не може існувати.

Душа – це те, без чого людина не є людиною.

Душа – це головне, що є в людині.

Душа знаходиться в тілі людини. Коли людина помирає, душа продовжує жити.

Душа – це нематеріальне тіло, внутрішній світ людини. Вона безсмертна.

Душа – внутрішнє єство людини.

Душа – це внутрішнє „я" людини, частина людини. Вона є в кожної людини, але різна.

Душа – це внутрішній стан людини.

Душа – внутрішній світ людини. Вона може бути доброю і злою, хоча інколи не збігається з діями, які людина робить. Наприклад, людина сама є доброю, а інколи, не подумавши, може вчинити комусь зло.

Душа – дивний внутрішній світ, своєрідний мікрокосмос, який має здатність забруднюватися і очищатися незліченну кількість разів.

Душа – це внутрішній світ людини: її почуття, розум, характер.

1. Душа – це внутрішній світ людини. Душа здатна до переживань, радощів і горя, любові і зради. 2. Душа – це частина людини (внутрішня), яка після смерті переходить в інший світ.

Душа – це те, що всередині людини, стрижень її морального світу, те, що веде її протягом життя, спонукає на ті чи інші вчинки.

Душа – це те, що керує людськими вчинками і почуттями. Можна сказати, що це людина всередині людини. Душа – це внутрішній світ людини, невід'ємна частинка серця, мозку, без душі неможливе життя. Душа найбільше виливається у любові.

Душа – це невидима частинка людини, яка дуже вразлива і яка може довго боліти.

Душа – це субстанція, яка сприймає і реагує на емоційні подразнення.

Душа – це невидимий показник людської чутливості, доброти.

Душа – це те, що в тебе всередині серця – зло чи добро.

Душа – дух, який знаходиться всередині людини. Тіло є для нього оболонкою. Душа безсмертна.

Душа – це щось енергійне.

Душа – це найдорожче та найсвятіше, що може мати людина.

Душа – це щось дуже особисте, це спокій.

Душа – щось особисте, таємниче, глибоке, ніколи не зрозуміле остаточно, але щире і дуже тепле.

Це невеличкий згусток антиматеріальної енергії, який тісно-натісно взаємодіє з матеріальною енергією, утворюючи, періодично, поштовх до життя, отже, до смерті, але будучи антиматерією, справді є вічним.

Інколи поетична натура філологів брала верх над логічним поясненням:

Душа – внутрішнє маленьке сонечко, яке сяє своїм промінням для ближніх.

Душа – істина, загорнута розумом, як фольгою.

Душа – це сонце навесні, це доторк вітру в теплу ніч, це ясне світло білих свіч. Душа – троянда пурпурова, яка боїться слова злого. Здавалося б, нічого немає лиха страшного, не сталося нічого, та душа не розуміє, болить. Вмирає і згорає... А потім знову воскресає, бо доброта погаснути не може, – вона горить в усмішці, в очах, горить у зроблених ділах, у пам'яті, в думках. Душа – це слово, як далека сивина, незнана і ясна.

Душа – це безодня, в яку неможливо дивитись об'єктивно, це простір, у якому існує лише одна історія, не зрозуміла іншим і, можливо, самій істоті.

Отже, спостерігаємо явне переважання релігійного та психологічного значення над іншими, часте наголошування на перевазі душі над тілом, на тому, що душа – це щось головне, суттєве; а також пояснення душі як особливого духу в людині, тобто названо практично всі центральні концептуальні

ознаки, виявлені нами при аналізі семантичного простору слова.

2. Асоціативно споріднені слова зі словом *душа*:

Любов (21), *Бог* (16), *доброта* (13), *добро, віра* (12), *серце* (11), *життя, небо, смерть, щастя* (9), *дух* (8), *радість* (7), *спокій* (6), *вічність, людина, почуття, розум, тіло* (5), *безсмертя, воля, зло, переживання, правдивість, світло, совість, церква* (4), *відвертість, всесвіт, гріх, кохання, молитва, рай, пекло, повага, світ, святість, співчуття, тепло, характер, чистота, щедрість, щирість* (3), *біль, вірність, доброзичливість, довіра, життєрадісність, земля, космос, милосердя, мир, мрія, ніжність, ніщо, осінь, піднесеність, пісня, поведінка, поезія, поступливість, потойбічний світ, простір, птах, пустота, радість, свідомість, сльози, сонце, справедливість, страх, сум, таємниця, самотність, честь, чистота* (2), *ангел, байдужість, безтілесність, благість, богобоязливість, взаємоповага, викрик, висота, відкритість, відчуття, вірність, вразливість, всепрощення, голова, горе, дощ, дружба, емоції, жінка, загадка, згода, злагода, злість, ефір, єдність, камінь, краса, лагідність, легкість, літо, людяність, лють, мама, менталітет, миліть, милостивість, мозок, море (океан), мрія, надія, наука, неагресивність, ненависть, неправдивість, нещастя, ніжність, обов'язок, пізнання, покута, порядність, посмішка, похорон, правда, праведність, приємність, простота, пух, релігія, розуміння, свічка, сентиментальність, сила, скрипка, сміливість, сон, спасіння, спілкування, сповідь, сприйняття, страждання, Суд Божий, сукупність, сумлінність, тато, тварина, терпеливість, терпимість, теплота, тиша, тривога, Україна, усмішка, філософія, хвилювання, цікавість, чесність, чорт, чутливість, Я, на дурнів не звертаєш уваги, не боїшся негараздів, бібліотека вибраних тобою авторів* (1).

Як бачимо, асоціативне поле стимулу становить доволі обширний список реакцій (167), який стосується як сакральної частини концепту, так і несакральної. Спостерігаємо виразну перевагу асоціацій, що стосуються значення "внутрішній світ людини". Дуже важливим видається наповнення ядра асоціативного поля, яке охоплює здебільшого асоціації, які стосуються в основному сакральної сфери, що свідчить про велику цінність для сучасної молодої людини християнських чеснот. Цікаво, що до ядра належить й асоціація *совість* (це значення колись входило до семантичної структури лексеми *душа*, однак з часом випало із неї [6]).

3. Означення до слова *душа*:

Частотність означень до слова *душа* розташувала їх так: *добра* (12), *кам'яна, чиста* (6), *чорна, щира* (4), *вічна, погана* (3), *безсмертна, зла, молода, невмируща, прекрасна, світла* (2), *велична, відверта, відкрита, віруюча, грішна, двобічна, жорстока, закрита, золота, істинна, крижана, лагідна, людяна, милосердна, м'яка, недобра, нечиста, праведна, пропаща, страдженниця, темна, тонка, творча, цнотлива, черства, чужа* (1).

Як бачимо, результати нашого опитування подібні до даних, поданих у "Словнику асоціативних означень іменників в українській мові" Н. Бутенко [2]: на першому місці з великим відривом від інших знаходиться означення *добра*.

4. Фразеологізми зі словом *душа*:

Ходить, як тіло без душі (9); *не лізь у душу* (8); *душа болить* (6); *рада б душа в рай, та гріхи не пускають* (4); *душа болить, а серце плаче* (4); *жити душа в душу* (3); *за нього б душу віддала* (4); *віддати себе з усією душею* (2); *наплювати в душу* (2); *чужа душа – то, кажуть, темний ліс* (4) – Л. Костенко; *віддати Богові душу* (2), *віддав Богові (нечистому) душу, віддати душу дияволу* (3), *віддати чортові душу* (2), *запродати душу, продав душу чортові, запродати душу дияволу, запродати душу нечистому; не плюй у душу* (3), *наплювати у душу* (3), *заплямив душу, заплямувати чисту душу, зганьбити свою душу; запропастити душу; аж душа в п'ятах* (2), *пішла душа в п'ятки, душа в п'яти ввійшла, аж душа в п'ятках зі страху, душа в п'яти втекла* (3); *від щирої душі бажаю* (2); *душі в ньому не чаяла* (4); *душі в ній не чує; душу згубити легко, а віднайти її важко; душа – не камінь* (3); *камінь на душі* (2); *тяжко на душі* (2), *важко на душі; очі не бачать – душа не болить* (2); *від щирого серця і усієї душі; мліє душа; душа плаче* (2), *душа співає, душа радіє, душа розривається, людина з чистою душею; чиста душа, як краплина води; душа, як у ангела (тобто чиста); душа чиста, як джерело; чистота душі, як у дитини; людина з душею малої дитини; людина з теплою душею; людина доброї душі, людина з черствою душею; чоловік хорошої душі; любити (ненавидіти) всією душею* (2); *пригорнути до душі, ні живої душі; душа – твій корінь; розкрити душу; зазирнути в душу; очистити душу; за душу взяло; без душі; красивий душею; тонкий душею – легкий помислом; в очах – її душа; душа вже відлетіла; хоч низько впав – душа злетіла; душа знає, але не скаже; душа – порожнина, яку людина протягом свого життя заповнює добром і злом; усією душею присвятив себе музиці; не лежить душа до нього; побажати від душі; душа розривається; захистити душею і тілом; не тривож душу; заглянути в душу; душа нарозпашку; люблю, як душу, трясу, як грушу; витрясти душу з людини; за доброю душею, як за горою; світло моїй душі; головою думаємо, а душею відчуваємо; чує моя душа; щире слово зігріває душу; душу людини не можна осквернити; багатого душа не болить; не розривай душі; пригріти змію на душі; заяча душа; ні гроша за душею; пісня – душа народу; багатий душею, душа груди розпирає; обличчя – дзеркало душі; душі для нього не жаліла; ти душу мені не край; його душа благала зупинитись; добра в нього душа; знай мою добру душу; недобра душа (погана людина); хлопець – душа; не людина, а душа; душевчко моя; немов бездушний; душевна людина; приректи себе на душевні муки*

Знаходимо й ліричні етюди (*Осінній дощ – то є моя душа, А журавлиний клич – то серця пісня. Тополя в полі край села – то я. А ось життя – сухе, пожовкле листя*), а також цитати із авторитетних авторів чи власних віршів: "Дух, що тіло рве до бою" (І. Франко) із поясненням "душа – дух, думаю, що спільне тут є"; "Так часом, певно, гоїться душа, щоб день новий в тривозі розпочати" (власний вірш "Схимники"); "І що з того, коли на носі у вас – окуляри, а в душі – осінь" (І. Бабель "Король").

Серед найчастіше згадуваних фразеологізмів широко вживані, розмовні (буковинське *ходить, як тіло без душі; душа болить; рада би душа в рай, та гріхи не пускають* та інші), хоча й є літературні ремінісценції (із поезії І. Франка, Л. Костенко).

Отже, матеріали психолінгвістичного експерименту підтверджують наші висновки про структуру

концепту ДУША, зроблені за допомогою спеціальної методики концептуального аналізу: центр складають концептуальні ознаки "душа – безсмертна", "душа – нематеріальна", "душа – частина людини", "душа – внутрішній психічний світ людини", "душа – людина", "душа – найважливіше в людині", "душа – основа людини", "душа – епіцентр позитивних характеристик людини, насамперед добра", "душа – суть життя"; ближню периферію складають "душа – совість", "душа – присяга", "душа – джерело психічних явищ", "душа – сукупність рис, якостей, властивих певній особі", "душа – людина як носій тих чи інших рис, якостей", "душа – прекрасна людина", "душа – заглибина в нижній передній частині шиї", "душа – основне в чому-небудь, суть чогось", "душа – центральна фігура чого-небудь"; на дальній периферії знаходяться концептуальні ознаки "після смерті людини на душу чатують світлі або темні сили", "після смерті душа залежно від її якості може попасти до раю (неба) чи пекла", "якість душі і її доля визначається кількістю гріхів", "перед смертю душа повинна покаятися, щоб зняти гріхи з душі", "душа покійного потребує піклування, особливо молитви", "людина ще за життя повинна дбати про спасіння своєї душі" тощо.

Цікаво, що в сучасних асоціаціях українців наявні концептуальні ознаки, які ще кілька століть тому зникли із семантичної структури слова ("совість").

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
2. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Львів : Вид-во при ЛДУ „Вища школа", 1989. – 326 с.
3. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
4. Єфименко О. Є. Концепт „степ" в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова" / О. Є. Єфименко. – Х., 2005. – 19 с.
5. Левицкий В. Методы анализа языковой семантики, используемые в когнитивной лингвистике / Виктор Левицкий // Біблія і культура: зб. наук. статей. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 416–423.
6. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія / М. В. Скаб, Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
7. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. II / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1966. – № 5. – С. 16–36.
8. Grzegorczykowa R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorczykowa. – [wyd. trzecie, poprawione i rozszerzone]. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 182 s.

The article proves the importance of psycholinguistic experiment to verify results of the research done using method of conceptual analysis. Theoretical theses are used to analyze the concept DUSHA.

***Key words**: concept, conceptual analysis, semantic space of the word-name of the concept, questionnaire, psycholinguistic experiment.*

© Я. Яремко

УДК 141.311 + 81
ББК 81.2 Ук-71

Ярослав Яремко

КОНЦЕПТ *РЕВОЛЮЦІОНІЗМ* У КОНЦЕПТОСФЕРІ ІВАНА ФРАНКА

На основі когнітивно-дискурсивного підходу окреслено значущість концепту революціонізм *у концептосфері І. Франка. Увиразнено вплив революціонізму письменника на модернізацію української когнітивної картини світу.*

***Ключові слова:** концепт, концептосфера, революціонізм, Іван Франко, комунікативна особистість.*

Коли окреслюємо взаємодію концептосфери і концепта, то маємо на увазі передусім їх взаємозумовленість, побудовану на гіперо-гіпонімійних відношеннях: концептосфера як загальне, родове поняття реалізується у концепті – частковому, видовому понятті, з одного боку; з іншого, – концепти є будівельним матеріалом для концептосфери. Міждисциплінарний (крос-галузевий) характер поняття "концепт", що функціонує у дискурсі філософів, логіків, психологів, культурологів та ін., зумовив широкий діапазон його інтерпретацій. Ці інтерпретації корелюють з певними напрямками у сучасній когнітивній лінгвістиці, де провідними є культурологічний (Ю. Степанов, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Карасик, Р. Кісь, В. Колесов, А. Вежбицька, Є. Бартмінський та ін.) і семантико-когнітивний (З. Попова, Й. Стернін, І. Голубовська, О. Бабушкін, М. Болдирєв, О. Лукашевич та ін.). Синтезом цих підходів є когнітивно-дискурсивний напрям, що реалізується на осі "культура – мова – свідомість".

Ключем до пізнання природи концепту, його значущості у концептосфері (національній, індивідуальній) може послужити опертя на органічний зв'язок двох утворень: первинного, а саме структури комунікативної особистості (за трирівневою моделлю мовної особистості Ю. Караулова) і вторинного, похідного – структури власне концепту. У сучасній теорії комунікації *комунікативна особистість* трактується не лише як окремий мовець, але і як певний культурно зумовлений тип комуніканта. Щодо концепту, то за нашим структурним зрізом він постає цілісним, відносно стійким психоментальним утворенням, що має складну (чотирикомпонентну) рівневу будову. Його структуру формують образний, понятєвий, аксіологічний та адоративний компоненти, які співвідносяться із відповідними рівнями комунікативної особистості: мотиваційним (архетипним), когнітивним, вербально-семантичним та трансцендентним [32, 60–69]. Така полірівнева структура комунікативної особистості підтверджує відому аксіому, згідно з якою людина більша, ніж її мова (мовлення). Ще В. фон Гумбольдт підкреслював, що "людина уся не вкладається у межі своєї мови; вона більша від того, що можна виразити у словах" [6, 349]. Адже вербальний рівень є лише частинкою Я комунікативної особистості, натомість за вербальним "кадром" може залишитися її внутрішнє життя – глибинне, невидиме і часто непідвладне озвученню. Це, можна сказати, когнітивна універсалія, яка лише увиразнює закономірну асиметрію між Я-внутрішнім, імпліцитним і Я-зовнішнім, омовленим. Навіть коли мовна картина світу матеріалізується в унікальній 50-томній (і далеко не повній) творчій спадщині Івана Франка, вона все одно не вичерпує його концептосфери,

позаяк концептосферу людини (народу) як інформаційну базу свідомості та мислення, як сферу знань (зовнішніх і внутрішніх) можна осягнути настільки, наскільки вона є омовленою. словесно вираженою.

Досліджуючи в когнітивно-дискурсивному плані концепт *революціонізм* у концептосфері І. Франка, ми водночас порушуємо, здавалось би, з'ясовану, але все ж таки актуальну проблему: був чи не був І. Франко революціонером? "Звичайно, так", – без роздумів скажуть ті, чиї знання про І.Франка не виходять за межі недавніх стереотипних ярликів типу "революціонер-демократ", "войовничий атеїст" тощо. "Звичайно, ні", – не менш впевнено заперечать ті, хто сприймає І. Франка через протилежну, "патріотичну" оптику. І все ж...

Тут доречно вдатися до словника [26. VIII] і звернути увагу на лексикографічне наповнення слова *революціонер*, яке у згаданому словнику має два значення: 1. Переконаний діяч революції, учасник революційного руху [26, VIII, 474]. Якщо йдеться про класове розуміння революції, то його заперечував сам письменник: "Під словом "всесвітня революція" я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину..." [30, XXXXVIII, 111]. Друге значення слова *революціонер* таке: "Той, хто робить переворот, відкриває нові шляхи розвитку в якій-небудь галузі" [26, VIII, 474]. В аспекті цього значення революціонізм Франка є більш ніж очевидним. Однак хіба можна у параметри зазначеної дефініції увібгати універсалізм генія І.Франка: поет, прозаїк, драматург, перекладач, вчений-енциклопедист, чий науковий обшир охоплював чи не всю гуманітарну царину знань й інтегрував українську думку в європейський ментально-культурний простір. Так, випускаючи у світ 1914 р. перший том статей суспільно-політичного змісту, опублікованих в польських і німецьких часописах (1886–1896 рр.), коли довелось трудитись в "наймах у сусідів", І. Франко зазначав: "... Я маю почутє, що даю в отсій книжці початок *школи політичного думаня* (підкреслення І. Франка), якого в такій формі і в такім обємі не має мабуть ні одно славянське письменство, ... Самі тілько статї суспільно-політичного змісту, ширшого від наших вузко краєвих справ, обіймуть три томи..." [29, 7]. Ці перекладені ним же статті – це теж "Франко незнаний" (Є. Маланюк), позаяк вони не увійшли ні в п'ятдесятитомне видання творів, ні в пізніші, пострадянські збірки.

У царині літератури, на думку відомого франкознавця З. Гузара, "творчість письменника позначена тяжінням до модерного письма, його поетика – це вже явище XX ст." [5, 2]; у мовознавстві ідеї вченого заклали підвалини для становлення сучасної української когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, теорії комунікації, зокрема міжкультурної комунікації, випередивши таким чином на століття тогочасну філологічну думку. І не тільки філологічну, і не тільки українську. А завдяки лексикону, реалізованому мовною практикою І. Франка (особливо в науковому стилі), українська мова на межі XIX–XX ст. зробила, безсумнівно, революційний крок, освоївши не те що номінативно-поняттєві лакуни, а цілі острови у різних галузях знань: філософії, політології, психології, юридичній сфері, економічній, військовій та ін. Така потужна інтелектуалізація української мови підняла її на концептуально (поняттєво) вищий щабель і водночас розвіяла міф про неї як мову лише "для домашнього вжитку". Якраз через розширення функціональних можливостей української мови, оперте на її пізнавальне наснаження європейськими імпульсами новітнього знання, втілювалась Франкова програма "послідовної і цілеспрямованої європеїзації української культури в цілому" [18, 21]. Характер по-справжньому *революційної* інтелектуально-культурної діяльності мислителя допомагає зрозуміти внутрішня форма семантично спорідненого слова *революція*, що в перекладі з латинської revolūtiō означає "переворот" [28, II, 456]. Так зусиллями Івана Франка, а невдовзі – і Михайла Коцюбинського й особливо Лесі Українки пробивав собі дорогу модернізаційний напрямок у розвитку української культури (зокрема мови і літератури). Можна лише здогадуватися про запаси словникової єкарбниці вченого-енциклопедиста і письменника, якщо недавно опублікований словопоказник мови лише поетичних творів І. Франка містить понад 35 тис. слів [8, 688]. На жаль, поки що тільки здогадуємось....

Взагалі пізнання людини через слово – це лише наближення до таїни, якою є сама людина. Адже значення слова у словнику не вичерпує його семантичного потенціалу, який оптимально може проявитись у контексті – не тільки вербальному (мовному і мовленнєвому), але й невербальному, безсловесному (ситуативному): тут важливо не лише *що* говориться, але й *хто* говорить і з якими намірами. А контекст, наприклад, у поезії "Вічний революціонер" вказує, що революціонер – це передусім "Дух, що тіло рве до бою..." [30, I, 22] Якраз це значення слова *революціонер* із власне Франковим прикладом – фразеологізмом *вічний революціонер* мало б бути, на нашу думку, першим, базовим в ієрархії значень з погляду семантичної еволюції слова. Адже завжди дія, чин (зокрема революційний) живиться в екзистенційному вимірі духом. Але не тільки з образом духу асоціюється образ вічного революціонера. У ньому закладене цілісне Франкове розуміння іманентної природи національного менталітету, складниками якого є "дух, наука, думка, воля" [30, I, 22]. Така синтетична модель є методологічним ключем до усвідомлення часто вживаного сьогодні (в етно-, психо-, соціолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці, теорії комунікації та інших відгалуженнях гуманітарних наук) терміна *національний менталітет*, який трактуємо як особливості способу почування, мислення і поведінки, зумовлені архетиповими стереотипами народу, його колективним несвідомим (термін К.-Г. Юнга) [22, 226].

Варто зауважити, що примат духу в структурі менталітету полемізує із загалом логічним і поширеним в когнітивній лінгвістиці твердженням, що менталітет формується під впливом економічних та політичних умов, природних явищ, міжетнічних взаємин і т. д. [21, 60], тобто під впливом зовнішніх чинників. Це справді так, різниця в деталях: спосіб почування, мислення, опертий на архетипи, на генетичний код, якраз визначає спосіб поведінки, умови життя в цілому, а не навпаки. Іншими словами: не применшуючи впливу середовища як вияву зовнішніх (політичних, економічних, соціальних та ін.) чинників, хочемо підкреслити домінантну роль внутрішнього, вольового начала, духовного заряду як рушійної сили особистості (соціуму). Тому в однакових зовнішніх умовах люди поводяться порізному – залежно від особистого вибору.

На думку Сорена К'єркегора, людина постійно вирішує проблему вибору ("Aut-Aut", "Або-або") – етичного або естетичного. Естетичний досвід людини підпорядковує людину подіям: естетично переживаючи подію, людина пасивно зазнає на собі її вплив. І навпаки, роблячи етичний вибір і послідовно керуючись ним, людина здобувається на справжню свободу. Вона підкоряє собі реальність, впливає на її розвиток, а відтак і будує майбутнє [див.: 19, 39]. Подібні етичні виміри актуалізуються у Франковому дискурсі, розширюючи смислове поле концепту *революціонізм*. Зробити етичний вибір – це, за І.Франком, "стати перед власним сумлінням", суд якого постійно тяжіє над людиною, виконуючи роль своєрідного морального цензора; це "уміння бути моральним" [етичний від гр. *ιεχνη* "етика", тобто "уміння бути моральним" – 9, I, 172] всупереч диктату не вельми сприятливих зовнішніх обставин: "Я можу здригатися, можу проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням" [30, XXXI, 31]. Постійна пульсація власного сумління скріплює моральну структуру людини, розвиває те, що Франко називав "почуттям собачого обов'язку" [30, XXXI, 31]. Це почуття робить людину "рабом волі" [30, I, 68], відкриває шлях до концептуальної самореалізації особистості, тобто на усіх рівнях концепту: мотиваційному (архетипному), когнітивному, вербальному і трансцендентному. Показово, що у сучасному політичному дискурсі поняття "громадянське суспільство" трактується як "галузь самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів" [23, 387]. Тому для читача образ вічного революціонера на підсвідомому рівні сприймається як художнє віддзеркалення його прототипу – самого автора твору, настільки співзвучним є їх внутрішній голос – голос сумління.

Неважко помітити, що Франкове розуміння природи менталітету, відбите крізь призму образу вічного революціонера, виходить за межі згаданої вище тріади (особливостей почування, мислення і поведінки). Воно опирається ще й на науку, утворюючи в такий спосіб потужний психоментальний синтез – запоруку перемоги народу над "пітьмою бездержавності":

Дух, наука, думка, воля –
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер [30, I, 24].

Наука була для могутнього Франкового розуму не лише способом пізнання світу і себе в ньому – вона була його релігією і мала при цьому націєтворчий характер. Відтак у контексті актуалізуються ті ідеї, без реалізації яких неможлива природність людського буття, – розум, свобода, нація:

Ти, розуме-бистроуме!
Порви пута вікові,
Що скували думку людську!

Апологетом і співцем розуму-інтелекту називав І. Франка аналітичний Є. Маланюк і наголошував: "Це не випадок, що від молодих літ Франко-поет неустанно оспівує саме "розум-владний" [13, 86]. Усвідомлюючи історичну місію митця, народ якого зв'язаний путами бездержавності, Франко у концепт *розум*, окрім загальнокогнітивного значення "здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну істину" [26, VIII, 838], вкладав націєтворчий смисл. Відтак асоціативні зв'язки цього концепту поєднують його з концептом *свобода*. Не дивно, що заради прищеплення ідеалу свободи в українській мовній свідомості його творча натура ладна пожертвувати естетичною довершеністю твору: "Пишучи що-небудь, я зовсім не хочу творити майстерверків, не дбаю о викінчення форми і т. д. не тому, що се само собою хороша річ, але тому, що *на теперь* (підкреслення наше – *Я. Я.*) головне діло в нас сама думка, – головне завдання писателя [...] збудити в голові думки" [30, XXXXVIII, 252–253]. Тому потужний інтелектуальний енергетизм є сутністю його творчої натури. Він розширював межі національної культурно-мислительської парадигми – від етнографічної до європеїзаторської. Він виводив підневільну, культурно архаїчну і маргінальну Україну з неволі інтелектуальної" (Є. Маланюк) на європейські цивілізаційні обшири. Чи багато знайдеться у світовій літературі поетів, які б присвячували свої сонети науці? Франко присвячував:

Хоч вічно злий тиран її вбива
І переслідують підніжки власти,
Хоч пітьма рада в гріб її укласти,
Проте вона вовік – вовік жива
[сонет "Наука" – 30, III, 338].

Революціонізм І. Франка у духовній царині стане ще більш виразним і очевидним, якщо уявимо собі ту суспільну атмосферу, у якій довелося жити і творити І. Франкові. Пригадаймо благословення поета, яке нагадує швидше крик душі у вірші з промовистою назвою "Моєму читачеві" (1905):

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щиру душу
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу [30, III, 102].

Пригадаймо психологічну автобіографічність творів І. Франка, що підтверджував і сам автор у листі до А. Кримського: "Майже усі мої писання пливуть з особистих імпульсів, з чуття далеко більше, як з резонів, усі напоєні, так сказати, кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями, усі вони [...] є частки моєї біографії" [30, XXXXX, 109]. І ми краще усвідомимо драматичний смисл Франкового "сиріт-ства духового". Універсум І. Франка, котрий мислив категоріями завтрашнього дня, був надто обтяжливим (пізнавально, інтелектуально, духовно) для тих, "чия національна свідомість, – як зауважує В. Сімович, – мірялася більшим або меншим прив'язанням до уніатської церкви, до чистоти її обрядів. Український патріотизм виявлявся любов'ю, і то часто на словах, до блискучої минулости Галича з князями та боярами та якоюсь неясною ненавистю до Польщі, проявлявся замилуванням до юліанського календаря та буквів старої церковної азбуки". І. Франко бачив Україну по-іншому, ніж, як сам говорив, "патентовані патріоти" – тодішні чи теперішні. І ту, яку бачив, як міг, наближав. По-каменярськи: "п'ядь за п'ядею". Навіть тоді, коли й писати вже не міг своїми руками, він жив великою Надією – державного самоутвердження українського народу: "Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського народа, але буде початком нової доби його успішнійшого розвою. Quod felix, faustum forlunatugue sit" [29, 12].

"Великим співцем Надії" називають І. Франка сучасні дослідники [5, 29]. Оскільки між поняттями "надія" і "свобода", на думку екзистенціоналістів, існує внутрішній зв'язок [16, 55], то Франкова *Надія* набирала виразних національно-екзистенційних

акцентів. Вона була відповіддю на виклик "тяжкої історичної доби", яку переживав український народ в 1914 р., коли "неісторичні" нації, всупереч присуду основоположників марксизму, творили свою державність. Ще недавно (1900 р.) усвідомлюючи, що "ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого" [30, XXXXV, 225], І. Франко переконливо вірив у "розвидняющийся день" свого народу: "Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися на нього, інакше він не буде існувати" [30, XXXXV, 285].

Ця максима мислителя, пронизана імперативом *мусимо*, конкретизує смисл концепту *революціонізм*, пов'язуючи його з поняттями "обов'язок", "громадянське сумління", загалом – з моральноетичним вибором. У розумінні І. Франка етика, яку він називає "найвищою наукою" [30, XXXXV, 39], – "то є поняття істинності, справедливості правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності..." [30, XXXXV, 39]. Акцентуючи увагу у світоглядних засадах І. Франка на "ідеалі національної самостійності", було б невиправданою помилкою не бачити його "двійника" – етичного ідеалу, якому вчений відводить визначальну роль: "Етика вчить жити людину по-людськи – вона керує завжди і всюди її кроками: вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, – і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного... " [30, XXXXV, 40]. І далі: "Щоправда, нині ще далеко до здійснення цього великого етичного ідеалу, але наука і життя, хоча й повільно, прагнуть до нього; кожний вчинок, що диктується справжньою людською моральністю в душі, прискорює його..." [30, XXXXV, 40]. Тут спостерігаємо зближення концептуальних засад українського вченого із постулатом Арістотеля: якщо ми йдемо в знаннях уперед, а в моральності назад, то ми йдемо не вперед, а назад. Взаємозумовленість цих двох, сказати б, спарених світоглядних орієнтирів – ідеалу національної самостійності й етичного ідеалу, їх нероздільна єдність забезпечували цілісність і гармонійність Франкової системи цінностей, їх непроминущу значущість. Адже в сучасних суспільно-політичних контекстах майже безальтернативно домінує принцип так званої політичної доцільності, де етичний вибір або кон'юнктурно, з "патріотичним" пафосом тільки декларується, або й взагалі ігнорується. Знаючи "політичну кухню" зсередини, пізнавши її смак на власному гіркому досвіді ("Політики, [...] так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робиться, то й апетит тобі відбере" – [30, XXXXV, 295]), І. Франко проте угрунтовував в українській когнітивній картині світу, в концептосфері і свідомості українського народу новітні концепти – *ідеал національної самостійності й високий етичний ідеал*. Це були ті підвалини-концепти, які дозволили Є. Маланюку сказати: "... Тунель був прорубаний і неволя, неволя інтелектуальна, надлюдським трудом Франка була переможена" [13, 119].

Семантико-смислові трансформації, що відбуваються навколо концепту, можуть не лише актуалізувати у контексті додаткові конотативні значення, але й надавати цим значенням символічної функції [1, 525]. Це виразно ілюструє художній дискурс І. Франка, де зміст концепту *революціонізм* стає вмістищем таких співзначень, як "свобода", "перемога", "відвага". Революційним настроєм сповнені більшість героїв його творів, які сповідували культ свободи і боротьби. Попри відому світоглядну еволюцію Франка ("романтичний", "соціялістичний", "позитивістський", "ідеялістичний", або "націоналістичний" етапи, за характеристикою О. Багана) [2, 11], І. Франко завжди був внутрішньо споріднений зі своїми героями-конкістадорами, котрі з молодечим максималізмом воїнів ("або смерть, або побіда"), незламною вірою в "нову, кращу вітчину!" керувались і жили "окликом бойовим":

До відважних світ належить,
К чорту боязнь навісну" ("Конкістадори")

Таким чином, не буде перебільшенням стверджувати, що філософія революціонізму в окреслених вище смислових проявах глибоко закорінена у концептосфері І. Франка. Вона модернізувала когнітивну картину світу українського народу, кардинально розширивши його горизонти світо- і себепізнання.

1. Арутюнова Н. Д. Символика уединения и единения в текстах Достоевского / Н. Д. Арутюнова // Язык и культура. Факты и ценности. – М., 2002. – С. 525.
2. Баган О. Світоглядна еволюція Івана Франка як ключ до розуміння його творчости / О. Баган // Іван Франко в школі. Збірник науково-методичних праць. – Дрогобич, 2003.
3. Баронин А. С. Этнопсихология / А. С. Баронин. – К., 2000.
4. Барт Р. Основы семиологии / Р. Барт // Французская семантика: От структурализма к постструктурализму. – М., 2002. – С. 297–300.
5. Гузар З. Вступ до франкознавства / З. Гузар. – Дрогобич, 2008.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985.
7. Гундорова Т. Франко – не каменяр / Тамара Гундорова. – Мельбурн, 1996.
8. Грещук В. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. / Василь Грещук // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 686–690.
9. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.
10. Зеров М. Франко – поет / Микола Зеров // Зеров Микола. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка. – Дрогобич, 2007.
11. Івшина Л. Свобода слова: операція "прикриття" / Л. Івшина // День. – 2009. – 5 червня. – С. 5.
12. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М., 1993.
13. Маланюк Є. Франко як явище інтелекту / Євген Маланюк // Книга спостережень. – Торонто, 1962. – С. 119.
14. Маланюк Є. Франко незнаний / Євген Маланюк // Книга спостережень. – С. 86.
15. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К., 2004. – С. 24.
16. Марсель Г. Homo viator / Г. Марсель. – К., 1999.
17. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше // Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. – М.; Харьков, 1999.
18. Пахльовська О. Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії / О. Пахльовська // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 19–31.
19. Пахльовська О. Етичний вибір і естетичний вибір: конфлікт і синтез / О. Пахльовська // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних. – К., 2005. – С. 39.

20. Пономарев Я. Психология творчества / Я. Пономарев. – М., 1976.
21. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика / З. Попова, И. Стернин. – М., 2007. – С. 60.
22. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник Степанов О. М. – К., 2006. – С. 226.
23. Політологія / За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Лєвківського. – 2-ге вид., випр. і допов. – К., 2001. – С. 387.
24. Ранк О. Эстетика и психология художественного творчества: Хрестоматия / О. Ранк. – Минск, 1999. – С. 15–17.
25. Сімович В. Іван Франко (біографічний нарис) // Франкіана Василя Сімовича / Упоряд., передмова та приміт. М.Білоус і З.Терлака. – Львів, 2005.
26. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
27. Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. – К., 1978. – Т. 8. – С. 17.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964–1973. – Т. III. – С. 456.
29. Франко І. В наймах у сусідів // Франко І. Писаня. – 1914.
30. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976–1984.
31. Шляхи. – Львів, 1916. – Ч. 1–2.
32. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Ярослав Яремко // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 60–69.

The significance of the concept revolutionizm in the conceptual sphere of I. Franko is lined on the basis of the cognitive-discourse approach. The attention is paid to the effect of the writer's revolutionizm on the modernization of the Ukrainian cognitive picture of the world.

Key words: *concept, conceptual sphere, revolutionizm, I. Franko, communicative individuality.*

УДК 81'374.73
ББК 81.2(Анг)

Валерій Михайленко

РАНГОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена концептуалізації рангу в англомовній картині світу та його семантизації в системі мови. Теоретичним обґрунтуванням є когнітивна лінгвістика та антропоцентричний підхід до аналізу мови, яка розглядається у тріаді: людина, мова, світ. Змодельовано концептосфери – ранг і позиція та лексико-семантичне поле вербалізації концепту та мегаконцепту.

Ключові слова: *концепт, концептосфера, когнітивний, лексико-семантичне поле, англомовна картина світу.*

Введення в проблематику

Мовознавство у пошуках свого предмета не може обійти основне питання філософії – про відношення мислення до буття, відношення ідеального до матеріального, суб'єктивного до об'єктивного. Поняття мовної картини світу – дві взаємопов'язані, хоча і різні ідеї: 1) картина світу, запропонована мовою, відмінна від наукової; 2) кожна мова малює свою картину. Реконструкція мовної картини світу є одним із важливих завдань сучасної лінгвістичної семантики. Протиставлення універсуму світу людини знаходиться у витоках мови. Ключовим ланцюгом у тріаді світу, людини та мови знаходиться людина [3, 47-49].

Теоретичне обґрунтування

Принцип антропоцентризму, як зазначає І. Г. Ольшанський, виявляється в двох аспектах: перший – "людина в мові", де він виступає як форма свідомості і транслятор культури, другий – "мова в людині", що є мірою всіх речей, в тому числі мови та культури [6, 30]. Антропоцентризм як методологічний принцип є важливим для сучасних лінгвістичних досліджень, які здійснюються в когнітивній парадигмі знань, і полягає в тому, що наукові об'єкти вивчаються, насамперед, відповідно до їх значення для людини, за їх призначенням у її життєдіяльності, за їх функціями в розвитку людської особистості. У лінгвістиці антропоцентричний принцип пов'язаний зі спробами розглядати мовні явища в межах діади "мова – людина". Ю. М. Караулов підкреслює, що не можна пізнати мову саму по собі, не звернувшись до її творця, носія, користувача – до людини, конкретної мовної особистості [4]. У сучасній когнітології домінує думка про те, що в основі різних структур знань про світ лежить концепт – одиниця ментальної інформації. Згідно з найбільш відомим визначенням О. С. Кубрякової, концепт – це одиниця "ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відбиває знання та досвід людини" [5, 146]. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць пов'язаний з впливом політичних, культурних і соціальних факторів на розвиток мови у XX столітті. Антропоцентризм є одним з домінуючих принципів світогляду людства протягом багатьох століть. Виникнення антропоцентризму належить до античної епохи. Пізніше антропоцентризм відродився в гумбольдтівській традиції. Античні концепції були сприйняті В. Гумбольдтом опосередковано, як асимільоване знання, однак антропоцентризм В. Гумбольдта не знайшов послідовного втілення в лінгвістиці. Антропоцентризм став особливо помітним у науці в останні десятиріччя XX століття і стимулював швидкий розвиток міждисциплінарних гуманітарних досліджень, в основі яких лежить триєдність "людина–мова–культура".

Постановка питання

Концепт розглядають як одиницю ментального процесу, яка кодується в мові та відображає передусім елементи категоризації світу. Він існує в ментальній сфері людини (її свідомості) як сукупність знань та інформації про актуальний та ймовірний стан справ у реальному світі у контексті емоцій, переживань, асоціацій. Усвідомлення його як ментального утворення уможливлює не тільки реконструювання ментального світу носія концептуальної системи, світу його психічного складу, але й відтворення його етнокультурного образу. Кожна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Представлені всі значення утворюють певну систему поглядів – колективну філософію, яка стає домінантною для всього мовного соціуму. Спосіб концептуалізації, притаманний даній мові, є універсальним і в той же час національно специфічним. Відповідно носії різних мов бачать світ по-різному, через призму своїх мов.

Завданням нашої статті є концептуалізація *rank* в англомовній картині світу та його семантизація в системі англійської мови. Термін "концепт" корелює з терміном "поняття", оскільки знання людини, які закріплені в понятійній формі й представляють репрезентацію об'єкта через поняття – опрацьований наукою концепт, як "фрагмент світу, зупинений когнітивною структурою, яка зазвичай виступає у вигляді групи концептів, а вони, у свою чергу, виступають у ролі значення слів" [2, 7]. Концепти розкриваються в значеннях одиниць мови [1, 118], для чого розроблений концептуальний аналіз, як головний метод логічного аналізу мови когнітивної

© В. Михайленко

лінгвістики, що передбачає моделювання (із застосуванням різних метамов або природної мови) й опис концептів — інформаційних структур свідомості, які виступають структурованою сукупністю вербальних і невербальних знань про об'єкт концептуалізації. Одним із розповсюджених прийомів реконструкції мовної картини світу є аналіз метафоричної сполучуваності слів з абстрактною семантикою, який вирізняє конкретний образ, що порівнюється у наївній картині світу з даним абстрактним поняттям. Даний метод використаний нами для побудови концептосфери "rank" в англомовній картині світу. Деякі дослідники диференціюють концепти за ступенем узагальнення, поділяючи їх на конкретно-чуттєві образи, уявлення, схеми, поняття, прототипи, фрейми, сценарії (скрипти), гештальти [6, 14]. Щодо структури, концепт визначають як складну ментальну репрезентацію, утворену кількома пов'язаними елементарними репрезентаціями, які формуються внаслідок первинної взаємодії людини із середовищем [9, 215], тобто концепт народжується як образ, але поступово перетворюється з чуттєвого образу у власне розумовий [10, 215].

Новітні розробки

Кожен концепт, що є квантом структурного знання, можна встановити через словникові дефініції, які охоплюють різні мовні засоби вираження. Як стверджує О. О. Селіванова, його ознаки під час вербалізації постають як семи, що набувають загальнонаціонального, варіантного, соціумного, групового й індивідуального характеру, закріпленого за певним способом мовної реалізації, який фіксує, зберігає й передає концептуальні та емоційно-оцінні уявлення конкретного суспільства чи особи про навколишній світ [8, 102].

Розгляд концептосфери *rank* призводить до її побудови як автономного конструкта.

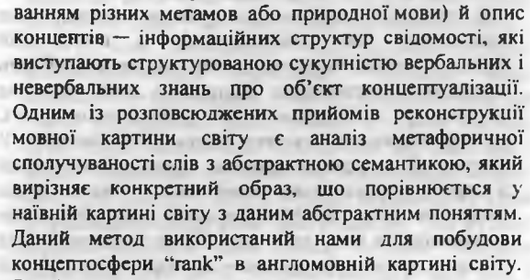

Рис. 1. Концептосфера *rank* в англомовній картині світу

Проте в результаті розширення когнітивного простору та парафрази кожного субконцепту через концепт *position*, який також входить до складу значення лексем, що представляють субконцепти, можна прийти до мегаконцептосфери *position* у системі мови.

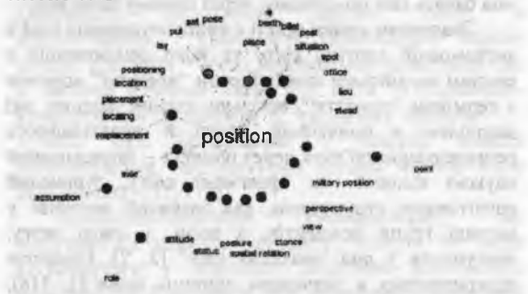

Рис. 2. Концептосфера *position* в англомовній картині світу

Для подальшої класифікації понятійної системи введемо декілька діад: світський – не-світський, де другий член також вирізняє діаду – цивільний – військовий, де можна вирізнити ще одну діаду паравійськовий – суто військовий і далі за родами військ та ін. Таким чином, ми отримаємо рангову таксономію, ієрархічно організовану.

На концептуалізацію реального світу, його сприйняття та мислення може впливати мовна вербалізація та формальне моделювання. Це підтверджується даними експериментів у процесі вивчення англійської мови як іноземної, коли наведена концептосфера в англомовній картині світу переноситься студентом у рідномовну картину світу і навпаки.

Складовими значення лексеми «rank» виступають 8 компонентів – *position, level, grade, echelon, class, status, standing і station*. Кожен компонент у системі мови представлений певною лексико-семантичною групою:

position – *status, place, level, rank, stature, prestige, class, post, appointment, role, occupation, employment, function, office, placement*;

level – *post, rank, standing, status, position, standard, rung, class, stratum, degree*;

grade – *rank, level, echelon, standing; простору, class, status order, rung, stratum*;

echelon – *level, rank, grade, rung, position, order*;

class – *social division, stratum, rank, level, echelon, status*;

status – *standing, rank, level, place, prestige, stature, honour, distinction, authority*;

standing – *status, rank, seniority, eminence, prestige, stature, distinction*;

station – *rank, place, status, position, social class, stratum, level, grade, caste, degree*.

Як видно, до складу всіх груп входить лексема *rank*, що свідчить про її домінантність. Це дає нам можливість побудувати лексико-семантичне поле рангових іменників, де лексема *rank* із своєю лексико-семантичною групою утворює центр поля, а наступні лексеми (з їхніми лексико-семантичними групами) утворюють 1-7 периферій:

1) *position*, наприклад:

Fools are put in many high positions. Ecc.10:6.

Not keep their position of authority. Jude 1:6.

2) *status*, наприклад:

Normally, his status would have reserved one of the taste screens for him, but since there were 24 scientists and crew members assigned to the exploration ark to be briefed, the four members of the scout ship that had discovered the aliens, and the Deep Space Exploration scientists and managers, he had to content himself with watching one of the intensity-only visual screens built into the low walls of the meeting room. L. Robert

3) *place*, наприклад:

At least she raised her eyes and looked at me for a moment; after that I would not have exchanged places with a king. Bram Soker.

4) *level*, наприклад:

He rose to the level of general manager. OED

5) *stature*, наприклад:

She has grown in stature since winning the Tchaikovsky Piano Competition. OED

6) *station*, наприклад:

The captain's high station in life entitled him to wear a purple robe dyed with the valuable extract from the murex snail. Clive Cussler

7) standing, наприклад:

His standing as a film director has risen in recent years. OED.

Висновки

Чим далі від центра знаходиться лексема, тим вільніші їхні відносини, і навпаки – чим ближче до центра, тим тісніші семантичні зв'язки. Зауважимо: кількість кіл, периферій залежить від об'єму корпусу фактологічного матеріалу, тому ми додали 8-му периферію, або n-периферію.

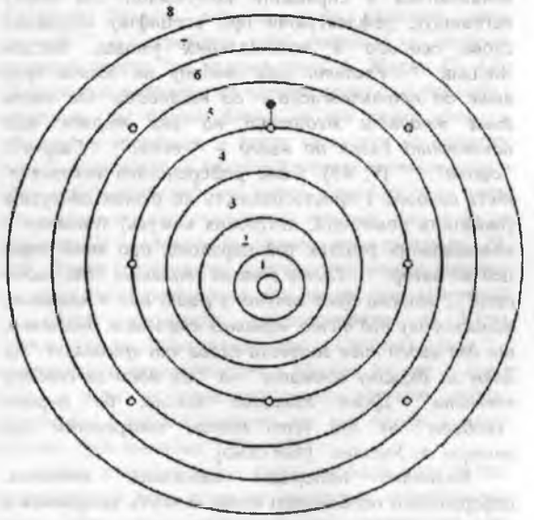

Рис. 3. Структура лексико-семантичного поля *rank* у системі мови

Перетин периферій та перехід з одної периферії в іншу можливі під впливом авторської інтенції, регістру дискурсу та контексту функціонування лексеми. Але в цьому випадку необхідно розглядати динамічну семантику кожної окремої лексеми у структурі дискурсу, де реалізуються певні компоненти значення лексеми.

Завдяки концептуальному аналізу змодельовано концептосферу *rank* в англомовній картині світу та лексико-семантичне поле концепту rank у системі англійської мови, що може бути основою для дослідження функціональної семантики складових поля у структурі дискурсу.

1. Андрусяк І. В. Концептуалізація дійсності англійськими неологізмами кінця століття / І. В. Андрусяк.// Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків: Константа, 2003. – № 586. – С. 117–119.
2. Афанасьева О. В. Новые подходы к изучению частей речи / Афанасьева О. В. // Языковая категоризация (части речи, словообразование, теория номинации). Материалы Круглого стола, посвященные юбилею Е. С. Кубряковой по тематике её исследований. Октябрь 1997 г. – М.: Языки славянской культуры, 1997. – С. 6–10.
3. Зубова Л. Г. Эволюция общей теории языка в свете его отношения к миру и человеку / Л. Г. Зубова // Семиотика, лингвистика, поэтика: К столетию со дня рождения А. А. Реформатского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 768 с. – (Studia philological).
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
5. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении / Е. С. Кубрякова – М.: Наука, 1978. – 188 с.
6. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов /Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. сл. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – С. 12–52.
7. Ольшанский И. Г. Лингвокультурология в конце XX века. Итоги, тенденции, перспективы / И. Г. Ольшанский // Лингвистические исследования в конце двадцатого века. – М.: Наука, 2000. – С. 26–56.
8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. –148 с.
9. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология. – К.: Изд-во Украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
10. Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К.: Основи, 2000. – 350 с.

The present article is focused on the concept of rank in the anglo-phone world view and its semantization in the English language competence. The investigation is undertaken in the framework of cognitive linguistics with its anthropocentric approach to language in the triad: human-being, language, and world. The conceptual structures of rank and position are modeled and a lexico-semantic field of verbalizing the concept.

Key words: *concept, conceptual structure, cognitive, lexico-semantic field, anglo-phone worldview.*

УДК 004.435:81
ББК 81.0

Роман Трифонов

МЕТАМОВА СВОБОДИ

У статті розглянуто метамовні засоби, які використовуються в есеях про свободу. Розкрито причини їх застосування, серед яких нашарованість на ім'я концепту різноманітних конотацій, важливість експлікації асоціативних рядів і типових контекстів, референційна неоднозначність, маніпулятивний потенціал слова "свобода", потреба осмислити часто вживані або прецедентні мовні одиниці, що вербалізують цей концепт, але не є його ім'ям. Метамова дозволяє мовцеві позиціонувати себе відносно певних розумінь свободи й певних закономірностей уживання пов'язаних із нею лінгвальних одиниць.

Ключові слова: *метамова, есеїстичний дискурс, конотація, асоціація, контекст, прецедентність.*

Явище, опредметнено означуване лексемами *свобода* чи *воля*, а разом з ним і самі ті мовні означники можуть ставати об'єктами настільки різних інтерпретацій, формальних ігор і високих проголошень, що потреба вчергове відрефлектувати все це навряд чи здасться зайвою. На початку 2000-х років в Україні зібрано й видано книжку з 25 сучасними вітчизняними есеями про свободу під назвою "Нерви ланцюга" [9]. Її авторами стали провідні українські письменники, дуже різні за способом висловитися, за типом мовної особистості. Ці тексти, з яких 20 написано українською мовою (4 – російською, 1 – суржиком), являють собою ціле поле для вивчення розмаїтих вербальних засобів, призначених, щоб актуалізувати один із ключових концептів у картині світу.

Важливість цього концепту зумовила його описи на матеріалах різних лінгвокультур. Чимало уваги приділила йому А. Вежбицька, яка залучила до аналізу латинську, англійську, російську, польську мови [11]. Відображений у словах *воля*, *свобода* концепт в українському мовознавстві опрацьовано в кількох значущих виданнях. Вплив категорії оцінки на розвиток значення тих лексем зауважила й розглянула Т. Космеда [5, 149–155]. Саме з ВОЛІ,

© Р. Трифонов

СВОБОДИ, НЕВОЛІ розпочинає свій огляд концептів українського дискурсу В. Кононенко, саме їм він присвячує найбільший обсяг тексту [4, 29–54], залучаючи переважно приклади з художньої літератури. В. Жайворонок розглядає *волю* (як і *неволю*) серед знаків української етнокультури, визначає її як "здатність здійснювати, переходити від думки до дії" [2, 113]. Зіставний аспект також репрезентовано в низці праць (К. Головенко. В. Михайленко, О. Теутул [1; 8]). Загалом у різних слов'янських лінгвокультурах *свободу / волю* досліджують уважно: В. Колесов заглибився в слово та мовну свідомість Давньої Русі [3, 181–184], цікавий зразок логічного аналізу з експлікацією запропонував на російському ґрунті О. Кошелєв [6], а О. Руденко та Ю. Чернявська рухалися від зіставних студій А. Вежбицької, узявши білоруський мовний матеріал [10].

У цій розвідці мене цікавить загалом вужчий, проте ще не описаний аспект: розгляд метамовних засобів, які використовуються в есеїстичній рефлексії про свободу. Без сумніву, варто цілеспрямовано співвідносити такі засоби з вербалізацією конкретних концептів, що дозволить глибше досліджувати культурно-когнітивні феномени. Концепт СВОБОДА має виразний ціннісний характер, а рефлексія над певною цінністю вимагає не лише обдумувати саму ту цінність, а й усвідомлювати, що на її осмислення впливають дискурс і мовні знаки, котрими послуговується людина. Комунікація про базові, але важко вловлювані й неоднозначно вербалізовані цінності потребує звернень мовців до пояснення, окреслення, обговорення самих мовних знаків – тобто до реалізації метамовної функції мови.

Найперше варто звернути увагу на ті метамовні фрагменти, у яких експлікуються конотації імені концепту – слова *свобода*. Так, Сергій Жадан виносить конотацію цього слова в заголовок свого есею: *"Свобода звучить пафосно"*. Світоглядна самопрезентація есеїста полягає в опонуванні цій усталеній конотації, у протиставленні їй власних знань про фрагмент дійсності. Це реалізується в антитезі: ***"Свобода, вибору зокрема, як і свобода взагалі**, справді викликає бажання поспекулювати нею: **все це дуже гарно і красиво звучить**, проте, коли йдеться не про свободу народів і континентів, а про твою персональну можливість вільного вибору, як правило, знаходиться безліч чинників, як побутових, так і метафізичних, котрі стають тобі на заваді [...] І тоді виявляється, що **свобода лише звучить пафосно**. **Насправді ж** вона пов'язана з різного штибу канцелярією на кшталт прописки, працевлаштування і підписки про невиїзд"* [9, 42–44].

Як відомо, конотації – це сліди попередніх уживань слова, і для лексеми *свобода* вони дуже важливі: *"...Навіть пересічний громадянин дедалі частіше вимовляє це слово, яке для більшості його "високочолих" собратів зробилося такою собі філологічною цяцькою"*, – пише Олесь Ульяненко [9, 178]. Мотив *філологічної цяцьки* цей автор розвиває й далі у своєму есеї, аж до метамовного (і знов антитетичного) фрагмента про підміну: *"Вульгаризація свободи передусім **робить вільним сам термін, але не людину**, тобто індивіда, – лишається тільки **філологічний слоган**, що заповнює порожні вуха та голови натовпу"* [9, 181]. Отже, у збірці есеїв ідеться не просто про попередні вживання, а про попередні (і нинішні) маніпуляції, й апогеєм міркувань щодо наслідків цих маніпуляцій словом стає речення Юрія Покальчука: *"Свобода давно стала розмінною монетою – слово "свобода" нічого не значить..."* [9, 135].

Таким чином, есеїсти осмислюють і вербалізують на метамовному рівні, що *свобода* – це те слово в дискурсі, наявність якого зовсім не означає наявності реалії, що ця одиниця має дуже непевну референцію. Зрештою, за умов відсутності тієї реалії лексема починає виконувати якісь специфічні функції, відмінні від номінативної чи від інших, які виявляються в справжній комунікації. На цьому наголошує, рефлектуючи про специфіку існування слова *свобода* в колоніальних умовах, Богдан Жолдак: *"...Уявляти собі свободу ми здатні були лише од протилежного – од несвободи. Ми могли лише творити медитації на цей термін. Що однокорінні слова до нього – "світло", "Сварог", "свято"..."* [9, 49]. Саме референційна невизначеність *свободи* і пристосованість до різних дискурсів (наявність конотацій, потрібних комусь) зумовили в колоніальних реаліях той парадокс, про який пише цей же автор: *"...Пісню січових стрільців "Ой, видно село"... можна було почути з радіо або з платівок, замасковану під пісню червоних стрільців. Знаменно, що для цього там замінили слова яко крамольні "ми йдем за Вкраїну воювати" на "ми йдем за свободу воювати". Дуже показова заміна, бо термін "свобода" не був геть таким конкретним для цензури, як Україна"* [там само].

Водночас попередні вживання, значення, референційні особливості слова можуть затиратися з плином дуже довгого часу, і тоді для реконструювання всього цього в історичному аспекті необхідна етимологія. З прикладу в "Нервах ланцюга" (фрагмент тексту Володимира Єшкілєва) бачимо, що в есеях етимологічна довідка може слугувати розширенню змісту концепту, допомагає авторові описати явище в нетипових для синхронії категоріях, залучаючи діахронічний аспект: *"...Праслов'янське "свобода" веде родовід від давньоарійського svabhada (буття своїх), яке стосувалося, скорше, родинного прихиляння особи, аніж вітрової вольності вічних втікачів від влади... Страх пригортав до сильної влади... Мешканці материків завжди обирали svabhada"* [9, 36]. Конкретно в цьому випадку загалом ідеться про явище, яке можна назвати діахронною енантіосемією (етимологічний попередник *свободи* – *svabhada* – подано як антонім сучасному її синоніму *вольність*).

Дуже важливими є асоціації, які викликає слово *свобода* в мовної особистості. Такі асоціативні парадигми становлять важливий аспект досліджень лінгвістів, наприклад, з'ясуванню їх для тих таки лексем *свобода, воля* присвячено спеціальну розвідку С. Мартінек [7]. Аналіз есеїв зі збірки дозволяє говорити, що на метамовному рівні при цьому маємо експлікацію двох різновидів асоціацій. Перший – це конкретно-чуттєві реакції на слово-стимул, ті фрагменти дійсності, що існують у культурній і буттєвій пам'яті мовної особистості без вербалізації – вербалізація виникає в процесі текстотворення, формуючи індивідуально-авторський ряд: *"Свобода вибудовується переліком найближчих асоціацій: сніжно-білий птах над морськими хвилями, розламана ортопедія малого Фореста Гампа, натовпи "оксамитових революцій", All the things she said, відкушене Тайсоном закривавлене вухо Голіфілда..."* (В. Єшкілєв) [9, 33]. Другий різновид асоціацій, який актуалізується в метамовній рефлексії

авторів, чиї твори зібрано в книжці "Нерви ланцюга", – типові контексти. Тут ідеться не про вербалізацію досвіду, а про досвід вербалізації, тієї, яка вже існує в дискурсі й визначає когнітивні структури, що їх можна назвати лінгвістичними фреймами. І передусім таким експлікованим досвідом вербалізації стає реклама: звернення до її дискурсу є першою, безпосередньою реакцією на стимул *свобода* в осмисленні різних авторів. *"Що ти особисто можеш сказати про свободу? Коли востаннє зустрічався з цією лексемою, хай навіть в рекламі, можеш щось згадати? Взагалі, можеш щось згадати, крім реклами?"* – перевіряє свої асоціації в перших реченнях тексту "на задану тему" С. Жадан [9, 42]. *"Я послухав, промовив це чарівне слово сам для себе і зауважив, що дійсно давно не чув цього слова у серйозному вживанні,* – пише знов-таки на початку есею Т. Прохасько. – *Асоціації відразу спрямовували у різні мобільні телефони, пепсі, спрайти, ще якісь реклами ще якихось споживчих товарів. Але ж це не свобода. Це – несвобода, неволя, врешті-решт"* [9, 146]. Поряд із типовими контекстами можна навести й типові словосполучення; так, вираз, теж належний до сфери мас-медіа, позиціоновано в Юрія Покальчука як фальшивий знак: *"Свобода слова" – називаються телепередачі і в Москві, і в нас... Але і тут, і там це словосполучення звучить дедалі кумедніше! Свобода сказати те, що треба, – так, мабуть, буде точніше!"* [9, 135].

Отже, з одного боку, слово *свобода* існує в тих контекстах, у яких воно не розкриває справжнього змісту, на чому наголошують літератори на метамовному рівні. З другого, різким протиставленням цьому є парадоксальний фрагмент із Оксани Забужко: *"На екрані програма Юрія Макарова "Документ" – розмова точиться про початок Другої світової війни... Ведучий... домагається від бесідників відповіді на тодішнє "прокляте питання" [...]: **чи була в українців у 1941-му році свобода вибору**?.. Питання, зрозуміло, зостається без відповіді – всі запрошені інтелектуали, незалежно від політичних симпатій та ідеологічних орієнтацій, дружно тупіють, мов **не розуміючи зв'язку слів у реченні**. Свобода? Вибору? В українців?"* [9, 57–58]. Виходить, слово вільно (пригадаймо цитований пасаж із Ульяненка про свободу терміна) існує в несправжніх контекстах, а в справжньому, принциповому, серйозному українці його вживання не розуміють. Одне й друге есеїсти подають як аномалії, розкриваючи це у своїй метамовній рефлексії.

Повернімося ще до асоціацій: виникнення їх самих як продукту й репрезентанта освоєння людиною дійсності також має бути виявом свободи. У нас мають бути вільні асоціації зі словами, не нав'язані нам. Свободу мислення (як важливу частину фреймового змісту концепту СВОБОДА) експлікує редактор і упорядник збірки Сергій Васильєв на обкладинці, проголошуючи свободу рефлексії над назвою книжки як мовленнєвою одиницею. *""Не рви ланцюга", – миттєво віджартував назву цієї книжки Сашко Іванець, вкотре довівши, що й каламбури приховують пророцтва. Комусь ланцюг нагадує лише про буцегарню. А комусь – про бунтарські солідарно зчеплені руки. Цим я хочу сказати лише те, що ми разом і кожен зокрема завжди маємо вибір. Слова. Вчинку. Думки. Принципу. Віри"* [9, обкл.].

У книжці концепт СВОБОДА можуть утілювати різні голоси. Те розуміння свободи, яке автор вважає хибним, виявляється в довкіллі у свободі вживання певних мовних одиниць, у вільній (із погляду відсутності обмежень) мовленнєвій діяльності, що не надто приваблює. Про це пише, мовою описуючи мову, Ірина Калинець: *"Свобода на слух – магічних заклинань політичних гасел, какофонії попси, матуперемату, лайки перекупок і вигуків п'яничок. Свобода від сакралізації слова, свобода табуйованої мови і суржика..."* [9, 89]. Таким метамовним контекстом авторка актуалізує своє розуміння свободи як "певної врівноваженості дозволів і заборон", за висловом О. Кошелєва [6, 62], протиставляючи його іншим розумінням.

Крім самого слова *свобода*, об'єктом метамовної рефлексії в зазначених есеях стають інші мовні знаки. У цій статті про метамову свободи розгляну ті, які можуть репрезентувати цей концепт. Рефлексія над антонімічним до імені концепту словом *неволя* в Ірини Калинець експлікує емоційну забарвленість, яка супроводжує лексему: *"...Найвища розкіш бути самим собою. За це завжди, в усі віки, в усіх суспільствах – Неволя, з великого і всеохоплюючого "НЕ"... Досить бодай окрайцем, бодай частково відчути зашморг цього "не", щоб збагнути, наскільки завжди і наскільки досконало людина знала, як вишукано можна карати лише за думку про свободу"* [9, 89–90]. Емоційно-експресивний заряд посилюється метафоричною номінацією *зашморг*, яка накладається на форму слова. На відміну від емоційного осмислення такого кшталту, можлива інтелектуальна рефлексія, як у Марії Кривенко: *"Можна сказати, що свобода в демократичному суспільстві – це сума свобод людей, які живуть у ньому. Отже, **демократичний – це і свідомий своєї свободи**"* [9, 94–95]. Така інтелектуальна рефлексія слугує проясненню семантики часто вживаного мовного знака.

В обох розглянутих випадках ішлося про ядро аналізованого концепту. Далі від нього розташовані мовні одиниці, що походять із прецедентних текстів чи репрезентують інтердискурсивність. Рефлексія над ними іноді потрібна для того, щоб не прийняти, не погодитися. Так, для О. Забужко одним із символів неприйнятного погляду на життя стає радянізм *літуни* (на метамовному рівні вона розкриває його семантику і фрагмент картини світу, що стоїть за ним) [9, 53], а Б. Жолдак дає пряму оцінку знакові народної картини світу: *"Мене в них* [піснях] *лютило те, що наших ворогів, які в нас свободу забирали, чомусь називали "воріженьками". Лютило через надто ліричну нашу вдачу, бо ніхто на Землі не називає ворогів пестливо – лише ми, українці"* [9, 49]. Інтертекстуальну одиницю можна, навпаки, прийняти та ввести з метамовним посиланням у власний дискурс, пов'язавши з концептом іще тісніше: *"...Нема нічого страшнішого за ось таке несамовладне, за накинутим тобі сценарієм відбуте життя – **по-шевченківськи мовлячи**, "нежитіє"* (О. Забужко) [9, 54].

Для вербалізації певних мисленнєвих сутностей автор також мусить удаватися до пошуку мовного знака за межами того дискурсу, у якому перебуває сам. І тоді хід в інший дискурс теж метамовно супроводжується. Дібрати якнайадекватніший засіб номінації допомагає звернення до інших мов, якщо у власній немає еквівалентного засобу: ***"те, що німецькою називається Freitod**, себто "смерть з*

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інв. № 74835

вільного вибору"" (Юрій Андрухович) [9, 9]; до інших субмов, якщо стандартні мовні знаки не задовольняють виражальних потреб: *"Чехи "робили те, чого не можна" – так, напевно, найвдаліше дасться окреслити, схарактеризувати причину старшобратнього невдоволення, **користуючись неідеологізованою мовою дітей"*** (Олександр Ірванець) [9, 86].

І нарешті, вибір для маркування свободи індивідуального мовного знака – це теж важливий крок есеїста, який дозволяє йому розкрити власну творчу особистість. А такий вибір потребує чи то підкреслення, наголошення, чи то мотивації – отже, метамови. Цікаво, що в різних есеїстів такими знаками стають власні назви, а у двох авторів цієї книжки – ще й належні до одного фрагмента картини світу. Для Б. Жолдака свобода втілюється в прізвищі *Дубчек*, написаному смолою вгорі на бетонній балці підземного переходу в радянському Києві: *"Багато років там цей напис був неушкоджений, може, тому, що ніхто в підземеллі не піднімав голови? А я стояв і дивився на це маленьке слово, яке існувало тут вільно і незнищенно, і думав про себе, що я ж набагато більший од цього напису"* [9, 50]. Для О. Ірванця ж суттєвою виявляється рефлексія над назвою країни: *"...Саме слово "Чехословаччина" було, здається, першим каталізатором ще не інакомислення [...], а лише тільки припущення можливості жити інакше"* [9, 84]. Вільний вибір імені, знака для номінації особистості також посилює виразність і вільність, свободу символічної персони в Т.Прохаська: *"Ніколи не думав, що символом свободи стане для мене Рузя. Вона називалася Розалія, але так звучала лише у документах (радянських документах, де було ще й по батькові, прізвище, місце і рік народження, національність і (!!!) прописка). Те, що вона попри це все залишалася Рузею, хоч і на Ви, було вже першим ступенем її вільності. Далі – більше..."* [9, 147].

Також вибір індивідуального мовного знака для розкриття концепту є вдалим тоді, коли мовна гра дозволяє втілити певні семи, нашарувати їх, утворивши нестандартний зміст, а метамова – розкрити його. Василь Шкляр мотивує назву свого есею "Два експромти про ню (неї)": *"Запозичене у французів слово **ню**, що означає оголену натуру, в деяких українських говірках означає її. Тому я й назвав пані Свободу саме таким "голим" займенником у... знахідному відмінку"* [9, 184]. Крім того, індивідуальність означення будь-чого – це також свобода, і наприкінці своїх розповідей Шкляр наголошує: *"Особисто я найгостріше відчуваю феномен цього наближення* [до свободи] *в мовній стихії"* [9, 192].

Таким чином, вербалізація концепту СВОБОДА, есеїстичне звернення до цієї теми потребують різних форм метамовної рефлексії. Це зумовлене й нашарованістю на ім'я концепту різноманітних конотацій, причому неоднакових у різних дискурсах, і важливістю експлікації асоціативних рядів та типових контекстів, і референційною неоднозначністю, і маніпулятивним потенціалом. Також метамовні фрагменти виникають тоді, коли осмислюються мовні одиниці, що вербалізують цей концепт, але не є його ім'ям; це знаки часто вживані або прецедентні. Метамова в багатьох випадках дозволяє мовцеві позиціонувати себе відносно певних розумінь свободи й певних закономірностей уживання пов'язаних із нею лінгвальних одиниць. Варто простежувати, які метамовні засоби виявляються залученими до вербалізації тих чи тих концептів для різних мовних особистостей у текстах різних типів.

© О. Прудиус

1. Головенко К. В. Концепти "ДОЛЯ", "ВОЛЯ", "СЕРЦЕ" в українській мовній картині світу та їх віддзеркалення в англомовному світосприйнятті: [Електронний ресурс] / К. В. Головенко // Вісн. Житом. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Режим доступу до журн.: http://eprints.zu.edu.ua/1722/1/45.pdf
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: слдовід. / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове: в 5 кн. / В. В. Колесов. – СПб.: Филол. ф-т С.-Петерб. гос. ун-та, 2001. – Кн. 2: Добро и зло. – 304 с.
4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу [монографія] / Віталій Кононенко – К.: Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 248 с.
5. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: [формування і розвиток категорії оцінки] / Тетяна Космеда. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
6. Кошелев А. Д. К эксплицитному описанию концепта "свобода" / А. Д. Кошелев // Логический анализ языка. Культурные концепты / [АН СССР; Ин-т языкознания]. – М.: Наука, 1991. – С. 61–64.
7. Мартинек С. В. Концепти ВОЛЯ та СВОБОДА в українській культурі (за результатами асоціативного експерименту) / С. В. Мартинек // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / [за ред. проф. Л. А. Лисиченко; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди]. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 184–190.
8. Михайленко В. В. Концепт "свобода" в семантичній системі мови: контрастивний аналіз [Електронний ресурс] / В. В. Михайленко, О. В. Теутул // Режим доступу: www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Philologia/41130.doc.htm
9. Нерви ланцюга: 25 есеїв про свободу / Юрій Андрухович, Юрій Винничук, Любко Дереш та ін. – 2-ге вид., змін. і доп. – Львів: Глобус, 2003. – 196 с.
10. Руденко Е. Концепт "свобода" и этнокультурное самосознание белорусов [Електронний ресурс] / Елена Руденко, Юлия Чернявская // Режим доступу: www.kateosia.by.ru/ texty/rudenko_svoboda.pdf
11. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese / Anna Wierzbicka. – N. Y.: Oxford: Oxford Univ. Press, 1997. – 317 p.

In the article, metalingual means used in essays about freedom / liberty are considered. The reasons of their application, among them a layer of different connotations on the concept name, the importance of associative ranges and typical contexts, reference ambiguity, the manipulative potential of the word свобода (freedom, liberty), the need to interpret frequently used or precedent lingual units verbalizing the concept (being not the name of the concept) are uncovered. Metalanguage lets the speakers position themselves as to certain interpretations of freedom / liberty and certain regularities of using the lingual units related to the concept.

Key words: *metalanguage, essay discourse, connotation, association, context, precedence.*

УДК 81'2
ББК 81.0

Ольга Прудиус

АВТОРСЬКА МОВНА ОСОБИСТІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУ *ЧИСТОТА*
(на матеріалі мовних картин світу І. Франка та Р. Іваничука)

У статті проводиться аналіз мовних особистостей І.Франка та Р.Іваничука на лінгво-когнітивному рівні. Розглянуто індивідуально-авторські семантико-номінативні утворення, які входять до складу концепту "чистота".

Ключові слова: *мовна особистість, мовна картина світу, концепт, метафоричний образ, проста асоціативна*

метафора, поширена асоціативна метафора, індивідуально-авторське семантичне утворення.

Лінгвістичне дослідження мовної особистості грунтується на вивченні мовної діяльності конкретного творчого суб'єкта через створені ним тексти. Більшість дослідників (В. Виноградов, М. Бахтін, Ю. Караулов, О. Криштанович) вважають, що саме текст відображає окремі фрагменти авторської картини світу, тобто виступає в ролі каталізатора системи духовних цінностей письменника, оцінки дійсності митця. Зважаючи на це, індивідуальність письменника, його світосприйняття стають домінантами в наукових дослідженнях [8, 5].

Мовна особистість у своїй структурі містить елементи спільного (об'єктивного) та індивідуального (суб'єктивного). Діалектика суб'єктивного й об'єктивного простежується у багатьох лінгвістичних категоріях: мові та мовленнєвій діяльності, ближньому і подальшому значеннях слова О. Потебні та ін. Репрезентація єдності цих елементів виявляється у знаннях, які становлять результат мовно-мисленнєвої когнітивної діяльності окремої людини та суспільства в цілому [12, 8–9]. Спираючись на можливості мови відтворювати здібності людини до пізнання та самовираження, на виявлення в ній особистісних мотивів, смислів, цінностей, Ю. Караулов у структурі мовної особистості виділив вербально-семантичний (структурно-мовний), лінгво-когнітивний (тезаурусний), мотиваційний (комунікативно-прагматичний) рівні. На думку вченого, виокремлені структурні елементи мають інваріантну, позачасову, тобто – об'єктивну, та варіантну, тимчасову, а отже, суб'єктивну, частини, які формують картину світу конкретної індивідуальності [7, 36–51]. Інваріантні складники впливають на характеристику мовної особистості як певного етнопсихологічного типу, варіантні – визначають оригінальність, індивідуальність кожної мовної особистості [12, 9]. З огляду на це, ми вважаємо за доцільне виокремити у структурі мовних особистостей І. Франка і Р. Іваничука інваріантну та варіантну частини. Інваріантна складова репрезентована ядром концепту "чистота", а варіантна – периферією досліджуваного концепту. Отже, мовна особистість становить одну з узагальнених категорій лінгвістики, що має ознаки системної організації та відповідний набір засобів реалізації, які досліджуються в аксіологічному, когнітивному та прагматичному аспектах.

Процес індивідуалізації мовної особистості відбувається лише на лінгво-когнітивному та прагматичному рівнях. У зв'язку із тим, що мотиваційний (прагматичний) рівень виходить за рамки лінгвістики, науковці не спроможні зробити вичерпного аналізу структури конкретної мовної особистості. При повному охопленні мовних засобів і можливостей їх уживання письменник, автор досліджуваних текстів, як особистість позбавлений у своїй характеристиці прагматичного складника, яким є соціальний і культурний контексти. Отже, в самому виборі мовної особистості як об'єкта лінгвопсихологічного чи когнітологічного дослідження закладено потребу комплексного підходу до її аналізу, можливість і необхідність виявлення психологічних, філософсько-світоглядних передуумов, етно-національних особливостей, соціальних характеристик, історико-культурних витоків мовної особистості [5, 4–5].

Російський мовознавець В. Виноградов, розкриваючи поняття "мовна особистість", спирається на індивідуальну мовленнєву структуру як на елементарний рівень мови художньої літератури. Дослідник наголошує на тому, що структуру індивідуальної словесної творчості складають ряди своєрідно суцільних чи диференційованих соціально мовних або ідеологічно групових контактів, які ускладнені і деформовані специфічними особистісними формами [3, 62]. На думку В. Виноградова, мовну особистість формують образ автора і художній образ, які певним чином взаємодіють між собою. Зважаючи на те, що матеріалом для дослідження стали художні твори І. Франка та Р.Іваничука, припускаємо, що мовну особистість цих письменників формують не лише образ автора, але й образи персонажів.

Когнітивна лінгвістика займається комплексним вивченням мовної особистості на лінгво-когнітивному рівні. Одним із вербально виражених компонентів мовних картин світу (далі – МКС) аналізованих митців, а отже одиницею лінгво-когнітивного рівня структури мовних особистостей І. Франка і Р. Іваничука, є концепт *чистота*. Складові концепту представлені сукупністю словоформ, які перебувають у відповідних парадигматичних і синтагматичних відношеннях, а також виступають у ролі семантичних підказок, які дозволяють нам через певні контексти встановити ядерне (інваріантне) і периферійне (варіантне) смислове наповнення концепту *чистота*.

Семантичне ядро аналізованого концепту у МКС І. Франка та Р. Іваничука реалізується через семантико-прагматичні поняття і метафоричні образи, які ми виокремили за допомогою вербально виражених підказок (окремих лексем та словосполучень) і на основі внутрішнього смислу певних контекстів, безпосередньо спираючись на словникову дефініцію лексеми *чистота* та авторські бачення.

Периферія концепту *чистота* у своєму складі також містить поняття і метафоричні образи, які були встановлені тим самим способом, що й семантичні реалізації ядра. Більшість понять, якими вона репрезентована, формують досліджуваний концептуальний центр. Її вербальні опорні компоненти лише семантично увиразнюють і розмежовують зміст цих понять, серед яких трапляються і такі, що беруть участь у встановленні глибинного змісту образів *чистоти*.

Проведений аналіз засвідчив, що семантико-номінативні складові ядра і периферії представлені у фізичних та абстрактних категоріях. При цьому слід зазначити, що семантико-прагматичні поняття формують два типи категорій, а метафоричні трансформації належать переважно до другого типу, за винятком метафоричного образу Р. Іваничука *"чистота – це прозора вода мови, яка ллється з уст людини і напуває спраглих"*, який входить до складу фізичних категорій.

Під час аналізу понять і метафоричних образів ми досягли таких результатів:

– виявили спільні, частково споріднені та індивідуально-авторські змістові утворення;
– з'ясували, що більшість спільних для аналізованих мовних особистостей семантико-прагматичних понять відрізняються семантичними відтінками (напр. **чистий** – не забруднений, не замазаний, без бруду, пилу і плям, вимитий (*лише за Р. Іваничуком*); // який тримають у чистоті, прибраний, не засмічений, охайний (*спільне для обох авторів*); // одягнений у незабруднений одяг (*лише за Р. Іваничуком*); //

не каламутний, прозорий (*спільне для обох авторів*)); стосовно периферії відмінними є номінативні засоби вираження;

– встановили, що в основі трактування семантичних модифікацій (метафоричних образів) лежать об'єднувальні та суб'єктивно-особистісні елементарні й поширені асоціативні метафори, які у складі відповідних метафоричних образів пов'язані між собою причинно-наслідковою залежністю (простежується лише в І. Франка: *"чистота – це насіння благих діянь, прагнень і бажань; жар, який запалює серця на світлі починання і благі діяння"* ← *"святість – це вогонь почуттів і прагнень, який пронизує усю людську істоту")*, або ж служать для виявлення їх змістової (*"чистота – це образ ідеальної людини, характеристикою якої є осяяність"* ↔ *"чистота – це золото людської душі; душевна і тілесна краса людини, яка горить чистим золотом, проймає світлом заскорузлі душі")* чи асоціативно-змістової спорідненості (*"ясність – це світло надії і приємних моментів у безхмарному небі людського життя"* ↔ *"ясність – це світло сонячного променя, яке наповнює людське життя радістю, приємністю і спокоєм")*.

У мовній свідомості І. Франка концептуальний центр *чистоти* реалізується через індивідуально-авторські семантико-прагматичні поняття, які представлені лише в абстрактних категоріях. До цих понять відносимо такі: чистий – старанно, акуратно виконаний (*"у пана зробимо все завчасу, і добре, і чисто"*), чистий – одного походження, однієї крові, чистокровний (*"чистої крові русин"*), чистий – який не викликає сумніву, справжній, не фальшивий (*"контракт був цілком чистий"*).

Порівняно з ядром периферія досліджуваного концепту у МКС згаданого письменника репрезентована індивідуально-авторськими поняттями не лише у абстрактних, але й у фізичних категоріях. Пор.:

Фізичні категорії: прозірчастий – який позбавлений чого-небудь побічного; домішок, що заважають дивитися крізь предмет (*"вугля робиться прозірчастим"*).

Абстрактні категорії: свіжий – позбавлений від негативних думок; оновлений (*"Він вдумувався в кожде слово, строїв плани, і то розвело потрохи його гарячку, освіжило його"*), святий, ясний – ідеальний; без зовнішніх і внутрішніх хиб (*"ясний і високий жіночий ідеал"*).

На відміну від І. Франка, Р. Іваничук оперує індивідуально-авторськими поняттями, які репрезентують ядро і периферію концепту "чистота" через фізичні (оптичні, нюхові, оптично-нюхові – стосується лише ядра, акустичні – стосується лише периферії) та абстрактні категорії. Пор.

Фізичні категорії:

- *оптичні* (чистий – який переписаний начисто; протилежне *чорновий* (*"переписані начисто канцелярські папери"*), чистий – рідкий (про ліс) (*"грабовий лісок був прочищений"*);
- *нюхові* (чистий – свіжий, позбавлений неприємного запаху (*"чистим повітрям дихають"*);
- *оптично-нюхові* (чистий – свіжий, який не містить пилу (про повітря) (*"голубі хвилі чистого повітря"*), чистий – ясний, з прозорим свіжим повітрям (про ранок, день і т. ін.) (*"Нинішній ранок був чистий"*);
- *акустичні* (криштальний – ясний, правильний, чіткий (про мову) (*"мова – криштальна"*).

Абстрактні категорії: (чистий – пограбований; // обшуканий" (*"обчистити кишені у вельможного пана"; // "прочистимо (обшукаємо) все: ліси ..."*), чистий – далекий від безпосереднього практичного застосування, прямо не пов'язаний із використанням (перен.) (*"у галузі чистої математики"*). благородний – який належить до привілейованих верств суспільства (*"в жилах якого не тече й краплі благородної крові"*). справжній – який рисами, якостями подібний до кого-, чого-небудь (*"був справжнім гайдамакою у фраку"*).

Аналіз джерельного матеріалу показав, що концепт "чистота" у МКС І. Франка і Р. Іваничука представлений не лише семантико-прагматичними поняттями, але й метафоричними образами.

Як зазначалося раніше, в основі змістової інтерпретації метафоричних образів лежать об'єднувальні або суб'єктивно-особистісні асоціативно-метафоричні ключі. З огляду на це, серед виявлених смислових трансформацій, які становлять надбання мовної свідомості І. Франка і Р. Іваничука, до індивідуально-авторських семантичних модифікацій *чистоти* із суб'єктивно-особистісними поширеним та елементарними асоціативними метафорами ми зарахували такі: пор.

І. Франко:

– *Чистота – це образ ідеальної людини, характеристикою якої є осяяність.* Ключем до правильного трактування цього образу є поширена асоціативна метафора *"чистота – це образ ідеальної людини"*.
– *Чистота – це насіння благих діянь, прагнень і бажань; жар, який запалює серця на світлі починання і благі діяння.* В основі змістової інтерпретації цього образу лежать елементарна та поширена асоціативні метафори *"чистота – це жар"* і *"чистота – це насіння діянь"*.
– *Святість – це вогонь почуттів і прагнень, який пронизує усю людську істоту* Трактування даного образу визначається семантичним центром – поширеною асоціативною метафорою *"святість – це вогонь почуттів і прагнень"*.
– *Щирість – це сила людської відданості; твердиня сто раз тривкіша, ніж мур.* Ключем до семантичної інтерпретації цього образу є поширена асоціативна метафора *"щирість – це сила відданості"*.
– *Ясність – це світло надії і приємних моментів у безхмарному небі людського життя.* Семантичним центром даного метафоричного образу виступає поширена асоціативна метафора *"ясність – це світло надії і приємних моментів"*.

Р. Іваничук:

– *Чистота – це прозора вода мови, яка ллється з уст людини і напуває спраглих.* Ключем до семантичної інтерпретації цього образу виступає поширена асоціативна метафора *"чистота – це прозора вода мови"*.
– *Чистота – це світло правди.* Трактування даного образу визначається семантичним центром – елементарною асоціативною метафорою *"чистота – це світло"*.
– *Чистота – це золото людської душі; душевна і тілесна краса людини, яка горить чистим золотом, проймає світлом заскорузлі душі.* В основі змістової інтерпретації цього образу лежать два семантичні ключі – поширені

асоціативні метафори *"чистота – це золото душі"*, *"чистота – це душевна і тілесна краса людини"*.

– *Ясність – це світло істини, яке горить для того, щоб розбудити сплячих і повернути зір сліпцям; пучок променів, який пробиває густу темряву, що оповила свідомість людини.* Трактування цього образу визначається асоціативно-метафоричними центрами *"ясність – це світло істини"*, *"ясність – це пучок променів, який пробиває густу темряву"*.
– *Ясність – це світло сонячного променя, яке наповнює людське життя радістю, приємністю і спокоєм.* Семантичним центром даного метафоричного образу є поширена асоціативна метафора *"ясність – це світло сонячного променя"*.

При цьому слід зазначити, що метафоричні образи ядра досліджуваного концепту характеризуються смисловою спорідненістю з семантичними трансформаціями периферії в межах однієї авторської МКС. Пор.: І. Франко: *"чистота – це насіння благих діянь, прагнень і бажань; жар, який запалює серця на світлі починання і благі діяння"* ↔ *"святість – це вогонь почуттів і прагнень, який пронизує усю людську істоту"* // Р. Іваничук: *"чистота – це світло правди"* ↔ *"ясність – це світло істини, яке горить для того, щоб розбудити сплячих і повернути зір сліпцям; пучок променів, який пробиває густу темряву, що оповила свідомість людини"*.

Аналіз усіх семантичних модифікацій, які ми виокремили у творах І. Франка та Р. Іваничука, свідчить що внутрішній смисл метафоричних образів *"чистота – це біле тло душі, якому притаманні ознаки чистого золота"* (за І. Франком) – *"чистота – це тло душі, вимите під дощем"* (за Р. Іваничуком) і *"чесність – це стежка праведного життя"* (за І. Франком) – *"чесність – це сторожа сумління; дорога праведного життя"* (за Р. Іваничуком) визначається об'єднувальними асоціативними метафорами *"чистота – це тло"*, *"чесність – це дорога (стежка)"*. При цьому слід зазначити, що глибинний зміст згаданих образів ідентичний. Однак перша пара смислових трансформацій відрізняється відмінним матеріальним втіленням відповідної властивості чистоти, а друга – тим, що в основі індивідуально-авторського образу Р. Іваничука лежать два асоціативно-метафоричні ключі: *чесність – це сторожа і чесність – це дорога*, які розширюють коло його смислових інтерпретацій.

У мовній свідомості І. Франка функціонує лише один метафоричний образ, семантична інтерпретація якого визначається двома асоціативно-метафоричними центрами: *"чистота – це насіння благих діянь, прагнень і бажань; жар, який запалює серця на світлі починання і благі діяння"*. Однак у МКС Р. Іваничука, порівняно з І. Франком, таких смислових трансформацій є більше. Це насамперед метафоричний образ концептуального центра *"чистота – це золото людської душі; душевна і тілесна краса людини, яка горить чистим золотом, проймає світлом заскорузлі душі"* і образи периферії *"чесність – це сторожа сумління; дорога праведного життя"*, *"ясність – це світло істини, яке горить для того, щоб розбудити сплячих і повернути зір сліпцям; пучок променів, який пробиває густу темряву, що оповила свідомість людини"*.

Зі сказаного випливає ряд істотних для нас висновків:

– У художніх творах І. Франка та Р. Іваничука суб'єктивне ставлення до світу трансформується у художньо-виразові форми мови не лише через пряму вказівку на чистоту, а й непрямо-виразово, асоціативно, виражаючи унікальність, індивідуальність авторського бачення і мислення.
– Концепт "чистота" становить логічну структуру, яка представлена ядром і периферією. Компоненти цієї структури дозволяють пробудити нашу уяву і з її допомогою відтворити окремі наочні фрагменти авторських уявлень, життєвих моментів, спогадів, особистих переживань, які безпосередньо стосуються *чистоти*. При цьому слід зазначити, що саме метафоричні образи є тими каталізаторами, які дозволяють відшукати в авторській свідомості індивідуально-особистісні репрезентанти концепту "чистота".

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 147–173.
2. Башук А. І. Ключові концепти поетичної картини світу М. Гумільова в метафоричному осмисленні / А. І. Башук: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 2002.
3. Виноградов В. В. О художественной прозе / В. Виноградов. – М., 1930.
4. Губарева Г. А. Феномен поетичної мовної картини світу / Г. А. Губарева // Вісник Харків. національ. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – № 538: Сер. філологічна. – Вип. 34: Актуальні питання сучасної філології. – Х., 2002. – С. 186–190.
5. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша / Т. І. Должикова: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 2003.
6. Іваничук Р. Твори: В 3 т. – К., 1988.
7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М., 1987.
8. Криштанович О. В. Мовленнєва структура образу автора у творчості Юрія Федьковича: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Чернівці, 2006.
9. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М., 2004.
10. Лобур Н. В. Антропометрична метафора у мовній картині світу: типологічна модель (на матеріалі української і чеської мов): Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Львів, 1997.
11. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. Маслова. – М., 2000.
12. Синиця І. А. Мовна особистість автора у науково-гумористичному тексті XIX ст. (комунікативний, культурологічний, образно-стилістичний аспекти): Автореф. дис. … д-ра філол. наук. – К., 2007.
13. Словник синонімів української мови: У 2 т. – Т. 2. – К., 2001. – Т. 1. – 1999. – С. 957. – Т. 2. – 2000. – С. 93, 380, 467, 602, 669, 879–882, 929.
14. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980. – Т. 11. – 1980. – С. 331–334.
15. Франко І. Я. Вибрані твори: У 3 т. – К., 1973.

The analysis of the linguistic personalities I.Franko and R.Ivanychuk at lingual-cognition level is conducted in the article. Individually-author semantic formations which enter in the complement of concept "cleanness" are considered.

Key words: *linguistic personality, linguistic picture of world, concept, metaphorical appearance, simple associative metaphor, widespread associative metaphor, indtvidually-author semantic formation.*

УДК 81'37
ББК 81.2Ук–71

Олена Кардащук

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ ЛЕКСЕМИ "ЛІС" У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Проаналізовано реалізацію семантичної структури лексеми "ліс" у творах О. Кобилянської "Земля" та "У неділю рано зілля копала". Вивчення інтерпретацій образу лісу дозволяє визначити його функціонування в різноманітних контекстах. Ці структури відбивають художнє бачення О. Кобилянської, її розуміння моделі світобудови, семантично наповнюючи лексему "ліс" новими конотаціями.

Ключові слова: *семантична структура слова, когнітивна лінгвістика, концептуальні слова, художній текст.*

Останнім часом в українському мовознавстві широко розгорнулися когнітивні дослідження. Розробляються нові методики когнітивного аналізу, теоретичні питання когнітивної лінгвістики, описуються конкретні концепти (В. Кононенко, О. Селіванова, Ж. Соколовська, Т. Радзієвська, Т. Космеда, М. Скаб та ін.).

У нашій статті ми робимо спробу аналізу семантичної структури лексеми "ліс" у творах Ольги Кобилянської "Земля" та "У неділю рано зілля копала".

Художній текст – явище багатовимірне, тому і залишає кожному, хто його сприймає, простір для свободи думки [5, 89]. Значною мірою світоглядні позиції, національна специфіка творчості митця розкриваються через мову його творів. У сучасному мовознавстві створено школу лінгвістичного аналізу художнього тексту (праці Н. М. Сологуб, С. Я. Єрмоленко, В. В. Мельничайка, Л. О. Ставицької та ін.). Вивчення ідіолекту письменника передбачає виявлення провідних змістових і конструктивних – з позиції семантики – констант, які оформлюють його структуру, де на першому плані "вертикальні зв'язки", тобто певні співвідношення між елементами мови, об'єднаними в свідомості автора або читача деякими асоціаціями, названими в практиці метамови лінгвістики "парадигматичними". Аналіз художніх текстів у цьому аспекті має на меті насамперед виявлення своєрідності світобачення індивідуального "генія", втіленої у мовних образах, у цілісній словесно-образній системі його творів [3, 9].

Значення слова прийнято розглядати у сучасній лінгвістиці як певне складне утворення, як структуру, утворену з кількох ієрархічно зв`язаних між собою субструктур, як багатошаровий комплекс, конституентами якого є семантика (інформація про позначувані словом предмети і явища зовнішньої дійсності), прагматика (інформація про умови комунікації), синтактика (інформація про правила вживання знака) [4, 12]. Відомо, що в структурі художнього твору відбувається емоційно-образна трансформація засобів мови. Процес цей двобічний: по-перше, актуалізується те, що потенційно існує у мовній системі; по-друге, виникають нові вербальні об'єкти, які репрезентують символічну структуру художнього твору. Семантична організація висловлювання у художньому тексті дещо відмінна від загальномовної: якщо в будь-якому висловлюванні бачимо процес диференціації й звуження значення слова, то в художньому тексті спостерігаємо синтез (при збереженні диференціації значення) [5, 89]. Ми визначили лексему "ліс" як одне з ключових слів у творах О. Кобилянської, обраних нами для аналізу, застосувавши критерії відбору для визначення ключових слів (частотність, інформативність, контекстуальна зумовленість, символічність, алегоричність). Це уможливило розглянути процеси синтезу значень цієї лексеми, формування символічної й образної структури, з`ясування особливостей ідіостилю письменниці.

Слова, що використовуються нами у повсякденному мовленні для передачі інформації, потрапляючи в художній текст, набувають нових, властивих лише мові певного автора, значень. Художній текст надає слову двоплановості: з одного боку, воно співвідноситься із словниковою системою загальної мови, а з іншого – своїм поетичним значенням спрямоване на символічну структуру літературно-художнього твору загалом. Тому, аналізуючи мову письменника, дослідник встановлює ознаки мови його часу, його світобачення та мислення.

У Словнику зафіксовані такі значення лексеми "ліс": 1. Велика площа землі, заросла деревами і кущами. // Дерева, які ростуть на такій площі. // Певна ділянка такої площі // чого, перен. Велика кількість, багато (високих предметів). 2. тільки одн. Зрубані дерева як будівельний та інший матеріал.

У повісті О. Кобилянської "Земля" поняття "ліс" представлено словосполученнями: "великий ліс", "сусідній ліс", "малий ліс".

"Великий ліс" у творі О.Кобилянської – це:

1) "*той, що творить зелений мур*": "Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плитки невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах" [2, 14].

2) "*той, що є панським лісом і приватною власністю*": "Ліс панський. Власність приватна" [2, 4].

3) *"що знаходиться недалеко від хаток*": "Вузенькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково шелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліси..." [2, 10].

4) *"старий величезний, що стоїть біля села як велетенський мур"*: "Мала хатина, що стояла посередині малого садка, була стара й похила, і здавалося, що по кожній сильній тучі щораз більше похилялася в сторону лісу" [2, 8].

5) *"що був поважним і стурбованим"*: "Великий ліс, що задержався коло села, виглядав поважно і стурбовано, і лиш десь-не-десь дрижало замираюче пожовкле листя на чорному гіллі, зазеленілась якась витривала рослинка на землі, зрештою лежали лиш грубі верстви обпалого листя у пнях дерев і панувала тиша" [2, 16]. Звернімо увагу, що панський ліс є "приватною власністю", тоді як приналежність інших лісів не вказана.

Іде постійне протиставлення "великий ліс" – "малий лісок". Зі словосполученням "великий ліс" пов`язані такі його характеристики: *чорний, повалений, похмурий; старий, мов мур* тощо, а "малий лісок" – *пречудовий, тихий, з м`яким срібним світлом*.

У деяких випадках картини природи гармоніюють з настроями персонажів. У прекрасний вечір, коли Михайло зізнався Анні, що кохає її, дівчині здавалося, що сама природа, весь світ забриніли ніжною симфонією, чудесною музикою

© О. Кардащук

почуттів: "Малий лісок, там ген за ланом лежав закутаний у темені, а над усім здіймалось ясне, величаво-високе небо зі своїм блискотом зірок і м'яким срібним світлом місяця, що безгомінно пронизало темінь літньої ночі й творило з неї пречудовий, тихий своєрідний світ" [2, 23]. Подекуди образ лісу не зв'язаний безпосередньо із станом того чи іншого персонажа: "Великий ліс... виглядав поважно і стурбовано... Густі маси мряк, здавалося, в лінивих формах, у німій боротьбі з чимось. Магічна сила лісу силувала їх клубитись над його понурим верхом, між тим, коли їх тягнули в далечінь" [2, 24]. Але значно частіше ліс у повісті виступає як жива істота, цей образ яскраво персоніфікований: "Лісок за бурдеєм і ліси, що тяглися далі, "сусідній" і інші, визирали темно й задеревіло із білої заметільниці... [2, 34].

Словосполучення "сусідній ліс" у повісті виступає самостійною, активно діючою особою. На нашу думку, "сусідній ліс" – це окремий образ лісу, лісу, що несе біду. Письменниця змушує нас звернути увагу на те, що ця "дійова особа" втілює певну чужу, ворожу людям силу. "Надвечір, – пише О. Кобилянська, – загубилась десь мряка і густий дощ спустився на землю. Сусідній лісок, що визвірювався неустанно на рівнину села своїми темними очима, закутався в миготливу темряву і ждав" [2, 34]. Протягом всієї повісті, аж до трагічної загибелі Михайла й не менш трагічної моральної смерті Сави, ліс "чигає" на людей, "манить", "притягає" їх до себе, "слідкує" за ними й постійно "жде", "чекає", "вичікує" чогось. Єдиний раз у всій повісті письменниця в описі лісу вживає дієслово, що означає світле почуття, та й в цьому випадку почуття це породжене недоброзичливістю, ворожістю: "ліс чорнився неприязно з темряви осінньої ночі і, закутуючись чимраз більше в густу темряву, мов *радувався* порожнечею спустілих піль" [2, 42]. І лише після того як непоправне сталося, як гріх братовбивства був доведений, ліс перестає "ждати", "чигати": "ліс лежав замкнений у собі, вдоволений". Отже, – ліс! Ліс винен у злочині братовбивства! Це він, ліс, увесь час манив до себе людей (згадаймо Анну, яка панічно боялася його притягальної страшної сили), доки не заманив Саву, не "виговорив" йому всього, що зробило злочин можливим, щоб, врешті, вдовольнитися своєю перемогою над людиною.

Аналіз значень, зреалізованих у лексемі "ліс" у словосполученні "сусідний ліс", дозволяє нам виділити такі супутні семантичні нашарування:

1) *"той, що є по сусідству"*: "Довкола бурдея пишалась земля в різних пасмах зелені, а ген далі від нього, та все-таки в сусідстві, лежали два менші ліски. Один приналежний до сусіднього, названий тому "сусідній ліс", а в тім самім напрямі недалеко нього лежав малий лісок панський, де газдував і верховодив старий Онуфрій" [2, 17].

2) *"ліс, що викликає страх* (для Анни)": "Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно" [2 5].

3) *"ліс, що вміє чекати*": "Малий "сусідній" лісок, що визвірювався неустанно на рівнину села своїми темними очима, закутався в миготливу тишу і ждав" [2, 8].

4) *"ліс, що спостерігає"*: "Сусідній ліс лежав напроти і витріщувався, як зазвичайно, тихо чигаючи на поля..." [2, 65].

5) *"ліс, у якому можна робити будь-що*" (те, що зроблено у ньому, не є гріхом): "Сей ліс ставав не раз

йому у пригоді, не був далеко від бурдея, а що найліпше – все, що в лісі роблено, не було гріхом. Чи вкрасти що, чи крадене заховати, чи чинити там добре або зле, се все не було там гріхом. Уже як ліс кінчився, як лишилася остання деревина за спиною і чоловік ступив на рівне, чисте поле, так лишився за ним всякий гріх, і він був свобідним, чистим, як предше..." [2, 73].

6) *"ліс як місце смерті*": "Він лежить застрілений в "сусіднім" лісі, ідіть туди й заберіть собі його!" [2, 56].

7) *"ліс як уособлення ворожості*": "Ворожий шелест прокинувся землею, коли Маріїна нога ступила в ліс, потопаючи в грубій верстві опалого листя" [2, 56].

8) *"ліс, що вміє приховувати таємниці"*: "Ліс його не викаже, бо він зроду-віку мовчазний" [2, 67].

9) *"ліс як уособлення неприязні*": "Ліс чорнівся неприязно з темряви осінньої ночі, що надходила проти глухої стернини, і, закутуючись чимраз більше в густу темряву, мов радувався порожнечею запустілих піль" [2,7 8].

10) *"ліс як місце злочину"*: "Комісія удалася на місце злочину до лісу" [2, 68].

11) *"ліс як місце посмертного обіду*": "Посмертний обід відбудеться в лісі!" [2, 189].

12) *"ліс як місце перебування злих духів і, зокрема, смерті*": "Грубі касарняні мури не впускали смерті до нього, вона заховалася до лісу й дожидала терпеливо його приходу літами" [2, 189].

Таким чином, у лексичному значенні лексеми *ліс* у поєднанні "сусідній ліс" бачимо нашарування таких компонентів, як: *передчуття, смерть*. Багато людей прийшло до місця трагічної події. Налякані до краю, вони думають про вбивцю. І в уста одного з присутніх письменниця вкладає слова, якими немовби завершується тема "лісу-співучасника" вбивства: "Він сам зрадить себе, як його відшукають!.. Ліс його не викаже, бо він зроду-віку мовчазливий. Але як він вийде з лісу, тоді стане вже під Боже око та під людську бачність, і все вийде наверх" [2, 56]. Остаточно завершується розвиток образу лісу картиною поминок. Картина ця витримана в особливому настрої і відзначається тонкою експресією, коли звуки зливаються з барвами.

Отже, аналіз реалізації значень лексеми "ліс" дозволяє виявити прихований контекст, який формують дві символічні лінії – "гріх" і "каяття".

В іншій повісті Ольги Кобилянської "У неділю рано зілля копала" ліс постає як загадкова істота, що живе своїм життям, відчуває страх, вміє передчувати і є притулком самотності. Він чи не головний персонаж, бо єдиний, хто все знає, приховує таємниці всіх і змінюється залежно від емоційного стану тих, хто в ньому перебуває.

Початок твору дає уявлення щодо просторової організації дії твору: "се було давно...". Через те не знає навіть ніхто назвати місцевість, де склалася подія, про яку розказується: Але відомо, що то була гора Чабаниця: "Чабаниця – висока гора, почасти покрита старинними лісами, була одною з тих, на якій простягалися між лісом найпишніші полонини декількох багачів, а між тих і багачки Іванихи Дубихи" [2, 2]. Події повісті відбуваються у лісі під горою, через яку проходить біла стежечка. Контекстуальний аналіз лексеми "ліс" дозволив виділити такі додаткові значення, що формують семантичний простір цієї лексеми в досліджуваному тексті:

1) "*жива істота*": Щось ломиться лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеться [2, 4].

2) "*місце порятунку* (батько покидає доньку, рятуючи її від смерті)": Там, в долині, в селі під горою Чабницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш недалеко самітний млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили, а тут держить її нещасного сина, щоб підкинути його чужому бездітному багачеві вдолах, і от якось не щастилося [2, 15].

3) "*сховище злих духів*": Мавра на самоті ніби відчуває, що се так смерть лісами тиснулася, дотикала о її хату, косою зашарпувала, щоб себе пригадати [2, 10].

4) "*вимір самотності*": Сама на всю гору, на весь ліс... Через котрого я тепер сама-однісінька на цілу гору, на цілий ліс, на весь світ [2, 12].

5) "*пошук щастя*": А як будуть лаяти, що ти блудиш лісами, скажи всім в очі, що шукаєш щастя [2, 5]. Побачили дівчину, заквітчану в великі червоні цвіти, що вийшла з лісу так само зачудована його видом, як він нею, він станув, як і вона, – і обоє дивилися якусь хвилину мовчки на себе [2, 7].

6) "*той, що зберігає таємниці*": Він один ділить їх таїну, а ліс другий [2, 4].

Ліс ніби керує персонажами повісті, "нависає" над ними як фатум, він "шумить, стогне, мовби смерть тиснулася з своїм військом між деревину", "щось ломиться лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеться", він весь у напруженні подій, що відбуваються в ньому. Найжахливіше – це самотність Маври, більша за увесь ліс, самотність, приречена спілкуватись із самотнім вовком: "Лиш десь якесь глухе, протяжне та голод, зраджуючи життя вовка, неслося лісом між одностайним шумінням дерев" [2, 45]. Навіть Тетяна, яку Ольга Кобилянська називає "лісовою русалкою": "Іваниха подається під вагою господарських клопотів, а Тетяна виростає, розвивається в прекрасну справдішню лісову русалку", втрачає себе в лісі, що притягує своїм "крилатим широким шумом". Образ "лісу під горою" Чабаницею відіграє роль каталізатора думок і вчинків персонажів, він стає символом самотності.

Отже, аналіз лексеми "ліс" у двох повістях Ольги Кобилянської свідчить про особливе авторське розуміння цього слова: по-перше, це "важлива дійова особа" двох творів; по-друге, лексичне значення лексеми доповнюється додатковими семантичними відтінками, що дозволяє робити висновок про набуття символічних значень; по-третє, у повісті "Земля" ліс уособлює три поняття ("великий", "сусідній", "малий" ліс), що пов'язані з різними персонажами твору, з їх долею; по-четверте, у творі "У неділю рано зілля копала" "ліс під горою" – це семантичний та реальний простір, де живуть персонажі, уособлення самотності.

Таким чином, можемо стверджувати, що аналіз авторського осмислення слова "ліс" дозволяє виявити прихований контекст, який формують дві символічні лінії об'єднані лексемою "ліс": "гріх" (у творі "Земля") і "самотність" (у творі "У неділю рано зілля копала").

1. Кардащук О., Кульбабська О. Концепт каяття в повісті Ольги Кобилянської "Земля" / О. Кардащук, О. Кульбабська // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. праць. У 2 ч. – К.: Київський університет, 2001. – Ч. 1. – С. 478–485.

2. Кобилянська О. Земля / Ольга Кобилянська. – Ужгород: Карпати, 1975. – 231 с.
3. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
4. Левицький В. В. Сучасне розуміння структури лексичного значення / В. В. Левицький // Мовознавство. – № 3, 1998. – С.12.
5. Міщук У. Поетична мова як репрезентант мовної особистості автора (на основі творчості Ліни Костенко та Василя Стуса) / У. Міщук // Українська мова. – 2008. – № 2. – С. 89.
6. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст. / Л. Ставицька. – К.: Правда Ярославовичів, 2000. – 154 с.

Realization of semantic structure of lexeme "forest" in works of O. Kobilyanska "Ground" and "In resurrection early dug potion". The study of interpretations of appearance of the forest allows to define his functioning in various contexts. These structures remove artistic vision of O. Kobilyanska, her understanding of model of the universe, semantically filling lexeme "forest" new connotation.

Key words: *semantic structure of word, cognate linguistic, conceptual words, artistic text.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-5

Василь Ґрещук

СЕМАНТИКА ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВА В СЛОВНИКУ "ЛЕКСИКА ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ"

У статті розглядаються особливості репрезентації семантики гуцульського діалектного слова у словнику "Лексика гуцульського говору в українській художній мові", робота над яким розпочалася у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника. Залежно від характеру гуцульського діалектного слова та особливостей його використання в художній мові окреслено засади опису значення в словниковій статті.

Ключові слова: *семантика, діалектне слово, словник, художня мова, словникова стаття.*

Одним із важливих завдань створення словника "Лексика гуцульського говору в українській художній мові", робота над яким розпочалася в Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника, є з'ясування семантики діалектизмів. Специфіка такого словника в ділянці визначення семантики діалектного слова вимагає доповнення, розширення й поглиблення прийомів і способів репрезентації значень слів, застосованих у традиційних тлумачних і діалектних словниках, низкою додаткових супровідних компонентів. Вони дадуть змогу дати відповідь не тільки на те, який сегмент гуцульського лексикону освоєний художньою мовою, які його семантичні групи виявились найбільш репрезентативними, які семантеми актуалізовані і яка їх частотність у художніх текстах, а й на питання про ступінь семантичної інкорпорації лексичних гуцулізмів у семантичну сферу художньої мови, про художню значущість діалектномаркованої лексеми в тексті і її когнітивно-культурний зміст та етнографічно-специфічну своєрідність.

Словникова стаття заявленого словника покликана передовсім встановити значення гуцульського діалектизму. Основою його визначення є контекст, більший чи менший сегмент тексту художнього твору, в якому використано діалектне слово. Художні контексти з погляду самодостатності їх щодо визначення семантики діалектизму бувають різні. У тих випадках, коли уведене у мову літературного твору діалектне слово доповнює авторське з'ясування його семантики, цього може бути цілком достатньо для повноцінного з'ясування семантики діалектизму. Так, І. Франко в оповіданні "Як Юра Шикманюк брів Черемош" до гуцульського діалектизму *бер* подає в примітці таке роз'яснення: Бером називається в Гуцульщині велика з поруччям кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні.

Як можна побачити, описове значення семантики діалектизму включає не тільки характеристику денотата шляхом вказівки на його визначальні, характерні, найсуттєвіші ознаки, а й додаткові прагмалінгвістичні й етнографічно-культурні компоненти, які в сукупності уможливлюють рецепцію цього діалектного слова як репрезентанта й маркера певного кванта гуцульськості.

Деякі художні тексти не у позатекстових примітках, а у власній структурі містять цілі розгорнуті описи денотата діалектного слова. У повісті Г. Хоткевича "Довбуш" є низка гуцульських діалектних слів, семантику яких легко визначити на основі авторських дескрипцій, напр.: При серединній стіні стоїть у петлях *верклюг* – то є стовп, що може крутитися на своїй осі. Від нього йде роздвоєне коліно, і в тих вилках ходить *кужба* чи *берфела* – досить груба, витесана з дерева пластина з дірками. Вона, як то кажуть гуцули, заклєбучена, має на кінці *клєбуку*, крюк, що на нього вішається котел. Таким чином: перше, коли треба котел зовсім вивести зі сфери дії вогню – повертається верклюг, і котел опиниться збоку, друге, коли треба зоставити котел над вогнем, але зміцнити силу і місце удару полум'я – берфела посувається між двома вершками у продовбаній частині плеча, третє, коли треба на довший період часу дати сильніший чи менший вилив вогню – берфелу підтягують або спускають на одну-дві дірки, і котел стає вище або нижче над вогнем. В цьому описі *верклюга* і його частин – *кужби*, *берфели*, *клєбуки* – подано набір семантичних ознак, достатній для визначення семантики зазначених слів.

Однак більшість контекстів не містять інформації, необхідної для визначення семантики слова. Для людини, не знайомої з гуцульською діалектною лексикою, фрагмент тексту з "Тіней забутих предків" М. Коцюбинського "Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля[1], яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що била його по ногах" в ділянці семантики слів *крашениці*, *кептарі*, *череси*, *табівки*, *гугля*, *кресаня*, *дзьобня* залишається незрозумілим. Авторське пояснення гуцульського діалектного слова *лудіння* [лудин'и^{e}] через нормативний синонім *одежа* лише в загальних рисах натякає на "одіжну" семантику зазначених слів без відзначення диференціальних ознак кожного з них, на підставі яких тільки й можна її встановити.

Для більшості з таких слів їх семантику подають гуцульські діалектні словники, зокрема Я. Яніва [3] та за редакцією Я. Закревської [1], пор.: *крашениці* "широкі, сукняні червоні штани, які зазвичай одягають на портянці" (Янів); "сукняні штани червоного кольору" (Закр.); *кептар* "короткий кожушок без рукавів"; "хутряна безрукавка (перев. з орнаментом)"; *черес* "ремінь"; "широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжками, перев. оздоблений"; *табівка* "шкіряна сумка, оздоблена латунними гудзичками"; "оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече"; *гугля* "накидка з капюшоном на дощ; біла пелерина з сукна, яку надягає молодий і молода перед шлюбом"; "верхній одяг без рукавів у вигляді накидки з капюшоном, виготовлений з білого домотканого сукна; використовувався переважно як весільний одяг молодої"; *кресаня* "фетровий, повстяний капелюх";

[1] Тут і далі у словах, у яких у гуцульських говірках є звук [г], що в тексті передається через [ґ], відновлено автентичну вимову.

© В. Ґрещук

"чоловічий фетровий капелюх з прикрасами"; *дзьобня* "торба з вовняної пряжі"; "невеличка торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носили через плече".

Словникові статті діалектних слів у наведених словниках послужать основою для визначення значень діалектизмів у художніх текстах.

Серед гуцульських діалектних слів, використаних в українській художній літературі, виділяються дві групи діалектизмів, так звані протиставні, для яких у інших говорах, як і в нормативній мові, є літературний відповідник (*габа – хвиля, ватра – вогнище*), та непротиставні, тобто такі, які не мають тотожних однослівних аналогів у літературній мові. Сюди належать слова на позначення специфічних реалій, поширених лише на певній території, а отже номінація їх має локальний характер, обмеження територією самої Гуцульщини або ще й деяких суміжних із нею земель, напр.: *дараба, колиба, кашиця* тощо.

Репрезентація семантики обох типів діалектизмів у словнику "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" буде неоднаковою. Лексикографи цілком справедливо вказують: "Практика словникової роботи дає підстави вважати, що для розуміння значень стилістично маркованих, *діалектних* [виділення наше – В. Г.], полісемантичних слів, фразеологізмів, які є ніби вторинними найменуваннями предметів, явищ, дій, ознак і т. д., цілком достатньо назвати відповідний, більш уживаний, більш поширений синонім" [3, 94]. Значення усіх протиставних діалектизмів буде розкриватися тотожним за значенням нормативним загальновідомим словом. Напр.: *курмей* "шнур, мотузка", *боришка* "картопля", *котюга* "собака", *путерія* "сила", *фіглявий* "хитрий", *уритний* "прикрий, вередливий", *штрикати* "стрибати, скакати", *токмитися* "домовлятися", *корньити* "будити", *банно* "сумно", *вере* "справді" і т. д.

Семантику гуцульських непротиставних діалектних лексем буде репрезентовано описово шляхом окреслення пучка семантичних диференціальних ознак, напр.: *бесаги* "дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече"; *гердан* "жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову"; *заворітниця* "одна з кількох жердин у розсувному перелазі, воротах, у вуличці між плотами на межі двох посілостей, яка висувається під час переходу"; *обертин* "відсилання насланих чарів на того, хто їх послав" тощо.

Серед непротиставних діалектизмів виділяються передовсім етнографізми. Опис семантики таких діалектних слів повинен включати не тільки денотативно-сигніфікативну репрезентацію, а й необхідну культурно-етнографічну, адже одним із важливих завдань словника "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" є осягнення сегмента мовної картини світу гуцулів, лексематично заманіфестованого в художній мові. У зв'язку з цим подача семантики тих етнографізмів, денотати яких посідають особливе місце в життєдіяльності гуцулів, які виступають знаковими для їх культури в широкому сенсі цього слова, потребує врахування зазначених компонентів. Так, трембіта для гуцулів – це не тільки духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів. "Трембіта сповіщає найважливіші моменти в житті гуцула – про початок літування в полонині, про початок і кінець робочого дня в ній, про Різдво, про одруження, про смерть" (С. Пушик. Перо Золотого Птаха). Зазначені фактографічні ознаки досить повно засвідчені в художній мові, наприклад: А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітать полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Води настікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Тримбіташі зачєли у тримбіти тримбітати до плєсу, а вибірці збераючі кождий свою табору, до колєди готову: з скрипков, трембітов й березов на чьолі ставали одна табора за другов позадь старшим вибірцев у хід й, обходічі наокола церкву, всі гуртом плєсали (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); А ззаду три трембітальники з довгих трембіт посилають плачливі звуки на всі полонини, на всі верхи, аби весь рщений мир знав, що Параски вже нема (М. Козоріс. Чорногора говорить); Сумно повістувала трембіта горам про смерть (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків). Для гуцула голос трембіти – це Божий голос: "А нявки спудились Божого голосу тримбіти тай вергли Иванчіком зострахє так на подушєрю, шо він видразу прошумавси тай спамнєтавси" (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік).

Тлумачення значення гуцульського слова *трембіта*, яке, зрештою, саме завдяки художній мові повноправно інкорпорується в загальнонаціональний лексикон, в нашому словнику міститиме й характеристику відзначених особливостей.

Щодо деяких гуцульських діалектних лінгвокультурем, що позначають реалії, які уможливлюють пізнання гуцульського світобачення, світовідчуття, світосприймання, гуцульських звичаїв і вірувань, матеріальної і духовної культури в їх семантичній характеристиці необхідно відбити ці культурно-значущі компоненти. Так, гориста місцевість, де проживають гуцули, зумовила певні особливості структурування пізнавально-номінативної діяльності. Для пересічного носія української мови, не горянина, номен *гора* охоплює будь-яку гору, незалежно від її розміру, характеру залісення та інших ознак. Для гуцула такі ознаки важливі у його життєдіяльності, світосприйманні, наслідком чого постала низка найменувань гір, семантика яких розрізняється деякими компонентами. Крім загальнопоширеної лексеми *гора*, в українській художній мові поширені ще такі гуцульські діалектні слова, як *кичера*, що може позначати будь-яку гору або стрімку гору, поросту лісом, крім вершини; *матура* "мала гора"; *малява* "гора, яка за формою нагадує стіг; стіжкувата гора"; *рокита* "гора, що відлунює"; *китиця* "гора з лісистою вершиною": Та-ци мож таки рівнєти гори з рівнинов?.. Таже в нас вийдеш на *кечіру* – кіко оком сєгнеш – усе гори... (Г. Хоткевич. Довбуш); Опередь моїх очій, єк би из земні, виросли зверхє на *кичєрі* дідові хати (П. Шекерик-Доників); Та лиш їмості то сказали, а з-проміж соснових лісів із *магури* вихилилася на дорогу і заглядає горда, висока палата, вся закосичена квітками та біло-червоними хоругвами, як тота дівка, що йде до шлюбу (Марко Черемшина. Верховина); Та помалу-помалу обі їмості роз'яснилися, розледілися, розспівалися попід кичерами, попід *малявами* (Марко Черемшина. Верховина); І голос відоб'єсь ділами долами, Плаєм по *рокиті*... І підуть до церкви в неділеньку рано Сльозою умити (Ю. Федькович. Дикі думи).

У словнику семантика діалектних лексем, які виступають своєрідними маркерами гуцульськості, повинна дати повне уявлення про природне середовище, в якому живуть гуцули, предмети матеріальної культури, про їх духовність, звичаї, віру і вірування тощо. Через опис семантики таких лексем користувач словника має отримати максимум інформації, яка не лише чітко окреслює сферу денотації та референції діалектизму, а й міститиме релевантні функціонально-прагматичні компоненти, відповідні дискурсні "прив'язування". При цьому треба мати на увазі ще й те, що деякі діалектизми вживаються не на всій території Гуцульщини, а значення окремих загальногуцульських діалектних слів у різних місцях гуцульського краю можуть мати певні відмінності, часом суттєві, що обов'язково має знайти відбиття в семантичній характеристиці. Підставою для адекватної семантизації зазначених лексем будуть контексти, у яких вони заманіфестовані. Так, гуцульське діалектне слово *мольфар* у повісті С. Пушика "Перо Золотого Птаха" має значення "знахар, чарівник, ворожбит, який магічними діями відвертає градові хмари", пор.: "Про Григора Нечесаного з-під Максимця, що майже на межі із Закарпаттям, лісник Зеленчук розказував: *мольфар*, градівник, градобур, бурівник, хмарник, тобто відвертає градові хмари. З кочергою та віником стоїть на городі, й хмара обходить село, висипає град на ліси, на скелі, у дебрі. Інший такий "чародій", чув я, з білою лілеєю стояв на "розі хати, й град боявся падати на поле...". Значно ширший семантичний обсяг демонструє діалектизм *мольфар* у повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". Про Юру-мольфара письменник пише: "Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг послати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним богом, той Юра, що хотів Палагни, що простягав на неї руки, в яких тримає світові сили". Зрозуміло, словник повинен враховувати таку індивідуально-авторську художню репрезентацію семантики діалектизму. Лексикографічне опрацювання зазначених семантичних особливостей знайде відображення у полісемії гуцульського діалектного слова в українській художній мові.

Серед гуцульських діалектних слів, використаних в українській художній мові, є низка полісемічних. Однак необхідно розрізняти полісемію лексеми в гуцульському діалекті загалом та полісемію гуцульського діалектного слова в художній мові. Одне із важливих завдань словника гуцульських діалектних слів у мові української художньої літератури – визначити сегмент гуцульського діалектного лексикону, "затребуваного" художньою літературою, а тому словник фіксує полісемію гуцульських діалектизмів у тій частині, яка виявила себе в художньому дискурсі. Слово *грунь* в гуцульському діалекті має три значення: 1) вершина гори; 2) гірське пасмо; 3) пасовище. У мові української художньої літератури цей діалектизм засвідчено лише в перших двох значеннях, пор.: Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий *грунь* (верх) (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Олекса сам вийшов на *грунь*, аби подивитися, чи не видно знака від головача (Г. Хоткевич. Довбуш); А он і його *грунь*, а на ньому темною плямою розсілася Миколова хата (М. Козоріс. Чорногора говорить); Я вирішив не об'їжджати автобусом бескидське високогір'я, не робити величезного коліна, тому від села до села ліз через гірський хребет – *грунь* (С. Пушик. У Бескидах).

Деякі багатозначні гуцульські діалектні слова в українській художній мові функціонують як однозначні, наприклад, діалектизм *лудина* в мові художньої літератури використовується виключно зі значенням "одяг, вбрання, переважно святкове": Люде позаставляли в жидів усе: грунта, хати, а за *лудину* усяку – то й не згадувати (М. Павлик. Юрко Куликів); Єк прийшов-єс на хитар полонинський, то зара перевертай на собі усе *лудінє* – єк сорочку, єк гачі, постоли – ну гет усе (Г. Хоткевич. Довбуш); На стінах дві рушниці, чотири пістолі писаних, тут порошниці, вибивані цвяшками, з оленячих рогів, старовинні... А *лудинє*: киптарі вишивані, старі й нові, жіноча гугля, чоловічі кресані, шапки, гачі... всяке домашнє багатство (А. Крушельницький. Рубають ліс); Витягалось найкраще *лудіння* (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна і білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече (М. Черемшина); А як в суботу Микола пішов в полонину забирати скором, бо недовго вже було маржині там літувати, вона в неділю лишила Петриху біля дитини, а сама вбрала святочну *лудину* і пішла до церкви (М. Козоріс. Чорногора говорить); Іван сидів на задній лавици під облазами у такій *лудині*, у єкій був тогди, коли смерть покойну зафатила і говорив примівки від уроків (О. Манчук. Непростий мертвец); Казав дідо, шо приказували старики, шо єк би си хтос дев'єть суботий ни мив, ни чєсав, ни бривси й ни переберавси у чісте *лудинє*, то див'єтої суботи уже би си показав йиму "тот" – цураха би му вид нас (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік). У гуцульському діалекті лексема *лудина* має два значення. Крім основного значення, з яким це слово вживається в художній мові, воно має ще значення "домашні речі (одяг, ліжники, верети), які дають у придане", яке художньою мовою не актуалізовано. Проте у більшості випадків художня мова повністю відбиває полісемію гуцульського діалектного слова, наприклад, у діалекті *повниця* – це 1) "обряд обдарування молодих на весіллі"; 2) "тарілка разом з чаркою, у яку складають гроші при обдаруванні молодих", пор.: Хоть у хоромах були застановлені данці, доків си ни скінчєєт *повниця* в хаті, то гості однако ни смутилиси, бо веселили себе при скрипці у *повници* співанками, що співали їх на вибір (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Кожен народний умілець – різьбяр, хоч раз на віку, але різьбив особливий виріб – дерев'яну весільну *повницю*. Це дуже широкий і великий таріль, посередині якого стоїть чарка (С. Пушик. Перо Золотого Птаха).

У гуцульському діалекті слово *бутин* має два значення, перше з яких "лісорозробка, лісові роботи", а друге – "лісова ділянка, яка призначена на зруб". Обидва ці значення добре фіксує й художня мова: Наймився в *бутин* і був там наймитом, робітником, слугою (А. Крушельницький. Рубають ліс); Там десь лежить той *бутин*, що то захопив душу вже тому кілька тижнів. Хотів уже йти оглядати, але якось не чує в собі сили, щоб пусто-дурно йти (А. Крушельницький. Рубають ліс); Скажіть, ви наймаєте в *бутин* людей? Мені кажуть, що ви взяли *бутин* в Дземброні (М. Козоріс. Чорногора говорить).

Серед гуцульських лексичних діалектизмів, використаних у художній мові, є чимало похідних слів із прозорою словотвірною мотивацією. Для більшості із них у художній мові засвідчено також їх твірні слова. Тлумачення семантики таких діалектизмів буде здійснено із залученням і за допомогою мотивувального слова. Для різних класів дериватів залежно від різновидів словотворення буде опрацьовано спеціальні формули їх тлумачення з покликанням на семантику відповідного твірного слова, наприклад:

Легіник. Пестл. до легінь. Бачитиме день у день свого *легіника*, свою потіху, чутиме його милий голос (А. Крушельницький. Рубають ліс).

Фудульність. Властивість за знач. фудульний. *Образн.* На червоному обличчі грає п'яний усміх, а на підкручених вусах гойдається легінська *фудульність* (М. Козоріс. Чорногора гворить).

Чирок. Чир гіршої якості, ніж звичайно. Хіба мама не зає, що і моя Катрусечка палкої крові та що нам не можна їсти ні м'яса, ні з набілу, ні з хліба нічо, хіба лиш одну натинку та *чирок* – а то такий ріденький, аби від одної порошиночки муки до другої була миля? (Ю. Федькович. Як козакам роги виправляють).

Застайка. Прибудова до стаї, де сплять вівчарі. Безшумно у своїх постільцях іде Лукєн до *застайки*, чи як він частіше називає – заватри (Г. Хоткевич. Довбуш).

Злісний. Охоронець і доглядач лісу, лісничий. Ще мають вершки чистити, та й чисті складати у шухи, та й усе гниле дерево підпилити у латри, а потім ше й зруб вичистити у стропи, щоби *злісний* зайшов з побережниками і робітниками та й лише сіянку засіяв (А. Крушельницький. Рубають ліс).

Якщо трапляються похідні діалектизми, твірні яких не засвідчені в художній мові, а отже у словнику не будуть репрезентовані окремою словниковою статтею, вони у семантичній характеристиці, крім звичайного відсилання до мотивувального слова, отримають пояснення його семантики, наприклад:

Пушкар. Людина, озброєна пушкою, тобто рушницею; поліцай, стрілець, солдат. Старий балакав ненастанно, від зубів давно вже перебіг на колишні порядки в горах, на опришків, на *пушкарів* (І. Франко. Гуцульський король).

Цурікати. Давати цурік, тобто назад; задкувати. Видко, що москаль *цурікає* свого неприятеля в гори, межи Гуцулію (Марко Черемшина. Бодай їм путь пропала!).

Словник виявить також і ті гуцульські семантичні діалектизми, які освоїла українська художня мова, пор.:

Ризи. Дерев'яний жолоб, по якому лісоруби спускають згори вниз зрубані дерева. Хіба ви мало наспускалися їх [гаджут] із бутина *ризами* до ріки, а потім дарабами до Вижниці? (А. Крушельницький. Рубають ліс).

Грижа. Душевні страждання, мука. Іванова брехня була б скорше чи пізніше показалася і я заспокоївся б, не мав би ні жалю, ні *грижі* (А. Крушельницький. Рубають ліс).

Кутатися. Поратися по господарству або в хаті. Як вернулася, допізна *куталася* біля маржини, а тепер збиралася лягати (М. Козоріс. Рубають ліс).

Таким чином, словник "Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові" виявить корпус гуцульських діалектних лексем, які актуалізовані в мові художньої літератури, з'ясує семантику кожної з них та міру їх використання різними письменниками в художніх цілях.

Семантична характеристика низки гуцульських діалектних слів і особливо етнографічно-культурно значущих діалектизмів містить додаткову інформацію, яка дає змогу глибше пізнати природнє середовище, матеріальну й духовну культуру, людські якості гуцулів, змоделювати їх мовну картину світу і через неї визначити своєрідність світобачення.

1. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Нечитайло О. И. Синонимические толкования как средство отражения системности лексики / О. И. Нечитайло // Теория языка и словари: материалы всесоюзной конференции 1-3 октября 1987 Звенигород. – Кишинев: Штиинца, 1988. –С. 93-96.
3. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / Jan Janów. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

The article deals with the special features of representation of guzul dialectal word semantics in dictionary "Vocabulary of Guzul Dialect in Ukrainian Belletristic Language". The Research began in Precarpathian National University named after V. Stefanyk. Depending on the character of guzul dialectal word and special features of its usage in belletristic language the describing basis of their meaning is defined in the lexical article.

Key words: *semantics, dialectal word, dictionary, belletristic language, lexical article.*

УДК 81'28
ББК 81.2Ук-5

Микола Лесюк

СУЧАСНЕ ГУЦУЛЬСЬКЕ МОВЛЕННЯ У ВІДНОШЕННІ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті описані основні риси сучасного мовлення мешканців Гуцульщини (Верховинський район) на тлі сучасної української літературної мови. Перелічені та ілюстровані прикладами основні фонетичні та граматичні особливості гуцульського узусу, якими він відрізняється від літературного.

Ключові слова*: вимова голосних і приголосних, пом'якшення, ствердіння, асиміляція приголосних, раритетні граматичні форми, фонетичні та граматичні риси.*

Мета статті – продемонструвати й проаналізувати сучасне мовлення мешканців гуцульського краю, причому людей як молодшого віку, які мають принаймні середню освіту і відчули вже на собі вплив

© М. Лесюк

сучасної мовної дійсності, так і старшого віку, мовлення яких менше поражене зовнішніми впливами. Цей вплив, однак, стосується хіба що лексикону та деяких граматичних форм мовлення молодих гуцулів – фонетика ж їхнього мовлення значною мірою залишається „вірною" традиціям діалекту.

Щоб мати можливість проаналізувати сучасне мовлення на Гуцульщині, оглянути його на тлі сучасної української літературної мови, простежити динамічні процеси, які мають місце в гуцульському діалекті, побачити вплив української літературної мови, а подекуди й російської, звернемося до текстів живого мовлення, записаних від мешканців Верховинського району Івано-Франківської області. Ось спогади **Параски Бодоряк**, 1934 року народження (село Перехресне Верховинського району):

Йа соро'кового 'року 'мала ш'іск' 'роч'к'іў// 'мама ме"'н'е' ў'з'е"ла ў бе"'саги і так зо мноў т'і'кала/ і то'т и 'б'ілш'і г'іточ''ки 'були 'ч'етве"ро/ нас 'було п'йит иро г'іто'ч'ок/ і з 'нами т'і'кала/ стаї'н'ами ноч'у'вала ў 'с'ін'і хо'валиси/ а'би нас н'е" 'ви'били//

а хто то ло'виў?

ви'д 'руск'іх ми т'і'кали соро'кового 'року// то хо'д'или об'лавами/ ло'вили/ 'били/ ка'рали/ 'муч'іли/ знуш'ч'алиси из нас/ из г'і'т ий/ з у'с'іх// 'г'ег'а по'мер/ ми ли'шилиси из 'мамоў у'с'і 'сиротами// йа 'мала 'д'еўйік' 'роч'к'іў йе"т 'г'ег'а ўмер/ йа наї'менч'а 'була/ але" заз'нала йа у'с'е"кого 'гор'а і ш'е ї 'голоду т'рох'і заз'нала... 'мама б'рала п'ід'біў (та'к'ії бу'р'ин) та му'ки/ та так 'йіли т'иї по'мали ви'жи'вали// 'пок'іў приї'шоў уро'жаї/ то 'дуже" 'було т'рун:о/ 'к'иж'''ко 'було ви'жи'ват и'/ а з:а 'німц'ії так 'к'иж'''ко 'було/ н'е" 'мали п'рава н'і худо'бину прит'римат и'/ н и'ч'о н'е" мож 'було/ бо ўс'о т'реба 'було йім ви'д:ат и' йе"г 'йеіц'а/ так м'н'е"со/ н'і 'порос'і н'е" мож 'було за'р'ізат и'/ це т'реба 'було у 'йему ўпус'кат и' ўс'пид/ там 'р'ізат и'/ аби з'вуку н'е" 'було 'ч'ут и'/ бо ўн и н и'ч'о/ лиж з'разу да'вали 'кул'у...

Далі подаємо текст пісні **„*Ґаїна 'жи'нка*"**, складеної **Параскою Бодоряк**:

Ої у 'мойім горо'д еч'ку 'ви'росла то'пол'а/ 'л'іпше" 'мат и' 'ґаїну 'жи'нку/ йе"г с'ім 'морг'іў 'пол'а// та і во'л'ійу/ 'мойа 'мамко/ сам со'роч'ку 'шит и'/ лиш а'бих маў 'ґаїну 'жи'нку ме"жи 'л'уд и ў'з'е"т и'// та со'роч'ку сам из'шийу/ н и'х'то ми н'е" з'найі/ а йе"г 'майу 'ґаїну 'жи'нку/ 'кожд иї о'бзи'райі// а йе"г 'майу 'ґаїну 'жи'нку/ 'кожд иї доб'ра 'зич'і/ 'кожд иї 'лег'ін' 'мойу 'жи'нку на го'р'іўку к'лич'і// ої у 'мойім горо'д еч'ку ч'і"сн и'ч'ок та і 'мач'ок/ цу'луї/ цу'луї/ ле"'г'ін ику/ лиш н'е" зро'би з'нач'ок// т и с'ім 'г'івок измудру'ваў та і из н их см'і'йес:и/ та т и ме"'н'е н'е" змуд'руйе'ш/ таг ме"'н'і зда'йетси// а йе"г 'була ў с'войі 'мамк'і о'н:а од и'н иц'а/ йа по 'воду н'е" хо'д ила/ бо ў са'ду ке"р'н иц'а// йа по 'воду н'е" хо'д ила/ дри'вец н'е" ру'бала/ та лиш 'т'ілко ў с'войі 'мамк'і гараз'ду заз'нала// а йе"г 'була ў с'войі 'мамк'і/ 'н есла во'д и 'лиж'''коў/ 'мамка 'б'ігла та і кри'ч'е"ла/ то/ 'синку/ за'к'е"ж'''ко// а йе"к пиш'ла до све"к'рух'і/ 'н есла коноў'ками/ а ўна 'б'ігла та І кри'ч'е"ла: к'і"'ваї-ко ла'бами!//

Ось розповідь **Василя Бельмеги**, 1966 року народження, уродженця і мешканця с. Устеріки Верховинського району Івано-Франківської області, освіта середня, працює водієм, служив у свій час у війську.

Про похорон

Пос'л'ін:ий 'веч'ір пе"ре"д 'похороном нази'вайут „г'рушка"// чо так нази'вайут/ бо 'били „г'рушк'і" (б'ють ззаду по виставленій руці, а той, кого б'ють, повинен відгадати, хто вдарив – **М.Л.**)// с'ход'е"тси 'л'уд и до ме"р'ц'а// це 'або поси"ж'ін'і/ 'або г'рушка// ої у нас ко'лис 'було тут// та'ка 'була по'к'іїна 'Попйуч'ка/ то та'ка с'м'іхо'ванка 'ж'и'нка 'була/ у'на 'кухарила т иї роз"'казувала// то... це 'пасло т'е"'л'а/ д'ес ў та'к'ії ч'ес 'тоже по'мерла л'у'д ина/ т иї 'пасло т'е"'л'а/ а це за'земле"н'і – за 'руку вид 'т'іла бе"'рут п'роволку/ 'бажано би 'м'ідну/ заў'йе"зуйут за 'руку/ за л'у'бу/ і ви'вод'ат над'вир/ 'ч'е"ре"з вик'но і ўт и'кайут у 'земл'у/ ну та'ке за'земле"н'і/ за'мотуйут п'роволку// з 'т'іла їкас е"'нерг'ійа ви"'ход ит/ шо н'е" зду'вайе' там/ ота'ке-'о// ну т иї це зро'били так/ 'руки ск'лад'е"ні/ т иї за 'руку заўйи"'зали це за'земле"н'і/ т иї над'ви'р/ а там 'паслоси т'е"'л'атко це/ і це т'е"'л'атко зач'е"'пило їкос це за'земле"н'і/ а д'и'к йе"г'раз по'ч'иў Саў'т ир'у ч'і'тат и'/ а ц'а ру'ка/ з'найе'т е"/ йе"г пид'н'аласи/ то д'і'кови ўло'мили 'руку на по'роз'і/ бо д'и'к т'і'каў і'кос 'перший/ а йе"г по'ч'иласи ў 'хат'і 'пан'іка/ то д'и'к у'т'ік 'перший/ шо їго на по'роз'і розм'і'сили/ так шо ўло'мили д'і'кови 'руку//

Про дороги в Карпатах

Ви би н'е" пиз'нали воп'ше там н и'ч'о// до'роги та йаг до'роги/ йаг ви 'йіхали ко'лис грузо'воў ма'шиноў/ то н'е"'ма// то ўс'і 'л'уди 'ход'іт п'іш'ком/ таг йаг у полон и'ну да'йут ко'рову/ то ўс'і х'од'іт п'ішк'ом/ бо то наро'били/ ро'ўзу'мійе'т е"/ страш'н е 'д'іло// то ко'лис з'найе'т е"/ йа ў колг'осп'і ро'биў/ 'тато м'ій ро'биў у кол'госп'і/ то йа йаг прийшоў з 'арм'ійі/ то проро'биў 'д'евйіт' 'рок'іў// то йа Ка'мазом/ йа на Ка'маз'і ро'биў/ то йа вийіз'жаў на полон и'ну/ ле"г'ко'в'і ма'шин и вийіз'жали/ та'ке/ іно'марок ш'е н'е" 'було// і то ш'е на ц'і сторо'н'і ч'е"рн'і'вецк'і/ то ш'е н'е" 'дуже" так/ а ў нас тут... х'лопц'і подоро'жуйут/ це тут 'тоже" цим ве"р''хом 'була до'рога і це 'йел'і-'йел'і це зро'били і то ш'е н'е" 'можут с'к'інку ц'у по'ўбуду'ват и'// це ўзи'м'і тут воп'ше це тут н'е"мож'ливо про'йіхат и'/ це в'і"ду'вайе' 'воду// та бо'гато а'вар'ії/ х'лопц'іў у р'і'ц'і 'було...а тут та'к'ії буў 'в'іт'е"р/ ура'вон та'к'ії буў/ так шо ло'мило ўсплош'ну ўс'о// це 'поўн'іск'у поло'мило// тут н и'ч'о н'е" ру'бали/ а поло'мило ўс'о// 'фаїн иї л'іс та'к'ії буў/ то ўс'о ўсплош'ну – молод'н'ак поло'мило ўс'о 'поўн'іск'у//

Сніжана Марфієвич, 21 рік, студентка-філолог:

Ме"'н'е зват и' Сн'і'жана// уро'д иласи йа і 'ви'росла у се"'л'і Пе"ре"х'ресн'е" Ве"р'хо'винского ра'йону// це йе" д'ес д'ваціт' пйит' к'і'ломе"тр'іў вид Ве"р'хо'вин и// 'наше" се"'ло н'е" йе" аж''' та'ке 'дуже" ве"'лике' – ўсе"'го-'наўсе"го ї'кигос д'в'іста д'вац'іт' хат// 'мойе' се"'ло роз'г'іле"нс" на 'в'іс'ім при'с'ілк'іў/ 'маїже" 'коже"н з йе"'ких на'ход итси на ок'ремому гор'б'і// йа жи'йу ў 'Кохан'ім// це 'самиї наї'н ишчиї при'с'ілок// че"ре"з ц'і'лиї при'с'ілок ч'у'рит не"ве"'ликіі г'ірс'киї пот'і'ч'ок/ йі'киї упа'дайе' у 'Б'ілиї Че"'ремош// 'мойа ко'лишна ў'читє"л'ка іс'тор'ійі 'нав'іт' 'була ск'лала 'п'існ'у/ ў йа'к'ії 'були та'к'і сло'ва: *а г'ірс'киї бурх'ливиї 'Кохан – Че"ре"'моша 'р'ін:иї брат*// н и з'найу/ ци п'раўда це/ а ци 'може" 'ви'думана даў'но ле"'генда/ 'але" гово'р'іт/ шо ко'лис дв'і за'кохан'і моло'д'і л'у'д ин'і/ йе'ким стари'н'а н'е" да'вала зиї'т иси/ р'і'шили

[1] Крапкою вгорі справа від літери позначаємо легке пом'якшення приголосного, позначеного цією літерою

на'в'ік'і о^{у}бйе^{і}д'нат'и^{і} се^{и}'бе ў 'цему г'ірс'кому по'тоці// 'кажут/ шо ўни ї'милиси за 'рук'і і з ве^{и}'лик'ім кохан':ам у с'войіх г'руд'ех с'какнули з ви'сокойі ска'ли// з 'того 'ч'ису ў'с'і 'л'уд'и/ йе'к'і тут жи'йут/ нази'вайутси коха'н'ин'и// з 'Кохан'им у 'мен'е^{и} з'йизано наї'би^{і}рше с'погад'іў про 'мойі д'ит'и'н'и^{е}ч'і ро'ки// 'зараз таґ йе^{и}ґ йа ўч'уси ў Фран''к'іўску/ д-'хат'і йа прийі'хайу 'дуже^{и} 'р'ідко/ 'але^{и} 'коже^{и}н раз/ йе^{и}ґ йа їду 'Кохан'им/ ме^{и}'н'і ўвод'но на'гадуйе^{и}тси/ йе^{и}ґ йа хо'д'ила 'цими зака'улками до ш'коли// 'коже^{и}н 'корчик/ 'кожна сме^{и}'р'іч'ка/ 'кожна к'ладка дл'а 'мен'е^{и} майе^{і} їкес особ'ливе^{и} з'наче^{и}н'і/ і ч'е^{и}ре^{и}с то ўс'о це йе^{и} дл'а 'мен'е^{и} наїр'і'н':іш:им// куда би то йа не^{и} под'и'виласи/ з'разу пе^{и}ре^{и}до мноў зйаў'л'ийе^{і}тси 'пеўниї ка'вал'чик 'мого д'ит'и'н'и^{е}чого жи'т':а// ус'о це 'лишитси ў 'мойі 'памн'іт'и^{і} до са'мойі с'мерт'и^{і}...

а ш'е йа на'гадуйу/ йе^{и}ґ ма'лоў ш'ч'иста 'б'ігала до с'вого 'пред'іда Коз'ми// пре'д'ідо с пре'бабоў 'жили навер''ху уд'вох/ і то'му йе^{и}ґ хтос прихо'д'иў до н'их у 'госк'і/ ун'и ўвод'но 'фаїно приї'мали і н'і'коли н'е^{и} 'було так/ аби хтос^{з} ви'хо'д'иў з Коз'мич':інойі хат'и^{і} н'е^{и} 'йіўши// 'д'ідо з 'бабоў 'були дуже^{и} по'божн'і// йа н'і 'разу н'е^{и} 'чула/ аби ўн'и хок' раз з'вад'илиси ме^{и}жи со'боў...

Проаналізувавши наведені, а також інші тексти, які не подаємо за браком місця, можемо виділити такі основні фонетичні риси:

• на місці етимологічного [о] після твердих губних очікуваний [і] вимовляється як [и], інколи з легким наближенням до [і]: *пип* 'піп', *вид* 'від', *над'вир, ви^{і}дм'і'н'ити, вик'но, пиш'ла, пид'н'аласи, пиз'нати^{і}, ўспид, наї'би^{і}рше^{и}, 'ви'били*. Такий самий рефлекс давнього [о] бачимо й після інших твердих приголосних: *майст'риў* 'майстрів', *'Рожниў* 'Рожнів', *н'их'то, н'и'ч'о* 'ніхто, нічого', *гир''киї* 'гіркий', *зиї'тиси* 'зійтися', а також після [ж] у слові *'жи^{і}нка*;

• м'яка вимова шиплячих: *'Попйуч'ка, 'ч'етве^{и}ро, ч'о, ч'о'го, ч'ут-ч'ут', 'ч'ути^{і}, ноч'у'вала, ч'у'рит* 'тече', *горби'ч'ок, н'и'ч'о, наїмен'ч'а, ч'існи'ч'ок, 'мач'ок, діточ''ки, со'роч'ка, 'роч'к'іў, знуш'ч'алиси, ш'е* 'ще', *ли'ш'ити^{і}* 'залишати', *пи'ш'оў* 'пішов' *'ш'е^{и}пка* 'шапка', *ле^{и}'ж'е^{и}ў, дри'ж'е^{и}ў* 'лежав, дрижав', *ж'е^{и}л'* 'жаль' тощо;

• повсюдно зберігається [е] з наближенням до [и] або навпаки – [и] з наближенням до [е] під наголосом та майже [і] в ненаголошеній позиції на місці етимологічного праслов'янського [а] або [ę]: *д'и^{е}к* 'дяк', *ве^{и}с'і'л'и^{е}, д'ит'и'н'и^{е}чого* 'дитячого', *ли'ш'е^{и}йе^{и}* 'лишає', *кри'ч'е^{и}ла* 'кричала', *прош'ч'е^{и}т'и^{і}* 'прощати', *у'с'е^{и}кого* 'усякого', *с'ход'е^{и}тси* 'сходяться', *хо'рон'іт* 'хоронять', *х'од'іт* 'ходять', *д'і'кови, 'м'іс'іц'* 'місяць', *д'вац'іт'*. Такі ж рефлекси має давнє [а] після [j]: *йе^{и}ґ* 'як', *йе^{и}ґраз* 'якраз', *п'йи^{е}т'е^{и}ро* 'п'ятеро', *заў'йе^{и}зуйут, заўйи^{і}'зали* 'зав'язали', *'йе^{и}ма* 'яма', *сто'йе^{и}т'и^{і}* 'стояти', *'йе^{и}блуко* 'яблуко' і под. Однак під впливом літературної вимови тут інколи на місці етимологічного (праслов'янського) [а], як і в літературній українській мові, таки вимовляється [а]. Це стосується іменників жіночого роду з кінцевим приголосним основи [ц'] (*од'и'н'иц'а, ке^{и}р'н'иц'а*), іменників чол. та сер. роду в род. відмінку (*'гор'а, ме^{и}р'ц'а*), а також не послідовно в інших випадках (*пид'н'аласи, знуш'ч'алиси, т'е^{и}'л'а, т'е^{и}'л'атко*, тощо);

• зберігається специфічне легке пом'якшення приголосних **д, т, н** перед голосними [е] та [и], що властиве мовленню мешканців Верховинського і частини Косівського районів (позначаємо його крапкою зверху і справа від літери): *т'ий* 'та й', *п'йи^{е}т'е^{и}ро т'е^{и}'л'а, 'т'ета, ч'і'тат'и^{і} Саў'т'ир'у* 'читати Псалтир', *то'т'и* (займенник у множ. 'ті'), *'кожд'иї, д'ен', д'ес, у горо'д'еч'ку, л'у'д'ина, ви^{и}'ход'ит, ск'лад'ен'і, го'д'ина, моло'д'ен'ка, 'д'еўйік'* 'дев'ять', *полон'и'на, н'и'ч'о* 'нічого', *н'ен'а* 'матуся', *'н'есла во'д'и, н'е^{и}'ма г'і'т'иї* 'немає дітей';

• дуже відчутне наближення [е] до [и] або навіть до [і] в ненаголошеній позиції: *розу'м'ійе^{і}т'е^{и}, за'земле^{и}н'і, н'е^{и}* 'не', *т'е^{и}'л'атко, 'пе^{и}ре^{и}д 'хатоў, 'че^{и}ре^{и}з до'рогу, т'е^{і}'пер, 'в'іт'е^{і}р*;

• м'яка вимова [р'] у кінці слова та в кінці складу: *'цер'кви, ц'винтар' 'вер'хом, гир''киї* 'гіркий' *'нехар'* 'нечисть', *Ве^{и}р'хо'вина'*;

• стверділа вимова [с] в неозначених займенниках та прислівниках: *ко'лис* 'колись', *ку'дас* 'кудись', *хтос, їкос* 'якось', *ік'іїс* 'якийсь', *ї'киг^{х}ос* 'якихось', *дес-не^{и}-'дес*;

• одзвінчення глухого [к] в лексемах *як, так*: *йе^{и}ґ ум'ре, йе^{и}ґраз, йе^{и}ґ 'майе^{і} 'бут'и^{і}, таґ буде^{и}, таґ йеґ* 'так як'; асиміляція за дзвінкістю інших глухих приголосних (*лиж зразу* 'лиш(е) відразу'), *хтоз ви^{і}ход'иў* 'хтось виходив';

• асиміляція за способом творення (за носовим резонатором) сполучення [дн]: *с'о'гон':і* (частіше вживається варіант *се^{и}'гон':і*) 'сьогодні', *пос'л'ін:иї* 'послідній', *о'н:а* 'одна', *'р'ін:иї брат* 'рідний', *т'рун:о* 'трудно', *наїр'і'н':іш:иї* 'найрідніший';

• часткове (інколи й повне) оглушення дзвінких приголосних у кінці слів та складів: *'лиж^{ш}коў, за'к'е^{и}ж^{ш}ко, не^{и} мож^{ш}, аж^{ш}, наї'н'иж^{ш}чиї, о'дин рас сто'йаў, 'че^{и}ре^{и}с се^{и}'ло*;

• факультативна вимова на місці м'яких [д'], [т'] задньоязикових [ґ'] –[к']: *'ґ'іўка* 'дівка', *роз'ґ'іле^{и}не^{и}* 'розділене', *'ґ'еґ'а* 'дєдя – батько', *ґ'іто'ч'ок* 'діточок', *с'к'інку* 'стінку', *'госк'і* 'гості', *хок'* 'хоть – хоча', *'поўн'іск'у* 'повністю', *ш'іск'* 'шість', *'деўйік'* 'дев'ять', *'к'е^{и}ж^{ш}ко* 'тяжко', *к'іж^{ш}'киї* 'тяжкий' і подібні. Треба відзначити, однак, що така вимова послідовності не має; це повністю залежить від індивіда, його артикуляційного уміння, причому характерна вона не лише на Гуцульщині;

• вимова твердого свистячого у суфіксах *-ск,- цк, -зк: ч'е^{и}рн'і'вецка, Ве^{и}р'хо'винск'іі, 'руск'іх, г'ірскиї пот'і'ч'ок, 'н'из^{с}ко, б'лиз^{с}ко* і под.;

• вимова стверділої африкати [ц] в кінці слова: *х'лопе^{и}ц, сто'лец, ко'нец, дри'вец* 'дров'. Цікаво, що в гуцульському говорі, на відміну від сусіднього покутського, іменники жіночого роду типу *моло'д'иц'а, 'вулиц'а, дур'н'иц'а* в наз. відмінку збігаються з літературними формами, але в непрямих відмінках у них відбувається ствердіння [ц]: *дур'н'ицу, моло'д'ицу, 'лавицу, на 'лавици*; аналогічно в займенниках *цу, усу* тощо. На Покутті іменники типу *дурниця* в наз., род., дав. та місц. відмінках мають закінчення **-і** (*дур'ниц'і*), а в знах. – **-ю** *дур'ниц'у*;

• уживання після задньоязикових [ґ'], [к'], [х'] в ненаголошеній позиції голосного [і] *'ґ'еґ'і* 'дєді' (батька)', *'т'ен'ґ'іі* 'товстий, грубий', *гу'цул'ск'іі, 'н'изк'іі, д'е'лек'іі, 'т'их'іі* (наз. відм. чол. роду), *с'вах'і* 'свахи', *б'л'их'і* 'бляхи', *Пе^{и}т'рих'і* і под.;

• збереження історичного [и] на початку слова: *из* 'прийм. із', *иг'ла, измудру'ваў, из'шийу, и'ду, зиї'т'иси, ид-'мин'і* 'до мене', *'ин'иї, 'инч'и^{і}ї* 'інший', *'инд'ик* тощо.

Відомо, що в західноукраїнських говорах (покутському, бойківському, наддністрянському тощо) відбулося послідовне, історично закономірне ствердіння м'яких приголосних перед голосним переднього ряду [е], а також перед [и], що походить з давньоукраїнського [і], наприклад: *у 'него, 'цего, 'семиї, т'рете* числівник 'третє', *'тета, 'сербати* 'сьорбати', *'дегот'* 'дьоготь', *лен* 'льон', *леду* 'льоду'; *'синиї, т'ретиї, 'даўниї, ве^{и}ли'кодниї, до'рожниї, го'родниї* і под. Цей твердий приголосний зберігається і перед іншими голосними: *к'раїну 'хату, к'раїного, т'рета хата, т'ретого вік'на, 'даўна с'лава* тощо. У літературній мові у зв'язку зі збереженням м'якості приголосного голосний [е] змінився на [о] (*сьорбати, дьоготь, тьотя, у нього, цього, сього, сьомий* тощо), а очікуваний голосний [и] змінився на [і] (*синій, третій, давній, городній, великодній* тощо). Що ж до гуцульських говірок Косівщини та Верховинщини, то тут також пройшло послідовно ствердіння приголосних, крім приголосних [д] [т] [н], ствердіння яких відбулося не повною мірою, тобто вони збереглися як напівпом'якшені, про що вже йшла мова (*'кожд'иї, д'ен', д'ес, у горо'д'еч'ку, л'у'д'ина, ви^{и}'ход'ит, ск'лад'ен'і, го'д'ина, моло'д'ен'ка, 'д'еўйік', полон'и'на, н'и'ч'о, 'н'ести, н'е^{и}'ма, у 'н'его, 'т'ета, 'сербат'и^{і}, 'д'егот'*. Власне, така напівпом'якшена вимова приголосних [д] [т] [н] є яскравою фонетичною рисою гуцульських говірок, яка різко вирізняє носія цих говірок серед інших мовців.

У гуцульському мовленні можна помітити таку рису, як сплутування свистячих та шиплячих приголосних. Тут звичайною вважається частка *ци* 'чи', є цілий ряд інших слів, у яких шиплячий [ш] впливає на свистячий [с]: *шош* 'щось', *шуше^{и}'н'иц'а* 'сушениця', *на'шушн'иї* 'насущний'. Може бути і навпаки, коли на місці шиплячого виступає свистячий: *серст'* 'шерсть', *снур* 'шнур', *сл'уб* 'шлюб', *ви^{і}ск'і'р'е^{и}лиси* 'вишкірялися'. У словах *шуше^{и}'н'иц'а, шош, на'шушн'иї, серст'* таку заміну приголосних можна пояснити асиміляцією за способом творення. Частка *ци* вживалася паралельно з *чи* ще в давньоукраїнських пам'ятках, переважно у формі *ци* вживалася вона в галицьких друкованих текстах XIX ст., паралельно з *чы* живається частка *ці* у сучасній білоруській мові. Фонетичний варіант лексеми 'чудо' *цудо*, який уживається в деяких західноукраїнських говірках, слід вважати полонізмом.

У мовленні верховинців спостерігається ствердіння кінцевого [л], причому не тільки в колишніх сполученнях *ъл, ьл*, але і в іменниках, де плавний [л] не був складотворчим: *п'ід'б'іў* 'підбіл', *о'реў* 'орел', *'вугоў* 'вугол (кут)', *к'іў* 'кіл', *стіў* 'стіл', *в'іў* 'віл'. Ця риса властива старшим людям, вона зафіксована також у друкованих джерелах, пор.: *Чьоловік ґарует на світі ціле житє, єк вів у єрмі* [3, 44].

У гуцульському усному мовленні є чимало й граматичних рис, які не збігаються з літературними, зокрема:

• наявність стверділого звука [т] у дієслівних закінченнях 3 особи однини і множини: (він) *сто'йіт, 'боритси, ви'ход'ит,* (вони) *бе^{и}'рут, сп'і'вайут, за'мотуйут, го'вор'іт* 'говорять', *'ход'іт* 'ходять', *с'ход'е^{и}тси* 'сходяться', *зда'йетси* 'здається', *'лишитси* 'залишиться', *на'гадуйе'тси* 'нагадується'. Цікаво, що в гуцульських говірках, на відміну, наприклад, від покутського говору, зберігся цей кінцевий твердий звук [т] у третій особі одн. та мн. навіть перед постфіксом си < **się*: *зда'йетси, 'лишитси, на'гадуйе'тси, с'ход'е^{и}тси* і под. У перехідних покутсько-гуцульських говірках цей звук [т] відсутній: (воно) *ве^{и}'дес'і, не^{и}'сес'і, 'пише^{и}с'і*, (він, вона) *'л'убис'і, 'водис'і*, хоч у дієсловах 2-ої дієвідміни можливі й паралельні форми (*'л'убитц'і, 'водитц'і*) [1, 70];

• вимова постфікса (може вживатися і в препозиції) *ся* як *си: 'боритси, на'питиси, 'лишитси* тощо;

• уживання в давальному відмінку іменників чоловічого і середнього роду виключно закінчення *-ови, -еви*: *д'і'кови, ко'неви, чоло'в'ікови, л'іс'госпови*. Закінчення *-у, -ю* не зустрічаються;

• уживання в іменниках 1-ої відміни та прикметникових формах жіночого роду закінчення орудного відмінка *-ов*: *нож'дач'коў, 'доўгоў 'палицеў, з гир''коў бі'доў, за т'ретоў 'хатоў, з^{с} 'кождоў 'д'іўкоў*;

• закінчення *-и* в Р.,Д.,М. відмінках однини іменників III відміни (*'области, з'лости, 'молодости*), а також у Д. та М. відмінках одн. іменників I відміни і в М. відмінку іменників II відміни: *зе^{и}м'ли, 'вишни, на до'лони, на 'вулици, на ко'ни*;

• неправильна граматична форма іменника *гривня – гривнів*;

• наявність раритетних форм давньоукраїнського перфекта: *'були-смо у ме^{и}р'ц'а, 'чули-сте^{и}, йеґ у'на гово'рила*;

• збереження давньоукраїнської аористної форми одн. дієслова *бути* в 1-ій особі умовного способу: *зро'биў бих, пи'ш'оў бих, а'бих так здо'роў буў!* (при запевненні) і под.

Можна навести деякі лексичні діалектизми, помічені в мовленні респондента: *'ден'ка* – робочий день найманого робітника (*ро'б'ітник те^{и}'пер кош'тує^{і} п'іди^{е}'с'ит' г'риўніў 'ден'ка/ і треба 'йісти' 'дати рано, ў о'бід і ў'веч'ір і ш'е по сто грам т'реба да'вати*); *'кила* (*при'ві'з та'кого Ка'маза 'с'іна/ шо...т'ий запла'тиў по д'вац'іт' гривніў за 'килу/ таґ йаґ 'каут*), *д'ін:иц'а* – вориння, загорожа, *габі'он* – кашиця, плетене укріплення берега річки, *ура'вон* – ураган, вітролом (*тут та'кій 'віте^{и}р/ такій ура'вон буў/ так шо ло'мило ўсплош'ну ўс'о*), частка *най* – нехай, частка *май*, яка вживається для підсилення якості (*май б'лишч'е^{и}, май 'вишч'е^{и}*) тощо.

Як видно із записаних текстів, усне мовлення мешканців карпатських гір чимраз більше піддається впливу української літературної мови. Цей вплив проявляється по-різному, в залежності від освіти респондента, його ерудиції, заангажованості в суспільне життя, контактів з іншими мовцями, місця праці та багатьох інших факторів. Так, усе частіше в мовленні гуцулів можна помітити унормований літературною мовою голосний [а] на місці праслов'янського [а] замість [и^{е}], [е^{и}] чи [і], які вимовляються більшістю мовців західноукраїнських говорів, у тому числі і гуцульського. Мовець намагається „окультурити" своє мовлення і вимовляє *пид'н'аласи, ви'вод'ат, д'е^{и}'с'ату, п'йаний, 'гор'а, ме^{и}р'ц'а, знуш'ч'алиси, т'е^{и}'л'а, т'е^{и}'л'атко* тощо у той час, коли переважно вимовляють *пидой'миласи, т'е^{и}'л'етко, ви'вод'іт, д'е^{и}'с'и^{е}ту, п'йе^{и}ний* і под.

Як зазначалося, яскравою фонетичною рисою гуцульського мовлення є м'які шиплячі. Треба зауважити, однак, що в особливо частотних словах (*чоловік, шо, ше, 'че^{и}ре^{и}з, хочте^{и}, з'вечора*) респонденти молодшого віку вимовляють їх уже

майже твердо, в чому також виявляється вплив літературної мови, хоч спонтанно навіть у молодих гуцулів проникають форми й з м'яким шиплячим: *ше* і *ш'е*, і навіть *ш'і, чо'го* і *ч'ого, н'і'чо* і *н'і'ч'о* тощо. Вплив літературної мови можна спостерігати і в інших випадках, описаних вище.

Колись Я. Головацький писав: „Кождий закуток, захищений горбами або отрізаний ріками, заховує свою рôзномову" [2, 28]. Однак тепер від чужомовного впливу, як і від впливу літературної мови. говірку захистити не можуть ні ріки. ні гори. тому в сучасному гуцульському мовленні зустрічається чимало росіїзмів. Наведемо лише ті, які виявлені в мовленні наших респондентів: *воп'ше, вос'м'йорка, ўсплош'ну, гнил', да'йішник, два сло'йі, д'нішче, 'йел'і-'йеєл'і, ко'роч'е, 'куб'ік* (кубометр)*к, л'у'ба ру'ка, м'ент, му'жик, 'мусор, нож'дач'коў, оди'наково, 'осін':у, остал''не, перест'роїка, п'ід давл'ёнійем, пр'і'в'етствуйу, п'роволку, п'ростин', с'імйбрка, слаб'інка, см'ес', сто'рон.ик, 'тоже, упа'ковка, хва'тайе, чут', чут'-чут'* та інші.

Є тут, звичайно, й слова, запозичені з німецької та польської мов, такі як: *файно, фіра, гендель, гендлювати, мандибурка, васервата, глянцпапір, лєцтий, люфт, люстро, пляц, спацир, трафити, урльоп, фана, файний, фіра, фірман, цурік, шватер, шіфа, шпарувати, шлюс, фертик, шпиталь, шпіц, штуркати, алярм, алярмово, вар'ят, вельон, олуфко, дзигарок, кавалок, ксьондз, пательня, пуделко, погар (пугар), моцний, крижі, вакації, вуйко, зупа, склеп* та деякі інші, які вже настільки органічно вплелися в лексику гуцулів, що не сприймаються як чужі, а як свої, питомі слова.

1. Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008 р.
2. Розправа о язиці южноруськôмъ и его нарічіяхъ сочинена Яковомъ Головацкимъ. – Во Львовы, 1849.
3. Шекерик-Доників Петро. Дідо Иванчік / Роман – Верховина, 2007.

In the article there are the described basic lines of the modern broadcasting of the habitants Gutsulshchyna (Verhovynsky district) on a background modern literary Ukratnian. Transferred and basic phonetic and grammatical features are illustrated by examples to Gutsul lingua, which he differs from literary.

Key words: *pronunciation of vowels and consonants, softening, hardens, assimilation of consonants, grammatical forms rarities, phonetic and grammatical lines.*

УДК 81'371
ББК 81.2Ук-034

Михайло Бігусяк

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ОБРЯДОВИХ ТЕРМІНІВ ГОВІРОК ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті розглядаються особливості семантики культурно маркованої обрядової лексики говірок Івано-Франківщини. Зосереджена увага на основних чинниках, що впливають на розширення семантичного поля лексеми та способах нашарування культурлогічних конотацій.

Ключові слова: *семантична конотація, культурний компонент семантики, обрядові терміни, семантична структура слова.*

Характерною особливістю сучасного вітчизняного мовознавства є посилення уваги до вивчення різноманітних фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, їх культуру. традиції, звичаї. Вважаємо, що помітною групою мовних одиниць є такі. семантичне наповнення котрих багатогранно відображає особливості національно-культурного життя народу. Як зауважує А.Вежбицька, „...слова із особливими, культуроспецифічними значеннями відображають і передають не тільки спосіб життя. властивий для певного суспільства, але й спосіб мислення" [3, 275]. Культурний компонент семантики виявляється не тільки відчутним, а й конструюючим. детермінуючим началом у семантичній структурі слова як цілості. На думку О.О.Тараненка, "Семантичні конотації створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови" [15, 248].

Вдячним матеріалом для дослідження культурних конотацій семантики є, на нашу думку, ТГЛ весільних обрядів говірок Івано-Франківщини. Обрядові комплекси цього регіону включають всі основні складові, які притаманні традиційним українським, мають багато спільного з такими ж обрядами інших слов'янських народів. Однак кожна етнічна зона Прикарпаття: Бойківщина, Гуцульщина, Покуття – має низку специфічних номінацій, набір обов'язкових учасників, обрядових предметів, може мати спеціальні рекомендовані та небажані дії. Все це викликає безсумнівний науковий інтерес, дозволяє поповнити і деталізувати загальномовну картину відбиття матеріальної та духовної культури народу, розкрити двоїстий статус мови щодо культури.

Помітну групу номінацій із культурною конотацією становлять назви самих обрядів та їх елементів. До аналізу беремо ті назви, які побутують у говірках Івано-Франківщини і відрізняються від подібних на інших територіях та у літературній мові або мають диференційні конотативні нашарування у семантиці. Серед передвесільних обрядів такими є: *цер'коўн'і заповіди, цер'коўна опов'ід', 'заповіди,* мотивація яких є прозорою. Ці слова та словосполучення сьогодні активно функціонують у всіх говірках Івано-Франківщини як обрядовий термін і номенують 'обряд церковного повідомлення про майбутній шлюб'.

На досліджуваній території обрядова вечірка для молоді напередодні весілля має назву *гус'ки*. З іншим значенням – 'щільно збита грудка (перев. солі)' – ця лексема відома на Гуцульщині значно ширше [4, 50]. Як назва обрядової вечірки для молоді та обрядового печива вона вживається в пізніших записах весілля з території Покуття та Бойківщини. Про культурне нашарування семантики цього терміна свідчить запис весілля, зроблений нами на Коломийщині, де напередодні весільний хліб прикрашають квітами і втикають у нього три стебла рослини черсак, у кінці яких три розгалужені ворсисті гілки нагадують гусячу голову. Ця прикраса має назву *гуски*, і частини цього хліба, а також іншого печива, яке роздають під час цього обряду, також мають назву *гуски*. Мабуть, від цього і постала назва цілого обряду.

У говірках Гуцульщини поширеною є назва *'поўниц'а(і,е)* 'обряд обдарування молодих'. Вона,

© М. Бігусяк

очевидно, мотивована тим, що під час цього обряду кожен повинен випити повну чарку горілки і за це покласти "повно" грошей на спеціальний дерев'яний таріль – *повницю*. Зауважимо, що в багатьох селах під час цього обряду не обов'язковим було пити чарку, отже мотивація може бути іншою. Однак із пісень, що супроводжують цей обряд, зрозуміло, що згодом слово *повниця* – "повна чарка горілки" – було перенесене на назву тареля і самого обряду, пор. *Лежєли берви бервинковії, Устань, устань (ім'я) на ніжки, Озми повничку йа в ручку, Почестуй же неневчку*... [16, III, 28]. Зі значеннями "бокал", "глечик" лексема *повниця* побутує в бойківських говірках [12, II, 89]. У селах буковинської, закарпатської Гуцульщини, Покуття, Бойківщини обряд *'поўниц'і* відбувається за подібним сценарієм, але має назву *про'п'ій*. Ця лексема позначає також 'весільний поїзд молодого, що йде по молоду'. Така семантика добре проступає у піснях: *...Крутоє деревце, витоє! Не сі роіт, Але пропій сі строіт!* У цій же місцевості *пропій* іменує ще два різних обряди: 'викуп молодої' і 'весільна гостина у молодого'. Крім цих назв, обдаровування молодих має назву *по'чесне*, яка постає із слів-віншувань, що виголошували батьки: *"Дай вам, Боже, щісті, здоров'йі, мешканьи добре, аби-сте такі веселі, як весна, здорові, як вода, богаті, як осінь, аби-сте чесні та величні у панів, громадів, людий добрих!"*

Перегородження дороги весільному поїздові молодого в гуцульських говірках поряд із іншими має назву *за'лога*. Постання такої номінації як обрядової базується, на нашу думку, на тих асоціативних зв'язках, на основі яких рід молодого сприймають як "ворожий загін", проти якого необхідно виставити "засаду", створити йому перешкоди. Звичайно, конфлікт між цими родами імітований, не антагоністичний. Такий погляд на два роди давно відомий і добре описаний в етнографічній літературі. Лексема *за'лога* в гуцульських говірках має також значення: 1) 'застава, відкуп'; 2) 'огорожа з колод, яку роблять узимку при спусканні дерева, щоб колоди йшли рівно' [4, 76], а також 'одна з двох бічних колод у мостах' (ЗА). Для порівняння: у бойківських також два значення: 1) 'два бруси, з'єднані вгорі під кутом, щоб колоди, везені на возі або санях, не зсувалися на боки'; 2) 'бруси на краях містків, приоблені з метою не допустити скочування возів або саней у рів' [12, I, 275]; у словнику Грінченка Б. – *за'лога* 'засада'; 'зібрання людей на місці гулянок' [5, II, 60], одне із цих же значень фіксує також СУМ [14, III, 193]. Такі семантичні трансформації демонструють процес нашарування культурної семантики лексеми в обряді.

Через тиждень після весілля на галицькій Гуцульщині та частково на Покутті відбувався обряд *см'і'йини, 'м'іни*. Такий обряд проводився для того, щоб передати *віно* 'посаг' молодої, тобто те, що *помінили* 'обіцяли' під час "повниці". Семантика назви конкретизується у звертанні батька молодого в цей день: *Коби ви знали, чого ми до вас прийшли! Ми прийшли раз вас знати, Другий раз за віно питати, Що єсте мінили то такой би дати* [16, III, 67]. У гуцульських та покутських говірках післявесільні обряди, що відбуваються у другий день або за тиждень, мають назви *ко'лач'іни, ко'лачини* 'обряд гуляння у весільних батьків'. Така назва мотивована назвою обрядового хліба – калачів, які молоді дарують під час цього обряду весільним *батькові* й *матці*, або мати кладе подарунки на спеціально спечені для цього калачі.

Як бачимо, подібні етнолінгвістичні екскурси сприяють виокремленню тих важливих чинників, які впливають на розширення семантики загальновживаного слова, на породження культурологічних конотацій у його семантичній структурі. Такими чинниками, як показує наше дослідження, найчастіше є обрядовий сценарій та його ключові елементи, реалемний та акціональний плани, фольклорний дискурс.

Часто обряди, що відбуваються в перший день після весілля, називають на досліджуваній території *попра'в'іни, 'попраўка, в'ід'йіди'ни', в'ідг'ризини, попо'лоч'іни*. Назва *попра'в'іни, 'попраўка,*її культурна семантика, очевидно, постала на ґрунті різних переплетінь та взаємодії інтра- та екстралінгвальних чинників та асоціацій: пор.: *поправити* 'змінити на краще, поліпшити що-небудь'. Тобто *попра'в'іни* – це назва обряду, під час якого "покращують" самопочуття. У семантиці назв *в'ід'йіди'ни', в'ідг'ризи'ни', попо'лоч'ни* відбились, мабуть, емоційно-експресивні конотації чи, можливо, наявна словесна гра, адже обряд – це гра, це театральне дійство, яке є складником весільної драми.

Культурний компонент семантики демонструє також ТГЛ на позначення учасників обрядів. Абстрагуючись від загальноукраїнських номенів, що побутують у говірках Прикарпаття, у межах цієї тематичної групи виділяється ряд локальних семантичних утворень із додатковими культурологічними значеннями. Так, під час обряду весілля молодих називають *пан молодий, пані молода*, що побутує у звертаннях, віншуваннях та весільних піснях. Такі давні галицькі звертання *пан, пані* використовувались тут в побуті, в обрядах та фольклорі завжди, навіть в часи тоталітаризму. Зараз таке звертання вийшло з регіонального на всеукраїнський обшир.

Найважливішу функцію на весіллі виконують родичі молодого – *'бат'ко, ве'''с'іл'ний бат'ко* та родичі молодої – *'матка, ве'''с'іл'на 'матка*, часто в цій ролі можуть бути *х'ресн'і бат'ки*. Обрядові номінації, де головною дійовою особою виступав *батько*, як зауважує В.В.Жайворонок, утворюють низку етнокультурних концептів, "вступають у тісні зв'язки з іншими культурними концептами", утворюють "асоціативно зумовлене лексико-семантичне поле з ключовою лексемою *батько*, що становить певний фрагмент етномовної картини світу" [7, 27–29]. У говірках Івано-Франківщини це поле значно ширше від загальноукраїнського, бо назва обрядового чину *батько* є основою обрядодії *бат'ку'вати* 'бути весільним батьком', а також обряду *'баччини* 'гуляння у батьків молодого або молодої після весілля, на яке запрошуються літні люди'. Культурна семантика лексеми *батько* наявна і поза обрядом, вона входить у мовний етикет галичан, оскільки тут так звертаються до старших за віком людей. Аналогічна семантика властива також лексемі *'матка*, яка є мотиватором обрядодії *'матчини* 'післявесільний обряд вшанування хресної матері', що побутує у бойківських і наддністрянських говірках [ЗА]. Також на цій території старших за віком жінок називали *'маткою*.

Глибинні національно-культурні конотації "зашифровано" у внутрішній формі слова. "Саме внутрішня форма у багатьох виявах містить той культурний компонент, який і знаменує "часткову

герметичність" кожної мови" – відзначає В. Кононенко [9, 14]. Наприклад, раніше у гуцульському весіллі майже всюди виділяли старшого над усіма учасниками весілля, якого іменували *бе'реза*. У сучасних гуцульських говірках ця лексема вживається на позначення 'ватажка колядників, ватажка парубків' [4, 23]. Етимологи припускають, що первісно слово могло означати 'строкатий одяг ряженого під час зимових свят', що, очевидно, говорить про залишок давнього прикметника *березий* 'строкатий, чорний з білим' [14, I, 171]. Ця внутрішня форма слова, мабуть, і відображена у назві весільного чину – той, хто відрізняється від інших знанням обряду, гарним співом, а часто й грою на скрипці. (Детальніше див. 1, 136). Лексема *бе'реза* 'керівник церковного хору; старший між колядниками' відома й у бойківських говірках [12, I, 49]. Такі ж значення подаються в інших лексикографічних працях [13, 29; 5, I, 51; 14, I, 160]. Подібні додаткові культурні нашарування демонструє внутрішня форма й інших назв обрядових чинів, таких як: *запо'рожц'і, хал'аўшчики, п'ітх'вачики, п'ід"во'ротники* 'не запрошені на весілля особи', яких господарі завжди пригощають [1, 137]. Як бачимо, внутрішня форма слова відбиває специфіку та особливості національно-мовного сприйняття навколишньої дійсності.

Національно-культурний компонент семантики часто є тим підґрунтям, на якому твориться таке складне мовне явище як метафора. Саме за такими мовними одиницями усталився термін *культурологічна метафора*, яким послуговуються при дослідженні культурних концептів [6, 135]. Вчені відзначають, що найбільше культурологічних метафор творяться на основі тих лексичних одиниць, які репрезентують сімейну обрядовість українців. Поряд із традиційними загальноукраїнськими обрядовими метафорами у говірках Прикарпаття побутують такі мовні одиниці, семантика яких відбиває місцевий колорит, специфіку мислення гуцулів, бойків, покутян, напр. *іти за с'ловом, за'пити с'лово, 'дати с'лово* 'укладати договір між батьками про час весілля і придане'; *прода'вати пару'боцтво, кава'л'ерку* 'прощатися з парубоцтвом'; *іти до по'чесного* 'обдаровувати молодих'; *пе"ре"'пити ти'л'е* 'дарувати молодим теля'; *ску'повувати дру'жок* 'платити дружкам за вишиті хустини, які вони дарують дружбам' тощо. Такі метафоричні сполуки вживаються практично в кожному обряді, і їх лексичний потенціал може видозмінюватися відповідно до етнокультурного ландшафту. Так, у гуцульських і покутських говірках більш вживаними є словосполучення *в'і"сп'івати моло'ду* на означення обрядодії 'співати барвінкові пісні перед відходом молодої до шлюбу'. У бойківських говірках на означення аналогічного дійства побутує лексема *'лад"кати <лад"кан'ки* 'назва барвінкових пісень'. Назву *ладкання* у значенні "різновид весільного співу" та *ладкати* у значенні "плескати у долоні" фіксує український словник [14, IV, 434]. Своєрідна метафорична семантика проступає у назвах *пе"'чи 'дол'у, в'і"п'ікати 'дол'у* 'випікати весільний хліб'; *т'ег'нути ш'ч'іст'е'* розривати весільний коровай молодими на частини: у кого більша частина, той буде верховодити у сім'ї', у яких значно акцентується символіка обрядового хліба.

Певні емоційні конотації закладені у структурі семантики назв цілого ряду обрядових дій: *пе"ре"'гул'увати в'і'нок, 'ве'л'он, вип'л'есувати моло'ду* 'прощальний танець молодої із своїми подругами'; *ви'гул'увати, виі'пл'есувати де"ре"ў'це* 'ритуальний танець дружби чи старости із весільним деревцем', *пл'и'сати дру'жок* 'давати гроші дружкам', *пла'тити за 'циц'ку* 'платити матері за те, що годувала молодого чи молоду грудьми'. *'брати 'конто* 'брати викуп у молодого за молоду', *спор'і'ж'е"ти, ви'р'і'ж'ети моло'ду* 'одягати, готувати молоду до шлюбу', *при(і)с'е'гати, 'дати при(е)'с'егу* 'брати шлюб у церкві'.

У гуцульських говірках певних етнокультурних нашарувань набула семантика дієслова *набу'ватиси(і)* 'бути на весіллі, веселитися', "бо гуцули на весіллі *набу'вайутси*, а не "гуляють", і в опришки також ішли *шоб на'бутиси*". Як відзначають дослідники гуцульської ментальності М.Лаврук, В.Мороз, "Набутися" – це чисто гуцульське поняття, яке є таким станом, "...коли людина продирається крізь товщу буднів до чистого екстазу, у країну світла, де починається духовне, де починається творчість..." [10, 91; 11, 104].

До середини минулого століття на Бойківщині після шлюбної ночі відбувався очисний обряд, під час якого наречені зливали воду на руки одне одному та родичам. Він мав назву *ми"т'вини*. Лексема не засвідчена у відомих нам словниках.

Культурна маркованість властива також фразеологізмам, які супроводжують обряди. У цьому масиві найбільшу групу становлять фразеологічні одиниці зі стрижневими концептами *рушник, вінок, дівоча коса, барвінок, зерно*, які здавна ввійшли в українську етнічну культуру, відзначаються символьним прочитанням. Поряд із цим, обрядова лексика кожної етнічної групи є основою для творення ФО із складними мовно-культурологічними трансформаціями образу, різними конотаціями, які своєрідно відбиваються у внутрішній формі фразем: пор. *у'мити від парубк'ію руки* 'прощатися з дівоцтвом'. ФО *умити руки* на досліджуваній території поряд із загальноукраїнським значенням "ухилятися від участі в якій-небудь справі, знімати з себе відповідальність за щось" [14, VIII, 902] побутує ще у поховальній обрядовості у значенні 'заплатити тим, хто миє і одягає покійника'; *к'ликати до па'пер'у, к'ликати тр'ісун'к'и с'і'ч'і* 'прикрашати весільне деревце'; *доче"'ка лас'і в'ін'ка на 'голову* 'дівчина виходить заміж'; *'дати при'с'егу* 'вінчатися у церкві'; *покри"'вати молоду, 'упл'ітки пус'кати* 'надягати на голову молодої хустку'; *в'ідв'іну'вати дон'ку* 'дарувати придане' і багато інших [2, 109–111].

Таким чином, у системі обрядових номінацій говірок Івано-Франківщини виділяється частина загальновживаної лексики з культурним компонентом у значенні, яка наявна в усіх мікрогрупах, і частина назв, в семантиці яких виокремлюється діалектна культурна конотація. Серед останніх певну групу становлять обрядономени з культурним компонентом у денотаті: напр. *по'чесне, 'поўниц'а, м'іни, см'ійини;* 'назви весільних обрядів': *'гугл'а* 'головний зимовий убір молодої; *тр'*ісун'ки – 'паперові квіти, якими прикрашають весільне деревце'; *п'ідв'іс'іл'ники* – 'не запрошені на весілля учасники обряду'. Зв'язок слова з обрядом сприяє розширенню семантичної структури, появі додаткової інформації. Саме в обряді проявляється культурна семантика значної групи назв, напр. *бе"реза, гус'ки, пе"ре"'пити те"'лиц'у*, яка поза обрядом втрачається. Складний механізм об'єктивації обрядового змісту наявний у

внутрішній формі багатьох весільних номінацій. Особливості етнічного характеру бойків, гуцулів, покутян знаходять свій вияв у семантиці обрядових символів, які входять до загальнонаціональної системи культурних традицій.

1. Бігусяк М.В. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження [Текст] – Львів, 2000. – С. 125–148.
2. Бігусяк М.В. Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства [Текст]: зб. наук. праць. – Ужгород, 2001. – Вип. 4 – С. 109–111.
3. Вежбицкая А. Культурно-обусловленные сценарии и их когнитивный статус // Язык и знание [Текст]. – М., 1999. – С. 63–86.
4. Гуцульські говірки [Текст]: короткий словник / відп.ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 231 с.
5. Грінченко Б. Словарь української мови [Текст]. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
6. Гуцуляк Т. (Кіс). Лексика з культурним компонентом значення у її метафоричному розвитку // Семантика мови і тексту [Текст]: збірник статей VIII Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 134–138.
7. Жайворонок В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство [Текст]. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
8. ЗА – Записи автора.
9. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль [Текст]: збірник статей. – К.–Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.
10. Лаврук М. Гуцули Українських Карпат (етнографічне дослідження) [Текст]: монографія. – Львів: ЛНУ, 2005. – 288 с.
11. Мороз В. Есеї, листи і документи [Текст]. – К.: Сучасність, 1975. – С. 104–116.
12. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок [Текст] – К., 1984. – Т. 1–2.
13. Словник буковинських говірок [Текст] / за ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
14. Словник української мови [Текст]. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.
15. Тараненко О.О. Конотація // Українська мова. Енциклопедія [Текст]. – К., 2000. – С. 248.
16. Шухевич В. Гуцульщина (Матеріали до українсько-руської етнології) [Текст]. – Львів, 1899–1908.

The features of semantics of in a civilized manner marking ceremonial vocabulary of the Ivano-Frankivsk region manners of speaking are examined in the article. Rapt attention on basic factors, that influence on expansion of the semantic field of lexeme and methods of stratification of cultural connotations

Key words: *semantic connotations, cultural component of semantics, ceremonial terms, semantic structure of word.*

Ключові слова: *примітивізм, креативність, діалектизми, фразеологізми, жести, градація, інверсія, катафора, анафора.*

Ментальний континуум – сукупність знань носіїв буковинських говірок, яка вербалізується у діалектних текстах (далі ДТ), – абстрактне поняття, що передбачає єдність мислення і мови. Основною ознакою ментального континууму носіїв говірок є *примітивізм*. Це слово використовуємо з тим значенням, з яким воно входить до складу термінологічної назви «примітивне мистецтво», на противагу професійному мистецтву, яке відзначається складністю ідеї та її матеріального втілення, складністю форм, використанням багатьох неоднорідних технік виконання, надуманістю і умовністю форм, багатством засобів вираження. Примітивне мистецтво відтворює по-дитячому наївне бачення світу (це мистецтво називають ще наївним мистецтвом), не ускладнене умовностями світу. Примітивне мистецтво відзначається формальною простотою, яка іноді доходить до схематизму, ясністю, простотою, мінімальністю засобів вираження. Представники примітивного мистецтва (французи А.Руссо, К.Бомбуа, грузин Н.Піросманішвілі, хорват І.Генералич, американка А.М.Роберт-сон, українки К.Білокур, М.Приймаченко) створили художні шедеври, які увійшли до скарбниці світового мистецтва.

Примітивізм ментального континууму носіїв говірок полягає у реалістичному відтворенні дійсності, яке відзначається простотою, навіть спрощеністю форм реалізації, ясністю, формальною безпосередністю. Загалом це особливе бачення світу, не ускладнене умовностями суспільства, основним засобом якого є автологія – «мовлення, побудоване без вживання у ньому слів і виразів з переносним значенням (тропів). Всі мовні одиниці автологічних текстів використовуються у своїх прямих, безпосередньо семантичних реалізаціях» [3, 18]. Крім того, *примітивний* щодо ментального континууму ми використовуємо у його первісному значенні «перший». У ДТ можна знайти витоки усіх понять, пов'язаних з ХТ.

ДТ, який існує лише в одній формі – усній, спонтанний, непідготовлений, у ньому переважає раціональна інформація. Раціональність не передбачає використання різноманітних засобів, з якими пов'язується писемна форма мовлення. Проте можемо стверджувати, що діалектне мовлення не позбавлене креативності. Креативність живого мовлення відрізняється від креативності ХТ передовсім своє природною основою, вона базується на природному чутті мови, оскільки закладена в основі самої природи мовленнєвої діяльності, адже ознакою будь-якої діяльності є творчість. Креативність ДТ стосовно креативності ХТ має примітивний характер (примітивний у значенні «перший»), креативність живого мовлення є базою, на якій формується креативність художнього мовлення. Аналізуючи цю первинну за походженням креативність, ми відштовхуємось від переліку виражальних засобів, який розроблений у науковій літературі щодо писемної форми мовлення. До аналізу ми залучили ДТ про господарювання носіїв буковинських говірок, записані впродовж 2000–2007 років на території Чернівецької області.

До засобів художньої виразності у ДТ належать лексеми із демінутивними суфіксами. За нашими

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-3

Наталія Руснак

ТВОРЧИЙ ХАРАКТЕР НАРОДНО-РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ БУКОВИНСЬКИХ ДІАЛЕКТОНОСІЇВ

Креативність діалектного мовлення має природну основу. До найтиповіших виражальних засобів ДТ належать слова з демінутивними суфіксами, спільнокореневі слова, діалектизми, оказіоналізми, фразеологізми. Витоки багатьох стилістичних фігур знаходимо у діалектному мовленні. Мінімальність виражальних засобів ДТ компенсується паралінгвістичними засобами – жестами.

© Н. Руснак

спостереженнями, демінутивні суфікси долучаються до слів на позначення тварин – *корова, теля* та до прикметників із позитивним значенням – *чистий, малий* тощо. Напр.: *Ко'рову під'мити тай* ***'масло чис'тен'ке*** */ тай* ***сми'тана чис'тен'ка*** */ тай* ***об'рат той чис'тен'кий*** */ а той об'рат та да'вали* ***ти'л'аткам ма'лен'ким*** *//* (с. Бабин Кельменецького р-ну).

Поширеним у ДТ є явище словотвірної тавтології: *Йек'що йе на'рубана // а йек ни'ма / то са'мого лабу'зу // 'далі да'йут* ***'пити 'піло*** *//* (с.Шубранець Заставнівського р-ну). ***'Ціd'а*** *моло'ко 'черис* ***ці'дилко*** *ў гла'дун а'бо с'лойік // кла'дут на 'тепле 'шоби ло'вилоси //* (с. П'ядиківці Кіцманського р-ну). *Ко'рові ру'байеси* ***'січка / на січ'карни*** *//* (с. Чорний Потік Заставнівського р-ну). *Ў нас ш'е 'дома* ***'жорна 'були / і жор'нили //*** (с. Михальча Сторожинецького р-ну).

Неповторного колориту діалектному мовленню надають власне-територіальні лексеми – діалектизми. Креативність ДТ і, зокрема, діалектизми вимагають врахування двох площин ДТ – *текст-автор* і *текст-слухач*. Якщо у площині *текст-автор* діалектизми не можна вважати засобами креативності, це узвичаєні мовні одиниці, які відзначаються високим ступенем частотності, то у площині *текст-слухач* вони, навпаки, характеризуються як засоби креативності внаслідок передовсім своєї незвичності. Вони якраз і створюють неповторний колорит ДТ. Найбільше діалектизмів різних типів містять ДТ, записані у гірських районах, від носіїв гуцульських говірок. Такі ДТ у будь-якого слухача завжди викликають інтерес. Напр.: *Тут ху'добу* ***'кутали*** *чолові'ки / пасту'х'е // 'ран'ше всіх до* ***с'тайі*** *йде* ***ва'таг*** */ вин 'майе ўс'о* ***впор'етку'вати*** */ аби с'тайа 'була го'това / тай би зак'лали* ***ко'ш'ери*** *дл'а о'вец // виўч'е'рі с'лухайут ва'тага / лиш вин 'майе* ***вичис'л'ети*** *з'міну пасо'виш'а // пасту'х'е хо'дили с* ***трим'бітами і фло'йерами*** */ а'би да'вати про 'себе з'нати // з о'вечого моло'ка ва'таг* ***г'л'еджіў*** *сир /* ***'вурду*** */ ро'биў* ***'гусл'енку*** *// сир 'робл'ут так // 'видойене моло'ко 'сипл'ут ў ве'ликий ча'вун / кла'дут йе'го на* ***'кужбу*** */ пидогрі'вайут / добаў'л'ейут* ***г'л'ег*** *і моло'ко поч'е'найе* ***'вурдитиси*** *// сир виби'райут на полот'но / 'потим с'таўл'ут 'високо на дош''ки / а'би 'вистойеўси// моло'ко 'після 'сиру 'вар'ут і 'робл'ут ни та'кий 'ситний сир //* ***'вурду*** *// 'вурду і сир к'ришут / 'сол'ет / бйут* ***б'райем ў пу'тинах*** */ трам'буйут ў* ***бербе'ниц'ах*** *// це йе* ***'бита б'ринза*** *//* (с. Сергії Путильського р-ну).

Зацікавленість для слухача становлять описи процесів, реалій, невідомих слухачеві, на позначення яких використовуються діалектизми, етнографізми. Цей інтерес пояснюється *інтракультурними лакунами* членів комунікативного акту, тобто розбіжностями у відомостях про культуру і, як наслідок, її мовну реалізацію у когнітивній базі (відомостях різного типу) мовця і слухача. Сприйняття ДТ потребує пояснення малозрозумілих слів: *с'тайа* – приміщення для пастухів; *ва'таг* – головний пастух; *вичис'л'ети* (про худобу) – тут: вирішувати; *фло'йера* – духовий дерев'яний музичний інструмент, довга сопілка з п'ятьма отворами; *г'л'еджіти* – заквашувати молоко; *врда* – тут: варений, невитриманий сир; *'кужба* – вогнище; *брай* – знаряддя у вигляді макогона з довгим держаком; *пу'тина* – дерев'яна посудина для молока або для овечого сиру; *бербе'ниця* – невелика діжка для сиру або бринзи.

Універсальним виражальним засобом є *синоніми*. У ДТ поширені синоніми, які базуються на *гіперо-гіпонімічних* відношеннях: Напр.: *Ма'лі х'лопці л'у'били ло'вити* ***коўб'ліў*** *ў ко'нопл'ах //* ***'риба*** *йшла 'їісти с ко'нопліў на'сін'е і там йі ло'вили //* (с. Лашківка Кіцманського р-ну).

Синонімами можуть бути пари літературних та і діалектних слів. Такі літературно-діалектні синоніми характеризуються контактним розташуванням і створюють стилістичну фігуру парного зіставлення: *Ў'літі ху'добу віго'нили* ***на ста'вишче / на м'лаку*** *// там во'на 'пасласи / аж 'поки ни поч'е'нало смир'кати //* (с.Лашківка Кіцманського р-ну). *Та'ка каб'лука ро'биў само'робна до ко'си /* ***чуло'вік / газ'да*** *// і ру'ками то ко'сиў* (м.Заставна). *'Л'убйу 'дужи* ***пиро'ги з 'маком / вари'ниці*** */ 'часом йго хтос кра'де //* (с. Горошівці Заставнівського р-ну).

Творчий характер мовомислення діалектоносіїв проявляється у використанні *фразеологізмів*. Фразеологізми у ДТ формують концепт «праця». Пор.: *І 'поки він зйіў х'ліба ўже пі'ченого //* ***то йо'му ш'тири 'поти / з 'него тек'ли*** */ це бес'пешно // це ота'ка 'була //* (м.Заставна). *Та ни газ'дин'а / шо ни 'майе коло 'хати ба'гато ху'доби // від.и'хати ни'ма ко'ли 'кожин ден' //* ***'будимо си'діти на пе'чи вже зи'моў*** *//* (с. Суховерхів Кіцманського р-ну). *А'ди / т'раба і го'ріхи оптру'сити / і бара'бул'у 'вікопати / і 'йаблука обір'вати / таш'е й ку'рузи // 'али ні'чо // ві'так 'буди 'добри // зи'моў 'мен'чи ро'боти //* ***вже хоч 'руки спо'чинут*** *//* (с. Репуженці Заставнівського р-ну).

Урізноманітнює виклад раціональної інформації *деезис* (від грец. просьба, моління, заклик до свідків) – заклик передовсім вищих сил у свідки або висловлення побажання, яке можливо виконати у ім'я вищих сил [3, 150]. Креативний характер мовомислення діалектоносіїв відтворюють вигуки з опорним словом *Бог*, у яких міститься звернення до Бога, згадування Бога: Напр.: *Ну шо 'зари? // 'зари обро'бити 'земл'у / це // л'убо // оз'миў т'рактора // ну запла'тиў тих т'риц'ім' 'сорок пії'с'ат' руб'ліў // 'віори // д'вацім' 'сотих // 'віори / гай заволо'чиў // вз'аў ма'рок то вс'о // ну шо то йе? / чи руч'на / чи йа'ка // то вс'о наба'гато 'лехше // а 'зари* ***'д'акувати 'Богу*** */ ко'би так 'далі //* (м. Заставна). *А зи'мойу / то три 'рази на ден' 'кормиш // а з ко'роўкойу йа /* ***с'лава 'Богу*** *віт 'сорок п'йатого 'року по 'соднішний ден' //* (с. Рідківці Новоселицького р-ну). *А // обі'зат'ел'но // ну а'йатже // шоб 'було 'чисте/ вс'о кру'гом // чис'тен'ке//* ***най Бог бо'роне*** *шоб 'була п'лісніўка // ху'добі п'лісніўка ни / ни ні ў 'йакому 'разі //* (м. Заставна).

У ДТ часто трапляються *риторичні питання*, вони мають різну форму, виконують різні функції. Більшість риторичних питань стимулюють мовця до розповіді, отже, виконують текстотворчу функцію.

Риторичне питання може мати специфічну форму. Напр.: *'Али шо то 'було так с'вітло йак ти'пер?*, у якому зміст виражається імпліцитно, тобто «було темно», висловлювання втрачає значення запитання, набуваючи семантики констатації факту. Створенню ефекту *антифразису* сприяє інтонація: Напр.: *Пле'ли діў'чата // віши'вали //* ***'али шо то 'було так с'вітло йак ти'пер?/*** *та'кий буў кага'нец а'бо л'ампа на 'нафті //* (с. Михальча Сторожинецького р-ну). *То к'лали ко'лис ў ма'йу / 'після 'майа к'лали / а ти'пер ўже / 'борши на 'міс'ац' і на два 'міс'аці // ў л'утому 'навіт'/ йа ўден раз піш'ла 'була ў 'Російу / при'ход'у / а во'ни вже кла'дут барабу'лі //* ***та це де хто ко'лис клаў?***/ *вс'о йде ўпи'ред // бара'бул'у / ку'рудзи там // ну вс'о // фа'сулі / чіс'нок // бу'рак / вс'о це'во кладе'мо шо т'реба до / до го'родини / а //* (с. Топорівці Новоселицького р-ну).

Трапляються і ДТ риторичні питання, які за своєю функцією близькі до риторичних питань ХТ. тобто набувають значення сентенцій: *Гай / гай / ни лиш ў жі'нок ўзи'мі ро'бота // чулуві'ки ці'лу 'зиму к'лепчут / хто рих'туйе 'сапи / хто плу'ги // бо п'рийде вис'на / тай спи'та //* ***шос ро'биў ці'лу 'зиму?*** */ лиш б'лисне 'соничко / то там / то тут на горо'дах почі'найуц.и робо'ти //* (с. Вікно Заставнівського р-ну). *Рос'те ў нас на го'році вс'о / шо 'потим 'їісти зи'моў 'будимо // і фа'сулі / і ц'віклі / т'раба за всим цим ди'витиси / бо без 'догл'аду вс'о пропа'де // де з 'літроў під'біхти / де поса'пати / а де й підгор'нути т'раба // ўс'о 'мусе л'у'дина ро'бити /* ***бо йак без зим'ні 'жити?***/ *во'на ж з 'нами жи'йе і 'родит // і да'йе 'їісти // то і ми 'мусимо тру'диц.и // з зим'ні 'ми всі ро'дилиси / а ко'лис і по'мерти т'раба // а зим'н'а мож і ни при'н'ати // ни хо'тіли ро'бити / 'земн'у 'рідну догл'а'дати / то й о'на ни 'буде // ос' так от / ди'тино // ни забу'вай про це //* (с. Веренчанка Заставнівського р-ну).

Щодо ДТ можемо говорити не про стилістичні прийоми, а лише про ефект стилістичних прийомів, тобто їх прототипи. Так, ряди однорідних присудків формують стилістичну фігуру – градацію. У наступному ДТ створенню стилістичного ефекту сприяє елемент звукопису – *асонанс*. Асонанс базується на прагматичній основі – мовцеві треба відтворити послідовність дій, для цієї мети використано ряд дієслів доконаного виду з префіксом *по- по'чистиш / по'кормиш / подо'йіш... по'тому ш'е попо'йіти*; синоніми *с'войе від'бути / пу'том во'на відгу'л'айе* також підсилюються редуплікованими префіксом *від-* зі значенням результативності дії: ***'Перший раз / да'йеш 'їісти йі*** */ по'чистиш / по'кормиш / подо'йіш //* ***на го'дину там / йе ро'боти /*** *по'тому ш'е попо'йіти* ***йі 'али це вод'но в о'дин час 'кождий раз / ... коро'ва чис'тен'ка вже 'майе лі'гати с'пати / це ко'рова / ўход за ху'добоў / ў о'дин час/ ху'доба / та'ка йе // во'на 'муси / с'войе від'бути / пу'том во'на відгу'л'айе /* ***'майе / і'де до би'ка / і ста'йе 'тіўна // 'девіт' 'міс'ацію 'носе 'тел'атко / 'девіт' 'міс'ацію / а 'вісім 'міс'ацію йі 'можна до'їіти / сім / йек йа'ка ко'рова //*** (смт. Берегомет Вижницького р-ну).

Для ДТ характерне семантико-синтаксичне встановлення референційної тотожності елемента, зазвичай займенника, з його вербальним відповідником, який знаходиться у наступному контексті (це явище у стилістиці має назву *катафора*), а також встановлення референційної тотожності елемента, займенника, з його вербальним відповідником *(антецедентом)*, який перебуває у попередньому контексті (таке явище має назву *анафора*). Так, наступний ДТ ілюструє обидва явища. Початок ДТ побудований на основі катафори *Так / 'було так ў нас*, де як референційний елемент виступає висловлення, до складу якого входить займенниковий прислівник *так*, який передбачає значення факту, дієслово існування *'було* та актуалізатор місця *ў нас*. Як вербальний відповідник виступає ДТ, у якому розкривається його зміст. Катафоричний початок ДТ зумовлює *антиципацію*, тобто психологічну операцію слухача, спрямовану на активізацію його комунікативних сподівань. У цьому випадку можна говорити про антиципований уривок ДТ. Антиципований уривок ДТ створюється засобами катафори. Між катафорою і антиципацією (у тому значенні, з якими їх використовуємо ми, оскільки ці терміни у науковій літературі мають декілька значень) відмінність можна знайти лише у різних площинах тексту. Катафора розглядається у площині *текст – автор*, антиципація стосується площини *текст – слухач*. Кінець ДТ відповідає анафорі, у ролі референційного елемента виступає висловлення *ну і во'так це й ро'билоси*, до складу якого входить займенниковий прислівник у формі фонетичного діалектизму *во'так*, вказівний займенник *це* і дієслово *ро'билоси*, яке відзначається узагальненістю семантики. У ролі вербального відповідника виступає ДТ. Характерно, що вербальний відповідник катафори і анафори той самий. У цьому випадку можна говорити про катафорично-анафоричну будову ДТ. Пор.: ***Так / 'було так ў нас*** *// 'мали л'уди с'войі плу'ги // с'войі ко'ні// вс'у зб'руйу до ко'н'а / шо т'раба // і кот'рий чоло'вік ни маў / при'мерно / два симб'руйут // це 'симбр'а // це йе о'ден су'сід 'майе ко'н'а і йа 'майу ко'н'а / то ми до'купи 'коніў і 'кін'ми 'майем во'рати // то ми при'ходим шч'е ў 'міс'ац'у / при'мерно 'л'утім/ 'марот там зачи'найеси... ми вже 'коні ўпр'аг'ли і во'рем // во'рем до 'того 'часу йак с'тало зноў 'душно // ми 'коні //до 'воза та й са'мі / від.их'нули т'рохи / дес до чит'вертойі го'дини // вс'о вже і зноў во'рем // і так во'но 'віворали // шо т'раба завалку'вати / завалку'вали // це 'було // йач'мін' валку'вали 'біл'ше // 'там йа'кус т'раўку за'сійаў // 'було й бара'бул'у // йак ни'ма дош'чіў гий / завалку'вали //* ***ну і во'так це й ро'билоси*** */*(с. Рідківці Новоселицького р-ну).

Природно у діалектному мовленні звучать словосполучення на основі *інверсії*. Прикметниково-іменникові словосполучення з інверсованим порядком слів поширеніші у мовленні діалектоносіїв, ніж подібні словосполучення з прямим порядком слів. Пор.: *І би'рут й'кийс* ***руш'ник 'чистий*** */ і і'дут до с'тайни до'їіти //* (с. Великий Кучурів Сторожинецького р-ну).

Синекдоха – використання однини замість множини – типове явище діалектного мовлення. Напр.: ***А п'таха*** *шоб 'несласи / то т'реба 'тожи їім і бура'ка на'терти і бара'булі нам'н'ецкати //* (с.Валява Кіцманського р-ну). ***'Риба*** *йшла 'їісти с ко'нопліў на'сін'е і там йі ло'вили //* (с. Лашківка Кіцманського р-ну).

Однією із особливостей українського мовлення є широке використання *порівнянь*. Текстотворчим прийомом у ДТ виступає порівняння за часовою віссю «колись – тепер». У кожному часовому вимірі пропонується визначення (характеристика) якогось явища через порівняння. Наприклад, на часовій осі «колись» галушка порівнюється із *мі'зін:им 'пал'чиком, го'рішком*, і у свідомості слухача виникає ознака – маленький. На часовому зрізі «тепер» галушка визначається *йак мако'гін здоро'вецка*, тобто ознака, яка повинна виникнути в результаті логічної операції порівняння – велика, експліцитно виражена, розмовний характер мовлення «дозволяє» її постпозицію відносно порівняльного звороту. Пор.: ***Галуш'ки / ко'лис та'кі йак мі'зін:і 'пал'чики ко'лис*** */ а ти'пер йак га'лушку з'робе / то вод'на на ці'лий тер'лец // а то та'кі йак мі'зин:і 'пал'ці / йак 'палиц га'лушичка*** *// і сі'дайім кру'тити // піўд'нини тре кру'тити той гор'шок // йак 'вісипала / то 'тайак /* ***йак го'рішки*** *// а'йа?/ з 'рису?/ хто з 'рису? / то ва'рили с ти'во / с ку'рудзіної муки / с ку'рудзіў*

*ро'били кру'пу / і так ро'били ті галуш'ки / і ту'да ки'дайут м'рохи ту / пома'хайе шип'ком по к'рупах тай ўс'о// там дам 'закришки й'койіс пит'рушки / ці'були // тай ма'кі галуш'ки 'були// це це ти'пер ма'кі галуш'ки? ти'пер га'лушка та'ка шо п'ливайе ў 'салі / тий / тий / **йак мако'гін здоро'вецька** // піш'ла раз йа на вісі'л'а ро'бити галуш'ки // ўже ў цей пе'ріод // ўже / ўже там 'була ни'вістка / ро'била 'синові вісі'л'а / тий зро'били галуш'ки та'кі здо'рові // ну н'е та'ки та'кі 'дужи здо'рові / ну вже ви'ликі // ну во'на прийш'ла // во'на прийш'ла та 'бапка ста'ра / тай 'кажи// ви шо це 'робите?// 'кажи / галуш'ки / 'мамо / 'робим // йак це та'кі здо'рові галуш'ки? / вс'о / про'пало / 'кажи / вісі'л'а / 'нима // шо це с'кажут 'л'уди на **ці галуш'ки? / шо це за макого'н'а поро'били?** / 'нашо ви з'бавили 'лис'т'а й кру'пу // це шо на з'битки ви прийш'ли ми'ні ро'бити галуш'ки?/ ой // і так // ти'пер ўже та'кі 'робл'а / шо ўдну га'лушку гей ни 'дужи 'годен 'зісти //* (с. Топорівці Новоселицького р-ну).

Мінімальність художніх виражальних засобів ДТ компенсується паралінгвістичними засобами – *жестами*. Жести супроводжуються словами *отут'во, та'ко*, паралінгвістичний засіб дублюється вербальним сигналом – вказівними частками у народно-розмовній формі. Напр.: *Ў нас 'були 'віўці / 'була ко'шара / **отут'во** // та'ка ви'лика ко'шара// 'було / 'може / 'десіт' / пім'націт' о'вец //* (с. Мамаївці Кіцманського р-ну). *Ми підми'вали ко'рови / сі'дали / підми'вайем ко'рови / 'чериво / **та'ко** / тру / поло'т'енцим //* (с. Бабин Кельменецького р-ну).

Отже, основною ознакою ментального континууму носіїв говірок є примітивізм. Однак діалектне мовлення не позбавлене креативності. Креативність діалектного мовлення має природну основу, базується на чутті мови діалектоносіїв і, відповідно, щодо креативності художнього мислення має первинний характер. До засобів креативності ДТ відносимо ті мовні одиниці, які впливають на свідомість слухача. З цього погляду в аналізі креативності ДТ треба враховувати дві площини тексту – *текст-автор* і *текст-слухач*. До найтиповіших виражальних засобів ДТ належать слова з демінутивними суфіксами, спільнокореневі слова, діалектизми, оказіоналізми, фразеологізми. Витоки багатьох стилістичних фігур знаходимо в діалектному мовленні. Мінімальність виражальних засобів ДТ компенсується паралінгвістичними засобами – жестами.

1. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: Индрик, 2005. – 528 с.
2. Букринская И.А., Кармакова О.Е., Экспрессивность как норма диалектного текста // Русский язык сегодня. Сб. статей / Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. – М., 2006. – Вып. 4. Проблемы языковой нормы. – С. 93–104.
3. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник / Под ред. Л.Ю.Иванова, А.П.Сковородникова, Е.Н.Ширяева и др. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 840 с.
4. Мацько Л.І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1980. – 281 с.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Dialectal speech is inherently creative. Among most typical expressive means in DT there are words with diminutive suffixes, common stem words, dialectal words, occasional words, idioms. Many stylistic devices are rooted in dialectal speech. Minimal scope of the expressive means in DT is compensated by body language.

Key words: *primitivism, creativity, dialectal words, idioms, body language, gradation, inversion, cataphora, anaphora.*

УДК 81'37
ББК 81.2Ук-3

Галина Гримашевич

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА СЕМАНТИКА ЛЕКСИКИ НАРОДНОГО ОДЯГУ (на матеріалі середньополіських говірок)

У статті представлено структурну організацію та проаналізовано семантичну структуру полісемічних і поліфункціональних лексем із тематичної групи лексики одягу середньополіського діалекту.

Ключові слова: *тематична група лексики, лексико-семантична група, сема, лексема, семантична структура лексеми*

Упродовж останніх десятиліть значно активізувалися діалектологічні дослідження. Це зумовлено тим, що "евристична цінність діалектних даних постійно зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання, насамперед для розв'язання глото- і етногенетичних проблем, в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики і літературознавства" [8, с. 3].

Особливої уваги потребує діалектна лексика, яка характеризується "багатовимірністю, неоднорідністю походження окремих груп слів, різноманітністю мотивів номінації, специфічними явищами, які супроводжують функціонування назв у межах конкретних діалектних континуумів" [11, 110].

Першочерговим завданням діалектологів є збереження лексичного діалектного матеріалу з архаїчних слов'янських зон, до яких належить Полісся. Для сучасної лінгвістики актуальним є вивчення лексики середньополіських говірок тому, що вони "знаходяться в центрі поліського діалектного континууму, є говірками давньої формації зі стабільним протягом віків тубільним населенням" [12, 41]. Складність вивчення поліської діалектної лексики сьогодні полягає в тому, що ця територія Полісся потерпіла від аварії на ЧАЕС, наслідком чого стали інтенсивні міграційні рухи, які призвели до змін у діалектному мовленні, зникнення окремих говірок, нівеляції діалектних особливостей. Результатом глибоких демографічних змін у межах середньополіського діалекту стало те, що "центральний північний мовний ареал як діалектна цілість перестав існувати, а поняття середньополіський діалект у межах та ареальній структурі, які дотепер були відомі в українській діалектології, вже належать минулому" [3, 5].

Одним із перспективних напрямів вивчення діалектної лексики є дослідження за тематичними групами. Важливу роль під час виділення тематичних груп лексики (ТГЛ) відіграють позамовні фактори, бо, "відбиваючи певні "відрізки дійсності", слова пов'язані між собою так, як і ті явища дійсності, які вони відображають, хоча не можна нехтувати семантичними елементами, критеріями, різними семантичними зв'язками" [14, 162; 21, 13]. ТГЛ властива чітка і складна парадигматична організація елементів.

© Г. Гримашевич

У межах тематичної мікросистеми, яка має складну будову, виділяють лексико-семантичні групи (ЛСГ) – власне мовні об'єднання слів, які базуються на парадигматичних відношеннях. Семантичні ознаки є компонентами значення окремого слова, а також компонентами, які організовують слова в лексичні групи. Здатність слова входити до різних лексичних угруповань, поєднуватися з різними словами в мовленнєвому потоці свідчить про те, що у структуру його змісту входить сукупність семантичних ознак, які зумовлюють групування слів. Чим більше розрізнювальних сем у плані змісту різних слів, тим сильніший зв'язок між ними. Уявлення про "системність" лексики конкретизує підхід до лексичних одиниць як до таких, семантика яких визначається парадигматичними і синтагматичними зв'язками [20, 6].

Важливу роль в описі діалектної лексики та семантики відіграє моделювання, яке дає змогу "максимально наблизитися до точного відображення семантичної структури лексики й у результаті типології говірок одного синхронного зрізу чи однієї говірки різних синхронних зрізів більш точно виявити сталі та варіативні ланки моделі, обгрунтовано прогнозувати напрями дальшого розвитку фрагментів системи [9, 190]. Побудова моделі складу і структурної організації ЛСГ дозволяє з'ясувати шляхи її формування; виявити ті активні процеси, напрями й межі їх дії, які зумовили постання зафіксованого етапу розвитку сегмента системи. Дослідження системних відношень у зіставному аспекті може бути пов'язане з використанням мережі-моделі семантичного мікрополя; межі моделі визначаються набором значень (семем) однієї (опорної) лексеми [14, 4].

Дослідження лексики в сучасному мовознавстві грунтується на розумінні системного характеру, який зобов'язує розглядати слово в усіх його смислових зв'язках, визначати його місце і роль у певному сегменті мови чи діалекту. Системний опис діалектної лексики має свої переваги, оскільки він дає можливість представити всю лексику, включаючи назви первинні і похідні, питомі і запозичені, прості і складні, вузьколокальні й ті, що входять до складу літературної мови, моно- та полісемічні.

Структурний принцип вивчення словникового складу мови дозволяє встановити специфіку відношень між елементами системи, об'єктивно визначити ТГЛ і ЛСГ. Підставою для їх виділення є взаємозв'язок структурних типів лексики і типів відображуваних ними предметів та явищ дійсності, а також урахування внутрішньосистемних зв'язків компонентів груп лексем і розуміння особливостей їх семантичної структури [13, 24]. ТГЛ одягу як частина побутової лексики є складною багатоплановою системою, яка виділяється на підставі логіко-предметного членування.

Назви одягу та взуття як лінгвальне явище тісно пов'язані з позначуваними реаліями. Залучення позамовних свідчень значно допомагає при класифікації елементів досліджуваного об'єкта, про що свідчать класифікації, запропоновані різними авторами. За основу своєї класифікації беремо поділ одягу та взуття за їх призначенням, ураховуючи стать користувача; цей підхід дозволяє в межах ТГЛ вичленувати такі ЛСГ:

1) загальні назви одягу, куди входять загальні назви одягу, назви одягу різного ступеня зношеності, репрезентанти святкового і буденного одягу, застібки для одягу, кишені, пришитої до одягу, підкладки в одязі; окрему групу назв складають найменування осіб, які виготовляють одяг чи взуття, – їх долучення до аналізу зумовлене мотиваційними та словотвірними зв'язками з іншими лексемами ТГЛ одягу;

2) назви верхнього одягу, який носять у холодну пору року;

3) назви плечового одягу, який носять під верхнім;

4) назви спіднього одягу;

5) назви сорочки та її деталей;

6) назви поясного чоловічого і жіночого одягу;

7) назви чоловічих і жіночих головних уборів.

Будь-яка класифікація лексики має до певної міри умовний характер, оскільки між групами лексики не можна визначити чітких меж, що свідчить про відкритий характер ТГЛ [4, 290]. Такі семантичні об'єднання, як загальні назви, назви верхнього одягу, назви поясного одягу та ін., складаються з менших семантичних угруповань. Це підтверджує думку Д. Шмельова про те, що "в межах однієї ТГЛ існують дрібніші, але тісно пов'язані між собою лексико-семантичні групи слів" [21, 32].

Варто зазначити, що межі кожної ЛСГ не замкнені, оскільки деякі лексеми можуть входити в кілька таких груп, утворюючи складні переплетення різних підсистем. Усередині кожної ЛСГ виділено підгрупи, в основі яких лежать парадигматичні відношення. Кожне слово входить у певну лексико-семантичну парадигму, а внаслідок його багатозначності – не тільки в одну. Індивідуальна семантика слова розкривається через його протиставлення за певними істотними ознаками іншим членам парадигм, в які воно входить. Найменшою одиницею семантичної структури лексеми є сема; одиницею, що об'єднує семи-опозити, – семема.

У кожній тематичній групі лексики наявні лексеми, які мають складну семантичну структуру. Як зазначають дослідники, формування семантичного комплексу слова – тривалий і складний процес, у якому часто спостерігаються наслідки взаємовиключних тенденцій: розширення і звуження значення лексеми, семантичне зближення кількох слів, повна синонімізація їх або втрата синонімічної взаємозалежності [17, 88].

Водночас варто зазначити, що семантична структура слова не складається з простого набору сем, адже в ній відображаються лексико-семантичні й граматичні зв'язки і відношення кількох або й багатьох лексем, що може бути простежено як на окремому синхронному зрізі, так і в плані діахронії [17, 89; 18, 176].

Лексика одягу та взуття формувалася упродовж багатьох століть, у процесі еволюції зазнавала певних змін, які позначилися на семантичній структурі лексем. Динаміка лексичного складу говірок виявляється у функціонуванні традиційних та інноваційних утворень. Розширення і звуження семантики окремих лексем часто визначається змінами їхнього функціонального статусу, а також специфікою зв'язків у межах різних мікрогруп лексики.

Для діалектологічної науки важливим є дослідження семантичної структури кожної лексеми, пов'язаної з тією чи іншою ТГЛ. Як зазначає П. Гриценко, якщо скласти реєстр семантичних варіантів лексеми, то в розпорядженні дослідника виявиться полікомпонентна за репертуаром, інваріантна за характером реалізації, складна за архітектонікою семантична структура лексеми [8, 14-15].

Дослідження побутової лексики, зокрема назв одягу та взуття, середньополіського діалекту дало можливість виявити багато назв із широкою семантичною структурою, одні з яких є **багатозначними** (такі лексеми О. Євтушок називає полісемантемами, зазначаючи, що вони є одним із показників системної організації лексичного рівня народних говорів, указуючи, що багатоманітність значень слова є констатуючою базою, дослідження характеру якої дає можливість простежити глибинні зв'язки між компонентами, які формують семантичну структуру лексеми [11, 111]), тобто в одній і тій же говірці мають кілька значень, та **поліфункціональними** – виступають із різною семантикою в межах обстеженого діалектного континууму, хоча в кожній окремій говірці мають тільки одне значення.

Зауважимо, що найбільше полісемантичних та поліфункціональних лексем виявлено в ЛСГ „назви верхнього одягу": *капʼтан* (репрезентує 20 значень), *ʼгун'а* (15), *ʼбобрик* (16), *ʼлеїбик* (15), *ʼбурка* (13), *козаʼчина* (12), *бурʼнус* (11), *лапсерʼдак* (7), *кобеʼн'ак* (7), *чеʼмерка* (11), *балаʼхон* (10), *жуʼпан* (15), *беʼкеша* (8), *арʼм'ак* (6), „назви короткого плечового одягу, який носять під верхнім": *ʼбобка* (28), *маринатка* (16), *сак* (18), *ʼл'ітник* (10), „назви поясного одягу": *заʼпаска* (18), *дерга* (11), *пʼлахта* (9), *ʼдимка* (7) [точну локалізацію, фонетичні варіанти та семантику див.: Словник] та багато інших. Найменша кількість таких лексем представлена в ЛСГ „назви головних уборів", „назви взуття, плетеного з лика". Хоча варто відзначити, що на позначення сучасних різновидів взуття функціонують і полісемічні лексеми.

Семантична структура лексем *ʼгун'а*, *ʼбурка*, *бурʼнус*, *ʼбунда* вже була предметом нашого дослідження [6; 7], тому проаналізуємо семантичне наповнення лексем *балаʼхон*, *беʼкеша*, *сак*, *ʼл'ітник*.

На наддіалектному рівні слово *балахон* має такі значення: „просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від пилу", „маскувальний одяг", „про широкий, не підігнаний у талії одяг взагалі" [СУМ, IV, 95]. У середньополіських говірках лексема *балаʼхон* має розширену семантичну структуру і відома з такими значеннями: „простора накидка з рукавами, яку одягають поверх усього одягу для захисту його від дощу", „накидка з грубої тканини без рукавів із капюшоном для захисту від дощу", „зимовий верхній одяг із ватною підкладкою", „старовинний широкий верхній одяг з домотканого грубого сукна, схожий на свиту", „широке, переважно жіноче, пальто", „просторий літній плащ з легкої тканини", „широка сукня", „будь-який широкий, не підігнаний до талії одяг", „будь-який одяг, вузький у плечах і розширений донизу", „зневажлива назва одягу, який не пасує людині". Крім того, у деяких говірках відбувається перенесення назви одягу на людину, яка часто носить такий одяг (пастухи, конюхи), тобто лексема Балахон уже функціонує як прізвисько. Зважаючи на вищевказані значення, припускаємо, що в основі назви лежить мотиваційна ознака „крій", оскільки позначувані лексемою реалії переважно мають вигляд широкого одягу. Зауважмо також, що назва набуває дещо зниженого іронічного відтінку.

На позначення різних видів одягу назва функціонує в українських, білоруських та російських говірках: наддніпр. *балахáн* 'чоловічий ватяний одяг', 'каптан' [Матейко, 70], блр. *балахóн* 'широкий, незграбно пошитий одяг', *балахáн* 'арм'як' [СБГ, I, 156], *балахóн* 'одяг вільного крою' [ДСЛ, 44], *былахóн* 'широкий верхній одяг від дощу і пилу' [Бялькевіч, 97], рос. *балахóн* 'верхній одяг вільного покрою, який одягали літом зверху сорочки, а зимою – на шубу', 'розпашний одяг вище колін' [ПОС, I, 100], *балахáнь* 'старовинний довгий каптан, пальто з товстого сукна', *балахóн* 'верхній селянський чоловічий одяг', 'жіночий халат', 'кофта до талії' [СРНГ, II, 74-75], *балахóн* 'довгий одяг із грубого домотканого полотна чи вовни, який одягався поверх усього одягу для захисту від непогоди', 'короткий одяг у вигляді піджака з домотканої матерії', 'фартух', 'погано, невміло зшитий не за розміром одяг' [АОС, 101-102], *балахóн* 'літній селянський верхній одяг' [Даль, I, 42].

Лексема *бекеша* (зм. *бекешка*) на наддіалектному рівні репрезентована семою "чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані" [1, 155]. На позначення різних видів одягу в говірках номен *бе'кеша* функціонує з формальною варіативністю на фонетичному, словотвірному та морфологічному рівнях: надгорин. *бекéша* 'комбінована чоловіча куртка на замку-блискавці' [2, 106], наддністр. *бикéші* 'довгий чорний жидівський чоловічий каптан' [5, 79], *бакáш* 'вид верхнього одягу, прикрашеного вишивкою' [10, 132], блр. *бекéш*, *бікéш* 'чоловіче пальто стародавнього покрою із зборками в талії', 'коротке пальто', 'куртка' [ДСБ, 19], *бікéшка* 'відрізна і призібрана в талії сукня' [Вештарт, 58], *бікéш* 'бекеша' [ММГ-2, 27], *бакéш* 'короткий чоловічий одяг із сукна', *бікéш* 'довгий суконний чоловічий одяг, підігнаний у талії, із розпіркою ззаду' [Цыхун-Цыхун, 250], *бекéш* 'довгий чоловічий одяг із домотканого чи фабричного сукна із зборками в поясі і клинами внизу' [19, 282], *бакéш* 'вид чоловічого піджака' [СБГ, I, 154], рос. *бекéша* 'накидка', 'верхній чоловічий одяг', 'чоловіча стьобана куртка', 'каптан, покритий сукном', *бекéшка* 'легке до колін верхнє чоловіче пальто', 'жіноче пальто', 'каптан', 'шуба з овчини, покрита сукном', 'сюртук', 'святкова свита', 'святковий верхній одяг' [СРНГ, II, 206], *бекéш* 'чоловіча шуба із зборками в талії', *бекéша* 'накидка', *бекéшка* 'чоловіча куртка на ваті', 'коротке пальто' [ПОС, I, 159]. До семантичної структури лексеми *бекеша* в середньополіських говірках входять значення: „верхній одяг з брижами в стані, свита", „свита без капюшона", „зимовий жіночий одяг до колін з овечого хутра", „короткий зимовий одяг без коміра", „короткий демісезонний чоловічий одяг з якісного сукна", „чоловіче півпальто, обшите хутром", „теплий дитячий халатик без рукавів, який застібають ззаду", „кофта", тобто спостерігаємо включення лексеми до різних ЛСГ – „назви верхнього одягу, який носять у холодну пору року" та „назви плечового одягу, який носять під верхнім", а також розширення її семантики.

Лексема *сак* (зм.-пестл. *сачок*) із поміткою „застаріла" є репрезентантом значення „жіноче півпальто вільного крою" [СУМ, IX, 16]. Як засвідчує зібраний матеріал, ця лексема досить поширена на території Середнього Полісся переважно в мовленні людей старшого покоління для репрезентації сем „піджак" („чоловічий піджак", „жіночий піджак", „святковий жіночий піджак", „теплий жіночий піджак з ватною підкладкою", „легкий піджак", „довгий прямий піджак", „жіночий піджак з багатьма зборками"), „куртка" („куртка", „куртка з хутряним коміром", „фуфайка"),"коротке пальто" („коротке чоловіче пальто", „жіноче півпальто", „півпальто з великими кишенями і ґудзиками", „сатинове півпальто чорного чи синього кольору", „саморобне суконне півпальто, перероблене з пальта", „жіночий теплий

короткий одяг з каракулевим коміром"), „плюшева шубка" („плюшевий жіночий верхній одяг, оздоблений каймою", „жіноча плюшева шубка"), „довгий верхній одяг" („жіноче пальто на клоччі чи ваті, переважно з розрізами внизу", „довге зимове убрання у вигляді свити"), „безрукавка" („довга безрукавка, яку одягали під свиту"), „частина одягу" („вузький довгий рукав"). Останнє значення, очевидно, є переносним, пов'язане з *сак* „сумка, торба з цупкої тканини для зберігання і збереження речей" [СУМ, IX, 16]. Дериват *сачок* у досліджуваних говірках – „теплий жіночий піджак". Лексема та її деривати функціонують у діалектах: поліс. *сак* 'просторий, подібний до піджака зимовий жіночий одяг' [СПГ, 189], надгорин. *сак*, *саʼчок*, *ʼсачик* 'жіночий піджак' [2, 88], зах.-поліс. *сак* 'жіночий одяг' [16, 26], *сáчик* 'короткий верхній жіночий одяг' [1, 111], сх.-поліс. *саʼчок* [15, 209], волин. *сачóк* 'літній жіночий піджак' [Корзонюк, 215], наддніпр. *сачóк* 'кафтан жіночий прямоспинний, чорний з гладкими рукавами', 'короткий жіночий жакет на ваті' [Ващенко, 88; Матейко, 97], блр. *сак* 'жіноче пальто' [Бялькевіч, 399], 'жіночий одяг' [СБГ, IV, 348], 'верхній короткий жіночий одяг' [ДСЛ, 316; Крывіцкі, 32], 'верхній чоловічий одяг з домотканого сукна, пошитий у зборки' [ММГ-1, 119], *сачóк* 'піджак' [Яўсееў, 91], *сáчык* 'верхній жіночий одяг типу піджака' [Сцяцко, 142], 'жіноче півпальто' [Яшчыкоўская, 165], 'верхній короткий жіночий одяг з домотканого сукна' [ММГ-1, 121], 'коротке жіноче пальто' [ДСБ, с200], 'легкий жіночий жакет' [Вештарт, 63], *сáчак* 'святковий жіночий піджак' [Цыхун-Цыхун, 258], 'сачок плюшевий' [Крамко, 62], 'жіноча курка на ваті чи куделі' [Бірыла, 107], 'жакет' [Прышчэпчык, 153], *сачáк* 'жіночий одяг' [НЛГ, 133], *сáчэк*, *сáчик* 'короткий верхній суконний жіночий одяг' [190, 311], рос. *сак* 'архієрейський одяг' [Даль, IV, 129].

Як етнографізм на наддіалектному рівні відзначено лексему *літник* із семантикою „старовинний жіночий одяг із легкої матерії", „спідниця з легкої вовняної тканини, яку носили влітку" [СУМ, IV, 530]. Семантика лексеми в досліджуваних говірках дозволяє виділити такі семи: 1) піджак („чоловічий піджак", „жіночий піджак", „чоловічий і жіночий піджак"); 2) спідниця („жіноча спідниця з легкої тканини", „тепла вовняна жіноча спідниця", „спідниця з домотканого полотна", „жіноча спідниця з сукна", „рясна святкова спідниця, часто з пришитими внизу стрічками"); 3) пальто („весняне, переважно чоловіче, пальто"); 4) костюм („літній костюм"; 5) безрукавний одяг („безрукавка"); 6) „сарафан". Різноманітне семантичне наповнення лексеми в інших діалектах: поліс. *лéтник* 'рід верхнього жіночого одягу з легкої матерії' [СССП, 39], *ліéтни'к*, *ліéтнік* 'саморобна суконна спідниця' [ЛАНП, к. 91], надгорин. *лéтнік* 'вовняна жіноча спідниця з домотканого сукна' [2, 57], зах.-поліс. *лíтник* 'домоткана вовняна спідниця' [16, 26], 'спідниця, виткана з товстих шерстяних ниток' [Аркушин, I, 289], рівн. *лíтник* 'давній жіночий одяг типу спідниці' [Євтушок, 81], наддніпр. *лíтник*, *літня́к* 'легенька одежина для літа' [Ващенко, 55], лемк. *лíтник* 'спідниця дівоча, пошита з різнокольорової тканини' [Матейко, 64], закарп. *лíтник* 'спідниця чорна суконна, яку носили заможні жінки', рівн. 'спідниця з лляного полотна, пошита в чотири пілки', 'спідниця, виткана з вовни, на червоному тлі поздовжні зелені, темно-жовті, білі й сині нитки', зах-укр. 'спідниця з домотканої клітчастої тканини червоного, зеленого й жовтого кольорів' [там само], наддністр. *лíтник* 'рід фартуха', 'ряднина' [5, 477], блр. *лéтнік* 'піджак' [СБГ, II, 646], 'легкий піджак' [ДСЛ, 178], 'піджак легкий, літній, який використовується тільки літом' [НЛГ, 81], *лéтнік* 'жіночий жакет без підкладки', піджак', 'легкий літній піджак' [ДСБ, 123], рос. *лéтник* 'легкий літній верхній одяг, піджак', 'косинка, тонка біла хустка' [СРНГ, XVII, 19], 'літня легка одежа' [Даль, II, 284], *лéтничек* 'легкий піджак', 'легкі літні туфлі' [СРНГ, XVII, 20]. Оскільки назва мотивована сезоном носіння, очевидно, спочатку за допомогою цієї лексеми передавалася сема „літній одяг", яка була первинною, а пізніше назва поширилася й на інші види одягу, які не використовують влітку. Крім того, репертуар значень засвідчує, що на теренах України, Росії та Білорусі цю назву використовують переважно на позначення короткого плечового одягу (піджака) та жіночого поясного одягу (спідниці).

Отже, ТГЛ одягу становить мовну структуру, яка характеризується підпорядкуванням ЛСГ, взаємопереходами з однієї ЛСГ до іншої, наявністю значної кількості лексем із розширеною семантичною структурою. Водночас лексика говірок порівняно з літературною мовою має значно складнішу структуру. У лексемах зі складною семантичною структурою можна виділити основні, домінантні значення, на базі яких сформувалися інші, додаткові. Крім того, полісемантичні та поліфункціональні лексеми відіграють важливу роль у системній організації лексико-семантичного рівня досліджуваних говірок. Функціонуючи в діалектному мовленні, такі лексеми часто розширюють свою семантику, інколи змінюють її. Успішне дослідження проблеми семантичної структури лексем залежить від густоти мережі обстежених населених пунктів, з'ясування семантики аналізованих лексем на інших ареалах, простеження розвитку семантики лексеми від найдавнішого часу до сьогодення.

1. Аркушин Г.Л. Силенська гуторка. Топоніміка, люди, мова. – Мельбурн: Спадщина, 1994. – 190 с.
2. Бабий Ф.И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): Дисс. ... канд. филол. наук: Спец.: 10.02.02. Украинский язык. – Ужгород, 1985. – 228 с.
3. Говірки чорнобильської зони. Системний опис / Автори: П.Ю. Гриценко та інші. – К., 1999. – 271 с.
4. Гольдин В.Е. О языковом выражении тематических связей названий построек и их частей в русском языке // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1965. – С. 282-290.
5. Горбач Олекса. Зібрані статті. 5. Діялектологія. – Мюнхен, 1993. – 661 с.
6. Гримашевич Галина. Семантична структура лексеми гуня // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів: РВВ, 2005. – С. 56-60.
7. Гримашевич Г.І. Структура полісемічних назв одягу в середньополіських говірках // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2004. – Вип. 14. – С. 163-167.
8. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – 269 с.
9. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 228 с.
10. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я.Закревська. – К., 1991. – 308 с.
11. Євтушок Олексій. Питання системного дослідження лексики західнополіського діалекту. Явище полісемії //Актуальні проблеми сучасної філології: Мовознавчі студії / Зб. наук. праць. – Рівне, 2003. – Вип. 11. – С. 110-115.

12. Залеський А.М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся: Етнолінгвістичне дослідження. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 41-76.
13. Мартынов В.В. Анализ по семантическим микросистемам и реконструкция праславянской лексики // Этимология. 1968. – М.: Наука, 1971. – С. 11-23.
14. Мораховская О.Н. Критерии сопоставимости лексико-семантических групп в диалектном языке // ОЛА. Материалы и исследования. 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 3-21.
15. Неділько Д. Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 209-210.
16. Пономар Л.Г. Назви одягу Західного Полісся – К., 1997. – 182 с.
17. Русанівський В.М. Системна зумовленість розвитку лексики: На матеріалі слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. Доповіді. – К., 1988. – С. 85-101.
18. Соболева П.А. Моделирование словообразования // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 165-212.
19. Соколовская А.С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1968. – С. 281-319.
20. Шмелёв Д.Н. О третьем измерении лексики // Русский язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 6-11.
21. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 279 с.

Список скорочень джерел

АОС Архангельский областной словарь. – Вып. I-X. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980-1999.

Аркушин Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000.

Бірыла Бірыла М.В. З лексікі Чырвонаслабодчыны // З народнага слоўніка. – Мінск, 1975. – С. 96-109.

Будилович Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян Антона Будиловича. – Ч. I. – Вып. 1-2. – К., 1878.

Бялькевіч Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970. – 512 с.

Ващенко Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Вип. 1. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.

ВеремійчикВеремійчик І.М. Короткий словник сільськогосподарської, побутової та ремісничої лексики // Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995. – С. 118-216.

Вештарт Вештарт Г.Ф. Матэрыялы да дыялектнага слоўніка // Народнае слова. – Мінск, 1976. – С. 58-64.

Даль Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – СПб–М.: Издание т-ва М.О.Вольф, 1912.

ДСБ Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 290 с.

ДСЛ Янкава Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – Т. 1-3. – К., 1982-1988.

Євтушок Євтушок О.М. Вивчення говірок Рівненщини. – Рівне, 1997. – 164 с.

Корзонюк Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62-267.

Крамко Крамко І.І. Матчына слова // Жывое народнае слова. Дыялекталагічны зборнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С. 55-64.

Крывіцкі Крывіцкі А.А. Рэгіянальная лексіка паўночнай Віцебшчыны // Народная лексіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – С. 31-38.

ЛАНП Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. – К.: Наук. думка, 1985. – 136 с.

Матейко Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.

ММГ-1 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 122 с.

ММГ-2 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 118 с.

НЛГ Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры. Слоўнік / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мінск, 1983. – 174 с.

ПОС Псковский областной словарь с историческими данными. – Вып. 1-7. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967-1987.

СБГ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Т. 1-5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986.

Словник Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

СПГ Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

СРНГ Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П.Филина. – Т. 1-24. – М.–Л.: Наука, 1965-1989.

СССП Лисенко П.С. Словник середнього і східного Полісся. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.

СУМ Словник української мови. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

ТСТураўскі слоўнік / Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін. – Т. 1-5. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987.

Цыхун-Цыхун Цыхун А.П., Цыхун Г.А. Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны // Народнае слова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – С. 249-262.

Яўсееў Яўсееў Рыгор. Маці казала так... – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 112 с.

Яшчыкоўская Яшчыкоўская М.У. Лексіка гаворкі вёскі Зімовая Буда Мазырскага раёна // З народнага слоўніка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – С. 162-166.

The article contains structural organization and analysis of semantic and polyfunctional lexemes from the thematic group of vocabulary of clothes of the middle Polissya dialect.

Key words: thematic group of vocabulary, lexico-semantic group, seme, lexeme, semantic structure of lexeme.

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-3

Борис Коваленко

ДІАЛЕКТНА ОСНОВА ЖАРТІВЛИВИХ ПІСЕНЬ З ПОДІЛЛЯ

У статті охарактеризовано подільські діалектні риси, що виявляються у фольклорно-етнографічних записах. Зазначено, що в піснях виразні діалектні особливості нейтралізуються і спостерігається прагнення до високого стилю, близького до літературної мови

Ключові слова: *діалектизм, варіантність, синкопа, апокопа, субституція.*

Пісенна творчість українців дуже багата і різноманітна, і усі, хто подорожує Україною, звертають увагу на співучість нашого народу. Жанрово українські народні пісні поділяють на історичні, козацькі, календарно-обрядові, ліричні пісні: родинно-побутові, суспільно-побутові та ін. Але, як зазначають дослідники, одним із найпоширеніших народнопісенних жанрів є жартівлива пісня. У цих піснях гостро висміяні п'яниці й недотепи, гордовиті й норовисті, нероби й гульвіси. Жартівливі пісні віддзеркалюють самодостатню спроможність народу покепкувати з лінощів і зазнайства, з безпорадності та самолюбства, з жадоби до наживи, зі сварливості й недолугих залицянь.

Народні пісенні жарти з Поділля – важливе джерело історичного вивчення говірок цього ареалу. Мова народної пісні виявилася найміцнішою,

© Б. Коваленко

найтривалішою ланкою української національної культури щодо її спадкоємності й наступності. Український фольклор, як істинно національна цінність, в умовах чужих режимів зазнав численних заборон і не міг бути представлений в усій своїй повноті на європейській культурній арені. Створений фантом націоналізму в радянській фольклористиці був постійною погрозою для інакомислячих, які прагнули проникнути в глибини своєї культури, народної творчості найдавніших часів [3, 28].

Поетичний стиль народної пісні в усіх народів відштовхується від виразних діалектизмів і прагне до високого стилю, близького до літературної мови. Наддіалектний характер української народнопісенної мови виявляється в тому, що виразні діалектні особливості нейтралізуються або спостерігається міграція слів з одного територіального різновиду мови в інший. Крім того, народнопісенна мова прагне до тривалого збереження елементів давньої літературної практики [5, 13]. Однією з ознак наддіалектності народної поезії є також застиглість епічних формул, архаїчність деяких зворотів. Причиною стирання діалектних особливостей народнопісенної мови був факт "переживання" народної пісні митцем, художником слова, який бачив народний твір на ширшому тлі літературної мови і часто продовжував його творення в нових варіантах [5, 15]. Мова народних творів, як відомо, помітно відрізняється від побутового мовлення виконавців (і, мабуть, укладачів) цих творів значно меншою кількістю діалектизмів, більшою загальнонародністю. Треба мати на увазі, що деякі говіркові явища у текстах народних пісень, на думку П.Є.Ткачука, є відбиттям не діалектної, а давньої літературної традиції [7].

Мета статті – з'ясувати, якою мірою відбилися говіркові явища в фольклорно-етнографічних записах з Поділля, здійснених у різні часи, зокрема у жартівливих піснях. Для аналізу використано матеріал збірника "Народні пісенні жарти з Поділля".

У говірках зміни звукового складу тих самих слів (морфем) за зовнішніми характеристиками дослідники зводять до двох основних різновидів, а саме: 1) субститутивні зміни окремого звука в тому самому звуковому оточенні й акцентуаційній парадигмі та метатеза; 2) зміни, що поєднуються з подовженням чи скороченням слова (поява протетичних і епентетичних звуків), а також афереза, синкопа, гаплологія [4, 56].

У пісенному мовленні, як свідчать тексти пісень пропонованої збірки, певною мірою відбиваються як фонетичні та морфологічні, так і лексичні й синтаксичні риси подільських говірок. Так, незважаючи на фольклорну традицію нівеляції локальних фонетичних особливостей, досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у середині слова у формах дієслова *хотіти* (синкопа). Це, як правило, спостерігається у найуживаніших словоформах: Я б на хаті сидів, Якби їсти не *хтів*; Як ударив її другий раз, вона *хтіла* вмерти. Зарікався жінку бити до самої смерти; –Жінко моя, любко моя, кленовий листочок. Якби *хтіла* дати їсти, дала б в черепочок.

Тексти пісень відбивають у деяких словоформах і поширення губно-губного приголосного ***в*** на місці ***л***: – Ой, *горівко* біла, біла, Як ти мені надоїла; Сидить мужик коло стола п'є мед і *горівку*, Оглянувся назад себе – побачив свою жінку; За що ж вона його била – За мід, за *горівочку*.

Типовою для подільського говору є твердість приголосного **[р]**. Ця особливість певною мірою відбита у текстах жартівливих пісень, наприклад: Самогонка рубель двацять, а казьонка двацять п'ять, Як нап'юся – розганяю усіх з хати *попідрад*; Ой у саду, в садочку Скопаю я *градочку*; Котилася бочечка і тачанка, А в неї горівонька-*бурачанка*; Ой є в мене на *подвіру* солома дрібненька, А до мене хлопці шлються – я ще молоденька.

Форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим **е**, а не **и** органічно витворились із старовинних форм з кореневим **ь** *(оден, єден, їден < одьнъ, едьнъ)*. Форми цього числівника з початковим **є** і його рефлексом **ї** *(єдь->їд-)* поширені в багатьох південно-західних говорах, у тому числі і подільських, а також в пограничних з ними говірках південно-східного наріччя: Усі попи, усі дяки звикли на дурницю. Сповідав піп *єден* раз гарну молодицю; А *єдная* розкошонька: Нічим не журюся, А другая розкошонька: Гарно приберуся; Наварила жінка бараболі, Я не бачив ні *їдної*; *Їден* вже ся оженив, а другий думає, А той третій наймолодший на мене чекає.

Серед інших фонетичних особливостей подільських говірок, що відбиті у текстах жартівливих пісень, виділяємо такі:

1) вживання *і* замість *я*: Де найбільша калабаня – *Лігаю* я, як та паня;

2) вживання *о* замість *у*: Я за тебе медяки, А ти мене – в *бодяки*;

3) вживання *і* замість *е*: *Кілішичку* гарний, чого в тобі дюрка?; За що ж вона його била – За *мід*, за горівочку;

4) вживання *и* замість *е*: За водою, старий діду, за водою, Бо *поколиш* біле личко бородою; Ой продала дівчина сало, Та й купила козаку *крисало*;

5) вживання *о* замість *а*: Одна пара чорная, Друга – червоная, А третя *соп'янова*. Сама я чорноброва;

6) вживання *у* замість *і*: То є мій миленький, раз, Що зі мною гуляє, два, Що все раз обкрутить, шумрія-ра, То все *поцюлює*, ю-ха;

7) наявність протетичних **[в]**, **[г]** є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо у порівнянні з літературною мовою, наприклад: Горівочко *воковита*, я за тебе сім раз бита. Сім раз бита і ще буду, но за тебе не забуду; Якби мені, коли б мені горівки не пити, Коли в мене хорошії діти – Один пішов я в поле *ворати*, Другий пішов воли поганяти; Ой служив я в пана Та й четверте літо. Заслужив я в пана *Гиндика* за літо;

8) ненормативне вживання **ф** на місці **кв**, **хв**, **х**, **п** подекуди трапляється у текстах пісень, наприклад: Посадила я *фасолю* та іду додому. Повертаю я до корчми – п'є милий з кумою. Трапляються у текстах пісень і слова із ненормативним вживанням **хв** на місці **ф**: Як засіли наші коло чари – Петро, Павло, *Хведір*, Миколай, Як смикнули тої шпагатівки, то вони забули і про рай;

9) приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ьје** не подовжуються. Це явище відбивається не тільки в усному мовленні, але й у писемному. Свідченням цього є, зокрема, й жартівливі пісні: Ой, чи, чи-чи, чи не ти в ставу *шматя* прала. Ой. чи, чи-чи, чи не ти булась ся підопняла?

Найголовніші морфологічні особливості подільських говірок, що відбиті у текстах жартівливих пісень, такі:

1) приголосні **д, т, з, с, ст**, як відомо, вже в найдавніші часи переходили у відповідні шиплячі: **д → дж; т → ч; з → ж; с → ш; ст → щ**. Ці шиплячі рефлекси зберігаються в сучасній українській мові, зокрема в літературній і в багатьох говорах: *ходжу, прошу, ненавиджу* тощо. У текстах деяких пісень дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування **[д], [т], [з], [с]** з відповідними шиплячими як у більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних, наприклад: Де велика калабаня, Там я *сидю*, як та паня; *Мастю* хату, щітки знати Не навчила мене мати. Зозулина ку-ку-ку;

2) у текстах деяких пісень трапляються і форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду із флексією **-ом**, що могла витворитися внаслідок впливу іменників чоловічого роду цього відмінка. Звичайно, ця флексія спочатку поширилася в іменниках на **-а (-я)** чоловічого роду *(староста, суддя* та ін.), а потім в іменниках жіночого роду [2, 60]: Ой, горілко біла-біла, Я би тебе *ложком* їла; Ти видала мою маму з босими ногами, А я видів твого тата під *церквом* з торбами. Поряд із флексією **-ом** досить поширеною у текстах пісень є флексія **-ов**, замість **-ою**: А як прийде, браття, костомаха, а як прийде, браття, із *косов*, Я їй кажу: "Будь здорова, сваха, – випий, кумцю люба, і зо *мнов*!"; Взяв дід бабу за рученьку та й повів до ганку. Та й ся *бабов* любувався до самого ранку; А як їла – квапилася Та й *галушков* вдавилася.

3) форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на **-ів**, наприклад: Мілка капуста, мілка, Сікла дівка Ганя, Сікла-шатувала, *Гостів* сподівалась; Ой на городі липух, липух, А нашим хлопцям живіт напух. Ой нехай пухне, нехай знають, Нехай нам *гильців* не ламають; Ой пішла я жито жати, стала жати скраю, Вся бригада закричала – мало *копів* маю;

4) форма 3-ої особи однини теперішнього часу на **-ть** були живими формами мови східних слов'ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма найдавнішими давньоукраїнськими пам'ятками як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в більшості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широковживані форми 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на **-е** замість **-ить**, про що свідчать тексти пісень, наприклад: Свиня ходе та й торкає: – Вставай, паню, бо зорає; Самогоне, самогоне, хто ж тепер тебе не *гоне*? Хто ж тепер не гоне в каструлях, в казанах?; Як приходжу до куми, стала під віконце, Дає кума вечеряти, *стеле* білу постіль;

5) наявність флексії **-и** замість **-і** у формі родового відмінка однини іменників III відміни, наприклад: Ой ішов я вулицею темненької *ночи*. Сіла біда на ворота, витріщила *очи*;

6) здавна вже, десь з XIV ст., у східнослов'янських пам'ятках з різних територій починають фіксуватися також форми з твердим закінченням, що на письмі передавалося через **-*ть*** чи **-*т***. Щоправда, форми на **-*ть*** траплялися зрідка вже в найдавніших пам'ятках XI–XII ст. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі і в подільських. і дотепер широко вживані форми 3-ї особи однини теперішнього часу з твердим **-*т***. У цих же говірках, як і в ряді південно-східних та в окремих північних, у 3-ій особі множини також поширені форми з твердим **-*т***, тобто форми на *-ут(-ют), -ат(-ят)* [1, II, к.240]. Спостерігається такі форми і в текстах пісень: Вони ся *женют*, де *дают* подарки. Гаю-гаю зелений; Як відбула я цей баль, то пішла на другий, *Ростут* мої бараболі, *ростут* так, як були;

7) подільські говірки, як і інші південно-західні, мають форму числівника *штири*, що виникла з давньої форми *четыри* внаслідок дисиміляції початкового **ч** після редукції ненаголошеного **е** (*четыри> чтыри> штири*): Ми вашої не хочемо – ваша лінива, *Штири* ночі горшки мочить, а п'ять день мила; Ой ішов я з вечорниць через перелази, Як попарить мужик ціпом щось зо *штири* рази;

8) подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд з формою знахідного відмінка *мене* особового займенника **я**, що збігається з родовим, відбиває давню форму ***мня/мя*** (< ***м.ѧ***): Не бий мене, моя мамо, березовим прутом, Уже ти *мя* не розлучиш із тим баламутом; Де ж ті подушечки, що *мя* мати дала, Винесла просушити та й ворона вкрала;

9) нами зафіксовано у текстах пісень злиті форми минулого часу складеного типу, що являють собою поєднання основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, здеформованому вигляді: Малая нічка, мала, *Іще-м* ся не виспала!; *Пішла-м* диню продавати Та й не знаю, що сказати;

10) у давньоукраїнських пам'ятках уживання **ся** (займенника) у зворотних дієсловах не було зафіксоване: воно могло стояти як у постпозиції, так і в препозиції, як поруч з дієсловом, так і через кілька слів від нього. Написання **ся** перед дієсловом затримується дуже довго. Очевидно, це явище мало підтримку в живій мові. Адже ж і досі в південно-західних говірках, у тому числі і в подільських, частка (постфікс) **ся** в різних фонетичних варіантах часто стоїть у препозиції [1, II, к.248]. Таке явище відбивають і записи пісень: В калабані добре спати, Не треба *ся вкривати*;

11) у досліджуваних текстах трапляються форми умовного способу, в яких до частки *би* в 1-ій особі однини приєднується ще енклітичне закінчення, що є залишком допоміжного дієслова колишніх перфектних форм: Як *би-м* була знала своє горе-лихо, Була би-м сиділа коло мами тихо. Була *би-м* сиділа, головку маїла, Щоб лихая доля печінку не їла; Якби мені не тиночки та й не перелази, Ходив *би-м* до дівчини по чотири рази;

12) при творенні описових форм наказового способу виявляється й частка ***най*** (< *нехай*): Як засядем, браття, коло чари, як засядем, браття, при меду, То *най* ідуть турки та татари, а я навіть вухом не веду;

13) досить поширеним є допустовий сполучник ***хоть,*** генетично пов'язаний, очевидно, з 2-ою ос. одн. тепер, часу дієслова хочеш [2, 55]: Ой піду я до сусіди бараболь просити: – Дай, сосідо, бараболі *хоть* на раз зварити;

14) до обмежувально-видільних часток старого походження належить діалектна ***іно (йно)*** "лише, тільки": Ти в полі не робила та й не огоріла, Не робила-сь ти нічого, **іно** воли пасла, Та сиділа-сь в холодочку, аби-сь була красна.

Лексичні риси подільського говору значною мірою зумовлені не лише специфікою внутрішнього розвитку говору, а й міждіалектними контактами у цій мовній зоні. Тому серед лексичних особливостей подільського говору відзначено чимало рис, які єднають цей говір з іншими сусідніми українськими говорами. Часто вживаними виступають у текстах діалектні словоформи *бараболя, п'єц, пляцки, калабаня, файно, когут, дюрка,* та ін.: Я до тебе, як до пані, А ти мене в *калабаню*; Горілочка з кокілю, Як я тебе *файно* п'ю. Тра-ла-лай-ла-ла-ла; Ой, випиймо, кумцю, тут, Бо вже в небі не дадуть. *Нім* до неба дойдемо, Ще по чарці шарнемо; Ой прийшов я до другої, друга пече *пляцки*. Як дала мені лопатою аж я поліз рачки. Ой прийшов я до третьої, третя каже сісти. Наварили *бараболь*, кажуть мені їсти.

Народнорозмовний і фольклорний синтаксис виявляє "...всі ті відношення, які представлені в синтаксисі розвинутої літературної мови, але засоби цієї передачі часто економляться, уодноманітнюються" [6, 9].

У фольклорному синтаксисі, як відомо, є свої специфічні фігури, зокрема вживання сполучника *та* не як приєднувального, а як такого, що єднає два і більше сурядних присудки: Люди ходять та й гадають, Що за паня – не пізнають. Тра-ла-лай-ла-ла-ла. Виразною фольклорною ознакою є повтор: Взяли бабу *під боки, під боки, під боки*, Давай, бабо, *горілки, горілки* – бабо, Баба *довго думала, довго думала*, Піднялася та й *дала*, та й *дала* – горілки.

Отже, тексти жартівливих пісень з Поділля, незважаючи на нейтралізацію виразних діалектних особливостей унаслідок "переживання" народної пісні митцем, відбивають певною мірою місцеві вимовні риси. Як зазначає В.М.Русанівський, "з одного боку, народна пісня відмовляється від вузьколокальних варіантів форм, особливо тих, що виникли внаслідок накладання однієї моделі на іншу, а з другого, – в ній простежується культивування, підтримання в активному стані традиційних варіантних форм, що втрачені в побутовому мовленні" [6, 8].

1. Атлас української мови: У 3-х т. – Т.II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988.
2. Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них // Наукові записки КДУ. – Т.5. – Вип.2. – 1949.
3. Грица С. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – Київ–Тернопіль, 2002.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990.
5. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987.
6. Русанівський В.М. І з Уманщини і з усієї України (народнорозмовне джерело мови Т.Шевченка) // Мовознавство. – 1999. – №2–3.
7. Ткачук П.Є. Фольклорно-етнографічні записи з Поділля в діалектному вияві // у друці.

The level of revealing dialectal features in family folk songs has been descrides in this article. It has been marked that national dialect character of song language is characterized by neutralizing language peculiarities, by the desire to preserve elements of the old literary practice.

Key words: *dialect, variety, syncope, apocope, substitution.*

© Л. Париляк

УДК 81'373.45
ББК 81.2Ук-5

Лілія Париляк

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ У СКЛАДІ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті визначається роль та місце запозичених слів у складі гуцульської діалектної лексики, встановлюється функціональний паралелізм лексичних запозичень у гуцульських говірках та говорах південно-західного наріччя. Пропонується класифікація гуцульських лексичних запозичень за їх походженням та взаємодією з відповідною групою лексем південно-західних говорів.

Ключові слова: *гуцульський діалект, гуцульська діалектна лексика, гуцульські лексичні запозичення.*

Гуцульська діалектна лексика є неоднорідною за походженням. Це пов'язано із суперечностями щодо генезису самих гуцулів як етнічної групи. Однак попри припущення про неслов'янське походження гуцулів (І. Вагилевич, румунський історик Н. Йорга) "переважна більшість дослідників поділяє думку, що територія сучасної Гуцульщини здавна була заселена слов'янами, що гуцульські говірки генетично і практично протягом віків є говірками української мови з іншомовними нашаруваннями" [2, 9].

Походження гуцульського говору, специфіку його структурно-системних ознак, взаємодії з сусідніми діалектами і мовами досліджували такі вчені, як Б. Кобилянський, Я. Янів, Ф. Жилко, Я. Закревська та ін. Завданням статті є визначити роль та місце запозичених слів у складі гуцульської діалектної лексики, встановити функціональний паралелізм лексичних запозичень у гуцульських говірках та говорах південно-західного наріччя.

До складу гуцульських діалектизмів належить значна кількість запозичених слів. З-поміж них зафіксовано лексеми румунського, угорського, німецького, польського, чеського, словацького, словенського, російського походження тощо. Наявність у гуцульській діалектній лексиці запозичень зумовлена територіальними та історичними чинниками. Іншомовні слова проникають у діалектну лексику з мови сусідніх територій або з мови народів, які в зв'язку з історичними обставинами проживали на теренах, де локалізується діалект. У випадку з гуцульським діалектом йдеться про Румунію й Угорщину, які межують із територією Гуцульщини, та про взаємодію польської й німецької мов з гуцульським діалектом у період входження західноукраїнських земель, а відповідно й території гуцульського краю, до складу Австро-Угорщини. Гуцульська діалектна лексика безумовно зазнала і російськомовного впливу в період існування Радянського Союзу. Це доводить, що формування складу гуцульської діалектної лексики –територіально й історично зумовлений мовний процес, адже "індивідуальне обличчя діалекту чи групи говірок творить передовсім не сукупність ексклюзивних рис, а поєднання, просторове накладання багатьох ознак, які часто виходять за межі досліджуваного діалекту" [1, 31].

Територіально Гуцульщина на півдні межує з Румунією. Запозичення з румунської мови переважають у східній частині Гуцульщини, з угорської – у західний [2, 8]. З-поміж усіх гуцульських лексичних запозичень найбільша кількість гуцульських діалектних лексем – це слова румунського походження.

Спостереження над функціонуванням гуцульських лексичних запозичень у мовленні діалектоносіїв та в текстах художньої літератури виявляють, що частина слів притаманна тільки гуцульському діалекту, а інша використовується й у інших південно-західних говорах. З огляду на це протиставляємо *специфічно гуцульські* діалектизми та *функціонально-гуцульські*, тобто такі, які функціонують як гуцульські діалектизми і разом з тим є діалектними у інших говорах південно-західного наріччя.

Гуцульські лексичні запозичення румунського походження найпомітніші у переважній більшості лексико-семантичних груп, часто вони є назвами предметів побуту гуцулів, а отже складають групу специфічно гуцульських діалектизмів. До них належать такі лексеми, як *бербениці*[1] 1. "дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів (перев. молока і бринзи)"; 2. "одиниця виміру місткістю 25-30 кг"; 3. "діжечка"; *пор. рум.* berbeníță; *бануш* (*бамуш*) "густа страва з кукурудзяного борошна, зварена на сметані"; *пор. уг.* bálmos, *рум.* balmos; *бесаги* "дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече"; *пор. рум.* deságă; *бетега* "хвороба, неміч"; *пор. рум.* betág, *уг.* beteg; *бовгарь* "пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині"; *пор. рум.* boár; *бовгарька* 1. "кошара на полонині для худоби; хатка, курінь, де живе бовгар"; 2. *рідк.* "жінка-пастух; дружина бовгара"; *бирка* (*бирька*) "вівця з короткою кучерявою шерстю"; *пор. рум.* berc; *бокор // дараба // сплав* "пліт, збитий з кругляків, який сплавляють по ріці"; *пор. рум.* bokor; *больфа* (*бульфа, гольфа*) 1. "пухир; нарив, гуля"; 2. "наріст на дереві"; *пор. рум.* bólfă; *ботей* (*бутей*) "отара овець"; *пор. рум.* bot; *брай* "палиця з твердої деревини з потовщенням на кінці для роздрібнення будзу та набивання у посудину бринзи"; *пор. рум.* brâi(u); *брайцар* (*брацар*) "манжет сорочки (перев. вишитої)"; *пор. рум.* brățară; *бриндуша* (*бриндуші*) // *бриндушка бот.* "шафран"; *пор. рум.* brînduşă; *буката // букатка // кусок* "шматок, кучок будь-чого"; *пор. рум.* bucátă; *букулай // букулая* "білий баран або вівця з чорними кругами біля очей"; *пор. рум.* bucăláie; *ваташ* 1. "бутин"; 2. "стежка для овець у горах"; *пор. рум.* vágáş, *уг.* vágás; *вакарь* 1. "бовгарь, пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині"; 2. "людина, яка підтримує вогонь і варить їжу в колибі на полонині"; *пор. рум.* văcár; *варе* (*вере*) 1. *присл.* "справді, дійсно, здається"; 2. *у знач. част.*; *пор. рум.* oáre; *ватулька* (*ватуйка*) "молода коза, рідше вівця (до часу окоту)"; *пор. рум.* vátúie; *вурда* (*урда*) 1. "сир гіршої якості з вторинної переробки молока"; 2. "страва з макухи і води"; *пор. рум.* úrdă; *гурман // гуска* "щільно збита грудка (перев. солі)"; *пор. рум.* úrmă; *гавра* (*гавра, гавора*) 1. "велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога"; 2. *рідк.* "діра, дупло"; *пор. рум.* gáură; *гелета* (*гілета*) // *гелетка* (*гілетка*) 1. "дерев'яна посудина для молока і молочних продуктів"; 2. "одиниця виміру (приблизно 25 кг)"; *пор. рум.* găleată; *герталиця* (*горголиця*) *зоол.* "довгоносик амбарний"; *пор. рум.* gargariță; *гражда* 1. "спеціальний тип огорожі (високий суцільний дощатий паркан)"; 2. "гуцульська садиба"; 3. "стара занедбана хата"; *пор. рум.* grajd; *гушкір* (*гушкіль, гуштір*) // *смотолока // шмердавка* (*шмирдовка*) "нежить"; *пор. рум.* gúşter; *капайстра* (*капейстра, капестра*) // *обротєнка* "вуздечка без вудил для прив'язування коня, оброть"; *пор. рум.* căpăstru; *каруца* "віз, перев. на двох колесах (для перевезення гною, глини та ін.)"; *пор. рум.* cărúță; *кукуц* (*кокуц*) "спеціальний обрядовий невеликий виріб з тіста"; *пор. рум.* cocúț; *куластра* "молозиво"; *пор. рум.* curást(r)ă, colástră; *мара* "примара, нечиста сила"; *пор. рум.* marga, marha; *марфа* "товар в магазині"; *пор. рум.* mârfă; *мелай* (*малай, милай*) "кукурудза"; *пор. рум.* mălái; *міцка* (*мицька // міцок*) "руно з ягняти; вовна з першої стрижки"; *пор. рум.* miță; *мигла* (*мегла*) "складені колоди дерева, яке готують для сплаву"; *пор. рум.* miglă; *миглаш* "той, хто складає дерево в мигли"; *миглювати* "штабелювати деревину в мигли"; *оберка* (*обірка, абирька*) "знак на вусі у вівці"; *пор. рум.* obărşă; *путера* "сила, міць"; *пор. рум.* putere; *раваш* (*реваш, роваш*) 1. "зарубка на палиці або кусочку дерева для позначення кількості чого-небудь"; 2. "палиця з зарубками"; 3. "шрам, рубець від рани"; *пор. рум.* răvăş; *риндза* (*риндзя*) "висушений шлунок теляти чи ягняти, з якого виготовляють речовину для підквашування молока – "глєк"; *пор. рум.* rîndză; *рипа* 1. "стрімкий схил гори"; 2. "зсув"; 3. "ущелина, урвище"; 4. "стрімка кам'яниста дорога"; 5. "кам'янистий ґрунт"; *пор. рум.* rîpă; *рунтати* 1. "турбувати, тривожити"; 2. "кивати"; 3. "зрушувати, перемішувати (про рідину)"; *пор. рум.* rontăesc; *сарака // сарачі* "бідолаха; сирота"; *пор. рум.* sărăc; *токмити* "узгоджувати; робити угоду"; *пор. рум.* tocmeálă; фацарник 1. "злодій"; 2. "поганий, недбалий робітник"; 3. "неохайна людина"; *пор. рум.* fatarnic; *фіїн* (*філин, фін*) "хрещеник"; *пор. рум.* fin; *фіїна* (*філина, фіна*) "хрещениця"; *флекев* "парубок"; *пор. рум.* flecău; *фортуна* (*фуртуна*) "негода; сильна буря, град; заметіль"; *пор. рум.* furtúnă; *фудульний* "зарозумілий; гордовитий"; *пор. рум.* fudúl

З-поміж гуцульських лексичних діалектизмів угорського походження зафіксовано *алдомаш* (*алдамаш*) "могорич"; *пор. уг.* áldomás; *бізувати* 1. "могти, бути в силі"; 2. "надіятися на когось"; 3. "наважитися щось робити"; *пор. уг.* bízni; *бірф // бірфа* "бокова дошка, драбина у возі"; *пор. уг.* bérfa; *бовт* 1. "дерев'яна палка із зарубками, якою на полонині міряли молоко при першому доїнні"; 2. *рідк.* "крамниця"; *пор. уг.* bolt; *босорка // босорканя* "відьма, чаклунка"; *пор. уг.* boszorkány; *босоркун* "відьмак, чаклун"; *гляба* 1. "годі; неможливо"; 2. "дарма"; *пор. уг.* hiába; *галиба* "біда, нещастя, клопіт"; *пор. уг.* galiba; *дараба* 1. "те саме, що бокор"; 2. "великий шматок хліба, сала; *пор. уг.* darab"; *легінь* (*лигінь*) // *парубок* "парубок, дорослий хлопець"; *пор. уг.* legény; *ленчі* (*леньча, линта, линчя*) *бот.* "сочевиця"; *пор уг.* lencse; *ракаш* (*ракаш*) 1. "скупчення деревини, яку спускають з гори; великі купи деревини"; 2. "вузька стежка (перев. витоптана худобою)"; *пор. уг.* rakás; *теметів* "кладовище, цвинтар"; *пор. уг.* temető; *фірос* (*фірас, фірес, фіріс*) "тартак, пилорама"; *пор. уг.* fűrész.

До складу гуцульської діалектної лексики входять лексеми німецького походження. Частина з них, очевидно, запозичена через польську мову (поряд із польськими гуцульськими лексичними діалектизмами) у період входження Західної України до складу Австро-Угорщини: *грис* "висівки; борошно грубого помолу (перев. для годівлі худоби)"; *пор пол.* grys *нім.* Gries; *кубік* "кубометр"; *пор. пол.* kubik; *нім.* Kubik; *куфер // куферок* "скриня"; *пор. пол.* kufer(ek), *нім.* Koffer; *радирка* "гумка для стирання"; *пор. пол.* raderka, *нім.* Radier-gummi; *радирувати* "стирати гумкою"; *регіль* "засув" *пор. пол.* rygiel, *нім.* Riegel; *рушта* "решітка в печі, через яку падає попіл"; *пор. пол.* ruszt, *нім.* Rost; *термін* (*тирмін*) // *ферладунок* (*ферлядунок*) *заст.* "судове повідомлення; виклик до суду"; *пор. пол.* termin; *нім.* Vorladung; *тибель* (*тибіль*) "дерев'яний кілочок, шип, яким скріплюють дерев'яні бруси"; *пор. пол.* tybel, *нім.* Dúbel; *фаска* "дерев'яна діжка з прямими стінками (квасити капусту, буряки)"; *пор. пол.* faska, *нім.* Fass; *фасувати* 1. "отримувати"; 2. "виплачувати заробітну плату"; *пор. пол.* fasować, *нім.* fassen; *фірман* "візник, фурман"; *пор. пол.* furman, *нім.* Fuhrmann; *фурт* (*форт*) *присл.* "постійно; безперервно"; *пор. пол.* furt, *нім.* in einem fort; *футрувати* 1. "підшивати підкладку або хутро"; 2. "годувати (про коней)"; *пор. пол.* futrować, *нім.* füttern; *цал* (*цаль*) // *цол заст.* "міра довжини, що дорівнює 2, 54 см"; *пор. пол.* cal, *нім.* Zoll; *шпарувати* 1. "рівно обтесувати дошку або колоду"; 2. "заощаджувати, економити"; *пор. нім.* szparen, *пол.* szparować; *шрубстак* (*шрупстак*) "слюсарний прилад, яким затискують оброблений предмет"; *пор. пол.* śrubsztak, *нім.* Sraubstok; *штиль рідк.* "топорище; держак у лісорубських знаряддях"; *пор. пол.* sztyl, *нім.* Stiel; *штоля* "цвях, шип на підкові"; *пор. пол.* sztola, *нім.* Stóllen; *шутер* "щебінь"; *пор. пол.* szuter, *нім.* Schotter.

Гуцульські лексичні діалектизми німецького та польського походження притаманні не тільки гуцульським говіркам, а й іншим говорам південно-західного наріччя (покутсько-буковинським, бойківським), тому відносимо їх до функціонально-гуцульських. Серед гуцульських лексичних діалектизмів німецького походження виявлено *анцуг* (*анцук*) "костюм" (перев. чоловічий); *пор. нім.* Anzug; *асентерунок* "призов до війська"; *пор. нім.* Assentierung; *асентирувати* "призивати до війська"; *асентирований* "призваний до війська"; *братура* (*брадура*) "духовка"; *пор. нім.* Bratröhre; *васервага буд.* "рівень"; *пор. нім.* Wasserwage; *вінкель* 1. "кутник, який використовується у столярних роботах для вирівнювання кутів"; 2. "металеві краї кухонної плити"; *пор. нім.* Winkel; *гальба* "кухоль"; *пор. нім.* Halbe; *гаравс виг.* "геть звідси"; *пор. нім.* heraús; *гарнаївка // гарналія* "шпилька для волосся" *пор. нім.* Haarnadel; *гемблювати* (*генглювати*) // *гешефтувати* "перепродувати; торгувати"; *пор. пол.* handlować, *нім.* handeln; *гец* "витівка, жарт"; *пор. нім.* Hetz; *ганц присл.* зовсім, цілком; *пор. нім.* ganz; *гевр* "кріс, гвинтівка"; *пор. нім.* Gewehr; *гешефт* 1. "спекуляція"; 2. "діло, справа"; 3. "прибуток"; *пор. нім.* Geschäft; *глід заст.* "ряд" *пор. нім.* Glied; *глянцпапір* "наждаковий папір"; *пор. нім.* Glanzpapier; *капервас* "купорос"; *пор. нім.* Kupferwasser; *креперувати* "бідувати, жити в злиднях"; *пор. нім.* krepieren; *лепортувати заст.* "рапортувати"; *пор. нім.* rapportiren; *лєцтий* (*ляцтий*) // *остатний лайл.* 1. "неслухняний"; 2. "найгірший, останній"; *пор. нім.* letzt; *люфт* 1. "повітря"; 2. "тяга печі; вентиляційний отвір у підлозі"; *пор. нім.* Luft; *манта* "весільний одяг молодого зі сірого домотканого сукна"; *пор. нім.* Mántel; *машінтвер* "кулемет"; *пор. нім.* Maschinen-gewehr; *мельдувати* (*миндувати*) "повідомляти, доповідати"; *пор. нім.* mélden; *мельдунок* (миндунок) 1. "повідомлення"; 2. "дама і король однієї масті у гральних картах"; *пор. нім.* Méldung; *обріхтунок* "муштровий вишкіл"; *пор. нім.* Abrichten; *райбувати* "затирати (рівняти) поштукатурені стіни"; *пор. нім.* reiben; *райзувати* "подорожувати"; *пор. нім.* réisen; *рихтувати* (*ріхтувати*) 1. "готувати, приготовляти"; 2. "ремонтувати; направляти"; *пор. нім.* richten; *трагати* "нести щось важке"; *пор. нім.* tragen; *файний* "гарний; добрий"; *пор. нім.* fein; *файно* "гарно; добре"; *файрант* (*файронт*) "кінець робочого дня"; *пор. нім.* Féierabent; *фамілія* "родина, рідня; прізвище"; *пор. нім.* Famílie; *фана* "прапор; корогва"; *пор. нім.* Fähne; *фелєр* "вада; хиба"; *пор. нім.* Fehler; *фертик* (*фертік*) "кінець"; *пор. нім.* fértig; *ферфлєшя заст.* "фляга, баклага"; *пор. нім.* Féldflasche; *фест* (*фист, хвист*) *присл.* "дуже; сильно"; *пор. нім.* fest; *фестунок заст.* "фортеця"; *пор. нім.* Féstung; *фрай* 1. "воля"; 2. *присл.* "вільно"; *пор. нім.* frei; *цагер* (*цигер, цінгер*) "стрілка в годиннику"; *пор. нім.* Zeiger; *цвеколь* (*цвиколь*) // *алтиці* "клин під рукавом сорочки"; *пор. нім.* Zwickel; *цурік виг.* "назад (команда, яка подається коням)"; *пор. нім.* zurück; *шпацирувати* "прогулюватися" *пор. нім.* spazieren; *шпіц* "вістря, гострий кінець чого-небудь"; *пор. нім.* Spítze; *шпіцнамен* (*шпіцнами, шпіцнамено*) "прізвисько"; *пор. нім.* Spitzname; *шпрай* (*шпрайц*) "підпора"; *пор. нім.* Spréize; *шрайбати // шрайбувати зневажл.* "писати" *пор. нім.* schréiben; *штрамак* (*штрамака*) "охайна акуратна людина; чепурун"; *пор. нім.* stramm; *штрика* (*штриха*) "залізнична колія"; *пор. нім.* Strécke; *штрикати* 1. "стрибати, бігати"; 2. *перен.* говорити щось дошкульне; *пор. нім.* strécken.

Польські запозичення у гуцульських говірках представлені такими лексемами, як *асикурувати* (*сікірувати*) "страхувати"; *пор. пол.* asekurować; *асикурація* (*сікірація*) "страховка"; *асикурований* (*сікірований*) "застрахований"; *варга // тємба // дямба зневажл.* "губа"; *пор. пол.* warga; *вутлий* (*утлий*) "кволий, худий"; *пор пол.* wątły; *гарбата* (*гербата*) "чай"; *пор. пол.* herbata; *гвавт* 1. "сильний крик, гвалт"; 2. *виг.* "рятуйте"; *пор. пол.* gwałt; *грасувати* 1. "топтати"; 2. "нищити"; *пор. пол.* grasować; *гратулювати* "вітати, поздоровляти"; *пор. пол.* gratulować; *гропа* "стрімка кам'яниста гора"; *пор. рум.* groápa; *єгомость* (*єгомосьць*) "священик"; *пор. пол.* jegomość; *зуфалний* (*зуфальний*) "зухвалий; захланний"; *пор. пол.* zuchwały; *ємость* "дружина священика"; *пор. пол.* jejmość; *казані // наказані // наказувані* "проповідь"; *пор. пол.* kazanie; *касарня* "казарма"; *пор. пол.* kasarnia; *квадранс* "чверть години (15 хв.)"; *пор. пол.* kwadrans; *колейовий* "залізничний" *пор. пол.* kolejowy; *колія* 1. "поїзд"; 2. "залізнична колія"; *пор. пол.* kolej; *контетуватиси* "задовольнятися"; *пор. пол.* kontetować się; *кошуля* 1. *мед.* "струп на голові дитини"; 2. "сорочка"; *пор. пол.* koszula; *кредень рідк.* "кухоний буфет"; *пор. пол.* kredens; *куло* 1. "кільце"; 2. "складова частина ланцюга"; *пор. пол.* kółko; *латити // латувати* (*латкувати*) "прибивати лати до кізлів"; *пор. пол.* łacić; *ліци* "віжки"; *пор. пол.* lejce; *льос* 1. "доля"; 2. "жеребок"; *пор. пол.* los; *люзний* 1. "вільний"; 2. *рідк.* "зайвий"; *пор. пол.* luźny; *люстро* "дзеркало"; *пор. пол.* lustro; *люфа* "дупло вогнепальної зброї"; *пор. пол.* lufa; *магнис* "магніт"; *пор. пол.* magnes; *манорія // манора* "вдача, звичка"; *пор. пол.* maniera; *мізерія* 1. "біда"; 2. "в'язниця"; 3. "дрібнота"; *пор. пол.* mizeria, *лат.* mizeria; *мосєж* (*мосіж*) "жовта мідь, латунь"; *пор. пол.* mosiądz; *набіл* "молочні продукти"; *пор. пол.* nabiał; *нарти* "лижі"; *пор. пол.* narty; *нютувати* "заклепувати"; *пор. пол.* nitować; *обценглі* (*опцонглі*) // *цонглі* "обценьки"; *пор. пол.* obcęgi; *офіра* "жертва"; *пор. пол.* ofiara; *парцеля* "земельна ділянка; частина землі після поділу"; *пор.*

[1] Тут і далі приклади гуцульських лексичних запозичень подано за [2].

пол. parcela; *пательня* "сковорода"; *пор. пол.* patelnia, *іт.* patella; *пльонтро // пльонтир* "поверх"; *пор. пол.* piętro; *преч* 1. *виг.* "геть"; 2. *присл.* "геть"; *пор. пол.* precz; *пуделко* "коробка"; *пор. пол.* pudełko; *раф // рафа* "залізний обруч колеса"; *пор. пол.* rafa; *ровер* "велосипед"; *пор. пол.* rower; *розказ* "наказ"; *пор. пол.* rozkaz; *сендзя* (*сендзій*) "суддя"; *пор. пол.* sędzia; *сербати* 1. "їсти рідку страву"; 2. "сьорбати; пити малими ковтками"; *пор. пол.* serbać; *склеп* "крамниця, магазин"; *пор. пол.* sklep; *стончка* "стрічка"; *пор. пол.* wstązka; *суфіт // стелина* "стеля"; *пор. пол.* sufit; *твар* (*тварь*) "лице"; *пор. пол.* twarz; *теньгий* 1. "дебелий, огрядний"; 2. "грубий (про деревину)"; *пор. пол.* tęgi; *тифус мед.* "тиф"; *пор. пол.* "tyfus"; *трупихліти // трупішіти* "трухлявіти, гнити"; *пор. пол.* trupieszeć; *трускавка* (*хруставка*) *// хрусталі* "полуниця"; *пор. пол.* truskawka; *упімнині заст.* "попередження"; *пор. пол.* upomnienie; *урльоп заст.* "відпустка"; *пор. пол.* urlop; *фіґлі // фрашки* 1. "жарти"; 2. "хитрощі"; *пор. пол.* figiel; *цизорик* (*цізорик*) "складний ножик"; *пор. пол.* scyzoryk; *цируза рідк.* "олівець"; *пор. пол.* ceruza; *цофати(си) // цурікати(си)* "відступати(ся), задкувати"; *пор. пол.* cofać się; *шваґер* (*шваґір*) *// шваґро // шурєк // шуринец* 1. "чоловік сестри"; 2. "брат чоловіка чи дружини, дівер"; *пор. пол.* szwgier; *шкарадний* (*шкаредний*) "поганий; гидкий"; *пор. пол.* szkaradny; *шкіца заст.* "план будинку, ділянки"; *пор. пол.* szkic; *шпунт стол.* "паз"; *пор. пол.* szpunt; *юхт* "особливо оброблений сорт шкіри, юхта"; *пор. пол.* jucht; *ямник* "мисливський пес"; *пор. пол.* jamnik.

Поодинокими у складі гуцульських лексичних діалектизмів є запозичення з словенської, словацької, французької та італійської мов: *гиндра // катран // рамат* (*ромак*) 1. "ганчірка"; 2. "стара сорочка"; *пор. словен.* handra; *маєрка* (*майорка*) "жінка або дівчина, які йдуть увечері на полонину доїти корів, а вранці повертаються до села"; *пор. словац.* majernička; *ризувати* "спускати по ризах"; *пор. словац.* ryznovat'; *контетний* (*кунтетений*) "задоволений"; *пор. фр.* content; *манкірувати* "ухилятися від праці"; *пор. фр.* manquer, *нім.* markieren; *манкірант* (*маркірант*) "чоловік, який ухиляється від праці"; *манкірантка* (*маркірантка*) "жінка, яка ухиляється від праці"; *машкарний* "поганий, неохайний, вередливий"; *пор. іт.* maschera; *машкарити* "обзивати когось, сварити"; *машкарник* "неохайна, погана людина".

Гуцульські діалектизми іншомовного походження виступають твірними для творення нових лексем, наприклад: *бриндза* (*бриндзі*) "спеціально приготовлений для зберігання посолений сир, бринза"; *пор. рум.* brinză, brîndză; *бриндзити* "виготовляти бриндзу"; *бриндзєнка* "дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів (перев. молока і бринзи)"; *ґлєґ* (*клєґ*) "вміст шлунка маленького теляти, яким підквашують молоко; частина шлунку жуйної тварини, у якій міститься ґлєґ"; *пор. рум.* cheag; *ґлєґаний* "заквашений (про молоко)"; *ґлєґати* "робити сир за допомогою ґлєґу"; *дублет // удублет присл.* "подвійно, вдвоє"; *пор. нім.* dubbelt; *дубелтак* "вулик на дві бджолині сім'ї"; *дубелтовий* "подвійний".

Таким чином, гуцульська діалектна лексика у своєму складі містить значну кількість лексем іншомовного походження. Частина їх, зокрема румунські запозичення, властива тільки для гуцульського діалекту і входить до складу власне гуцульських діалектизмів. Ареал використання лексичних діалектизмів польського та німецького походження виходить за межі території Гуцульщини та функціонує у інших говорах південно-західного наріччя, тому ці лексичні запозичення трактуються як функціонально-гуцульські діалектизми. Гуцульські діалектизми іншомовного походження продуктивно використовуються діалектоносіями, виступають твірними для творення нових лексем, відображають гуцульський колорит у текстах художньої літератури.

1. Гриценко П. До цілості: гуцульський діалект у дослідженнях Я. В. Закревської / Павло Гриценко // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 2000. – С. 27-37.
2. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Кобилянський Б. В. Лексичні зв'язки східнокарпатських говорів з румунською та молдавською мовами / Б. В. Кобилянський // 40 Наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1965 р.: тези доповідей (філологія, журналістика). – Львів, 1966. – С. 31.

The article express the role and place of loanwords in the structure of Hutsulian dialectal vocabulary, it constitutes the functional parallelism of lexical borrowings in Hutsulian dialects and southwest dialects. The classification of Hutsulian lexical borrowings is suggested according to their origin and interaction with the proper group of lexemes of southwest dialects.

Key words: *Hutsulian dialect, dialectal vocabulary, Hutsulian dialectal borrowings*

УДК 81'373.2
ББК 81.2Ук-3

Тетяна Тищенко

СЕМАНТИКА НОМІНАЦІЇ ОБРЯДОДІЙ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО РОДИЛЬНОГО ОБРЯДУ

У статті проаналізовано номінацію обрядодій передпологового і власне пологового етапів родильного обряду у східноподільських говірках. Вказано на принципи та способи номінації обрядодій, розкрито їх семантику.

Ключові слова: *номінація, диференційна ознака, родильний обряд, східноподільські говірки.*

Вивчення лексики як вербального компонента традиційних обрядів і як назв різноманітних елементів обряду є обов'язковим для здійснення всебічного опису лексичної системи говірки. Комплексний аналіз лексики родильного обряду дозволяє установити зв'язки між матеріальною і духовною культурою етносу, реконструювати етапи його розвитку, зробити висновки про світоглядні уявлення наших предків. Номінації та етнолінгвістичному описові родильного обряду різних україномовних територій присвячені праці діалектологів М.В.Бігусяка [1; 2], В.Ю.Дроботенко і З.Л.Омельченко [12], Л.М.Хомчак [21] та етнографів В.К.Борисенко [3], Н.К.Гаврилюк [8–10], С.Гвоздевич [11], Г.П.Любицької [16], Н.О.Петрової [17] та ін. Поділля представлено в історико-етнографічних дослідженнях Хр.Ящуржинского [22], Є.П.Казимир [14], В.К.Борисенко [3], мовознавчих – Н.Д.Коваленко [15], О.А.Жвавої [13].

Джерелом для нашої розвідки стали власні польові записи, здійснені у західних говірках Черкащини, східних – Вінниччини, північно-західних – Кіровоградщини, північно-східних – Одещини.

У родильному обряді виділяють чотири етапи: передпологовий, власне пологовий, післяпологовий та соціалізуючий. У цій статті розглянемо лише семантику обрядодій передпологового і власне пологового етапів обряду.

Передпологовий етап обряду представлений у досліджуваних говірках ритуальними, магічними, обереговими діями та повір'ями, системою табу, які мають зберегти здоров'я жінки та майбутньої дитини і передаються з уст в уста від матері до доньки. Передродові звичаї покликані сприяти здоровому перебігові вагітності та доброму самопочуттю жінки. У сучасних говірках система пересторог, зберігаючи давні заборони, значно розширилась, але спеціальних номенів на позначення звичаїв і пересторог не виявлено.

До власне родильного етапу належать такі обрядодії: прихід баби-повитухи, роди, відтинання пупа, перша купіль, проща.

Початок власне родильних обрядодій пов'язаний з приходом баби-повитухи. Її запрошували до породіллі, коли у тієї вже почалися перейми, які номінують назвами *зл'аґти* (Циб., Харк.), *зл'аґти на роди* (ММ), *зл'аґти родити* (ММ). Говірка села Велика Мечетня Кривоозерського району Миколаївської області зберігає назву *откривати замки* (ВМ) на позначення обрядодії, пов'язаної із відкриванням вікон і замків, розплітанням коси породіллі і всіх дівчаток, які є в сім'ї, для того, щоб легкі у жінки були роди: *коли мала на роджувати жінка/ то чоловік ішоў до баби с хл'ібом / повитуха брала н·іж / приходила до хати / де йе пород'іл':а / откривала ўс'і замки / ўс'і комори/ старалас'а/ йакшо ў родин'і є д'іўчатка ўже/ пороспл'ітат' йім коси/ ўс'і в·ікна пооткриват'/ ўс'і двер'і* (ВМ).

Час і процес народження дитини в говірках номінують питомою лексемою (ЕСУМ, V, 89) *роди* (Кон., Ор., Тишк., Топ., Чер., Пуг., Кис., ВС, Тер., Трос., Цех., ББ, ММ, Тал., Нов-ка, Кол., Дах., Мол., Степаш., Бен., Куял., Бок., Чеч., Тарн., Чап., Мит., Рос., Мих., Гран., Лук., Циб., Род., Глиб., Трид., ІБ, Мел., Дуб., Рах.), її морфологічним варіантом *рода* (Яг., Од., ВС) та суфіксальним дериватом *родини* (Глиб., Пал., Кал. Тарн.). Лексема *роди* в окремих говірках вступає у синонімічні відношення із лексемою *пологи* (Рах., Тал., Джур.).

Диференційні ознаки 'час', 'зусилля, яких докладає жінка при народженні дитини', 'особливості протікання процесу народження дитини' впливають на появу окремої мікрогрупи назв пологів. Сему 'передчасні пологи' у більшості досліджуваних говірок реалізує лексема *роди* (Ух., Чап., ВелМ., Кібл., Лук., Ор., Мел., Трид., Пал., ББ, ММ, Тал., Тан., Джур.) та вільні словосполучення *роди пе^{и}ре^{и}дчасн'і* (Тер.), *роди ран':і* (Нов-ка), *пологи пи^{е}ри^{е}ч:асн'і* (Степаш.), *пе^{и}ре^{и}дчас'н'і пологи* (Ват.), де основне семантичне навантаження несе атрибутив. Лексема *роди* є головною у словосполученнях, які передають сему 'пологи, що проходять швидко': *роди скорос'н'і* (ББ), *роди скорос'пешн'і* (Тал.), *роди стр'ім'кі* (Трос.), *роди бистр'і* (Бал., Джур., Ор., Кон.), *пологи бистр'і* (Ват.), *роди скор'і* (Топ.), *роди скоропостижн'і* (Саль.), *роди швид^{т}кі* (Нов-ка, Циб., Од.). В уявленні жінки швидкість пологів пов'язана з легкістю їх протікання. У багатьох досліджуваних говірках на позначення пологів, які проходять швидко, зафіксовано словосполучення *роди леґ^{х}кі* (Мит., Рос.), *роди лехкі* (ВС, ММ, Трид., Пол., Лук., Цех., Гран., Бок.), *роди ли^{е}хкі* (Куял., Од.), *пологи лехкі* (Тарт., Степаш., Х.): *шоб роди були лехкі / треба жінц'і ни засид'уватис'а / ни залежуватис'а / ходити розминатис'а / зарадку робити* (Кал.). На позначення легких родів у досліджуваних говірках зафіксовано також фразему *випл'унути дитину* (ВМ), що означає швидко і легко народити.

На позначення пологів, які тривають довго і виснажливо для жінки, супроводжуються тривалими муками, зареєстровано словосполучення *пологи виснажливі* (Ват.), *роди важ^{ш}кі* (ВС, Тан., ВМ, Гран., Лук., Харк., Кон., Куял., Од., Пал., Рах.), *пологи ваш^{ж}кі* (Род.), *пологи вашкі* (Степаш.), *пологи важ^{ш}к·і* (Х.), *роди т'аж^{ш}кі* (ІБ, ВС, Пуг., Кал., Кібл., Рах., Мит., Трид., ММ, Кол., ВелМ.), *пологи т'аш^{ж}кі* (Верб.), *пологи т'аж^{ш}кі* (Саль.) *роди т'ажол'і* (Бок., Мел., Мел.), *роди трудн'і* (Цех.) *роди тривал'і* (Джур.) *роди доўгі* (Нов-ка, Од.), *роди зат'ажн'і* (Тарн., Бал., ББ, Мих., Ор., Топ.), *пологи зат'ажн'і* (Дуб.), *роди муч'іт'іл'н'і* (Тал.), *роди сухі* (Трос.). Полегшити роди жінки можна через кесарів розтин. Такі роди у говірках позначають двослівними номенами *брати животом* (ВелМ.), *брати кесириво* (Тарт.), *ўз'ати через жив·іт* (Чер.): *те^{п}перички / бачат' шо ни^{е} може сама родит'/ роз'іт'али / та ї ўз'али через жив·іт* (Чер.), *бувайе шо голоўка мален'ка / а бувайе таке головате / то обично бирут кесириво* (Тарт.).

Для того, щоб роди були легкими, жінка повинна виконувати ряд пересторог, зокрема: *не^{и} можна подавати води / йак хтос' просит' / бо кажут' сухі будут' роди / т'аж^{ш}ко не^{и} можна робити* (Трос.). Для номінації процесу народження вживають також загальнонародні лексеми *родити* (Куял., Рах., Мел., Тан., Тер., Кол., Коч., Кібл., Харк., Пал., Пер., Дуб.), *народити* (Чап., ВелМ., Трид., ВМ), *породити* (Циб., ВелМ., Лук., Дах., Тер.), *виродити* (Поб., Бок., Чер.), *розродитис'а* (Ор., Саль., Верб.). Дії жінки, яка приймає роди, у досліджуваних говірках передають словосполучення, до складу яких входять дієслова *приїмати, відбирати, брати: приїмати роди* (ВелМ., Мит., ММ, Нов-ка, Рос.), *прин'ати дитинку* (Джур.), *прин'імат' дитину* (Куял.), *відбирати д'ітеї* (Сем.), *брати роди* (ВМ).

Обрядодія 'відділення дитини від матері' пов'язує дві дії: спочатку треба перев'язати пуповину і лише потім її перерізати. Перший етап номінують словосполучення *заўйазати пуп* (Кал., Од.), *заўйазати пупчик* (Тарн.), *ўйазати пуп* (Кібл., Мих., Харк., Мел.), *заўйазати пуповину* (Мих.): *пупа н'іхто ни^{е} р'іже / н'і рубайе / пупа заўйазала ї чириз дн'іў скіл'ка тої пупчик отпадайе / лишайіц'а т'іл'ки місце / пуповина одр'ізайіц'а* (Од.), *на пол'і жала і коло скирти родила / пуповину хтос' заўйазаў / кусок сорочки одерли та ї заповили* (Мит.). Велике значення для новонародженого мало й те, чим перев'язували пуповину: *баба пупи ўйазала плоскін'ом / шоб д'ітеї мали* (Мих.), *із клоча / пачісками / пуп ўйажут мат'іркойу / йак біл'ше ни^{е} хоче / то плоскін'у* (Мел.).

Сема 'обрядодія розрізання пуповини' не в усіх говірках однаково зреалізована, що пов'язано з семантикою лексем *пуп, пуповина: ўйазали / одривали пупа / на накісник / це д'іўчинка / а йак до сокири / то це ўрод'і хлопчик / шоб маїструваў /*

© Т. Тищенко

чоло'вічим маїстром буў (Харк.), *новона'роджен'ії ди'тин'і одр'ізали пупчика і заўйазували грубойу полот'н'анойу ниткойу / за'копували пуп / шоб н'ічого ди'тин'і не^{и} вадило* (Саль.), *ру'байут' пуп но'жем до со'кири / шоб в'ін ум'іў добре маїстру'вати / а д'іўчин'і до гре^{и} б'інки / шоб вм'іла гарно п'р'асти* (Глиб.). Номінація обрядодії відбувається за допомогою дієслівного словосполучення, до складу якого входять лексеми *в'ідр'ізати, одри'вати, ру'бати, відш'чипувати* та дериват лексеми *пуп*: *одри'вати пупа* (Харк.), *в'ідр'ізати пуп* (Яг., ВС, Кис., Й., Пал., ВелМ., Пол.), *од'р'ізати пупа* (Мол.), *од'р'ізати пупо'вину* (Тал., Нов-ка, Од.), *в'ідр'ізати пупец'* (Рос.), *в'ідр'ізати пупчик* (Бен.), *одр'ізати пупчика* (Саль., ММ), *пе^{и}ре'р'ізувати пупо'вину* (Дуб.), *од^{т}ш'чіпувати пупо'вину* (Лук.), *ру'бати пуп* (Трос., Ват., Глиб.). У деяких говірках семантику названих дієслів передає дієслово *в'ідце^{и}'гокувати*, яке є багатозначним і може позначати ситуативно будь-яку дію: *пупо'вину н'іхт'ами в'ідце^{и}'гокували / таї і ўс'о / бу'вайе та'ке / шо ди'тина обмотана пупо'винойу* (Кон.); *йа уже свій город поцегокала* (Ш.).

Пуповину разом із плацентою закопували у земляній підлозі під полом у хаті, у дворі під родючим деревом, у хліві під дощаним підстилом для скотини тощо. Обряд мав справити на новонародженого магічну дію: *за'копували пуп неда'леко в'ід две'реї ў хаті /шоб приўйа'зат' ди'тину до хати / шоб во'но не^{и} блу'кало по св'і'тах* (Бок.), *пуп за'копували ў тому дво'р'і / де ди'тинка наро'дилас'а / де б л'у'дина / не^{и} була / а йі йі ту ди т'аг нуло / де за'копаниї пуп* (Род.), *за'копуйут' пупо'вину / це шоб ди'тина була здо'рова / за'копуйут п'ід йакимос' деривом / шоб ди'тина рос'ла не хво'р'іла* (Гран.). Мовці номінують цей обряд словосполученнями *за'копати пуп* (Трос., Мел., Бок., Степаш., Трид., Од., Дуб., Трос. Род., ВС, Ват., ІБ, Джур.), *зако'пати пупо'вину* (ВС, Топ., Пал., Мел., Пуг., Ор., Тарн., Тан., Гран.). В окремих говірках закопували тільки дитяче місце, а пуповину зберігали: *пупо'вину хра'нили / і хра'нили / поки во'но не^{и} жениц'а / не^{и} в'ід:а'йец'а* (Чап.), *пупо'вину не^{и} за'копували / су'шили і по'том ди'тина но'сила / даже ме^{и}дал'йончик і ди'тина но'сила* (Трос.). З пуповиною пов'язана обрядодія 'розв'язування пупа', яка відбувалася, коли дитина досягне шестилітнього віку. Дитині давали пуповину, яку вона повинна була розв'язати. Ця обрядодія називається *розў'йазати пупа / пупчика* (Коч., Рос., ВелМ., Тарн., Цех., Ух., Мол., Харк.). За тим, як швидко дитина з цим справиться, визначали розумові здібності дитини: *за'сушували ц'ого пупа / а то'д'і / йак ди'тина до'росла до возраста чи чо'тири чи пйат' рок'іў / то да'вали / шоб во'но розўйа'зало ц'ого пупа / роз'йаже пупа / кажут от буде ро'зумна ди'тинка / шо не роз'йаже пупа з'начит' буде та'ким ни^{е} ро'зумним / а йа'ке сп'ритне / раз і розйа'зало* (Харк.).

Пам'ять про обрядове дійство 'очищення баби-повитухи і породіллі, коли вони миють руки, зливаючи один одному', зберігають не всі респонденти: *тоді баба пови'туха шос' молиц'а / вони були рок'іў та рок'іў / йіх зараз немайе* (Гран.). У трьох говірках ця обрядодія має прозоро мотивовану назву *з'лиўки* (Трос., Гран., Род.): *йе такиї об'р'ад / шо баб'і зли'вайут на руки* (Гран.), *зми'вайе руки / і ц'у воду вили'вайут' там / де менше ход'ат' л'уди / п'ід дерево / шоб не^{и} топ'талис'а* (Род.).

Обдаровували бабу-повитуху хто чим міг, але обов'язково це мав бути хліб з рушником, хустинка або шматок тканини: *бабу пови'туху частували ви'ном / да'вали йі йі хл'іби'н'а / або хус'тинку / або рушни'чок / мо'ше йі йі мог'ли да'вати / цу'керок / чим мог'ли тим і д'акували* (Рос.), *да'вали бу'ханку хл'іба / да'вали руш'ник і там шо мали з до'машн'ого ў житку / хто шо маў / тої меду да'ваў / а тої ше шос' / чи моло'ка / ну та'ке шос' да'вали / ну шоб йі йі задоб'рити ц'у бабу / ну і йак'шо ўже ди'тина до'пуст'ім мама з ди'тинойу заўше но'сили до баби пови'тухи ве'черу / на Св'а'тиї веч'ір но'сили / і от во'ни йі йі обда'ровували / поло'жили кала'ч'і / там йаблука / цу'керки / чи шо там та'ке ха'рош'ін'ке і обоўйаз'ково хус'тинку і при'носили ве'черу / йак'шо баба пови'туха була одна ў се^{и}л'і / то до нейі с'ходилос'а дуже ба'гато д'і'теї / і ўс'і при'носили йії по'дарки і во'на ўгош'чала / ку'тейу / ва'рениками / ну чим мала / тим ўгош'чала / во'ни шчи'талис'а йії ўс'і ў'нуки / чере^{и}з то саме / шо во'на йіх приї'мала* (Кон.). У всіх говірках цей обряд має назву *пос'тавити мого'рич* або *мог'рич*. Лексема *могорич* у досліджуваних говірках реалізує сему 'матеріальна подяка за виконану роботу'.

Обряд пригощання кашею баби-повитухи, який відомий на інших ареалах, у досліджуваних говірках не зберігся. Лише у двох говірках зафіксовано номінацію *да'вати кашу* (Топ., Ват.), що передає сему 'обдаровувати бабу-повитуху за те, що прийняла роди': *бабу пови'туху п'ісл'а род'іў обда'ровували саме перше кашойу / йії да'вали чарку ви'на і да'вали кашу / а пот'ім до'дому да'вали за хлопчиком руш'ник / за д'іўчинкойу хустку / або шма'ток йа'койіс' тка'нини / хл'ібом та рушни'ком обда'ровували* (Топ.). У говірці с. Велика Севастьянівка обряд і його лексична номінація настільки архаїзувалися, що у свідомості мовців набули іншої семантики: *баба ва'рила кашу / шоб ро'д'іл'а з'йіла / шоб во'на ш'видше сили наби'ралас'а* (ВС).

До обов'язків баби-повитухи входило купання немовляти перший раз. Для номінації цього обряду в говірках зафіксовано словосполучення, до складу яких входить головне слово, мотиване дією *купати*, і атрибутив *перший – перше ку'пан':а, перша куп'іл': перша куп'іл' / там ки'дали г'рош'і / шоб ди'тина бу'ла ба'гата / хо'роша* (Джур.), *йак на'родилос'а ў тої веч'ір ўже ку'пайут / кв'іт'ки йак'іс' кидайут/ д'ідов'і вош'і кидайут / йак ди'тину кла'деш у куп'іл'/ ўпе'ред воду пе^{и}ре^{и}хрис'тиў і кажи^{е}ш Господи Сусе Христе / йа'киї милиї та пре'чистиї і кла'деш ди'тину ў воду / то'д'і / йак ску'паў пе^{и}ре^{и}хрес'тиў / і ўс'о* (Тан.), *баба пови'туха / йак ше т'іки ц'а ди'тина наро'дилас'а / во'на йі йі б'рала ў куп'іл' і перший раз ц'а баба пови'туха ку'пала ди'тину / ну ї шо ка'зала / рос'ти здо'ровиї / хаї то'б'і Бог да'йе ш'част'а ї здо'роўл'а / воду вили'вати ў йа'кес' ок'реме м'ісце ў са'дочку ту воду / шоб там со'баки не^{и} б'ігали / шоб ни^{е} це'го* (Кон.), *у куп'іл' бу кетик с'таўл'ат' / хлопчику – лист'а дуба / д'іўчинк'і – ка'лину* (Бок.), *ў купил' і с'тавили два кача'ни кра'с'івих куку'рузи/ шоб во'но було поў'нен'ке/ йак цеї ка'чанчик куку'рузи/ шоб тої ка'чанчик/ шо с'тавили у куп'іл'/ шоб ни^{е} було порченого зе^{и}р'н'атка і во'но буде рос'ти* (Бен.).

До складу семантичної структури лексеми *куп'іл'* у досліджуваних говірках входять семи 'купання дитини перший раз після народження', 'купання немовляти щовечора', 'теплий напар зілля для купання немовляти'. Загальнонародна лексема

купіль (СУМ, IV, 402) у досліджуваних говірках однаково вживана як іменник чоловічого роду: *куп'іл'* (Розн., Х., Тер., Трос., Верб., Тарн., ВелМ., Чеч.), *купил'* (Лук., Чап.), *купел'* (ББ, Гран.), *купи^{е}л'* (Тарт., Пал., Цех.), і як жіночого *куп'іл'* (Яг., Дах., Сем., Й., ВС, Тал., ММ, ВМ, Бен., Тал., Джур.) *купе^{и}л'* (Ват.), *купил'* (Род., Пол.): *перша куп'іл' / там ки'дали г'рош'і / шоб ди'тина була ба'гата / хо'роша* (Джур.), *йак буде крепкиї куп'іл'/ ў ди т'ати рос пар'уйуц'а к'істочки / во'но ста'вало ўсе на сво'йе м'ісце* (Цех.). У деяких говірках зберігається дія, коли той, хто купає, після купелю зводить немовляті ліве коліно і правий лікоть і навпаки. Для номінації зафіксовано дієслівні словосполучення *м'ір'ати ди'тину* (Мел.), *м'ір'ати наўхрест* (Тер.): *ди'тину м'ір'али – п'раву ногу і л'іву руку / приц'мокували / шоб ди'тина чуствувала* (Мел.).

Більшість обрядодій зберігаються лише у пам'яті мовців. Аналіз назв обрядодій родильного обряду засвідчує, що основним принципом мотивації назв є дія, яку виконують учасники обряду. Однослівні номени складають незначну кількість. Більшість назв – це дієслівні та атрибутивні словосполучення.

Список обстежених населених пунктів

Апол. – Аполянка Уманський Ч., Бал. – Балта Балтський О., ББ – Берізки Бершадські Бершадський В., Бен. – Бендзарі Балтський О., Бок. – Бокове Балтський О., Верб. – Вербка Крижопільський В., ВМ – Велика Мечетня Кривоозерський М., ВелМ – Велика Мочулка Теплицький В., Ват. – Ватутіно Звенигородський Ч., Глиб. – Глибочок Котовський О., Гран. – Гранів Гайсинський В., Дах. – Дахталія Крижопільський В., Джул. – Джулинка Бершадський В., Джур. – Джурин Шаргородський В., Дуб. – Дубиново Савранський О., ІБ. – Іванівка Білоцерківський К., Й. – Йосипівка Ульянівський Кір., Кал. – Калинка Томашпільський В., Кібл. – Кіблич Гайсинський В., Кис. – Кисляк Гайсинський В., Кол. – Колодисте Уманський Ч., Кон. – Конела Жашківський Ч., Коч. – Кочержинці Уманський Ч., Куял. – Куяльник Котовський О., Лук. – Луківка Катеринопільський Ч., Мел. – Мелешків Гайсинський В., Мит. – Митків Гайсинський В., Мих. – Михайлівка Гайсинський В., Мол. – Молодецьке Маньківський Ч., ММ – Мала Мочулка Теплицький В., Нов-ка – Новоселівка Котовський О., Ор. – Орлове Новоархангельський К., Од. – Одай Жашківський Ч., Пал. – Паланка Уманський Ч., Пер. – Перейма Балтський О., Поб. – Побійна Жашківський Ч., Пол. – Полянецьке Савранський О., Пуг. – Пугачівка Жашківський Ч., Рах. – Рахнівка Гайсинський В., Розн. – Розношенці Ульянівський Кір., Рос. – Росоша Теплицький В., Род. – Родниківка Уманський Ч., Саль. – Сальково Гайворонський К., Сем. – Семирічка Гайсинський В., Степаш. – Степашки Гайсинський В., Тал. – Тальянки Тальнівський Ч., Тан. – Танське Уманський Ч., Тарн. – Тарнава Монастирищенський Ч., Тарт. – Тартак Чечельницький В., Тер. – Тернівка Бершадський В., Тишк. – Тишківка Добровеличківський Кір., Топ. – Тополі Гайворонський Кір., Трос. – Тростянець Тростянецький В., Трид. – Тридуби Кривоозерський М., Фур. – Фурманка Уманський Ч., Ух. – Ухожани Балтський О., Х. – Хижня Жашківський Ч., Харк. – Харківка Маньківський Ч., Цех. – Цеханівка Красноокнянський О., Циб. – Цибулів Монастирищенський Ч., Чап. – Чапаївка Монастирищенський Ч., Чер. – Черповоди Уманський Ч., Чеч. – Чечелівка Гайсинський В., Яг. – Ягубець Христинівський Ч.

Скорочення назв областей

В. – Вінницька, Ч. – Черкаська, О. – Одеська, Кір. – Кіровоградська, К. – Київська, М. – Миколаївська.

ДЖЕРЕЛА:

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

1. Бігусяк М. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка; Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 293–301.
2. Бігусяк М. Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. – Ужгород, 2001. – С. 109–111.
3. Борисенко В. К. Родильні звичаї та обряди // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Доля, 1994. – С. 211–217.
4. Виноградова Л. Н. Материалы к Полесскому этнолингвистическому атласу (формулы-поверья о чудесном появлении на свет детей) // Гомельщына: Народная духовная культура. Дыялекты. Тапанімія. Матэрыялы рэгіянальнай навуковай конференцыі. – Гомель, 1992.
5. Виноградова Л. Н. Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 235–239.
6. Виноградова Л. Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей // Славянский и балканский фольклор. Этнолигвистическое изучение Полесья. – М., 1995.
7. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры: по материалам родильной обрядности украинцев. – К.: Наукова думка, 1981.
8. Гаврилюк Н. Формули-міфи про народження дітей // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 332–339.
9. Гаврилюк Н. К. Міфологічні формули на тему "походження дітей" (досвід систематизації українських текстів на інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів. – К., 1993.
10. Гаврилюк Н. К. Досвід історико-етнографічного картографування родильних звичаїв та обрядів українців // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 1. – С. 18–27.
11. Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядності поліщуків (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 249.
12. Дроботенко В. Ю., Омельченко З. Л. Словник родинної обрядової лексики східностепових українських говірок // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Донецьк, 1996. – С. 264–269.
13. Жвава О. А. Лексика родильного обряду у говірках наддністрянсько-подільського суміжжя // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Вип. 16. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 508 с.
14. Казимир Е. П. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии // Этнографическое обозрение. – 1907. – № 1–2. – С. 210.
15. Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник

наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 183–191.
16. Любицька Г. П. Традиційні вірування українського народу про народження дитини (обрядові оберегові вирази, формули, тексти) // Вісник Харківського університету. № 491. Серія Філологія. – Харків, 2000. – С. 644–648.
17. Петрова Н.О. Українська традиційна обрядовість Одещини (20–80 рр. XX ст.): Автореф. Дис. ... канд. іст. наук / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 2004. – 21 с.
18. Толстая С. Из полесской обрядовой лексики: нашлось дитя // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка; Редкол.: П.Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 287–293.
19. Толстая С. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. – М., 1989. – С. 216.
20. Толстая С. М. Этнолингвистическое картографирование в зоне украинско-белорусского пограничья // Dzieje lubelszczyzny. – Lublin, 1992. – T. VI. – S. 75.
21. Хомчак Л. М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 145–152.
22. Ящуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и крестин // Киевская старина. – 1893. – № 7–9. – С. 73–83.

У статті проаналізовано номінацію обрядодій передпологового і власне пологового етапів родильного обряду у східноподільських говірках. Вказано на принципи та способи номінації обрядодій, розкрито їх семантику.

Ключові слова: *номінація, диференційна ознака, родильний обряд, східноподільські говірки.*

УДК 81'372.2
ББК 81.2Ук-3

Наталія Коваленко

НОМІНАЦІЯ ОБРЯДУ ПОХОВАННЯ В ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано лексику та фраземіку поховального обряду на матеріалі західноподільських говірок. Виявлено взаємозв'язок та взаємозумовленість культури та мовлення.

Ключові слова: *поховальний обряд, фразема, діалектна фразема.*

Звичаї та обряди певного етносу відбивають усю систему сприйняття світу, розуміння місця людини в ньому. Збирання та систематизація лексики та фраземіки явищ традиційної народної духовної культури, зафіксованої від її носіїв є першочерговим завданням вітчизняної етнолінгвістики, а єдині методики дослідження обрядових текстів, використання найсучасніших технічних засобів допоможуть зберегти нашу унікальну мовно-культурну спадщину, уможливлять висновки про взаємозв'язки та взаємовпливи культури і мови, співвідношення вербальних одиниць і невербальних знаків. Про актуальність та важливість таких знань свідчать сучасні дослідження діалектної лексики та фраземіки основних родинно-побутових обрядів М.Бігусяка, О.Жвавої, В.Конобродської, В.Лавера, П.Романюка, О.Тищенка, Т.Тищенко, Н.Хобзей та ін

За семантичними групами фраземи розподіляються нерівномірно. бо. як правило, пов'язані вони з різною характеристикою людини, її фізичними та психологічними особливостями. діями та станами. М.Демський, досліджуючи дієслівні фраземи, що пов'язані з життєвим циклом людини в бойківських говірках, підкреслює особливе переважання в усному мовленні тих, "що вживаються для лінгвалізації особливо гострих переживань людини, трагічних подій у її житті" [2, 247].

Ставимо завдання подати зразки опису поховального обряду в сучасному мовленні носіїв західноподільських і суміжних говірок, виділити сталі номінації етапів названого обряду, виявити приклади зрушень семантики. Матеріалом послугували аудіозаписи, здійснені під час фольклорних та діалектологічних експедицій на території Західного Поділля упродовж 1998–2008 рр. за спеціально укладеними питальниками.

Об'єктом нашого дослідження є поховальні дійства (раціонально-практичні, ритуально-магічні) як частина складного поховально-поминального комплексу. До поховальних обрядодій у вузькому розумінні відносимо 'шлях на кладовище', 'власне поховання'.

Фраземіка подільського діалектного мовлення становить чималий пласт у фраземній системі української мови. Як і в інших українських, найчисленнішою у фразеосемантичному полі "Фізичний стан людини" є група сталих мовних одиниць на позначення поняття "перестати жити, померти" [5; 6].

Значну кількість фразем та паремійних одиниць, записаних на території Поділля, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у XIX ст. Важливий фразеологічний матеріал знаходимо у працях К.Шейковського "О похоронах в Подольской губернии" [11], "Быт подолян" [10], наприклад: *мовчаты як оумэрлый* [10; 27], *білыі як смерт'* [10; 16]. У збірці А.Свидницького "Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського", вперше надрукованій 1958 року, теж яскраво відбито живе народне мовлення: *дуба дала* [8; 437].

Серед народних висловів однієї з найвизначніших збірок паремій та фоазеологічних одиниць XIX ст. "Українські приказки, прислів'я, і таке інше" М.Номиса [7], записаних на Брацлавщині, Гайсинщині, Проскурівщині, Кам'янеччині, спостерігаємо зразки, які яскраво відбивають мовний колорит подільського говору.

У сучасних зразках усного мовлення спостерігаємо не тільки номінації поховального обряду, а й риси західноподільських говірок на всіх мовних рівнях: *попрош'чалис'е ў 'хат'і з ўмиˇр'ц'ом / ви'нос'ат і про'вад'ат до к'ладбишча / чи йак'шо ко'го биˇ'рут до 'церкви / то по до'роз'і / чи йа з'найу / алеˇ биˇ'рут до 'церкви // ў 'церкв'і ше 'тожиˇ п'равиц'а / ше ў 'церкв'і прош'чайуц':а / ви'ход'ат з 'церкви / 'бат'ушка проч'итайе йе'ванге"л'а і про'вод'ат на к'ладбишче / на к'ладбишч'і ше проч'итаў шо там / пус'тили ў 'йаму / 'бат'ушка пос'в'аˇтиў 'йаму / запиˇ'чатаў / зак'рили / пок'лали в 'ін'ки йак'шо бу'ли / бо йе та'кого шо йе та'кого шо ниˇ'ма // пок'лали в'ін'ки і п'іш'ли по до'мах // поў'б'ідали шо там п'рос'ат л'уˇдиї на ўб'іт / ўже 'л'уди сход'ац':а поў'б'ідати і ўже ўс'о.* (Записано від Зарицької Галини Іванівни, 1935 р.н., с. Хребтіїв Новоушинського р-ну Хмельницької обл.).

Синонімічні назви представлені у виразах *поло'жити ў тру'ну* (Кит., Вол.), *пок'ласти ў домо'вину* (Нов.), *поло'жили ў гр'іб* (Ів., Каск., Біл., См., Л.).

У західноподільських говірках називають ритуал прощання з домівкою *'вине"сти з хати* (В.), *'вине"сти з д'вору* (Ів., Михнів), *'вине"сти ўпи'ред но'гами* (у всіх н. п.). На відміну від поліських місцевих традицій, у яких існує дві протилежні дії зі схожою мотивацією (зачинити все: відчинити) [6, 189], на досліджуваній території *ви'носат' пок'ійника 'через во'рота і 'хутко зачи'найут' ўсе / і д'вер'і / 'в'ікна / во'рота / шоб ду'ша неˇ веˇр'нулас'а // це назива'йец'а ви'водат'.* (Довж.); *р'ід'н'а закри'вайе д'вер'і 'н'іс'л'а 'виносу пок'ійника / шоб ўже неˇ бу'ло 'б'іл'ше* (В.)

Для номінації процесу супроводу померлого до місця поховання в західноподільських та суміжних говірках зафіксовано назви: *про'вод'ат' пок'ійника* (Каск., Біл., См., Л., Нов., Лід.), *провести в ос'тан'у пут'* (Кош., Яськ.), *випрова'жати, спровадити*, що пов'язані з темою дороги, шляху. Образ дороги дослідники визначають провідним у поховальному обряді й обгрунтовують як поступовий перехід від світу живих до світу мертвих, як акт переходу через умовну межу [6, 191]. Поняття 'поховальна процесія' у досліджуваних говірках представлене такими лексемами: *про'цес'ійа* (Бубн., Калюс., Гр., Л., Сирв.), *про'вад'ат'* (Каск., Біл., См., Л.).

Традиційно *пок'ійника на кладо'вишче неˇ'сут / а веˇ'зут йак'шо бо'лото на 'воз'і / а йак'шо зи'мойу позаду'вало / на сан'ах* (В.); *ўзи'м'і на 'воз'і або на сан'ах / а ў'л'ім'і м'іл'ки неˇ'сут'* (В.П.).

Традиція на Західному Поділлі розміщувати кладовище, як правило, за селом відбита у виразах зі значенням 'померти': *п'іˇ'ти за се'ло* (Гол., Мих.), *п'іˇ'ти за 'межу* (В.С., Лис., К., Мил.), *піти на Турманову гору* [3, 103] та 'поховати': *вине"сли за се'ло* (Довж., Вол., В.С.), *за'нести на о'динац'ате поле* (Л.), *вивезти п'ід запра'ўку* (Сирв., Гук.), *за'несли п'ід бри'гаду* (Хопт.). Побутування виразу *вине"сли на гор'бок* (Ів., В., Бубн.) підтверджує збереження традиційних загальноукраїнських правил ховати на узвишші, що зумовлене ще язичницькими уявленнями про другий світ.

Найбільше виявлено фразем, до складу яких входять назви дерев, серед яких ховали померлих, або які насаджували довкола кладовища: *за'нести в о'кац'ійки* (Хопт.), *вивезти під вишеˇ'н'ки* (СО), *п'ід вишеˇ'н'ки* (Бубн., Кульч., Яс., Калюс., Мил.), *межи вишеˇ'н'ки* (Сирв.), *межи вишн'і* (См.), *винести ў виши'н'ки* (Закр., Гук.) / *у вишн'а'ки* (К.) / *п'ід йаво'р'і* (Лід.) / *п'ід г'рушку* (Каск., К.) / *до г'руше"чки* (Зал., УР,) / *п'ід сосонки* (Ол.) / *п'ід ду'би* (Васьк., Гр., Кап., Пон., ВС, К.).

Елементи та дії власне поховального обряду відбиті у таких виразах: *за'кидали г'роба* (Гр., Калюс., Лис., Гук.), *за'несли на ц'винтар* (Кош., Гук.) *винести на ц'винтар* (Ніг., Хопт., Закр., Гук.), *опус'тити ў йаму* (Кр., Ів., Каск., Мушк.), *пок'ласти ў йаму* (Гол.), *запе'чатати мо'гилу* (Мушк.), *пос'тавиˇ'ти на ос'л'ін'чик* (Мушк.), *спус'тити на рушни'ках* (у всіх н.п.), *пос'тавили хрест* (Пон., ВС, К., Л., Чеп.).

Вирази з компонентом *земля* відбивають важливість акту захоронення та особливе ставлення до землі: *в'ідати м'іло земл'і* (Довж.), *в'ідати земл'і* (Гол., ПО, Сирв.), *за'сипати зим'лейу* (Васьк., Гр., Кап., Пон., ВС, К., Л., Чеп., Мушк.) / *зим'л'ойу* (Кустівці), *покрити зеˇ'м'лейу* (Лис.), *за'сунути зеˇ'м'лейу* (Закр.), *при'сипати зеˇ'м'лейу* (Гук.), *на'крили зеˇ'м'лейу* (Л.), *пок'рили сиро'войу зеˇ'м'лейу* (Кульч.), *спус'тити ў земл'у* (Л.), *зеˇ'м'л'і на'сипали на г'руди* (Рач.), *пере'сипали на в'іки зеˇ'м'леў* (Гук.), *зак'рила зеˇ'м'л'а* (Пон., Бубн., Яс.).

Зафіксовані сталі вирази характеризуються яскраво вираженим емоційно-експресивним забарвленням і дозволяють виявити структурно-семантичні моделі як інваріант певного фразеологічного ряду.

Модель "піти + асоціативна назва місця захоронення = померти" серед зафіксованих фразем української ареальної зони має подвійне прочитання: 1) "піти + назва рослини (як асоціатив місця захоронення) = померти"; 2) "піти + антропонім (як асоціатив місця захоронення) = померти".

Перший тип утворює лемк. – зах.под. – сх.под. – сх.слобож. фразеоглосу: зах.под. *п'іˇ'ти ўви"ше"н'ки* (В., Гол., Каск.) / *п'ід му'раву* (См) – сх.под. *піти у вишеньки до Семена* [4, 138] – лемк. *ити під сме'рекы* [1, 124]; *піти' під зеле'ну мура'вку* [там же, 87] – сх.слобож. *перебратися на вишеньки* [9, 25].

Модель "занести + асоціативна назва місця захоронення = поховати" утворює низку ізофразем, що мають національну своєрідність внутрішньомодельних ізоглос. Через прозорість внутрішньої форми аналізовану модель можна назвати первинною стосовно моделі зі значенням 'померти', яка розвинулась пізніше внаслідок асоціативних перенесень.

Модель "занести + прийменник + назва дерева (як асоціатив місця захоронення) = поховати" утворює лемк. – зах.под. – сх.слобож. фразеоглосу: зах.под. *ў виˇ'ше"н'ки по'нести* (К., Лис.) – лемк. *нести пуд ли'пу* [1, 78] – сх.слобож. *віднести в сосну / сосни* [9, 25].

Внутрішньомодельні лексеми демонструють своєрідний рослинний світ, притаманний для різних ареалів України, хоч відзначимо перевагу образного конкретизатора "вишеньки" у зібраних матеріалах.

Другий тип утворює *лемк. – зах.под. – сх.под. – степ. – слобож.* фразеоглосу: зах.под. *піˇ'ти до Сеˇ'мена* (См) – сх.под. *піти до Федося; перебратись до Семена; перевестись до Вишневського; піти на Турманову гору* [4, 106] – лемк. *выне'сли під Ко'пач* кого [1, 70]; *пуйти' ід Петро'ви* [1, 101] – степ., слобож. *перевестись до Вишневського* [9, 25].

Структурно-семантичні моделі на позначення понять "поховати" і "померти" підтверджують чітко виражену національну самобутність фразем діалектного мовлення. Назви рослинного світу, як і вживані антропоніми, дозволяють відносити окремі вирази до вузьколокальних. Цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах.

Отже, у живій розмовній мові постійно відбувається поновлення форм і семантики, поява нових мотивацій, розвиток варіантів через ізолекси на базі існуючих конструкцій. Опис обрядових лексем і фразем, структурно-семантичних моделей створює основу для подальшого наповнення фактичним матеріалом, з'ясування меж поширення ізофразем, вияву загальноукраїнських і вузьколокальних типів

© Н. Коваленко

для етимологічних досліджень з метою створення загальноукраїнських атласів і словників.

Список скорочень населених пунктів

Біл. – с.Білеве Ізяславського р-ну, Бубн. – с.Бубнівка Городоцького р-ну, В. – с.Вільне Кам'янець-Подільського р-ну, Васьк. – с.Васьківчики Красилівського р-ну, Вол. – с.Волудринці Ярмолинецького р-ну, Вор. – с.Воронківці Старокостянтинівського р-ну, ВП – Велика Побійна Дунаєвецького р-ну, ВС – с.Велика Слобода Кам'янець-Подільського р-ну, Гол. – с.Голозубинці Чемеровецького р-ну, Гр. – с.Грибенинка Старокостянтинівського р-ну, Гук. – с.Гуків Чемеровецького р-ну, Довж. – с.Довжок Кам'янець-Подільського р-ну, Ж. – с.Жуків Славутського р-ну, Закр. – с.Закриниччя Красилівського р-ну, Зал. – с.Залісся Старосинявського р-ну, Ів. – Іванківці Городецького р-ну, К. – с.Калачівці Кам'янець-Подільського р-ну, Калюс. – Калюсик Віньковецького р-ну, Кап. – с.Капустин Старокостянтинівського р-ну, Каск. – с.Каскада Новоушицького, Кит. – с.Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну, Кош. – с.Кошелівка Красилівського р-ну, Кульч. – с.Кульчинки Красилівського р-ну, Л. – с.Летава Чемеровецького р-ну, Лис. – с.Лисогірка Дунаєвецького р-ну, Лід. – с.Лідихівка Теофіпольського р-ну, Мих. – с.Михнів Ізяславського р-ну, Нов. – с.Новоставці Теофіпольського р-ну, Ол. – с.Олійники Теофіпольського р-ну, Пл. – с.Плесна Шепетівського р-ну, ПО – с.Пилипи-Олександрівські Віньковецького р-ну, Пон. – смт Понінка Полонського р-ну, Рач. – с. Рачинці Дунаєвецького р-ну, Сирв. – с.Сирватинці Городоцького р-ну, См. – с.Смотрич Дунаєвецького р-ну, СО – с.Слобідка-Охрімовецька Віньковецького р-ну, УР – с.Уласово-Русанівка Старосинявського р-ну, Хопт. – с.Хоптинці Городоцького р-ну, Чеп. – с.Чепелівка Красилівського р-ну, Яс. – с.Ясенівка Ярмолинецького р-ну, Яськ. – с.Яськівці Деражнянського р-ну Хмельницької обл., Кр. – с.Кривче Борщівського р-ну, Мил. – с.Милівці Чортківського р-ну, Мушк. – с.Мушкарів Борщівськогор-ну Тернопільської обл.

1. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – 160 с.
2. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономасіологічні функції й особливості номінації (Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем) // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. CCXIXI. – С. 238–265.
3. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С.102–107.
4. Доленко М.Т. Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып.272.– №8. – С.131–161.
5. Коваленко Н.Д. Фраземи західноподільських говірок на позначення події "перестати жити" (ареальний аналіз) // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. Науковий щорічник / За заг. ред. доц. Стефанії Панцьо. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С.160–164.
6. Конобродська В. Поліський поовальний і поминальні обряди. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії. – Житомир, 2007. – 352 с.
7. Приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав М.Номис. – К., 1993. – 768 с.
8. Свидницький А.П. Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С.412–456.
9. Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993.
10. Шейковський К. Бытъ подолянъ. – К., 1860. – Вып.1. – 71 с.; Вып.2. – 74 с.
11. Шейковський К. О похоронах в Подольской губернии // Киевский телеграф. – 1862. – №5, 8.

In the vocabulary and parasitological units of funeral ceremony on the material of dialects of Western Podill'a region are analyzed.

We have displayed the interconnection and interspecification of language and culture.

Key words: *funeral ceremony, phraseme, dialect phrasemics.*

ЛЕКСИЧНА ТА СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА

УДК 811.161.2
ББК 81.2Ук-3

Марія Голянич

ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

У статті висвітлено особливості процесів, що відбуваються в лексиці сучасної української мови, зокрема акцентовано на активізації окремих тематичних груп лексики, оказіоналізмах, номінаціях із яскраво вираженими внутрішніми формами, що використовуються в політичному дискурсі.

Ключові слова: *лексика, лексема, внутрішня форма слова, оказіоналізм.*

Серед усіх рівнів мови лексичний (лексико-семантичний) найбільшою мірою відчуває "дихання", пульс суспільства: слово не лише виражає певне значення, закріплене комунікативною практикою, вільно відтворюючись у мовленні. Воно (як одиниця лексико-семантичного рівня) тісно пов'язане зі змінами в суспільстві: у матеріальній сфері, в ідеології, культурі, у пріоритетах морально-етичного характеру; це знак, що сприяє вираженню психічно-емоційного стану людини, здатний закріплювати й декодувати аксіологічні домінанти, сприяти вираженню найтонших відтінків думки...

Досліджуючи розвиток лексики на окремому етапі функціонування мови, науковці враховують наявність нових слів (чи окремих нових значень уже відомих у мові лексем), а також групи активізованих лексичних одиниць, які з певних причин (мовних чи екстралінгвальних) стають більш уживаними, звертають увагу і на процеси пасивізації, що відбуваються в лексичній системі.

У багатьох дослідженнях (праці Н.Арутюнової, О.Земської, Н.Клименко, Є.Карпіловської, М.Кочергана, О.Тараненка, О.Стишова, Л.Струганець та ін.) підкреслюється: активні форми комунікації в глобалізованому світі на початку XXI століття, динамічні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, зростання значущості засобів масової інформації у висвітленні подій з усіх сфер, передусім соціально-політичного життя, зумовили активізацію термінологічної лексики, зокрема соціально-політичної – значущої у політичному дискурсі[1].

Наприклад: *активний, громадянин, громадянська позиція, державний, державотвірний, державотворчість, незалежність, нація, політика, політична дискусія, посттоталітарний, посткомуністичний, світоглядний, свобода, суспільний, українськість* та ін.

Якщо порівнювати, наприклад, сьогодення з 90-ми роками минулого століття, то названі мовні одиниці були активними й тоді (за винятком *державоцентричний, людиноцентричний, людиноцентричність, українськість*), однак домінантними в текстах соціально-політичного змісту були слово *перебудова* та похідні від нього, лексема *гласність*, що з російської тоді набули статусу міжнаціональних, а зараз відійшли в пасив, використовуючись здебільшого для характеристики суспільно-політичного життя початку дев'яностих. Причому їх вживання тепер пов'язане з діаметрально протилежною (негативною) оцінкою позначуваних ними понять, що підкреслюється сполученням *так звана (-ий): так звана перебудова (гласність), так зване оновлення, так званий горбачовський період (горбачовська відлига)*, а про неоднозначність оцінки поняття *гласність* свідчать відповідні словосполучення й похідні утворення, наприклад: *дозована гласність, повна (неповна) гласність, напівгласність.*

Хоча за своїм складом лексика на означення понять політичної сфери різнопланова, на початку XXI століття, як і в перебудовні часи, виразно виділяються окремі лексико-тематичні мікрогрупи. Назвемо деякі з них, а також ті, що означують поняття, не завжди безпосередньо пов'язані з політичним життям:

1) слова на позначення суспільно-політичних явищ: *гуманізм, гуманність, демократія, демократичний блок, демократична коаліція, диктатура, суспільний ідеал, людський ланцюг єдності, соборний, соборність, злука, екзит-пол, політична еліта;*

2) найменування осіб за належністю до партій, блоків, сповідуванням певних ідей: *тимошенківці, ющенківці, нашоукраїнці, регіонали, свободівці, литвинівці, правоцентристи, лівоцентристи, центристи, кунівці, рухівці, білосердечні (білосердечковці), біло-блакитні, оранжисти, оранжеві;*

3) лексеми, пов'язані з адміністративним управлінням, з державотворенням: *губернатор, департамент, мер, мерія, державотворчий, державотворення, розбудова держави (молодої, нашої);*

4) номінації, пов'язані з новими напрямками в науці, з новими її галузями, підходами в кваліфікації явищ: *гендер, гендерний, дискурс, дискурсивний, етноцентризм, етнодержавотворення, мовна картина світу, мовний портрет політика (політикуму), модель світобачення, когнітологія, когнітивний, когнітивна лінгвістика, концепт, концептологія, концептуальна картина світу, парадигма, інтерпарадигматичний, когнітивний вектор становлення інформаційного суспільства, когнітивний креатив*[2];

5) мовні одиниці, що опредметнюють поняття "реклама" ("політична реклама") чи/і характеризують її семантичне поле: *антиреклама, місцева, національна реклама, PR-агентство, паблік-рилейшнз, потенційна аудиторія (рекламного комунікатора), прихована реклама, радіореклама, рекламна площа, телевізійна реклама* тощо;

6) номінації, що вербалізують медіа-простір. "Формування лексичного стратума для позначення нових засобів створення й поширення інформації, нових форм її існування й споживання, нових професій осіб, зайнятих у цій сфері суспільної діяльності, спричинює необхідність ... використання для цього єдиного маркера-категоризатора" [4, 155] – ***медіа***: *мас-медіа, медіа-індустрія, медійник, медіа-магнат* [4, 156] та ін.;

7) лексеми, пов'язані з характеристикою влади. Оскільки цей концепт – один із центральних у сучасному політичному дискурсі, учені звертають

[1] Див. про це: Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс: Монографія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 296 с.

[2] "Формування когнітивного підходу до становлення інформаційного суспільства має відбити особливості і механізми впливу сучасних теоретичних і методологічних досягнень інформатики світового рівня на нові форми когнітивних практик..." [8, 9].

© М. Голянич

увагу на його атрибутивне представлення в сьогоднішньому мас-медійному просторі, ми ж акцентуємо й на тих внутрішньоформних ознаках, що зображують об'єкт значеннєво амбівалентним або іноді в негативній тональності. Отже, влада: *багатообіцяюча, бандитська, безсердечна, злодійська, злочинна, зрадницька, красномовна, материнська, розбазарювальна, самовпевнена, швидкозмінна, театральна, турботлива* та ін. [1, 12];

8) сполучення, що називають поняття, пов'язані з курсом зовнішньої політики держави: *антинатовський, Євросоюз, ліквідація наслідків холодної війни, поступовість (поетапність) входження до НАТО, рух до НАТО, стратегічне партнерство, східне партнерство, черга до НАТО* та ін. У сучасному політичному просторі навіть сполуки, які не містять ідеологічної семи, можуть набувати "політичного" забарвлення: *газова війна, газовий конфлікт, вірус нестабільності* та ін.;

9) перифрази та слогани[1], що характеризують сьогодення: *перший Президент України, духовна Біблія українського народу* ("Кобзар" Т. Г. Шевченка), *радянський феномен 30-х років* (про прописку, якої зараз офіційно немає), яскравий *російський герой* (про В.Путіна), *образ екстремальної героїні Жанни д'Арк, газова принцеса, жіночий символ України* (Ю.Тимошенко), *головний свободолюбець України* (О.Тягнибок), *головний міліціянт України* (про Ю.Луценка), *головний заукраїнець* (В. Кириленко); *просто грати – легко вигравати, будеш байдужим – втратиш свій шанс, не впусти кризу в душу* та ін. Сюди ж, очевидно, можна віднести окремі висловлення із текстів звернень кандидатів у Президенти України. Наприклад: *ми повернемо довіру до влади* (В.Янукович); *ми і тільки ми облаштуємо наш отчий дім* (В.Литвин)[2]. Порівняймо також: *вони балакають, вона – працює; вони обіцяють, вона – працює*[3] та ін.

10) лексичні одиниці урочисто-піднесеного звучання, які в тексті формують відповідну емоційну тональність (зі знаком абсолютного позитиву): *борня, воїн, героїзм, доблесть, дерзання; вищий, доленосний, патріот, самовідданий*;

11) мовні одиниці з інваріантним значенням "козак", ті, що пов'язані з поняттям "козацтво", активізовані в мовленні: *булава, гетьман, гетьманський, козак, козацький, козацтво, козацькі забави, реєстрові козаки, українське козацтво, жити по-козацьки, Об'єднане козацтво України, козацька ідея (середовище, рух, організація), Міжнародна організація козацтва України, "Українське козацтво" (газета)*;

12) слова викривальної семантики: *авантюризм, вибухонебезпечний, утриманські інтереси, напівзаходи, споживацтво, псевдопринциповість, загарбник, формалізм, дріб'язковість, хабарництво, цинізм, голослівна риторика*;

13) слова і їх сполучення, що входять до тематичної групи, яка об'єктивує концепт "*інтернет*". Прикметно, що в загальній мовній практиці від слова *інтернет* передусім виникають афіксальні похідні на означення користувачів інтернету, професіоналів-програмістів і непрофесіоналів, досвідчених і новачків, а також ознак його об'єктів і дій з ними: *веб-майстер, інтернет-користувач, інтернет-оператор, інтернет-розробник* і оцінно чи стилістично заряджені *юзер, "громадянин Мережі"*... та ін. [4, 153]; "*захист комп'ютерних систем Центральної виборчої комісії*" (радіо, І канал, 01.09.2009 р.);

14) слова, що характеризують внутрішні якості людини: *принциповість, благочинність, благодійність, поміркованість, відповідальність* – або: *аморальність, безвідповідальність, недисциплінованість, заангажованість, кон'юнктурність, інертність*;

15) лексеми, що характеризують негативні ознаки чи процеси, іменують їх носіїв: *базіки, запроданці, злодії, пристосуванці, кар'єристи-чиновники, наклепники, перероджен-ці, розбудовники власного благополуччя* та ін.

Між названими групами не завжди є чітка межа – поділ на рубрики умовний: окремі мовні одиниці за своєю семантичною структурою, характером відображення дійсності здатні представляти різні аспекти сьогоднішнього суспільно-політичного життя. Наприклад, *людський ланцюг єдності, доленосний* та ін. однаковою мірою можуть характеризувати поняття, вербалізовані у двох перших розрядах, а *псевдопринциповий, кон'юнктурність* дають уявлення і про абстраговану ознаку, закодовану в них, і про носія цієї ознаки.

Однак спільним для всіх (не лише тут окреслених) мікрогруп є те, що вони допомагають змоделювати існуюче суспільство, об'єктивувати співвідношення між полярними настроями й оцінками; через виділені інтерпретативні типи, структуруючи позамовну дійсність, приховано допомагають уявити сценарії політичного розвитку.

Приблизно з таким же семантичним наповненням згадані розряди виділялись і на початку дев'яностих, однак за десятиліття (умовно) відбулася важко передбачувана політична й економічна структуризація суспільства, встановилися нові (часто й ситуативні) "структури солідарності", що прагнуть (на словах чи й насправді) до діалогу. Якщо раніше лексеми викривальної семантики спрямовувалися виключно проти існуючої влади, уособлюваної комуністами й однойменною партією (*"комуняками" – "бюрократами", "корупціонерами", "олігархами"*), то зараз ці слова входять у дискурси (тексти, подані в динаміці, як дійство, як процес, а не застигла даність), що не є політично однозначними. Адже "кожна сторона схильна зображувати протилежну або як хаотично-деструктивну, або ж як недосконалу – з тим, щоб обґрунтувати й утвердити для себе і для інших власну претензію на владу" [6, 227]. Кожна сторона політичної опозиції чи ситуативної спільноти намагається обґрунтувати свої уявлення про порядок у суспільстві та шляхи його досягнення, намагаючись нав'язати співбесіднікові свої способи мотивації і здійснення певного вибору, тим самим включаючи його "до свого контрольованого світу" [6, 225].

Подібні намагання є тим сильнішими, чим більші перспективи досягнення і розподілу влади. Як показали вибори до Верховної Ради України 2002, 2006, 2007 років, післявиборні процеси, дебати про громадянське суспільство, про *справжню* демократизацію, про нові "постматеріальні цінності", про джерела стабільності великою мірою є неконструктивними (більшість громадян поки що не відчуває напливу "щасливого життя"). Вони, ці дебати, до

[1] Слоган – короткий лозунг, що виражає певний погляд на щось, зокрема і на певний товар; яскраве, стисле формулювання рекламної ідеї.
[2] Радіо, І канал, 01.09.2009.
[3] Тексти, розміщені на бігбордах Києва та Київської області в серпні 2009 р.

кінця не розкривають формули "хто є хто". Адже кожна сторона оперує майже однаковими ключовими словами, використовуючи ті ж самі мовні засоби, що надають політичної загостреності текстам; кожна апелює до таких важливих понять духовної культури, як *добро, справедливість, порядність, чесність*, виявляючи турботу про майбутнє народу, формуючи центральний образ України в майбутньому (якою вона повинна бути), обґрунтовуючи, *що для цього треба зробити*. При цьому *треба* не завжди характеризується реальним виміром досягнення компромісу; концепція бачення, пов'язана з названим модальним словом, не завжди збалансовує опозиційні точки переговорного процесу або іноді загалом унеможливлює його.

Окремо виділяючи лексеми "виборчого дискурсу" (словосполучення набуло поширення протягом останніх 10 років), що є фрагментом соціально-політичного, ми тим самим підкреслюємо важливість цих слів у адекватному відтворенні понять, у намаганнях мовця зорієнтуватися в повсякденно отримуваній інформації.

Порівняймо: *спікер, саморозпуск Верховної Ради, інстинкт самозбереження парламентарів, керівні органи парламенту, парламентські переговори, парламентські партії, лідери парламентських партій, законодавчі акти, пакет пропозицій, коаліція (так звана коаліція), коаліційний уряд, однопартійний уряд, опозиція (так звана опозиція)* тощо.

Самі по собі названі слова (крім тих, що пов'язуються із *так званa*) є нейтральними і не фокусують уваги мовця на певній точці аксіологічної шкали (вони лише номінують відповідні поняття). Включені ж у комунікативний процес, присутні маркованими (позначеними певним смисловим нашаруванням) одиницями, вони і без семантичної деталізації дають уявлення про змістове наповнення текстів. Наприклад: *політичні аутсайдери, керівні портфелі парламенту, розподіл портфелів, працюючий, боєздатний уряд* (або *бездіяльний, небоєздатний), корпоративні інтереси в парламенті, асиметрія інтересів і амбіцій (у парламенті), дискредитація урядовців, фальшиві ідеї (виголошувані деким із парламентарів), парламентські переговори (= дорога до компромісу), переговорні баталії (сценарії), політичні запроданці, з'ясування стосунків (між фракціями), безрезультатність міжфракційних переговорів, відсутність активного політичного діалогу, протистояння, протидія, зрада (у парламенті), спікеріада, галас спікеріади* та ін.

Неодноразово у мас-медійному просторі (при цитуванні висловлювань політиків) актуалізовуються лексеми з негативним семантичним забарвленням, які, скажемо так, є належністю іншого стилю. Наприклад: *Кожен щиро вірить, що* ***брехун і зрадник*** *не він* (йдеться про представників найвищих ешелонів влади – теленовини, "5 канал", 10.02.2009 року, 21.00). Такий процес пояснюється тим, що "у сучасній українській мові при збереженні її функціонально-стильової диференціації відбувається словотвірна й лексична інтеграція між стилями, розширення значень окремих словотворчих формантів та основ, перехід лексики одного стилю до іншого" [5, 147]. Порівняймо ще: *кришування, дерибанити, дерибан, рукоприкладство* ("*парламентське рукоприкладство*" – про не зовсім коректну поведінку деяких депутатів у стінах парламенту – теленовини, "1+1", 12.07.2009 р.) та ін., використані у текстах соціально-політичного спрямування.

Автори повідомлень, даючи (приховану чи явну) оцінку інформації, тим самим намагаються дистанціюватися від зображуваного (баталії, фальшивість, зрада – це "погано"). Політична реальність у парламенті (суспільстві) постає як безперервна комунікація, учасники якої не завжди дотримуються її "максим", унаслідок чого колективно значущі цілі стають важкореалізованими.

У політичний дискурс залучені й елементи інших дискурсів: ***військового*** *("тиха війна", опозиційний табір, перехід із табору в табір* (= в іншу фракцію), *боротьба, ворожий (опозиційний), протистояння, розвідка, призов (Осінній призов до парламенту оголошений* – "Інтер", 10.10.2008 року); *рать* ("*уся кандидатська рать*" – про кандидатів у Президенти України – теленовини, "1+1", 24.05.2009 р.); ***спортивного*** *(азарт, гра, пішки* (*пішаки*), *виграш, один-нуль, перегони, політспортсмени, ворота влади);* ***акторського*** *(вистава, режисер, режисура, театр, спектакль, актори, роль, діалог),* ***технічного*** *(перезавантаження гілок влади* (радіо, І канал – 12.04.2009 року), *перезавантаження програми виборів* ("Ера-Fm", 10.04.2009 року), ***навчального/шкільного*** ("*...а депутати сьогодні сядуть за парламентські парти*", "*сьогодні у парламенті закінчилися канікули*" – радіо, І канал, 01.09.2009 р.) та ін.

Усе в сукупності є продовженням "дискурсу боротьби" (термінологічна сполука – також надбання останніх років), що становить "складне комунікативне явище", "процес формування концептуальної картини суб'єкта й об'єкта влади на політичних виборах" [7, 35].

Лексема *політичний*, пов'язуючись із згаданими вище метафоричними моделями, що опредметнюють політичне життя, характеризуючи різні, часом семантично віддалені явища, процеси, розширила своє функціональне навантаження: словосполучення із названим означенням включені у різні "рубрики" концептуалізації досвіду. Порівняймо: *політичний* (*-а, -е, -і*): *опоненти, дії, стратегії, тактики, гойдалка* (про нестабільність, кризу в українській політиці), *рішення, ментальність* (політична ментальність "моя хата скраю" – радіо, І канал, 12.05.2009 року), *договір, підтримка, туристи* (ті, що за оплату приходять мітингувати на "акції протесту" – радіо, І канал, 27.03.2009 року), *освіта, знання, зрілість, амбіції, домовленості, кохання* (про домовленості між БЮТ і ПР – теленовини, 5 канал, 03.06.2009 р.), *боротьба, угода, криза, нестабільність, тиждень, день, рік, виклики, правила гри, воля, аналіз, центр досліджень, темп* (ішлося про позбавлення недоторканності депутатів, повернення до цієї ідеї представниками різних політичних сил, особливо перед виборами – радіо, І канал, 08.05.2009 року), *заангажованість, капітал, режим, вожді, піар* (*політичний піар, хвиля політичного піару*), *торги, лідери, ігрища, комунікація, бомонд, дискурс, сили, фавористи, гравці, імідж, сезон ("відкриття політичного сезону"* – радіо, І канал, 01.09.2009 р.) та ін.

Безрезультатність внутрішньопарламентських переговорів актуалізує мовні одиниці, що вступають у відношення синонімії чи антонімії (текстуально), тим самим оприявлюючи різні смислові акценти, висловлювані парламентарями. Оскільки "дискурс кожного із кандидатів ієрархічно організований навколо його індивідуальної концептуальної картини влади" [7, 35], віднайдення точок компромісу сприяє

зближенню різних одиниць на лексичному рівні, що вербалізують "пакети пропозицій".

Так, у межах партій (блоків), що ввійшли до парламенту, утворюються різні співвідношення парламентських *четвірок, трійок, двійок* тощо. Наприклад, *тимошенківці, литвинівці, бютівці, регіонали* або: *єдиноцентристи, нашоукраїнці, регіонали* та ін. Зверніть увагу: у повідомленнях про діяльність парламенту на початкових засіданнях Верховної Ради домінували офіційні назви партій і фракцій; згодом, коли процес обрання його керівництва почав іменуватися *спікеріадою*, коли затягнувся процес формування коаліції, більшою мірою почала використовуватись і неофіційна лексика (розмовна, з яскраво вираженою конотацією: *торги у парламенті, розв'язати руки (порушення домовленостей розв'язує опонентам руки), угода з подвійним дном, крах домовленостей, метушня кадрових пропозицій* та ін.). Навіть інформаційний блок (у теле- чи радіоновинах) іноді подавався не нейтрально, а у формі оцінно маркованого висловлення.

Для досягнення комунікативної мети, для того, щоб особистісно-прагматичне сприйняття тексту умовним реципієнтом у цілому відповідало концептуальному (і конотативному) виміру задуманого автором, необхідно враховувати співвідношення всіх реальних і смислотвірних елементів тексту, серед яких одна з провідних ролей належить внутрішній формі (ВФ) слова – мотиваційній ознаці, що лягає в основу найменування; "концептуальній ознаці, закріпленій у слові" [3, 175].

Чому саме ВФ слова виділиться нами як важливий текстотвірний і образотвірний засіб, сутнісний орієнтир розгортання імпліцитної інформації в текстах ЗМІ? Насамперед тому, що ВФ слова притаманний потужний асоціативно-образний потенціал. Наприклад: ***"малюки"*** (дуже малі, "паперові" партії, створені поспіхом, перед виборами); ***"важкоатлети"*** (великі партії, здатні подолати відсотковий бар'єр і пройти у Верховну Раду); ***"зброєносці"*** (соратники, особи, що в усьому підтримують керівника відповідної партії чи блоку, до яких належать самі); ***"списочники"*** (ті, що прийшли у Верховну Раду за списками партій); ***"новобранці"*** (новопризначені губернатори); ***"бігуни"*** (політики, що з певних причин покинули країну і яких розшукують правоохоронні органи); ***"піаністи"*** (народні депутати, що голосують за своїх колег, відсутніх у залі Верховної Ради).

Актуалізуючи певну ознаку предмета, закладену в слові, ВФ тісно пов'язана із суб'єктивним значеннєвим наповненням мовної одиниці, виступає образно-мотиваційним зв'язком "між денотацією й тими елементами конотації, які створюють емотивний і стилістичний ефект" [9, 90]. Адже "емотивність невіддільна від позначення властивостей об'єкта" [2, 39]. Серед конотованих внутрішньоформних лексем чимало й тих, які можна кваліфікувати як оказіоналізми; інші ж слова чи словосполучення, хоч і позбавлені оказіональних сем, все ж виявляють виразний розмовний характер і пов'язані з різними сферами життя суспільства, наприклад: ***тримачі*** *влади;* ***народець*** (*Не народець, а казка: зарплату не виплачують, а він мовчить* – радіопередача "20 хвилин з Володимиром Яворівським", із листа дописувача – 03.02.2009 року); ***обамоманія*** ("Інтер", 26.10.2008 року); ***елітоманія*** ("1+1", 25.01.2009 року); ***читачоцентризм*** (радіо, І канал, 25.01.2009 року); ***зелень*** (*У долара – вихідний. Люди міняють* ***валютну зелень*** *на натуральну* – "1+1", 02.05.2009 року); *енергетичні граблі* (радіо, І канал, 19.01.2009 року); ***вічнозелений*** (*газова тема – вічнозелена* – "1+1", 18.01.2009 року); ***нехатоскрайній*** (радіопередача "20 хвилин з В.Яворівським", 18.01.2009 року) та ін.

Як бачимо, лексична система української мови збагачується одиницями з яскравими ВФ (часто розмовного характеру), серед яких чимало і таких, що характеризують сучасні політичний та економічний дискурси: ***протиляценюкові дії*** (радіо, І канал, 19.03.2009 року), ***валютна гойдалка, політична гайдамака*** ("1+1", 01.03.2009 року) та ін.

Явні політичні інтенції чи й приховані наміри, замасковані коректною формою, боротьба за владу, лідерство, за вплив, іноді, очевидно, і брак політичної культури – усе це формує образ політика, політикуму, образ парламенту як особливої "оцінної" реальності, як синтез різних комунікативних програм, що опредметнюються як за рахунок власне соціально-політичної лексики, так і тієї, що набуває статусу "політична" лише умовно.

1. Андрейченко О.І. Лексико-фразеологічна основа текстів політичних дискусій (на матеріалі української преси кінця XX – поч. XXI століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.І. Андрейченко – К., 2006. – 23 с.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Вступ. ст. Н. Д. Арутюновой, И. И. Челышевой. – Изд. 3-е, стереотипное. – / Е. М. Вольф. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с. (Лингвистическое наследие XX века).
3. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс: Монографія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 296 с.
4. Карпіловська Є. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги / Євгенія Карпіловська // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 148–158.
5. Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 136–147.
6. Парахонський Б. Дискурс конфлікту: від солідарності до панування / Б. Парахонський // Демони миру або боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С. Макєєв (керівник авторського колективу). – К.: Політична думка, 1997. – С. 220–233.
7. Проскуряков М. Р. Дискурс борьбы (очерк языка выборов) / М. Р. Проскуряков // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 1999. – № 1. – С. 35.
8. Рубанець О. М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень: Монографія / О. М. Рубанець. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 420 с.
9. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

M.Golyanych's paper "Peculiarities of the Development of Ukrainian Lexis at the Beginning of the 21st Century" highlights the processes in modern Ukrainian language; the accent is made, in particular, on activation of certain thematic lexical groups, on occasional words, nominations possessing explicit inner form which are used in political discourse.

Key words: *lexeme, occasional words, inner form of the word.*

УДК 81'373.611
ББК 81.2Ук-211

Анатолій Нелюба

СЛОВОТВІРНА АСИМЕТРІЯ І СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА

Словотвірна асиметрія в українській мові є природним явищем, яке спричиняє найрізноманітніші дериваційні процеси і семантичні особливості самих дериватів (черезкроковий словотвір, невідповідність формальної і значеннєвої структур, формування нових словотворчих засобів і моделей).

Ключові слова: *словотвірна асиметрія, конфікс, мотивація, словотвірне значення, ступінь порівняння.*

У словотвірній номінації чимало явищ, які ніби виходять за межі нормативного. Іноді ці явища важко чи й зовсім неможливо пояснити, оскільки їхня сутність, механізми появи і функціонування приховані від ока дослідника. Ось чому вони не стають об'єктом ретельних наукових зацікавлень чи опинилися на маргінесі лінгвістичних досліджень й отримали ярлик "аномалія". Здебільшого "аномалії" є виявом деяких лінгвальних конфліктів між традиційним і зароджуваним, реальним і бажаним, статичним і динамічним тощо. Як відомо, будь-які конфлікти рано чи пізно завершуються, залишаючи по собі певні наслідки. У зв'язку з цим можемо згадати, наприклад, процеси так званої "затемненої", "незрозумілої" мотивації (унаслідок яких формується фразеологічність семантики похідних), так звані оксиморонові явища, результати-одиниці яких ніби закреслюють усе звичне, заперечують його.

Одним із таких явищ є словотвірна асиметрія.

На прикладах двох різних словотвірних явищ (посталих колись і формованих нині) спробуємо показати, які наслідки залишає по собі асиметрія в словотвірній семантиці української мови.

Мовну асиметрію Д. Баранник визначає як "природну якість мови", як одну з феноменальних особливостей матеріалізації її структурних одиниць на функціональному рівні: "Якби не було такого явища, мова не могла б виконувати свої багатоаспектні функції або була б перевантажена надзвичайно великою (практично – необмеженою) кількістю назв, понять, предметів і форм взаємодії їх, що унеможливило б функціонування мови як динамічної, оптимальної в комунікативному плані системи… Мовна асиметрія корелюється з самою природою людини, вона розширює відтворювані в мові межі нашої логічної, прагматичної і творчої діяльності, дає можливість меншою кількістю мовних знаків передавати велику багатоманітність проявів цієї діяльності, вводити їх у межі керованої економії системності. Більше того, створює умови для подальшого розвитку цієї системності" [1, 215].

Досліджуючи асиметрію саме в контексті словесно-образної творчості, Д. Баранник зауважує, що найпоширенішими формами асиметрії в мові є асиметрія структури й асиметрія функціональна і що такі форми обмежені порушенням прямої кореляції одиниць плану змісту й одиниць плану форми. У зв'язку з цим він виділяє такі рівневі різновиди мовної асиметрії: а) лексична асиметрія (пов'язана з явищами синонімії, омонімії, багатозначності, тропеїчні вживання слів на основі синонімії та багатозначності); б) синтаксична асиметрія, що так само має різновиди: словосполучення з атрибутивним компонентом, зокрема перифрази, дієприкметникові та дієприслівникові звороти й синонімічні підрядні речення, сукупність варіантів речень, що входять до його комунікативної парадигми.

Порівняно зі зразками асиметрії, що їх подає дослідник (виражені в контексті мовної комунікації – художньої чи іншої), асиметрія словотвірна безвідносна до будь-якого комунікативного акту, є ознакою постійною й реалізована в таких словотвірних явищах: 1) невідповідність парадигми реальної парадигмі ідеальній, що безпосередньо відображено в наявності парадигмових і гніздових лакун і 2) асиметрія деривата – невідповідність змістової структури формальній (морфемній).

Якраз щодо асиметрії другого типу маємо чимало теоретичних суперечок і низку помилок. Це виявляється насамперед в убачанні асиметрії (і відповідно ототожнення її з "дефектністю") там, де її немає. Наприклад, І. Милославський указує на те, що "семантична "недостатність" словотвірної структури особливо ясно відчувається під час зіставлення широко вживаних у російському розмовному мовленні утворень на зразок *читалка, публичка, тимирязевка, загранка* та ін. із синтаксичними утвореннями *читальный зал, публичная библиотека, тимирязевская академия, заграничная командировка*" [5, 280]. Семантичної недостатності в таких зразках немає зовсім, бо семантика словотвірних і синтаксичних номенів ідентична; ідентичною є і презентативність семантичних елементів формальними – два формальні елементи і в номенах словотвірних (твірна основа і субститутивний словотворчий засіб), і в номенах синтаксичних (атрибутивне словосполучення).

Справжня асиметрія словотвірної структури наявна у зіставленні номенів на зразок *жовтобрюх* і *жовтобрюшка*, яка змушує науковців говорити про непередбачуваність так званих семантичних нарощень у похідному і їхнє невираження твірною основою та словотворчим засобом. І справді, які засоби в структурі поданих номенів є виразниками сем 'змій' і 'птах' і чому *жовтобрюшка* не сприймається як "жіноча стать" до *жовтобрюха* (порівняймо з *пастух – пастушка*). Відповідь на таке запитання треба шукати в механізмі формування словотвірного значення і в засобах його вираження.

З'ясовуючи зміст словотвірного значення, І. Милославський зауважує, що воно "утворюється за рахунок власного значення афікса, а також за рахунок так званого "прирощеного" значення, що з'являється внаслідок поєднання значень кореня і афікса" [там само, 142]. Передусім зазначимо, що постання словотвірного значення розуміємо як результат складання значень словотворчого засобу й твірної основи. Якщо ідіоматичність кваліфікувати як "прирощене", несподіване, то логічно постає запитання: чому в одних випадках унаслідок взаємодії твірної основи й форманта прирощення з'являється, а в інших його немає? Уважаємо, що так званий додатковий семантичний компонент у значенні деривата (ніби непередбачуваний ані твірною основою, ані формантом) не має статусу прирощеного, несподіваного, оскільки такий компонент входить до структури судження про об'єкт називання як початковий етап у появі деривата, як додериваційний етап, де один елемент дійсності пов'язується з іншим; судження є обов'язковим передетапом словотворення, це "вихідна одиниця позначуваного, яка дає змогу вивчити й описати в усіх деталях акт номінації

© А. Нелюба

словотвірного рівня, описати шляхи переходу від знаків-суджень до знаків-назв і встановити засадничі структурні і семантичні характеристики самого акту номінації" [3, 40]. Саме асиметрія як природна ознака словотвірних процесів спричиняє те, що якийсь із елементів судження не завжди формалізується в похідному, не має свого формального "представника" в дериваті – для цього потрібен ще один словотворчий засіб. Можливо, що в разі ідіоматичності дериватів варто говорити про нульовий афікс (за аналогією до *золото → золотий*), але тоді у словотворенні виявиться чимала кількість нулів, оскільки ідіоматичність притаманна значній кількості похідних, особливо на субстантивному рівні.

У такому разі дериват уможливлює уникнення більшої кількості деталей, як структурних, так і семантичних. Не зреалізований словотворчим засобом елемент судження (елемент семантики майбутнього слова) імплікується такою мірою, що цей елемент легко відтворюється в похідному без наявності "додаткового" словотворчого засобу. Отже, саме судження в усіх своїх семантичних складових зберігається, витворивши своєрідні "психотипи парності", через які, з одного боку, можна судити про відношення названого словотворчим засобом до названого твірною основою: музичний інструмент + особа = виконавець чи виробник (*бандура → бандурист/бандурник*), природне явище + особа = доглядач/мешканець (*ліс → лісник/лісовик*), зброя + дія = стріляти (*мушкет → мушкетувати*); а з іншого боку, уможливлюється невикористання формального позначника одного з елементів судження в похідному.

Ось чому всі так звані "прирощені" значення в дериваті є передбачувані, запрограмовані судженням про об'єкт називання; інколи самé судження тривалий час виступає як єдиний синтаксичний номен-мотиватор до деривата, цілком утілюється у словотвірному значенні, що стосується, зокрема, дериватів-універбів (*залізна дорога → залізниця, в'єтнамські сандалі → в'єтнамки*), дієслівних дериватів, що походять від фразеологічних одиниць (*ловити гав → гавити, встряти в халепу → вхалепитися, пом'якшувальна обставина → пом'якшувач, співати козлетоном → козлетонити*); складники значення слова виражені передусім не морфемами, а моделлю (структурою) первісного судження, а вже словотвірна модель успадковує лише частину із цієї структури.

Такі процеси можна спостерігати на синтаксичному рівні під час творення еліпсованих структур. Можливо, саме синтаксичні еліпси як явище стали прообразом появи дериватів, мотивувальними основами яких були словосполучення. Тепер на основі викладених засад формування словотвірного знчення цілком обгрунтовано можна пояснити і "загадку" *жовтобрюха** і *жовтобрюшки*. Прообразами цих номенів були двослівні номени-судження прикладкового (*жовтобрюх-змій*) чи узгоджувального (*жовтобрюха пташка/птаха*) словосполучення, що зазнали різних змін: 1) утинання одного з елементів словосполучення, що засвідчують й інші номени, порівняймо: *Київ град → Київ, Чутове поле → Чутове, ріка Дінець → Дінець*; сьогодні більш-менш регулярно стара традиція повного втілення судження в двослівному номені зберігається у називанні банків (*Приват-банк, Аваль-банк, Бізнес-банк*) чи в деяких термінопозначеннях (*риба-меч, риба-голка, риба-молот*); 2) універбаційні процеси, під час яких один із елементів словосполучення залишає по собі "представника" (порівняймо із *жовтогрудка* 'птаха', *жовтик* 'жовтий метелик').

Отже, саме в судженні про об'єкт деривації закладено (і відповідно передбачено) можливі і неможливі словотвірні значення, поєднання з тим чи тим словотворчим формантом. Здебільшого сучасні процеси формування семантики дериватів грунтуються на викладених засадах.

Зовсім інші наслідки мовної асиметрії виявляються у перебігові деяких новітніх словотвірно-семантичних процесів. Спробуємо описати такі на зразках формування нових конфіксальних дериватів і їхнього словотвірного значення.

Традиційно конфікс визначають як "словотворчий формант, що становить єдність префікса з іншими морфемами (суфіксом, постфіксом), одночасно використовуваними в словотвірному акті... Особливістю конфікса є відокремлене основою слова розташування частин єдиного словотворчого форманта" [9, 273]. Відповідно визначають і конфіксацію (префіксально-суфіксальне чи суфіксально-префіксальне словотворення), а саме як "спосіб словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднуються префікс і суфікс. Від інших афіксальних способів словотворення відрізняється двокомпонентним переривчастим словотворчим формантом, префіксальна і суфіксальна частини якого діють одночасно, формуючи своєрідну словотвірну рамку, в яку вкладається твірна основа" [там само, 522].

У суперечці про статус конфікса поділяємо точку зору науковців, які зазначають, що "конфікс – це не двоафіксна морфема, не дві морфеми, які виражають одне словотвірне значення, а одна (розірвана, перервана) морфема, елементи якої лише формально можуть збігатися з префіксом чи суфіксом. Конфікс – структурний елемент, який при словотвірному аналізі виділяється лише на синхронному рівні" [2, 33]. Звичайно, повинні при цьому зауважити, що конфікс – це єдиний словотворчий засіб, який, на відміну від інших засобів (суфікса, префікса, закінчення, інтерфікса), ***не виділюваний*** на рівні морфемної будови.

Саме три основні критерії до виділення конфіксів як окремих словотворчих засобів, а конфіксації як окремого афіксального способу словотворення – одночасність приєднання, переривчастість форманта, його рамковість – дають підстави відносити до цього способу не тільки префіксально-суфіксальні, а й інші види афіксів.

На тлі черезкрокового словотворення помітно виділяються конфікси з першою інтерфіксальною частиною (єднальний голосний) і суфіксальною другою частиною – інтерфіксально-суфіксальний конфікс. З усіх відомих в українській мові єднальних елементів у складі конфіксів активністю відзначаються -о- (зрідка -е-), другою їх частиною виступають різні суфіксальні елементи[1]:

партійн(ий) послух → "партійнопослушний" → партійнопослушність, не згасн(и) цвіт → "незгасноцвітний" → незгасноцвітно, солон(е) лиц(е) → "солонолиций" → солонолиць. У зразках формування конфіксів із префіксально-суфіксальними елементами констатуємо пропуск не однієї, а кількох ланок – маємо лише початковий (вихідний) елемент ланцюжка й останній: *фундація → "фундувати" → "зафундувати" → зафундований, Москва → "московити" → "примосковити" → примосковлений*.

[1] Тут і далі в лапках подаємо пропущену (можливу) ланку.

Розглядаючи деривати описуваного типу, необхідно зауважити, що значна частина із задіяних конфіксів належить до непродуктивних, частина виявляє разовість використання, тому говорити про унормованість, узуальність як словотворчих засобів, так і самих дериватів не можна[1]. Проте функціонування в мові згаданих разових одиниць свідчить про розвиток словотвірної системи української мови, про можливі перспективи поповнення її словотвірних ресурсів, про можливість самих моделей мати статус нормативних, традиційних.

Класичним (підручниковим) в українському мовознавстві є твердження про творення ступенів порівняння прикметника, яке зреалізовується у двох постулатах: 1) ступені порівняння прикметника – категорія граматична; 2) ступені порівняння утворюються тільки від якісних (і то не від усіх) прикметників, і ланцюжок виглядає так: *прикметник без ступеневої градації → вищий ступінь → найвищий ступінь*.

Аналізуючи появу тенденції до переваги й активізації синтетичних форм ступенів порівняння над аналітичними (складеними), О. Сербенська трактує її як "вияв вітальної сили мови, а внутрішні її імпульси – як стабілізатор генетико-типологічних ознак національної мови. Все-таки існує внутрішній регулятивний механізм, і дія його сьогодні відчутна" [8, 122]. На жаль, авторка не пояснює, що це за механізм, які його ознаки, у чому полягає сутність, які його важелі в словотвірній номінації.

Передусім зауважимо, що однією з основних причин появи згаданої тенденції є економність – заміна довгих, розлогих синтаксичних структур однослівними за збереження тотожної семантики. Порівняймо деривати *найетнічніший, найакадемічніший, найнародніший* і тотожні їм вирази на зразок "*один із тих, у якому найбільшою мірою виявляється академізм, етнічність, народність чи академічні, народні, етнічні риси*". Варто також зазначити, що цей механізм і його важелі настільки потужні, що сам процес "ступенювання" виходить за усталені межі – початком словотвірного ланцюжка для ступеневої градації стають найрізноманітніші за семантикою прикметники: 1) ***якісні***, ступенева градація ознаки яких унеможливлена, оскільки вона від початку має кінечну якісну вивищеність (*вічний → найвічніший, експлуатований → найексплуатованіший, незалежний → найнезалежніший, незайманий → найнезайманіший*); 2) ***відносні*** прикметники (*економічний → найекономічніший, кінематографічний → найкінематографічніший, ідіотський → найідіотськіший)*; сюди належать і відносні прикметники, у яких спочатку відбулася зміна семантики (відносний → якісний), а потім відповідно до мовних норм утворено й ступеневу градацію (*касовий → найкасовіший, культовий → найкультовіший, рейтинговий → найрейтинговіший)*.

Універсальна розумова операція порівняння, зіставлення, оцінювання всього в довкіллі, зрештою, втілюється в мовних явищах, зокрема з'являється конфікс, який може поєднуватися з різними твірними основами, із найрізноманітнішою семантикою: *Василь → найвасиліший, аксіома → найаксіомніший, політизований → найполітизованіший, розшукуваний → найрозшукуваніший*.

Кількість таких утворень у різножанрових і різностильових текстах української мови досить значна; сама форма (модель) творення набуває дедалі вищої продуктивності, незважаючи на інші, до того ж активні, що передають ступеневу градацію; порівняймо: *прогресивний → надпрогресивний, актуальний → суперактуальний, поганий → препоганий* тощо.

"Узаконенню" згаданих процесів в українській мові сприяють такі чинники. По-перше, ці процеси є виявом явищ парадигматичного вирівнювання і черезкрокового словотворення: здебільшого найвищий ступінь утворюється безпосередньо від прикметника без ступеневої градації, минаючи ланку (семантичну й формальну) вищого ступеня. Унаслідок цього формується новий словотворчий засіб – конфікс *най... іш(ий)* і одночасність, двоєдність таких операцій: суфіксальна частина конфікса виражає "ознаковість", уможливлює доточення до семантики саме якісної ознаки (якщо відносний прикметник – переводить його до розряду якісних), а префіксальна частина вказує на інтенсивність такої якісної ознаки; ось чому й ланцюг виходить не традиційно трикомпонентний, а двокомпонентний: *економічний → найекономічніший, незалежний → найнезалежніший*. Одиниця пропущеного кроку (вищий ступінь) має статус можливої, а не обов'язкової, тому й сприймається як звичайне явище.

По-друге, інтенсифікує узаконення таких процесів у мові, сприяє їм і те, що згадані деривати (вищий і найвищий ступені порівняння прикметників) самі можуть бути потенційними – виступати пропущеною ланкою і сприяти подальшому розгортанню словотвірного ланцюжка: *акцентований → "найакцентованіший" → найакцентовніше (присл), залізобетонний → "найзалізобетонніший" → найзалізобетонніше*.

І якщо історія формування конфіксів в українській мові знала кілька способів (див. про це [36, с. 35]), самі конфікси з'являлися здебільшого внаслідок поступового, послідовного нарощення елементів, то в досліджуваних процесах сучасні конфікси постають як разовий акт.

Звичайно, словотвірна асиметрія "оприявлена" не лише у згаданих явищах, вона зумовлює низку особливостей формальних, семантичних, типологічних у деривації української мови і потребує всебічного й ретельного дослідження.

[1] Про значну їхню кількість і різноманітний статус свідчать словники лексико-словотвірних інновацій [4; 6; 7].

1. Баранник Д.Х. Феномен мовної асиметрії і сфера словесно-образної творчості / Д.Х. Баранник // В пространстве филологии: К 70-летию со дня рождения д-ра филол. наук, проф. Е.С. Отина / Донецк. нац. ун-т. – Донецк, 2002. – С. 215–219.
2. Білоусенко П.І. До питання про конфіксальне словотворення / П.І. Білоусенко, Л.І. Кучеренко, Л.М. Стовбур // Вісник Запорізького державного університету. – 2001. – № 3: Філологічні науки. – С. 32–36.
3. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
4. Лексико-словотвірні інновації (2007). Словник / Укл. К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба, С. Нелюба, Р. Трифонов. – Х.: ХІФТ, 2008.
5. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза / И.Г. Милославский. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 296 с.
6. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003). Словник / А. Нелюба. – Х., 2004. – 136 с.

7. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006). Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х.: Майдан, 2007. – 144 с.
8. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волощак. – К.: Просвіта, 2001. – 206 с.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2004. – 752 с.

Word-formative skewness is a natural phenomenon which causes various diversion processes and semantic peculiarities of derivatives (over step word-formation, discrepancy of formal and meaning structures, formation of new word-formative methods and models).

Key words: *word-formative skewness, confix, motivation, word-formative meaning, degree of comparison.*

УДК 81'373.45
ББК 81.2Ук-42

Валентина Сімонок

ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Концепція мовної картини світу є важливою науковою проблемою сучасної лінгвістики. Запозичена лексика є складовою частиною кожної розвиненої мови. Її вивчення необхідне для розв'язання ряду теоретичних і практичних питань структурування як лексичного складу, так і національної мовної картини світу. Існують мовна і концептуальна картини світу (МКС і ККС). Елементами МКС є семантичні характеристики слів, одиницями ККС – поняття.

Ключові слова: *мовна картина світу, концептуальна картина світу, поле, ядро, лакуни, периферія, гомогенні зони, семантичні зони.*

У сучасному мовознавстві дедалі більшої ваги набувають питання про зв'язок мови та об'єктивної дійсності, мови та окремої особистості, мови та суспільства. Однією з важливих наукових проблем сучасної лінгвістики є концепція мовної картини світу (МКС), що концентрує в собі названі три аспекти. У зв'язку із цим і традиційне питання мовних запозичень потребує нових підходів при його дослідженні. Запозичені лексеми мають розглядатися не як ізольоване явище, а як органічна складова частина мовної системи і мовного образу світу.

Запозичені слова є органічною складовою частиною майже кожної сучасної розвиненої мови. Їх вивчення необхідне для з'ясування ряду теоретичних і практичних питань структурування не тільки лексичного складу, а й національної мовної картини світу.

Перш ніж розглянути питання про місце запозиченої лексики в українській МКС, необхідно зупинитися на визначенні поняття мовної картини світу.

Картина світу, яка становить основу мови, призначена створювати закони, якими пов'язані поля в систему. "У мові все розподілено. Як слово вичленовується з поля і тільки в ньому має своє буття, так само вичленовується і поле, але з величин більшого порядку. і далі, зі сходинки на сходинку відбувається це членування, яке охоплює всю мову в цілому" [8, 188].

Мовна ж організація світу, яка характеризується властивістю репрезентувати реальність, однаковою мірою може розглядатися як картина світу. Поняття мовної організації світу, конструктивно невизначене, включає, очевидно, всю суму мовного змісту, а картина світу становить собою суму внутрішніх форм даної мови.

А. Марті доходив висновку, що "картиною світу можна було б назвати як суму всього мовного змісту, суму значень, так і репрезентацію цих значень за посередництвом внутрішніх форм, тобто сукупність порівнянь і образів, що використовуються у мові" [6, 100-101]. У внутрішніх формах більше виявляється специфіка кожної конкретної мови, те, чим одна мова відрізняється від іншої. Саме у цій сфері при порівнянні однієї мови з іншою виявляються розбіжності, з'являються лакуни, почасти пов'язані з культурно-історичними та етнографічними лакунами, почасти з мовною специфікою внутрішніх форм.

У лінгвістичній літературі під поняттям картина світу розуміються два аспекти вивчення семантичного і лексичного складу. Згідно з першим поглядом, мовна картина світу – це загальна, інтегральна її картина, сукупність всього мовного змісту. Ця картина відносно постійна і повільно еволюціонує у часі. Згідно з другим поглядом, мовна картина світу – це специфічні риси семантики даної мови, які диференціюють її від інших мов. Ж. Ляршет із цього приводу пише: "Коли говорять, що мова є система репрезентації реальності, тоді не виникає потреби уточнювати, що реальність розуміють не в онтологічному змісті: під цим терміном розуміється все те, про що людина може висловитися; всі класи об'єктів, існуючі і неіснуючі, фіктивні, які вона здатна розрізняти та які може уявити собі (у цьому випадку мовиться про безпосередню реальність); крім того, під цим розуміють також і всі об'єкти, які можна осягнути розумом і які можуть бути настільки абстрактними, що їх не можна уявити (у цьому випадку говорять про опосередковану реальність). Уся ця сукупність, взята разом, і складає картину світу, репрезентацію усієї дійсності [5, 177–178].

У Г. А. Брутяна своє бачення концептуальної картини світу (ККС) та мовної картини світу (МКС): "Процес відтворення картини світу у людській свідомості, – пише він, – хоч і є нерозчленованим та єдиним конструктом, звичайно уявляється у вигляді чуттєвої і раціональної (логічної) моделі дійсності. Є також правомірним уявлення картини світу у формі концептуальної (логічної) і мовної моделей" [1, 108]. Аналізуючи особливості кожної з цих картин та їх відносини, Г. А. Брутян стверджує: "а) основний зміст МКС повністю покриває увесь зміст ККС; б) за межами ККС залишаються периферійні ділянки, які виступають як носії додаткової інформації про світ; в) інформація ККС і тієї частини МКС, яка збігається з ККС, є інваріантною, не залежною від того, якою мовою вона висловлена; г) інформація, яка збігається на периферійних ділянках МКС, а саме: у тих ділянках, які залишаються за межами ККС, варіюється від мови до мови; ґ) чим більш відрізняються мови за своїми семантичними, синтаксичними та іншими характеристиками, тим більший ступінь варіації додаткової інформації МКС" [1, 109]. Г. А. Брутян у даному разі характеризує картину світу не з погляду її конструювання або її мовного вираження, а лише з погляду її методологічного статусу, бо нерідко спостерігається намагання підмінити картину світу структурою словника і навпаки.

У Р.Халліга та В.Вартбурга структура словника і картина світу свідомо зіставляються. Питання для них полягає в тому, якою мірою структура словника відображає картину світу.

© В. Сімонок

Для розв'язання цього питання Р.Халлігу та В.Вартбургу треба було створити певні схеми ідеографічної класифікації лексики. Вимоги до словника полягали в тому, що він повинен був мати чітку структуру, яка піддається наочному і компактному уявленню. Було дібрано п'ять схем, а саме: Касареса, Молінера, Майєра, Дорнзайфа та Р.Халліга-В.Вартбурга.

Дві схеми Касареса і Молінера – це два словники іспанської мови, де схема Касареса розвивається в ширину, а у Молінера – в глибину. Мета Касареса – охопити всю лексику, а Молінера – визначити кожне слово лексики, дати його синоніми, однокореневі слова та групи близьких за змістом слів.

На перше місце у Касареса поставлене поняття Бог, що визначається його світоглядом, пов'язаним з релігійними традиціями. Але, винесене на самий верх, воно не розвивається, а створює тупикову гілку. Об'єктивно центральне місце за розташуванням і за сутністю належить в схемі Касареса поняттю Людина, хоч сам автор і не говорить про неї. Зі схеми Касареса випливає така класифікація: людина, яка знаходиться у центрі світу речей і протистоїть йому, розподіляє цей світ на деякі гомогенні зони, виділяючи, з одного боку, наприклад, живі істоти, позбавлені розуму, і з другого боку – суспільство собі подібних, якому людина протистоїть як особа.

Якщо схемі Касареса властива антропологічна орієнтація, то у Молінера вершина її лексичного конусу являє собою все суттєве, що розглядається з позиції людини, якій байдуже, що за об'єкт перед нею – людина чи камінь. І те, й друге у його схемі – це "щось".

Значний інтерес для історії нашого питання становить схема Майєра – Дорнзайфа, побудована логічним шляхом. Вона виявляє частину, загальну для різних мов. А саме, у Майєра – Дорнзайфа, як і Касареса, в центрі класифікації перебуває Людина. Крім того, у Майєра, крім центральної частини, в схемах класифікації виділяється периферія, склад якої визначається суб'єктивними моментами і засобом побудови схеми (група найбільш частотних граматичних слів), світоглядом автора (якщо у Касареса релігія знаходиться на першому місці, то у Дорнзайфа – на останньому); специфікою тієї або іншої мови. Остання виявляється на всіх рівнях ієрархічної організації мови. Однак вона майже відсутня на вищих рівнях абстракції, а саме на рівнях елементів, які й складають картину світу.

Важливим питанням, яке цікавить дослідників упродовж останніх двох століть, є питання про національну специфіку мови. В останні роки з подоланням однобічності структуралізму й поверненням до проблем народ і мова, людина і мова в лінгвістиці спостерігається тенденція до врівноваження між різними аспектами вивчення мови і повернення до проблем, пов'язаних з народом і людиною, зокрема до питання про національну специфіку мови. Національна специфіка визначається насамперед внутрішньою формою мови, її можна спостерігати на рівні слів та полів. Саме тут, при порівнянні широких семантичних зон, які утворюються цілими комплексами полів (або фрагментами картини світу), виявляються лакуни в одній мові порівняно з іншою.

Дослідники доходять висновку, що про універсальність структури ідеографічних словників можна говорити лише до певної глибини, і ця універсальність, зумовлена спільністю, є властивою різним мовам як знаковим системам.

Саме це стало передумовою для досліджень Р.Халліга та В.Вартбурга при розробці принципів класифікації мовної картини світу. Запропонована ними систематизація лексики вбирає в себе досвід ряду попередніх розробок і значною мірою сприймається як універсальна.

Це дуже важливо, оскільки згадані класифікації будувалися на протилежних принципах і з орієнтацією на різні мови. Дорнзайф виходив з того, що реально існують тільки денотатні групи, які є ідентичними понятійними галузями, а поля значень є, на його думку, чистою містикою, структурною матерією [3, 126–132]. Автори французького словника зумовлювали свою схему чітким розрізненням поняття і значення, причому наполягали, що "класифікації належать саме логічні поняття, які складають інваріантне ядро у всіх словах, що вживаються" [4, 81–88]. Крім того, Дорнзайф уважав, що результат його класифікації придатний лише для однієї мови – німецької, а Р.Халліг і В.Вартбург будували свою класифікацію як універсальну. Але обидві ці класифікації збігаються у багатьох складових частинах. При зіставленні ідеографічних словників різних мов виявляється спільна частина в них. Універсальний характер головної, центральної частини в структурі ідеографічних словників іспанської, німецької та французької мов зумовлений передусім єдністю матеріального світу, який відбивається у свідомості й становить змістову основу картини світу. Однак на спільність структур впливає також належність згаданих мов до одного структурного типу – типу, що характеризується протиставленням живого та неживого, активного та пасивного початку.

Тезаурусна інтерпретація дозволяє показати, що замкненість системних фрагментів словника визначається наявністю в них певної стабільної структури і характеризується не замкненістю, а відкритістю, можливістю поповнення їхнього списку. З іншого боку, замкненість означає інтенсивність внутрішніх зв'язків між складниками фрагмента у порівнянні з його зовнішніми зв'язками, без вивчення яких неможливий системний аналіз.

Поняття *картина світу* як у концептуальному, так і в суто мовному аспектах потребує додаткового уточнення. В основі мовної картини світу лежить принцип відображення. Як база мисленнєвих процесів, відображення принципово однакове у всіх людей, незалежно від того, носіями якої мови вони є. Слово ж безпосередньо не є власне відображенням, воно виступає засобом висловлювання. Засобом же відображення воно виступає в полі, яке складається зі слів і має історичну, соціальну та індивідуальну зумовленість. Історико-політична зумовленість поля – це те, що зветься національною специфікою. На рівні поля розбіжності між мовами ще дуже значні, але при поступовому переміщенні на більш високі абстрактні рівні – підгрупи, групи і т.ін. – виявляється тенденція до зменшення цих розбіжностей. Це зрозуміло, оскільки мисленнєві процеси у всіх людей однакові. Але, крім цих індивідуальних структурних моделей, у свідомості формуються узагальнення (за Л.С.Виготським), "тобто самостійні абстрактні одиниці, які є структурними моделями класів денотатів. Таким чином, зважаючи на практично безмежну кількість індивідуальних понятєвих одиниць у свідомості

кожної людини, набір абстракцій, вилучених за релевантними ознаками певного типу, у всіх людей, для яких цей тип ознак релевантний, досить стійкий і має досить близький склад" [8, 26].

Розрізняють мовну та концептуальну картини світу. Основними елементами першої є семантичні поля, друга складається з понять і надпонять, які є константами свідомості. Картина світу більша від словника, хоч останній є її основним компонентом. Межі мовної та концептуальної картин світу не є досить чіткими. З суто лінгвістичної точки зору протиставлення ККС та МКС пов'язане з розрізнянням поняття і значення. Ця проблема виникає всюди, де говориться про мовне моделювання дійсності. Г. А. Брутян вважає, що "серцевиною ККС є інформація, наведена в поняттях, а головним для МКС є знання, що закріплені у словах та словосполученнях конкретних розмовних мов" [1, 109]. За словами С. Васильєва, "значення є властивістю мови, а закон являє собою ті компоненти, з яких він складається. Залежно від функції, яку ці компоненти виконують у пізнанні, вони виступають або як поняття, або як абстрактні об'єкти, з яких будується наукова картина світу" [2, 47–48].

У кожній мові з числа назв осіб та артефактів вилучається особлива з погляду семантики група предметних назв або номінативних класів. Такі назви і відповідні їм номінанти створюються мовним визначенням. Як і номінативні семантичні визначення, в яких вказівка на значення здійснюється через створений термін, означуваний предмет створюється шляхом приписування природним об'єктам яких-небудь, часто оцінно-прагматичних, ознак.

Номінальні класи – це назви прагматично корисних речей, клас військових та цивільних осіб, світ позитивних рис та пороків. Їх формування регулюється соціальною реальністю, світоглядом, нормами людської етики та естетики. Означаючи різні поняття, оцінки і ракурси прагматичного сприймання світу, такі назви не є референтними, вони належать до сигніфікативного типу семантики і в більшій мірі, ніж інші розряди конкретних назв, відбивають країнознавчі та номінативні відмінності. Г.А.Брутян робить висновок, що основний зміст належить концептуальній картині світу. За її межами залишаються периферійні ділянки, які виступають як носії додаткової інформації про світ. Інформація ККС і тієї частини МКС, що збігається при накладанні одна на одну, є інваріантною, тобто незалежною від того, якою мовою вона висловлена, формуючи універсальні поняттєві категорії або поняттєві поля. І, навпаки, інформація, яка перебуває на периферійних ділянках, тобто залишається за межами концептуальної картини світу, варіюється від мови до мови. Поняттєві поля являють собою "лексичну множину, організовану на основі єдиної семантичної значущості, яка включає всі слова з якимось певним поняттям, при цьому не важливо, чи є це поняття семантичною домінантою для слів, що входять у це поле, чи тільки одним із вторинних поняттєвих елементів" [3, 34]. Такі поля складаються з ядер, представлених терміном, що означає це поняття, з кількома галузями, з яких одні розташовані ближче до ядра, а інші – до периферії. Завжди є можливість того, щоб яка-небудь галузь перетнулася з ядром, включаючи кілька спільних з ним членів або виходячи за межі даного поля, перетинаючись з іншими полями. Контур поля складається з ядра – головного слова та членів поля, розміщених ближче або далі від ядра. Члени сусідніх полів можуть заходити на периферійні поля, у той же час члени даного поля можуть у своїх варіантах переміщуватися до інших полів.

Розмитість понять і значень ускладнює диференціацію МКС та ККС. Але сам принцип їх розрізнення залишається досить чітким та однозначним: елементами МКС є семантичні характеристики слів, одиницями ККС – поняття. МКС більш рухлива, ніж ККС, і безпосередньо відбиває ті зміни, які відбуваються у навколишньому світі. ККС відзначається більшою стійкістю та універсальністю. Для МКС властиві прогалини, зумовлені її фрагментарністю та відкритістю меж. Ці лакуни на рівні полів і слів чітко спостерігаються при порівнянні.

Оскільки МКС неоднорідна за складом слів і виражених ними понять і явищ, неоднорідна щодо часу виникнення тих чи інших явищ у концептуальній картині й відповідно часу їх номінації, запозичення по-різному представлені в різних частинах МКС: найбільш сприйнятливі для запозичень частини МКС, що характеризують людину. Це й назви прибічників політичних партій, рухів, релігійно-філософських течій, наукових напрямків. Ці запозичення виконують різні функції: номінативно-історичну, номінативно-пояснювальну, номінативно-екзотичну та функцію інтернаціоналізації лексичного складу. Нечисленні запозичення, що характеризують людину за природними ознаками, виконують експресивну, номінативно-екзотичну функцію та функцію термінотворення. Вони знаходяться на периферії української МКС. Деякі назви вийшли за межі вузькотермінологічної лексики і належать до розмовного стилю. Для запозичень цього розділу характерні гіпер-, гіпонімічні та синонімічні відношення. Менше запозичених слів представлено у частинах універсаму, пов'язаного з рослинним та тваринним світом. Це зумовлюється тим, що рослини й тварини, ендемічні для України й слов'янського світу, мають переважно давні власне українські назви (***береза, клен, осика***). Слова ж, що позначають фауну і флору інших регіонів світу, в українській мові або належать до наукового стилю, або виконують стилістичну функцію як екзотизми, наприклад: ***бізон, гієна, кашалот, колібрі, панда, сараценія та ін.***

У результаті контакту між етносами та обміну досвідом відбувається розбудова концептуальної картини світу в українській етнічній свідомості, що потребує відповідного розширення (збільшення кількості) або поглиблення (семантичного наповнення) слів, у тому числі за рахунок запозичень. Наслідком цих процесів є поступове вирівнювання й уніфікація МКС різних мов, особливо в частині, пов'язаній з прогресом у науці й техніці в останні кілька століть.

1. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Философ. науки. – 1973. – № 1. – С. 108–109.
2. Васильев С. Н. Язык, значение и картина мира // Известия АН Каз.ССР. Сер. Общественные науки. – 1972. – № 4. – С. 47–48.
3. Dornseiff F. Problem der Volker und Sprachmischung. – Halle, 1938. – 190 p.
4. Hallig R. und Wartburg W. Begrieffssystem als Grundlage für die Lexikographie. – Berlin, 1963. – 291 p.
5. Larochette J. La représentation de la réalité // Folia linguistica. – T. VI. – 1973. – № 1–2. – P. 177–178.
6. Marty A. Psyche und Sprachstructur. – Bern, 1965. – 169 p.

7. Мельников Г.П. Типы означаемых языкового знака и детерминанта // Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974. – 383 с.
8. Trier J. Deutsche Bedeutungsforschung // Germanische Philologie Ergebnisse und Aufgaben. Festchrift für O. Behaghel. – Heidelberg, 1934. – S. 188–225.

The conception of linguistic picture of the world is an important scientific problem in modern linguistics. Borrowings is an essential component of every developed language. It is necessary to study borrowed lexical units as a part of the lexical composition to solve a number of theoretical and practical problems of structuring of both the vocabulary and of the national linguistic picture of the world.There are linguistic and conceptual picture of the world (LPW and CPW). The linguistic picture of the world involves semantic characteristics of words as its elements, since units of the conceptual picture of the world are concepts.

Key words: *linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, field, nucleus, lacuna, linguistic model, periphery, homogeneous area, lexical cone, semantic areas.*

УДК 81'37
ББК 81.2Ук-3

Ольга Черемська, Ольга Масло

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА КАЗКА ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ РІВЕНЬ

У статті розкриваються особливості мовно-художньої структури казки, аналізуються побутовизми та слова-символи, які містять етнокультурний компонент.

Ключові слова*: побутовизми, слова-символи, етнокультурний компонент, мовна картина світу.*

Своєрідним джерелом етнокультурної інформації є українська народна казка, мова якої віддзеркалює особливості буття нації на різних історичних етапах її формування.

Народні казки мають своїх авторів і певні першоформи, беззаперечним є і факт колективної казкотворчості, адже оповідач створює казку, черпаючи матеріал з довкілля, уявлень та вірувань народу, водночас вносить деякі свої корективи в оповідь. З часом мова казки удосконалюється, модифікується і, звичайно, "шліфується". У передмові до збірки народних казок "Баронський син в Америці" В. Гнатюк пише: "У казках змальовано життя дуже далеких від нас часів. Та через те, що казки живуть уже кілька тисяч літ, вони не переховалися до наших часів у повнім первіснім вигляді, тим більше, що ніхто не схопив їх усіх і не закріпив у письмі… У казках полишилася тільки старинна основа, а форма змінялася і прибирала часто зовсім індивідуальну закраску" [4, 204]. Російський дослідник казки С. Савченко зазначає, що П. Куліш, упорядковуючи надісланий Л. Жемчужниковим казковий матеріал, дещо викреслював "як мусор", а саме, на його думку, непотрібні й занудливі небилиці [11, 182], окрім того, П. Куліш деякі казки не друкував, адже вони були "недосконалими варіантами".

Одним із недоліків збірника Б. Грінченка "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" дослідник фольклористики В. Гнатюк вважає запис лише змісту казки, а не тексту "з уст оповідача слово в слово", виправлення його [4, 211].

Аналізуючи тексти збірки Б. Грінченка "Українські народні казки, вибрані для дітей", виданої в Києві 1907 р., О. Бріцина вказує на те, що укладач збірки "дозволяв собі редагування текстів, що мали відхилення від літературних норм, проте, в більшості випадків, робив це дуже обачно, намагаючись максимально зберегти особливості фольклорних текстів [2, 167–168].

Усне відтворення казки вимагає наявності значної кількості розмовних форм, деякої непослідовності, часом важкої для сприйняття особливо дитячою аудиторією, отже, не дивно, що письменники, культурні діячі, знавці української мови часом вдавалися до літературних правок, щоб, з одного боку, ознайомити читача з дещо опоетизованим народним життям, показати красу української мови, але водночас спростити сприймання казки, уникнути грубих слів і висловів. Так, можемо мати різні варіанти одної народної казки в записах М. Драгоманова, Б. Грінченка, П. Куліша, Марковичів, П. Чубинського: "Хитра дівка і пан" (Драгом.) – "Розумна дівчина" (Чуб.) – "Семиліточка" (Марко Вовчок); різні заголовки: "Калинова сопілка" (Б. Грінч.) – "Казка про дивну сопілку" (Леся Українка).

Незважаючи на адаптування тексту казки до вимог літературної мови XIX – початку XX ст., мовно-художня структура казки залишалася незмінною. Як жанр, що передається від покоління до покоління впродовж століть усно, казка виробила притаманні лише їй художні "закони". Традиційність, вироблена багатьма поколіннями казкарів-оповідачів, залишається незмінною і під час численних обробок, має арсенал постійних засобів, за допомогою яких оповідач приваблює увагу слухачів. Традиційним комплексам казки відведене особливе місце у дослідженнях О. Бріциної, Н. Грицак, Л. Дунаєвської, М. Чумарної.

Для казки характерне триразове повторення певних епізодів, дій персонажів (ретардація), градація дії – наростання ефекту, особливі просторово-часові зв'язки (дослідження Н. Пилипенко-Фрицак, О. Порпуліт, Т. Цив'ян), діалогізація мови, закон контрасту. Залишаються незмінними й численні сталі народні словосполуки, лексичні та синтаксичні повтори (їм присвячені дослідження Т. Жук).

Своєрідність казки як жанру виявляється на рівні її мовного оформлення (використання лексичних одиниць, словотворчих засобів, синтаксичних конструкцій тощо) та розмаїття форм вираження експресії.

Мова української народної казки (УНК) визначається регіональними особливостями, які виявляються на всіх рівнях мовної системи [10, 5]. За локалізмами можна визначити приналежність тієї чи іншої казки до певної місцевості. У казках, зібраних В. Гнатюком у Західній Україні, зустрічаємо значну кількість діалектизмів (*гибель, пивниця, бльок, линва, бундя, касино, огер, патинок*), а в казках, які зібрав і впорядкував І. Манжура на території Східної України, можна зустріти численні русизми (*дворець, вуточка, запортилось, пол, перчатка*), наявність яких зумовлена історичними чинниками. Тексти УНК рясніють як діалектизмами, так і численними розмовними елементами: *шкулько* (дошкульно), *каблука* (кільце), *кимака* (дрюк, ломака), *протепом*

© О. Черемська, О. Масло

(стрімголов), *пожахачка* (боягузка), *вхалося* (завмерло), *сливе* (майже), *праховенька* (жалюгідна) та інш.

Четвертий випуск збірки О. Афанасьєва розпочинався казкою "Лисичка-сестричка", записаною, як зазначено наприкінці тексту, "в Харьковском уезде Г. Квіткою". Хоча казку подано російською мовою, в тексті наявна значна кількість українізмів: *смачненько, смитьячко, ледащо, куций, ополонка*. "Добрий день тобі, бабусю! Дати драла, ох лишенько". В.Пропп зазначав: "Записану в Харківській області українським письменником Г. Квіткою (Основ'яненком) казку перекладено російською мовою, але деякі українські форми і слова залишились. Частково Квітка передає текст точно, частково збивається на переказ" [1, 469].

Мова казок, записаних у XIX ст., рясніє давніми словами, які до XIX ст. або не фіксувалися в писемно-літературній мові, або фіксувалися в іншому значенні, а також новими словами, створеними на рідномовній основі чи запозиченими з інших мов, які з'явилися в першій половині XIX ст. [9, 6]. Способом суфіксації від основи праслов'янського слова *плуг* утворилося нове слово *плугатар*: "пан слуха – щось поганя, а *плугатаря* нема" (Драгом., 356), *баштанник*. Зміни у виробничому та громадсько-політичному житті зумовили появу нових слів у побуті, які зафіксували казки: *капелюх, картуз, помийниця, долівка, ослін* та інші: "Та тільки, кажуть, *картузик* зняв проти церкви, перехрестивсь та тільки його й бачили" (Манж., 13).

Словесна тканина казки насичена побутовизмами та словами-символами, які є засобами відтворення національного колориту.

Численні побутовизми характеризуються наявністю в їхній семантичній структурі етнокультурного компонента, який містить інформацію про мовну картину світу народу. *Повітка* – "господарське приміщення, покрівля на опорах, накриття, навіс із соломи біля хліва" [6/4, 469]. Утворене шляхом поєднання "*по*" і "*вить*". Внутрішня форма слова прозора – *вити, вить* – "гілка". Етимологія слів *тік* і *гумно* пов'язана з первісним способом молотіння за допомогою худоби. Мотивацію номена *тік* виводимо зі слів *текти, ток, поток*, адже під час молотіння зерно тече. Семантика слова *копистка* пов'язана з внутрішньою формою: процес розмішування тіста нагадує те, як деякі тварини риють землю, ударяючи її копитами, отже, в основу назви покладена образна асоціація з процесом копання, биття, розворушування землі; номени *рогач, рожен* мотивуються зовнішньою подібністю з *рогом*; *макітра* є складним утворенням з основ слів *мак* і *терти* (*тру*), вживається у складі порівняння: "шапка в його така *здорова, як макітра*" (Марко Вовчок), тобто "*велика, кругла*". *Ковганка* – дерев'яна ступа для товчення сала, *ковган* – шматок криги, на якому діти катаються з гори, семантику номена *ковганка* пов'язуємо з внутрішньою формою слова – процес товчення сала в ступі нагадує "*катання, ковзання по кризі*".

Важливе значення в побудові української хати належало *сволокові* – "дерев'яний брус, який скріплював основу стелі та стіни" [3, 1110]. Походження номена пов'язують зі словом **velkti* – "волокти, тягти", як "те, що стягує" [6/5, 199]. Внутрішнє планування хати складали *ослін* чи *лава*, невеличка шафа для посуду (*мисник*), дерев'яний настил (*поміст*). *Ослін* –"пов'язане з тим, що цю лаву приставляли (*прислоняли*) до стінки" [6/4, 223],

Семантика слова *засадничок* (маленька хлібина із залишків тіста) розкривається структурними елементами: *за-, -сад-, -ок-*. Префікс *за-* вказує на напрям руху, лексичне значення кореня розкриває процес виготовлення хлібини (*садити*), суфікс *-ок-* вказує на її малі розміри. При випіканні *паляниці* на ній утворюється суха, іноді пригоріла скоринка, тому *паляниця* – похідне утворення від *палити* [6/4, 270]. Семантика слова *пампушка* мотивується морфемою *пух-*, порівняймо, *пухкий*. Внутрішню форму *лемішки* (страва з густо запареного борошна) пов'язують зі словами *мішати, суміш*; *сироватки* – з кінцевим результатом – утворення *сиру*, специфічним є формант *-ват-*, який вказує на неповноту ознаки (сируватий, білуватий).

Побутовизми є елементами і деяких обрядів. Такі види хліба в УНК, як *коровай, калач, паляниця, шишки, голуб* (вид печива) є атрибутом весілля: "Про стрільця" (Чуб.), "Дурний Хвелелей" (Манж.), "Дурень" (Манж.), "Про Марію Царівну та Івана Царевича" (Лук'ян.), "Яйце-райце" (Дунаєв.), "Іван Іванович, руський царевич" (Манж.), "Заручені діти" (Манж.). "Ідуть брати на весілля, чи там на хрестини, то один бере *паляницю*, другий – пляшку горілки" (О. Мак, 40).

Паска та *крашанки* відносяться до Великодньої обрядовості. Упущена на Великодні свята проскура зі святеної *Паски* стала причиною хвороби царівни (М.Вовч., 430). На Великодні свята царівна дає Безщасному Данилу три *крашаночки* і наказує: "Однією похристосайся з батьком, другою – з матір'ю..." (Манж., 62). Герой казки "Дві долі" розбагатів через "три *крашаночки*, які знесла йому вуточка" (Манж., 64).

Кутя та *узвар* у казках, зібраних у Східній Україні, є Різдвяною їжею: "послали до батька *узвар* і просять у гості" (Кул., 24); "Надійшло Різдво, і трапилося бідному братові, що саме на *кутю* не було в хаті ані що зварити, ані чим посолити" (Лук'ян., 42); "прийшов він до багатого брата, а в того таке печуть, таке варять – на святу *Вечерю* гостей сподіваються. Привітався гість до хазяїна, поздоровив його з *кутею*..." (Лук'ян., 42). Обрядовою стравою на родинах була каша – "символ продовження роду" [8, 433].

"Люлі-люлі, Телесику,
Наварила *кулешику*, –
І з ніжками, і з ручками,
Буду тебе годувати!" (Грінч. II, 57) – співає баба, гойдаючи деревинку у колисочці.

Рукавичка (казка "Рукавичка") не лише є елементом зимового одягу, який загубив дід, але й має додаткове семантичне значення, пов'язане з ритуально-міфологічним укладом наших предків, магічним атрибутом завершення зими і наближення тепла, символом Нового року (раніше Новий рік зустрічали навесні), а з ним і добробуту та збагачення [5, 51].

Слова-символи, наявні в УНК, є фрагментами національно-мовної картини світу українця, відбивають первісні знання людей про довкілля, спосіб організації світу, отже, фіксують раціональний та емпіричний досвід народу. Образно-символічного змісту в УНК набуває своєрідний **краєвид**, який містить інформацію про дану територію, представлений мовними одиницями *гай, поле, степ*. Часто у казках образ степу доповнюється

атрибутивними значеннями *дикий, широкий, безкрай*, які передають загальне враження від степу – безмежність, незайманість, неозорість. Народнопоетична назва *перекотиполе* (Грінч. II) є не лише символом українського степу, але й своєрідним трансформатором стародавніх поглядів слов'ян на дерева, кущі, рослини як на обереги, захисники від злих сил. Перекотиполе в казці є свідком злочину, отже, символічним оберегом душі вбитого, адже невдовзі саме перекотиполе стає причиною викриття злочинця.

Поле наділяє героїв казки надзвичайною силою: "Моя сила в *полі*", – каже змій одній пані (Дунаєв., 113); богатирський кінь, погулявши в полі, набирається незвичайної сили та спритності (Манж., 30). Слово *поле* входить до складу прислів'я: "*Три роки прожить – не поле перейти*" (Чуб., 370), варіант прислів'я сучасного: "Життя прожити – не поле перейти".

Яскраво в УНК виявляється символічна сутність **рослин і тварин**, у світоглядній системі вони мали особливе значення: *верба, калина, явір, тополя, осокір, осика, бузина, терен, дуб*; *голуб, зозуля, лебідь, риба*.

Семантичне наповнення антропоніма *Іва* виражене через символічне значення верби – поетичний знак засмученої жінки, а також лексичну сполучуваність: *діва Іва* (Кривенька качечка. – Лук'ян.).

Голуб не тільки виступає символом щирої любові, але й уживається в ролі зменшено-пестливих звертань до чоловіка, батька: "таточко-*голубчику*" (Грінч. I, 186), "дідусю, *голубе*, кажуть" (Дунаєв., 227); дружина до чоловіка: "Ой, пусти мене, *мій голубе*" (Чуб., 547); "Скажи нам, сестро, *голубко*, чого се ти марнієш" (Чуб., 131). Як зауважує М.Костомаров, голуб є символом любові в усіх її різновидах і проявах [7, 88].

Символом жінки, дівчини є *лебідь* та *качка* (*вутінка*). В УНК вживається не тільки антропонім *Лебідка* "гарна та мила, що ні в казці сказать, ні пером описать" (Казки, 162), але й топонім *Лебедин*.

Численні слова-символи в УНК стали компонентами сталих висловів: "*дати дуба*" (О. Мак), "*не будеш більше рясту топтати*" (Чуб.), "*котові не раз діставалось на горіхи*" (Берез.), "*давати гарбуз*" (Возн., Чуб.), "*битися як риба об лід*" (Чуб.), "*пропав ні за цапову душу*" (Возн.), "*не показуйся на поріг*" (О.Мак), "*послати за рушником*" (Манж.), "*подати рушник, взяти рушник*" (Марко Вовчок).

Отже, мова казки відбиває процес уніфікації традицій усного загальнонародного мовлення. Лексичний фонд української народної казки характеризується стійкістю, нормувальними якостями, адже упорядники казок свідомо наближували мову до правописної системи XIX – початку XX ст., місцеві живомовні риси функціонують паралельно з основними формами. Основний лексичний шар – народноселянська розмовна лексика, героїв описано переважно в умовах селянського побуту. Сформована на національному ґрунті система символів та побутовизмів у казці формує мовну картину світу, розкриває світобачення народу.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Берез. – Казки про тварин / Упоряд., вступ. ст., приміт. І.П. Березовського. – К.: Наук. думка, 1976. – 572 с.

М. Вовч. – Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 417–461.

Возн. – Українські народні казки: В 3 кн. / Упоряд. М. Возняк. – К.: Держлітвидав, 1946–1948. – Кн. 1–3.

Грінч. I – Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. / Изд. Б. Гринченко – Чернигов: Тип. губерн. земства, 1895. – Вып. 1. – С. 144–218.

Грінч. II. – Українські народні казки / Упоряд. Б. Грінченко; передм., атрибуція текстів та комент. О.Ю. Бріциної. – К.: Либідь, 1994. – 184 с.

Драгом. – Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. – Изд. Рус. геогр. о-ва. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1876. – 434 с.

Дунаєв. – Золота книга казок. Українські народні казки / Упоряд., передм. та приміт. Л. Дунаєвської. – К.: Веселка, 1990. – 429 с.

Кул. – Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – Спб.: Тип. Александра Якобсона, 1857. – Т. 2. – 354 с.

Лук'ян. – Українські народні казки. З народних уст записала Марія Лук'яненко. – Б. м.: Прометей, Б. р. – 143 с.

О. Мак. – Призабуті казки: Українські народні казки Придніпрянщини / Зібр. й опрац. О. Мак. – Торонто: Нашим дітям, 1977. – 70 с.

Манж. – Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І. Манжурою / І.І. Манжура; Післямова: В.С. Мороз. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 239 с.

Чуб. – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / Собран. П.П. Чубинским. – Спб.: Тип. К.В. Трубникова, 1878. – Т. 2. – 688 с.

1. Афанасьев А.Н. Народная русская сказка: В 3 т. / Подготовка текста, предисловие и примечания В.Я. Проппа. – М.: Государственное изд-во худ. лит., 1957. – Т. 1. – 514 с.
2. Бріцина О.Ю. Дещо про текстологію збірки Б. Грінченка "Українські народні казки, вибрані для дітей" // Українські народні казки, вибрані для дітей / Упоряд.: Б. Грінченка. – К.: Либідь, 1994. – С. 166–170.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
4. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наук. думка, 1966. – 246 с.
5. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
7. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
8. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 3-е вид. – Харків: Див, 2005. – 472 с.
9. Москаленко А.А. Українська лексика першої половини XIX ст. (Конспект лекцій із спецкурсу). – Одеса: ОДУ ім. І.І. Мечникова, 1969. – 92 с.
10. Русанівський В.М. Мова літератури для дітей // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 3–14.
11. Савченко С.В. Русская народная сказка: История собирания и изучения. – К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1914. – 543 с.

The article reveals literary-artistic structure peculiarities of a tale, analyses everyday life words and symbolic words that carry an ethnic-cultural component.

Key words: *everyday life words, symbolic words, ethnic-cultural component, literary picture of the world.*

УДК 81'373.611
ББК 81.2Ук-211

Роман Бачкур

РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ТВАРИН І РОСЛИН

У статті досліджується кореляція словотворчої спроможності з релігійно-міфологічним вживанням тварини чи рослини, номінованої твірним словом. При цьому встановлюється прямопропорційні корелятивні відношення між релігійно-міфологічним чинником та словотворчою спроможністю, зокрема місткістю словотвірної парадигми, утворенням демінутивів та аугментативів, а також між продукуванням прикметників.

Ключові слова: *словотворча спроможність, словотвірна кореляція, дериват, чинник словотворчої спроможності.*

Сучасні лінгвістичні дослідження, поряд із класифікацією та описом мовного матеріалу, все частіше ставлять за мету встановлення різноманітних зв'язків і відношень між лінгвальною та позалінгвальною дійсністю. У дериватології в річищі таких досліджень залишаються актуальними питання про зумовленість словотворчих потенцій твірного слова екстралінгвальними чинниками. Комплексною одиницею опису й класифікації дериваційного матеріалу, що об'єктивує словотворчі потенції твірних слів, є, на думку багатьох вчених, словотвірна парадигма. А оскільки "словотвірна парадигма відображає словотворчу спроможність як окремого слова, так і цілих структурно-семантичних класів твірних слів, їх деривaційну потужність" [7, 20], то вплив різноманітних чинників повною мірою знаходить своє відображення у структурі словотвірної парадигми.

У сучасних дериватологічних дослідженнях передумови реалізації словотворчої спроможності різних класів твірних слів розглядаються тільки побіжно, у комплексі з іншими поставленими проблемами, за винятком окремих праць у русистиці [12; 17; 20; 2; 4; 11] та україністиці [13; 15; 3]. Однак релігійно-міфологічний чинник і його роль у формуванні словотвірних парадигм ще не були предметом спеціального наукового аналізу, що зумовлює актуальність і новизну нашого дослідження. Винесена у заголовок статті проблема передбачає розв'язання кількох завдань: окреслення релігійно-міфологічного функціонування українських рослин і тварин; визначення ступеня впливу релігійно-міфологічної маркованості денотата на словотворчу спроможність зоонімів та фітонімів.

Загалом позалінгвальні чинники, які регламентують словотворчу спроможність слова, окреслюються загальною тенденцією, спільною для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, сформульованою свого часу О. Земською: "У слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку" [8, 16]. Серед таких сфер, важливих для життя людини, можна, на нашу думку, виокремлювати, з одного боку, господарсько-практичну діяльність, а з іншого боку – релігійно-міфологічну сферу, яка у житті наших предків відігравала надзвичайно важливу роль.

Суть релігійно-міфологічної сфери життєдіяльності людського суспільства полягає у тому, що у віруваннях давніх українців окремі рослини та тварини були наділені міфічними властивостями, їх обожнювали, вони набували символічного й тотемного значення, втягувалися у сферу культового язичницького використання, фольклорної традиції тощо. Оскільки словотвір у своїй суті – явище історичне, а виникнення дериватів, мотивованих зоонімами та фітонімами, відбулося у історичному минулому, то правомірно розглядати релігійно-міфологічний чинник як один із визначальних у регуляції словотворчої спроможності аналізованих класів твірних.

На синхронному зрізі мови важко однозначно стверджувати, що саме релігійно-міфологічний чинник стимулював утворення одних похідних і неможливість утворення інших, однак можна встановити чіткі кореляції між словотворчою спроможністю лексеми та релігійно-міфологічною сферою використання тієї рослини чи тварини, яку вона позначає.

Варто зазначити, що поняття словотворчої спроможності твірного слова неоднорідне, його формує сукупність принаймні трьох компонентів, а саме: загальна кількість похідних, мотивованих однією лексемою, протяжність окремих зон словотвірної парадигми та глибина семантичних позицій (тобто здатність утворювати деривати-синоніми). Таке структурування поняття словотворчої спроможності необхідне, адже може простежуватися зв'язок культурно-міфологічного чинника тільки із одним компонентом, скажімо, глибиною окремих семантичних позицій.

У багатьох народів, у тому числі й українців-слов'ян, здавна існувало поклоніння деревам, звірям, птахам тощо. Особливості такого обожнювання довкілля неодноразово було предметом наукового аналізу у працях Д. Фрезера [19], А. Афанасьєва [1], М. Ткача [16], Н. Велецької [5], О. Воропая [6], І. Огієнка [9] та інших дослідників, однак спроба встановлення зв'язку між міфічно маркованими тваринами чи рослинами та словотворчою спроможністю слів, які їх позначають, робиться вперше в українській дериватології.

Найбільш достовірні відомості про міфічно-ритуальне використання певних тварин і рослин можна почерпнути з "молитвослова" язичництва – жанру замовлянь, адже "в замовляннях перед нами постає якщо й не найархаїчніший, то, принаймні, близький до такого шар язичницької свідомості та язичницької культури. Той шар, порівняно з яким не лише "побутовий" ліричний фольклор, не лише героїчний епос, але й сюжети про сотворіння та благоустрій світу, про язичницькі божества, про засновників роду – набагато молодші форми пізнання та відтворення світу" [18, 8]. Серед українських рослин і тварин, які найчастіше ставали об'єктами міфологічно-ритуальних культів, виділяємо такі: *змія (змій), гадюка, гад (гадина), жаба, черепаха, риба (риба-кит), кит, щука, птах, сокіл, ворон, півень, голуб, орел, ластівка, гусак, галка, лев, вовк, ведмідь, тур, лисиця, росомаха, куниця, соболь, заєць, корова, віл, кінь, кіт, вівця (коза), баран, ослиця (осел), собака (пес)* – серед тварин; *дуб, береза, явір, верба, смерека, очерет, калина, малина, шипшина, рута, рожа, барвінок, васильок, яблуня, груша, пшениця, жито, ячмінь, гречка* – серед рослин. Назви саме цих тварин є словотвірно продуктивними в українській мові. Так,

© Р. Бачкур

найбільше дериватів утворюється від зоонімів *коза* (32), *кінь* (29), *риба* (28), *собака* (27), *курка* (25), *вовк* (24), *голуб* (24), *ведмідь* (22), *гуска* (22), *кіт* (22), *пес* (21), *корова* (20), *баран* (19), *орел* (19), *птах* (19), *вівця* (14), *сокіл* (14) та від фітонімів *дуб* (24), *дерево* (18), *верба* (13), *жито* (11), *овес* (11). Від інших зоонімів та фітонімів утворюються словотвірні парадигми з десяти і менше дериватів. Зниження словотворчої потужності у цих лексемах, на нашу думку, зумовлене іншими факторами, які "притуплюють" вплив релігійно-міфологічного чинника, зокрема втрата рослиною чи твариною свого визначального значення для українців, пов'язана з викоріненням язичницького світогляду, а також із фізичним зникненням (зменшенням популяцій) рослини чи тварини, її рідкісністю в сучасних умовах (наприклад, *тур, росомаха, куниця, соболь, ослиця, очерет*). Інші назви тваринного й рослинного світу витісняються з широкого ужитку синонімічними найменування (*рожа* – троянда, *гад* – змія, гадюка) тощо.

Як бачимо, найбільш словотворчо продуктивні лексеми позначають саме тих тварин і рослин, які втягнуті в релігійно-міфологічну сферу використання. Однак така тенденція більш повно простежується в словотвірній підсистемі українських зоонімів, тоді коли у відфітонімному словотворенні вона носить епізодичний характер.

Варто зазначити, що ритуально-міфологічна сфера неоднорідна за своєю структурою, адже включає в себе два полюси – негативний, який формується тими рослинами й тваринами, які уявлялися людям ворожими, чужими, "утворюють "лихе царство" замовлянь, володіння хвороб, "гадин", хтонічних звірів, нечисті й шкоди" [18, 234], та позитивний, який формують представники флори й фауни, "прихильні" до людини. Така біполярність міфічного простору відбивається в семантиці лексеми, яка набуває символічного значення. Внутрішня структура символу передбачає існування множинності значень, конденсації, компресії багатьох ідей. Визначальною властивістю символу є поляризація значень, що передаються одним і тим самим референтом, на протилежних семантичних полюсах. Превалювання того чи іншого аксіологічно-оцінного компонента у семантичній структурі твірного слова-символу по-різному реалізується на словотвірному рівні.

Опозиція негативного / позитивного, закладена ще релігійно-міфологічним вжитком певної рослини чи тварини, найбільш яскраво виявляється в утворенні демінутивів та аугментативів.

Серед зоонімів найбільше демінутивів продукують твірні *коза* – 7 (*кізка, козуня, козиця, кізонька, кізочка, козонька, козочка*), *корова* – 6 (*корівка, корівонька, корівчина, коровина, коровиця, коровка*), *риба* – 6 (*рибенятко, рибина, рибка, рибонька, рибочка, рибчина*), *шкапа* – 5 (*шкапеня, шкапина, шкапійка, шкапка, шкапочка*), *голуб* – 4 (*голубець, голубок, голубонько, голубочок*), *гуска* – 4 (*гусонька, гусиця, гусочка, гусиня*), *кінь* – 4 (*коник, коня, конячина, конячка*), *кіт* – 4 (*котик, котко, котусь, коток*), *птах* – 4 (*пташечка, пташина, пташка, пташок*), *сокіл* – 4 (*соколик, соколочок, соколонько, соколя*[2]). Решта зоонімів продукують від одного до двох демінутивів або ж не утворюють їх взагалі. Серед фітонімів також міфічно марковані лексеми утворюють найбільше демінутивів, зокрема по 5 – *дуб* (*дубок, дубочок, дубчик, дубчак, дубець*), *явір* (*яворик, яворець, яворко, яворок, яворонько*), 4 – *верба* (*вербиця, вербичка, вербонька, вербочка*), 3 – *береза* (*берізонька, берізка, березка*), *смерека* (*смереча, смерічка, смереч*ка) та деякі інші.

Таким чином, найбільш продуктивними в утворенні демінутивів є назви тих тварин та рослин, які використовувалися в релігійно-міфічній сфері (окрім зооніма *шкапа*). Решту твірних зоонімів та фітонімів не здатні продукувати більше двох демінутивів.

Аналіз аугментативних утворень, мотивованих зоонімами та фітонімами, також підтверджує загальну закономірність: семантичні позиції аугментативності, як і демінутивності, найповніше реалізуються в словотвірних парадигмах назв тих рослин і тварин, які є міфічно маркованими. Так, найбільше (вісім) дериватів зі збільшено-згрубілою семантикою мотивується іменником-зоонімом *пес* (*псяюха, песюга, псина, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*). Водночас великою глибиною семантичної позиції "аугментативність" відзначаються словотвірні парадигми зоонімів *вовк* (5 – *вовцюга, вовцюган, вовчисько, вовчище, вовчуга*), *кіт* (5 – *котар, котисько, котище, котюга, котяра*), *кінь* (4 – *конисько, конище, конина, коняка*), *собака* (3 – *собацюга, собацюра, собачище*). Інші зооніми менш продуктивні.

Варто зазначити, що утворення аугментативів від фітонімів не перевищує двох (від лексем *гарбуз, лоза, тютюн*), а окремі твірні продукують по-одному аугментативу (*біб, будяк, буряк, бур'ян, дуб, кавун, терен*). Це свідчить про непродуктивність таких утворень у словотвірних парадигмах українських фітонімів, адже зафіксовано тільки 13 дериватів у порівнянні з 73 аугментативами, мотивованими зоонімами.

Як бачимо, окремі твірні слова можуть утворювати як кілька демінутивів, так і кілька аугментативів. Це явище, як уже зазначалося, зумовлено, на нашу думку, специфікою міфічно-символічного значення, яке поляризує різні конотативно-оцінні компоненти. Інакше кажучи, та чи інша тварина або рослина у релігійно-міфічній практиці наших предків могла приносити або зло, або добро, могла уособлювати в різних ситуаціях і світ позитивних, добрих сил, і світ негативних, лихих, ворожих сил. Саме тому одна й та ж лексема, що позначає таку тварину чи рослину, словотворчо активна й при утворенні демінутивів, й при утворенні аугментативів. Однак співвідношення компонентів такої словотворчої активності різне.

Семантичні позиції "аугментативність" та "демінутивність" мають приблизно однакову глибину у словотвірних парадигмах зоонімів *кінь* та *кіт*. Однак для більшості зоонімів і фітонімів характерним є творення більше демінутивів, аніж аугментативів. Так, іменник *корова* є твірним для шести демінутивів і не продукує жодного аугментатива, що, відповідно, корелює із превалюванням позитивних символічних значень над негативними (негативні семи, які пов'язуються з "неповоротністю, незграбністю, млявістю, навіть плаксивістю" [10, 155], до речі, є більш пізніми нашаруваннями, що виникли "в середовищі переважно міських жителів" [10, 155]). Схожі відношення між демінутивами й аугментативами спостерігаємо й у структурі словотвірних парадигм зоонімів *коза* (7/0), *риба* (6/1), *голуб* (4/0), *гуска* (4/0), *птах* (4/0), *сокіл* (4/0), а також фітонімів *дуб* (5/1), *явір* (5/0), *верба* (4/0), *береза* (3/0),

смерека (3/0), *калина* (2/0), *овес* (2/0), *пшениця* (2/0), *рута* (2/0), *жито* (2/0) тощо.

З іншого боку, в мові зафіксовані випадки, коли, навпаки, негативні компоненти символу-твірного переважають над позитивними. Така семантико-символічна структура твірного субстантива корелює із його здатністю утворювати більшу кількість аугментативів, аніж демінутивів. Цю закономірність можна проілюструвати на прикладі словотвірної парадигми іменника *пес*, який здебільшого символізує злість, жорстокість (порівняймо прислів'я та приказки: *як пес(собака) на сіні, злий як пес, як пес з прив'язі* та ін.) і рідше позитивне значення охоронця, сторожа, вірного друга. У прасвіті українського язичницького світогляду пес, собака "має вигляд бродячого, здичавілого, скаженого пса ... або такого, що нападає на худобу" [18, 228]. Відповідно семантична позиція "аугментативність" словотвірної парадигми іменника *пес* сформована вісьмома дериватами (*псяюха, песюга, псина, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*), а семантична позиція "демінутивність" має набагато меншу глибину – тільки один похідний субстантив (*песик*).

Варто зазначити, що зооніми і фітоніми в українській мові можуть набувати й інших символічних значень, не зумовлених релігійно-міфологічним використанням рослини чи тварини. Однак зі словотворчою спроможністю корелюють не всі символічні компоненти семантики мотивуючого слова, а лише більш архаїчні, зумовлені релігійно-міфологічним чинником. Так, незважаючи на те, що у сучасного українця лексема *баран* асоціюється із тупістю, впертістю і под., у мові не зафіксовано жодного аугментатива, мотивованого цим іменником, а тільки два демінутиви – *баранчик* та *баранець*. Це можна пояснити тим, що "кістлявість баранячої голови, її товсті лобові кістки і роги дали привід ... говорити про тупість, впертість барана ... такі умовиводи вельми пізнього походження, ніяк не раніше кінця XIX і навіть початку XX століття" [14, 28]. Більш архаїчними тут є сема "чаклунства й верховенства" [18, 229], "невинности, особливо супроти вовка; звідси й християнський символ: Агнець Божий, цебто Христос" [9, 68].

Релігійно-міфологічний чинник відіграє певну роль не тільки у формуванні модифікаційної аксіологічно-оцінної семантики дериватів, а й впливає на творення відзоонімних та відфітонімних ад'єктивів та адвербативів.

Семантичну структуру ад'єктивної зони словотвірних парадигм українських іменників на позначення тварин формують чотири семантичні позиції: "індивідуальна належність тварині (посесивність)", "загальна відносність", "заперечення предметної ознаки" та "подібність", причому словотвірне значення "загальна відносність" ми членуємо на кілька лексико-словотвірних. Ад'єктиви з цим словотвірним значенням виражають ознаку, що вказує на тварину як на сировину (засіб) чи мету (продукт) діяльності: зроблений із тварини чи її хутра, шкіри (*собача шапка, кроляча шуба*), приготовлений із тварини, її м'яса (*курячий бульйон, свинячі котлети*), одержаний, здобутий із тварини, продукований твариною (*коров'яче молоко, бджолиний мед*), призначений для тварини чи для захисту від неї (*котячий корм, собачі ліки*), який відбувається за участю тварини чи який має тварину (*кінний селянин, півнячі бої*).

Схожою є й семантична структура ад'єктивного блоку словотвірних парадигм фітонімів, який формується трьома семантичними позиціями: "індивідуальна належність рослині (властивий рослині)", "загальна відносність" та "подібність", причому словотвірне значення "загальна відносність" також членується на кілька лексико-словотвірних: "зроблений, виготовлений із рослини (як матеріалу)" (*дубовий стіл, бамбукова вудка*), "приготовлений із рослини (про їжу, ліки)" (*валер'янові краплі, яблучний джем*), "засаджений, поріслий рослинами, який містить рослини" (*бавовникове поле, кавова плантація*), "який живе (паразитує) на рослині, в заростях рослин" (*дубовий короїд, виноградний шкідник*), "призначений для збирання, зберігання, перевезення і под. рослин" (*пшеничний засік, буковий промисел*).

Релігійно-міфологічна маркованість твірного слова корелює із утворенням дериватів із словотвірним значенням "подібність". Такі похідні прикметники наділені виразним переносно-метафоричним компонентом семантики і вказують на ознаку особи чи предмета, характерну для певної тварини чи рослини. Усі без винятку назви тварин і рослин, які стосуються релігійно-міфологічної сфери, є твірними для таких прикметників. Більше того, окремі іменники мотивують кілька синонімічних ад'єктивів: *голуб – голубиний, голуб'ячий, голубоподібний; змія – зміїний, зміїстий, зміястий, змієподібний; кінь – кінський, конячий; коза – козячий, козуватий; ластівка – ластівчин, ластівчачий, ластів'яний, ластівчаний, ластів'яний; ведмідь – ведмедячий, ведмежий; орел – орлиний, орлій; пес – псячий, песький, песячий; собака – собакуватий, собачий, собакоподібний, собацький; рута – рутвяний, рутовий, рутяний.* Назви тварин і рослин, що не належать до релігійно-міфологічної сфери, здебільшого не здатні утворити більше одного деривата-ад'єктива зі значенням "подібність".

Релігійно-міфологічний чинник, оскільки саме він здебільшого формує переносно-метафоричну й символічну семантику твірного слова, зумовлює й утворення відзоонімних та відфітонімних прислівників, які набувають у тексті переносно-метафоричних значень. Такі прислівники утворюються від більшості міфологічно маркованих твірних зоонімів та фітонімів.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу стверджувати, що функціонування тварин і рослин у релігійно-міфологічній сфері впливає на їх словотворчу спроможність, а саме: а) стимулює утворення великої кількості похідних; б) сприяє деривації демінутивів та аугментативів; в) позитивно впливає на утворення адвербативів та ад'єктивів із словотвірним значенням подібності. Подальше встановлення усіх зв'язків словотворчої спроможності твірного з іншими чинниками дасть змогу більш повно розкрити системні відношення українського словотвору українських іменників, з'ясувати специфіку та особливості структури їх словотвірних парадигм.

1. Афанасьев А. Н. Древо жизни: Избр. ст. / Вступ. ст. и общ. ред. Б. П. Кирдана. – М.: Современник, 1982. – 464с.
2. Бахтурина Р. В. Морфонологические условия образования отыменных глаголов с суффиксом *-ø-//-и-(ть)* // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 113-128.

3. Бачкур Р. Передумови реалізації словотворчої спроможності іменників на позначення свійських тварин в українській мові // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – 2001. – Випуск VI. – С.167-173.
4. Блягоз З. У. Зависимость словообразовательной активности глаголов от характера их лексического значения // Актуальные проблемы русского словообразования I. Ученые записки. – Т.143. – Ташкент, 1975. – С.402-409.
5. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 592с.
7. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
8. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
9. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. – К.: АТ "Обереги", 1994. – 424с.
10. Кононенко В. І. Символи української мови: Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272с.
11. Кононова Н. С. Морфолого-синтаксический фактор в образовании nomina actionis // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Материалы III Республ. конф. (5-6 октября 1989 г.). – Гродно, 1990. – С.50-56.
12. Парубченко И. А. О семантических ограничениях в сфере отсубстантивной мотивации // Проблемы лексической и словообразовательной мотивации в русском языке: Межвуз. сборник. – Барнаул: АГУ, 1986. – С.134-146.
13. Пономаренко Л. Ф. Про семантичні обмеження у словотворі віддієслівних імен особи // Мовознавство. – 1987. – №5. – С.70-73.
14. Похлебкин В. В. Международная символика и эмблематика: Опыт словаря. – М.: Международные отношения, 1989. – 304с.
15. Скварок О. А. Семантико-понятєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С.86-93.
16. Ткач М. Дерево роду. – К.: МПП "АНФАС", 1995. – 108с.
17. Трифонова Н. С. Зависимость словообразовательного потенциала слова от его лексико-семантических характеристик (на материале английских и русских цветообозначений): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1986. – 20с.
18. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – 309с.
19. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. М. К. Риклина. – М.: ООО "Издательство АСТ", 1998. – 784с.
20. Юсупова Н. Г. Роль семантического фактора в реализации деривационного потенциала имен существительных // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V Республ. научн. конф. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – С. 65-69.

In the article correlation of word-building possibility with the religiously-mythological use is explored animals or plants, by a formative word. It is thus established correlative relations between a religiously-mythological factor and word-building possibility, including by the capacity of word-building paradigm, formation of deminutiv and augmentativ, and also between buildings of adjectives.

Key words: *word-building possibility, word-building correlation, derivat, factor of word-building possibility.*

УДК 81'373.47
ББК 81.2Ук-71

Ірина Кость

НОМІНАЦІЯ ЕМОЦІЇ ГНІВУ ІРИНОЮ ВІЛЬДЕ ТА ВАЛЕР'ЯНОМ ПІДМОГИЛЬНИМ

У статті порушується проблема вербалізації переживань у мові, здійснюється аналіз номінативних засобів емоції гніву, якими послуговуються Ірина Вільде та Валер'ян Підмогильний, визначаються особливості об'єктивації внутрішнього стану кожним письменником.

Ключові слова: *лексема, номінація, емоція, гнів.*

Емоційна сфера особистості поєднує в собі універсальність та суб'єктивність. Щодо першої риси, то, мабуть, не варто детально зупинятися, оскільки зрозумілим є той факт, що кожна людина здатна переживати емоції незалежно від віку, статі, раси чи інших особливостей. Суб'єктивність вперше з'являється, коли одна ситуація породжує різні за тональністю чи модальністю емоційні реакції в людей. Зазначена ознака проявляється і тоді, коли одна емоція з єдиним для всіх homo sapiens психічним механізмом протікання продукує відмінні фізіологічні вияви (як зовнішні – мімічні, мануальні, краніальні, фонаційні, так і внутрішні – корпоральні, власне фізіологічні). Означені проблеми досліджуються психологами, оскільки емоційна сфера особистості за своєю суттю є явищем психологічним.

Відношення «мова – емоція» актуалізується, коли людина висловлює свої переживання. Процес вербалізації нерозривно пов'язаний з суб'єктивністю, що знаходить вираження у двох аспектах. По-перше, ніхто, окрім самої людини, що переживає і означує свій емоційний стан, не може перевірити достовірність відповідності «емоція – її мовна реалізація», тобто ми, так би мовити, змушені вірити на слово. Зазначимо, що певна частка контролю все ж можлива, оскільки мимовільні (!) зовнішні вияви слугують індикаторами внутрішніх процесів. По-друге, не кожне переживання людина здатна чітко номінувати. Причин може бути декілька: переживання блокують нормальне функціонування розумової діяльності, в результаті чого особа не може підібрати відповідних мовних засобів для ідентифікації емоційного стану; в мовному лексиконі відсутні слова, які означували б емоцію; незначний словниковий запас мовця тощо.

Зазначені проблеми не відлякували, а, навпаки, привертали увагу лінгвістів і актуалізували дослідження процесів вербалізації психічного явища – емоцій. Мовознавців цікавлять такі питання, як емотивність мовлення (В. І. Шаховський, М. В. Гамзюк), вербалізація емоційних концептів різних емоцій (О.О. Борисов, Ю.Ю. Шамаєва, Н.В. Дорофєєва, М.О. Красавський, С.Г. Воркачов), внутрішня форма назв емоцій (П.О. Селігей), частиномовне позначення психічних станів (Л.Г. Бабенко, Т.В. Парасюк), фразеологія емоцій (Ю.Ф. Прадід, Н.В. Луговая) та ін. Провідну роль у виокремленні зазначеного об'єкта серед низки інших та в формуванні окремого напрямку лінгвістики – емотиології – відіграв В.І. Шаховський, який визначив, що, вербалізуючи переживання, людина їх позначає, описує і виражає [5, 88].

© І. Кость

Номінація переживань здійснюється лексемами і словосполученнями, зокрема сталими – фразеологізмами. В мові наявний широкий арсенал засобів для номінації емоції, проте в мовленні кожна людина послуговується певним комплексом слів, що складається з одиниць, які як безпосередньо, так і опосередковано називають переживання. Дослідження способів номінації емоційних станів на матеріалі художніх текстів дозволяє виявити різнобарв'я мовної палітри письменника, а також визначити характерну для митця манеру найменування внутрішнього стану.

Отже, метою нашої розвідки є встановлення засобів номінації емоції та ідіостильової особливості змалювання переживань майстром слова. Об'єктом слугуватимуть назви емоції гніву в трилогії Ірини Вільде «Метелики на шпильках» та в романі Валер'яна Підмогильного «Місто».

Номінативна палітра емоції гніву Ірини Вільде презентована такими засобами: іменниками *гнів* (8 слововживань), *лють* (5), *злоба* (1), *злість* (3), дієсловами *гніватися* (31), *дратувати* (1), *сердитися* (4), *розсердитися* (4), *сердити* (1), *розсердити* (5), *злоститися* (1), *роззлостити* (2), *розлютитися* (1), *розлютити* (2), прикметниками *злий* (4), *лихий* (1), *лютий* (1), дієприкметниками *подратований* (1), *роздразнений* (1), прислівниками *подразнено* (1), *роздразнено* (1), *роздражнено* (1), *сердито* (1), *злісно* (1), *грізно* (1), фразеологізмами *якби хто окропом хлюпнув на серце, кров починає булькотіти* та образними номінаціями (4).

Лексема *гнів* висловлює «почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування» [1, 186]: *Забута вже образа й* ***гнів****, все, що накипіло на серці, а тільки мамині обійми, що в них все можна виплакати* [2, 88]; *Не було іншого виходу для мами, як у* ***гніві*** *виміряти суконку* [2, 98].

Іменник *лють* вербалізує «почуття роздратування, злості, гніву»: *Тоді Лідка з сміху падає в* ***лють****: – Ти якась божевільна, Дарко!* [2, 312]. Синонімами, що вербалізують стан роздратування, гніву, виступають лексичні одиниці *злоба* та *злість*: *Дарка не відчувала вже* ***злоби*** *з приводу його нещасливого виступу у тому парадному вбранні, і вона тепер із глибоким почуттям справедливости щедро признавала йому його добрі прикмети* [2, 455]; *Згодом думки, збурені першим вибухом* ***злости****, трохи впорядковуються* [2, 241].

Дієслово *гніватися* актуалізує сему «сердитися» [1, 186], тобто «бути в стані гніву, роздратування» [1, 1116]: *Ти знаєш, що мамця* ***гнівається****, як нема всіх при столі... – втішалась вороже Лідка* [2, с. 254]. Часом вказується причина переживання: *– Дарцю... я не можу так жити, як же я можу, коли ти... моя найліпша товаришка,* ***гнівається на мене****, коли половина класи не відзивається до мене?* [2, 255]; *– Ти, може,* ***гнівається, що ти не є панотцем?*** [2, 443].

Еквівалентами дієслова *гніватися* є лексеми *сердитися, розсердитися* та *злоститися*: *– Татусь... а коли б я зробила щось таке, що всім українцям принесло б честь, але за те мали б мене зі школи вигнати, то... ви* ***сердилися*** *б на мене?* [2, 271]; *– Слухай! –* ***розсердилася*** *Лідка на весь голос, – який з тебе ще Матвій з села!* [2, 143]; *– Ви мене не зрозуміли, – починає злегенька Дарка, – я хотіла вас про щось інше запитати, а ви* ***злоститеся*** [2, 292].

Лексеми *дратувати, сердити* та *розсердити* вербалізують значення «викликати гнів, роздратування; гнівити» [1, 1116], «привести кого-небудь у стан роздратування, обурення, гніву» [1, 1073]: *Тепер, ні сіло, ні впало, почала* ***дратувати*** *її саме ця границя в їх взаєминах* [2, 435]; *– Іди, Лідко, не* ***сердь*** *мене!* [2, 434]; *В кожному іншому часі така відповідь успокоїла б її, а тепер, не знати чому,* ***розсердила*** [2, 434]. Синонімічним до зазначених є слово *роззлостити* (зазначимо, що така форма не зафіксована у тлумачному словнику): *Агі, як* ***роззлостила*** *мене сьогодні* [2, 97].

Дієслово *розлютити*, окрім вияву сильного роздратування, що закорінене у лексичному значенні слова – «викликати в кого-небудь стан сильного роздратування, люті» [1, 1060], інтенсифікується прислівниками *справді, так*: *Це вже* ***справді розлютило*** *Дарку.* ***Так розлютило****, що не спам'яталася, як вибухнула: – І пощо? Скажи мені, пощо?* [2, 59].

Номінація емоції лексемою *розлютився*, що означає «ставати дуже роздратованим, лютим, озлобленим; дуже сердитися, гніватися» [1, 1060], доповнюється дескрипцією її зовнішнього прояву: *Директор тепер* ***розлютився: гримнув долонею по столі****, аж папери на ньому і Дарчине серце в грудях підстрибнули* [2, 287].

Прикметники *злий, лихий* вказують, що хтось «сповнений гніву, сердитий на кого-, що-небудь» [1, 369]: *Перший до класи ввійшов директор (Мірчук – схвильований,* ***злий*** *– став собі пооддалік)* [2, 204]; *Учитель заклав руки за спину і дивиться по класі. Видно,* ***лихий*** [2, 171].

Словами *лютий, подратований* (форма не зафіксована у тлумачному словнику) письменниця ідентифікує вищий ступінь емоційного переживання, акцентуючи сему «доведений до розлюченості, гніву; дуже сердитий»: *– Мовчіть і виносіться геть з класи! – директор був щойно тепер направду* ***лютий*** [2. 205]; *Чого мамуха така* ***подратована****?* [2, 82].

Це ж значення вербалізує лексема *роздразнений*, що побутувала в західноукраїнському варіанті української мови і не зафіксована в сучасних тлумачних словниках. Слово має прозору внутрішню форму і не потребує спеціального тлумачення, оскільки зрозуміле усім представникам нації: *Вона була, як завсіди перед святами,* ***роздразнена****, сварка і легко запальна, як водень* [2, 448].

Прислівники, які відносяться до мікрополя гніву, надають певній діяльності відтінок емоційності. Лексеми *подразнено, роздразнено, роздражнено* кваліфікують мовлення: *Через те і Дарка відповіда досить* ***роздражнено****: – Таки так, але без нашої неволі не було б вашої свободи* [2, 425]. Слова *сердито, злісно* характеризують рух: *Якийсь чоловік* ***сердито*** *провадить її вниз і виводить на мороз* [2, 301]. Прислівник *грізно* визначає погляд: *Він мусів бачити всю сцену згори, бо дивиться на них* ***грізно****, як батько, що збирається дітей карати* [2, 115].

Для номінації гніву Ірина Вільде послуговується фразеологізмами *якби хто окропом хлюпнув на серце, кров починає булькотіти*, які є варіантами фразем *як ошпарений окропом* [4, 479], *кров кипить* [4, 315]: *Тоді якби хто окропом хлюпнув Дарці на серце* [2, 21]; *Бунтівнича кров починає вже булькотіти в Дарчиному серці* [2, 67].

Образна номінація здійснена словосполученнями *брати за зле, кипіти в комусь*: *Дарка чує його злі, докірливі очі і знає, як* ***в ньому кипить*** *від того, що перший мусів проломити їх навмисну мовчанку* [2, 423]; *– Ти... не* ***бери*** *мені* ***за зле****, що я так сказала на*

Ореста, Дарко [2, 320]. Предикативними конструкціями вербалізовані образи емоції гніву як бурі та вогню: *Потім він прикрив їх повіками і затрусився від* ***бурі, що шаліла*** *в ньому* [2, 360]; *До кінця, хоч видно, що під ним уже також* ***чорт вогонь розложив*** [2, 248].

Валер'ян Підмогильний номінує емоцію гніву іменниками *роздратування* (1 слововживання), *гнів* (5), *лють* (4), *злоба* (1), дієсловами *дратувати* (6), *оскаженити* (2), *дратуватися* (1), *сердитися* (2), *лютувати* (1), *спалахнути* (2), *палахкотіти* (1), *гніватись* (1), прислівниками *люто* (3), *сердито* (2), *злісно* (2), *роздратовано* (1), дієприслівником *лютуючи* (1), прикметниками *сердитий* (1), *дратівливий* (1), дієприкметником *знервований* (1), фразеологізмом *псувати нерви*, образними назвами *злісне почуття, настрій найчорніший*.

Кількісний аналіз іменникових номінативів дозволив виявити дві лексемні домінанти, які письменник вживає найчастіше, а, отже, є для нього найбільш влучними вербальними формами для передачі назви емоції. Це іменники *гнів* та *лють*, які вказують на сильний вияв почуття, що закодовано у значенні слів: *На сходах він дав волю своєму* ***гніву*** [3, 233]; *Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої* ***люті*** [3, 77]. У сприйнятті Валер'яна Підмогильного для означення характеру та інтенсивності перебігу емоційної реакції найбільш влучними є лексеми *киплячий, скажена* та *безсила*: *Він сам обернувся в* ***киплячий гнів****, і коли б хто штовхнув його зараз, певно дістав би по шиї* [3, 78]; *Якийсь час він товк його кулаками, грудьми, головою, нестямлячись від* ***скаженої люті*** [3, 77]. Аналогізування гніву з живою істотою здійснюється в метафоричних предикативних сполуках *лють здушила, лють проймала і зводила на уста*: ***Лють здушила*** *його, коли згадав, що це мала бути вечірка його заручин* [3, 195]; *Тільки-но він уявляв собі, що ця жінка може йому не належати,* ***лють проймала*** *його й* ***зводила на уста*** *найобразливіші слова* [3, 70].

Одиничним випадком гнів вербалізується лексемою *роздратування*: *Вона посміхнулась, і ця посмішка довершила його* ***роздратування*** [3, 81]. Подвійна номінація емоції здійснюється словосполученням *роз'ятрена злоба*: *Він зненацька обійняв її і притиснув до себе її груди з пристрастю,* ***з роз'ятреною злобою*** *та приниженням* [3, 56].

Валер'ян Підмогильний висловлює переживання гніву дієсловами *гніватися, сердитися, дратуватися, лютувати* у значенні «бути в стані розлюченості, гніву, виявляти гнів; дуже сердитися» [1, 500]: *«Та коли вона справді любить мене, – подумав він, – то не повинна дуже* ***гніватись»*** [3, 211]; *Він зітхнув і нудився аж до ночі, навіть* ***лютував*** *з несправедливості можливих неприємностей за всі ті послуги, що він родині Гнідих учинив* [3, 98]. Для номінації емоційного стану письменник використовує переносне значення лексем *палахкотіти* «бути охопленим надзвичайно сильним почуттям» [1, 698] та *спалахнути* «сильно розсердитися, скипіти» [1, 1165]: *Бо не за саму тільки образу чином на Максима він* ***палахкотів****, а й за похитнутий спокій, матеріальну руїну та втрату коханки* [3, 77]; *Степан* ***спалахнув*** *і, не підводячи до нього голови, їдко відповів: – Вуса – ще не ознака дорослості!* [3, 198].

Дієслова, які вказують на те, що щось спричиняє емоційну реакцію, слугують непрямою номінацією стану роздратування. На погляд письменника найбільш точні лексеми для опосередкованої об'єктивації переживання – *дратувати* та *оскаженити* (така форма слова відсутня у тлумачному словнику): *Найменший безлад навколо* ***дратував*** *його, коли в голову йому заходила стрункість* [3, 141]; *Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і* ***оскаженив*** *його* [3, 56]. Цю ж функцію виконує прикметник *дратівливий* «який викликає роздратування» [1, 247]: *І хлопець знову з жахом відчув, як западається між ними мовчанка, нудна,* ***дратівлива*** *мовчанка людей, яким не варто здибатись* [3, 233].

Прислівникова номінація емоції завжди супроводжується дієсловом, тобто вербалізується ситуація подвійного зв'язку, в якій переживання накладаються на діяльність людини і, разом з тим, манера виконання дії слугує вказівкою на внутрішній стан людини. В тексті використані лексеми *сердито, роздратовано, люто, злісно*: *Вона одвернулась, а Степан вискочив із хати,* ***люто*** *грюкнувши дверима* [3, 70]; *Він* ***сердито*** *надів френча й застебнувся* [3, 15]. Поєднуючи зазначені прислівники з дієсловами, що вербалізують процес мовлення, автор номінує й одночасно описує зовнішній – фонаційний – вияв емоції: *– То вступайте до МОДРу, –* ***роздратовано*** *відповів поет* [3, 157]; *– Завжди виграє, –* ***злісно*** *мовив Максим* [3, 135].

Лексеми *сердитий* та *знервований* вказують на те, що людина перебуває у стані роздратування: *– Степанку, – спитала вона, схиляючись до хлопця, – чого ти такий...* ***сердитий****?* [3, 56]; *Вранці Степан,* ***знервований*** *і невиспаний, похмуро тинявся по подвір'ї, нудився, запалював все нові цигарки, виснажуючи запаси своєї махорки* [3, 69].

Номінація емоційної реакції здійснюється також дієприслівником *лютуючи*: *Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром, його кохання виявилось фальшивим папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб.* ***лютуючи*** *і себе маючи за обуреного* [3, 58].

Маніфестація внутрішнього стану реалізується описовими назвами *злісне почуття* та *найчорніший настрій*, який конкретизується порівнянням людини з темною хмарою: *Спокійний місяць, такий, як і він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірник юнацьких мрій, втишив йому те* ***злісне почуття****, що була навіяла вулиця* [3, 30]; ***Настрій*** *у нього був* ***найчорніший****, цілий день* ***ходив він тумою****, але товаришеві весело заявив, що до хазяїв його раптом багато родичів наїхало, і він мусив поступитись на час ліжком* [3, 78].

Фразеологічний рівень презентований фраземою *псувати нерви*, яка вербалізує дію провокування емоційної реакції і актуалізує значення «дратувати, непокоїти,виводити із спокійного, урівноваженого стану кого-небудь» [4, 582]: *Справді, ця дівчина тільки* ***нерви*** *йому* ***псує****!* [3, 133].

Із вищесказаного можна зробити висновок, що номінація емоції гніву в аналізованих текстах здійснюється переважно лексемами, фразеологізми використовуються вкрай рідко. В мовній палітрі обох письменників присутні такі слова, як *гнів, лють, злоба, гніватись, сердитися, дратувати, сердито, злісно*. Ірина Вільде віддає перевагу дієслівній номінації, що становить майже 60% всіх номінативних засобів. Предикативною лексичною домінантою є слово *гніватись*. Про те, що

письменниця віддає перевагу дієвій характеристиці, свідчать індивідуально авторські образні назви *брати за зле, кипіти в комусь, чорт вогонь розложив* та трансформовані фразеологізми. Особливістю мовної канви трилогії «Метелики на шпильках» є використання автором слів, які вживалися на західноукраїнських землях на час написання твору і не фіксуються в сучасних тлумачних словниках. Це лексеми *подратований, роздразнений, подразнено, роздразнено, роздражнено*.

Для номінації емоції гніву Валер'ян Підмогильний використовує з відносно однаковою частотністю іменники та дієслова, які вживає в їх прямому значенні. Винятки становлять слова *палахкотіти* і *спалахнути*, що актуалізують у тексті свої переносні значення. Домінуючими лексичними номінативами є *гнів, лють, дратувати*. Фразеологічна вербалізація емоції здійснюється однією одиницею – *псувати нерви*. Письменник використовує також описові назви переживання *злісне почуття* та *найчорніший настрій*.

Отже, Ірина Вільде та Валер'ян Підмогильний для номінації емоції гніву використовують одні і ті ж іменники, певні дієслова та прислівники. Спільною в обох авторів є перевага дієслівної маніфестації переживання. До якісних відмінностей манери письма митців належать різні лексичні домінанти у назвах емоційної реакції, а також фразеологічні одиниці та описові номінації.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
2. Вільде Ірина. Метелики на шпильках. Б'є восьма. Повнолітні літи: Повісті. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 488 с.
3. Підмогильний В.П. Місто. Роман. Оповідання. – К.: Дніпро, 2004. – 384 с.
4. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с.
5. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 208 с.

The article raises the problem of feelings verbalization in a language, gives the analysis of nominative means of expressing the emotion of anger, defines the peculiarities of objectivation of a person's internality. The examples are taken from Iryna Vilde's and Valer'jan Pidmohylnuy's works.

Key words: *lexeme, nomination, emotion, anger.*

УДК 81'373.22
ББК 81.2Ук-3

Альбіна Ковтун

РОЗШИРЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ НАЗВ БОГОСЛУЖБОВИХ РЕАЛІЙ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ XX СТ.

Автор продовжує цикл публікацій про функціонування релігійно-християнських лексем у художньому мовленні XX ст. У цій статті розглянуто процес збагачення внутрішньої лексико-семантичної організації групи найменувань богослужбових реалій традиційними та інноваційними для сакральних понять значеннями.

Ключові слова: *лексема, сема, семна актуалізація, семне ядро, периферія значення.*

У мовознавстві існує думка про неспроможність усіх слів ставати виразними й образними [3, 25]. Однак, як стверджує В.Говердовський, навіть терміни у непрофесійному вжитку можуть ставати "образними та переносними" [2, 173]. Усі слова у мові О.Потебня поділяв на образні, або слова з яскравими значеннями (таким образність притаманна від природи), і безобразні, або слова із забутими значеннями (їх увиразнюють лише певні контекстуальні умови); розвиток мови учений справедливо вважав процесом постійного взаємопереходу образних і безобразних слів, у результаті якого перші розширюють свої значення, а другі набувають нових використань [5, 167–168]. При створенні необхідних умов для образних метаморфоз "нема слів і мовних форм, які не можуть стати матеріалом для образу. Необхідно тільки, щоб застосування їх з метою художньої образності було стилістично й естетично виправданим" [1, 119].

Останнім часом науковці особливу увагу приділяють вивченню збагачення художнього мовлення одиницями біблійно-релігійного словника. У XX ст. – в епоху активної боротьби з "релігійними упередженнями" – пласт лексики на позначення релігії та церкви називали "пережиточним" [13, 139]. Тоді державна політика перешкоджання розвитку релігійної сфери фактично призупинила функціонування означеної групи лексики як термінологічної, що не завадило інтенсивному проникненню її в українську художню літературу того періоду, оскільки для українського народу "сфера релігійних понять" завжди була "джерелом метафоричних інновацій" [11, 8]. Хоча досліджень задекларованої теми є чимало (В.Німчук, С.Богдан, М.Скаб, Л.Струганець, Н.Пуряєва, Н.Піддубна, Ю.Осінчук, Т.Берест, Ю.Браїлко та ін.), однак відомостей про функціонування назв богослужбових реалій в художніх текстах поки що мало. Так, Н.Пуряєва, вивчаючи взаємодію загальновживаної та церковно-термінологічної лексики у сфері спеціальної комунікації, вказує, що одним з виявів такого зв'язку є детермінологічні процеси церковно-обрядової лексики: "Детермінологізацію церковно-обрядових термінів (зокрема назв богослужбових предметів) зрідка супроводжувала поява відтермінологічного загальновживаного значення […] Загалом же, вихід церковно-обрядових термінів поза межі спеціального використання у загальнолітературне мовлення відбувався без зміни їхньої семантики" [6, 11]. Припускаємо, що в результаті глибинних мотиваційних зв'язків із зображуваними подіями, різноманітними ситуаціями назви богослужбових реалій у художньому мовленні утворюють ієрархію смислоутворень різної значущості. Тому завданням нашого дослідження є вивчення лексико-семантичних та стилістичних процесів в українських найменуваннях богослужбових реалій як елементів структурно-семантичної організації художнього тексту, а саме прози XX ст.

Прямі денотативні значення назв богослужбових реалій, що входять до складу лексико-семантичного ядра християнської лексики, незважаючи на тривале нав'язування державою атеїстичної ідеології у минулому столітті, функціонують в українській художній літературі минулого століття не як матеріальні архаїзми або історизми. Це, насамперед, назви предметів, до яких мовець виявляє своє

© А. Ковтун

шанобливе ставлення, напр., *образ/ікона* – 'сенс життя', 'святиня', 'благословення', 'мир', 'любов', 'предмет поклоніння', 'предмет шанування', 'предмет присягання', 'оберіг' та ін.: *На старість побачила: знечещено їхню хату, хату-святиню, де* ***ікона*** *споконвіку осяювала хліб на столі* (В.Барка); *Здається, не* ***образа****, а її розстріляв Максим* (У.Самчук). Навіть поза "рідною" комунікативною сферою (Божим Словом, богослов'ям, богослужінням) прямі актуалізації назв богослужбових реалій зберігають свою традиційно позитивну естетику: *Пахло* ***ладаном****, свіжим хлібом, супокій і затишок огортали того, хто переступив поріг* (Ю.Мушкетик). Можуть наповнювати семантику ключових слів і текстуально-синонімічні одиниці з яскраво вираженою внутрішньою формою, наприклад, *свячена вода → святиня, ладан →* ***живиця***, які допомагають письменникам передати власне світобачення чи посилити оцінку духовного світу їхніх літературних героїв: *Піди і покропи* ***святинею*** *праліс* (Р.Федорів); *[…] запах* ***живиці*** *з кадила не може перебити медвяного духу його цигарки* (В.Міняйло).

Спостерігаємо вплив колориту урочистості лексеми *корогва* у "церковному" значенні ("**Корогва**. 3. *церк.* Прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час ходу" [10, IV, 295]) на її "світські" використання ("**Корогва**. 1. *заст.* Прапор, стяг, знамено" [10, IV, 295]): *Щось урочисте було в трепеті* ***корогви****, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожних ясних обличчях […] З-за вугла виплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний* ***прапор*** *був попереду. Прокіп високо підняв свою* ***корогву****. Тепер дві* ***корогви****, з'єднавшись, попливли разом* (М.Коцюбинський). Саме таку піднесену тональність мають лексеми *корогва* і *короговка* у переносних значеннях, які добре зберігають у своїй "конототивній пам'яті" традиційну для релігійного значення "високу" експресію, як у М.Стельмаха: *Ось річка, що має чотири броди, ось і принишкле село з* ***корогвами*** *тополь […]; Перед нею, мов зелена* ***короговка****, стояла молода тополя й тримала в собі обрис осіннього сонця*, де *корогвою* називають тополі (актуалізовано окремі диференційно-периферійні характеристики: 'висота' (тополі високі, гостроверхі; полотнище прикріплене до довгого держака), 'неспокій' (зміна в повітряному просторі). Інший текстуальний сегмент із твору цього ж автора: *Обабіч липового шляху, як і колись, з пагорба на пагорб підіймалися* ***корогви*** *молодого жита*, де жито – *корогва* (залучено цілий спектр семантичних характеристик метафоризованої лексеми *корогва*, уточнених конкретизаторами: 'колір' ('золотавий' – колір жита, пшениці, вівса та інших злакових; поширене забарвлення церковних корогов); 'форма' ('складкоподібність' – здаля пагорби схожі на згини тканини корогви під вітром); 'стан' ('неспокійний' – зріюче жито пнеться вверх; полотнище корогви змінює свій зовнішній вигляд за повітряними потоками), 'рівень зорового сприйняття' ('високий' – житнє поле розміщене на пагорбах, тобто високо (за текстом); полотнища корогви кріпляться до довгого держака).

Подібне явище часткової актуалізації узуальних сем характеризує низку прикладів переносних значень інших лексем означеної групи, напр.: *Каштани, наче великі* ***паникадила****, парадно розставлені на вулиці, встромлені в чорну, зволожену травневим дощем землю* (І.Багряний). Тут структура релігійної лексеми *паникадило* зазнала відповідних семантичних зрушень: розщеплення диференційної семи 'підставка для свічок у церкві' → модифікація розщепленої семи 'пристрій' → 'підставка для квітів' (квітучий каштан) + варіація диференційно-периферійних сем: 'урочистість', 'ошатність', 'пишність', 'святковість', 'краса', 'чимала кількість (про квіти-свічки)'. *Нахилився, але зірвав скромну квіточку чебрика-материнки. Притулив до уст. "І пахне ж! Яко* ***кадило*** *перед тобою, Господи!.."* (Н.Королева) – розщеплення семи 'церковний металевий посуд' з наступною модифікацією: 'посуд'→ 'містилище' (квітка) + варіація диференційно-периферійних сем: 'специфічний запах', 'зцілювальна сила', 'оберіг'.

Збільшення яскравості деяких диференційних чи периферійних (імпліцитних, ймовірних, невиразних чи інших, залежно від значеннєвої релевантності в певному текстуальному фрагменті) сем на тлі утрати окремих ядерних сем є специфічною ознакою метафоризованих актуалізацій богослужбових найменувань і особливо тих, що входять до порівняльних конструкцій (останніх у художньому мовленні XX ст. більше). Напр., лексеми *ікона* та *образ* стають об'єктами порівнянь у порівняльних конструкціях для таких суб'єктів: ***обличчя жінки*** ('краса'[1], 'досконалість', 'таїнство'): *Обличчя в неї гарне, з тонкими рисами, немов старовинна, хорошого письма* ***ікона*** (М.Стельмах); ***хлопець*** ('краса', 'об'єкт пильної уваги'): *А їй-богу, гарний парубок!.. І втупився на тебе, як на* ***образ*** (В.Міняйло); ***людина*** ('об'єкт поклоніння'): *"Що ти, батюшко, колінкуєш переді мною, наче перед* ***іконою****,* ***образом Божим****? Я – тільки людина* (В.Дрозд); ***портрет Шевченка*** ('об'єкт шанування'): *Чиста, затишна, маленька хатина… з маленьким портретом Шевченка, що висів біля покуття, мовби* ***образок****, під королівськими рушниками* (І.Багряний); ***дзеркало*** ('дорогоцінність', 'об'єкт пильної уваги'): *Лице його розтягала блаженна посмішка, а в руках він тримав, як* ***ікону****, Руденкове люстро* (І.Багряний); ***місяць*** ('вічність', 'спокій', 'незмінність'): *Ночами мідяний місяць. як і всі роки, як і завжди, спокійно висів, немов* ***образ****, над садами та гаями* (У.Самчук).

Посилення всього семантичного ядра (цілого "пучка" елементів, які не є дифузними, а приховані у глибині семантики [7, 92]) замість окремих сем у переносних актуалізаціях відбувається за умови символотворення (через уособлення, синекдоху, метонімію, метафору [4, 200]). Так, з-поміж найменувань богослужбових реалій 'символом християнської віри' українці вважають *хрест, образ, ладан*: *Прийде час, я кину клич, я поведу вас вперед – з мечем в руці і* ***хрестом*** *на серці. Всемогутній бог допоможе нам* (О.Гончар); *[…] замість святого* ***образа*** *стоїть сумнів перед моїми очима* (У.Самчук); *Стривай! Он ховається за спинами бранок пишногубе створіння, вилите з меду та з їхнього проклятущого* ***ладану*** … (В.Яворівський).

Головною специфічною ознакою функціонування найменувань богослужбових реалій у художній прозі періоду атеїстичної деформації релігійної свідомості українців (подекуди й постатеїстичної) є **нетрадиційне** увиразнення

[1] Тут і далі вказано спільні семи для об'єкта і суб'єкта порівняння.

окремих структурних ознак предметно-логічного змісту і використання їх у незвичній експресивно-стилістичній тональності. Так, у романі У.Самчука "Марія" літературний герой зухвало й безжалісно розправляється з найдорожчою святинею своєї матері – образом, що є її 'сенсом життя', 'макросвітом', 'символом християнської віри'; для нього ж ікона – це 'фетиш', 'старий світ', 'об'єкт насмішки', 'перешкода для кар'єрного зросту' тощо. Герой замість "рідних" для українців назв *образ* чи *ікона* обирає *ідол*: – *Ну что ж, мать? Чево таращіш глаза? Ідола твоєво разстрєлял?* – *і додав мерзотну лайку.*

Для окремих персонажів радянської прози ікона чи хрестик – це тільки 'коштовна річ (якщо виготовлена з дорогого матеріалу)' (*Бач, аж до хвороби вихолоджено, потім знято з них золоті святиньки:* ***хрестики та іконочки****, а дано шматки їжі і ними добито* (В.Барка); 'модна річ' (***Ікони?*** *Це тепер модно. Навіть модніше за абстракції* (П.Загребельний); 'звичайний предмет' (*Людина живе, збирає річ до речі,* – ***ікони*** *і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все* (Ю.Мушкетик); 'знаряддя залякування' (*Кажуть, як батіг загубить, то* ***хрестом божим*** *нагрудним коняку поганяє, як налигачем* (Гр.Тютюнник); 'непотріб' (*Навіщо в нас на покуті оті замурзані дошки? Вони ж, мовляв, уже й не* ***ікона****, а якась облуплена, закурена гонта...* (О.Копиленко).

Лексикографічні джерела вказують на один із синонімів лексем *ікона* та *образ* – *богомаз* як особливий вид ікони, намальованої малярем-іконописцем [10, I, 209], "ремісничої роботи" [9, I, 641]. Однак у контексті, наприклад, У.Самчука очевидними є нагнітання експресії та вияв негативної оцінки у структурі лексеми *богомаз*, незважаючи на те, що словники не фіксують конотативного компонента: хоча образи у хаті Корнія та Марії (роман "Марія") справді були ручної роботи ("дутий київський образ"), та ніхто у творі жодного разу не називає їх *богомазами*. Тільки для сина Максима письменник з-поміж синонімічного ряду *ікона, образ, боги, богомаз* обирає останній варіант: – *Знаєш що, старик! Вот бачу у тебе* ***богомази*** *вісять... Чи не варто їх послати у п'ячку?..* Знахабнілий Максим використовує це слово для вияву глумливого ставлення до релігії, що стала сенсом життя його батьків. Як відомо, *богомазом* називають ще й іконописця ("І. Той, хто малює ікони; іконописець" [10, I, 209]), проте ця лексема уже давно набула негативного забарвлення: "2. Плохой живописецъ, маляръ" [9, I, 79]. Герой І.Багряного, щоб не образити творця ікон, уникає слова *богомаз*: – *То ви що...* – *він хотів сказати "і* ***богомаз?****", але не сказав цього слова, а сказав після павзи інше:* – *"й богів малюєте".* Припускаємо, що винижнення такої конотації у семантичній структурі релігійної лексеми *богомаз* у значеннях "ікона" та "іконописець" відбулося під впливом нерелігійного значення лексеми *богомаз*, підтриманого дієсловом *мазати* ("2. *розм.* Те саме, що бруднити. 3. *зневажл.* Невміло, погано малювати" [10, IV, 595]).

Для нетрадиційних переносних актуалізацій найменувань богослужбових реалій у художній літературі XX ст., як і для традиційних переносних, є трансформація розщеплених архісем: *Коли їм* (росіянам. – *А.К.*) *забрали одні* ***ікони****, вони знайшли собі інші [...]* (О.Забужко) – 'християнський символ' → 'символ' → 'ідея' → 'ідеологія' + негативно-оказіональна сема 'тимчасовість'.

Частково актуалізовану архісемну ознаку 'потужне джерело тепла і світла' лексеми *сонце* переносять на релігійну лексему *панікадило*: *Він бачить, як сонце обернулося в* ***паникадило*** *в чорному, сажному зеніті й присвічує богові руїни, які той вергає з чадного неба ... тисячі тонн гарячого металу...* (І.Багряний.). Позитивна узуальна ознака 'джерело світла' лексеми *панікадило* втрачає системний характер: 'джерело світла' → 'слабке джерело світла' → 'малокорисне джерело світла' → 'шкідливе джерело світла'.

Несподіваний інтерпретаційний ракурс має лексема *хоругва*: *[...] всі решта йшли з тими портретами* (Сталіна. – *А.К.*), *що їх неслося, як* ***хоругви*** *супроти сил нечистих* (У.Самчук). Для побудови містка між образом і поняттям на основі зближення заперечення звичного актуалізовано сему 'захист', спільну для лексем *хоругва* і *портрет Сталіна*. Подібний детермінологічний процес: *Думаєш, фашисти принесуть* ***ладан*** *і* ***смирну****. Болячку і погибель принесуть вам, усім холуям і запроданцям* (М.Стельмах).

Лексема *кадило* давно стала основою творення багатьох частовживаних фразеологізмів, наприклад: *роздмухувати (роздувати) кадило* – "1. Створювати навколо чогось галас, розмови, балачки. 2. Розширювати яке-небудь починання" [12, II, 748]; *не поможе ні кропило, ні кадило* – "Уживається для вираження повного заперечення змісту слова допомагати; зовсім не (допомагати)" (синонім до фразеологізму "як (мов, ніби *і т. ін.*) мертвому (умерлому) кадило" [12, I, 360] і т. ін. Фразеологізми з лексемою *кадило* дають негативну оцінку поведінки людей, на відміну від тих словосполучень, які за формальним складом компонентів дублюють склад фразеологізмів з означеною лексемою, зберігаючи при цьому вільні граматичні зв'язки, порівн.: – *Прислужував він справою: [...] носив ставники, тримав на вечірнях єлей, і краще за нього ніхто не вмів* ***роздмухувати кадило*** (Б.Антоненко-Давидович); – *Новий цех організовуватиму [...] Спершу це не цех буде, а так – невеличка установка. А там подивимось. Проте мені вже видно: таке* ***кадило роздмухаємо****...* (Ю.Шовкопляс).

У художніх текстах XX ст. функціонує низка словосполучень з лексемами *кадило* і *кадильниця*, які також можуть бути сприйняті як сталі, наприклад: *взяти кадило до рук* – "стати священиком" (*Мій крок, каже, вимушений, це через вас, каже, мене тягне* ***кадило взяти до рук****, або бути в гурті тих, що по міських бульварах іржуть по-конячому* (О.Гончар)); *махати кадилом/кадильницею* – "бути/служити священиком" (*Але там хлопа вчили не* ***кадилом махати*** *... – і урвав мову* (І.Багряний); – *Що не сказати, а велося тут і про честь Підменчульського –* ***кадильницею*** *при требі* ***вимахав****, а якогось книша, бодай пончика, пампушки не скуштував* (І.Чендей).); *стерегти вогонь в кадилах* – "служити священиком; підтримувати життєдіяльність церкви" (*А яка користь від тих, що* ***стережуть вогонь в кадилах****, яка слава від них рідному краєві*? (Р.Федорів).

Продуктивним способом функціонування назв богослужбових реалій в літературі XX ст. є іронізація. Так, запах хвойного соку одним літературним героям нагадує приємний аромат ладану, який вони називають *живицею*, збагачуючи при цьому системне значення лексеми *ладан*, інші

іронічно замінюють *ладан* французьким словом *парфуми*, нейтралізуючи сакрально-значеннєві асоціати цієї церковно-обрядової назви, порівн.: *Червонясте, по-осінньому линяве його проміння навскіс лежить поміж соснами [...] точить з подряпин та надчухрів густу жовтогарячу* ***живицю****, і від неї в бору пахне ладаном* (Гр.Тютюнник); *Та барахло яке ж прекрасне – ряси, свічки, паникадила, парфуми й ціле барило горілки* (О.Копиленко). Обидва використання функціонують завдяки актуалізації семантичної ознаки 'запах', однак уточнюють її по-різному: 'приємний' і 'неприємний'.

Трансформуючи позитивну сему 'життєдайність' у негативну – 'гидота', О.Копиленко стикає дві стилістично несумісні одиниці *свята вода* й *помиї* (спільна ознака – 'рідина'): *Святи його, братва,* ***святою водою!***– *гукнув Македон, регочучи, і раптом надів на голову цеберку з помиями*. Таке енантіосемічне явище вважаємо спробою письменника збагатити свій твір експресією, дати повнішу оцінку вчинків та рівня "вихованості" літературного героя. Так само характеризуємо й авторський прийом епатування читача "осучасненими" формами божби чи залучення сакральних лексем до контекстів зі стилістично невідповідним оточенням: – *Та не бреши!..* – ***Хрест*** *на церкві, комин на хаті, що я...* (У.Самчук); *...він носився з своїми* ***іконами*** *як дурень з ступою* (П.Загребельний).

Отже, художнє мовлення XX ст. засвідчило вихід релігійно-християнських найменувань за межі традиційної моделі сполучуваності, що сприяло збагаченню внутрішньої лексико-семантичної організації групи найменувань богослужбових реалій традиційними та інноваційними для сакральних понять значеннями.

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
2. Говердовский В.И. Коннотация терминологичности // Значение и его варьирование в тексте: Сб. науч. тр. – Волгоград: ВГПИ, 1987. – С. 170–175.
3. Ефимов А.И. Некоторые задачи изучения образной речи // Русский язык в школе. – 1960. – № 3. – С. 25–31.
4. Лесин В.М. Літературознавчі терміни. – К.: Рад. шк., 1985. – 252 с.
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
6. Пуряєва Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2001. – 20 с.
7. Скляревская Г.Н. Метафора – "свернутое сравнение"? // Проблемы семантического анализа лексики: Тез. докл. Междунар. конф. – М.: Русские словари, 2002. – С. 90–93.
8. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібр. ред. журн. "Киевская старина"; упоряд., з дод. власного матеріалу, Б.Грінченко. – Репринтне вид. – К.: Лексикон, 1996.
9. Словник синонімів української мови: У 2-х т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001.
10. Словник української мови : В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
11. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – 115 с.
12. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. – 2 вид. – Т. 1–2. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.
13. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.

The authors continues a series of articles on functioning of the religious Christian lexemes in the 20th century literary speech. This article describes the enriching of the internal lexical-semantic organization of the divine service terms with the notions with the traditional and innovative meanings.

Key words: *lexeme, seme, seme actualization, seme nucleus, periphery of meaning.*

УДК 81'373.46
ББК 81.2Ук-3

Ольга Афанасьєва

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ДЕВІАЦІЇ У ТЕКСТАХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

У статті розглядаються особливості лексико-семантичних девіацій, виявлених у юридичних текстах, зокрема чинних українських кодексах.

Ключові слова: *нормативно-правовий текст, девіація, мовна аномалія, семантична сполучуваність.*

Одним із важливих завдань сучасної лінгвістики є системний опис функціональних характеристик різнорівневих мовних одиниць, які вживаються у мовленнєвих конструктах різних типів. У зв'язку із цим особливої ваги набуває поняття мовної норми як такого системоорганізаційного чинника, що актуалізується як для всього простору мовленнєвої практики, так і для кожного дискурсивного типу зокрема. Наукова традиція вивчення об'єктів у їх протиставленні явищам спільного для них онтологічного класу спричинила посилення інтересу лінгвістів до різноманітних мовних відхилень від норм, аномалій, аберацій, тобто комплексу мовних феноменів, які український лінгвіст Ф.С.Бацевич запропонував об'єднати єдиним терміном "девіація"[6, 17–21].

У науковій літературі проблема визначення поняття мовних аномалій, їх класифікація перебувала в центрі уваги зарубіжних і вітчизняних дослідників. Це праці Ю. Д. Апресяна, Н. Д. Арутюнової, Ш. Баллі, Ф. С. Бацевича, В. З. Дем'янкова, І. М. Кобозєвої, Н. І. Лауфер, Т. В. Радзієвської, О. О. Селіванової, А. Фрея, Н. Хомського та ін., у яких об'єктом лінгвістичних студій були переважно тексти художнього стилю, тоді як інший текстовий матеріал досліджувався дуже рідко.

Ми досліджували семантичні девіації у текстах українських нормативно-правових актів (далі – НПА), збережених у електронному корпусі "Законодавство України", який є частиною Українського національного лінгвістичного корпусу, створеного в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України.

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі мовні аномалії досліджувалися мовознавцями у рамках різних ділянок лінгвістичної науки – семантичної теорії, комунікативної лінгвістики, лінгвопрагматики і т.п. Так, Н.Хомський, вивчаючи мовні аномалії паралельно із системним аналізом

© О. Афанасьєва

граматичної будови речення, кваліфікував їх як прояви неточної роботи не тільки мовленнєвих, але й мисленнєвих механізмів людини. Американський учений виділив три загальних типи порушень структури речення: суто синтаксичні, суто семантичні і проміжні, семантико-синтаксичні [14, 72–73]. Розглядаючи аномальні випадки вживання слів як діалектичний процес становлення норми і, зважаючи на когнітивно-світоглядну природу мови, світопорядку як такого, Н. Д. Арутюнова фокусує увагу на групах мовних одиниць, які найчастіше передають семантичні аберації: параметричній лексиці, словотворчих засобах, заперечних синтаксичних конструктах та ін. [2, 75–90]. І. М. Кобозєва пропонує залучати до вивчення аномальних мовних явищ дані комунікативної та функціональної лінгвістик. Дослідниця наголошує на тому, що девіації виникають на семантичному рівні висловлювання, тобто при побудові його внутрішньої структури. На її думку, девіантність певного мовного явища прямо залежить від ілокутивних намірів комуніканта і типу дискурсу, в рамках якого відбувається процес спілкування [9, 194–195]. Подібних поглядів дотримується й Ф. С. Бацевич, який не тільки створив найбільш повну, на нашу думку, класифікацію відхилень від мовних норм, а й представив єдиний термін на позначення поняття аномальності та його дефініцію – "мовна (мовленнєва) девіація". Цей термін охоплює різноманітні типи порушень власне мовних норм, мовленнєвих конвенцій, стратегій мовлення, імплікацій та імплікатур дискурсу тощо в "нормальних" станах свідомості [6, 18].

У процесі аналізу НПА з'ясувалося, що їх тексти повинні відповідати ряду специфічних вимог, серед яких – максимальна точність та однозначність, простота, семантична повнота, ненадлишковість інформації, експресивна нейтральність та ін., недотримання яких призводить не тільки до порушення мовних норм, а й до неадекватного тлумачення правничих текстів, що в свою чергу може спричинити непередбачувані для людини і суспільства в цілому наслідки, адже, як зазначає український мовознавець Т. В. Радзієвська, "у сфері циркуляції ділових документів учасники комунікації виступають як партнери в діловому спілкуванні, закони й правила якого характеризуються імперативністю. а відхилення від них розцінюються як серйозні комунікативні помилки, здатні призводити до руйнації спілкування"[11,10].

Встановлюючи класифікаційні ознаки аномальних явищ у текстах НПА, ми спиралися і на класичне розуміння аномалій як відхилень від норми на певному мовному рівні, і на результати комунікативно-когнітивного підходу, в межах якого визначаються причини та механізми виникнення певної девіації. Тяжіння текстів НПА до "замкненості", захищеності від нескінченної можливості інтерпретацій, своєрідна канонізація їх структури дозволяють експлікувати девіації саме як відхилення на певному мовному рівні. Тому наша спроба визначити таксономічні ознаки девіацій у текстах НПА виглядає таким чином:

I. Девіації, не пов'язані із мовним оформленням текстів нормативно-правових актів:

1) логічні; 2) онтологічні.

II. Лінгвотекстові девіації:

1) лексико-семантичні;

2) граматико-семантичні;

3) функціонально-семантичні.

Девіації першого типу не пов'язані із відхиленням від мовних норм, оскільки їх наявність у тексті не зумовлюється внутрішньотекстовими чинниками, а спричинена кореляцією в системі екстралінгвістичний/інтролінгвістичний світ чи наявністю у висловлюваннях формально-логічних або ж семантико-логічних протиріч. Тексти, що містять девіації даного типу, можуть бути побудованими лінгвістично правильно, проте або містити інформацію, яка викривлює факти реальної дійсності, суперечить їм, або ж зовсім не містити конструктивної інформації.

Лінгвотекстові девіації експлікуються передусім із певного мовного рівня тексту і пов'язані із мовною (мовленнєвою) компетенцією адресанта. Вони являють собою порушення власне мовних норм та комунікативних конвенцій, прийнятих для юридичного дискурсу.

Серед лінгвотекстових аномалій, виявлених у структурі текстів НПА, одну з найбільш численних груп становлять лексико-семантичні девіації. Аномалії такого роду виникають на етапі заповнення фреймових елементів пропозитивної структури майбутнього висловлювання конкретним лексичним матеріалом, дібраним мовцем із власного лексикону з урахуванням мети та умов здійснення комунікативної ситуації. Проте не завжди слова, уведені учасником спілкування у текст, адекватно передають закладений у пропозиції смисл, виводячи його на рівень зовнішньосинтаксичних структур із власною системою відношень та закономірностей, характерних для кожної конкретної мови. Це призводить до зрушень у семантичній структурі висловлювань, небажаних конотацій, а інколи – й спотворень змісту комунікативних одиниць.

Показником аномальності тексту на лексико-семантичному рівні може бути **неадекватність вживання терміна** або термінологізованої у межах юридичного дискурсу лексеми. Прикладом неадекватного вживання терміна є таке висловлювання: *"Лісовпорядкування передбачає: ландшафтні, ґрунтові, лісотипологічні, лісобіологічні та інші **обстеження** і дослідження **лісових природних комплексів**."* (Лісовий кодекс України, розділ 4, глава 8, стаття 46). Невідповідною семантиці речення є лексикалізація субстантивного предиката у вигляді терміна *обстеження*, який використовується переважно тоді, коли йдеться про живих істот; до того ж вживання його поряд із терміном широкої семантики *дослідження*, одним із семних компонентів значення якого є *огляд (обстеження)*, вказує на надмірну лексикалізацію пропозитивної структури висловлювання.

Цей термін неправильно вжито в іншому тексті: *"Стаття 378. Проведення **митних обстежень**. **Митне обстеження** проводиться у присутності посадових осіб підприємств, зазначених у частині першій цієї статті. Посадові особи митних органів мають право запросити до участі у **митному обстеженні спеціалістів**. Про проведення **митного обстеження** складається протокол за формою, що встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі митної справи."* (Митний кодекс України, розділ 19, глава 60, стаття 378). Відповідним даному контекстові був би термін *митний огляд*; до того ж у другому реченні наведеного тексту наявна інформаційна лакуна, оскільки залишається

невідомим, яких саме спеціалістів мають право запрошувати до участі у митному огляді.

У тексті *"Законом можуть бути визначені галузі господарювання та/або території, в яких встановлюється загальний **розмір участі** іноземного інвестора, а також території, на яких діяльність підприємств з іноземними інвестиціями обмежується або забороняється, виходячи з вимог забезпечення національної безпеки"*. (Господарський кодекс України, розділ 2, глава 11, стаття 116, пункт 5) допущено неточність при лексикалізації предиката другого порядку, співвідносного із субстантивом *розмір*, який може застосовуватися лише до об'єктів із фізичними характеристиками, які піддаються вимірюванню, обчисленню і т.п.; з іменником *участь*, якому не властиві означені характеристики, вважаємо нормативним вживання терміна *обсяг*.

Інколи неадекватність терміна зумовлена його паронімічними відношеннями у мові: *"Надання засудженому щорічної відпустки за основним місцем роботи не зупиняє виконання **покарання у виді** громадських робіт"*. (Кримінально-виконавчий кодекс, особлива частина, розділ 2, глава 8, стаття 37, пункт 2). Тут відбулася заміна адекватного контексту кліше *у вигляді* на паронімічний вислів *у виді*, який має зовсім інше значення.

Прикладом **неуніфікованості юридичної термінології** є наступна стаття закону: *"Забруднення і засмічення територіальних і внутрішніх морських вод внаслідок **скидів** із суден, здійснених без дозволу спеціально уповноважених на те державних органів або з порушенням встановлених правил, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб від тридцяти п'яти до сімдесяти неоподатковуваних доходів громадян. Неповідомлення адміністрації найближчого порту України про проведене внаслідок крайньої необхідності без належного на те дозволу **скидання** у море шкідливих речовин з судна або іншого плавучого засобу, повітряного судна, платформи чи іншої штучно спорудженої у морі конструкції, а у випадках **скидання** з метою поховання – і органу, який видає дозволи на таке **скидання**, одразу після здійснення або у ході здійснення такого **скидання** – тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб судна або іншого плавучого засобу від сорока до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян."* (Кодекс України про адміністративні правопорушення, розділ 2, глава 7, стаття 59-1). У одній статті нормативно-правового акта на позначення одного явища вжито два різних терміни – *скид* і *скидання*, що є неприпустимим з огляду на вимогу ідентичності та уніфікованості термінологічної системи юриспруденції; доцільним буде вживання єдиного терміна *скидання* – субстантивного предиката із яскраво вираженою семою процесуальності, який адекватно "вписується" у семантичну структуру висловлювання. Ще одним суттєвим недоліком наведеного правового тексту є його синтаксична будова, надміру обтяжена численними підрядними компонентами, що значно ускладнює розуміння закону та його тлумачення.

Одним із різновидів лексико-семантичних девіацій у текстах НПА є **порушення законів сполучуваності**. Як зазначає Ю.Д.Апресян, сполучуваність слова визначає його синтагматичні відношення у мовному потоці і не обов'язково залежить від власне лексичного значення слова, тобто може не мати під собою логічної основи і бути ідіоматичною. Сполучуваність, як ніяка інша семантична категорія, тісно пов'язана із особливостями кожної конкретної мови, закономірностями добору лексичного матеріалу для побудови певних граматичних конструктів. Порушення таких внутрішньомовних закономірностей при творенні мовних синтагм призводить до їх некоректності [1, 61].

Закони сполучуваності слів порушені у такому тексті: *"Наймач житла у багатоквартирному житловому будинку має право користуватися **майном, що обслуговує будинок**."* (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 59, стаття 812, пункт 3). *Майно* – це предмети матеріального світу, що можуть належати кому-небудь, бути у чиємусь володінні; у семантичній структурі речення дана лексема виконує роль пацієнса, отже, здійснювати певну функцію – *обслуговувати будинок* – не може. Нормативною вважаємо таку побудову даного компонента висловлювання – *майном, що знаходиться у власності будинку*.

Іноді порушення законів сполучуваності призводить до парадоксальності висловлювання: *"Суддя, встановивши, що **заяву** про вжиття запобіжних заходів подано без додержання вимог, викладених у статті 43-3, або **не оплачено державним митом**, виносить ухвалу про **залишення заяви без руху**, про що повідомляє заявника і надає йому строк для виправлення недоліків."* (Господарський процесуальний кодекс, розділ 5-1, стаття 43-5). Мито – це грошовий збір, який справляється державою за певний вид послуг, отже, фраза із тексту означає, що заяву не оплачено державним грошовим збором, тобто фактично державний службовець вимагає оплати за прийняття до розгляду заяви у самої держави. Абсурдність висловлювання усувається правильною побудовою конструкції – ***заяву** про вжиття запобіжних заходів подано без додержання вимог, викладених у статті 43-3, або **за неї не сплачено державне мито***. Девіантним у наведеному реченні є й словосполучення *залишення заяви без руху*, оскільки заява – це документ, який не рухають, а розглядають; тому семантично грамотним вважаємо словосполучення *залишення заяви без розгляду*.

Одним із різновидів лексико-семантичних девіацій у текстах НПА є **скорочення пропозитивної структури висловлювання**, тобто незаповнення актантних ролей предикатів конкретним лексичним матеріалом. При цьому приблизний смисл висловлювань є зрозумілим, але не зовсім повно, що є неприпустимим для юридичних текстів.

Пропозитивну структуру висловлювання скорочено у такому тексті: *"При задоволенні цивільного позову суд до набрання вироком законної сили може **постановити про вжиття** заходів до забезпечення цивільного позову, якщо таких заходів не було вжито раніше."* (Кримінально-виконавчий кодекс України, особлива частина, розділ 3, глава 19, стаття 136, пункт 1). Тут не лексикалізовано фрейм пропозитивної структури, що семантично співвідноситься із актантом предиката *постановити*; семантично повною дана структура може виглядати так – *винести постанову* або *винести ухвалу про вжиття заходів...* . Скорочення пропозитивної структури висловлювання може призвести до утворення логічної лакуни у висловлюванні: *"За наявності достатніх підстав для розгляду справи в судовому засіданні суддя, не вирішуючи наперед*

***питання про винуватість**, виносить постанову про призначення справи до судового розгляду."* (Кримінально-процесуальний кодекс України, розділ 3, глава 23, стаття 245). По-перше, сумнівним є термін *винуватість*, оскільки довідкова юридична література фіксує лише синонімічний йому термін *вина*; по-друге, стаття закону логічно не прив'язується до особи чи групи осіб, які проходять у справі, оскільки валентна позиція слова *вина* залишається відкритою, отже – вільною для домислів та тлумачень, небажаних для законодавчого акта.

Трапляються у текстах НПА приклади зворотного процесу – **надлишкової лексикалізації пропозитивної структури висловлювання**: *"**Злочином** є передбачене цим Кодексом **суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.**"* (Кримінальний кодекс України, розділ 3, стаття 11, пункт 1). Зайвим у семантичній структурі даного висловлювання вважаємо атрибутив *винний*, оскільки характер діяння адекватно експлікується із семантики інших лексичних одиниць, що входять до структури речення. Іноді надлишкова лексикалізація пропозиції зумовлена наявністю у висловлюванні синонімічних структур різних граматичних типів: *"Управитель, якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником **цього майна, яким він володіє**, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном. Договір про управління майном не тягне за собою переходу права власності до управителя на майно, передане в управління."* (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 70, стаття 1033, пункт 5). Вказівний займенник *цей* та підрядне речення *яким він володіє* містять абсолютно синонімічну стосовно слова *майно* інформацію, тому їх вживання в одному тексті є семантично невиправданим; доцільним вважаємо залишити вислів із більш конкретним значенням: *майно, яким він володіє*.

Отже, серед лексико-семантичних девіацій, виявлених у текстах нормативно-правових актів, найчастіше зустрічаються такі різновиди: неадекватність вживання термінів, порушення законів сполучуваності, неуніфікованість юридичної термінології, скорочення та надмірна лексикалізація пропозитивної структури висловлювання. Перелік виділених нами видів лексико-семантичних девіацій у текстах нормативно-правових актів не є вичерпним і потребує доповнень та уточнень, що відкриває горизонти для подальших досліджень у цьому напрямку.

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка). – М .: Наука, 1974. – 367 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: УРСС, 2001. – 416 с.
4. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Л.: ПАІС, 2005. – 263 с.
5. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 278 с.
6. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
7. Демьянков В.З. Логические аспекты семантического исследования предложения // Проблемы лингвистической семантики. – М.: ИНИОН АН СССР, 1981. – С.115–132.
8. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 352 с.
9. Кобозева И.М. Прагмасемантическая аномальность высказывания и семантика модальных частиц // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990. – С. 194–203.
10. Кобозева И.М., Лауфер Н.И. Языковые аномалии в прозе А.Платонова через призму процесса вербализации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. – М., 1990. – С. 125–138.
11. Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації / М.М.Пещак (ред.): НАН України, Інститут української мови. – К., 1993. – 191 с.
12. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2004. – 336 с.
13. Фрей А. Грамматика ошибок. – М.: УРСС, 2006. – 304 с.
14. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 259 с.

The article is devoted to special features of lexical-semantic deviations in texts of Ukrainian laws, in particular – in valid codes.

***Key words:** text of law, deviation, language anomaly, semantic compatibility.*

УДК 81'373.22
ББК 81.2Ук-3

Наталія Павликівська

НАЗВИ РОСЛИН ЯК ОСНОВА ДЛЯ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПСЕВДОНІМІВ
(на матеріалі літературно-мистецьких псевдонімів XX століття)

Стаття продовжує цикл публікацій автора з української псевдонімії XX століття. У ній розглянуто найменування, сформовані на основі номенів на позначення рослинного світу (фітономенів).

***Ключові слова:** псевдонім, номінація, апелятив, фітономен.*

Псевдонім є вигаданим ім'ям, яке використовує автор замість свого справжнього імені та прізвища. Відповідно до співвіднесеності з іменованими об'єктами псевдоніми, як й інші пропріальні одиниці, підлягають певній структуралізації і термінологізації. Структуру класу псевдонімів визначив П.Чучка. Її окреслює сфера функціонування псевдонімів. В українців виділяються псевдоніми літературно-художні (або поетичні), публіцистичні, громадсько-політичні, кримінальні.

В Україні до псевдонімів зверталися письменники ще в XVI ст. А складні й важкі умови суспільно-політичного життя XIX – поч. XX століття змушували письменників, журналістів, критиків й інших діячів культури ховати свої справжні імена та прізвища за псевдонімами. Щоб уникнути переслідувань з боку влади, обійти цензуру, вони прагнули зберегти своє інкогніто. Поширилася псевдонімія в Україні у зв'язку з суспільно-політичними умовами XX століття. Цьому сприяли революційні рухи доби Української Держави та Української Народної Республіки, Друга світова війна, національно-визвольні змагання 30–50-х років. Псевдоніми використовувалися в радянському підпіллі та партизанському середовищі, були дуже поширені серед членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та вояків Української Повстанської Армії (УПА). Кожен оунівець мусив мати принаймні один псевдонім, а "коли псевдоніми

© Н. Павликівська

ставали відомі відповідним службам режимів, що існували на теренах дії ОУН-УПА, носії конспіративних імен змушені були їх міняти" [1, 36]. У XX столітті псевдонімами користувалися письменники, художники, музиканти, актори, співаки. Проте в XX ст. таке "переодягання" у діячів культури перетворилося у своєрідну гру. Перед автором не стояло уже питання про те, виступати йому від імені чоловіка чи жінки, титулованою чи не титулованою особою. Він звертається до псевдоніма тому, що так прийнято, що всі беруть собі псевдонім [4, 138].

Псевдоніми стали предметом наукових досліджень літературознавців, істориків, бібліографів, лінгвістів. Українські псевдоніми висвітлені в працях О.Дея, В.Еппеля, П.Чучки, В.Німчука, М.Лесюка, О.Петрової. Проте спеціальних монографічних досліджень української псевдонімії ще не було.

Об'єктом нашого дослідження стали українські літературно-мистецькі, громадсько-політичні, кримінальні псевдоніми XX століття. Для нас цікавим є виявити спільні та особливі риси номінації та структурної організації псевдонімів різних класів у межах тривалого часового періоду.

Важливим при розгляді номінаційних особливостей псевдоніма є питання про вибір номінативних форм. Цей вибір обумовлений як загальними закономірностями виникнення лексичних одиниць, так і специфікою засобів вторинного називання. Як псевдоніми використовуються готові слова або створюються нові. Використання готових лексичних одиниць для позначення денотата характеризується широким застосуванням антропонімів (імен, прізвищ, імен та по батькові), топонімів (гідронімів, ойконімів, оронімів), міфонімів, астронімів та апелятивів. Псевдоніми, сформовані шляхом онімізації апелятивної лексики, становлять більшість як у літературно-мистецькій, так і у громадсько-політичній псевдонімії.

У пропонованій статті ми розглянемо особливості номінації літературно-мистецьких псевдонімів, зокрема тих, за основу яких правили назви рослин (фітономени).

Джерелом досліджуваного матеріалу слугували "Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)" О.І.Дея; "Нові матеріали до Словника псевдонімів" В.Еппеля; Енциклопедія Українознавства [В 11-ти т. – 1966–1984 рр.]; Українська літературна енциклопедія. В 5-ти томах [Т.1. – К., 1988; Т.2. – К., 1990]; Українські письменники. Біобібліографічний словник [В п'яти томах. Т.2. – К., 1963; т.3. – К., 1963; т.4. – К., 1965; т.5. – К., 1965].

Репрезентативну групу в неофіційному антропоніміконі діячів культури становлять назви, що сформовані від ботанономенів. Це, насамперед, номени на позначення **лісових та садових кущів**: *Явір*[1] – Федюшко, Микола; *Явір* – Слюнін, Павло; *Явір* – Самійленко, Віталій; *Явір, Петро* – Залозний, Петро (пор. *явір* – дерево родини кленових з великим п'ятилопатевим листям – ВТС, 1421); *Ясінь, Павло* – Федюк, Павло; *Ясен, Ю* – Лавриненко, Юрій (пор. *ясен* – дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною, яку використовують на різні вироби – ВТС, 1425); *Бук, Р.* – Молякевич, Дмитро (пор. *бук* – листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною – ВТС, 66); *Берізка* – Заклинська, Осипа; *Берізка, Галина* – Бровченко Галина; *Береза, К.* – Ганицький Михайло (пор. *береза* – лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцеподібним листям – ВТС, 48); *Сосна, Роман; Сосна, Р.* – Бойко Максим (пор. *сосна* – 1. Вічнозелене хвойне дерево, перев. з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеличкими шишками – ВТС, 1163); *Берест, Борис* – Ковалів Борис (пор. *берест* – 1. Листяне дерево з коричнево-сірою корою і овальними, загостреними на кінці листками – ВТС, 48); *Верба, Антон* – Середницький, Антон (пор. *верба* – дерево або кущ із гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними в сережки одностатевими квітками – ВТС, 82); *Граб, К.* – Новиченко, Леонід (пор. *граб* – листяне дерево або кущ родини березових із гладенькою сірою корою – ВТС, 185); *Клен, Юрій* – Бургарт, Освальд; *Клен, Василь* – Півторадні, Василь; *Клен, В.* – Комаринський, Володимир (пор. *клен* – дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й глибокими вирізами – ВТС, 433); *Осика, М.* – Лопатинський Юрій (пор. *осика* – 1. Листяне дерево родини вербових; тополя тремтяча – ВТС, 682); *Тополя, М.І.* – Дембівська, Марія (пор. *тополя* – дерево родини вербових із високим прямим стовбуром, глянсуватими листками різної форми та одностатевими квітками у вигляді повислих сережок – ВТС, 1256); *Шовкун, В.* – Шахрай, Володимир (пор. *шовкун* – безплідне шовковицеве дерево – ВТС, 1402); *Кедр, Ростислав* – Монастирський Іван (пор. *кедр* – 1. Південне вічнозелене хвойне дерево – ВТС, 424); *Айва, Р.* – Мисник Прокіп (пор. *айва* – 1. Південне плодове дерево родини яблуневих – ВТС, 10); *Черешня, Хома* – Караванський Святослав; *Черешня, І.* – Кукулевський, І.П. (пор. *черешня* – 1. Плодове дерево роду вишень. 2. Соковита ягода, схожа на вишню – плід цього дерева – ВТС, 1375); *Вишня Остап* – Губенко, Павло (пор. *вишня* – 1. Плодове дерево (іноді кущ). 2. Соковита темно-червона (рідше ясно-червона) ягода – ВТС, 121); *Сливка, Максим* – Наріжний Олександр; *Сливка, Юрій* – Тарновський, Микола (пор. *сливка* – те саме, що слива. *Слива* – 1. Садове і лісове плодове дерево або кущ. 2. Плід цього дерева – ВТС, 1147); *Горіх* – Заклинський Богдан (пор. *горіх* – 1. Плодове дерево родини горіхових. 2. Плід цього дерева – ВТС, 192); *Дичка, М.* – Глинько/Попова Катерина (пор. *дичка* – дике, некультивоване плодове дерево – ВТС, 225); *Кислиця, Дмитро* – Ієвлєв Дмитро (пор. *кислиця* – 1. Дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами. 2. Дрібний плід цієї яблуні – ВТС, 427); *Терен, М.* – Струтинська, Марія; *Терен, Остап* – Мисюренко, Віктор (*терен* – 1. Колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком. 2. Плоди цієї рослини – ВТС, 1241); *Калина, Ю.* – Лопатинський Юрій; *Калина* – Кисілевська Олена (пор. *калина* – 1. Кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди. 2. Ягоди цієї рослини – ВТС, 411); *Черемшина, Марко* – Семанюк, Іван (пор. *черемшина* – те саме, що черемха. *Черемха* – невелике дерево або кущ з рясними, зібраними в китиці запашними білими квітками й чорними їстівними ягодами. // Плоди цієї рослини – ВТС, 1375); *Бузок, П.* – Романченко, Іван (пор. *бузок* – 1. Густий чагарник із великими волотями ясно-лілових, фіолетових чи білих дуже запашних квітів. 2. Квіти цієї рослини – ВТС, 66); *Верес, Микола* – Клименко Микола; *Верес,*

[1] З метою економії друку псевдоніми подаємо без лапок.

Іриней – Тарнавський Остап; *Верес, С.* – Гординський Святослав-Юрій; *Верес, Яків* – Кандієв Юрій; *Верес, М.* – Вовк, Михайло (пор. *верес* – вічнозелений низенький кущик із дуже дрібним і численним листям та лілово-рожевими квітками – ВТС, 83); *Верболіз* – Волощак, Андрій (пор. *верболіз* – високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям, що росте зазвичай у вологих місцях – ВТС, 82); *Мимоза* – Крос, Сергій (пор. *мімоза* – 1. Рослина (дерево, кущ і т. ін.). 2. перен. Про вразливу, недоторкану людину. 3. Вид акації – ВТС, 530); *Чебрець, М.* – Казидуб, Михайло (пор. *чебрець* – дикорастуча напівкущова медоносна рослина – ВТС, 1372).

За псевдоніми правили **назви масивів дерев**: *Гай, Марта* – Савицька Гелояд Галина; *Гай, А.* – Нечипоренко, П.П.; *Гай, Іван* – Прищепа, Іван; *Гай Лірик* – Микулишин, Дмитро; *Гай, Л.* – Копиленко. Любим; *Гай, Роберт* – Підляшицький Й.Т.; *Гай, П.* – Глазовий, Павло; *Гай, Володимир* – Кострук Костянтин (пор. *гай* – невеликий, перев. листяний, ліс – ВТС, 170); *Діброва, Ярослав* – Зарічний Ярослав; *Діброва, Гнат* – Лозенко; *Діброва* – Кириченко, Олександр; *Діброва, Іван* – Гордий, Гаврило; *Діброва, Т.* – Одудько, Тимофій; *Діброва, Ю.* – Серпілін, Леонід (пор. *діброва* – листяний ліс на родючих грунтах, у якому переважає дуб – ВТС, 226); *Гуща, М.* – Могилянський, Михайло (пор. *гуща* – 1. Густий відстій, осад на дні посудини, що виділяється з рідини. 2. Густий ліс. // Густі зарості чого-небудь. 3. перен. Місце найбільшого скупчення кого-, чого-небудь – ВТС, 203).

Псевдонімами слугували **назви трав'янистих та ін. рослин**: *Мак, Ліда* – Тимошенко Лариса; *Мак, Ольга* – Ген Ольга (пор. *мак* – трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (перев. червоного кольору) ... // Квітка цієї рослини – ВТС, 504); *Ряст, Юрій* – Коверін, Юрій (пор. *ряст* – багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними китицями – ВТС, 1082); *Ромашка, Світлана* – Малиновська Маргарита (пор. *ромашка* – 1. трав'яниста рослина родини складноцвітих з дуже розгалуженими стеблами й суцвіттями – кошиками, що складаються з білих пелюсток і жовтого осередку – ВТС, 1086); *Барвінок, І.* – Тичина Іван; *Барвінок, Ю.* – Керекеш, Юрій (пор. *барвінок* – трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами – ВТС, 37); *Рута, Оляна* – Чередниченко Оляна (пор. *рута* – 1. Багаторічна напівкущова або трав'яниста рослина родини рутових – ВТС, 1090); *Хміль, Іван* – Лагодюк-Бойтик (пор. *хміль* – одноріна чи багаторічна витка рослина родини шовковицевих – ВТС, 1347); *Любисток* – Штангей, Володимир (пор. *любисток* – багаторічна ароматична трав'яниста рослина родини зонтичних... – ВТС, 498); *Волошка, Таня* – Олександер Тетяна; *Волошка, Наталка* – Левицька, Наталя; *Волошка, Людмила* – Морозова-Курек, Людмила (пор. *волошка* – польова трав'яниста рослина із синіми квітками. // Квітка цієї рослини – ВТС, 157); *Ромен, Петро* – Шатун Петро; *Ромен, Левко* – Ковальський Степан; *Ромен, Людмила* – Шевченко-Гудкова Людмила; *Ромен, Зінько* – Біленко, Зіновій (пор. *ромен* – 1. Народна назва ромашки. 2. Багаторічна рослина – бур'ян родини складноцвітих з гіллястим стеблом і жовтими квітками – ВТС, 1086); *Розмай, Розмай-Зілля* – Яценко, Микола (пор. *розмай* – 1. Що-небудь буйно розквітле, зелене. 2. Приворотне, чарівне зілля – ВТС, 1060); *Чорнобиль, Іван* – Ткачук, Іван (пор. *чорнобиль* – багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину – ВТС, 1381); *Ріп'ях, Е.* – Пеленський Євген-Юлій (пор. *реп'ях* – 1. Бур'ян родини складноцвітих із чіпким суцвіттям і з колючками. 2. перен. Про причіпливу людину – ВТС, 1027); *Будяк, Юрій Якович* – Покос, Юрій Якович (пор. *будяк* – колюча трав'яниста рослина – бур'ян – ВТС, 65); *Кропива, Мусій* – Кротевич, Євген; *Кропива, Прокіп* – Богачук, Олександр (пор. *кропива* – трав'яниста рослина, стебло та листя якої густо вкриті жалкими волосками – ВТС, 468); *Лобода, В.* – Лемешко, В.П. (пор. *лобода* – найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури... – ВТС, 494); *Бараболя, Марко* – Рознійчук, Іван (пор. *бараболя* – діал. Картопля. *Картопля* – однорічна трав'яниста рослина з їстівними бульбами – ВТС, 419); *Буряк, Гнат* – Вітовський, Дмитро (пор. *буряк* – 1. Городня рослина, однорічний і багаторічний овочевий коренеплід. 2. Корінь цієї рослини – ВТС, 68); *Хрін, М.* – Донченко Олександр; *Хрін, Павло* – Макогон, Дмитро (пор. *хрін* – трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих з потовщеним кореневищем, їдким і гірким на смак – ВТС, 1353); *Кавун* – Канівець, Петро (пор. *кавун* – 1. Баштанна сланка рослина з великими їстівними плодами. 2. Круглий соковитий плід цієї рослини ... – ВТС, 409); *Очерет, Олекса* – Райданов, Олекса (пор. *очерет* – багаторічна водяна чи болотяна трав'яниста рослина родини злакових... – ВТС, 693).

Як псевдоніми використані окремі **ботанічні гіперномени**: *Шишка, Аристид* – Голіян, Роман (пор. *шишка* – суцвіття хвойних та деяких інших рослин... 2. перен., ірон. Поважна, впливова особа; цяця, цабе – ВТС, 1397); *Жолудь, М.* – Марголін, М. (пор. *жолудь* – плід дуба – ВТС, 277); *Колос* – Кошап Іван; *Колос, Іван* – Цюпа, Іван (пор. *колос* – суцвіття більшості злаків і деяких інших рослин, у якому квітки розміщені вздовж стрижня – ВТС, 442); *Остюк* – Жилко, Юрій (пор. *остюк* – довгий щетинистий вусик на колосовій лусці у багатьох злаків – ВТС, 687); *Билина, Іван* – Водяний, Хома (пор. *билина* – стебло трав'янистої рослини – ВТС, 49); *Билинка, А.* – Мамчур Яків (пор. *билинка* – зменш. до билина – ВТС, 49); *Чічка, Майк* – Козак Едвард; *Чичка, Хведосій* – Качуровський Ігор; *Чичка, Свирид* – Грибінський Борис; *Чічка, Андрієнко, К.* – Федорович, К.; *Квітка, І. Я.* – Павловський І.Я. (пор. *чічка*, зах. *квітка* – частина рослини, що виростає на кінці стебла або гілки й складається з маточки, тичинки й пелюсток навколо них... – ВТС, 423, 1359); *Ярина, Віктор* – Писаревський, Віктор (пор. *ярина* – 1. Сходи або посіви ярих культур. 2. діал. Городина, овочі – ВТС, 1424); *Озимина, П.* – Інгульський, Петро (пор. *озимина* – сходи або посіви озимих культур. // Озимий хліб – ВТС, 664); *Хмиз, Богдан* – Мельник Микола (пор. *хмиз* – невеликі тонкі гілки, відділені від дерева – ВТС, 1347); *Корінь, М* – Ленартович Михайло; *Корінець, Гр.* – Книш Георгій (пор. *корінь* – 1. Частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами та ін. знач. – ВТС, 455); *Стеблик, В.* – Варавва Григорій (пор. *стеблик* – зменш. до стебло; *стебло* – основна частина трав'янистої рослини від кореня до вершка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди – ВТС, 1191); *Стерня, П.* – Любченко Микола; *Стерня, Василь* – Петренко Василь (пор. *стерня* – зрізані біля кореня стебла хлібних рослин, що стоять на пні – ВТС, 1194).

Отже, група псевдонімів-фітонімів вирізняється різноманітністю використаних лексем: назви дерев (*Явір, Береза, Верба, Ясен, Берест, Граб, Осика*); назви трав'янистих рослин (*Барвінок, Рута, Волошка, Ромашка, Хміль, Любисток, Чорнобиль, Кропива, Хрін*); назви ботанічних гіперноменів (*Шишка, Жолудь, Колос, Остюк, Билина, Чічка, Квітка, Ярина, Хмиз, Корінь, Стебло, Стерня)*. Варто відзначити, що псевдоніми діячів культури, утворені від назв рослин, мають яскравий національно-культурний колорит: *Барвінок, Любисток, Рута, Ромен, Чічка, Волошка, Діброва.*

На основі аналізу української літературно-мистецької псевдонімії XX століття в цілому нами виявлено, що псевдоніми діячів культури обираються самим номінатором. Тому неофіційний антропонімікон письменників, композиторів, акторів, співаків – самоназви, що виникли у результаті свідомого вибору автором мотиву номінації та способів і засобів мови для його реалізації. Використання псевдоніма пов'язане із суспільною, передусім творчою діяльністю його носія. Через призму псевдоніма автор не тільки презентує своє творче "я", а й позиціонує себе в суспільстві.

Псевдоніми як лінгвокультурне явище у своїй сукупності віддзеркалюють реалії навколишнього світу, природно-географічні особливості території проживання чи перебування денотата, факти і реалії національної культури, специфіку українського світобачення.

1. Німчук В.В. Про українську псевдонімію та криптонімію // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 30–58.
2. Петрова О.В Принципи і мотиви номінації в українській та німецькій псевдонімії // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С. 57–60.
3. Суслова А.В., Суперанская А.В. О русских именах. – Л.: Лениздат, 1991. – 220 с.
4. Чучка П.П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: філологічні науки (мовознавство). Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С. 81–82.

Умовні скорочення

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь, 2001.

The article is continuation of the author's publications about Ukrainian pseudonyms of the XX century. It deals with the assumed names, formed on the base of plantnomens.

Key words: *pseudonym, nomination, apelative, plantnomen.*

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

УДК 81'367
ББК 81.2Ук-22

Володимир Барчук

ПРОБЛЕМА СТАТУСУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У статті здійснено аналіз основних концепцій складного безсполучникового речення. У центрі уваги проблема статусу, граматичної природи та форми складних безсполучникових речень. Визначено роль інтонації, сполучників в оформленні синтаксичного зв'язку у складному реченні.

***Ключові слова**: безсполучникове складне речення, інтонація, синтаксичний зв'язок, граматична форма.*

Складні безсполучникові речення як наукова проблема граматики займають особливе місце. Це зумовлено як історією їх вивчення, так і семантико-синтаксичними особливостями цього типу синтаксичних конструкцій. Аналіз історії вивчення безсполучникових речень, представлений у монографії С.Дорошенка „Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові [5, 6-30], свідчить, що вивчення безсполучниковості здійснювалося у фарватері вивчення сполучникових речень. Теоретична концепція складного речення, сформована на базі сполучниковості, наклала свій відбиток на формування концепції безсполучникових речень.

Граматика як історично первинна і ключова мовознавча наука пройшла тривалий шлях розвитку. Однак загалом можна чітко виокремити два його етапи: формальний і поліаспектний. В українському мовознавстві формальний етап розпочався із середньовічних граматик як формально-описовий. Так, Віленський трактат „О осмихъ частєхъ слова" 1586 р., грамматики «Адельфотес» 1591 р., Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Івана Ужевича відображають тогочасний рівень інвентаризації мовних знаків. У жодній із названих граматик об'єкт синтаксису не визначено, хоч розділ „Синтаксис" (при наявності) присвячується питанням зв'язку (чи поєднання) слів. Абсолютній формалізації опису сприяли схоластичні засади науки і освіти. Проте інерція схоластичних підходів виявилася настільки сильною, що зберегла тяглість і досьогодні, хоч з другої половини 20 ст. сформувалися структурний, семантичний, комунікативний аспекти у синтаксисі, а також увійшов до граматики спочатку через морфологію, а згодом і в синтаксис апробований у лексиці функціональний аналіз (чи метод функціонального аналізу). Навіть сучасні теоретичні праці (напр., „Структура синтаксичних категорій" М. Мірченка [12]) не усувають низки „історичних" протиріч. Це стосується як базових синтаксичних категорій, так і ключових синтаксичних одиниць. У контексті розв'язання цих протиріч у центрі уваги постають проблеми концептуалізації синтаксичного зв'язку, зокрема на рівні складного речення, типології синтаксичних зв'язків та поліпредикативних синтаксичних одиниць.

Східнослов'янський історичний синтаксис загалом одностайно прийняв положення О.Потебні про те, що у процесі становлення системи складного речення безсполучниковість передувала сполучниковості, а паратаксис – гіпотаксису [7, 322; 6, 295; 10, 191; 12, 400; 19, 7]. Однак „одиниці вторинної синтаксичної деривації (сполучникові складні речення) безпосередньо позначилися на класифікаційному поділі одиниць первинних" [5, 322]. Проте, спираючись на концепцію О.Потебні, можна погодитись із чеськими мовознавцями у тому, що немає достатніх підстав відривати складні безсполучникові речення ні від сполучникових паратактичних, ні від гіпотактичних конструкцій зі сполучниковим та відносним підпорядкуванням підрядних частин [23, 204-205]. Такий історичний процес (безсполучникові речення – сполучникові речення) однозначно передбачає об'єднавчий фактор, який забезпечив еволюцію складного речення. Проте в сучасному українському (як і в усьому східнослов'янському) мовознавстві визначальним є погляд на складні безсполучникові речення як на окремий тип синтаксичних структур. Основу такого підходу заклав М. С. Поспєлов вченням про однорідні/неоднорідні структури [14], хоч це була спроба виявити саме граматичну природу безсполучникових речень. Концепція М.С.Поспєлова була спричинена кризою традиційного розуміння сполучникової сурядності і підрядності при характеристиці безсполучникових речень. М.С. Поспєлов, намагаючись вийти за межі інтонаційного критерію при поділі безсполучникових речень на сурядні і підрядні, який застосовував О.М.Пєшковський, мимоволі продовжив розвивати принцип О.М.Пєшковського, який здійснював аналіз синтаксичних одиниць від традиційного схоластичного завдання: як поєднуються елементи у складну конструкцію, а не що є складна конструкція [13, 396-433]. Слід зазначити, що О.М.Пєшковський цілком слушно визнає наявність лакуни у теоретичному обґрунтуванні зв'язку і форми складного речення: „розділити ці сполучення (маються на увазі умовні сполучення типу „назвався грибом, лізь у кошик" – В.Б.) при сучасному стані питання на сурядність і підрядність було б ризиковано, і ми воліємо віднести їх до недиференційованих в цьому відношенні складних цілих" [там само, 420]. Однак це не є достатньою підставою відкинути принцип типології складних речень за зв'язком, як це зробив М.С.Поспєлов. Чинник, що вплинув на жорстке заперечення концепції О.М.Пєшковського М.С.Поспєловим, є, очевидно, кон'юнктурним, а не лише науковим, однак для теорії складного речення таке заперечення мало далекосяжні наслідки. По-перше, концепція М.С.Поспєлова була прийнята як відкриття, по-друге, її не було піддано об'єктивному і детальному аналізу.

З теоретичного погляду криза традиційного розуміння сурядності/підрядності зумовлена тим, що на рівні складного речення ідентифікатором зв'язку прийнято вважати сполучник. Це подібно до того, якби у морфології визначником форми визнали прийменник, а безприйменникові відмінкові форми відпали б від загальноприйнятого опису. У концепції складного речення дослідників не могло задовольнити співвіднесення безсполучникових речень зі сполучниковими як варіантів (причому рідковживаних, стилістичних) сполучникових, бо, по-перше, не було теоретичною концепцією із вказівкою на граматичні особливості об'єкта, а тільки описовою характеристикою, по-друге, не забезпечувало повного охоплення існуючих різновидів безсполучникових речень. Внаслідок цього безсполучникові складні речення виокремили і протиставили сполучниковим; такий підхід видавався продуктивним, оскільки нібито надавав можливості врахувати специфіку безсполучникових речень. Однак шлях виявився хибним: не лише не розвинув розуміння безсполучникових речень, але й вніс різнобій в систему складного речення.

© В. Барчук

Так, орієнтація на структурний підхід М.С.Поспєлова призвела до того, що „у сучасному українському мовознавстві поширений поділ складних речень на складносурядні, складнопідрядні і безсполучникові здійснюється не на одній логічній площині. У формально-синтаксичному плані безсполучникові речення мають протиставлятися не складносурядним і складнопідрядним реченням, а сполучниковим у всій їх сукупності, тоді як із погляду диференціації синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень безсполучникові і сполучникові складні речення можуть перетинатися, охоплюючи тотожні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення" [4, 347].

Протиріччя, закладені в сучасних теоретичних підходах до трактування безсполучниковості, постійно ставлять проблему безсполучникових конструкцій як об'єкта синтаксису складного речення. Ця проблема особливо загострюється при спробі перейти від описової характеристики безсполучникових речень до їх теоретичного обґрунтування, а також сформувати цілісну концепцію складного речення. РГ-80 певним чином узагальнила здобутки слов'янського синтаксису і зорієнтована на системний, несуперечливий і повний теоретико-описовий аналіз синтаксичних одиниць. Однак в одних випадках безсполучникові конструкції називають безсполучниковими з'єднаннями, указуючи на їх відносну відповідність складним реченням через відсутність сполучникового чи займенникового зв'язку [15, 634]. Звідси випливає, що автори зараховують до складних речень тільки ті конструкції, які мають такий зв'язок. Проте тут же розрізняються і безсполучникові речення (однобічне відношення частин, умовне речення), у яких зв'язок рівноцінний зв'язку, що „оформлюється підрядними сполучниками умовної семантики [15, 635]. Таким чином, серед безсполучникових конструкцій автори „Русской грамматики" виділяють речення і з'єднання речень. Це призводить до того, що безсполучниковість виводиться не тільки за межі складного речення, а й за межі граматики: „граматичний зв'язок між частинами безсполучникового з'єднання відсутній" [там само]. Не цілком визначеною постає і концепція зв'язку у складному реченні, оскільки використовуються поняття сполучникового, займенникового зв'язку поряд із типами за ознакою залежності, тобто зв'язками підрядним і сурядним.

Проте така ідея у російському синтаксисі виявилася продуктивною і призвела до спроб диференціації конструкцій у межах безсполучниковості й за іншими критеріями. Н.М.Сергєєва, виходячи з існування зіставлюваних і незіставлюваних безсполучникових складних речень зі сполучниковими сурядними і підрядними, виділяє істинні безсполучникові речення та квазібезсполучникові речення [16].

В українському синтаксисі С.Дорошенко визначає безсполучникові речення безсполучниковими конструкціями, оскільки в основу їх характеристики ставить формальний структурний критерій, за яким ділить „безсполучникові утворення" на класи речень з однофункціональними і з різнофункціональними предикативними частинами, перший з яких структурно відповідає відкритому ряду, другий – закритому [5, 33]. Цей підхід цілковито базується на концепції В.А.Бєлошапкової відкритих/закритих структур та відповідній типології безсполучникових складних речень [2, 236-237]. Однак структурні ознаки синтаксичних одиниць є одним із елементів синтаксичного зв'язку і не диференціюють його за типом. Відповідно ці ознаки не можуть бути визнані диференційним критерієм розмежування синтаксичних одиниць без порушення рівневого і системного принципу їх типології. Окрім того у С.Дорошенка не визначено залежності між структурним критерієм і семантико-функціональним, який застосовується при типології складних безсполучникових речень.

Спробою узгодити різні позиції зазначених підходів можна вважати введення нового поняття в систему синтаксичних одиниць – комуніката: через відсутність у більшості безсполучникових конструкцій "граматичних моделей (структурних схем) і парадигм" їх (безсполучникові речення) визначено складними безсполучниковими комунікатами [17, 632]. Однак це не розв'язує проблему визначення безсполучникових речень. Перелічені погляди фактично обстоюють думку, що безсполучниковість – ненормативне явище синтаксису складного речення.

Зважаючи на протиріччя такого тлумачення, Є.М.Ширяєв ставить проблему: чи є складне безсполучникове речення синтаксичною одиницею і чи має воно, відповідно, свою граматичну (синтаксичну) семантику [21, 4]. Таким чином, автор намагається вирішити питання про синтаксичну форму безсполучникових складних речень. Вирішуючи його позитивно, Є. М. Ширяєв зауважує, що „в синтаксичній формі безсполучникового складного речення здійснюється активізація смислових відношень, закладених в лексико-семантичному змісті предикативних конструкцій" [21, 43] а засобом такої активізації, тобто елементом синтаксичної форми безсполучникового речення, дослідник вважає „інтонаційну незавершеність неостанньої предикативної конструкції" (там само).

Принциповим для розуміння безсполучниковості є питання про роль інтонації у безсполучникових складних реченнях. Видима, здавалося б, відсутність засобів синтаксичного зв'язку у безсполучникових реченнях спричинила надання статусу власне граматичного засобу зазначеного зв'язку інтонації. При цьому інтонація функціонально ототожнюється зі сполучниками (О.М. Пєшковський): "крім сполучників і сполучних слів існує ще один засіб поєднання речень… – „сполучникові паузи", основною ознакою яких ми визнали інтонацію. Постає питання: чи можна за відсутності сполучника, коли зв'язок виражений тільки інтонацією, розрізняти підрядність? Тут все залежить від того, наскільки значення тієї чи тієї інтонації тотожне зі значенням тієї чи тієї групи сполучників. У випадку тотожності ми можемо розглядати таку інтонацію як граматичний показник відношень між реченнями і розрізняти за значенням інтонацій і за їх аналогією зі сполучниками ті ж дві

рубрики сурядності і підрядності" [13, 419]. Однак інтонація передбачає прагматику мовлення. У мові як синтаксичний засіб інтонація має максимально узагальнений характер і може розглядатися як один із чинників семантико-синтаксичних відношень і встановлюватися через ці відношення. Але інтонаційні типи не є синтаксичним засобом вираження смислових відношень між предикативними конструкціями: „смислові відношення між предикативними конструкціями базуються на лексико-семантичному змісті... інтонація їх не виражає" [21, 42]. Навіть більше, Є.М.Ширяєв визнає, що до безсполучникових відносяться не тільки речення з синтаксичною формою, але й деякі конструкції без формальних показників зв'язку [там само], тобто не оформлені відповідним чином інтонаційно. Виходить, що ці засоби не можуть бути базовими компонентами формальної організації безсполучникового речення, а відповідно не можуть визначати його модель. Визначення інтонаційних типів безсполучникових речень не тільки не забезпечує чіткої їх диференціації засобами інтонації, але й виділені інтонаційні типи можуть бути ідентифіковані лише з урахуванням семантико-синтаксичних відношень [8, 33-35]. Враховуючи сказане, немає достатніх підстав зараховувати інтонацію до граматичних засобів диференціації синтаксичного зв'язку у безсполучниковому складному реченні, а тим більше визначати головним показником граматичної форми. З погляду граматики для встановлення природи безсполучникового речення визначити їх як конструкції, частини яких „в'яжуться інтонацією" [20, 119], недостатньо. Окрім того, випущено з уваги важливу вказівку О.М.Пєшковського на те, що „інтонація, звичайно, є завжди, є вона і при сполучниках" [13, 420], а це означає, що диференційною ознакою безсполучникових речень не є зв'язок їх частин за допомогою інтонації, хіба що інтонація в цих реченнях, за умови відсутності сполучників, функціонально більш вагома. І навпаки, сполучник як засіб синтаксичного поєднання частин складного речення може відігравати роль визначника семантико-синтаксичних відношень між частинами, але не є і не може бути ідентифікатором конструкції як складного речення. Узагалі, диференціація синтаксичних одиниць через засоби є наслідком формалізації формального підходу, яка була продуктивною в часи інвентаризації мовних одиниць усіх рівнів, але неспроможна забезпечити системно-теоретичні узагальнення.

Наведені суперечності пов'язані зі слабким обгрунтуванням загальної категорійної системи граматики і синтаксису зокрема. Це перш за все стосується категорій граматичної (синтаксичної) форми, граматичного значення, категорії зв'язку. У теоретичних працях ці засадничі категорії не дістають необхідної інтерпретації. Напр., Ю.А Левицький у монографії „Основи теорії синтаксису" у параграфі „Форма складного речення" зазначає, що „всебічний опис синтаксичних конструкцій повинен включати чотири аспекти: 1) внутрішню парадигматику, 2) внутрішню синтагматику, 3) зовнішню парадигматику, 4) зовнішню синтагматику" [9, 151]. Однак питання форми складного речення не розв'язує і не пропонує формальної моделі її вираження. Натомість повертається до проблеми при аналізі граматичної предикативності в складному реченні: „За ознакою наявності/відсутності „суперпредиката" (мається на увазі сполучник – В.Б.) всі складні речення діляться на дві групи – сполучникові і безсполучникові. Сполучникові складні речення, своєю чергою, поділяються на складносурядні і складнопідрядні. Таким чином, поділ складних речень на складнопідрядні, складносурядні і безсполучникові можна розглядати як пов'язаний з формами граматичної предикативності" [9, 153].

Такий підхід ставить нові, часто нерозв'язні через категорійну невизначеність, проблеми. Окрім того він ніяк не узгоджується з історією формування складного речення. Так, розмежовуючи граматичну і комунікативну предикативність [там само], виводимо комунікативний синтаксичний ярус за межі граматики. По-друге, визнаючи сполучник предикативним центром складного речення, мусимо надалі визнати, що або є речення без предикативного центру, або такі утворення реченнями не є: „Очевидно, якщо продовжувати проведення аналогії між дієсловом-присудком в простому реченні і сполучником в складному реченні, то виявиться, що і той і той є формами граматичної предикативності, які характеризують речення як цілісну формальну одиницю. Сполучник постає таким же структурно необхідним елементом в складі „нормального" складного речення, як і підмет в складі простого речення. Відповідно, говорячи про предикативність складного речення в цілому, ми, як і у випадку з простим реченням, повинні розрізняти граматичну предикативність (для стану „синтаксичного спокою"), показником якої є сполучник, і „актуальну", або комунікативну, предикативність, показником якої є порядок компонентів складного речення і інтонація – в усному мовленні" (9,153).

Наведена цитата ставить більше проблем, ніж вирішує, зокрема й термінологічних, про які свідчать лапки, та системно-структурних, які представляють синтаксис аморфним ярусом граматики.

Отже, необхідно повернутися до визначення дійсної ролі сполучників, інтонації в оформленні складних речень, а також їх структурно-семантичних функцій. Окрім того потребує категоризації поняття синтаксичної форми складного речення, а також визначення поняття зв'язку у складному, в т. ч. й безсполучниковому реченні.

При визначенні ролі і статусу інтонації в оформленні складного речення слід мати на увазі таке. По-перше, інтонація є суто мовленнєвим засобом, тобто таким знаком, що підлягає відтворенню в кожній конкретній мовленнєвій ситуації. Інші мовні знаки можуть бути вичленувані зі структури висловлення, інтонація такої властивості не має. Відповідно інтонація не є семантичним мовним знаком. Це накладає вагомі функціональні обмеження у мовній системі та орієнтує інтонацію на мовленнєві функції: ситуативні, лінійні, синтагматичні. Інтонація, таким чином, перебуває на периферії лінгвістичних знаків. По-друге, інтонація у мові не має спеціальної кодифікації: розділові знаки поліфункціональні. З одного боку, у найзагальнішому вигляді співвідносяться із певним типом інтонаційних конструкцій, з іншого, – визначаються структурно-семантичним членуванням тексту. Тобто інтонація не має спеціалізованих засобів вираження.

Аналіз складних безсполучникових речень у пам'ятках староукраїнської мови дає змогу уточнити роль інтонації в оформленні складних, зокрема й

безсполучникових, конструкцій. Ілюстрацію такої ролі дають тексти без нормативної пунктуації, а значить з формально відсутнім інтонаційним членуванням.

- ***мы ислюбуемъ. тотъ миръ держати в'ѣлми твердо. безо всяко'ѣ хитрости нѣ заимати намъ королєвы земл'ѣ ни его людии што єго слухаютъ*** (Р. В.,5).

- ***а и слугъ не брали єсмы. не дадутъ земляне и слугъ брати*** (Гр. П.,72)

У першому прикладі відсутня пунктограма, що указувала б межі компонентів безсполучникового речення, у другому прикладі пунктограма імовірно позначає паузу на стику компонентів, однак інтонаційно не визначену. Можна констатувати, що у наведених конструкціях кодифікована інтонація не диференціює не тільки семантико-синтаксичні відношення між компонентами, – конструкції не диференційовані як складні речення. Проте визначення наведених конструкцій не лише як складних безсполучникових речень, а й встановлення семантико-синтаксичних відношень, що ними виражені, є однозначним: перший приклад – складне безсполучникове речення із значенням пояснення, двокомпонентне, перший компонент: ***мы ислюбуемъ тотъ миръ держати в'ѣлми твердо. безо всяко'ѣ хитрости***, другий компонент: ***нѣ заимати намъ королєвы земл'ѣ ни его людии што єго слухаютъ***. другий приклад – складне безсполучникове речення із значенням причини. При читанні речень уголос досвідченим мовцем вони будуть інтоновані у відповідності із семантико-синтаксичною структурою. З іншого боку, відсутність правильного інтонування при читанні вголос не стане на заваді до адекватного семантико-синтаксичній структурі речень розуміння їх значення досвідченим слухачем. Таким чином, щодо граматичного значення складного безсполучникового речення інтонація є елементом факультативним, а прерогативою інтонації є зміст і, в більшій мірі, смисл складного речення. Окрім того очевидно, що розвиток системи пунктуаційних знаків зумовлений не стільки потребою передачі інтонаційної конструкції висловлення, а перш за все структурно-семантичним (логіко-семантичним) членуванням синтаксично складних конструкцій. Для мовної системи кодифікація інтонаційної конструкції висловлення є надлишковою і не дістала формування і розвитку.

Синтаксична традиція, виділяючи речення складнопідрядні, складносурядні і складні безсполучникові, визначає поняття синтаксичного зв'язку через підрядні сполучники і підрядні сполучні вирази, а також відносні і підрядно-питальні слова [18, 310] та сполучники, за допомогою яких утворюється складне сурядне речення [там само]. З іншого боку, першочергово указано, що в основі побудови кожного з типів речень лежать відношення залежності/незалежності їх компонентів. Постає запитання: чи можуть зазначені відношення виражатися без використання сполучників, узагалі, чи сполучники є визначниками зв'язку, тобто чи сполучники (або сполучні слова) дійсно, за визначенням І.Вихованця, „становлять центр формально-граматичної організації сполучникових складних речень, вказуючи на тип синтаксичного зв'язку" [2, 37].

Складне речення може бути визначене як поєднання предикативних одиниць на основі синтаксичного зв'язку. Засобами такого поєднання чи елементами синтаксичного зв'язку є сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, видо-часова і модальна співвіднесеність присудків, спеціальні частки, лексичні конкретизатори, порядок розташування складових частин [17, 438]. Перелічені засоби можна згрупувати, виходячи з їх ролі в оформленні зв'язку, граматичних та семантичних ознак. До службових аналітичних морфем (граматичних індексів) відносяться сполучники, сполучні слова, частки. Якщо сполучники і сполучні слова уживаються у реченні із чітко визначеною функцією, то частки мають широкий функціональний діапазон, а в ролі елемента семантико-синтаксичного зв'язку складного речення уживаються спорадично. Таким чином, сполучники і сполучні слова – спеціалізовані граматичні індекси, а частки – неспеціалізовані граматичні індекси. Конкретизатори (чи лексичні конкретизатори, до яких належать і співвідносні лексеми, наприклад, анафоричні) є повнозначними словами і уживаються факультативно. У ряду спеціалізовані граматичні індекси – неспеціалізовані граматичні індекси – конкретизатори з граматичного погляду синтаксичні засоби різняться функціональною спеціалізацією і, відповідно, роллю в оформленні синтаксичного зв'язку. Більш спеціалізовані засоби відіграють визначальну роль, менш спеціалізовані засоби використовуються як додаткові. Щодо порядку розташування складових частин (компонентів) складного речення, то ця структурна ознака, відповідно до аспектної компетенції, може впливати на вираження граматичного значення складного речення, яке визначається на останньому (типологічному) класифікаційному етапі, а також стосується змісту і пов'язана з темо-ремним членуванням речення. Співвіднесення присудків у вузькому розумінні – формально-граматична ознака (визначається видо-часовими та способовими формами). З іншого боку, саме присудки компонентів складного речення, виражаючи предикативність відповідно один до одного (разом з іншим членом предикативної пари у двоядерних реченнях), створюють предикативність складного речення як нову якість. Присудки, виражаючи предикативне значення, не взаємодіють безвідносно щодо семантики. Вираження предикативності складного речення є синтезом формально-граматичних і семантичних характеристик. Для складного речення поява нового за якістю предикативного значення можлива при взаємовіднесеності певних предикативних значень, тобто співвіднесення мусить бути взаємовідповідним. Тому доцільно говорити про взаємовідповідність предикатів (присудків з певним конкретним предикативним значенням). Якщо предикативне значення компонентів не буде взаємовідповідним, складне речення не матиме смислу, тобто не буде існувати. Таким чином, семантико-синтаксична взаємовідповідність предикатів складного речення є обов'язковою умовою його утворення. Але чи достатньою?

Серед перелічених засобів синтаксичного зв'язку на визначальну роль претендують тільки спеціалізовані граматичні індекси. Саме спеціалізовані граматичні індекси традиційно визначаються центральним елементом оформлення синтаксичного зв'язку. При цьому „прихильники визначення сурядності і

підрядності за засобами зв'язку мимоволі випускали з уваги, що підрядність і сурядність не існують і не можуть існувати поза специфічно організованим комплексом слів, в якому є й сполучники (сурядні і підрядні), що останні являють собою лише засіб вираження зв'язку, але не самий зв'язок" [22, 81]. Необов'язковість спеціалізованих граматичних індексів в оформленні синтаксичного зв'язку визнається, як уже зазначалося, в „Русской грамматике" для речень умови [15, 635]. З іншого боку, часто сполучники не забезпечують чіткої диференціації синтаксичного зв'язку [1, 18; 21, 17-18]. Скористаймось методом трансформації для однієї з моделей складного речення:

Болить горло сп'ювати дармо (К.З.,216)

1) ***Якщо болить горло (то) сп'ювати дармо.***
2) ***Коли болить горло (тоді) сп'ювати дармо.***
3) ***Болить горло і сп'ювати дармо.***
4) ***Якщо болить горло і сп'ювати дармо.***

Використання різних засобів оформлення синтаксичного зв'язку зумовлює значеннєву диференціацію семантико-синтаксичних відношень із множини потенційних значень, змішуючи полісемантичність речення у бік домінуючого значення: 1)умови, 2)часу, 3)наслідку, 4)умови із значенням виключення (чи градаційним) (не тільки, наприклад, кричати, але й співати дармо). Проте усі перелічені граматичні значення реалізуються на основі зв'язку, що виявляється у створенні каузального поля у формі семантико-синтаксичної координації предикатів. В усіх випадках це той самий зв'язок. В той же час з погляду типології складних речень за сполучниками серед наведених прикладів є речення усіх трьох типів. Суперечність виникає через переоцінення ролі сполучників. Отже, форма складного речення визначається ключовими, необхідними і достатніми засобами – співвіднесенням предикатів. Ця форма властива усім складним реченням (і сполучниковим, і безсполучниковим) і виявляється як синтаксичний зв'язок.

Обґрунтування граматичної форми складного, зокрема й безсполучникового речення залишається актуальним завданням синтаксису.

1. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987. – 79 с.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высш. школа, 1977. – 248 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. –К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – К.-Х., 1980. – 151 с.
6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови. – К.: Вища шк., 1980. – 319 с.
7. Історія української мови. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1983. – 503 с.
8. Кадомцева Л.А.Інтонація як засіб граматичної оформленості безсполучникових речень // Синтаксична будова української мови. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 26-35.
9. Левицкий Ю.А. Основы теории синтаксиса. М.: УРСС, 2002. – 234 с.
10. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 321 с.
11. Мірченко М.С. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Вежа, 2004. – 392 с.
12. Нарысы па гісторыі беларусской мовы. – Минск, 1957.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: УРСС, 2001. – 451 с.
14. Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопр. синтаксиса совр. русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 338-354.
15. Русская грамматика: в 2 т. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
16. Сергеева Н.Н. Об истинных бессоюзных и квазибессоюзных сложных предложениях //Сложные предложения в составе других синтаксических категорій. – Л., 1984.
17. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
18. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис /За заг. ред І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
19. Стеценко А.Н. Исторический синтаксис русского языка. – М.: Высш. школа, 1977. – 351 с.
20. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951.
21. Ширяев Е.Н.Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М.: Наука, 1986.
22. Щеулин В.В. Структура сложноподчиненного предложения с точки зрения разноаспектного характера подчинения//Синтаксис предложения и текста. – Воронеж: ВГПИ, 1985.
23. Bauer J. Parataxe a hypotaxe pri studio souveti. – Bratislava: Jazykovedne studie, 1959.

Джерела

Гр. П. – Грамоти XIV ст. Упор. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1974.

К.З. – Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наук. думка, 1971.

Р.В. – Розов Володимир. Українські грамоти. – К.: УАН, 1928. – Т.І: XIV і перша пол. XV в.

The article presents a research of the form and grammatical model of the unconjunction sentences. It deals the functions of the intonation and conjunction in the polypredicate sentences.

***Key words**: unconjunction sentences, intonation, grammatical form, syntactical connection.*

УДК 81'367
ББК 81.2Ук-22

Ірина Кононенко

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ТИПИ ІМЕННИХ ПРЕДИКАТІВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Стаття присвячена проблемі семантико-синтаксичних типів предикатів у слов'янських мовах.

Авторка розрізняє дієслівні та іменні присудки та демонструє засоби їх реалізації.

***Key words**: семантика, синтаксис, предикат, присудок, типи іменних предикатів.*

Розгляд семантико-синтаксичної структури речення неможливий без звернення до таких понять, як "предикативність", "предикат", "присудок". Основним носієм предикативності виступає предикат. Граматичним аналогом предиката у двоскладному реченні є присудок.

У слов'янських мовах виділяються дієслівні та іменні присудки. Входження у структуру присудка прикметника є природним, оскільки таким чином

© І. Кононенко

реалізується закладена у словах цієї частини мови потенційна предикативність. Ще О. М. Пешковський зазначав, що прикметник є "власне предикативним членом" [7, 173]. Водночас ад'єктив не може самостійно, без дієслівної зв'язки (експліцитно чи імпліцитно вираженої) виконувати функцію присудка, оскільки не має граматичних засобів вираження предикативності – часу та модальності, тому прикметник входить тільки у присудки складної будови. Один елемент складеного присудка виражає лексико-семантичне значення, зміст присудка, а другий – передусім граматичне значення і є допоміжним. Водночас елементи присудка семантично та граматично взаємопов'язані у складі єдиного члена речення.

У слов'янських мовах виділяються такі основні типи іменного складеного присудка, одним з елементів якого є прикметник: cop Adj, Vf Inf Adj, cop N Adj.

1) Іменний складений присудок cop Adj.

Присудки такої моделі поширені у всіх слов'янських мовах, пор., напр.: укр. Вулиці *безкраї* (В.Сосюра); рос. Ночь *облачна*... (Ю.Казаков); білорус. Некаторыя з паваленых ствалоў *цвёрдыя* і *сліскія*, другія даўно збуцвелі ад старасці (В.Вольський); пол. Rumieniec *stał się* całkiem *purpurowy*... (Я.Івашкевич); чес. ...Už tehdy *byl* otec *nemocen*...(М.Кундера); Uznali mne za *slabomyslného* (Я.Гашек); словац. Mucha *je kozmopolitná* (Я.Смрек); в.-лужиц. Kurjenje *je zakazane*; серб. Регистар *отворен* (Б.Нушич); хорв. – Irina, *budi tako dobra*... (М.Бегович); словен. Mesto *je* kako *mrtvo* (Б.Жупанчич); макед. *Страшен беше* тој збор со својата кртост (С.Яневські).

Семантичний тип предиката з іменною частиною – ад'єктивом у слов'янських мовах "часто залежить від характеру підмета або від моделі речення в цілому" [8: 3]. Водночас на семантичний тип такого предиката впливає належність прикметника до певного лексико-граматичного розряду та групи повних або коротких, характер дієслівної зв'язки, контекстуальні умови тощо.

Ад'єктив у позиції іменної частини присудка виступає комунікативним центром повідомлення. Дієслово-зв'язка вказує на час і реальність існування ознаки і, таким чином, свідчить про предикативний характер іменної частини. У ряді слов'янських мов (польській, чеській, словацькій, сербській, хорватській, словенській) підмет – особовий займенник 1-ої та 3-ої особи звичайно опускається, напр.: пол. *Byłem* wtedy *mały* jak muszelka... (К.І.Галчинський); чес. ...*Budeš* často *nemocen*... (В.Незвал); серб. *Туп је* и *изгубљен*... (І.Андрич). При цьому речення кваліфікується як повне. Таким чином, функціональне навантаження присудка зростає. Він є не тільки носієм предикативності, номінацією ознаки предмета, але і сам називає цей предмет.

Склад та семантика зв'язок у слов'янських мовах зближені [6: 63], пор., напр.: укр. *бути, бувати, стати, зробитися*; рос. *быть, стать, являться, становиться, делаться*; білорус. *быць, бываць, з'яўляцца, здавацца, станавіцца*; пол. *być, mieć, zostać, stać się, robić się*; чес. *být, bývat, stát se, stavát se, míti*; словен. *biti, postati, ostati* та ін. Залежно від ступеня збереження у значенні зв'язки певних сем, модальних характеристик та від загальної предикативної семантики моделі дієслівні зв'язки поділяються на абстрактні та напівповнозначні.

Абстрактні зв'язки передають семантику існування (екзистенціальні ознаки). Основною у складеному іменному присудку виступає зв'язка типу укр. *бути* // рос. *быть* // пол. *być*, пор.: укр. Він [дід] *був високий і худий*... (О.Довженко); рос. Число авторских материалов на радио *было произвольным* (С.Довлатов); пол. Agata *jest bardzo uważna*... (Я.Твардовський). Саме її в лінгвістичній літературі називають ідеальною, "чистою" зв'язкою, оскільки тут дієслово "максимально втрачає своє лексичне значення" [9: 151]. Ця зв'язка не має також модальної та видової семантики, а передає лише час і спосіб.

На особливу увагу заслуговують речення, в яких указується на теперішній час, а, отже, на певну сталість протікання ознаки. У східнослов'янських мовах зв'язка у таких реченнях може бути матеріально не вираженою (нульовою, імпліцитною): укр. А він дивився на неї, думав, що вона *молода* (Є.Гуцало); рос. Вы все *веселые* (Л.Толстой). У більшості слов'янських мов речення з нульовою зв'язкою є стилістично забарвленими, пор., напр.: пол. Gra *nie warta* świeczki (прислів'я); Mowa – *majowa*... (Ю.Тувім).

Специфічною тільки для польської мови є екзистенційна зв'язка *zostać*, яка звичайно вживається з прикметниками дієприкметникового походження, напр.: Bitwa *została przerwana* (Г.Сенкевич); Nerwy jego *zostały narażone* na ciężką próbę (В.Пержинський). Речення з такою зв'язкою можуть перекладатися українською мовою двоскладними конструкціями зі зв'язками *бути* і *стати* або, залежно від семантики речення, односкладними неозначено-особовими конструкціями, пор.: пол. ...Oto ten wiersz ... *został przyjęty*... (К.Макушинський) // укр. Оцей вірш *був прийнятий* (Оцей вірш *прийняли*).

Напівповнозначні зв'язки, що входять до складу присудка, можуть передавати значення виникнення, завершення, перебування, відчуття, думки та ін., напр..: укр. ...Навіть Мальва *стає непотрібною* (В.Земляк); рос. Объяснение с Гребенщиковой *вышло бестолковое*... (В.Шукшин); пол. Pani Florentyna zaś *czuła się szczęśliwa* w tych nowych dla siebie stosunkach... (М.Домбровська).

У східнослов'янських мовах форма іменної частини присудка при екзистенційній зв'язці є певною мірою варіантною, напр.: укр. Вона була *розумною / розумна*; рос. Она была *умная / умной*. Вибір форми прикметника залежить як від загальних внутрішньомовних тенденцій, так і від часової належності буттєвого дієслова. Різні дієслова-зв'язки виявляють різні валентнісні властивості щодо прикметника. Так, в українській та російських мовах форма орудного відмінка переважає у поєднанні з фазовими зв'язками виникнення / завершення існування ознаки типу укр. *стати, лишатися* // рос. *стать, оставаться*, напр.: укр. ... Потім *стаєш смиренним і тихим* на ціле літо (В.Земляк); рос. И голова моя *становилась легкой* от утомления... (М.Булгаков).

Форми називного та (або) орудного відмінка прикметників – іменних частин присудка характерні для більшості інших словянських мов: білорус. ...Й пагляд сонца *нясмелы*... (Я.Купала); чес. ... *„Jste ženat?"* (Я.Гашек); словац. – Ved' Pavo *nie je zlý* (М.Урбан); в.-лужиц. Ta sćažka jo *była* derje *wujězdźona* a *twarda* (М.Ворак). У словенській, болгарській та македонській мовах в ролі іменної частини присудка, як правило, вживаються неозначені форми прикметника [11: 485-489], пор.,

напр.: болг. Съдбата *не бе благосклонна* към нас... (Й.Радічков).

В українській, польській, чеській, словацькій мовах прикметникова частина іменного складеного присудка може вживатися у формі знахідного відмінка з прийменниками *за (za)*. Зв'язкою в таких випадках виступають дієслова типу укр. *вважати* // пол. *uważać*, пор.: укр. Його *вважали зниклим (за зниклого)* // пол. *Uważali go za zaginionego*. В польській мові дієслово *wyglądać* керує прикметниками за допомогою прийменника *na*, напр.: *Wygląda na winnego: Wyglądał na starego*.

Характерним для польської мови є протиставлення особово-чоловічої форми роду для позначення осіб чоловічої статі словам у неособово-чоловічій формі, до якої належать інші слова, в тому числі номінації жінок. Рід у польських іменників визначає форми дієслівної зв'язки та прикметника – іменної частини присудка, пор.: *Studenci byli młodzi; Studentki były młode*.

У позиції іменної частини присудка у слов'янських мовах можуть виступати повні та (або) короткі форми прикметників. Вживання повних або коротких форм є специфічним для різних слов'янських мов. Так, скажімо, в українській мові короткі присудкові прикметники є нечисленними, вживаються обмежено і мають тільки форму чоловічого роду, напр.: Ні негоди, ні хуртовини – ти єдиний у цьому *винен* (Л.Костенко). В білоруській мові у присудковій функції переважно використовуються повні прикметники, пор.: І сябры ў яго *былі адпаведныя* (У.Караткевич). Предикатні короткі форми прикметників частіше вживаються не в чоловічому роді, а в жіночому та середньому, а також у множині, напр.: Поле *квяціста*.

Короткі прикметники у польській, чеській, словацькій мовах вживаються обмежено, часто вони сприймаються як застарілі, пор.: пол. Dobry zart tynfa *wart* (прислів'я); чес. Můj bratr *je mládˊ*. У лужицьких мовах короткі форми прикметників зникли. Виняток становлять лише ад'єктиви *rad // rad*.

У південнослов'янських мовах опозиція довгих і коротких форм прикметника є показником категорії означеності/неозначеності або її реліктів. У цих мовах переважно використовуються короткі форми прикметників.

У російській мові у позиції іменної частини присудка поширеними є як повні, так і короткі форми прикметників, але їхнє вживання значною мірою диференційоване та "розрізняється змістовим, граматичним і стилістичними відтінками" [10: 450], пор.: А записка *была* чрезвычайно *неприятная* (Ю.Тинянов); Тамаре *была неприятна* моя общительность... (В.Токарєва). Скажімо, російські загальнооцінні прикметники у своїй повній та короткій формах часто розрізняють за лексичною семантикою. Для виявлення семантики прикметників *хороший/ хорош* має значення також позиція цього компонента у лінійній послідовності та характер залежних слів, пор.: – Он *хороший* (В.Токарєва); *Хорош* бы я был (В.Токарєва); Обед был *хорош*... (М.Алданов); – Она тоже *хороша*!.. (В.Шукшин); *Хороша* Маша, да не ваша (прислів'я); Он *хорош* в деле; Она *хороша* фигурой.

Прикметниковий предикат передає передусім семантику якості предмета, причому важливим компонентом значення такого предиката виступає оцінка денотата. Сема 'оцінка' актуалізується, навіть якщо ад'єктив передає стан суб'єкта, напр.: укр. Він *п'яний*; рос. Она *счастлива*; пол. ...Już *jesteś senna*... (К.І.Галчинський). Зрозуміло, що предикатна семантика якості передається передусім за допомогою якісних прикметників, напр.: укр. Ой, яка *чудова* українська мова! (О.Підсуха); рос. Он был *молчалив*... (К.Паустовський); пол. – *Dobra* jest piechota zaporoska... (Г.Сенкевич). Н.Д.Арутюнова вважає якісні ад'єктиви семантичним еталоном предикатів, оскільки саме вони "передають те, що ми думаємо про світ" [2: 39].

Відносні прикметники в позиції іменної частини присудка майже не вживаються. Якщо навіть в іменній позиції присудка виступає відносний прикметник, він має у своєму складі потенційну оцінну сему, отже, не просто позначає об'єктивну ознаку референта, а протиставляє її іншим ознакам, пор.: рос. А он *музыкальный*, Мишка твой? (В.Драгунський). У реченні укр. Стріха була *солом'яною* не тільки позначається матеріал, з якого зроблена стріха, а й дається його глибинна оцінка, пор.: рос. Люстра *была хрустальной*; пол. Parkiet *jest dębowy*.

Основні розбіжності у функціонуванні іменних складених присудків моделі cop Adj у слов'янських мовах пов'язані з особливостями вживання форм ад'єктивних предикатів, типів та форм екзистенційних зв'язок, використання коротких прикметників та варіантами сполучуваності прикметникових ад'єктивів.

Можна відзначити ширше використання прикметників у функції іменної частини присудка в польській мові порівняно з іншими мовами. Така тенденція пояснюється передусім високими пропозитивними властивостями польських прикметників, які можуть мати не тільки пасивний, але значною мірою й активний характер ознаки, пор., наприклад, слово *ciekawy (ciekaw)*, яке реалізує значення активності завдяки своїй поширеній сполучуваності. Той факт, що польська мова надає в ряді випадків перевагу прикметниковій, а не дієслівній присудковій моделі, свідчить також про те, що та чи інша ознака усвідомлюється носіями польської мови як стала (постійна, частотна, позачасова), пор.: пол. *Jestem spóźnialska* // укр. Я *часто запізнююсь*; пол. *Jestem* z ciebie *dumny* // укр. Я тобою *пишаюся*. Прикметникове, а не дієслівне наповнення присудкової позиції дає можливість підкреслити оцінний характер семантики присудка.

2) Іменний складений присудок Vf Inf Adj.

Структура присудка з іменною частиною – прикметником може бути ускладнена. Присудок моделі Vf Inf Adj являє собою комплекс із високою семантико-граматичною спаяністю слів, які в нього входять, пор., напр.: укр. ...Лісникова хатина, здавалось, *хотіла бути* зовсім *непомітною*... (Є.Гуцало); рос. Но меня *может сделать счастливым* только она одна (В.Токарєва); пол. ...*Wole być* trochę *szpakowatym*... (Б.Прус).

Перший компонент присудка у реченнях моделі N_1 – Vf Inf Adj є дієсловом, яке має модальну або фазисну семантику. Другим компонентом є дієслівна зв'язка у формі інфінітива. В даних випадках зв'язка грає передусім допоміжну роль.

Основне значення присудка в реченнях моделі N_1 – Vf Inf Adj зосереджене на прикметнику, який є основним носієм семантики базового члена речення [3: 10]. Ад'єктиви, що входять до такого іменного складеного присудка, належать до різних значеннєвих груп, напр.: укр. Він хотів бути

потрібним; рос. Он [Вовка] старался быть совершенно *спокойным* (Ю.Сотник); пол. – Szukam guziczków do sukienki dla mojej wnuczki. Mogą być *stare* (М.Калішевська).

Структура такого складеного присудка в різних слов'янських мовах може розходитися. Так, українським присудкам моделі Vf Inf Adj може відповідати польський присудок Vf Inf Adv, напр.: укр. Він *хоче дебютувати молодим* // пол. *Chcę debiutować młodo*. Еквівалентом іменного складеного присудка Vf Inf Adj в одній мові може бути складений дієслівний присудок Vf Inf в іншій мові, пор.: укр. Він *не може бути присутнім* на зборах // рос. Он *не может присутствовать* на собрании.

3) Прикметник як елемент іменного присудка cop N Adj.

В усіх слов'янських мовах поширені речення, у яких іменна частина присудка репрезентована субстантивним словосполученням із граматично залежним прикметниковим компонентом, напр.: укр. Він мені *за дитину рідну став* (Марко Вовчок); рос. Колька – *обаятельный парень*... (В.Шукшин); словац. Hory, sĺre hory – *to* ich *rodné dvory*... (Я.Ботто); хорв. *Je* li to *izravni let*?; макед. „Безумец, безумец, *душа* ти *ленива*..." (Б.Конеські); болг. Аз *съм български войвода* (І.Вазов).

Присудки у реченнях моделі N_1 – cop NAdj можуть мати різні варіанти семантики та формальної структури, проте ці члени речення вирізняє спільна функціональна специфіка: "засоби вираження граматичного значення до зв'язки, граматична залежність від підмета і узагальнене значення зосереджені в одному слові – головному компоненті словосполучення, а конкретне речовинне значення ознаки міститься в усьому словосполученні, причому семантичним центром (і навіть основним засобом номінації) є залежний компонент" [5: 124]. Цим граматично залежним і водночас найбільш семантично важливим компонентом виступає прикметник.

Основними семантичними типами предикатів моделі cop N Adj у слов'ян-ських мовах є оцінний (кваліфікаційний, характеризуючий) і таксономічний (гіпонімічний, ідентифікаційний), причому обидва ці типи можуть поєднуватися в одному предикаті [4: 144], пор., напр.: укр. Перепелиха *була* вже *стара людина*... (М.Коцюбинський); рос. Пение – *предмет не обязательный* (В.Токарєва); пол. ...A *to jest woda święcona* (А.Міцкевич). Існує прямий взаємозв'язок між семантичним типом речень N_1 – cop N Adj та значенням прикметника, що входить до складу присудка: якісні ад'єктиви мотивують оцінний тип предиката і, таким чином, тип усього речення, відносні ад'єктиви впливають на створення ідентифікуючих предикатів і відповідних реченнєвих пропозицій. Отже, тип семантики речень моделі N_1 – cop N Adj формується (згідно з комунікативними намірами мовця) граматичною будовою речення та семантикою іменного складеного присудка, основне змістове навантаження в якому має прикметник.

Деякі групи прикметників у кожній з мов, що розглядаються, мають різні значення залежно від того, яку синтаксичну позицію займає означувальний субстантив: виступає підметом чи входить до групи присудка. Зміна семантики ад'єктивів, що є синтаксично підпорядкованими словами при предикатних іменниках, пов'язана з тим, що суб'єкт виконує в реченні денотативну функцію, а предикат реалізує в реченні свій сигніфікативний зміст [1: 11]. Базовими словами у подібних словосполученнях звичайно виступають номінації осіб, напр.: укр. *старий курець, маленька людина, молода господиня;* рос. *молодой драматург, здоровый парень, темный человек;* білорус. *малады паэт, стары друг*; пол. *stary fachowiec, młoda para, ważny człowiek*; чес. *ctěný člověk, dobrý hospodář, dobrý učitel*; пор. у реченнях: укр. *Старий майстер* увійшов у цех; Він – *старий майстер* // рос. *Старый мастер* вошел в цех; Он – *старый мастер* // пол. *Stary mistrz* wszedł do hali; Jest *starym mistrzem*.

Алексичні іменники у присудках cop N Adj відіграють певну конструктивну роль, яка стає найбільш виразною, якщо прикметник є словом вторинної номінації і без "спирання" на субстантив сприймається як ад'єктив у прямому значенні, пор., зокрема, зміну змісту прикметників у позиції предиката без опорного іменника – найменування особи: укр. Він – *низька людина*, Він *низький*; Вона – *світла жінка*, Вона – *світла;* рос. Он – *тонкий человек*, Он *тонкий;* Он – *тяжелый ребенок*, Он *тяжелый* і под.

Іменний складений присудок може включати не тільки два або три, але й чотири і більше компонентів. Межі такого присудка ускладненої структури розширюються за рахунок додаткових як дієслівних, так і іменних елементів, напр.: укр. Він *хотів стати кваліфікованим працівником*; рос. Кити *была в одном из* своих *счастливых дней* (Л.Толстой); пол. – *Musi* to jednakże *być genialny człowiek*... (Б.Прус); *Był to człowiek wielkiego charakteru*... (Г.Сенкевич).

Отже, можливість виконання прикметником як атрибутивної, так і предикативної функцій свідчить про функціональну гнучкість цієї частини мови, про її великий семантичний потенціал.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999.
3. Ковбаса Н.Л. Составное сказуемое в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1970.
4. Кононенко И.В. Номинативный комплекс «прилагательное вторичной номинации + имя существительное» в семантической структуре предложения / Семасіологія і словотвір. Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.С.Паламарчук. – К., 1989.
5. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М., 1976.
6. Мразек Р. Сравнительный синтаксис славянских литературных языков. – Brno, 1990.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.
8. Семантические типы предикатов / Отв. ред. О.Н.Селиверстова. – М., 1982.
9. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994.
10. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Под ред. Н.Г.Озеровой. – К., 2003.
11. Dalewska-Greń H. Języki słowiańskie. – Warszawa, 2002.

The article is devoted to the problem of semantic-syntactical types of the noun predicatives in the slavic languages.

The author denotes the verbal and noun predicates and shows their realization means.

***Key words:** semantics, syntaxes, predicative, predicate, types of noun predicatives.*

УДК 81'367.332
ББК 81.2Ук-22

Олена Кульбабська

ОСНОВНА ПРЕДИКАТЕМА ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ПЕРВИННОЇ ПРЕДИКАЦІЇ В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

У статті визначено лінгвальний статус основної / вторинної предикатеми як одиниці семантико-синтаксичного рівня речення. Зокрема з'ясовано, що основна предикатема граматично оформляє акт думки та має такі ознаки, як цільність, розчленованість у відображенні реальної дійсності. Зроблено висновок про те, що елементарне просте речення – це синтаксична одиниця, що пріоритетно виражає в комунікації пропозицію та відношення первинної предикації як одиниці інформації.

Ключові слова: *первинна предикація, валентність предиката, предикатна синтаксема, експліцитність / імпліцитність, пропозиція.*

Із породженням мовлення з позиції мовця, об'єктивацією думки, вибором і створенням засобів вербалізації авторського задуму пов'язана одна з найважливіших проблем сучасної синтаксичної теорії – про зв'язок номінації та предикації, оскільки номінати, різні за структурою та семантикою, забезпечують потреби мовців не лише в плані відображення дійсності, позначення різних фактів і ситуацій, але й у плані вибору саме тих засобів предикації, які найбільше відповідають потребам комунікації.

Українські учені в працях із семантичного синтаксису досліджують предикацію як *відношення між елементами пропозиції* (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Н. Гуйванюк, К. Шульжук та ін.). У цьому аспекті *елементарне просте речення* – це синтаксична одиниця, що пріоритетно виражає в комунікації пропозицію та відношення *первинної предикації* як одиниці інформації, або в інших потрактуваннях – предикації *основної* (В. Гак, В. Карпалюк, М. Плющ), *головної* (В. Грабье), *примарної*, або самостійної (П. Лекант), *повної* (О. Бондарко, А. Приятkина), *дієслівно-іменної* (Р. Мразек), *автономної* (Д. Баранник), *прямої* (Н. Гуйванюк), *актуальної* (О. Кубрякова, М. Луценко) тощо. Це значення є комунікативно значущим для мовця.

У понятті „предикація" виділяємо два взаємопов'язані елементи значення: а) приписування предмету висловлення певної ознаки; б) поєднання суб'єктно-предикатних компонентів речення, у яких цей акт реалізується. У цьому аспекті *первинна предикація* репрезентує структурний центр елементарного речення і водночас його структурно-семантичний мінімум, сформований одним предикатом і зумовленими його валентністю іменниковими синтаксемами, які вказують на відповідні ролі (функції) істот і неживих предметів (І. Вихованець, Й. Андерш, В. Русанівський та ін.). На позначення одиниці семантичної структури речення, що граматично оформляє акт думки та має такі ознаки, як цільність, розчленованість у відображенні реальної дійсності, пропонуємо поняття „*предикатема*".

Необхідність введення цього терміна зумовлена тим, що предикатема комплексно охоплює суб'єктно-предикатні відношення у сфері речення й дає змогу описати первинну й вторинну предикації як системне явище. До цього часу вчені здебільшого зосереджували увагу на семантичних, морфолого-синтаксичних або морфологічних варіантах первинних / вторинних предикатних синтаксем, що репрезентують підкатегорії первинної / вторинної предикатності (І. Вихованець, К. Городенська, М. Мірченко та ін.), або досліджували суб'єктні синтаксеми, виділювані на грунті субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, у структурі простого елементарного речення (О. Межов) та простого неелементарного речення (Ю. Єщенко).

Отже, у нашому розумінні, *просте речення – це форма вираження суб'єктно-предикатної структури предикатеми*. Відповідно, в елементарному простому реченні представлено основну предикатему. ***Основна предикатема*** *– це мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка відображає мікросистему об'єктивних суб'єктно-предикатних відношень у простому елементарному реченні*, як-от: ***Федусь*** $_{S\,1}$ ***припасовував*** $_{P\,1}$ *на кросна дошки* (М. Матіос); ***Мені*** $_{S\,1}$ *сумно* $_{P\,1}$; ***Світає*** $_{S\,0-P\,1}$ Як бачимо, основна предикатема віддзеркалює реальну денотативну ситуацію, що її відображає реченнєва пропозиція. Речення з первинною предикацією, які репрезентують основну предикатему ($П_{I\ Sn-PI}$), є симетричними у формально-синтаксичному та семантико-синтасичному плані.

В основній предикатемі представлено два види первинної предикації – пряму й непряму, за термінологією П. Леканта [10, 9]. *За прямої предикації* суб'єкт і предикат (їх ще називають „предикат-партнерами" [6, 94]) збігаються у формально-граматичному плані з підметом, який указує на предмет думки, і присудком двоскладного речення, що виражає ознаку, приписувану суб'єкту певним актом мислення і мовлення. Це відношення традиційно кваліфікують як *предикативне*, відзначаючи агенсивність і активність дії як ознаки граматичної семантики речення двоскладних структурних схем: ***Данило приплющив*** *очі* (О. Вільшина); ***Оленка була*** *такою* ***щирою*** (Є. Ярошинська) та ін.

Непряма предикація не передбачає такого співвідношення семантичних і формальних компонентів: предикат з огляду на формально-граматичну будову відповідає головному члену односкладного речення, а суб'єкт дії / процесу / стану формально реалізують поширювачі (другорядні члени речення) з нейтралізованою функцією „додатка" і функцією „підмета" в знахідному, родовому, давальному, орудному та інших відмінках, напр.: ***Учня*** *сприйнято дуже добре.* ***Від сина*** *немає ніяких повідомлень.* ***Батькові*** *не спиться.* ***Мені*** *працюється легко.* ***Тобі*** *читати; Дивне місто проти сонця. Всі озолочено віконця* [**сонцем** – *О.К.*] (П. Тичина); або формою головного члена речення, який у повному обсязі вміщує вказівку на виконавця дії чи носія стану (означеного, неозначеного, узагальненого, з нульовим виявом), потенційно окреслюючи його вираження, напр.: ***Люблю*** *весну*; ***Згадаймо*** *героїв Крут*; *Нам* ***пишуть*** (Розм.); *За письменного трьох неписьменних* ***дають*** (Нар. тв.); *Світає. Спекотно.*

Предикатеми з модифікованою суб'єктною синтаксемою реалізуються у два способи: лексичним заповненням суб'єктної позиції (словами на зразок

© О. Кульбабська

хтось, дехто, кожен, усякий, ніхто тощо) або лексичним незаповненням суб'єктної позиції, пор.: *Сяду* ***я*** *під хатою* (Т. Шевченко) → *Сяду під хатою*; ***Новобранці*** *виходили за село* → а) ***Хтось*** *виходив за село*; б) *Виходили за село*; ***Ти*** *не перепливеш ночвами моря* → а) ***Кожен*** (***ніхто***) *не перепливе ночвами моря*; б) *Ночвами моря не перепливеш* (Нар. тв.). Коло дієслів, для яких характерною модифікацією і нормою є лексичне не вираження суб'єкта, у сучасній українській мові вузьке (близько 50 лексем) [8, 276].

Конструкції з кількісною модифікацією суб'єктної синтаксеми вказують на надмірний кількісний вияв суб'єктів дії, процесу або стану. Своєрідність цих конструкцій полягає в заміні форми називного відмінка формою родового відмінка та їх інтонаційному оформленні (оклична інтонація), напр.: *А овочів! А фруктів!* У цьому разі також спостерігаємо збагачення субстанціальних суб'єктних синтаксем предикатним значенням кількості.

На рівні семантико-синтаксичної структури згадані вище конструкції репрезентують основні двочленні предикатеми $П_{I\ Sn-PI}$, оскільки як мінімум є двокомпонентними; у формально-граматичному вимірі вони – односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними, оскільки діяч не може бути вербалізованим без зміни семантико-синтаксичного характеру речення. Отже, суб'єкт у первинній предикатемі, будучи носієм предикативної ознаки, створює для предиката семантичне тло, сприяючи експлікації його значення.

Неправильно було б недооцінювати складність взаємовідношень суб'єкта і предиката простого елементарного речення. З одного боку, за справедливими зауваженнями Е. Бенвеніста, „предикативний член самодостатній, оскільки він детермінує „суб'єкт" [3, 138], а суб'єкт сам по собі недостатній для речення. А з іншого боку, предикат – функція суб'єкта, здійснювана тому, що існує суб'єкт [2, 138]. Семантичному суб'єктові притаманна функціональна двоплановість, оскільки він виконує два комунікативні завдання: перше з них повертає суб'єкта до позамовної дійсності (денотативна функція), а друге – до предиката (логіко-семантична функція).

Для з'ясування структурно-семантичних особливостей основної предикатеми важливо взяти до уваги декілька чинників: 1. *Семантику структурних схем речень*, оскільки синтаксис має справу з класами і формами слів, з їхніми відношеннями і зв'язками. На наш погляд, типовий граматичний зразок формує свою семантику за рахунок ономасіологічних характеристик компонентів структурної схеми, між якими встановлюються предикативні відношення. 2. *Пропозиційну функцію предиката*, тобто вказівку на зв'язок із суб'єктами чи об'єктами, які заповнюють віртуальні позиції в реченні або ж можуть їх словесно не представляти (М. Мірченко, О. Леута). 3. *Активність / пасивність суб'єкта*. Виокремлена ознака є багатогранним поняттям, урахування якої передбачає не лише звернення до смислових значень самого суб'єкта, а й особливостей семантики предикатного знака і мовної ситуації загалом. У цьому аспекті цікавою є думка Г. Кутні про *енергетичний центр предикатних ситуацій*, від якого йде імпульс – поштовх розвитку подій у ситуації [9, 11]. Структурно-семантичний аналіз предикатних ситуацій засвідчує, що різні прояви цього імпульсу залежать від природи суб'єкта і предиката.

Мета опису – виокремити типи основних предикатем на рівні простого елементарного речення (формально двоскладного та односкладного), які репрезентують власне-суб'єктно-предикатні відношення (за наявності одновалентного предиката) або суб'єктно-предикатні з додатковими правобічними відношеннями (об'єктними, адресатними, інструментальними, локативними в їх різних комбінаціях).

Модель предикатеми *„Суб'єкт дії + предикат дії"* ($П_{I\ S\,дії\ -\ P\,дії}$) репрезентує агентивно-акціональні відношення, означаючи діяльність, яку породжує суб'єкт-діяч і яку він активно й безпосередньо стимулює. У класах і формах слів ця модель предикатеми представлена насамперед структурною схемою N_IVf („відношення між суб'єктом і його активною предикативною ознакою – дією"), як-от: *Дід* ***сапає*** (В. Бабляк); ***Корова скубе*** *в чагарях пашу* (І. Чендей); ***Муляр*** *мур* ***виводить*** (В. Сосюра).

Визначальну роль в предикатемі відіграє предикат, характер якого визначає семантичні параметри суб'єкта дії. Предикати дії морфологічно пов'язані з дієсловами і формують їх ядро, оскільки виявляють семантичний критерій у двох вимірах: 1) означають ознаки, спрямовані на відображення дій у позамовному світі, 2) характеризуються узагальненим значенням процесуальності [див.: 4, 93; 7, 218].

Істотні особливості предикатів дії визначає низка чинників – власне-семантичних (характер їхнього зв'язку з темпоральною віссю) та семантико-синтаксичних (активна організаційна роль у семантично елементарному реченні, валентний потенціал). На думку мовознавців, предикатне значення дії передбачає лінійне її розгортання на лінії-осі реального часу, характеризується динамічністю, незворотністю, з одного боку, і фазовістю, з іншого. Дія то розчленовується на фази, то набуває своєї цілісності в межах відповідного відрізка часу [17, 150–152; 14, 115]. Разом з тим, семантична конфігурація елементарних речень із предикатами дії є максимальною – семикомпонентною, напр.: *Доброчинці привезли буковинцям гуманітарний вантаж із Донбасу до Чернівців машинами* (суб'єкт, адресат, об'єкт (об'єктив), локатив (вихідний і кінцевий пункти руху), інструменталь + дія).

Предикати дії вирізняються поліпозиційністю актантів. Їхня семантична структура передбачає відповідну кількість носіїв субстанціальної семантики та їх рольовий статус. Насамперед предикати дії сполучаються з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії, з якою пов'язані визначальні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні ознаки категорії суб'єктності. „Семантика дієслова тут вимагає, щоб власне-іменники (іменники, що стосуються реальних предметів, осіб тощо, а не опредмечених дій, процесів, станів, ознак) виконували функцію діяча і щоб входили до класу назв живих предметів, переважно осіб" [5, 93]. І навпаки, відкритість суб'єктної сфери вимагає акціонального предиката і особового, цілеспрямованого суб'єкта, що контролює свої дії [17, 84]. У функції суб'єкта дії втілюється специфічність називного відмінка як такого, що займає центральне місце у відмінковій системі сучасної української мови, і найповніше виявляються його семантико-синтаксичні диференційні ознаки.

Водночас зауважимо, що синтаксема суб'єкта дії, репрезентована формою називного відмінка, не одновимірна у своїй суті не тільки через взаємозв'язок із семантикою основного реченнєвотвірного предиката, а й тому, що внутрішньореченнєві позиції виявляють суттєво різні ситуації, напр., фізичної дії, інтелектуальної дії, психічної дії тощо.

Категорія суб'єкта дії у своєму семантичному полі передбачає активність і динамічність, що зумовлює антропоцентричний характер спрямованості дієслів дії [8, 275; 14, 114; 11, 115]. Семантичну категорію активності вважаємо такою, що виявляється у взаємозв'язку і взаємодії активних й інактивних начал. Суб'єктом активної діяльності може бути конкретна людина (дискретна особа), група людей, суспільство загалом, напр.: *Грає* ***кобзар*** (Т. Шевченко) *Найперші* ***люди*** *розбили ту плиту* (Н. Королева); *Кошик в ліс несли* ***малята*** (П. Амбросій); *Стогне* ***юрба*** (П. Филипович); ***Суспільство*** *обговорює шляхи виходу з кризи* (Із часопису). Предикат дії сполучається також з іменниковими компонентами на означення тварин, птахів, істот вищого порядку, які в мовній картині світу наділені суверенністю (*боги, ангели, дух* тощо), напр.: ***Коні*** *мчать!* (В. Бабляк); *Ось і* ***птахи*** *прилетіли* (П. Амбросій); ***Бджола*** *її* [квітку] *крилом торкає* (П. Филипович); *Братів* ***Господь*** *не забуде* (Т. Шевченко). Периферію суб'єкта дії становлять лексичні групи на означення артефактів (*роботи, комп'ютерні програми* і т. ін.), при цьому лексичні групи модифікують суб'єктне значення в напрямку інструментальності [12 : 28]. Крім іменників, позицію суб'єкта дії можуть займати займенники, напр.: ***Вона*** [Михайлина] *підгортала картоплю* (А. Дущак); ***Інші*** *про те не думають* (Ю. Меженко); ***Хтось*** *набрехав на Кирюху* (М. Куліш); *Он* ***щось*** *ходить!* (Т. Шевченко).

Предикати дії (як і інші дієслівні типи) можуть зазнавати фазових (1) і модальних (2) модифікацій, напр.: 1. *Мачуха* ***почала повчати*** *Ноель* (Н. Королева); ***Скінчив*** *хлопчик* ***писати*** (Ю. Федькович); 2. ***Прагну заглянути*** *в твої очі* (В. Вознюк); *Царівна мусила сама з коня* ***встати*** (Ю. Федькович); *Ноель* ***хотіла піти*** *до каплиці* (Н. Королева) тощо.

У валентну рамку предикатів дії входять також об'єктна синтаксема, що вказує на субстанцію, яка зазнає змін під час дії, є її кінцевим результатом, тим самим засвідчуючи цілеспрямованість „активних" предикатів: *Ми ті* ***жита*** *пожнемо* (О. Вільшина), адресатна синтаксема зі значенням адресата дії: *Іван книжок давав* ***дівчині*** (Т. Галіп), інструментальна синтаксема, яка позначає знаряддя дії чи засіб дії: *Жита* ***ціпами*** *мем бить* (О. Вільшина), а також локативна синтаксема – виражає місце, напрямок руху, шлях руху: ***Із школи додому*** *Маруся вертала* (І. Бажанський). За К. Городенською, валентне оточення таких предикатів є генетично первинним [7, 218].

Модель предикатеми „*Суб'єкт процесу* + *предикат процесу*" ($П_{1\ S\ проц.\ -\ P\ проц.\ ознаки}$) репрезентує суб'єктно-процесивні відношення. Предикати процесу означають різні типи явищ, у динамічному плані характеризуючи суб'єкт. У класах і формах слів ця модель предикатеми представлена насамперед структурними схемами **N_1Vf** („пасивний суб'єкт і його предикативна ознака – процесуальний стан"), як-от: *Овес росте край неба* (М. Йогансен); **Inf** („пасивний суб'єкт і незворотність процесуального стану"), пор: *Сонце світить*; *Сонцю світити*.

В українській мові процесивні предикатні одиниці відтворюють неконтрольовані динамічні ситуації, що не передбачають активного виконавця дії [9, 4] і пов'язані з якісними та кількісними змінами станів або інших ознак суб'єкта [17. 153]. Серед релевантних ознак предикатів процесу відзначимо такі: 1) власне-семантичні: а) *динамічність* – за характером мимовільна, неусвідомлена, часом стихійна, позначена відсутністю активного начала в ситуації, яку відображають аналізовані предикати [9, 5]; б) *характер зв'язку з темпоральною віссю* – їм притаманні ознаки часової локалізованості та фазовості, тобто в кожній окремий момент часу, залежно від видового значення дієслова-предиката, реалізується тільки окрема фаза процесу (початкова, серединна, завершальна), а не процес загалом [9, 5; 17, 154]. Тут існує безперервність переходу однієї фази в іншу, що надає процесові цілісності в межах відповідного проміжку часу, напр.: *Гасне сонце… День минає…* (О. Вільшина); 2) семантико-синтаксичні: а) організаційна роль у семантично елементарному реченні з процесуальною семантикою; б) валентний потенціал. Предикати процесу переважно одновалентні: у лівобічній позиції вони сполучаються із суб'єктною синтаксемою, що відбиває неактивність предмета, відсутність його активного начала. Пасивність споріднює називний суб'єкта процесу із знахідним відмінком об'єкта дії та давальним адресата дії, оскільки ознака пасивності є для них визначальною [12, 28]. Процеси стосуються найрізноманітніших явищ у світі, тому суб'єкти при цих предикатах охоплюють широкі референційні групи (позначають конкретні предмети, рослини, тварини та птахи, людей, зовнішні чинники), напр.: *Білим цвітом зацвіла* ***ожина*** (С. Будний); ***Сонечко*** *зайшло* (О. Вільшина); *Все тьохка* ***соловей*** (О. Вільшина); ***Волосся*** *сивіє*; ***Малеча*** *сміється*. Це дало І. Вихованцеві підставу кваліфікувати предикати процесу як предикатні синтаксеми другого рангу [4, 96], що формують у сучасній українській мові компактні семантико-синтаксичні структури. Звичайно суб'єктна синтаксема процесу має форму називного відмінка, проте у давальному суб'єкта, – відзначає М. Мірченко, – зростає „активність" процесуальності, зумовлена семантичним зміщенням предиката у бік результативної дієвості [14, 159], пор.: *Калина цвіте // Калині цвісти*.

Незначна кількість ознакових слів, будучи на периферії у функціонально-семантичному полі процесу, здатна відкривати дві правобічні позиції в реченні – об'єкта й локатива: *Я стужився за батьками*; *Калина росте на подвір'ї*.

Модель предикатеми „*Суб'єкт стану* + *предикат стану*" ($П_{1\ S\ стану\ -\ P\ стану}$) репрезентує суб'єктно-статальні відношення, які виникають між предикатними синтаксемами (вони передають непостійну, тимчасову ознаку предмета як індивідууму, що охоплює відповідний часовий відрізок), та суб'єктними синтаксемами (вони виражають найбільший ступінь пасивності, неактивності). Стан не зумовлений активно, а „приписується" людині й виникає поза її волею чи бажанням, хоча може виявлятися самим суб'єктом-мовцем [5, 137; 17, 155], пор.: *Я не співаю* і *Мені не співається*.

Як і для інших семантичних типів предикатів, предикатам стану в системі мови характерні особливі сполучувальні, семантичні та граматичні ознаки: *статичність* (незмінність стану протягом періоду його існування); *фазовість* (у кожний окремий момент часу існує окрема фаза стану, а не стан загалом); *неконтрольованість*; *орієнтованість на суб'єкт*.

Семантику пасивного суб'єкта стану – „носія ознаки" чи „пацієнса" [16, 118; 1, 41] – передають відмінкові форми, залежні від морфологічної природи предиката стану. Якщо предикат стану формально виражений аналітичним дієсловом (предикативним прислівником), особовим дієсловом у безособовому значенні, інфінітивом, то у функції суб'єкта стану вживаємо інваріантну форму – давальний відмінок з конкретною референцією, оскільки часовий характер зв'язку стану з його суб'єктом не передбачає сполучення з родовими поняттями на зразок *хто-небудь, будь-який*. О. Межов установив, що в лівобічній валентності предикатів стану перебувають звичайно іменники-назви людей та тварин [13, 8], рідше предметів, напр.: *Дітям було весело*; *Для мене жарко*; *І хочеться тобі кудись їхати в такий дощ?*; *Тигру не стало чим дихати*. Давальний у ролі суб'єкта стану утворився внаслідок переміщення його з правобічної придієслівної позиції в лівобічну (суб'єктну) і певного стосунку до називного відмінка у функції суб'єкта, займаючи в суб'єктній синтаксичній парадигмі форм підпорядковане місце [15, 97; 12, 29; 14, 158–159].

Спостерігаємо також незначне функціонування називного відмінка статального суб'єкта (здебільшого – це іменникові лексеми-назви осіб), зумовленого семантико-синтаксичною валентністю дієслівних предикатів стану (*Мати любить сина*). Знахідний суб'єкта стану сполучається з компактною групою дієслів на позначення фізичного стану певної особи: *лихоманити, ломати, морозити, нудити, тіпати, трусити, трясти* і под. Якщо в предикатній позиції перебуває іменник, то він визначає прийменниково-відмінкові форми суб'єкта – *у* + родовий (*У сина грип*).

У класах і формах слів ця модель предикатеми представлена широким арсеналом структурних схем з такою семантикою: **(сор) Praed** („наявність стану, співвіднесеного з означеним / неозначеним пасивним суб'єктом"), напр.: *Хмарно*; **(сор) Praed** $_{-но,\ -то}$ і **N_1 сор Part-I** („відношення між суб'єктом стану та його предикативною ознакою – станом як результатом дії"), напр.: *Завдання виконано*; *Книга прочитана*; **Praed Inf** („наявність суб'єктного стану як можливості, необхідності, здатності, своєчасності здійснити стан"), напр.: *Час рушати в дорогу*; **Vf_{3s}** („наявність певних явищ або станів, співвіднесених із пасивним суб'єктом"), напр.: *Світає*; **Нікого (нічого) N_2** ; **Ніякого (Жодного) N_2** і **Нема N_2** („цілковита відсутність або неіснування суб'єкта"), напр.: *Нікого знайомого*; *Ніякої надії*; *Немає часу*; **Ні (ані) N_2** („неіснування, відсутність потенційного неодиничного суб'єкта"), напр.: *Ні хмаринки*; **N_1** („існування суб'єкта"), напр.: *Спека*; **Adj** $_{pl}$ („наявність стану неозначеного суб'єкта"), напр.: *Нам раді*; **N_1Vf** („відношення між суб'єктом і його пасивною предикативною ознакою – станом"), напр.: *Мати хворіє*; **$N_1 - N_n$** („відношення між суб'єктом і його предметною предикативною ознакою", яка може ідентифікувати чи уточнювати суб'єкт, давати йому оцінну, характеристичну „другу назву"), напр.: *Брат – учитель*; **N_1 – Adv** („відношення між суб'єктом і його предикативною ознакою – станом чи властивістю, якісною кваліфікацією"), напр.: *Брехня – це страшно*; **Inf – Inf** („відношення між абстрагованою дією чи процесуальним станом і його предикативною ознакою кваліфікації через іншу абстраговану дію чи стан"), напр.: *Любити – це жити*; **Inf – Adv_{-o}** та **Inf – N_I** („відношення між абстрактно представленою дією або процесуальним станом та його предикативною ознакою – якісною кваліфікацією, оцінкою"), напр.: *Жити на землі – не просто*; *Кататися – весело*; *Любити – це щастя*.

Модель предикатеми „*Суб'єкт якості* + *предикат якості*" ($П_{1\ S\ як.\ ознаки\ -\ P\ як.}$) репрезентує суб'єктно-характеризувальні відношення. Предикат якості вказує на постійні індивідуалізовані ознаки (реальні, а не граматичні!), невід'ємні від суб'єкта (істоти або предмета), напр.: *Батько* ***працьовитий***; *Мак* ***червоний***; *Сніг* ***холодний***; *Земля* ***кругла***. Значення якісної ознаки стосується параметрів „відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предмета" [4, 101–102]. Зокрема, якість не виявляє фазовості існування (їй властива атемпоральність), проте характеризується цілісним переміщенням на осі часу типової, визначальної ознаки предмета, якою він відрізняється від інших предметів [4, 102; 14, 122 та ін.].

Суб'єктній синтаксемі, зумовленій предикатом якості, властиві дві диференційні ознаки – нейтральна пасивність і статичність, а також закріплене місце в семантико-синтаксичній структурі речення – типова лівобічна позиція (*Небо було синє*; *Він був щасливий*). Пор.: *Самотній був пророк. Зорані козацькі кургани* (препозиція зумовлена актуальним членуванням висловлення в мовленні). Суб'єкт якісної статичної ознаки має єдину форму вираження – це синтаксема в називному відмінку, пор.: *Домніка* ***працьовита*** (А. Дущак); ***Я юний-юний*** (В. Сосюра); *Жито було* ***буйне*** (О. Кобилянська).

Модель предикатеми „*Суб'єкт локативного стану* + *власне-локативний предикат*" ($П_{1\ S\ локат\ стану\ -\ P\ вл\ локат}$) можна розглядати як варіант із статальним значенням. Проте формально-синтаксична й морфологічна своєрідність предикатної синтаксеми, дає підстави для виділення розглядуваної предикатеми в окремий клас. Специфічність власне-локативного предиката детально описав І. Вихованець [4, 104–109], відзначивши: 1) його аналітичну будову (предикат *бути, перебувати, знаходитися, опинятися, розташовуватися* + локативна морфема, яка надає йому різноманітних лексичних значень); 2) статичну природу вихідної локативності (статичний просторовий стан – ознаку); 3) належність до морфологічного класу дієслів: *Василько* ***опинився*** *серед лісу* (М. Коцюбинський); *І я* ***втрапила*** *до Чехії* (Н. Королева); *Йогансен* ***перебував*** *у канцтаборах*; *Чернівці* ***розташовуються*** *коло Прута*.

Отже, власне-локативний предикат передає статичну ситуацію, локативний стан суб'єкта, який стосується певної предметної сфери, у стосунку до якої локалізується такий стан. Ці дієслівні предикати вживаємо самостійно чи у сполуці з локативними морфемами (своєрідними дієслівними постфіксами), що моделюють семантику локативності: *у, на, при, під, біля, коло, перед, за* та ін. За підрахунками І. Вихованця, їх у сучасній мові – понад 100. Власне-локативні предикати у типових випадках відкривають дві валентні позиції: позицію суб'єктної синтаксеми у

формі називного та позицію локативної синтаксеми у формах місцевого, орудного і родового відмінків.

Модель предикатеми *„Суб'єкт кількості + предикат кількості"* ($П_{1\ S\ кільк\ -\ P\ кільк\ ознаки}$) репрезентує суб'єктно-квантитативні відношення. У класах і формах слів ця модель предикатеми представлена насамперед структурними схемами N_2 **(ор) Quant** („відношення між суб'єктом і його предикативною ознакою – існування в деякій кількості") та N_2 („існування, наявність предметів або предметно представлених дій, станів у значній кількості"), як-от: *Як вас* [людей] ***багато*** (М. Коцюбинський, 65); *А людей!*..

Предикати кількості передають кількісну (здебільшого статичну, зрідка – динамічну) характеристику (ознаку) предмета, напр.: *Дітей* ***двійко***; *Людей на зупинці* ***поменшало*** (Є. Кононенко).У зоні категорії предикації вони посідають „найпериферійніше місце" серед виокремлених шести типів предикатів [5, 257], проте в граматичній системі української мови відіграють важливу роль.

Типологічними ознаками предикатів кількості є те, що реченнєвотвірна функція для них є менш типова, ніж для інших предикатів. У семантико-синтаксичному аспекті вони переважно є одновалентними (відкривають лівобічну позицію „пасивного" суб'єкта кількісної ознаки – назви істот і конкретних предметів, яким притаманна кількісна ознака). І тільки предикати кількості-відношення, у валентній рамці яких перебуває суб'єктна й об'єктна синтаксеми, є двовалентними. Типовою формою підмета при предикатах кількості є форма родового відмінка, що виконує функцію партитивного суб'єкта в позиції підмета [12, 31].

Отже, основна (первинна) предикатема є формою репрезентації первинної предикації. Предикатному знаку, який відображає в предикатемі найсуттєвіші ознаки денотативної ситуації, відтворюваної схематично предикатно-аргументною структурою, властива структурно-семантична багатоаспектність. Оскільки загальні категорії суб'єкта і предиката в предикатемі реалізуються в різних варіантах як часткові значення особи (предмета) і його дій, процесів, станів, локації, якісної та кількісної характеристики, то в перспективі важливо з'ясувати варіанти основних предикатем, а також установити типологію вторинних предикатем у простому неелементарному реченні.

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Перевод Е. В. и Т. В. Вентцель; Ред., вступ. ст. и прим. Р. А. Будагова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: УРСС, 2001. – 416 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр., под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис: підручник. —К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Всеволодова М. В. Синтаксемы и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения) // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 2000. – № 1. – С. 75 – 95.
7. Городенська К. Г. Дієслово. Прислівник. Службові слова – морфеми // Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари", 2004. – С. 217 – 373.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: монографія. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – 437 с.
9. Кутня Г. Двомісні семантико-синтаксичні структури з предикатами процесу в сучасній українській мові // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Філологія. – Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 125 – 133.
10. Лекант П. А. Предикативная структура предложения // Средства выражения предикативных значений предложения: Межвузов. сб. научн. тр. – М.: МОПИ, 1983. – С. 3 – 11.
11. Леута О. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: монографія / Олександр Леута. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.
12. Масицька Т. Відмінки як морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур: зб. наук. праць / Ред. кол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 27 – 31.
13. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. – Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 1998. – 19 с.
14. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
15. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К.: Вища шк. Головне вид-во, 1986. — 175 с.
16. Чейф У.-Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
17. Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 217 с.

The article deals with linguistic status of primary / secondary predicatheme (predicate-subject relations) as a unit of a sentence structure. In particular, it is elucidated, that the primary predicatheme forms the process of thinking grammatically and has such features as integrity, dismemberment in depicting of factual reality. The conclusion has been drawn that a simple sentence is a syntactic unit that chiefly realizes proposition and relation of primary predication as a piece of information in communication.

Key words: *primary predication, valency of predicate, predicative syntaxem, explicity / implicity, proposition.*

УДК 81'367.323
ББК 81.2Ук-22

Світлана Шабат-Савка

ОПТАТИВНЕ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНИХ ІНТЕНЦІЙ МОВИ

У статті проаналізовано оптативні речення як окремий модально-інтенційний тип висловлень; систематизовано засоби реалізації бажальних інтенцій, встановлено основну мовленнєву інтенцію, характерну для цього типу речень, яка полягає у висловленні волевиявлення – у прагненні суб'єкта мовлення втілити свої бажання/побажання у післякомунікаційній дійсності; вказано на комунікативно-прагматичні характеристики бажальних речень-висловлень.

Ключові слова: *інтенція, комунікативний тип речення, бажальні речення-висловлення, оптативна модальність, прагматика.*

З-поміж сучасних тенденцій розвитку синтаксису виокремлюємо ті, які пов'язані з комунікативно-прагматичним спрямуванням мовознавчих досліджень, глибоким вивченням та аналізом синтаксичних одиниць різних рівнів (речень-висловлень, нечленованих комунікатів, надфразних єдностей), які виступають репрезентантами певного комунікативного змісту, відтворюють мовленнєву компетенцію особистості, формують процес комунікації в цілому. Синтаксична система мови, від синтаксеми, носія елементарного змісту, до складного синтаксичного цілого, підпорядкована реалізації комунікативних потреб мовної особистості – щось розповісти, сказати, запитати, спонукати до виконання якоїсь дії, висловити бажання тощо. Інтенція мовця не тільки репрезентує широкий діапазон особистісних намірів, а й детермінує прагматику висловлювань, зміст мовленнєвого акту, від цього мовного феномену залежить і вибір конкретних синтаксичних засобів, найбільш релевантних для відображення певної ситуації.

Речення – це синтаксична одиниця, яка співвідноситься з висловленням і передбачає активну поведінку мовців, адресованість та результативність самого процесу спілкування. Серед речень-висловлень, спрямованих на здійснення комунікативної мети, виділяються питальні та непитальні конструкції [8, 88]. Питальні структури містять запит – пошук інформації, її з'ясування чи уточнення. Групу непитальних речень становлять розповідні, спонукальні та бажальні речення. У певному контексті мовлення комунікативні типи речення – розповідні, питальні, спонукальні та бажальні – реалізують свій прагматичний потенціал, слугують засобами вираження інтенцій мовця.

Традиційна класифікація речень за метою висловлювання має різні назви: класифікація речень за змістом (С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер, В.Сімович); за інтонацією (Л.Булаховський); за модальністю (О.Мельничук, Л.Кадомцева, А.Загнітко); за метою висловлювання (І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська, І.Вихованець); за метою висловлювання та експресією (К.Шульжук); за метою повідомлення, комунікативною настановою (Н.Шведова); за комунікативною інтенцією, призначенням, спрямуванням (Ф.Бацевич, А.Загнітко). Майже у всіх мовознавчих працях, шкільних підручниках ця класифікація представлена розповідними, питальними та спонукальними реченнями, проте останнім часом у вітчизняних граматиках все частіше почали виділяти в окремий функціональний тип оптативні (бажальні) речення, комунікативна настанова яких спрямована на вираження внутрішніх потреб (бажань) самого мовця (І.Вихованець, М.Каранська, К.Шульжук та ін.) [2; 5; 16]. Така позиція, з одного боку, не є новою в українському мовознавстві, оскільки ці конструкції вирізнялися за змістом у перших граматиках української мови (С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер, В.Сімович), а з іншого – оптативна модальність не знаходить у мові чітко окреслених параметрів з-поміж тих, які виражають "бажання мовця" щось розповісти (розповідні речення) чи "бажання мовця" спонукати когось до певної дії (спонукальні речення), чи "бажання мовця" запитати, щоб отримати потрібну інформацію (питальні речення).

Про оптативні речення знаходимо інформацію у формі окремих теоретичних зауваг, ґрунтовних досліджень у працях українських учених – О.Мельничука, Л.Кадомцевої, М.Каранської, К.Шульжука, О.Даскалюк та ін., у наукових доробках зарубіжних лінгвістів – О.Бондарка, Є.Шендельс, О.Алтабаєвої, Т.Панчишиної. Однак комплексного дослідження оптативних речень в українському мовознавстві ще немає. Отже, *мета нашого дослідження* полягає в тому, щоб окреслити та систематизувати структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні характеристики оптативних речень як окремого модально-інтенційного типу висловлень, як одного із засобів вираження комунікативного задуму мовця.

У лінгвістиці існує чимало проблем щодо з'ясування синтаксичної природи оптативних речень, їх граматичного оформлення, семантики, комунікативно-прагматичних характеристик, модальної рамки. Приміром, у граматичній традиції питальні речення протиставляються непитальним (розповідним, спонукальним і оптативним), проте в усіх комунікативних типах модальність проявляється по-різному. Розповідні чітко формують два модальні типи з реальною та ірреальною модальністю, спонукальні речення репрезентують ірреальну. Оптативним реченням, як зауважує Л.Кадомцева, властива ірреально-потенційна модальність: модальне значення бажальності виражається у реченні як бажання суб'єкта мовлення щодо встановлення відповідності основного змісту речення дійсності (реальності) [14, 125]. У стосунку до категорії модальності спонукальні та бажальні речення, на думку О.Даскалюк, мають розглядатися по-іншому: для таких конструкцій характерна модальність волевиявлення, якою мовець передає свій вольовий вплив на адресата мовлення, повідомляє про власний намір змінити навколишню реальність або висловлює бажання, через втілення якого світ набув би тієї ознаки (якості), яка необхідна мовцеві в цей момент [3].

Чотири типи речень – розповідні, питальні, спонукальні й оптативні, як зазначає В.Бєлошапкова, – виділені на основі різних критеріїв: розповідні, спонукальні й оптативні речення розрізняються за модальним принципом, питальні – на основі існування особливої форми думки – питання [13, 624]. У цьому аспекті нам імпонує думка тих мовознавців (О.Мельничука, І.Распопова, О.Белічкової-Кржижкової та ін.), які зараховують речення одночасно до модального і комунікативно-функціонального типу. За таким принципом кожне висловлювання характеризується основним модальним значенням: повідомлення – розповідне речення, запитання – питальне речення, наказу чи ввічливого прохання – спонукальне речення, бажання – оптативне речення. А.Грищенко слушно зазначає, що оптативне речення (від лат. optativus – бажаний) – це *модальний різновид речення*, комунікативне завдання якого полягає у вираженні суб'єктом мовлення бажання, щоб відповідна дія реалізувалася, стала фактом дійсності [15, 439]. Отже, оптативна модальність – це один із різновидів модальних значень, які відображають бажану, мисленнєву, реально неіснуючу подію, ознаку, втілення якої матиме місце тільки в післякомунікаційний момент мовлення. Саме на цей факт звертають увагу автори "Русской грамматики": синтаксично бажальний спосіб має значення абстрагованого спрямування в якусь дійсність, причому ця дійсність може мислитися як визначено віднесена і в майбутній, і в теперішній час (здійснення можливе), і в минулий час (здійснення неможливе) [8, 106-107], пор.: *Хоч би ніхто не побачив мене* і *Приїхав би Сашко на два тижні швидше.*

© С. Шабат-Савка

Із модальністю тісно пов'язана, на думку М.Мірченка, категорія настанови, як комунікативно орієнтований параметр речення, в граемній структурі якої виділяються підкатегорії розповідності, бажальності, питальності, спонукальності, умовності, які модифіковані часто значеннями переповідності, ймовірності [7, 125]. Синтаксична підкатегорія бажальності, як зауважує мовознавець, передає бажання суб'єкта мовлення, його прагнення до здійснення ним же самим якоїсь дії або його бажання, побажання в її реалізації кимось іншим. Цілком релевантним при цьому буде диференціація бажальності на внутрішню та зовнішню [7,130].

Комунікативна ситуація внутрішньої бажальності репрезентує прагнення мовця здійснити дію, що буде корисною насамперед для нього самого, напр.: *Скоріше, скоріше б побачити свою єдину, відчути на своїх плечах її вічно потріскані руки, що пахнуть якимось зіллям чи хлібом* (М.Стельмах). Зовнішня бажальність реалізується у тій мовленнєвій ситуації, в якій висловлене мовцем бажання буде корисним/шкідливим для когось, а тому спрямоване до адресата (реального чи уявного), пор.: *Хай тобі все ліпше буде!* (М.Стельмах). *Щоб його всі громи і землетруси викидали з святої землі* (М.Стельмах). Зазначимо: модальна рамка оптативних речень має чітко виражений емоційно-експресивний та оцінний характер: мовець не тільки вибудовує внутрішню програму мовлення, але й вербалізує те, чого він хоче, бажає в плані позитивного чи негативного, доброго чи поганого. У дієслівній парадигмі окрему позицію визначено для бажального способу. Так, як зазначають І.Вихованець і К.Городенська, бажальний спосіб виражає волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує його до співрозмовника чи співрозмовників, щоб вони виконали цю дію чи реалізували потрібний стан. Мовець не спонукає когось виконати бажану для нього дію, а лише повідомляє про неї собі або іншим особам [2, 262].

Нам імпонує позиція Т.Панчишиної, суть якої полягає в тому, що оптативні речення виражають "ірреальне" бажання, пов'язане з мотиваційною (спонукальною) сферою особистості, усвідомлення суб'єктом мовлення задоволення потреби, її вербалізація та прогнозування (відсутнє чітке уявлення про шляхи реалізації задуму), оскільки "ірреальне" – це відсутнє на поточний момент, наявне в уяві та мисленні [9]. Втім, виникнення цієї комунікативної потреби (висловлення того, що людині необхідно для життя, для розуміння з іншими, чого їй хочеться тощо) детерміновано ситуацією спілкування, комунікативним контекстом, мотивом, що створює мовленнєву інтенцію.

Оптативна інтенція як важлива складова цілеспрямованого, мотивованого спілкування виявляється не тільки у вербалізації бажання чи побажання, а й у передбаченні реакції адресата на почуте (у ситуації зовнішньої бажальності) або шляхів реалізації власних намірів. Комунікативно-прагматичний потенціал оптативних речень полягає в осмисленому намірі мовця, у чіткому плануванні своєї мовленнєвої діяльності, у побудові комунікативної стратегії, що в цілому сприятиме реалізації модальності взаєморозуміння між комунікантами, в координації їхніх дій, вчинків, зрештою – здійсненню "нереального" бажання. Основною ***мовленнєвою інтенцією оптативних речень*** вважаємо висловлення мовцем волевиявлення – прагнення суб'єкта мовлення втілити свої бажання / побажання у післякомунікаційній дійсності.

Інтенційний діапазон оптативних речень доволі розлогий: це оптативи з семантикою власне бажання, напр.: *Тільки б відкрутилася неділя пустотливим листом у траву. Тільки б пережити це безділля, а роботу я переживу* (Б.Мельничук). *Прийти б мені забутому, та й стати на поріг* (М.Нагнибіда); оптативи зі значенням ірреального бажання, такого, що не може здійснитися, оскільки звернене до минулого, пор.: *Була б жива Мокрина...* (Розмовне). *Ох, аби ще внучка з Голландії повернулась і заспівала так, як співала її бідолашна мама* (М.Стельмах). На семантику таких конструкцій нашаровуються різноманітні емоційні конотації розпачу, схвильованості, переживання; оптативні висловлення зі спонукальною семантикою. Такі речення сприймаються не тільки як бажання, а ввічливе керівництво до дії, вчинку, виконання якого дасть потрібний ефект, результат, як-от: *Хоча б коли до нас у гості прийшли онуків відвідати* (Г.Тютюнник). *Хоч би вже буря, вир, абощо, – цієї тиші не знести* (Є.Маланюк). *Лише один нехай би відгадав мене, мов ту загадку. Нехай би і дроворубом був, лише щоб був мій* (О.Кобилянська); оптативні висловлення зі значенням умови, напр.: *Ох, якби так сталося! Я б не боялася, що кінь спіткнеться і впаде, а ...Ох, якби так сталося* (О.Кобилянська). *Коли б то поступ* (М.Стельмах); оптативи зі значенням побажання – синтаксичні конструкції, за допомогою яких мовець бажає добра чи зла адресату, собі чи комусь іншому. Інтенційно такі структури спрямовані на вираження позитивних, ввічливих побажань (привітання, благословення, прощання) та експресивно-емоційних, оцінних висловлень (проклинання, закляття), напр.: *Доброго дня! Щасливої дороги! Хай тобі все буде з землі, з води і роси* (М.Стельмах). *Щоб її приморозками зчавило* (М.Стельмах). *Бодай тебе хвороба любила* (М.Стельмах). *Бодай тобі язика заклинило* (М.Стельмах). Дехто з мовознавців зауважує, що такі оптативні речення слід кваліфікувати як варіативний вияв бажальності [4; 5]. Оптативи типу *Бодай тобі повилазило* (М.Стельмах). *А щоб тебе їздило вздовж, упоперек ще й навскоси* (М.Стельмах) – мають яскраво виражену імперативну семантику. І навпаки – етикетні формули виражають прагматичний зміст: створюють необхідну тональність спілкування, активізують та зосереджують увагу співрозмовника, готують тло для виразної приязної комунікативної атмосфери. Фактичні формули ввічливості у структурі мовленнєвої етикетної ситуації перформативні за своєю комунікативно-інтенційною сутністю: при вимові перформативних висловлень одночасно відбувається дія; формули мовленнєвого етикету на зразок *Доброго ранку*; *Доброго вечора*; *На добраніч* – еквівалентні дії-побажанню *Бажаю вам доброго дня* тощо.

Прагматика оптативних висловлень – це одна з мовленнєвих стратегій, яку вибирає мовець для вирішення свого комунікативного завдання. Використання певного речення у конкретному контексті комунікації залежить від суб'єкта мовлення, його прагнення саме так відобразити свою інтенцію. Власне, експліцитні та імпліцитні засоби реалізації оптативної семантики детерміновані активною комунікативною позицією мовця, його мовленнєвим наміром. У граматичних посібниках

серед засобів вираження бажальної модальності визначають висловлення з кон'юнктивом, індикативом та інфінітивом у поєднанні з частками. Нам видається логічним виділення ширшої системи реченнєвих реалізацій бажальних інтенцій, оскільки названі не вичерпують весь синтаксичний інвентар.

Найбільш поширеними засобами презентації оптативного значення виступають:

1) речення, предикат яких виражений формою умовного способу дієслова, як-от: *Коли б скоріше війна закінчилася* (М.Стельмах). *Хоча весна теж не мед голові колгоспу, та швидше б наступила, щоб справді, не довелося на мотузках підвішувати худобу* (М.Стельмах);

2) речення, головний член яких виражений інфінітивом з часками би/б, напр.: *Всипати б такій березової каші, щоб не хитрувала, наче циганка на ярмарку* (М.Стельмах). *Розпитатися б у них про Марка* (М.Стельмах); *Лечу до сяйва крізь ніч... Долетіть, долетіть би мені* (В.Сосюра);

3) інфінітивні конструкції, речення з кон'юнктивом та індикативом у поєднанні з різними частками (коли б, якби, хоч би, хоча б, щоб, аби, хай, нехай, бодай), пор.: *Коли б не було дощів* (М.Коцюбинський). *Якби він знав ... ах, якби він знав* (Ірина Вільде). *Хоч би на тебе глянути* (А.Головко). *Аби хоч як-небудь дотягнути до зеленої паші та обсіятись* (М.Стельмах). *Хай осторонь од бур і хвилювань скиртами твій підноситься ужинок* (М.Зеров);

4) неповні еліптичні речення з частками, які увиразнюють оптативні інтенції, напр.: *Хоча б малесенький розмай для нерозважних дум* (П.Грабовський). *Тільки б рідного поля зворушлива стрічка! Тільки б сіра солома прабатьківських стріх!* (Є.Маланюк).

5) складнопідрядні речення з'ясувального типу, які в основній предикативній одиниці містять предикат зі значенням **хотіти, бажати,** виражений І особою однини дійсного способу, пор.: *Я хочу, щоб син швидше повернувся. Бажаю, щоб тобі гарно жилося і господарювалося* (М.Стельмах). Головна частина виражає реально існуюче бажання мовця, а підрядна містить зміст цього бажання. Оптативні інтенції яскраво представлені і в простих реченнях, напр.: *О, я прагну чогось вищого! Те, чим я живу, не задовольняє мене. Я хочу мати дітей і виховувати їх* (О.Кобилянська). У деяких мовознавчих працях такі конструкції називаються реченнями з модальним значенням бажаності. До них зараховують і конструкції з безособовими дієсловами (хочеться, бажається, жадається тощо) + інфінітив [11, 220], як-от: *Сумно мені було, і перемовити щире слово жадалося* (М.Стельмах). Слушно з цього приводу зауважує О.Алтабаєва: до оптативів варто зараховувати будь-яке висловлення, в якому у ролі показника оптативного значення виступає ядерний компонент "я хочу", "я бажаю", виражений експліцитно чи імпліцитно [1, 30-31]. Безперечно, лексичне наповнення речень-висловлень увиразнює комунікативну семантику оптативності.

До імпліцитних засобів реалізації оптативних інтенцій належать: спонукальні речення, предикат яких виражений наказовим способом дієслова – синтетичною чи аналітичною формою, пор.: *Тож, осене, постій – нехай весна. Нехай іще іду я за весною* (В.Вознюк). У подібній ситуації мовлення виявляємо інтенцію бажання/побажання, а не спонукання до дії; питальні речення, структура яких може передавати змістові інтенції інших комунікативно-модальних висловлювань, зокрема оптативних, як-от: *Чи не могла б вийти зі мною на кілька хвилин?* (Ірина Вільде) // Я хочу, щоб ви вийшли зі мною на кілька хвилин.

Отже, комунікативна семантика оптативних висловлень детермінована насамперед мовленнєвою ситуацією та позамовними факторами, які спонукали мовця до витворення, породження конкретної комунікативної потреби – висловити своє бажання чи побажання. До того ж і граматична модель речення, і його лексичний склад є найбільш релевантними для реалізації оптативних інтенцій. Діапазон семантики, комунікативно-інтенційний зміст, що передається бажальними реченнями, визначає їх місце серед синтаксичних одиниць, які традиційно протиставляються розповідним, питальним та спонукальним конструкціям.

1. Алтабаева Е.В. К вопросу о языковом статусе оптативности // Проблемы современного синтаксиса: теория и практика. – М., 2002. – С. 28–31.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2005 – 20 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. – К.: НМК ВО, 1992. – 400 с.
6. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
7. Мірченко М.В. Надкатегорія настанови // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 22. – С. 125–132.
8. Русская грамматика: В 2 т. – Т. II: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
9. Панчишина Т.А. Репрезентація ірреального бажання в синтаксичних конструкціях з кон'юнктивом у сучасній німецькій мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001 – 21 с.
10. Сімович В. Практична граматика української мови. – Раштат: Український рух, 1918. – 368 с.
11. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
12. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. – Відень, 1914. – 202 с
13. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. унтов / В.А.Белошапкова, Е.А.Брызгунова, Е.А.Земская и др. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. академіка І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 516 с.
15. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
16. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.

Optative sentence as separate modal type of utterances is analysed in the article, facilities of realization of desire intention are systematized, the basic is set speech intention, characteristic for this type of sentences, which consists in the utterance of will – in aspiration of subject of broadcasting to incarnate the desires/wishes in aftercommunication reality; it is indicated on communicative-pragmatic descriptions of desire sentences-utterances.

Keywords: *intention, communicative type of sentence, desire sentence-utterance, optative modality, pragmatist.*

УДК 81'367.3
ББК 81.2Ук-22

Юлія Драч

ОБОВ'ЯЗКОВІ ПРИДІЄСЛІВНІ КОМПОНЕНТИ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

У статті розглянуто обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення, з'ясовано їхні основні диференційні ознаки та визначено типові морфологічні форми вираження.

Ключові слова: *формально-синтаксична структура речення, обов'язковий придієслівний компонент, сильний підрядний зв'язок, семантична єдність, дієслово релятивної семантики.*

Стаття є логічним продовженням публікацій автора, які висвітлюють результати дослідження обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення [5; 6; 7].

Об'єкт дослідження – речення з обов'язковими придієслівними компонентами формально-синтаксичної структури речення.

Предмет дослідження – обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Стаття написана на **матеріалі** 750 реченнєвих структур, вибраних із різностильових джерел сучасної української мови із наявними в них обов'язковими придієслівними компонентами формально-синтаксичної структури речення. Крім цього, матеріал аналізу значно розширили підрядні дієслівні словосполучення з опорними дієсловами релятивної семантики, зафіксовані в тлумачних словниках української мови (2500 одиниць) [1]. Абсолютивність / релятивність значення дієслова нерідко фіксують словники. На релятивність дієслова можуть вказувати позначки *перех.* (перехідність), які вживаються при перехідних дієсловах, що є завжди дієсловами релятивної семантики, а також неозначені займенники, наприклад: відвідувати – *перех.* Ходити, їздити до когось, бувати в когось або де-небудь [1, 125]; віддати – *перех.* Повертати назад узяте (позичене, дане, привласнене, належне) [1, 127]; вести – *перех.* Спрямовувати рух кого-небудь, допомагати або примушувати йти [1, 84]; бруднити – *перех.* Робити кого-, що-небудь брудним, нечистим [1, 64]; подарувати – дати, віддати **що-небудь кому-небудь** назовсім, безплатно [1, 821].

Дослідження виконано в двох планах: денотативному та граматичному (формально-синтаксичному). «Суть денотативного аналізу мовних явищ полягає в орієнтації останніх на природне, онтологічне розмежування предметів, ознак, дій, процесів, станів, які певним чином відтворюються в мові у вигляді слів, словосполучень, речень», - пише Н.Л. Іваницька [10, 4]. Такий підхід забезпечив вичленування дієслів, що своїм власним фонемним складом не забезпечують номінації процесуального денотата [10, 13]. У граматичному (формально-синтаксичному) аспекті формально-синтаксичні компоненти речення розглядаємо як структурні (однослівні чи кількаслівні) одиниці, які заповнюють відповідні позиції, утворені на основі синтаксичних зв'язків між словами у словосполученнях.

Компоненти формально-синтаксичної структури речення розглядаємо на засадах української граматичної теорії (О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець, П.С. Дудик, Д.Х. Баранник, А.П.Загнітко, А.П. Грищенко, С.О.Соколова, К.Г. Городенська, К.Ф. Шульжук, Н.Л.Іваницька, М.Я. Плющ, Н.В. Гуйванюк та ін.).

Вивчення структури простого речення і його компонентів передбачає врахування сполучувальних властивостей повнозначних слів на рівні словосполучення. Лінгвальна природа словосполучень, у яких зберігаються зв'язки при транспонуванні останніх у речення, склала концептуальні основи розмежування обов'язкових (облігаторних) та факультативних (необов'язкових) компонентів прислівної залежності формально-синтаксичної структури речення. Диференціація прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення ґрунтується на вченні про обов'язкову / факультативну сполучуваність повнозначного слова [9, 87-92]. На основі підрядного синтаксичного зв'язку, зокрема градуюванні його сили (сильний / слабкий), розмежовують обов'язкову / факультативну сполучуваність [2; 8; 11, 14].

Досліджено, що в системі української мови переважають дієслова релятивної семантики, які обов'язково вимагають залежних від них словоформ, що компенсують недостатність номінації відповідних денотатів [13]. Категорійна дихотомія «абсолютивність / релятивність» ґрунтується на інформативній достатності / інформативній недостатності (автосемантизмі / синсемантизмі) [13, 59]. Релятивність (синсемантизм) номінації дієслів виявляється в тому, що, будучи повнозначними, вони своїм фонемним складом не спроможні самостійно реалізувати семантику і вимагають для цього обов'язкової компенсації змісту залежними від них словоформами [11, 58]: *оздоблювати (що?) виріб, рахувати (що?) гроші, симпатизувати (кому?) акторові, захоплюватися (чим?) малюванням, належати (кому?) студенту, уникати (чого?) сварки, призначати (кого? ким?) товариша заступником, дарувати (що? кому?) дівчині каблучку, повідомляти (що? кому?) новину друзям, ставитися (до кого? як?) до старших з повагою.* За відсутності слів-конкретизаторів дієслова «сприймаються як семантично неповні» [4, 8]. Нерідко такі дієслова кваліфікують як «інформативно недостатні» [3, 20]. Такі слова Н.Л.Іваницька вважає «недостатньо повнозначними» [11, 58].

Дієслівні словосполучення із головним словом-дієсловом релятивної семантики при транспонуванні в речення зберігають свою природу (силу підрядного зв'язку). При цьому вони прогнозують позиції для заміщення їх обов'язковими придієслівними компонентами формально-синтаксичної структури речення. Дієслова, які своїм внутрішнім потенціалом не прогнозують позицій, що їх заповнюють слова-конкретизатори, належать до абсолютивних (дієслів абсолютивної семантики): *багатіти, кукурікати, відпочивати, червоніти, парубкувати, блищати, бриніти, холостякувати, вчителювати, байдикувати, пищати* тощо. Дієслова цієї групи при транспонуванні дієслівних словосполучень із ними в речення відкривають позиції, що їх заповнюють факультативні прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення [12, 82].

У комплекс диференційних параметрів обов'язкових придієслівних компонентів включаємо такі: придієслівна залежність на рівні словосполучення; поєднання з дієсловом сильним зв'язком (керування або прилягання); заповнення в

© Ю. Драч

реченні сильних позицій, що їх утворює дієслово релятивної семантики; здатність обов'язково поширювати будь-який компонент чи його частину, виражену дієсловом, у формально-синтаксичній структурі речення.

Отже, під обов'язковим придієслівним компонентом формально-синтаксичної структури речення розуміємо такі компоненти, які поєднанні із словом за допомогою сильного підрядного зв'язку і вилучення яких із реченнєвої структури веде до аграматичності останнього, до змістових і структурних зрушень у реченні.

Морфологічне вираження обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення варіативне. Найчастіше обов'язковий придієслівний компонент формально-синтаксичної структури речення вживається при дієслові, що разом із ним утворює двокомпонентну семантичну єдність, у якій обов'язковий придієслівний компонент виражається:

- безприйменниковою формою іменника (займенника) у знахідному відмінку: *Але після таких випадків долаєш* ***страх*** *і сміливо виходиш для виконання наступної спроби* (З газ.); *Наряджає* ***доню****: здається, то власне серце, вибране з грудей, окремо радіє* (В. Барка); *Понесли* ***дитинку*** *полем* (Марко Вовчок); *Я забираю* ***височінь*** (Ю. Яновський); *Я* ***вас*** *поважаю* (І.Котляревський); *Всі хочуть, як народиться дитина, щоб ім'я було красиве і дзвінке, бо носить все життя* ***його*** *людина* (Д. Білоус);

- прийменниковою формою іменника (займенника) у знахідному відмінку з прийменником (*на, за, в, про*): *Дивляться наші* ***на тії дива*** (П. Куліш); *- Ні, – каже, –* ***на мене*** *він не нарікатиме* (П. Куліш); *Якось забулося* ***за Тетяну****, і женихання наше притихло* (М. Стельмах); *І я боротимуся* ***за них*** *до загину* (П.Загребельний); *Ось він уперся* ***в*** *чийсь* ***тин****, а той йому обізвався приємним гучанням* (М. Стельмах); *Увійшла* ***в світлицю*** *Леся* (П. Куліш); *Не варто забувати і* ***про*** *ключового* ***гравця*** *на цьому полі* (З газ.);

- безприйменниковою формою іменника (займенника) у родовому відмінку: *Серед них не було* ***мандрівників*** *за професією,* ***блукачів*** *за покликанням* (П. Загребельний); *Практично всі види мистецтва в XX ст. зазнали* ***зламів****, розриву з усталеними традиціями* (З газ.); *Він зовсім не боїться* ***Сопухи*** *і часто спить на її м'якеньких лапах* (В. Близнець); *Вона знала, що від таких дітей ще не можна сподіватись великої* ***помочі*** (Т. Буртоляк); *Ти не знаєш* ***такого?*** *— допитував Семенко і в свого найближчого, трохи молодшого друга Гео Шкурупія, і в мене* (М. Бажан);

- прийменниковою формою іменника (займенника) у родовому відмінку з прийменником (*до, з, з-поміж*): *І знайте всі, що три дні тому назад, ото як ми чиншу платить не захотіли, лист пішов* ***до Канева****, що ми бунтуєм! (І.Карпенко-Карий); І поки це скиглення дійшло* ***до*** *його* ***розуму****, на дорозі забовваніла висока постать титаря Югина Холоденка* (М. Стельмах); *То я* ***до тебе*** *подався, щоб ти забрав свою дитину в хату, бо ж проти ночі* (Є.Гуцало); *Обернулось тоді* ***до нього*** *дві чи три голови* (П. Куліш); *Стогін... наче йшов* ***не з землі*** (М. Стельмах); ***З-поміж гамору*** *вирізнялися перешіптування* (П.Загребельний);

- формою іменника (займенника) у давальному відмінку: *А мова не корилася* ***царю*** *– ані* ***царю****, ані його* ***сатрапам*** (Д. Білоус); *Я покоряюсь вашій* ***волі*** (І. Котляревський); *Не вірить, мабуть, лікарка* ***Беймбетові*** (Б. Антоненко-Давидович); *У нашій країні все належить* ***трудящим*** (Є. Гуцало); ***Нам*** *дорікають у перевищенні повноважень якраз ті, хто боїться відповідальності* (З газ.); *Що я немов віддана комусь на наругу і не належу* ***собі***! (О.Кобилянська); *Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що* ***кому*** *належить* (М. Коцюбинський);

- безприйменниковою формою іменника (займенника) в орудному відмінку: *З залу війнуло на італійця* ***теплом*** *і пахновинням дорогих сигар* (П.Загребельний); *Ті почуття жалю й непевності володіли* ***Богданом*** *увесь лишок дня й увесь вечір* (І. Білик); *Пахне* ***росою*** *з лопухів, бузини та полину, й зрідка озиваються весняні пташки у свої дзвінкі сопілочки* (Є. Гуцало); *І то керував* ***нею*** *ще з Сибіру* (І. Багряний);

- прийменниковою формою іменника (займенника) в орудному відмінку з прийменником (*з, за*): ***З хлібом*** *управились...* (Панас Мирний); *Оба кузини радилися* ***з родичами****, який завід вибрати собі на ціле життя* (О.Кобилянська); *Запорожці, запорожці* ***з світом*** *прощаються* (П. Куліш); *А ти глядиш* ***за*** *своєю* ***дочкою?*** *— грізно запитав Грицько* (Панас Мирний); *Чорти* ***за ними*** *приглядали* (І. Котляревський); *Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже* ***за нею*** (М. Коцюбинський);

- формою іменника (займенника) у місцевому відмінку: *Вони сиділи* ***на*** *передній* ***лаві****, та ще двоє чи троє, аж там, біля дверей* (Ю. Мушкетик); *Ще жалість, і прохання, і крихти надії пробилися* ***в голосі*** *Данька* (М. Стельмах); *Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить – і врешті став* ***на вершку*** (М.Коцюбинський); *Ввесь час, коли мати сидить у* ***«своїх»*** *– у діда або у дядьків, Володько бавиться...* (У. Самчук);

- прислівником: *І чому саме* ***сюди*** *прикотився пузатий вагон з хлібом...*(П.Загребельний); ***Навколо*** *лежали безголміння і сон* (М. Стельмах); *Тату!* ***Де*** *той цвіркун сидить?* (У. Самчук); *Мовчить, коли треба балакати, і взагалі поводиться собі цілком* ***пристойно*** (В. Винниченко).

Серед проаналізованих речень є чимало випадків, коли обов'язковий придієслівний компонент вживається при дієсловах, які утворюють трикомпонентні семантичні єдності [11, 68]: *дарувати щось комусь, обіцяти щось комусь, ставитись до когось якось, просити щось у когось* та ін. Обов'язковий придієслівний компонент формально-синтаксичної структури речення у таких випадках виражається:

- безприйменниковими формами іменників (займенників) у знахідному та родовому відмінках: *Прикрим вислідом події було те, що перелякані тюремники позбавили весь 2-й* ***спецкорпус прогулянок*** *на кілька днів, але то нічого* (І. Багряний); *Адже ви* ***його найдорожчого*** *позбавили* (О. Гончар);

- безприйменниковими формами іменників (займенників) у знахідному відмінку та прийменниковою формою іменника в родовому відмінку з прийменником (*до*): *Ліг на бік Мирон Данилович: ребрами прикрити кишеню і придавити вагою тіла – до лави; також* ***руку*** *приклав на підступі* ***до гаманця*** (В. Барка); *Хлопець приклав* ***вухо до землі*** (З газ.);

- безприйменниковими формами іменників (займенників) у знахідному та давальному відмінках:

Вручив ***Ганні Остапівні букетик*** *у целофані* (О.Гончар): *Сільське оточення ще в дитячі роки дало* ***мені натхнення***... (3 газ.):

- прийменниковою формою іменника в орудному відмінку з прийменником (*з*) та прислівником: *Так* ***грубо*** *поводиться з нещасною* ***полонянкою***, *яка не має ні вітця, ні матері, ні когось кревного в сьому чужому для неї світі* (І. Білик);

- прийменниковою формою іменника в родовому відмінку з прийменником (*до*) та прислівником: *Скоріш ти мене, вчительку, образив, що ось так* ***недбало поставився до завдання*** (О.Гончар).

Проаналізований матеріал показав, що типовими для української мови є обов'язкові придієслівні компоненти, виражені іменниками (займенниками) у знахідному відмінку (52%). Решту (48%) обов'язкових придієслівних компонентів репрезентують прийменникові (19%), безприйменникові (27%) форми іменника (займенника) у непрямих відмінках та прислівники (2%).

Отже, функціонування обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення зумовлює наявність у реченнєвій структурі дієслів релятивної семантики. Обов'язковими придієслівними компонентами формально-синтаксичної структури речення найчастіше виступають іменникові (займенникові) слова чи прийменниково-іменникові (прийменниково-займенникові) сполучення, утворені на базі підрядних дієслівних словосполучень із головним словом-дієсловом релятивної семантики.

Перспектива дослідження полягає у подальшому вивченні слів релятивної семантики інших повнозначних частин мови, здатних утворювати сильні позиції, що їх заповнюють обов'язкові компоненти прислівної залежності. Такий аналіз сприятиме поглибленню деяких теоретичних положень категорійної граматики української мови.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / Вихованець І.Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гуйванюк Н.В., Слинько Г.Г. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. пос. / Н.В. Гуйванюк, Г.Г. Слинько. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
4. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні / Н.Я. Дзюбишина // Організація тексту (Граматика і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-13.
5. Драч Ю.Б. Лінгвальна природа обов'язкових приприкметникових компонентів формально-граматичної структури речення / Ю.Б. Драч // Лінгвістичні студії. Донецьк: ДонНу, 2009. – Вип. 17. – С. 253-256.
6. Драч Ю.Б. Обов'язковий прислівний компонент у системі інших компонентів формально-синтаксичної структури речення / Ю.Б. Драч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. – Вінниця: ВДПУ, 2009. – Вип. 11. – С. 104–108.
7. Драч Ю.Б. Обов'язкові приіменникові компоненти формально-граматичної структури речення / Ю.Б. Драч // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. – Вінниця: ВДПУ, 2008. – Вип. 10. – С. 176–180.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А.П.Загнітко – Донецьк, 2001. – 662 с.
9. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
10. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат [посібник для аспірантів, магістрів, науковців-філологів] / Н.Л. Іваницька. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського, 2008. – 82 с.
11. Іваницька Н.Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці [науково-методичний посібник] / Н.Л. Іваницька. – Вінниця: ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 2009. – 207 с.
12. Кухар Н.І. Факультативні прислівні компоненти у системі компонентів формально-граматичної структури речення / Н.І. Кухар // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. – 2006. – Вип. 8. – С. 80–84.
13. Савчук Т.В. Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики / Т.В. Савчук // Українська мова. – 2003. – № 1(6). – С. 51-60.

The obligatory Verb components of formal syntactic structure of a sentence are considered in the article, their basic differential signs and certainly typical morphological forms of expression are found out.

Keywords: *formal syntactic structure of a sentence, obligatory Verb component, closely-coupled by contract interface, semantic unity, verb of relative semantics.*

УДК 81'367.335
ББК 81.2Ук-22

Інна Завальнюк

НОВІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИЯВИ ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті проаналізовано особливості функціонування з'ясувальних і означальних складнопідрядних речень в українській газетній мові початку XXI ст., указано на зміни в корпусі з'ясувальних та означальних сполучних засобів. Простежено нові тенденції й специфічні риси репрезентації згаданих речень на шпальтах сучасної української преси, зумовлені здебільшого авторськими інтенціями та жанровою диференціацією газетного матеріалу.

Ключові слова: прислівні складнопідрядні речення, з'ясувальні (з'ясувально-об'єктні) складнопідрядні речення, означальні (атрибутивні) складнопідрядні речення, сполучні засоби, опорне дієслово, опорний іменник, стилістичні функції, мова української преси початку XXI ст.

Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами в сучасному українському мовознавстві поділяють на три основні типи, термінологічні найменування яких цілком не збігаються. Одні виокремлюють об'єктний, атрибутивний та локативний семантичні типи [4, 330 – 331], інші – об'єктний, присубстантивний та прикомпаративний власне прислівні формально-граматичні типи [18, 9], треті – з'ясувальний, присубстантивно-атрибутивний та прикомпаративний власне прислівні типи [10, 403].

Перший тип репрезентують складнопідрядні речення, які кваліфікують тепер як з'ясувальні або з'ясувально-об'єктні. Вони досить повно проаналізовані на різних рівнях їхньої організації: семантико-граматичному [5; 18], семантико-прагматичному [7; 19; 15], комунікативному [16]

© І. Завальнюк

тощо. Другий тип складнопідрядних речень, відомий у традиції як означальні, а тепер – як атрибутивні, присубстантивні чи присубстантивно-атрибутивні, комплексно досліджували менше [18; 16], проте вони достатньо описані в розділах дисертацій, монографій, наукових статтях тощо [13, 147 – 149; 9, 131 – 133; 12. 176 – 177; 20, 79 – 95; 1. 141 – 146; 17, 108 – 111; 6, 70 – 73; 8, 61 – 66 та ін.]. Досліджено також проблему синкретизму на матеріалі обох типів складнопідрядних речень [21; 11]. Цілісного аналізу функціональних особливостей прислівних складнопідрядних речень з'ясувально-об'єктного й означального типів у мові українських газет початку XXI ст. досі немає, що й надає пропонованому дослідженню *актуальності*.

Мета статті – проаналізувати основні функціонально-стилістичні вияви з'ясувально-об'єктних і означальних прислівних складнопідрядних речень у мові української газетної періодики початку XXI ст. Серед основних *завдань*: 1) виокремити з газетних текстів означеного періоду найтиповіші з'ясувально-об'єктні й означальні складнопідрядні речення, окреслити специфіку оформлення синтаксичного зв'язку між їхніми предикативними частинами, з'ясувати семантику опорних слів в головній частині та значеннєве наповнення компонентного складу; 2) визначити основні стилістичні функції з'ясувальних і означальних складнопідрядних речень, що їх вони виконують у мові сучасної української преси.

З'ясувально-об'єктні складнопідрядні речення [далі для зручності – з'ясувальні складнопідрядні речення – І.З.], функціонуючи на шпальтах української преси означеного періоду, виявляють специфічні для певних газетних різновидів риси, усталені впродовж тривалого часу, і нові, спричинені сучасними підходами до модернізації газетних форматів.

Як і раніше (наприкінці XIX – на початку XX ст., у радянський період), з'ясувальна частина також є доповненням до дієслова інформаційної семантики, яке потребує пояснення, конкретизації його значення [13, 149 – 150]. Такі складнопідрядні речення домінують в інформаційних газетних жанрах – дописах, інформативних повідомленнях, хроніках, коментарях, тематичних оглядах тощо. Найпоширенішим сполучним засобом, який поєднує їхню підрядну частину з опорним дієсловом у головній частині, як і тоді, є сполучник *що* [див. 9, 133; 13, 150; 2, 40–42], а підрядна з'ясувальна частина стосовно головної виступає зазвичай у постпозиції, напр.: *Міністр праці повідомила,* ***що*** *у січні Пенсійний фонд провів роботу з упорядкування дат виплати пенсій* (Сільські вісті, 20.01.2009, с. 1); *Депутат зауважив,* ***що*** *„НУ–НС" готова до діалогу* (Голос України, 04.09.2008, с. 1); *У Братиславі вважають,* ***що*** *їх керівництву вдалося успішно вивести країну з кризи*... (Україна молода, 20.01.2009, с. 5). Зважаючи на семантику опорних дієслів у головній частині – констатувати наявність певного факту, події, зауважимо, що з'ясувальні складнопідрядні речення в таких контекстах виконують *констатаційну* стилістичну функцію.

Виявляють тенденцію до дедалі ширшого вживання препозитивні підрядні з'ясувальні частини, оформлені щонайрізнішими сполучниками і сполучними словами. Таке нетипове для з'ясувальних складнопідрядних речень розташування підрядної частини надає викладові характеру невимушеного усного мовлення: ***Як*** *буде далі – покаже час*... (Вечірній Київ, 11.10.2007, с. 5); ***Яку*** *тактику обрати – вирішували батькам* (Високий Замок. 04.10.2007, с. 6). Часто ці складнопідрядні речення журналісти подають наприкінці газетних публікацій, що дає змогу акцентувати на вагомому факті, спонукає читача до власного аналізу, повторних роздумів над прочитаним, пор.: ***Що*** *думає „Укрзалізниця" з цього приводу, ми так і не довідалися* (Україна молода, 13.06.2008, с. 17); ***Чому*** *так сталося – невідомо* (Голос України, 04.09.2008, с. 7). Загалом препозиція підрядної з'ясувальної частини підсилює експресивні можливості всього складного речення, оскільки акумулює в собі стилістичну функцію *підсилення, виокремлення* найважливішого в змісті повідомлення.

Актуальним на сьогодні у вживанні з'ясувальних складнопідрядних речень є використання способів їхньої експресивної стилізації, зокрема стилістичної манери невимушеного розмовного мовлення, яке „поєднує стримано-книжний синтаксис з активністю розмовних інтонацій" [2, 125]. Згаданого розмовного колориту досягають уведенням до підрядної чи головної (рідше) частин з'ясувального складнопідрядного речення фразеологічних одиниць, демонструючи іманентну рису українського синтаксису, що походить з народних джерел, і водночас експресивізуючи контекст емоційною манерою викладу, створенням певної рівноваги між стандартними і свіжими експресемами. Пор.: *Віктор Андрійович заспокоїв, що* ***підставить плече в обороні професійних свобод журналістів*** (Голос України, 24.02.2006, с. 3); *Давно відомо, що* ***силуваним конем далеко не заїдеш*** (Вінниччина, 26.03.2008, с. 1); *Один із „оптимістів" майже півгодини намагався втовкмачити мені, що зсудомлене село не сьогодні-завтра* ***вдарить навприсядки гопака*** (Голос України, 12.04.2006, с. 12). Такі реченнєві побудови з'ясувального змісту виконують у сучасному українському газетному просторі виразну *експресивну* стилістичну функцію, витоки якої – у семантичному наповненні компонентного складу однієї з предикативних частин.

Новою є тенденція до помітного збільшення з'ясувальних складнопідрядних речень у ролі газетних заголовків, напр.: *Школярам розповіли,* ***як не вскочити в халепу в Інтернеті*** (Голос України, 04.09.2008, с. 6); *Комісія визначить, на* ***що*** *витратити виручену суму* (Голос України, 26.09.2007, с. 1); *З'ясували,* ***скільки*** *отримує мер Києва* (Вінниччина, 06.03.2007, с. 2). Нерідко ці речення подають у складі прямої мови, актуалізуючи основну думку публікації, у цьому разі – інтерв'ю, напр.: *Володимир Блохін: „Хочу,* ***щоб*** *мій син тренував „Динамо!"* (Експрес, 08–15.11.2007, с. 11). Така тенденція є закономірною, оскільки саме з'ясувальні складнопідрядні речення, на думку М.М. Пещак, „здатні найекономніше і найвиразніше позначати стан людини, її переживання, розумову, а отже, й мовленнєву діяльність" [17, 125]. Вони є семантично універсальними, легко структурованими в будь-якому тематичному контексті. Потрапляючи ж до заголовкових комплексів, зацікавлюють читача незвичністю структури і вичерпним змістом. Це своєрідний „розгін" для подальшого поглибленого сприйняття поданої в заголовкові інформації.

Ще частіше згадані реченнєві структури функціонують у ролі лідів (передтекстів) як конкретизатори, поширювачі змісту, сконденсованого в заголовках, пор.: заголовок *„Соболі" – вандали* і лід *Міліція підозрює, що минулого місяця на*

мусульманських могилах „погуляли" козаки (Україна молода, 19.03.2008, с. 7); заголовок *Богоявленська вода захищає від нечистої сили* і передтекст: *Вважається, що два тижні після Йордану вся вода в річці свячена* (Високий Замок, 15.01.2009, с. 2). За спостереженнями А.В. Невського, інтрига проблем вдалого добору виразних засобів для створення заголовкових комплексів спричиняється їхніми функціональними особливостями [14, 259]. У власне заголовках з'ясувальні складнопідрядні речення виконують передусім *інформативну* стилістичну функцію, відтворюючи змістову частину події, здебільшого основну, а в лідах – *довідкову*, уточнюючи повідомлення найістотнішими відомостями.

Означальні (атрибутивні) складнопідрядні речення в українській газетній мові початку XXI ст. функціонують значно активніше, ніж інші прислівні складнопідрядні речення. Це зумовлено передусім тим, що вони є найбільш давніми, властивими індоєвропейським мовам ще на найглибшому етапі їхнього розвитку [6, 70], і тому активно використовуються в мові за традицією. До того ж означальним складнопідрядним реченням, особливо зі сполучним словом *який*, властиві й виразові функції, не вихолощені з погляду художніх вимог; вони можуть увиразнювати пояснювальні слова чи їхні ознаки, вносячи експресивний ефект до цілого речення. У такому разі складнопідрядні структури відзначаються великою місткістю своєї семантики, переплетенням емоційних і логічних якостей. На цьому ґрунті речення не тільки дістає увиразнення, а й набуває змістової точності [3, 121].

Як засвідчує обстежений матеріал, на шпальтах сучасної газетної періодики істотно переважають означальні складнопідрядні речення, у яких підрядна частина пояснює опорний іменник у головній частині і приєднується до нього сполучним словом *який (яка, яке, які)*. Спостережено, що цими реченнями дуже часто розпочинають виклад в інформативних мініжанрах – дописах, інформативних повідомленнях, хроніках, оглядах: *Латвія підтримує прагнення України до інтеграції в Європейський Союз і приєднання до Північноатлантичного договору. Про це вчора під час спільної прес-конференції заявили Віктор Ющенко та президент Латвії Валдіс Затлерс, **який** прибув до Києва з офіційними візитом* (Україна молода, 26.06.2008, с. 4); *Фракція БЮТ поширила заяву, **в якій** відкинула будь-які звинувачення Президента на адресу блоку та його лідера* (Голос України, 04.09.2008, с. 3); *Попри хмари, **які** нависли над парламентом України, в сесійній залі вряди-годи й закони ухвалюються* (Молодь України, 03–09.08.2006, с. 5).

У сучасних аналітичних та художньо-публіцистичних газетних жанрах діапазон сполучних засобів, що оформляють синтаксичний зв'язок між опорним субстантивом у головній частині і підрядною частиною означального складнопідрядного речення, значно ширший. Окрім сполучного слова *який (яка, яке, які)*, так само активно вживають сполучне слово *де*, рідше – *коли, куди, звідки* та ін. Як і раніше, у використанні цих сполучних засобів у складних реченнях з підрядними означальними частинами якихось своїх особливостей немає, тут вони функціонують так, як і в інших стилях українського літературного мовлення. Щоправда, займенникові прислівники в ролі сполучних слів поєднують підрядну означальну частину з опорним іменником тільки часової та просторової семантики і надають головній частині додаткового обставинного відтінку [9, 132–133], напр.: *Різні ватажки та отамани у важкі хвилини зазвичай усамітнювалися на високому березі, стрімчаку, де „думали думу"* (Молодь України, 20–26.07.2006, с. 22); *Щоденною процедурою було вмивання водою, де обов'язково плавали шматочки льоду* (Голос України, 26.05.2006, с. 24); *Саме тому помаранчево-сердечним потрібно усвідомити гіркий досвід минулих років, **коли** так і не вдалося об'єднати демократичні сили у Верховній Раді* (Голос України, 08.11.2007, с. 2); *Це єдиний порт, обладнаний так званими тепляками, **куди** вантажі надходять для розморожування* (Урядовий кур'єр, 02.02.2008, с. 6).

Помітно активізувалося сьогодні сполучне слово *що*, бо, вжите при субстантиві, створює конструкції, властиві народно-розмовній мові, традиційні для поетичних жанрів і дещо експресивніше забарвлені [1, 142–143]. Як слушно зауважує Г.М. Акимова, деяке „повернення" до займенника *що*, який не виражає ні роду, ні числа, який „застиг" у присубстантивних підрядних у формі називного – знахідного відмінка, непрямо пов'язане із загальною тенденцією сучасного синтаксичного ладу до аналітизму [1, 146]. Означальні складнопідрядні речення зі сполучним словом чи сполучником *що* функціонують не тільки в діалогах жанру інтерв'ю, а й у різножанровому авторському викладі, напр.: (нарис) *Це пора багряного жовтого листя, **що** кружляє, ніби запрошуючи до танцю* (Культура і життя, 01.11.2006, с. 5); (репортаж) *На радощах, **що** незабаром виросте нова школа, одне з непридатних старих приміщень знесли* (Україна молода, 26.06.2008, с. 11); (інформативне повідомлення) *Ще недавно „бездонний" російський ринок був основним джерелом збуту вітчизняних ягід, **що** їх у великій кількості збирають на півдні України* (Україна молода, 10.06.2008, с. 12).

Специфічною рисою інформативних газетних жанрів, яка була характерна й для радянських часів [див. 13, 148], є своєрідне для інформації структурування означальних складнопідрядних речень, коли в підрядній частині редукують присудок, досягаючи мобільності викладу, як-от: *Суботнього дня в парку імені Воїнів-інтернаціоналістів, **що в Дарницькому районі Києва,** струмінь повітря зі шлангу насоса... перекинув надувну дитячу гірку* (Україна молода, 10.06.2008, с. 2); *Лихо завітало й до села Карнавка, **що в Старосамбірському районі Львівської області*** (Україна молода, 25.06.2008, с. 2). Незмінна активність таких побудов зумовлена здатністю підрядних означальних частин синтезувати дві стилістичні функції – *атрибутивну* та функцію *конкретизації* місця події. До того ж вони гнучкі, бо можуть співвідноситися і з другорядним членом у головній частині, і з головною частиною в цілому, а також розташовуватися в інтер- чи постпозиції стосовно головної частини, що додає зручностей у формулюванні думок.

Сучасною є тенденція до активізації означальних складнопідрядних речень у ролі газетних заголовків. Головна частина цих заголовкових речень вирізняється структурною неповнотою, містить лише опорний іменник, який потребує обов'язкового пояснення, конкретизації у підрядній частині, що типово для заголовків, напр.: *Шанс, яким треба ефективно скористатись* (Урядовий кур'єр, 26.03.2008, с. 6); *Книга, яка вчить жити по правді* (Голос України, 12.02.2008, с. 9); *Покоління, яке виросло на базарі* (Дзеркало тижня, 06.09.2008, с. 1); *Дорога, що почалася від Зірки* (Вінниччина, 26.03.2008, с. 3). Такі заголовки легко орієнтують читача, виконують у сучасному українському газетному мовленні *номінативну* функцію, актуалізуючи задля цього ключове слово тексту.

Узагальнюючи попередній аналіз, зауважимо, що в обох типах складнопідрядних речень сьогодні простежуємо активізацію деяких сполучних засобів: у з'ясувальних – це сполучник *що*, в означальних – сполучне слово *який (яка, яке, які)*, а також розширення арсеналу синтаксичних засобів зв'язку в аналітичних і художньо-публіцистичних жанрах: відповідно – сполучного слова *хто*, сполучників *щоб, чи, наскільки* та сполучних слів *що, де, куди, звідки, коли*. Спільною є тенденція до помітного збільшення згаданих речень у ролі газетних заголовків та в складі передтекстів. Обидва типи складнопідрядних речень в українській газетній мові початку XXI ст. виконують низку стилістичних функцій: констатаційну, виокремлювальну, оцінювальну, експресивну, інформативну, довідкову, номінативну, означально-атрибутивну та конкретизаційну.

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: учеб. пособ. / Г.Н. Акимова. – М.: Высш. школа, 1990. – 168 с.
2. Васильєва А.Н. Газетно-публицистический стиль речи: курс лекций / А.Н. Васильева. – М.: Русск. язык, 1982. – 198 с.
3. Ващенко В.С. Стилістика речення в українській мові / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підруч. для студ. філол. ф-тів вузів / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Грабовская С.В. Семантико-синтаксическая структура сложноподчиненных предложений с придаточными изъяснительными в современном украинском литературном языке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 „Языки народов СССР (укр. язык)" / С.В. Грабовская. – К., 1977. – 27 с.
6. Дніпровська Н.Я. Деякі особливості сполучникового складнопідрядного речення в українських народних казках / Н.Я. Дніпровська // Наукові записки Харківського держ. пед. ін-ту ім. Г.С. Сковороди. Філологічна серія. – Харків, 1957. – Т. XXV. – С. 67–80.
7. Доценко О.Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень: дис. … кандидата філол. наук: 10.02.01 / Доценко Олена Леонідівна. – К., 2000. – 239с.
8. Євдокимова Л.І. Функціонування складнопідрядних структур у публіцистичному стилі / Л.І. Євдокимова // Мовознавство. – 1974. – № 1. – С. 60 – 66.
9. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М.А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
10. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
11. Зарицька В.Г. Синкретичні типи підрядності в системі складного речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова" / В.Г. Зарицька. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
12. Коваль А.П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту / А.П. Коваль. – К.: КДУ, 1970. – 306 с.
13. Ковальчук Н.С. Синтаксическая структура предложения в информационных текстах (на материале украинских газет, радио и телевидения): дис. … кандидата филол. наук: 10.02.02 / Ковальчук Николай Савельевич. – Днепропетровск, 1980. – 177 с.

14. Невский А.В. Стилистические узоры заголовков печатных СМИ / А.В. Невский // Язык и стиль современных средств массовой информации: межвуз. сб. науч. тр. Всеросс. конф., посвящ. 80-летию проф. Н.С. Валгиной / отв. ред. Т.В. Маркелова. – М.: Моск. гос. ун-т печати, 2007. – С. 253 – 261.
15. Олійник Е.В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень: дис. … кандидата філол. наук: 10.02.01 / Олійник Еліна Вікторівна. – Х., 2007. – 193 с.
16. Орєхов В.В. Функціонально-комунікативні вияви складнопідрядних речень прислівного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова" / В.В. Орєхов. – Донецьк, 2006. – 20 с.
17. Пещак М.М. Комунікативний синтаксис / М.М. Пещак. – К.: Довіра, 2000. – 150 с.
18. Пономарьова Л.В. Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова" / Л.В. Пономарьова. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
19. Самохвалова И.В. Грамматическая и семантико-прагматическая структура сложных предложений с изъяснительно-оценочным значением: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык" / И.В. Самохвалова. – М., 2005. – 23 с.
20. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения / Н.И. Формановская. – М.: Русск. язык, 1978. – 240 с.
21. Шитик Л.В. Синкретичні об'єктно-обставинні відношення та засоби їх вираження в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова" / Л.В. Шитик. – К., 1996. – 23 с.

The peculiarities of function of objective and attributive clauses in the Ukrainian newspaper language in the beginning of XXI century are analyzed in the article, explained the changes in the field of conjunctive means. New tendencies and specific ways of representation of these clauses in the modern Ukrainian press are examined, which are caused mostly by the author's tendencies and by different genres of newspaper text-matter.

Key words: adverbial clauses, objective clauses, attributive clauses, conjunctive means, principal verb, principal noun, stylistic functions, the language of Ukrainian press in the beginning of XXI century.

УДК 81'367.4
ББК 81.2Ук-2

Олександр Межов

ВІДМІНКОВА ПЕРИФЕРІЯ ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проведено системне дослідження об'єктних синтаксем у зв'язку з семантичними типами предикатів. Описано відмінкові засоби вираження семантичної категорії об'єкта в елементарних та неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: *синтаксема, об'єкт, предикат, відмінок.*

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність об'єктних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Вони разом із предикатом формують переважну більшість типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цих мінімальних одиниць не можна глибоко пізнати природу речення як основної

© О. Межов

синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої граматичної теорії. У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії об'єктності (об'єктних синтаксем) досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.Я.Плющ, М.В.Мірченко, Т.Є.Масицька та ін. Однак недостатньо вивчено відмінкові засоби вираження цих синтаксем. Метою пропонованої статті є детальний опис непрямих відмінків як периферійних морфологічних варіантів об'єктних синтаксем в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови: виявлення специфіки їх уживання у вторинній для них семантико-синтаксичній функції об'єкта; з'ясування впливу семантичних типів, валентних класів та морфологічного вираження предикатів на відмінкове варіювання категорії об'єктності; вивчення закономірностей транспозиції давального, орудного та місцевого відмінків у сферу об'єктної семантики. Дослідження побудовано на реченнєвих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Об'єктна синтаксема в сучасній українській мові має спеціалізовану форму вираження – знахідний відмінок іменника, проте семантику об'єкта можуть виражати й інші непрямі відмінки у своїх вторинних функціях. На морфологічне варіювання об'єктної синтаксеми впливають такі фактори:

1) семантичний тип опорного предиката (дія, стан, якісна ознака);

2) валентний клас опорного предиката (двосемивалентність);

3) морфологічне вираження опорного предиката (дієслівні форми, предикативний прикметник, віддієслівний іменник, предикативний прислівник);

4) лексико-семантична група опорного предиката (наприклад, дієслова із значеннями волевиявлення, володіння, очікування та ін.; предикативні прикметники, що виражають морально-етичні якості, емоційно-психічний стан людини, фізичні властивості предметів тощо).

Проаналізуємо особливості вживання непрямих відмінків у вторинній для них об'єктній функції з урахуванням усіх цих факторів. Морфологічна варіантність об'єктної синтаксеми групується навколо знахідного і родового відмінків, їх взаємовплив і взаємопроникнення відбивають характер змін у відмінковій системі сучасної української мови. У цьому плані заслуговує на увагу твердження І.Р.Вихованця: "Зони співвідносності знахідного і родового об'єктних досить точно характеризують градацію пунктів їх зближення – від зони порівняно віддаленого зближення за ознакою непартитивність / партитивність до зони найбільшого зближення, тобто злиття двох форм у знахідному відмінку" [3, 123].

У ролі морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми виступає також давальний відмінок, який утворюється в результаті нейтралізації первинної для давального адресатної семантики і переміщення його в позицію сильнокерованого знахідного відмінка. Залежно від семантичного типу предиката давальний відмінок може виконувати вторинні функції об'єкта дії, об'єкта стану і об'єкта якісної ознаки. Давальним об'єкта дії керують дієслова допомагати, дякувати, заважати, радіти, шкодити, надокучати, прислужувати та ін., яким не властиве сполучення із знахідним відмінком, напр.: Ваші завжди допомагали народам (О.Гончар); Галя завжди чимось допомагала мамі (І.Багряний); – Поможіть мені (В.Слапчук); ...може боги допоможуть князеві одужати (В.Малик); Я дякую вам за турботу святу! (Є.Маланюк); Володько подякував матері за новий Буквар (У.Самчук); Вітер йому не заважав (О.Донченко); Я не знаю, чи будуть вони шкодити мені, а відтак, і вам (О.Теліга); Вони надокучали новій сусідці все новими й новими запитаннями (О.Турянський); Він дуже зрадів Зульфатові (Г.Тютюнник). У функції об'єкта дії давальний зберігає семантико-синтаксичні відмінкові ознаки субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності, динамічної фінальності та функціонує як лексико-комбінаторний варіант знахідного як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми [2, 111]. В окремих випадках він виступає факультативним еквівалентом знахідного об'єктного (зокрема, при дієсловах повідомляти, сповіщати, докоряти), пор.: Він сповістив всім про прихід чогось нового (В.Винниченко) і Він сповістив всіх про прихід чогось нового; Володько докоряв собі, що сказав батькові недобре слово (У.Самчук) і Володько докоряв себе, що сказав батькові недобре слово; Він (Петро) не докоряв жінці (Б.Грінченко) і Він (Петро) не докоряв жінку. Предикати стану, що валентно передбачають давальний об'єкта стану, звичайно об'єднуються у дві групи: дієслова сприяння (вірити, довіряти, симпатизувати, співчувати, бажати і под.) і дієслова несприяння (заздрити, мститися, загрожувати, заважати та ін.), напр.: Я вірю всім, хто вміє боротися (Є.Маланюк); Климко вірив дядькові Кирилу, ой як вірив! (Г.Тютюнник); Довіряю тобі, як самому собі (М.Куліш); Дівчина симпатизувала молодому кремезному парубкові (В.Стефаник); Всякий своєму рідному добра бажає (Леся Українка); Я ж тобі добра бажаю, як рідная неня... (М.Куліш); Як усі здивуються, коли вона на свято узує їх (чоботи), як усі будуть заздрити їй (Панас Мирний); Сестра сестрі заздрить в красоті ("Українські прислів'я і приказки"); Долітали іскри і заздрили доброму господареві на багатство (Г.Хоткевич); ... Десь на холодній чужині якийсь вигнанець гірко плаче і заздрить мертвому мені (О.Олесь); Я заздрю всім, у кого є слова (І.Драч); Петро хотів помститись Галі за зраду (О.Турянський); ...мамашо, не заважай нам! (М.Куліш).

Здатність до валентної сполучуваності з давальним об'єкта виявляють і прикметники в предикативній позиції речення. Характерною рисою давального у функціях об'єкта стану та об'єкта якісної ознаки є його зв'язок із предикативними прикметниками, що переважно позначають: а) стосунки людини з іншими людьми: вдячний, зобов'язаний, вірний, відданий, покірний та ін.; б) ступінь сприйняття інформації про предмет, явище, їх доступність: важкий, доступний, досяжний, зрозумілий, легкий, посильний тощо; в) ступінь необхідності предмета: зайвий, необхідний, обов'язковий, потрібний, чужий, байдужий і под.; г) корисність або шкідливість предмета: вигідний, корисний, отруйний, шкідливий та ін.; ґ) емоційний стан людини: радий і под.; д) популярність або непопулярність особи, предмета, явища: відомий, знайомий та ін.; е) відповідність чи невідповідність суб'єкта об'єктам довкілля: адекватний, аналогічний, відповідний, рівноцінний, протилежний і под. Напр.: Князь безмежно відданий Вітчизні... ("Історія української літератури"); Володько зізнався, що був вірний Наталці (У.Самчук); Поет вдячний своїй матері за недоспані ночі ("Українське слово");

Слова повинні буть покірні чуттям і помислам твоїм (М.Рильський); Кристалічний цукор був відомий русинам ("Історія України"); Владарі світу з коронами, вже не потрібні ви нам (В.Чумак); Він мені такий дорогий і такий необхідний в житті... (А.Головко); Я вам чужий (П.Тичина); Ти мені не байдужий (В.Поліщук); Весна в сей час вам рада (О.Олесь). Об'єктна синтаксема при наведених вище прикметникових предикатах є облігаторним, валентно зумовленим компонентом, тобто має обов'язковий вияв у мовленні. Факультативно давальний об'єктний відмінок (як правило, з уточнювальною семантикою) вживається при таких прикметниках, які дають позитивну чи негативну оцінку особам, предметам, явищам або вирізняють їх з-поміж інших: гарний, красивий, огидний, приємний, симпатичний, страшний, хороший, цікавий; вирішальний, головний, загадковий, новий, оптимальний, пам'ятний, таємничий і под., напр.: Але Толі грім уже не страшний (В.Винниченко); ...ти нам не вдобна (І.Драч); – Ви мені не симпатичні (А.Дімаров); Фільм був цікавий і дітям, і дорослим (З газети); Футбольним уболівальникам пам'ятні минулорічні матчі за Кубок України (З газети). Факультативні об'єктні синтаксеми подібно до облігаторних є прогнозованими семантикою предикатів компонентами, для яких, проте, характерний менший ступінь необхідності і їх можна легко вилучити з речення без істотних змін у його змісті, у зв'язку з цим вони мають необов'язковий вияв у системі мовлення. Специфіку українського давального об'єктного відмінка, як і адресатного та суб'єктного, становить його вузька, але продуктивна лексична база – назви осіб. Рідше в цій функції використовуються назви неживих предметів. Функції об'єкта стану та об'єкта якісної ознаки ґрунтуються на семантико-синтаксичних відмінкових ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом стану або якості, пасивності, фінальної спрямованості стану чи якісної ознаки на предмет.

Об'єктна синтаксема може бути репрезентована і орудним відмінком. Функції об'єкта дії і стану є вторинними функціями орудного, об'єднувані семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості [4, 76]. В об'єктній позиції орудний втрачає свої первинні значення знаряддя та засобу дії і виступає лексико-комбінаторним варіантом знахідного відмінка як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми. Він функціонує при: 1) дієсловах керівництва, володіння (керувати, командувати, завідувати, володіти, управляти та ін.), напр.: Згодом її син почав керувати фірмою, в якій працював (З газети); ...начальник керував своїми підлеглими (І.Багряний); Дівчина зосталася керувати екіпажем (Г.Тютюнник); Під час світової війни командував гвардійським полком, потім кавалерійською дивізією і армійським корпусом ("Історія України"); На той час Григорій Іванович уже командував червоною кавалерійською бригадою (А.Михайленко); Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда (О.Довженко); Данило володів Волинню ("Нарис історії України"); ...йому (гетьманові) належало виключне право...управляти зовнішньою політикою ("Нарис історії України"); Завідувати кафедрою може лише професор; 2) дієсловах стосунку до об'єкта (дорожити, захоплюватися, пишатися, милуватися, цікавитися і под.), напр.: Марія дорожила своїми кучерями (У.Самчук); Климко захоплювався квітами, які красувалися навкруги (Г.Тютюнник); Андрій захопився лекціями... (І.Багряний); Олесею пишалася вся округа (О.Довженко); Він теж, не озираючись, милувався пейзажем (В.Домонтович); Степан Іванович завжди живо цікавився церковними справами (У.Самчук); 3) моторних дієсловах (ворушити, хитати, кидати, розводити, замахуватися, жестикулювати та ін.), напр.: Козак ворушив очеретиною, як вусом (О.Гончар); Але він тільки на другий заклик заворушив ногою, підвів голову, поправив на голові чуб... (Т.Осьмачка): Вітер так хитав дубом, так хитав, а зламати не в силі (О.Гончар); Цього Великодня на цвинтарі коло церкви з Даркою коло вас пройшла і кинула об вас паперовою квіткою (У.Самчук); По довжелезній паузі, дивлячись, як начальник розводить пальцями, Андрій меланхолійно промовив... (І.Багряний); Підійшов іще один селянин і безпорадно розвів руками (М.Хвильовий); Параска замахала руками (М.Куліш); Остап не встиг замахнутись шаблею, як кінь різким рухом скинув його на землю (Ю.Яновський); Визвірився знов Ларивон, замахнувся дрючком (М.Куліш); Уві сні схопився, жестикулював руками, звивався... (І.Багряний); 4) дієсловах типу харчуватися, заїдати, захлинатися, напр.: Мешкала Ліза по сусідству, жила самотньо, здається, харчувалася тільки м'ясом (В.Слапчук): Лелеки харчуються жабами, ящірками, рибою ("Біологія"); А противний капусняк заїдав сухарем з чорного хліба (І.Багряний); Можна захлинутися і ложкою води, а не те що в Дніпрі невміючому плавати втопитися ("Дивослово").

Орудний відмінок найчастіше сполучається з предикативними прикметниками, що вказують на: 1) фізичні особливості та зовнішній вигляд, загальну оцінку істоти: високий, дужий, малий, міцний, молодий, сильний, старий, хворий; гарний, красивий, огидний, привабливий, приємний, симпатичний та ін.; 2) емоційно-психічний стан, особливості вдачі людини: веселий, гордий, добрий, злий, спокійний, сумний, щасливий, щирий та ін.; 3) розмір, форму предмета тощо: важкий, великий, високий, глибокий, малий, широкий та ін.; 4) популярність, загальне визнання, вирізнення особи чи предмета серед інших: відомий, популярний, знаменитий, знаний, визначний, видатний; незвичайний, неповторний, оригінальний, своєрідний, специфічний, унікальний тощо; 5) відповідність або невідповідність суб'єкта об'єктам довкілля: аналогічний, близький, відповідний, ідентичний, однаковий, подібний, різний, схожий, тотожний і под.; 6) зв'язки людини з іншими людьми: залежний, зобов'язаний та ін.; 7) доступність, зручність використання предмета: вигідний, доступний, зручний, ефективний тощо; 8) достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: багатий, бідний, повний, ситий, убогий та ін. Напр.: Поет відомий новелами і оповіданнями ("Історія української літератури"); Ця рослина відома і своїми лікувальними властивостями ("Україна в словах"); Новий прилад зручний своєю конструкцією (З газети); (Андрій) міцний тілом (П.Загребельний); Гук гарний статурою... (Ю.Мушкетик); Я тілом – дужий, духом – чистий... (Д.Павличко); Не кожна доля щедра урожаєм... (О.Богачук); ...(брати) мужні, ясночолі, багаті мудрістю й душею... (О.Підсуха); Наше рідне Закарпаття багате лісами, потічками та річками, а люди – піснями (Коломийка); Патронташ мій патронами повний (В.Сосюра): Ну, чим же, чим я

винуватий (Д.Фальківський). Як бачимо, в об'єктній позиції виступають широкі шари іменникової лексики. Орудний об'єкта при предикативних прикметниках, як правило, має факультативний вияв у мовленні і виражає семантику обмеження.

У вторинній об'єктній семантико-синтаксичній функції уживаний також місцевий відмінок, що виступає при дієсловах: 1) упевнюватися, кохатися, сумніватися, переконуватися, помилятися, зневірятися та ін. з постфіксом у (в), напр.: Впевнюватися в його свідченнях розвідники не хотіли (І.Багряний); Кохатися в поезії – було її призначенням (Т.Салига); Народ завжди кохався у своїй природі, любив її, оберігав, оспівував (М.Чабанівський); ...він один кохався у грамоті (Ю.Мушкетик); Та Гнат сумнівався в своєму вчинку і хотів сказати про це Марії (У.Самчук); Тепер Андрій переконався в так званому "правосудді" радянської влади (І.Багряний); Та тітка і не здогадувалася, як вона глибоко помилилася в цій людині (О.Гончар); Карл-Йозеф знову почав зневірятися в цій теплій країні (Ю.Андрухович); 2) розумітися, знатися з постфіксом на або в(у), напр.: Поет Гаврилюк розумівся на таких речах (Ю.Андрухович); Закінчивши училище, наш герой добре розумівся на всякого роду техніці (З газети); Ти ... розумієшся на чарах (М.Вороний); Дядько Роман знався на садках... (О.Гончар); 3) наполягати, зосереджуватися, грунтуватися з постфіксом на, напр.: Тихон був зосереджений на поведінці суперника (В.Слапчук); Відносини між Україною та Естонією грунтуються на спільних європейських та євроатлантичних цінностях (З газети); 4) сумувати, тужити, плакати з постфіксом по, напр.: Чи то плачуть по батькові діти?! (В.Сосюра); А як по ньому (дівчина) тужить! (Л.Костенко); Чайкою надморською тужила По співцеві вся земля болгарська... (М. Рильський). Значення прийменників в (у), на, по, о (об) нейтралізуються, вони тяжіють до дієслова і стають своєрідними дієслівними постфіксами, внаслідок чого посилюється функціональна роль флексій місцевого відмінка [1, 98]. В об'єктній позиції місцевий втрачає свою первинну ло-кативну семантику і виступає лексико-комбінаторним варіантом знахідного відмінка як основного засобу вираження об'єктної синтаксеми.

Місцевий об'єктний відмінок залежить також від багатьох прикметникових предикатів, які вказують на емоційно-психічний, фізичний стан людини, її морально-етичні якості, інтелектуальні спроможності, зовнішній вигляд, властивості предметів, їх відповідність чи невідповідність, схожість або відмінність, специфіку тощо: вимогливий, винний, грішний, добрий, досвідчений, жорстокий, заздрісний, здібний, компетентний, лагідний, міцний, мудрий, невтомний, нікчемний, обережний, обізнаний, подібний, схожий, слухняний, чесний, чистий, широкий, щасливий, щирий і под., напр.: Чурай Маруся винна ув одному: вчинила злочин в розпачі страшному (Л.Костенко); Ти був мудрий у всьому, у всьому, у житті, на роботі, в сім'ї (Я.Мак); Я ... був вельми вправний у багатьох науках (Ю.Мушкетик); Я неточний в своїй лютій точності (І.Драч); Гуни, однак, були широкі в плечах (В.Малик); Юнак був міцний в руках (П.Загребельний). При наведених предикатах використовуються здебільшого абстрактні іменники, рідше – назви конкретних предметів та явищ. Об'єктна синтаксема в місцевому відмінку виконує обмежувальну функцію, тобто виступає факультативним компонентом речення.

Отже, в сучасній українській мові об'єктна синтаксема має розгалужену систему морфологічних варіантів, основним з яких є знахідний відмінок. Об'єктні функції родового, давального, орудного і місцевого відмінків групуються навколо знахідного як відмінка-домінанти. Вторинні об'єктні функції непрямих відмінків входять підпорядкованими елементами в об'єктну семантико-синтаксичну парадигму та є наслідком їх транспозиції в семантико-синтаксичну зону знахідного. У результаті переміщення родового, давального, орудного і місцевого відмінків у центральну об'єктну позицію нейтралізуються їхні первинні функції. У зв'язку з цим усі непрямі відмінки слід розглядати як лексико-комбінаторні варіанти знахідного об'єктного – основного засобу вираження об'єктної функції. Найчастіше такі форми виступають у придієслівній правобічній валентній позиції речення, однак можуть також активно функціонувати у прикметниковій позиції, зрідка – при словах категорії стану. Напівпериферійне місце в ієрархії об'єктних відмінків належить давальному, який може виступати як облігаторним компонентом речення, так і факультативним з уточнювальною семантикою. На периферії об'єктної парадигми перебувають орудний і місцевий відмінки, які при прикметникових предикатах здебільшого мають факультативний вияв у мовленні та виражають обмежувальне значення.

У пропонованій статті зосереджено увагу лише на деяких аспектах вивчення категорії об'єктності, а саме особливостях функціонування непрямих відмінків сучасної української мови у сфері об'єктної семантики. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають грунтовний опис усіх морфологічних і позиційних варіантів об'єктної синтаксеми в їх тісному взаємозв'язку, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.

In the article system research of objective is conducted syntaxem in connection with the semantic types of predicates. Case facilities of expression of semantic category of object are described in the elementary and unelementary simple sentences.

Key words: *syntaxema, object, predicate, case.*

УДК 81'367.3
ББК 81.2Ук-22

Володимир Каленич

АТМОСФЕРНІ ЯВИЩА ЯК ДЕНОТАТИ РЕЧЕНЬ

У статті розглянуто атмосферні явища як денотати речень. Виокремлено мікроденотати: опади; рух повітряних мас; атмосферні явища, пов'язані з температурними змінами; атмосферні вияви сонячної активності. Схарактеризовано семантико-синтаксичні та формально-граматичні параметри їхнього вираження в українській мові.

Ключові слова: *речення, денотат, мікроденотат, атмосферні явища, предикат, суб'єкт.*

© В. Каленич

У сучасній лінгвістиці граматисти зосереджують увагу на дослідженні речення як багатомірної ієрархічно організованої синтаксичної одиниці, структурні компоненти якої перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Науковий інтерес привертають проблеми осмислення категорійної сутності речення, особливостей його структурування, а також відношення речення і його окремих складників до позамовної дійсності.

Останнім часом у лінгвоукраїністиці набув актуальності денотативний підхід до вивчення мовних явищ, суть якого полягає в орієнтації на природне, онтологічне розчленування предметів, ознак, дій, процесів, подій, станів, які певним чином відображаються в мові [1, 8; 3, 114; 4; 6; 7]. Речення у його проекції на денотат досліджують у семантичному синтаксисі. Н.Л. Іваницька підкреслює: "При цьому вся сукупність модальних та комунікативних варіантів речення об'єднується у спільний інваріант – пропозицію, в якій відображається денотативна ситуація" [7, 49]. Вагомий внесок у розробку питань синтаксичної семантики, пов'язаної з вивченням об'єктивно-смислового змісту речення як відображення певного явища об'єктивної дійсності, зробили Й.Ф.Андерш, І.Р.Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В.Гуйванюк, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька, В.І. Кононенко, М.П.Кочерган, М.В.Мірченко й ін.

І.Р. Вихованець зауважує: "Із погляду семантико-синтаксичного структура речення характеризується семантико-синтаксичними відношеннями й виділюваними на їх основі компонентами значеннєвої природи, що відбивають специфіку з'єднання змісту й форми компонентів речення в конкретній мові" [3, 52].

Мета статті – проаналізувати денотативну природу атмосферних явищ і схарактеризувати семантико-синтаксичні й формально-граматичні параметри їхнього вираження в українській мові.

Денотат кваліфікують як "сукупність об'єктів дійсності (речей, явищ, відношень, ситуацій, процесів, дій тощо), що мають те саме мовне вираження" [5, 45]. Центр семантичного поля, що об'єднує мовні одиниці за їхньою спільною ознакою – проекцією на денотат "атмосферні явища", становлять предметні денотати та процесуальні денотати; периферію – атрибутивні денотати, які конкретизують додаткові ознаки атмосферних явищ у певній ситуації. Предметні денотати репрезентують іменники-назви атмосферних явищ, що займають суб'єктну позицію у реченнєвих конструкціях: ***Дощ*** *іде, плющить тихо та монотонно* (У.Самчук); *Лапатий* ***сніг*** *швидко позамітав дороги і вулиці* (Є.Гуцало); *Вдарив* ***грім*** (М.Коцюбинський); ***Мороз*** *дужчав* (Панас Мирний). Процесуальні денотати виражають дієслівні предикати, які ідентифікують процесуальні вияви їхньої динамічності та інтенсивності: *Того літа* ***лилися*** *шовкові дощі* (Є.Гуцало); *Сонце* ***палить і палить*** (О.Гончар); *Сніг* ***порошить*** (А. Тесленко); *Туман* ***густішав*** (Б. Харчук).

У проекції на формально-граматичний рівень атмосферні явища мають різну структурну репрезентацію. Реченнєві конструкції двоскладної будови корелюють із суб'єктно-предикатними моделями речень, у яких одновалентні дієслівні предикати позначають вияв процесуальних властивостей конкретних природних реалій, що займають суб'єктну позицію [8, 144]: *Блиснуло сонце* (О.Олесь); *Буря міцнішала* (З.Тулуб); *Танув туман* (О.Гончар); *Дощ густішає* (У. Самчук).

Специфіку формально-синтаксичної структури односкладних речень становить наявність тільки одного головного члена речення. Односкладні безособові речення репрезентують "семантико-синтаксичні структури з імпліцитним суб'єктом" [9]: *Почало вже дніти* (О.Довженко); *Мжичить* (О.Гончар); *Дощить* (М.Коцюбинський); *З неба капотить і капотить* (Є.Гуцало). Односкладні прислівникові речення характеризують стан природи відносно атмосферно-метеорологічних явищ: *Туманно* (Г.Тютюнник); *Росяно* (М. Коцюбинський). У номінативних реченнях стверджується буття, існування предметних субстанцій – атмосферних явищ: *Сніг...* (О.Довженко); *Осіння роса* (У.Самчук); *Відлига!* (М.Коцюбинський); *Вітер!* (Є.Гуцало).

У системі інваріантного денотата "атмосферні явища" виокремлюємо його мікроденотати: 1) опади; 2) рух повітряних мас; 3) атмосферні явища, пов'язані з температурними змінами; 4) атмосферні вияви сонячної активності.

1. Опади – атмосферні явища, які кожен індивід здатен відчути фізично. Саме тому явище дощу та снігу, і дещо рідше туману, роси й інею знаходять своє відображення у структурі мови як наслідок активного використання мовцями синтаксичних конструкцій на позначення цих явищ.

Сніг – атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять скупчення таких кристалів [2, 1156]. Найчастіше на позначення цієї предметної субстанції в українській мові використовується іменник ***сніг,*** який займає суб'єктну позицію: *На вулиці* ***іде сніг*** (О.Довженко); *А потім раптово* ***впав сніг*** (О. Гончар); ***Заметелився сніг*** *угорі* (В.Сосюра) ***Сипле сніг*** (М. Нагнибіда). Для вираження низької інтенсивності снігових опадів функціонує зменшено-пестлива форма іменника – *сніжок* та дієслова у ролі предикатів *сіятися, пролітати, сипнути, посипати,* що позначають короткочасність, одноразовість чи слабку інтенсивність процесуального мікроденотата: *Через діри* ***сіявся сніжок*** (О.Довженко); ***Сипнуло першим сніжком*** (Є.Гуцало) ***Посипав сніжок*** (М.Коцюбинський). Таку семантику конкретизують також атрибутивні компоненти, виражені прикметниками *дрібний, мілкий, рідкий* тощо: *Сипав* ***дрібний*** *сніжок* (М.Коцюбинський); ***Мілкий*** *сніжок падав на холодну землю* (Є.Гуцало); ***Рідкий*** *сніг пролітав над землею* (У.Самчук).

Високу інтенсивність цих явищ позначають предметні найменування *хуртовина, хурделиця, завірюха, хуга,* а для номінації процесуального вияву снігових опадів функціонують дієслова *розгулятися, розбушувалася, лютувати, мести:* ***Снігова хуртовина розгулялася*** *по всьому світу* (О.Довженко); *У лісах* ***розбушувалася хурделиця*** (М.Стельмах); ***Лютувала хуга*** (О. Довженко); ***Мела завірюха*** (О. Дмитренко).

Дощ – атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води [2, 246]. Характерною особливістю мовного вираження цього мікроденотата є вживання лексем *дощ (дощик), мряка, мжичка, злива,* які не лише називають явища, а й

репрезентують різну інтенсивність їхнього вияву, дієслівні найменування *крапати (накрапати), мрячити, мжичити, сіятися, періщити, хлинути* у позиції предиката конкретизують таку семантику: *Дощик **накрапав*** (М. Рильський); ***Мрячив** дощ* (Г.Тютюнник); *За вікном **мжичив** осінній дощик мажорного сезону* (М.Хвильовий); ***Сіялась** мряка* (О.Гончар); *Густий дощ **періщив** за вікном* (Є.Гуцало); ***Хлинула** злива* (О.Донченко).

Розширюючи семантично елементарне речення, атрибутивні поширювачі підпорядковуються семантиці головних компонентів речення й вказують на інтенсивність ознаки *(рідкий, густий, дрібний)*: *Сіє **дрібний** дощик* (У.Самчук); *Недавно прокапав **рідкий** дощ* (Є.Гуцало).

Туман – скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря непрозорим [2, 1275]. Явище туману в синтаксисі української мови відображене не так широко, як явища снігових та дощових опадів. Мовним вираженням процесуальності такого мікроденотата є дієслова: *снуватися, налягати, куритися, клубочитися* у позиції предикатів, суб'єктну позицію займає іменник *туман*: *Туман снується і снується* (Є.Гуцало); *Туман налягає* (О.Довженко); *Над болотами курився туман* (Г.Тютюнник); *Туман клубочиться* (М.Нагнибіда). Атрибутивні компоненти конкретизують додаткові ознаки цього явища: *Над лугом і річкою стоїть **білий** туман* (У.Самчук); *З самісінької ночі влігся цей туман, **густий, наче вата*** (Є.Гуцало).

Роса – краплі води, що осідають на поверхні грунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений приземлений шар повітря [2, 1086]. Варто відзначити семантичну та синтаксичну обмеженість предикативних конструкцій на позначення такого явища, що зумовлено специфікою його вияву в природі: *На всьому довкруги роса* (У.Самчук); ***Роса** на траві* (О.Довженко). Спорадично фіксуємо вживання дієслів *бриніти, впасти, посипатися, сідати* для вираження динамічної екзистенції роси як атмосферного явища: ***Роса посипалась**, як дощ* (О.Гончар); ***Впала роса*** (Г.Тютюнник); *Холодна **роса сідає** йому на ноги* (М.Коцюбинський). Зовнішні ознаки вияву цієї предметної субстанції характеризують атрибутивні поширювачі: *Бриніла **сиза** роса на бур'янах та кавунячому огудинні* (Г.Тютюнник); ***Краплиста, рясна** роса сивіє на кураях, на листі колючих гледичій* (О.Гончар).

Іній – тонкий шар кристалів льоду, що утворюється осіданням водяної пари з повітря на охолоджені предмети [2, 362]. Для зображення виявів інею використовують дієслівні найменування *сріблитися, засріблитися, забіліти*, у ролі предикатів, що пов'язано з кольоровою гаммою цього явища: *На вітах похилених іній **сріблиться*** (П.Воронько); *Погожого ранку раптом іній **засріблився** на кожній травинці* (Є. Гуцало); ***Іній забілів*** (О.Довженко).

2. Рух повітряних мас спричиняє такі атмосферні явища, як вітер, грім, блискавка, гроза, буря. **Вітер** – рух повітряного потоку в горизонтальному напрямі [2, 148]. Стихію вітру характеризують одновалентні дієслівні предикати, виражені дієсловами *віяти, дути, дмухати*: *А вітрець **віє**...* (Остап Вишня); ***Дув** вітер* (О. Довженко); ***Дмухав** суховій* (М.Хвильовий). Дієслівні найменування *гудіти, стугоніти, свистати, прошуміти* й ін. використовуються для вираження процесуального мікроденотата "звуковий вияв" вітру: ***Гудуть** вітри* (Є.Маланюк); *Білий вітер **стугонів** з порожнечі гір* (О.Гончар); *Тужно вітер **свище*** (І.Драч); *Багато вітрів **прошуміло** над головою* (О.Довженко).

Валентно непов'язані компоненти атрибутивної семантики в приіменниковій та придієслівній позиції увиразнюють динамічний вияв цього мікроденотата: *Вітер студить низом і до всього **гостро торкається*** (Г.Тютюнник): *Шугав **терпкий вітер*** (У.Самчук); *Був **сильний вітер*** (О.Довженко) або характеризують фізичні його ознаки: *Повівав **холодний** вітрець* (М.Коцюбинський); ***Вологі березневі** вітри дмухають звідти на Київ та Володимирську гірку, розбуджуючи в душі все те миле, ласкаве, далеке* (О.Довженко). Іменникова лексема *вітерець*, яка вживається у зменшено-здрібнілій формі, вказує на неінтенсивність явища: *Здіймався легкий **вітерець*** (З.Тулуб): *Осінній **вітерець** дихає втомою* (Є.Гуцало). Стан природи за відсутності вітру ілюструють речення: *Надходить тиха, **безвітряна** ніч* (Є.Гуцало); *Безвітряно* (О.Гончар).

Грім – гуркіт і тріск, що супроводжують електричні розряди в атмосфері [2, 198]. Для словесної номінації процесуального мікроденотата "звучання" такого атмосферного явища слугують дієслова ***гриміти, загуркотіти, буркотіти***: *Громи **гриміли*** (Л.Костенко); *Грім **буркотів** добродушно* (Є.Гуцало); ***Загуркотів** грім* (О.Довженко). У придієслівних позиціях прислівники та іменниково-прийменникові конструкції репрезентують спосіб дії, місце або часові рамки цього атмосферного явища: *Грім гуркоче й гуркоче **на різні лади в глибині хмар*** (О.Гончар); *Гуркіт і грім **півдня страшно** потрясають поле* (О.Довженко).

Блискавка – зигзагоподібна електрична іскра – наслідок розряду атмосферної електрики, що буває під час грози [2, 65]. Оскільки блискавка сприймається особою через зорові аналізатори, то для вираження процесуальності цього явища функціонують дієслова візуальної семантики: *розгорятися, жевріти, креснути, палахкотіти, не згасати*: ***Креснула** блискавиця* (О.Гончар); *Блискавка **розгорялася, жевріла*** (М. Коцюбинський); *Великі німі зловісні блискавиці горобиної ночі **палахкотіли, не вгасаючи**, між шарами хмар* (О. Довженко).

Гроза – грім та блискавка з дощем або градом, що супроводяться великим вітром [2, 198]. Оскільки семантика цього мікроденотата акумулює в собі семи блискавки і грози в сукупності з деякими іншими природними процесами, такими як опади та вітер, тому на позначення грози в українській мові функціонують предметні найменування *буря, негода*, та власне *гроза*: ***Буря** знялася несподівано* (О.Гончар); *Шуміла і лящала **негода*** (Є.Гуцало); *Гроза вже **відкотилась*** (Є.Гуцало). Процесуальний мікроденотат цього явища репрезентують дієслова *накочувати, йти, бити, шуміти*, пов'язані із непрямим вираженням часових і просторових параметрів: *Гроза **йшла** зі сходу* (О.Довженко); *Часом **била** на полонині гроза* (М. Коцюбинський).

3. Атмосферні явища, пов'язані з температурними змінами, сприймаються індивідом в основному через дотикові органи чуття (а не зорові, через які людина отримує близько 90% інформації). Можливо, саме тому поширеність репрезентації цих явищ досить невелика, зокрема реченнєві конструкції на позначення морозу, відлиги, спеки та різних коливань температури.

Мороз – холод, коли температура повітря спадає нижче нуля [2, 540]. З-поміж мовних засобів вираження процесуальності цього мікроденотата атмосферних явищ вирізняються переносно вжиті дієслова ***кипіти, тріщати, вдарити***: ***Мороз** надворі аж **кипів*** (О.Гончар); ***Вдарили морози*** (М.Коцюбинський); *Люто **тріщав мороз*** (М. Коцюбинський).

Протилежна семантика притаманна явищу відлиги, оскільки вона вказує на зміни температурного стану нижніх шарів атмосфери, пов'язані з підвищенням температури навколишнього середовища. **Відлига** – значне потепління взимку або ранньою весною, що викликає часткове розтавання снігу, льоду [2, 132]. Спорадично для найменування цього явища функціонують синоніми лексеми ***відлига – повінь, льодохід, паводок***: ***Була відлига*** (М.Коцюбинський); ***Повінь*** (О.Довженко); *Був великий **паводок*** (У.Самчук); *Навесні пішов **льодохід*** (О.Гончар). На позначення процесуальності відлиги використовуються предикативні конструкції, які опосередковано характеризують процес зміни температурного стану, акцентуючи увагу на часткових змінах у природному середовищі, зумовлених підвищенням температурного режиму нижніх шарів атмосфери: ***Сніги зійшли водою*** (Є.Гуцало); ***Сніг розм'як і став пускати*** (О.Гончар).

Із підвищенням температури та інтенсивністю її вияву пов'язане явище спеки. **Спека** – 1) гаряче, дуже нагріте сонцем повітря; 2) гаряча літня пора [2, 1167]. Для вираження спеки як атмосферного явища використовуються дієслова із статичною семантикою *(стояла, була)*, які виражають його екзистенцію: ***Стояла велика спека*** (О.Гончар); *Вчора **була спека*** (Є.Гуцало) та динамічною *(палила, плаває, спадає)*, що репрезентує її процесуальність, напр.: ***Спека палила** нестерпна* (О.Гончар); ***Спека спадає*** (У.Самчук); ***Спека** важко **плаває** по садах обчухраних* (О.Гончар). Прикметники і прикметникові звороти вказують на інтенсивність явища, виконуючи роль атрибутивних компонентів або предикатів: *Все дужче припікає **безжалісна спека*** (О.Гончар); *Спека стояла **гаряча, як черінь*** (Г.Тютюнник); *Спека **шалена*** (О.Гончар).

На позначення процесів незначних температурних коливань функціонують односкладні речення, що репрезентують градацію зміни теплового стану атмосфери: *Тільки **робиться трохи холоднувато*** (О.Довженко); ***Холодніше стало*** (Є.Гуцало); ***Теплішало й теплішало*** (О.Гончар); ***Потепліло*** (І.Франко).

4. Атмосферні вияви сонячної активності мають широкий спектр мовних засобів репрезентації. На відміну від інших мікроденотатів сонце як природна реалія є багатофункціональним за своєю суттю. Із сонцем мовець пов'язує не лише вузькокатегоріальну семантику світла й темряви, але і його захід і схід, тобто часові рамки доби, і навіть явища, пов'язані з температурним режимом, такі, наприклад, як спека.

В українському синтаксисі ці атмосферні явища репрезентують елементарні речення двоскладної будови, у яких іменник ***сонце*** займає суб'єктну позицію, а одновалентний дієслівний предикат конкретизує різні процесуальні вияви сонячної активності, вказуючи на її характер та інтенсивність: *А сонце **гріє**...* (Остап Вишня); *Сонце **пекло*** (М. Коцюбинський); ***Смажить** сонце* (Г.Тютюнник); *Сонце **проблиснуло*** (О.Гончар); *Сонце **сходить*** (О.Олесь); ***Заходило** сонце* (В. Дрозд).

Фізичні параметри сонця як атмосферного явища характеризують атрибутивні поширювачі у приіменниковій позиції: ***Розжарене призахідне** сонце забарвило весь світ символічним кривавим кольором* (О.Довженко); ***Велике рожеве** сонце знялося над полем* (Є.Гуцало); *Сонце, **червоне і велике**, поволі за млин ховається* (У.Самчук).

Сонце як природний об'єкт часто залишається поза контекстом. У такому випадку відбувається переосмислення мовцем навколишньої дійсності, і тому суть атмосферного явища та його причини речення репрезентують опосередковано: ***Схід розжевріється*** (О.Гончар); *Ось удосвіта **засіріло небо*** (Є.Гуцало); *Поволі згасав червоний **день*** (О.Довженко); *Уже **день настає*** (О.Довженко). Подібні природні явища, пов'язані зі сходом чи заходом сонця, відображають безособові речення: ***Світає***; ***Смеркає***; ***Сутеніло***; ***Вечоріє***.

Отже, лінгвальна природа денотата "атмосферні явища" полягає в семантичному узагальненні їхніх предметних і процесуальних найменувань. Речення, які їх репрезентують, вирізняються семантичною і структурною своєрідністю. За онтологічними ознаками таких природних реалій виокремлюємо мікроденотати: опади; рух повітряних мас; атмосферні явища, пов'язані з температурними змінами; атмосферні вияви сонячної активності. Найпоширенішими в синтаксисі української мови є реченнєві конструкції двоскладної будови, що відображають поєднання предметних і процесуальних денотатів. Співвідношення семантичного й формального рівнів репрезентації природних явищ засвідчує перспективу аналізу таких реченнєвих конструкцій.

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. – 1440с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. –368 с.
4. Гуйванюк Н., Кульбабська О. Ситуація як денотат речення-висловлення // Семантика мови і тексту: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 60-63.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К : Либідь, 2001. – 220 с.
6. Іваницька Н.Б. Співвідношення дієслівних найменувань процесуальних денотатів в українській та англійській мовах// Українська мова. – 2007. – №3. – С. 44-53.
7. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово у його проекції на денотат// Українська мова. – 2006. – №3. – С. 48-57.
8. Каленич В.М. Семантика одновалентних дієслівних предикатів процесу// Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С.140-146.
9. Кутня Г.В. Предикати процесу в сучасній українській мові: семантико-синтаксичні структури з імпліцитним суб'єктом на позначення змін у навколишньому середовищі// Наукові записки. Серія: Філологія. Зб. наук. праць. Вип. 10. У 2-х т. – Вінниця, 2008. – Том 1. – С. 206-211.

The article deals with the atmospheric phenomena as the denotatums of sentences. Microdenotatums (precipitation, movement of air, change of temperature, sun activity) are considered. Semantic-syntactic and formal-grammatical

peculiarities of their representation in the Ukrainian language are characterized.

Key words: *sentence, denotatum, microdenotatum, atmospheric phenomena, predicate, subject.*

УДК 81'366.58
ББК 81.2Ук-2

Світлана Романюк

СТРУКТУРА ЗАГАЛЬНОГО ВІДНОСНОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій статті проаналізовано структуру загального відносного часу в українській мові. Для уникнення узагальненого окреслення часового перебігу дії у простому семантично ускладненому реченні використовують формули загального відносного часу, які є ускладненими, містять два прийменниково-відмінкові складники, а їхня загальна семантика є невизначено окресленою стосовно осі часу.

Ключові слова: *відносний час, семантико-синтаксичні відношення, прийменниково-відмінкова конструкція, семантично неелементарне просте речення.*

Особливістю загального відносного часу є розташування дії або відрізка, заповненого дією, між двома часовими моментами. Структура абсолютного часу модельована на основі протиставлюваних форм і на віднесеності дій як одночасних, попередніх і наступних щодо моменту мовлення. Відносний час визначає тривалість дії щодо іншої точки відліку, наприклад: *Йому здалося, що в будинку хтось ходить; Вона має рацію, подумала, слова його не повернуть* (Ю.Андрухович), або в складнопідрядних реченнях: *Не диво, коли в сорок літ довелося посивіти* (Панас Мирний); *От як прийде черга которому з твоїх, тоді тільки побачиш, як-то воно тяжко* (І.Карпенко-Карий). Детальніше про розмежування абсолютного та відносного часу див.: 2, 65–69.

Загалом часові значення – це значення локалізації процесу, події на осі часу, виражене мовними засобами. Лінгвістичний відносний час, так звана об'єктивна вісь часу, встановлює співвідношення процесу, події з іншим процесом, подією. Тому часові значення, реалізовані в українській мові прислівниками, дієприслівниками й ускладненими темпоральними формами, ми вважаємо за доцільне виокремити з загального структурування семантико-синтаксичної категорії темпоральності на морфолого-синтаксичні й семантико-синтаксичні грамеми, визначивши їм периферійне місце у загальній системі часових відношень. Нагадаємо, що центральне місце у структурі категорії темпоральності займають грамеми семантико-синтаксичної природи, а саме: грамеми означеної / неозначеної одночасності, означеної / неозначеної попередності, означеної / неозначеної наступності [3].

Загальний відносний час моделює категорію таксису – особливу мовну категорію (категорію-нешифтер), на відміну від категорії часу (категорію-шифтер), де шифтер виступає, у перекладі з англійської, "рухомим визначником" [5, 95–113]. Як зазначає Р.О.Якобсон, час маркований як категорія-шифтер, оскільки має обов'язкове посилання на певне повідомлення, а "загальне значення шифтерів не може бути визначене без посилання на повідомлення", і далі, за висновками ученого, "час характеризує повідомлюваний факт у стосовно факту повідомлення. Наприклад, минулий час показує, що повідомлюваний факт передує факту повідомлення про нього" [5, 97–100]. Таксис містить видову характеристику співвідносних у часі дій і може взаємодіяти з причиново-наслідковими, допустово-протиставними значеннями. Наприклад: *Цей будинок неквапно споруджувався* ***з 1874 по 1891 роки*** *за проектом архітектора Захарієвича та прикрашений роботами скульптора Марконі* (З газети) → *будинок споруджувався з 1874 р.; будинок споруджувався до 1891 р.; І жайворони дзвонять угорі... де бродять тіні – з* ***ночі до зорі*** (В.Стус) → *тіні бродять, коли настає ніч; тіні бродять до ранку.*

Загальний відносний час має два вираження: а) час, повністю зайнятий дією (означена тривалість): *з ранку до ночі*; б) час, не повністю зайнятий дією (неозначена тривалість): *прийшов між 17 і 18 годиною вечора.* Семантика загально-відносного (проміжного) часу відтворювана конструкціями *між + орудн. в., від + род. в. + до + род. в., із + род. в. + до + род. в., із + род. в. + по + знах. в., починаючи від + род. в. + до + род. в.* Темпоратив *між + орудн. в.* позначає момент дії проміжного часу (неозначена тривалість), а решта конструкцій локалізують значення початкової і кінцевої межі часового проміжку, заповненого дією (означена тривалість). Проміжну ланку між двома диференційованими підгрупами (попередності і наступності) моделюють форми *біля + род. в., близько + род. в., коло + род. в.*, що вказують на загальний план повідомлюваного і виражають часову приблизність: ***Близько п'ятої години ранку*** *ми були майже на вершині* (з газети); *Десь* ***коло першої*** *години пішли ми до Академії на виставу й зайшли до графині* (Т.Шевченко); ***Біля 11 години перед полуднем*** *битва закінчилася цілковитою поразкою шведів* (Т.Мацьків); ***Біля дев'ятої години*** *знову прийшла черга на "допити"* (В.Гренджа-Донський).

Щодо правомірності вживання прийменника *біля* на позначення часової приблизності, слушною є позиція вчених, які виступають проти такого вживання (Є.Тимченко [4], З.І.Іваненко [1]), оскільки цей прийменник не є власне український, а відповідає російському "возле" із просторовим значенням. Учені наголошують на семантиці просторової близькості, яку передає прийменник *біля*. Проте письменники послуговуються таким позначенням, на що звертає увагу й З.І.Іваненко, зазначаючи, що "звороти з цим прийменником використовуються (хоч і не так часто, як ***коло*** і ***близько***) в усіх жанрах літературної мови нашого часу" [1, 47], саме тому ми проаналізували згадані сполуки для зображення повної картини функціонування темпоральних конструкцій в українській мові.

У загальному відносному часі, повністю зайнятому дією, фактор завершеності / незавершеності дії не має свого спеціального вираження в іменній групі. У ролі стрижневих слів у цій групі виступають словосполучення, що позначають власне час, дату (*число, рік, століття* тощо), а також інші класи іменників часової семантики. Іменна частина фактично складається з двох сегментів: у більшості випадків в обох складниках вживають слова одного класу або сполуки з однаковим значенням. Вживання прийменників *від (од, з)...до (по)* визначає початкову і кінцеву точки описуваного процесу, явища. Прийменник *між* може бути схематично представлений у

© С. Романюк

вигляді інтервалу, часовий простір якого не містить крайніх точок. Натомість прийменники *з (від) ...до (по)* не мають подібного обмеження: якщо об'єктами виступають абсолютні часові величини, то вживаємо формулу *з (від) ...до (по)*. Розглянемо таке функціонування детальніше. Це насамперед вживання словосполучень зі значенням:

1) власне часу: *І от щоранку,* ***від восьмої до дев'ятої години****... наш маленький райцентрик ...гуде піснями* (Г.Тютюнник); *І от урядове розпорядження: працювати всім установам* ***від дев'ятої до вісімнадцятої години*** *з обов'язковою перервою на обід* (Остап Вишня);

2) дати: *Що ж до минулого досвіду Левка Григоровича* [Лук'яненка], *то тут вирізняємо двадцять чотири місяці між двома арештами – з* ***1966-го по 1968-й,*** *які взагалі не вкладаються у звичні уявлення про можливості людини* (Л. Єфімов); *Переглядаючи факти цієї боротьби, ми бачимо, що* ***від 1625 р.*** *(коли утихомирено повстання Жмайла)* ***до 1638 р.*** *(коли подавлено повстання Острянина) не проходить трьох-чотирьох років, щоб не спалахнуло козацьке повстання* (В.Антонович); ***З 1819 по 1823 рр.*** *навчався* [Максимович] *у Московському ун-ті* (Є. Губіцький).

Подібні значення передають:

1) назви часових одиниць (частин доби, року): *Глейові ґрунти розвиваються на алювіальних породах в умовах підтоплення* ***від одного до шести місяців*** *протягом року за повної відсутності окислювальних процесів* (Д.Дубина); *Відбиває тихо такт.* ***Від світанку і до ночі*** (В.Крищенко);

2) назви абстрагованих відрізків часу: *Це* ***од віку моє, це до віку*** *моє — Наче соняшник, батьківська хата* (В.Крищенко)*; Хаос вражінь, втіх і терпінь, Танок сміху й ридання* ***Від покоління до покоління*** *Йде в парі існування* (Б.Лепкий);

3) назви місяців, пір року та назви свят (найчастіше релігійних): *Дідух мав стояти на покуті* ***від першої і до другої вілії****, себто* ***від Різдва і до Нового року*** (В.Скуратівський); *Спостерігаються також невисокі літньо-осінні (період* ***із серпня по жовтень)*** *та зимові (****з грудня по березень)*** *паводки* (Д.Дубина); ***Від весни до пізньої осені*** *мури були викінчені, накриті* (І.Филипчак).

Окрему групу становлять словосполучення зі значенням віку: *Самі ж ідуть чортівськими шляхами – Звірюки* ***від колиски аж до ями*** (О.Маковей); *А бабський вік такий куценький:* ***Од двадцяти до сорока*** (В.Крищенко); а також назви істот як представників певної епохи: ***Від Шевченка до Леніна****, – так малювали співробітники і новий директор Інституту шевченкознавства Є.Шабліовський схему історико-літературного процесу* (Українське слово); *Світів бездонні океани, Життя незглиблений Мальштром!* ***Від Прометея до Нірвани*** *– Які великі ви, титани!* (Б.Лепкий).

Елементами ускладненої темпоральної формули можуть виступати слова *початок, кінець, середина: Був і третій період творчості Р. Купчинського – еміграційний. Він тривав* ***від 1940 року до кінця життя*** *письменника* (Т.Салига); і назви абстрактних предметів: ***Від розлуки до розлуки*** *Розтягнули ми літа* (В. Крищенко); *Освітив сиві скроні – наче довгу дорогу* ***Від найпершої до останньої молитви*** (М.Фенчак).

Ускладнені прийменникові формули *з (від) + род. в. + до + род. в* визначають початкову і кінцеву точки у тривалості процесу, у ролі яких виступають і абсолютні часові величини. Для визначення водночас початкової і кінцевої календарної дати, тобто виокремлення певного періоду часу, прийменник *з* вживаємо у парі з прийменником *до*, зрідка – *по*. Прийменники *до, по* указують на кінцеву календарну дату чинності чого-небудь. Зазначимо, що українській мові більше властивий прийменник *до*, хоча в наших аналізованих прикладах він траплявся порівняно однаково із прийменником *по*. Наприклад: *25 серпня* ***з 19.00 до 21.00*** *на Хрещатику в Києві пройде свято "Київський вальс"* (з газети); ***З 3 до 6 жовтня ц. р.*** *у м. Блед, Словенія, проводилася щорічна асамблея Асоціації Атлантичного Договору* (з газети); ***З 31 серпня по 1 жовтня*** *в Бонні відбудеться традиційний музичний Бетховенський фестиваль* (з газети); ***З 1 липня по 30 листопада*** *у рамках європейської кампанії "Всі різні – всі рівні" проходить Міжнародний конкурс графіки* (з газети). Термін виконання, тривалості дії *до 21.00, по 1 жовтня* є кінцевим (*21 година*), останнім днем (*1 жовтня*). Іноді для уточнення часової дати, наголошення на тому, що останній день дати входить у часовий період тривалості певного явища, до запису додають прислівник *включно*: *Конкурс плакатів триватиме* ***з 1 серпня до 30 жовтня 2003 р. (включно)*** (з газети); *Акція триває з* ***20 січня по 20 червня 2006 року включно*** (з газети).

Прийменники *між, коло, близько* у темпоральних формулах схематично можуть бути представлені як інтервали, що не мають крайніх точок: *Рано, десь* ***коло восьмої години****, будила його мати до кави* (Лесь Мартович); *Було* ***коло восьмої*** *вранці* (В.Підмогильний); *5 березня,* ***близько 9-ї год. ранку****, ми разом із Респондентом вирушили до Венеції універсальним автомобілем четвертого покоління серії "Мантікора"* (Ю.Андрухович).

Групу *між + орудн. в.* моделюють сполуки, які позначають власне час і дату, а також слова, що не мають лексичного значення часу, зокрема назви конкретних предметів. Вони позначають проміжок часу або тривалість явищ, подій, у проміжок часу між якими що-небудь відбувається: (із *орудн.* і *знах. в.*): *Розпочинається воно* [Різдво] *в опівніч після Святвечора* ***між 6 і 7 січня*** (В.Скуратівський); *Довго вони, як бачите,* ***Меж мови-розмови*** *Цілувались, обнімались З усієї сили* (Т.Шевченко); ***Між квітнем і жовтнем 1962 р.*** *було написано цикл любовної лірики "Ідеалізована біографія"* (В.Шевчук); ***Між роками 1640 і 1657*** *у трьох місцях підіймається революційний рух, і в одній тільки Англії цей рух мав успіх* (В.Антонович). Формула *між + орудн. в.* позначає таку організацію часового простору, коли дві точки на осі часу, окреслюючи інтервал заповненого простору, пов'язані прийменником *між*. Це можуть бути і точки на осі часу, і часові відрізки різної тривалості: *Перерви* ***між зустрічами*** *практично не було* (з газети); *І хвилини ці стали найрадіснішим часом дня. Вони випадали* ***між сьомою та восьмою годинами*** (В.Підмогильний); *Десь між четвертою та п'ятою ранку врешті зібралося на грозу* (Ю.Андрухович). На особливу увагу заслуговують приклади на позначення загального часу, у яких прийменник поєднується із географічними назвами. В одних випадках вони передають значення часу, в інших – місця. Порівняймо: *Десь* ***між Мінськом і Варшавою*** *на www.literaturexpress.org* ***з'явився*** *запис такого собі Андруховича* (Ю.Андрухович) – запис з'явився під час переїзду; *Ніхто спершу й не надав якогось*

особливого значення смерті Сюрреаліста, яка все-таки настала десь ***між Петербургом і Москвою*** (Ю.Андрухович) – смерть настала під час переїзду; і *Це сталося біля чергового пам'ятника Пушкіну, в повітовому російському містечку десь* ***між Петербургом і Москвою*** (Ю.Андрухович) – це сталося в певній місцевості між Петербургом і Москвою.

Особливість конструкцій проміжного часу полягає в тому, що вони не входять до опозицій часової попередності та часової наступності, а становлять проміжну ланку в системі засобів різночасності. Сюди ж відносимо і сполуку *крізь + знах. в.*: *В той ранній світ вертатися не прагнем –* ***Крізь літ юнацьких тин і перелаз*** (Б.Кравців); *Брести* ***крізь ніч,*** *в морозній хузі плавати, нести моє малесеньке життя…* (М.Бажан); *А ще мені згадався той похід* ***крізь ніч, крізь січень*** *і крізь Левандівку* (В.Неборак).

Серед форм часової попередності і наступності трапляються ускладнені прийменникові структури *за + знах. в. + після + род., через + знах. в. + після + род. в., через + знах. в. + по + місц. в.*, що мають значення моменту дії, визначено віддаленого від часового орієнтиру, – вони виокремлюють наступне на часовій осі явище: ***За чотири роки після того*** *(1595) виникає вже сильніше повстання – Наливайка* (В.Антонович); ***Через місяць по тому*** *Північноатлантична рада затвердила детальні політичні рекомендації військовому керівництву НАТО* (Довідник НАТО); *Більш як* ***через десятиліття по смерті*** *козака Павла, 20 липня 1767 року, кирилівські парафіяни наді-слали "доношение" до переяславського єпископа Гервасія* (з газети).

Показником семантико-синтаксичних відношень між компонентами складного і похідного від нього семантично неелементарного простого речення виступають найчастіше прийменниково-відмінкові конструкції. Загальний відносний час характеризує те, що форми, які його утворюють, є ускладненими, іноді вони містять два прийменниково-відмінкові складники, а їхня загальна семантика є невизначено окресленою стосовно осі часу. Це пояснюємо тим, що у первинній структурі (базовому складнопідрядному реченні) вказівка на часову оформленість дії була досить нечіткою, але для того, щоб уникнути узагальненого її окреслення, у згорнутому реченні використовують формули загального відносного часу. Наприклад: *Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша* ***з сих часів – з кінця XIII в.*** *почавши і* ***до першого відродження XVI в.*** *– представляється так нужденно* (М.Грушевський). У реченні визначено часову віднесеність (тривалість) ситуації (*письменської спадщини*) спочатку до ***кінця XIII в.***, потім до ***першого відродження XVI в.***, яка у складному реченні мала б вигляд поступальних змін у розвитку подій (або незмінного стану): ***З кінця XIII в.*** *письменська спадщина представляється так нужденно;* ***до першого відродження XVI в.*** *письменська спадщина представляється так нужденно.* Трансформуючись у просте ускладнене речення, таку часову належність можуть передавати грамеми означеної одночасності (*протягом XIII–XIV в.*, узагальненіше), і відносного загального часу (*з (від) ... до (по)* – для того, щоб чіткіше наголосити на початковій та кінцевій межі тривалості дії, події). Тому функціонування загального відносного часу виступає особливою формулою ускладнених темпоральних синтаксем для передачі уточненої часової віднесеності ситуації (її крайніх точок) до осі часу.

1. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Навчальний посібник. – Чернівці, 1967. – 60 с.
2. Ломов Ю.С. Два типа употребления времени в русском языке // Русский язык в школе. – 1972. – № 1. – С. 65–69.
3. Романюк С. Складнопідрядні речення як базова структура для темпоральних синтаксем (на матеріалі української мови) // Slavia Orientalis. – Tom LVII. Nr 1, Rok 2008. – С. 147–153.
4. Тимченко Є. Українська грамматика. – К.: Друк. Т-ва Н. А. Гирич, 1917. – Ч. І. – 179 с.
5. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95–113.

In the offered article the structure of common relative time is analysed in Ukrainian. For avoidance of the generalized outlining of temporal motion acts in the simple semantically complicated sentence use the formulas of common relative time, which are complicated, two prepositional-case components are contained, and their general semantics is indefinitely outlined in relation to the axis of time.

Key words: *relative time, semantic-syntaxes relations, prepositional-case construction, semantically unelementary simple sentence.*

УДК 81'366.52
ББК 81.2Ук-2

Тетяна Мороз

ВИЯВИ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ РОДУ НА РІВНІ СУБСТАНТИВОВАНИХ СЛІВ

У статті проаналізовано вияви семантико-граматичної асиметрії на рівні категорії роду при транспозиційних процесах, спрямованих на витворення субстантивів.

Ключові слова: *семантико-граматична асиметрія, синтаксична транспозиція, субстантивація, субстантив, субстантивований прикметник, форма, значення, категорія роду.*

Субстантивація, тобто перехід до класу іменника слів інших частин мови, є одним із видів міжкатегорійної транспозиції, що за своєю природою та наслідками вимагає аналізу в контексті дослідження семантико-граматичної асиметрії у сфері категорій іменника. На сьогодні загальноприйнятою є позиція, згідно з якою субстантивація характеризується як процес, що своїм результатом має три ступені переходу слів однієї частини мови або слів нечастиномовної семантики до складу іменників: синтаксичний, морфологічний і семантичний. За синтаксичного ступеня транспозиції слово певного граматичного класу, не втрачаючи вихідних морфологічних ознак, починає функціонувати в реченні в невластивій йому синтаксичній позиції. Морфологічний ступінь характеризується тим, що слово, закріплюючись у вторинній для нього синтаксичній функції, може набувати морфологічного оформлення частини мови, в яку воно перейшло. За семантичної транспозиції слово, крім набуття морфологічних і синтаксичних ознак іншої частини мови, ще й частково або

© Т. Мороз

повністю зазнає семантичних зрушень, що стає свідченням його переходу до іншої частини мови [1, 140–141; 2, 115].

При цьому важливо наголосити, що субстантивуватися можуть як повнозначні слова, так і так звані "неповнозначні", наприклад: *Вже рушив був поводами, аж пригадав собі тих* ***п'яних****, що їх стрічав у таборі* (Б.Лепкий); *Вчинки вашої милості переходять межі* ***реального*** (Б.Лепкий); *Уже всі люди перейшли, тільки* ***двоє*** *осталося* (Б.Грінченко); *Се було те* ***"ай!"****, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке* (М.Коцюбинський). Ця заувага важлива з огляду на те, що деякі автори, виходячи з позиції про частиномовний статус лише таких класів слів, як іменник, дієслово, прикметник, числівник і прислівник, стверджують, що субстантивуватися можуть лише слова цих класів [2, 115]. Однак, як слушно зазначає В.Г.Гак, за певних умов "будь-яке слово може піддаватися синтаксичній субстантивації" [3, 86].

Найбільший інтерес в аспекті пропонованого дослідження становлять випадки синтаксичної транспозиції, оскільки за такого типу переходу виразно виявляється асиметричність формальних ознак слова його граматичному значенню, адже при цьому ступені переходу мовна одиниця, або мовний знак, "не змінюючи свого основного "речового" значення, змінює граматичне значення" [9, 185], при цьому не зазнаючи формальної трансформації, що відбувається при морфологічному та семантичному ступенях переходу.

Актуальність глибокого аналізу та осмислення наслідків синтаксичної субстантивації є важливими для розуміння явища асиметрії, що пронизує всю мовну систему, проте, на жаль, ще не здобулося на ґрунтовне наукове вивчення.

Метою роботи є виявлення та аналіз характеру семантико-граматичної асиметрії на рівні категорії роду в групах субстантивів прикметникової та неприкметникової природи.

Сутність семантико-граматичної асиметрії за синтаксичної транспозиції полягає в тому, що граматичні значення новоутворених іменників не забезпечуються формальними показниками, які властиві власне-іменникам. Однак це визначення не відображає факту, що для слів різних граматичних класів невідповідність форми і значення має свою специфіку. Так, для слів прикметникової природи (власне-прикметників, дієприкметників, займенникових прикметників, порядкових прикметників), які мають власні формальні показники для вираження граматичних значень, дотичних до граматичних значень іменника, синтаксична субстантивація є цілком питомою [4; 96]. Це виявляється, зокрема, в тому, що відприкметникові субстантиви починають функціонувати як представники класу іменників не лише в певному контексті, а й на рівні узуалізованих іменникових форм, наприклад: *майбутнє, приголосний, заміжня, перше, хребетні, зернові, операційна, кондитерська*, де формальні показники прикметника набувають здатності передавати граматичні значення іменника. Натомість для слів інших граматичних класів, що не мають тих граматичних значень і засобів їх вираження, які властиві іменникові, синтаксична транспозиція менш властива, це виявляється в тому, що функцію іменників вони можуть виконувати лише спорадично в межах контексту, відповідно графічно оформлюючись, наприклад: *Її* ***"ні"*** *обпекло моє серце* (Т.Хоменко); *Несла ворона до мого двора, мов сиру крихітку, своє картаве* ***"кра"*** (І.Нехода); *Його постійні* ***"Ой!"*** *виводили старого з рівноваги* (І.Цюпа); *Тільки* ***"так"*** *чи* ***"ні"****,* ***"за"*** *чи* ***"проти"*** *мало сьогодні сенс* (П.Загребельний). Хоча часом вигуки, субстантивуючись, набувають у граматичному плані всіх ознак іменника: *Всю цю красу вона сприймала як належне, без зайвих* ***охів та ахів*** (А.Шкуліпа).

Придатність прикметників до вираження тих граматичних значень, що притаманні іменнику, зумовлена присубстантивною синтаксичною позицією прикметників і їх семантикою, спеціально призначеною для вказівки на ознаку предмета. Саме тому, за спостереженнями дослідників [11, 612], найхарактернішим і найчастотнішим різновидом синтаксичної субстантивації є перехід прикметників в іменники, наприклад: *Матінка-природа сама подбала та зрівняла усіх:* ***малих і великих****, геніїв і посередностей, вождів і масу – всі смертні, всі безсмертні, і всі творять; І відкрилось Загатному, що його* ***кохана*** *така ж проста, звичайна* ***смертна****, як і всі ми* (В.Дрозд); *Розмови на цю тему множились, Володько довідався більше, дальше, глибше про ГПУ, про "допри", про "радянське правосудіє", про тисячі* ***вигнаних****,* ***засланих****,* ***знищених****,* ***розбитих****,* ***змарнованих*** (У.Самчук). За синтаксичної субстантивації прикметники зберігають формальні ознаки, притаманні цьому класу слів. А.П.Грищенко зазначає, що "формально субстантивований прикметник зберігає всі словозмінні категорії власне прикметника, але докорінна відмінність між ними полягає в тому, що форми роду, числа й відмінка в субстантивованому прикметнику функціонують уже як незалежні граматичні характеристики" [5, 7]. Цю думку поділяють й інші дослідники, однак із ще більш категоричним висновком. Так, А.П.Загнітко наголошує, що "словозмінні морфологічні категорії прикметника трансформуються в автономні категорії, що властиві для власне-іменників. Переміщення прикметника з власне-синтаксичної (присубстантивної) позиції зумовлює видозміну його морфологічних категорій, засвідчуючи поступову втрату ним частиномовних ознак" [6, 102].

У такому потрактуванні стає цілком закономірним твердження про те, що морфологічні показники категорій субстантивованих прикметників – флексії *-ий* (чоловічий рід, однина, називний відмінок), *-а* (жіночий рід, однина, називний відмінок), *-е* (середній рід, однина, називний відмінок) – набувають специфічних функцій на відображення граматичних характеристик власне-іменників. При цьому словозмінні й залежні категорії відмінка та числа прикметників перетворюються на рівні субстантивованих прикметників на так само словозмінні, але незалежні категорії, а морфологічні категорії істоти/неістоти та роду із словозмінних, якими вони є в прикметників, перетворюються на питомо іменникові, а саме класифікаційні.

Відповідно субстантивовані прикметники так само, як і власне-іменники, не змінюються за родами, а починають мати той чи інший рід, наприклад: *черговий* (чоловічий рід), *чергова* (жіночий рід), *майбутнє* (середній рід). Ця позиція, як засвідчує аналіз наукових джерел, підтримується не всіма дослідниками [8, 90–91], однак саме вона видається найбільш аргументованою.

Процеси перетворення словозмінної категорії роду прикметників на класифікаційну субстантивованих прикметників О.К.Безпояско описує в такий спосіб: "Прикметник "присвоює" собі граматичне значення роду опущеного іменника, втрачаючи здатність змінюватися за родом, при цьому субстантивовані лексеми зберігають морфологічну форму прикметника" [1. 139]. Погоджуючись із такою позицією, все ж зазначимо, що досить часто субстантивація прикметників здійснюється не шляхом редукції вихідного прикметниково-іменникового сполучення до субстантивованого прикметника, тобто еліптично, а іншим шляхом. За такого процесу "субстантив утворюється внаслідок безпосереднього переосмислення прикметника, коли назва ознаки стає назвою її носія ще до стадії виникнення відповідного атрибутивного словосполучення і, отже, без еліпсиса іменника" [11, 613].

У випадку з першим способом субстантивації характер віднесеності субстантива до певного роду цілком прозорий: від атрибутивного словосполучення *ванна кімната* утворюється субстантив жіночого роду *ванна*, від словосполучення *вулиця Банкова* утворюється субстантив жіночого роду *Банкова*, наприклад: *Один з наближених до* ***Банкової*** *політиків минулої неділі звів політичну кризу в Україні до конфлікту Ющенка і Януковича* (Сільські вісті. – 30.11.2004). За другого способу субстантивації поява в субстантивованого прикметника того чи іншого роду не є такою прозорою, а вказівка на те, що цей процес є "безпосереднім семантичним переосмисленням прикметника" також не прояснює ситуації. Наприклад, не зрозуміло, чому субстантиви *майбутнє*, *минуле*, *сьогоднішнє*, *прекрасне*, *солодке*, *велике* тощо (***Минуле в пам'яті живе. Сьогоднішнє*** *в душі палає. Життя, немов ріка, пливе в* ***майбутнє****, завтрашнє, безкрає* (Л.Дмитерко); *Чесно признатися, мене й не вабить те "****велике****", живуть люди й без епохальних відкриттів...* (В.Дрозд)) закріпили за собою значення середнього роду. Очевидно, причину цього слід убачати в тому, що такі випадки субстантивації початково формуються в межах предикативного функціонування і набувають значення роду за сприяння займенниково-співвідносного механізму, пор.: *печиво = те, що печене; все те, що солодке = солодке; все те, що має бути = все те, що майбутнє = майбутнє* тощо. На предикативне походження таких субстантивів указує, зокрема, О.О.Тараненко [10, 57–67].

У цілому в обох випадках синтаксична субстантивація характеризується тим, що прикметник починає виконувати функцію іменника лише в певному роді, отриманому ним унаслідок відповідних перетворень. Це почасти фіксується в лексикографічних працях, причому різниця в родовій належності може слугувати не лише засобом розрізнення значень чоловічого та жіночого родів і значень дорослості та недорослості на рівні назв істот, наприклад, *вартовий* / *вартова*, *малий* / *мала* / *мале*, а й значень різних ЛСГ, наприклад: *мировий* – "суддя", *мирова* – "полюбовне вирішення суперечки" [8, 89].

Варто при цьому зазначити, що на поведінку субстантивованих прикметників у сфері родової віднесеності справляє певний вплив граматична категорія істоти/неістоти, на що вказував В.В.Мерінов [8, 89]. Це, зокрема, виявляється в тому, що іменники – назви неістот зазвичай набувають одного роду, з яким і закріплюються в лексичній системі, наприклад: *гірка*, *очищена*, *пінна*, *сорокаградусна*, *оковита*, *варена*, *полинна*, *горобинова* – синоніми до іменника "*горілка*"; *темна*, *операційна*, *учительська*, *ванна* – приміщення (кімната) спеціального призначення; *перше*, *друге*, *гаряче*, *заливне* – назви продуктів харчування. Тоді як відад'єктивні іменники – назви істот поводяться у сфері роду подібно до власне-іменників.

Вони можуть утворювати корелятивні пари на позначення жіночого роду від чоловічого або навпаки. Наприклад, субстантивований прикметник *ланкова*, який закріпився в мові спочатку в жіночому роді, передбачив появу свого корелята-маскулінатива – *ланковий*. Оскільки ж більшість субстантивованих прикметників спочатку утворювалися як форми чоловічого роду, то, відповідно, вже на їх грунті формувалися субстантиви жіночого роду: *вартовий – вартова*, *черговий – чергова*, *хворий – хвора*, *старий – стара* тощо. У цьому разі спостерігається ситуація, яка характерна і для власне-іменників: субстантив чоловічого роду позначає як особу взагалі, так і особу чоловічої статі, а субстантив жіночого роду – лише особу жіночої статі.

Говорячи про синтаксичну транспозицію слів неприкметникової природи (як частиномовного, так і нечастиномовного типів) в іменники, передусім констатуємо, що вона не відзначається частотністю, однак із погляду семантико-граматичної асиметрії становить примітне явище. Інтерес до нього зумовлений передусім тим, що слова цих груп найчастіше маркуються середнім родом, наприклад, *Такий багатир, що не знає, що то "****немає****"* (Нар. тв.), слугуючи ще одним підтвердженням семантичної "пустоти" й "невибагливості" цього граматичного роду щодо свого наповнення. Слід зазначити, що середній рід у цьому разі є носієм сигніфікативного значення, виразником певного рівня узагальненості семантики субстантива, його неістотовості.

За переходу службових слів (слів-морфем) і вигуків (слів-речень) в іменник вихідне слово зберігає всі свої формальні ознаки, але, потрапляючи в синтаксичну позицію іменника, набуває характерних для останнього морфологічних ознак сингулятивності, неістоти, середнього роду, певного відмінка. Ці значення виражаються синтагматично: *Гучне* ***"ура"*** *підхопило Орлюка, підживило його сили, й він побачив свій Київ – Золоті ворота* (О.Довженко); *Не удар авіабомби, не зловісна пісня кулі – над колискою хай лине материнське, ніжне* ***"лю-лі"*** (П.Усенко); *Те* ***"геть"*** *бігло за ним слідком і гнало вперед* (М.Коцюбинський).

Окремої згадки потребують випадки, коли субстантивуються не окремі словоформи, а цілі синтаксичні конструкції. Цей процес переважно має місце при вживанні власних назв, уривків із чийогось мовлення тощо [11, 612]. У таких випадках рід субстантивованого синтаксичного утворення виражається теж аналітично. Причому уривки мовлення набувають середнього роду: *Його "****нічим не можу вам допомогти****" просто вбило нас* (із усного мовлення); *...Настане золотий вік. Минуло "****Бути чи не бути****"* (В.Сосюра). Рід складних власних назв визначається, як і в разі незмінюваних простих, на підставі родової назви: *(опера) "****Запорожець за Дунаєм****" була прийнята глядачами; (роман) "****Хіба ревуть воли, як ясла повні?****" вийшов у світ.* Крім того, на вибір значення роду може впливати опорне слово власної назви: *"****Сивільський цирульник****" пройшов з успіхом; "****Лебедине озеро****" було незрівнянним; "****Сад божественних пісень****" Сковороди сприймався сучасниками по-різному.*

Отже, аналіз виявів семантико-граматичної асиметрії у сфері категорії роду субстантивів дає підстави стверджувати, що субстантивовані іменники виражають асиметрію на синтаксичному рівні транспозиції, оскільки граматичне значення новотворів не забезпечене формальними показниками, властивими іменникам. При цьому слова прикметникової природи граматикалізують свої власні показники роду, числа і відмінка, які набувають самостійності, зокрема категорія роду стає кваліфікаційною, що надає право таким субстантивам досягти рівня узуалізованих іменників – таким чином і долається асиметрія. Неприкметникові субстантиви існують тільки в межах певного контексту, тому граматичне значення роду в них уніфікується за правилом тяжіння до "пустої" форми середнього роду, що реалізується аналітичними засобами. Субстантиви – складені власні назви набувають у нормі значення роду за родовою назвою, однак у розмовному мовленні можуть керуватися родом опорного слова, що знов-таки виявляється синтаксично.

1. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія / Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Підручник. – К., 1993.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К., 2004.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология / Гак В.Г. Для ин-тов и фак. иностр. яз. – М., 1979.
4. Гринчишин Д.Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників) / Гринчишин Д.Г. – К., 1965.
5. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / Грищенко А.П. – К., 1978.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія / Загнітко А.П. – Донецьк, 1996.
7. Козлова Л.А. Сущность так называемой субстантивации прилагательных в аспекте формально-содержательной асимметрии / Козлова Л.А. // Вопросы формально-содержательной асимметрии единиц различных языковых уровней. Барнаульский гос. пед. ин-т. – Барнаул, 1982. – С. 83–90.
8. Мерінов В.В. Функціонально-категорійна аспектуальність граматичного роду іменника в українській мові. Монографія / Мерінов В.В. – Х., 2005.
9. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения / Степанов Ю.С. – М., 1981.
10. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / Тараненко А.А. // АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни; Отв. ред. Л.С. Паламарчук. – К., 1989.
11. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К., 2000.

The cases of semantic and grammatical asymmetry of gender transpositions at substantive-deriving.

Key words: *semantic and grammatical asymmetry, syntactic transposition, substantivizing, substantivized adjective, form, meaning, category of gender.*

ЛІНҐВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА. ДИСКУРС

УДК 81'42
ББК 81-71

Флорій Бацевич

ЛІНГВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА: СПРОБА ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД

У статті проаналізовано вияви семантико-граматичної асиметрії на рівні категорії роду при транспозиційних процесах, спрямованих на витворення субстантивів.

Ключові слова: *семантико-граматична асиметрія, синтаксична транспозиція, субстантивація, субстантив, субстантивований прикметник, форма, значення, категорія роду.*

Питання лінгвістичної і, ширше, гуманітарної епістемології, складне і, фактично, не опрацьоване. Як справедливо зазначає Р.М.Фрумкіна, "спеціальні розвідки, де б серйозно обговорювалось "влаштування" гуманітарного знання, такі нечисленні, що вони не дають досліднику потрібного матеріалу" [20, 29]. На противагу представникам природничих і математичних наук "гуманітарії не часто обтяжують себе роздумами щодо методів і процедур, якими вони постійно користуються. Епістемологія гуманітарних дисциплін не просто недостатньо розвинена. Висловлюючись термінологічніше, варто було б сказати, що такі сюжети недостатньо проблематизовані" [20, 29]. Як справедливо зазначає дослідниця, "щоби відчути потребу в постановці й вирішенні епістемологічних проблем, потрібно взяти під сумнів очевидності. Щоби очевидності перестали бути такими, потрібно систематично розмірковувати щодо предмета своєї науки, тобто займатись методологічною рефлексією" [21, 79].

Оскільки методологія конкретної науки, яка оперує неповторними об'єктами, як правило, повною мірою не збігається з „власне" філософською методологією, в якій узагальнено сконцентроване світобачення певного етапу розвитку світової наукової думки, рефлексія над особливостями конкретного об'єкта вивчення примушує дослідника звернутись також до проблеми його специфіки. Для лінгвіста – до специфіки мови і особливостей розвитку сучасної науки про мову. Що таке сучасна лінгвістика? Чи можна говорити про єдність сучасного мовознавства, реально зважаючи хоча б на два наступних моменти: 1) спеціалізація у межах досліджень мови зайшла так далеко, що, наприклад, фонолог не розуміє дослідника дискурсів, морфолог – фахівця з когнітивної лінгвістики тощо; 2) реально існують дві науки про мову: та, що викладається в школі й вузі й спирається на традиційне системно-структурне, інструментальне розуміння предмета дослідження, і та, що лише народжується і визначається у своєму баченні сутності мови як антропоцентричного, а у деяких концепціях і теоантропокосмічного, явища? (див., наприклад: [6]).

Нижче, спираючись на праці провідних лінгвістів і лінгвофілософів, спробуємо обґрунтувати методологічні засади одного із найбільш динамічних напрямів нових антропозорієнтованих досліджень живої природної мови – лінгвістичної прагматики. При цьому автор чітко усвідомлює, що пропонована розвідка – не більше ніж скромні роздуми у цьому напрямі. Їх мета – звернути увагу лінгвістів-практиків на деякі тенденції, що зароджуються в теоретичному мовознавстві, зокрема в епістемології науки про мову, не претендуючи на системне їх висвітлення, а тим більше – остаточне вирішення.

Загальним місцем багатьох досліджень теоретичного характеру стало твердження про те, що сучасна лінгвістика є антропо- і когнітивно зорієнтованою, з динамічним (функціонально-комунікативним) баченням свого об'єкта аналізу – мови; що вона переживає так званий „прагматичний поворот" (чи навіть „переворот") у своєму розвитку, який у свій час (кінець 50-х – початок 60-х років XX ст.) пережила також аналітична філософія як філософія живої природної мови. Не випадково саме друга половина XX ст. стала, фактично, початком зародження й розвитку ідей не просто прагматики (семіотичної, логічної), а прагматики, зорієнтованої на живу природну мову, тобто лінгвопрагматики.

Історія формування прагматики – від логічної і семіотичної – через прагматику власне філософську (точніше, народжену в межах аналітичної філософії) – до „власне" лінгвістичної засвідчує розуміння того, що її основною, підставовою категорією є суб'єктивний (людський) чинник у мові (див. про це детальніше: [4; 6]). Лінгвістична прагматика поставила людину в центр досліджень мови в дії, у функціонуванні, спілкуванні, що й визначає особливості епістемічного її осмислення.

У розвідках [2; 3; 6] ми, поділяючи ідеї низки лінгвістів, намагалися обґрунтувати позицію, згідно з якою антропозорієнтований парадигмі сучасних досліджень мови найповніше відповідає **екзистенційна феноменологія** (див. детальніше: [13, 18 і далі]). Найповніше вона відповідає природі лінгвістичної прагматики як найбільш антропозорієнтованому напряму сучасної науки про мову. Нижче спробуємо обґрунтувати це твердження.

Як відомо, основне завдання феноменології як загальнонаукового філософського методу – пізнання сутності об'єктів світу (включно з людиною) і прояснення змісту речей, подій, предметів, законів природи тощо. Таке пізнання і прояснення можливі лише за умови редукції усього, що "наклалося" на світобачення людини, яка живе в суспільстві: суджень, штампів і стереотипів сприйняття, оцінок, упереджень тощо. Процедури феноменологічної редукції неможливі без звернення до мови. Як зазначає відомий "екзистенційний феноменолог" М.Мерло-Понті, у феноменології проблема мови постає одночасно і як спеціальна проблема, і як така, що включає в себе саму проблематику філософії. Це пояснюється тим, що первинною реальністю для феноменолога є життєвий світ, представлений у психічних інтенціональних актах і в мові. Декларований феноменологією рух до ідеальної об'єктивності неможливий без мови, оскільки саме в ній досвід людини втрачає суб'єктивні риси, стає доступним для всіх [9, 75].

Однією з найважливіших декларацій феноменології є повернення філософії (науки в цілому) до суб'єкта пізнання, тобто людини. У цьому аспекті феноменологія, на думку сучасного відомого російського лінгвіста Ю.С.Степанова, під радикалом парадигм філософії мови постає як специфічний

© Ф. Бацевич

"місток", що поєднує філософію імені через філософію предиката з прагматичною філософією (див.: [19, 201]), в якій представлена людина у тих якостях і статусах, що виявляються в спілкуванні як основні *інтерсуб'єктивності* (див. про це нижче).

Інакше кажучи, якщо світ насправді постає таким, як його вибудовують свідомість, психіка і мова і як про це пишуть відомі представники когнітивної лінгвістики, то у дослідженнях живої природної мови "духовна феноменологія виявляється неусувною" [20, 35] (розрядка наша. – Ф.Б.).

Чи не найважливішою сутнісною ознакою екзистенційної феноменології та загально- і частковонаукових методів, які спираються на неї, є те, що вони найповніше пристосовані для "схоплення" об'єктів із нечіткими поняттєвими межами, тобто об'єктів переважно гуманітарних, пов'язаних із сферою людського духу. Ці об'єкти неможливо аналізувати без звернення до царини людської свідомості. Оскільки мова і спілкування, наука і культура – результати людської діяльності, то у процесах їх аналізу не може бути редукована свідомість. Природа останньої не аналогічна природі фізичних об'єктів, а тому її аналіз потребує "м'якої" інтерпретації [13, 28]. Це особливо помітно у випадках аналізу так званих дискурсивних слів, тобто мовних елементів (слів, виразів, навіть окремих речень), які забезпечують зв'язність дискурсу, віддзеркалюють процеси взаємодії учасників спілкування, перш за все оперування ними особистісними комунікативними смислами [1; 10; 11], тобто виявляються носіями глибинної міжособистісної прагматики, неповторних комунікативних смислів учасників спілкування. Дискурсивні слова постають як важливі структурні елементи мовного коду (тобто мови в комунікації), тісно пов'язані з особистостями адресанта, адресата, каналами комунікації, контекстом і ситуацією спілкування в цілому. Усі без винятку дискурсивні слова вносять помітне особистісне начало в плин спілкування. Ці особистісні комунікативні смисли мають нечітку, „розмиту" семантико-прагматичну природу та аксіологічне забарвлення, які складно експлікувати за допомогою звичних засобів опису семантики слів із достатньо чіткою денотативною і/або сигніфікативною віднесеністю. Досвід аналізу подібних дискурсивних слів засвідчує, що вияв їх комунікативних смислів нагадує процедури феноменологічної редукції, запропонованої Е.Гуссерлем, тобто, якщо можна так сказати, „вслуховування" в „невловимість" особистісних комунікативних смислів, які реалізуються в конкретній конситуації спілкування. Таке „вслуховування" дозволяє, наприклад, твердити, що провідною прагматичною функцією (глибинним комунікативним смислом) частки *ну* можна вважати внесення в дискурс (текст) помітного особистісного ставлення до особи адресата, його дій, вчинків, слів тощо; частки *ось* – збіг когнітивних, аксіологічних, емотивних та/або інших сфер мовця і слухача тощо. Групи, класи, типи особистісних комунікативних смислів, які вносяться у спілкування дискурсивними словами, мають польову природу організації, тобто нагадують сферу без чітких ядерних компонентів, але з широкою динамічною периферією, залежною від значної кількості конкретних комунікативних чинників, які досить часто інтерпретуються з опертям на інтуїцію дослідника (див., наприклад: [5]).

Як зазначає український філософ Є. Причепій, "феноменологічно-екзистенціалістська концепція свідомості більш адекватна тенденціям, що мають місце в науці й мистецтві XX ст." [16, 8]. Останнє особливо актуальне для лінгвістики, у межах якої дослідник спостерігає або чужу мовленнєву поведінку, або зміст власної психіки, свідомості, але не мову як таку, як це спостерігається у значній кількості праць, де об'єкт спостережень ніби перебуває перед дослідником, відчужено наявний у безпосередніх відчуттях. Ця фундаментальна, не всіма ще усвідомлена особливість екзистенційно-феноменологічного бачення сутності предмета дослідження породжує низку інших, зокрема:

1. У гуманітарних науках із уже згадуваною специфікою предметного поля значною мірою "реабілітується" і н т у ї ц і я дослідника як "наявність" сутності досліджуваного об'єкта в свідомості суб'єкта, "безідеологічне", "самочинне" явлення її перед ним у силу глибокого інтенціонального споглядання її ейдосів. Як зазначає М.Л.Макаров, "феноменологія – це філософія інтуїції" [13, 29, 31], яка у мовознавство офіційно повертається як справжнє головне джерело мовного матеріалу. При цьому інтуїція означає не панування суб'єктивізму, відкидання сцієнтичних методів і підходів до мови чи ігнорування логічних причинових зв'язків у світі, а інтенціональну присутність мови, як об'єкта в свідомості суб'єкта. В сучасній науці таке розуміння пов'язується з цілим комплексом термінів: сприйняття, увага, пам'ять, уява та ін. У феноменології всі вони розглядаються як окремі модальності інтуїції [13, 29]. Опертя на інтуїцію дослідника – основа низки напрямів сучасної лінгвістики, серед яких перш за все потрібно назвати когнітивну лінгвістику і лінгвістичну прагматику, які найчастіше асоціюються із сучасним станом науки про мову. Згідно з Г.Гійомом "саме в людській мові краще, ніж де б це не було, виявляється неминучість таких переконань, які... і складають людську інтуїцію" [8, 24]. При цьому враховуються різні типи інтуїції, які найповніше відповідають сутності інтенціональних об'єктів. Врахування інтуїції в дослідженні мови є засадничим ще й з тих міркувань, що лінгвіст "має справу не з абстрактним... конструктом, не з інструментом, який обслуговує будь-яку сторонню діяльність, а безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, що має таку ж, як і сам дослідник, свідомість" [13, 24]. Звідси маємо наступну важливу особливість екзистенційно-феноменологічного бачення сутності мови.

2. Вивчаючи мову, дослідник не "редукує" себе, свою сутність, здатність "перебування-в-мові", "виносячи за дужки" лише апріорні судження щодо об'єкта дослідження. Це сприяє зменшенню відстані між суб'єктом і об'єктом дослідження; уможливлює витворення суб'єкт-об'єктної єдності, "res integra" людини, світу, мови. У процесі феноменологічного утворення суб'єкт-об'єктної єдності мова виступає активним чинником редукції апріорних складових мислення і свідомості, оскільки Е.Гуссерль як засновник феноменології розглядав мову як ідеальну об'єктивність (див.: [9, 75-76]).

3. Все активніше з мовою пов'язується одне з найважливіших понять феноменології – поняття і н т е р с у б ' є к т и в н о с т і, яке витлумачується як основа особистості, "ego", що виявляється в мові, як основа буття людини в світі, існування суспільства. Як зазначає Ю.С.Степанов, мовний аналог феноменологічної інтерсуб'єктивності можна певним чином вбачати в наявності в мові „егоцентричних

часток" – слів типу *я, тут, тепер, це* та ін. – і в можливості кожної людини пристосувати їх до себе в кожному акті мовлення [19, с. 216 і далі]. Додамо до переліку егоцентричних часток також значний розряд уже згадуваних дискурсивних слів, дослідження яких активно проводиться в наш час. Інтерсуб'єктивними чинниками також породжуються такі важливі категорії лінгвістичної прагматики як тональність і атмосфера спілкування, точка зору, емпатія, фокус емпатії та інші (див., наприклад: [4]). Нелінгвістичне в своїй суті поняття інтерсуб'єктивності все частіше використовується в теоріях мовленнєвої діяльності. функціонально-комунікативній лінгвістиці. лінгвопрагматиці (див., наприклад: [17; 18]). Як справедливо зазначає М.Л.Макаров, „феноменологія ідейно тісно пов'язана з прагматикою, оскільки, постійно підкреслюючи активну роль індивідуальної свідомості й приділяючи значну увагу безпосередньому досвіду, цей філософський напрям стимулює вивчення реального функціонування мови з точки зору суб'єкта" [13, 24].

4. В арсенал сучасних напрямів лінгвістики все активніше залучається одна з найважливіших категорій феноменології – **інтенціональність** як сама суть свідомості, її скерованість на об'єкт. Інтенціональність – властивість свідомості, завдяки якій її стани характеризуються як такі, що мають зміст, несуть у собі інформацію про щось, що є поза свідомістю. Як пише видатний філософ-аналітик Дж.Сьорл, „...мої суб'єктивні стани поєднують мене з рештою світу, і загальне ім'я цього зв'язку – інтенціональність" [23, 4]. І.М.Кобозєва з цього приводу зазначає: „власна і чужа психічна активність осмислюється людиною в інтенціональних термінах. Про неї ми думаємо і говоримо в мовній формі..., проблема інтенціональності... найбезпосередніше стосується лінгвістики, і перш за все лінгвістичної семантики і прагматики" [12]. У свою чергу видатний феноменолог-літературознавець Р.Інгарден писав про те, що елементи мови у їхніх зовнішніх і внутрішніх проявах постають як вияви інтенціональної свідомості, мисленнєвих актів [22, 20-21]. Лінгвістична теорія, побудована на засадах інтенціональності, буде позбавлена вад фізикалізму і зайвого психологізму [22, 21]. Поняття інтенціональності стає провідним для низки антропологічно і функціонально-комунікативно зорієнтованих напрямів досліджень природної мови останніх десятиліть (див., наприклад: [7]), передовсім лінгвістичної прагматики.

У даній статті представлені окремі зауваги щодо складної і багатоаспектної проблеми обґрунтування філософсько-методологічних засад сучасної лінгвістики та її найважливіших напрямів, зокрема лінгвістичної прагматики. Зрозуміло, що уточнення методологічних засад аналізу свого об'єкта – живої людської мови – проблема самої лінгвістики, вирішити яку повинні мовознавці й ЛІНГВОфілософи. Пафос запропонованих міркувань полягає в тому, що в час суттєвих змін наукової парадигми вивчення живої природної мови, дискурсивного, антропозорієнтованого її повороту на роль такої філософської підвалини поки що несміливо претендує екзистенційна феноменологія, тісно пов'язана з герменевтикою та окремими прийомами постструктуралістичного підходу. Однак у цілому сучасна лінгвістика ще чітко не визначила свої гносеологічні засади, не опрацювала свій "ідеальний проект" (див. детальніше: [20, 36-37]), який задавав би їй орієнтири наукового пошуку на довготривалий період. У цьому пошуку мова, без сумніву, постане як всезагальна структура, здатна „згадати минуле, передбачити майбутнє, охопити незриме або далеке" [14, 113], всесвіт дискурсу, який „став першою створеною людиною моделлю Всесвіту як такого" [14. 105].

1. Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М.: ООО «Азбуковник», 1993.
2. Бацевич Ф.С. Філософсько-методологічні засади сучасної лінгвістики: спроба обґрунтування // Мовознавство. – 2006. – № 6.
3. Бацевич Флорій. Сутність та предмет дослідження філософії мови (погляд лінгвіста) // Філософська думка. – 2007. – № 2.
4. Бацевич Флорій. Прагматика дискурсу: проблемне поле, дослідницька одиниця // Людина. Комп'ютер. Комунікація. Збірник наукових праць. – Львів: Нац. ун-т „Львівська політехніка", 2008 (а).
5. Бацевич Ф.С. Дискурсивні слова: аспекти виявлення прагматичних смислів і парадигмальної організації // Проблеми прикладної лінгвістики: Науковий збірник за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Р.О.Якобсона. Одеса 28 квітня – 1 травня 2008 р. / Гол. ред. Н В.Бардіна. – Одеса: Астропринт, 2008 (б).
6. Бацевич Флорій. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси. Монографія. — К.: Академія, 2009.
7. Блинов А.Л. Интенционализм и принцип рациональности языкового общения. – М.: Пирамида, 1995.
8. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М.: Наука, 1992.
9. Деррида Ж. Введение // Гуссерль Э. Начала геометрии. – М.: Академический проект, 1996.
10. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М.: ООО «Азбуковник», 1998.
11. Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М.: «Азбуковник», 2003.
12. Кобозева И.М. К распознаванию интенционального компонента смысла высказывания (теоретические предпосылки) // http://evrika.tsi.lv/show.php? .
13. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003.
14. Мамфорд Льюис. Миф машины. Пер. с английского. – М.: Гнозис, 2001.
15. Мерло-Понти М. О феноменологии языка // http//anthropology.rinet.ru/old/6/merlo.htm.
16. Причепій Є. Вступне слово // Феноменологія і філософський метод. 1999. – К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 2000.
17. Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия. Логика. Язык. – М.: Наука, 1987.
18. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Философия языка / Ред. составитель Серль Дж.Р. – М.: Едоториал УРСС, 2004.
19. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. – М.: Наука, 1985.
20. Фрумкина Р.М. Самосознание лингвистики – вчера и завтра // Изв. АН России. Сер. лит. и яз. – 1999. – Т. 58. – № 4.
21. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века. – М.: РГГУ, 1995.
22. Ingarden R. Z teorii języka i filozoficznych podstaw logiki. – Warszawa: PAN, 1972.
23. Searl J.R. Mind, language and society (Philosophy in the real world). – Masterminds, Basic books, 1998.

The article represents the analysis of difficult and multidimensional problem of philosophical-methodological basic of modern linguistics and one of its important approaches – linguistic pragmatics

Key words: *linguistics, pragmatics, methodology, existentional phenomenology, epistemology of the humanities.*

УДК 81'42
ББК 81-71

Ніна Гуйванюк

СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА КОМУНІКАТИВНИХ ОДИНИЦЬ У ДРАМАТУРГІЙНОМУ ТЕКСТІ

У статті йдеться про взаємодію різних виявів семантики в комунікативній структурі драматургійного тексту. Зокрема, проаналізовано чотири види прагматичних смислів у різних типах реплік: авторські смисли (від мовця); спрямовані на адресата; пов'язані з міжособистісними стосунками спілкувальників та смисли, пов'язані з ситуативним спілкуванням.

Ключові слова*: семантика, лінгвопрагматика, інтенція, комунікативна семантика, драматичний текст.*

У сучасних лінгвістичних дослідженнях спостерігаємо все частіше інтеграцію антропоцентричного, когнітивного та комунікативно-дискурсивного напрямів, що відкриває нові перспективи дослідження семантики мовних одиниць, яка є центральною проблемою мовознавства взагалі. Проблема прагматичних смислів загалом, як і проблема взаємодії граматичної і прагматичної семантики у структурі речення-висловлення або дискурсу поки що не розв'язана в сучасній науці. Актуальною у цьому аспекті постає і лінгвістична інтерпретація художнього тексту драми. На особливу увагу, з нашого погляду, заслуговує питання про комунікативну структуру драматургійного тесту, а також проблеми, пов'язані з семантикою і прагматикою тексту драми [9]. Увага до структурно-функціональних та лінгвостилістичних особливостей драматургійних текстів зумовлена передусім відмінностями від прозових та поетичних, як також наукових, публіцистичних та ін. [див.дослідження Д.Баранника, Г.Гай, Я. Януш, Н.Мостової, Л. Солощук, Н.Слюсар та ін. - 5; 6; 7; 10; 11; 12; 13; 17 та ін.].

Драма, як відомо, – це особливий рід художньо-літературної творчості, що відрізняється від епосу та поезії суттєвими особливостями як у способах донесення до адресата (глядача) відтворюваних мовними засобами образів і подій, так і мовною організацією тексту літературного твору, призначеного для акторського відтворення на сцені. Драматургійний текст розрахований на глядача, а відтворювана на його основі сценічна дія сприймається двома шляхами – візуально та у формі реального персонажного мовлення. Персонажі п'єси „повинні діяти в заданих письменником умовах, брати участь у вирішенні життєвих проблем і самохарактеризуватись "[11, 5] саме завдяки безпосередньому персонажному спілкуванню. Кожен персонаж, таким чином, є автором конкретного висловлення (репліки), через які він втілює свої авторські інтенції, наміри і цілий спектр авторських смислів.

Антропоцентрична парадигма сучасного мовознавства висвітлює новий погляд на семантику речень. У висловленнях-репліках маємо змогу простежити взаємодію граматичної і прагматичної семантики, яка хоч і привертала увагу дослідників, проте не отримала належного висвітлення. Саме тому метою нашого дослідження є аналіз прагматичних виявів семантики у комунікативній структурі драматургійного тексту, в якому репрезентована безпосередня міжособистісна комунікація. а через неї – опосередковано – спілкування з читачем (глядачем). тобто реципієнтом. Матеріалом для дослідження обрано драматичні твори буковинських письменників Юрія Федьковича. С.Воробкевича та С.Яричевського. які повною мірою зафіксували живе спілкування українців кінця XIX – початку XX ст. (див. список джерел).

У зв'язку з розглядом мови як діяльності у мовознавстві з'явився новий напрям – комунікативно-прагматичний [15, 7]. Спілкування людей стало об'єктом активного дослідження вчених, у результаті чого виникла окрема наука – лінгвістична прагматика, яка вивчає використання та функціонування мовних знаків у мовленнєвій комунікації [16, 250]. Термін „прагматика" у тлумаченні Г.Морріса пов'язаний з семіотикою, яка складається з трьох компонентів: *семантики* – вчення про відношення знаків до об'єктивної дійсності, *синтактики* – вчення про відношення між знаками і *прагматики* – вчення про відношення знаків до їх інтерпретаторів [18]. До основних об'єктів вивчення лінгвістичної прагматики належать індексальні, або дейктичні елементи мови, оцінні конструкції, комунікативний кодекс, пресупозиції та взаємодія з контекстом, в якому здійснюється мовленнєвий акт [16, 251].

Спілкування як діяльність, як соціально-комунікативна взаємодія людей, в результаті якої мова як система систем перетворюється у знаряддя передачі думок і обміну інформацією з метою досягнення комунікативних і позакомунікативних цілей, а синтаксичні одиниці (речення) - у мовленнєві реалізації (висловлення), породжує низку прагматичних виявів семантики. Застосування комунікативно-прагматичного підходу до синтаксичних одиниць уможливлює висвітлення питання і про нові комунікативні вияви семантики та функцій речень у драматургійному тексті.

Мовленнєвий процес як дискурс особливо виразно відображений у тексті *драми*. Драматургійні твори є прекрасним прикладом міжособистісного дискурсу загалом, що дає змогу врахувати при дослідженні прагматичні, когнітивні та соціокультурні вияви семантики комунікативних одиниць. Саме тут проявляється живе спілкування як мовленнєва, соціально-комунікативна взаємодія з метою обміну інформативним і фактичним змістом відповідно до статусу, рольових і особистих взаємовідношень між комунікантами для впливу один на одного, регулювання мовної поведінки тощо [15, 20].

У процесі персонажного спілкування у тексті драми, як і спілкування загалом, взаємодіють мова як система знаків комунікації і мовлення, спрямоване на практичне використання комунікативних одиниць, на кодування / декодування інформації окремих висловлень чи їх поєднань у відповідному тексті (дискурсі). Основною комунікативною одиницею у тексті драми є репліка – авторизоване висловлення персонажа як частина діалогічної надфразної єдності. З граматичної точки зору репліка – це речення, побудоване за певним зразком (схемою, моделлю), основними ознаками якого є предикативність та модальність. Це також своєрідна семантична структура, що виражає так звану семантичну пропозицію речення. У її створенні беруть участь такі семантичні компоненти, як суб'єкт, предикат та об'єкт, а також адресат і деякі інші.

© Н. Гуйванюк

На основі системного опису синтаксичних одиниць з'ясовано, що речення – це одиниця багатоаспектна, яку варто розглядати на формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та комунікативно-функціональному рівнях. На кожному з цих рівнів речення виявляє відповідно *граматичну семантику*, *пропозитивну* (семантика пропозиції) та *прагматичну*, пов'язану з конкретною ситуацією спілкування.

Отже висловлення як зреалізоване у мовленні речення зберігає семантичну структуру, основним виявом якої є *пропозиція*, а крім того, набуває другорядних (суто прагматичних) виявів семантики у зв'язку з намірами мовців та конкретною комунікативною ситуацією спілкування.

Саме прагматичний підхід до речення актуалізував проблеми так званої „зовнішньої" лінгвістики – про *комунікативну ситуацію, мовця* й *адресата* в їх соціальних і психологічних взаємовідношеннях, що в свою чергу відкриває такі вияви семантики, які виявляють себе тільки у ситуації спілкування, у безпосередній комунікативній взаємодії мовця і співрозмовника (комунікантів). Зокрема, у ситуації спілкування реалізуються *інтенційні* [8], *соціальні* і інші *власне комунікативні* вияви семантики.

Прагматична семантика у досліджуваному тексті пов'язана з авторськими інтенціями, а також породжена взаємодією мовленнєвих актів з контекстом. У цілеспрямованій комунікації спілкувальники переслідують три основні цілі: 1) *пізнавальну* – поширення інформації адресантом і сприйняття її реципієнтом; 2) *спонукальну* – стимулювання інших людей (найчастіше адресатів) до яких-небудь дій або отримання необхідних стимулів; 3) *експресивну* – вираження чи набуття певних емоцій, переживань. Саме ці цілі зумовлюють породження різноманітних прагматичних смислів у персонажному спілкуванні. Прагматичний підхід дає змогу врахувати особливості використання конкретним мовцем (індивідом) відповідних мовних одиниць, відібраних для певної (саме цієї) ситуації, у результаті чого з'являються деякі нові комунікативно значущі вияви семантики мовних одиниць.

У драматургійному тексті функціонують два різновиди реплік: *репліки-стимули* та *репліки-реакції* – висловлювання співрозмовників, які можуть складатися з одного або кількох речень, а іноді й цілого монолога. У передачі прагматичних виявів семантики беруть участь не лише основні висловлення, побудовані за граматичними зразками двоскладних чи односкладних простих речень або певних типів складних речень (складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових), але й периферійні висловлення – так звані комунікати, що не відповідають жодному граматичному зразку чи моделі речення, наприклад, різні вигукові структури, що є самодостатніми у смисловому відношенні і виражають різні оцінки, емоційні стани, реакції, відповіді тощо. Прагматична інформація як система певних виявів семантики у репліках часто є прихованою, захованою в імпліцитних (переносних, підтекстових) значеннях.

У прагматиці виводиться нове розуміння значення слів та висловлювань через їх співвіднесеність з об'єктом реальності – так звана „прагматизація значення", що має принципово важливі для сучасної лінгвістики наслідки: значення висловлень почали вважати невід'ємними від прагматичної ситуації, а значення багатьох слів – визначати через комунікативну мету мовленнєвих актів [16. 251]. У семантиці комунікативних одиниць (реплік адресанта чи адресата) нерідко інтенційна семантика, породжена намірами мовця, є більш важливою, навіть подекуди „перекриває значущість денотативного (пропозиційного) значення / смислу речення-висловлення. Порівняймо: репліка-стимул: – *Почитай книгу!* – репліка-реакція: - *Голова болить* (відмова). Як бачимо, пропозитивна семантика речення-відповіді виражена лексичним значенням мовних одиниць – складників двоскладного речення (на основі денотативної віднесеності значення конкретного слова), проте основним у прагматичному вияві його є значення відмови на пропозицію мовця. Прагматичне значення – це передусім значення, що містить інтенції мовця (непрямі смисли, натяки, інакомовлення).

Прагматичні авторські вияви семантики тісно пов'язані з питанням комунікативної інтенції. На жаль, питання типології інтенційних смислів, породжених комунікативними намірами мовця, на сьогодні ще достатньо не висвітлене. Інтенційні смисли тісно пов'язані з модальністю речення - розповідності, переповідності, питальності, спонукальності, бажальності. У свою чергу кожна з цих модальних категорій має свої семантичні підтипи (різновиди). Наприклад, категорія розповідності пов'язана з семантикою інформативності, ствердження, згоди, заперечення, відмови тощо; категорія спонукальності має такі різновиди, як наказ, прохання, порада, пропозиція, благання тощо; категорія питальності пов'язана з різновидом запиту, перепитування, альтернативності та ін.

За нашими спостереженнями, семантика комунікативних одиниць (реплік у драматургічному діалозі) тісно пов'язана з розподілом ролей – мовця і співрозмовника (адресанта і адресата). Прагматична семантика у драматургічному тексті має різне спрямування в ситуативному спілкуванні:

1) авторські смисли (від мовця);
2) смисли, спрямовані на адресата;
3) смисли, пов'язані з міжособистісними стосунками спілкувальників;
4) смисли, пов'язані з ситуативним спілкуванням.

Авторські смисли пов'язані з комунікативними інтенціями, комунікативними намірами мовця. Комунікативна інтенція – це загалом складне явище, що формується метою мовця, яка вербалізується у комунікативній діяльності мовної особистості адресанта, який як мовець проявляє себе через породження та сприйняття висловлень та як комунікант зазнає впливу регістру спілкування та стилю спілкування тощо. Прагматичною формою реалізації інтенції є висловлення-репліка. Нам імпонує думка Н.Формановської, яка розглядає інтенцію як конкретно-комунікативний смисл висловлення або суб'єктивне значення, яке кодує у висловленні адресант [15].

Семантику адресанта (від мовця) у драматургічному дискурсі реалізує передусім авторське мовлення письменника через систему інтродуктивних та супровідних ремарок, а також ремарок-персоналій як важливих складників комунікативної структури драматичного тексту. Крім того, авторські смисли знаходять свій вияв у діалогічних єдностях, де кожен персонаж є автором свого висловлення (репліки). Тому і прагматичні

вияви семантики (авторських смислів) комунікативних одиниць у персонажному спілкуванні можна поділити на два різновиди – у висловленнях *адресанта* та у висловленнях *адресата*. У спілкуванні *адресант* (мовець) виконує головну роль, він привертає увагу співрозмовника, активізує її, зацікавлює інформацією, спрямовує волевиявлення чи запити на адресата, реалізуючи свої комунікативні інтенції через відповідні висловлення.

Прагматичні вияви семантики тісно пов'язані з *перформацією* висловлювання (за типом перформативного дієслова-присудка). Наприклад, Ю.Апресян, висвітлюючи питання про перформативи „ у граматиці і словнику", розглядає перформацію як багатоаспектне явище, що існує у 5-ти виявах: морфологічному, словотвірному, синтаксичному, семантичному і прагматичному [3].

Перформативні конструкції виражають семантику висловлення перформативним дієсловом, що рівнозначне здійсненню дії. У „Я-висловленнях" адресант реалізує інтенції повідомлення (наративну, переповідну, уточнення, пояснення, підсумовування, узагальнення, нагадування, ствердження, підтвердження, згоди, бажання, заперечення, докору, зобов'язання, обіцянки, передбачення, упевненості, сумніву тощо), експресивну (звертання, подяки, вибачення тощо). Інтенція впливає на вибір відповідного перформативного дієслова. Наприклад, висловлювання згоди: *„Я згоден взяти тебе за дружину"*; заповіту: *„Я заповідаю тобі цей сад"*. Перформативами виражають різні пропозиції, повідомлення, переконання, поради, рекомендації, вимоги, погодження, відмови, протести, суперечки, твердження, нагадування, заяви, оголошення, заперечення, підкреслення, свідчення, зізнання, каяття, обіцянки, гарантія, присяга, зарікання, прохання, подяки, вибачення, співчуття, привітання, довіра, схвалення, похвала, благословення тощо. Комунікативно-семантична група (за Н.Формановською), що складається з Я-підмета-суб'єкта та перформативного дієслова, актуалізує авторські інтенційно-прагматичні смисли у кожному конкретному висловленні. Крім того, авторські смисли містять різні оцінні значення, пов'язані з суб'єктивною модальністю, що виражає відношення мовця до того, що він повідомляє (сумнів, упевненість, обманливість, зумисність, ненавмисність, правдивість, оцінка, щирість, іронія, багатозначність).

Смисли, спрямовані на адресата, виявляють різні типи питальних і спонукальних висловлень. *Адресат* – суб'єкт сприймання призначеної йому інформації, її розуміння та інтерпретації. Висловлення, що реалізують інтенцію запиту через прямо адресовані чи непрямо адресовані адресату питання-репліки, передбачають відповідь у формі репліки-відповіді чи репліки-реакції, що містить погодженість або непогодженість, ствердження чи заперечення, альтернативне запитання тощо. Тобто прагматичні смисли, пов'язані з адресатом, вміщені у репліках-реакціях та репліках-відповідях.

Наприклад, у ситуації прохання семантику прохання відображає перша репліка-стимул, яка спонукає співрозмовника до дії, друга репліка-реакція може відображати згоду чи незгоду щодо виконання цієї дії. Таким чином утворюються діалогічні єдності декількох типів:

1). Діалогічна єдність що складається з репліки-прохання і репліки-реакції, яка виражає згоду адресата мовлення виконати ту дію, про яку просить співрозмовник. Наприклад:

СЕКРЕТАР. Яка ж наука для мене!.. Тож прийди за півгодини!

ДОВБУШ. Я прийду! Хоть би знав, що там загину! (Ю. Ф., с. 209).

2). Діалогічні єдності, у якій репліка-реакція відображає категоричну незгоду на прохання, як-от:

МИКИТА. Вертайся, Семене! Гримить і блискає, аж лячно, якби світ розпадався… Се кінець світа… Вернися, бо марне пропадеш, зла пригодонька тебе спіткає!

СЕМЕН. Ні, ніколи! (С. В., с. 308).

3). Діалогічна єдність, що містить репліку-реакцію як подяку на спонукальну дію і разом з тим імпліцитно – значення відмови на пропозицію:

ХАН: Остань на моєму дворі, співаче! Втішай моє око любим видом своїм і моє ухо чарами твойого незрівняного співу!

КОБЗАР: Дяка тобі велика, могутній кагане! Та в мене отець і мати старенькі на родині. Помруть за мною з туги. Мушу до них вернути (С. Яр., с. 394).

Репліки – подяки у діалогічній єдності є реакцією на репліку-стимул і виражає, зазвичай, велику міру вдячності. Наприклад: 1)ДОВБУШ. О, дякувать вам, браття, дякувать! (Ю. Ф., с.424);2)ЯРОСЛАВ: О, дякую за ласкаве слово! (С. Яр., с. 272).

Репліки імперативного характеру є реплікою-стимулом, а репліка-реакція відображає покору персонажа, його згоду або незгоду виконати прохання чи наказ пристати на пропозицію. Наприклад: ВОЄВОД. В сей час сюди з ним! МАРШАЛОК. Зараз, князю мій (Ю. Ф., с. 343).

Репліки – запитання та репліки – відповіді на запитання. В основі репліки-запитання лежить питальне речення, що містить апельоване до адресата запитання, яке функціонально спрямоване на одержання потрібної інформації щодо предмета думки, на встановлення реальності чи ірреальності основного змісту речення, а також на повідомлення у формі запитання емоційно-експресивного ствердження чи заперечення, спонукання співрозмовника до певної дії, вираження здивування, сумніву, оцінки тощо.

Інтерактивні смисли – це смисли, пов'язані з міжособистісними стосунками спілкувальників. Вони виявляються у сфері прагматичної семантики, пов'язаної з формами інтерактивних відношень між комунікантами, якими є дружня бесіда, інформативний діалог, а також стиль спілкування (суперечка, сварка, суперництво, конфлікт, пристосування, розуміння, альтруїзм, епеїзм).

Ці смисли реалізують передусім ситуації етикетного спілкування, зокрема репліки – звертання. Звертання є виразно актуалізованим компонентом реплік у драматичному тексті. Тут знаходять вираження всі функціональні типи звертань: звертання, що виконують звичайну, емоційно нейтральну апелятивну функцію; звертання з виразним емоційно-експресивним та характеристичним значенням; звертання, яке лежить в основі емоційно наснажених однослівних вокативних речень. Дуже важливу функцію саме в драматичному тексті виконують звертання, що служать для переадресування реплік учасників діалогу. У жодному літературному роді і жанрі звертання не використовується в такому широкому функціональному діапазоні, як у драмі. Наприклад:

1) МОРГАН. (*заспаний*) Доню! ЧОРА. Чую! (Ю. Ф., с.370);2) ВОЄВОД. Довбуш! Довбуш! ДОВБУШ. Що, о князю мій? (Ю. Ф., с.393); 3) МАРШАЛОК. Пресвітлий князю…ВОЄВОД. Будеш тихо, собако ти скажена!? (Ю. Ф., с.341).

Репліки-звертання слугують засобом привернення уваги адресата мовлення чи відображають почуття, настрій, переживання мовця, його ставлення до співбесідника.

Репліки – вітання та репліки – відповіді на вітання пов'язані з формулами побажання, інтересу до співрозмовника, бажання підтримувати встановлені відносини й контакти. Порівняймо: 1) О. ПРОКОПІЙ: Христос воскрес! КОБЗАР І КНЯЗЬ (*вельми радісно*): Христос воскрес?.. Воістину воскрес! (С. Яр., с. 406); 2) МОНАХ. Слава Спасителю! СЕКРЕТАР. Вовіки слава! Чи ви лиш, отче, плічком не зблудили? (Ю. Ф., с. 356).

Репліки – прощання, що використовуються у драматичних творах, зазвичай є формулами прощання, які разом з тим містять й побажання здоров'я персонажу. Більшість реплік-прощання становлять розмовні формули мовленнєвого етикету, що характеризує художній діалог як зразок розмовно-побутового мовлення. Наприклад: 1)МОНАХ. Бувайте ж ви здорові в добрий час! Та не забудьте часом і за нас! (Ю. Ф., с. 357); 2) МАРІЙКА. Не сумуй, сестрице, вода кореня ще не миє, не припекло ще до живого. Бувай здорова! (*Відходить*). КАТЕРИНА. Ідіть здорові!.. (С. В., с. 273). 3)ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ: До побачення, добродію, панове! ЗАМАШИСТИЙ: Наше глибоке поважання! ПЧОЛА: Наш поклін найнижчий! ЯРОСЛАВ: Здорові були, товариші! (*входить Пракседа, за нею Кася*) (С. Яр., с. 285).

Різні вияви інтерактивних прагматичних смислів спостерігаємо і в репліках – кваліфікаціях, за допомогою яких мовець дає оцінку партнеру або виражає самооцінку. Наприклад: ОЛЯ (*ніби сердито*): Ей, недобрі, ви, пане Ярославе! ЯРОСЛАВ: А ви роздражнені, панно Олю! Може тому, що намучились доволі, пересидівши ніч коло татка добродія… (С. Яр., с. 268); ЯРОСЛАВ: Панночка як ясочка. Чорноброва, ясноока, забавна, як кіточка мила, як голубочка, романтична, як шекспірівська Юля. РОЗДУМОВИЧ (*від книжки*): О! се трохи небезпечно, Славку! (С. Яр., с. 237).

Репліки – кепкування (глузування) над співрозмовником найчастіше відображають глузування над діями співрозмовника, його мовленням, зовнішнім виглядом тощо. В структурі таких реплік драматурги вміло використовують вигуки та фразеологічні звороти, що підвищує емоційну насиченість діалогічних єдностей. Наприклад: 1) ДЗВІНКА. Воєвод Збирає свою шляхту, щоб на вас у таборі напасти. ДОВБУШ. Ха-ха-ха! То ти мені уповідаєш, Дзвінко, що й воробці уже цвіринькають? Тогді могла мені єс, Дзвінко, хід, і грозу защадити! (Ю. Ф., с. 397); 2) СЕМЕН. Ха! ха! Надінь сорочку пазухою назад, бо хтось тебе переполошив ци урік! ВЛАСІЙ. Смійся, здоров! (С. В., с. 285).

Смисли, пов'язані з ситуативним спілкуванням, породжені ситуацією спілкування – інтерпретацією місця і часу подій, т. зв. просторової і часової орієнтації. Діалогічне мовлення у драматургічному тексті – явище синкретичне і створює певну комунікативну ситуацію. Ми виділили такі основні типи комунікативних ситуацій у драматичному тексті: 1) ситуація фатичного спілкування; 2) ситуація толерантного спілкування; 3) ситуація конфліктного спілкування; 4) ситуація дружнього спілкування; 5) ситуація спілкування закоханих; 6) ситуація родинного (сімейного) спілкування. Кожна ситуація породжує відповідно свої прагматичні смисли.

Отже, за функціональними ознаками ми виділили такі основні типи діалогічних реплік: репліки-звертання, репліки-вітання або відповіді на вітання, репліки-прощання, репліки-подяки, репліки-спонукання, репліки-пропозиції, репліки-запитання та репліки-відповіді на запитання, репліки-підтвердження висловленого співрозмовником, репліки-заперечення сказаного, репліки-доповнення до сказаного у попередній репліці, репліки-перепитування, репліки, що вносять у діалог новий аспект у розвитку теми, репліки-кваліфікації, за допомогою якої мовець дає оцінку партнеру або самооцінку, репліки-кепкування (глузування) над співрозмовником. Комунікативна семантика реплік має певні стилістичні маркери: синтаксичні конструкції реальної чи ірреальної модальності, фразеологізовані речення, синтаксичні стилістичні фігури (паралелізм, градація, анафора, епіфора, антифраза).

Отже, міжособистісний дискурс, представлений текстом драми, дає змогу досить повно представити смислову об'ємність тексту з комунікативно-прагматичної точки зору. Дискурсивна міжособистісна взаємодія дає змогу враховувати прагматичні, когнітивні, соціокультурні чинники формування семантичної структури драматичного тексту. Питання механізмів передачі і відтворення прагматичної семантики комунікативних одиниць у драматургійному дискурсі відкриває нові перспективи для подальших студій у галузі прагматики.

1. Андреева Г.М. Общение и оптимизация словесной деятельности / Г.М. Андреева, Я. Яноушек. – М., 1987. – 302 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М., 1980. – 435 с.
3. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре : Интегральное описание языка и системная лексикография// Апресян Ю.Д. Избр. руды: В 2-х т. – М.: Школа „Язики русской культуры, 1995. – Т.2. – С. 157-162.
4. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря / Ю.Д.Апресян // Прагматика и проблемы интенсиональности. – М., 1988. – С.149-163.
5. Баранник Д. Х. Вопросы языка драматического произведения (на материале пьес М. Тобилевича, М. Кропивницкого, М. Старицкого) // Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1956. – 16 с.
6. Баранник Д. Х., Гай Г. М. Драматичний діалог: Питання мовної композиції. – К: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 161 с.
7. Мамчур Л. Роль діалогічної комунікації в особистісно орієнтованому навчанні // Рідна школа. – 2006. - №12. – С.3-5.
8. Гнатковська О.М. Лінгвопрагматичні засоби вираження інтенції у Я-висловлюваннях (на матеріалі газетного інтерв'ю / О.М.Гнатковська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук.праць. — Чернівці:Рута, 2007. — Вип. 341: Германська філологія. — С.82-91.
9. Гуйванюк Н. В., Лучак Г. Р. Комунікативна структура драматичного тексту // Філолог студії. – №1. Наук. часопис. – Луцьк., 2000. – С. 66-71.

10. Мостова Н. А. Лінгвостилістичні засоби створення художнього образу в драматургічному тексті першої половини XX століття (на матеріалі п'єс Марселя Паньоля "Marius", "Fanny"): Автореф. дис. … канд. філол. наук: (10.02.05). – Київ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2002. — 19 с.
11. Слюсар Н. О. Структурно-функціональні особливості драматургійних текстів // Автореф. дис. … канд. філолог. наук (10.02.01). – Дніпропетровськ, 2004. – 19 с.
12. Солощук Л. В. Структурно-семантические и прагматические характеристики ремарок в драматическом произведении (на материале английского языка): Дис. … канд. филол. наук. – К., 1990. – 172 с.
13. Хороб С. І. Українська і західноєвропейська експресіоністська драма: поетика діалогу і реплік // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2003. – №13. – С. 49-52.
14. Формановская Н.И. О смысловой объемности текста с коммуникативно-прагматической точки зрения / Н.И. Формановская // РЯЗР. – 1988. – №5. – С.32-41.
15. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н.И. Формановская. – М.: ИКАР, 2007. – 480 с.
16. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: АртЕК, 1998. – 336 с.
17. Януш Я. В. Мова української класичної драматургії. – Львів: Вища школа, 1983. – 147 с.,
18. Morris C.W. Writings on the general Theories of Signs. – The Hague, 1971.

* * *

19. Воробкевич С. І. Твори.– Ужгород: Карпати, 1986.–562с.
20. Воробкевич І. Твори.– Т. 3.– Львів: Просвіта, 1911.–420с.
21. Федькович Ю А. Твори в 2-х т. Т. 2. – К : Дніпро,1984.— 463с.
22. Яричевський Сильвестер. Твори у 2-х т. Том 2. / Упоряд. Магдалина Ласло-Куцюк. – Бухарест: „Критеріон", 1978. – 503 с.

The article deals with the correlation of different aspects of semantic in the communicative structure of a dramatic text. Four types of pragmatic sense in different remarks have been analysed: author sense (from a speaker); the sense directed on the addressee; the one, connected with the interpersonal relations of speakers; the sense connected with situational communication.

Key words: *semantic, linguistic pragmatics, intention, communicative semantic, dramatic text.*

УДК 81'42
ББК 81-71

Олена Переломова

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

У статті йдеться про художній дискурс як особливий тип комунікації, у якій асоціативна природа художнього тексту найбільшою мірою сприяє реалізації інтертекстуальності, що виявляється в різних формах міжтекстової взаємодії.

Ключові слова: *дискурс, художній текст, інтертекстуальність, сфера комунікації, мовна картина світу, прецедентний текст, текстотвірний засіб.*

Однією з найважливіших категорій комунікації є дискурс. Поняття дискурсу часто асоціюється з типами та формами мовлення або функціональним стилем і його реалізацією в різних сферах спілкування. Інтертекстуальність набуває конкретного втілення в різноманітних видах і формах міжтекстової взаємодії, специфіка яких визначається функціонально-стилістичною належністю текстів, а також їх типологічними особливостями всередині однієї сфери комунікації.

Метою нашого дослідження є розгляд типологічних особливостей художнього дискурсу, як найбільш сприятливих для функціонування категорії інтертекстуальності в текстах художньої літератури.

Мовознавець Ф. Бацевич, поклавши в основу класифікацію Г.Почепцова, пропонує такий перелік типів дискурсів: теле- і радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, дискурс у сфері паблік рілейшнз (ПР), рекламний дискурс, політичний, релігійний (фідеїстичний). Серед них він також називає літературний дискурс. При цьому автор зазначає, що "літературний дискурс є одним з найстаріших" і що художній текст "стає деавтоматизованим великою мірою завдячуючи своїй багатозначності <…>. У художній комунікації найважливішу роль відіграє особа автора. Однак так було не завжди: у середньовіччі автор намагався не демонструвати індивідуальної манери, "ховався" за традицію, канон" [2, 139–140]. Привертає увагу також саме визначення мовознавцем дискурсу з погляду комунікативної лінгвістики, де фігурують поняття інтеракції та мовної картини світу, презентованої мовцем і осмисленої слухачем: "Дискурс – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище <…>. Іншими словами, дискурс – це сукупність мовленнєво-мисленнєвих дій комунікантів, пов'язаних з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і осмисленням мовної картини світу адресанта слухачем" [2, 138].

Різні погляди на сутність вербального тексту і разом з тим безсумнівна спільність у розмежуванні двох явищ різного порядку, пов'язаних із текстом як мовним твором, свідчать про актуальність і складність визначення понять художнього тексту й художнього дискурсу. У зв'язку з неоднозначністю терміна "художній текст" у філології він використовується й для називання дискурсу.

Р.Барт зазначав: "У своїй двоплановій сутності мовне висловлювання виступає і як цілісний і закінчений продукт мовної діяльності, і як акумулятор рухомого в часі континууму культурного досвіду й культурної пам'яті, **відкритий і текучий,** як сам цей мнемонічний континуум; як об'єктивно існуючий "текст", який надає суб'єкту, що сприймає, безкінечно складний, але стабільний предмет пізнання, і як досвід, який безперервно реагує на все довкілля і безперервно змінює його самим фактом свого існування й руху і свого руху в часі <…>. Можна сказати, що мисленнєвий процес, що виникає з приводу й навколо даного повідомлення-тексту, **не має кінця, не має початку**; у нього немає ніяких зовнішніх меж, ніяких наперед визначених шляхів, але є певна рамка, у якій і для якої він відбувається, – рамка даного мовного висловлювання (виділення наше – *О.П.*)" [1, 322].

Організація дискурсу підпорядковується існуючим моделям акту комунікації, які визначають комунікативну настанову оповідача й прагматику мовних одиниць, а також висловлювання в цілому. Прагматична концепція Ч.Пірса і Ч.Морріса з їх орієнтацією на адресата має в собі елементи діалогічності. Текст як продукт авторської

© О. Переломова

діалогічності так само вступає в діалог з семіосферою як при породженні, так і сприйнятті та розумінні. Сьогодні в мовознавстві панує думка, що інтертекстуальність властива кожному тексту і кожен текст є інтертекстом.

Ю.Крістева пропонує переглянути загальноприйняті уявлення про літературний текст виходячи із принципів, запропонованих Ф. де Соссюром в "Анаграмах" (1964), зокрема його "параграматичної" концепції поетичної мови, на основі якої дослідниця формулює три основні тези: "А. Поетична мова – це безкінечний код. Б. Літературний текст подвійний: це письмо-читання. В. Літературний текст – це **мережа взаємозалежностей** (виділення наше – *О.П.*)" [3, 195]. Авторка зазначає, що ці три твердження дозволяють позбутися уявлення про ізольоване становище поетичного дискурсу, бо літературний текст "включений до сукупної множини інших текстів: це – письмо-репліка в бік іншого (інших) тексту (текстів). Оскільки автор пише в процесі зчитування більш раннього або сучасного йому корпусу літературних текстів, сам він живе в історії, а життя суспільства записується в тексті" [3, 199]. Тому закономірним є висновок про амбівалентний характер поетичної мови як діалогу двох дискурсів, де чужий текст включається в плетиво письма, а письмо вбирає в себе цей текст (у параграмі відповідного тексту функціонують усі тексти, які перебувають у сфері читання письменника).

Щоб краще пояснити своє розуміння художнього тексту з позицій інтертекстуальності, Ю.Крістева нагадує про давнє значення дієслова "читати", що проливає світло на суть літературно-художньої практики як співучасті: "Читати" означало також "збирати", "підбирати", "підслуховувати", "йти слідами", "набирати", "красти". "Читання", таким чином, означає деяку агресивну співучасть і активне привласнення чужого. "Письмо" – це "читання", яке перетворилось у виробництво, в індустрію, а письмо-читання, або параграматичне письмо, – це потяг до агресивності й тотальної співучасті ("Плагіат необхідний" – Лотреамон)" [3, 199–200].

Аналізуючи погляди Ю.Крістевої щодо інтертекстуальності художнього тексту, польська дослідниця З.Мітосек указує на те, що Крістева не відокремлює читання від писання, тобто не розділяє створення і сприйняття художнього тексту, наділяючи статусом інтертекстуальності обидва ці процеси, які складають художній дискурс: "Рецепція Бахтіна здійснюється у світлі філософії літератури, яку сповідувала Крістева (єдності читання й писання). <…> У свою чергу писання – це читання, яке творить. Інтертекстуального статусу набуває не лише писання, а й читання. Погляди Крістевої зводяться до трьох суттєвих положень: 1. Писання – це запис читання. 2. Усякий текст є посиланням на літературний обшир. 3. **Інтертекстуальність стає неодмінною рисою будь-якої літературної практики** (виділення наше – *О.П.*)" [4, 341].

Новостворений текст, який вступає в діалогічні відносини з іншим текстом, може доповнювати його новим смислом, вибірково актуалізувати окремі смисли, трансформувати їх у порівнянні з художнім замислом автора, навіть руйнувати первинну смислову систему (у випадку пародіювання). Отже, у результаті інтертекстуальної взаємодії текстів може змінюватися семантичний малюнок новостореного художнього тексту в різному діапазоні як експліцитного, так і імпліцитного вияву.

"Художня комунікація, стилістичний ефект якої багато в чому пов`язаний з підтекстовою інформацією, тяжіє до завуальованої імпліцитності сигналів інтертекстуальності, тим самим залишаючи широкий інтерпретаційний простір для адресата" [6, 106].

У випадку художньої комунікації асоціативна природа художнього тексту сприяє реалізації авторської інтенційної інтертекстуальності в процесі взаємодії двох мовних картин світу – письменника й читача. Тому незаперечною є думка про те, що "розвиток теорії інтертекстуальності в її різних аспектах формувався передусім у рамках художньої комунікації (на матеріалі поетичних або прозових текстів) як найбільш органічної сфери існування міжтекстової взаємодії" [6, 106]. Адже насамперед у художньо-естетичній сфері інтертекстуальність (у формі імпліцитних і експліцитних текстових знаків) уможливлює створення нового текстового смислу, смислової поліфонії. Структура художнього твору є відкритою для наповнення новими асоціативними (інтертекстуальними) смислами – як у випадку засвоєння претексту, так і у випадку його заперечення.

Художній текст призначений для комунікації особливого роду, розрахований на особливий тип комунікантів, особливий розподіл ролей між ними. Тому питання про художній дискурс інколи набуває дискусійного характеру, більше того, навіть часом висловлюється думка про те, що художній текст як специфічне утворення не має дискурсу, бо створення художнього тексту і його сприйняття не можна уявити як безпосередні складники одного комунікативного акту, оскільки новою актуалізацією тексту є кожне його прочитання, при цьому текст не створюється знову. До того ж у художній комунікації існує особливий код передачі інформації й засоби впливу на читача або слухача, орієнтація на певну реакцію аудиторії, а також свої способи дешифрування смислу висловлювання, які передбачають неодноразове прочитання й аналіз.

Автор також керується певними настановами (серед них як реалізація певної моделі тексту, так і створення оригінального, принципово нового тексту), а також комунікативними намірами й відомими йому прийомами естетичного впливу на адресата.

Особливості міжтекстової взаємодії художніх текстів увиразнюються в порівнянні із взаємодією текстів наукового стилю. Комунікативно-прагматична специфіка наукової мови зумовлює інший характер мовного вираження міжтекстової взаємодії. У науковій комунікації неможливе існування прихованих, завуальованих натяків і має бути повна визначеність і однозначність у розрізненні свого й чужого знання. Тому в науковому викладі представлені тільки експліцитні та квазіекспліцитні маркери інтертекстуальності: цитати, виділені лапками або додатковими графічними засобами, непряма мова, фонові покликання, бібліографічний апарат, примітки, додатки і таке інше. У науковій комунікації інтертекстуальність виступає як універсальний принцип побудови тексту на рівні змісту, оскільки всякий твір ретроспективно й проспективно пов`язаний з іншими дослідженнями й виступає як своєрідний мікротекст у загальнонауковому макротексті. Згідно з законом наступності знань кожен новий науковий текст

включений у складний механізм, який здійснює як збереження знання, так і спілкування людей, які створили це знання. Як уважає Л.Славгородська, науковий текст "лежить на перетині двох комунікативних ланцюгів: від одного вченого до іншого й від одного етапу в розвитку галузі знань – до наступного" [6, 107]. Звертаючись до фонду вже створених текстів, суб'єкт пізнання знаходить у ньому імпульс для власної творчості, для створення нових текстів.

Але в науковій комунікації, на відміну від художніх творів, переосмислення одного тексту іншим не може бути безмежним з огляду на понятійно-тематичні й логічні рамки конкретного наукового дослідження. І зовсім неможливим є повне перекодування претексту в новому тексті (наприклад пародіювання). Навіть можливе значне дистанціювання текстів одне від одного через негативно-критичне протиставлення поглядів і концепцій завжди має враховувати етичні норми наукового викладу й наступність науково-пізнавальної діяльності.

Зовсім іншого характеру набуває інтертекстуальність у художній комунікації, де вона не має зазначених у взаємодії наукових текстів обмежень, бо дуже часто форма художнього тексту стає вираженням його змісту. Тому особливо важлива роль інтертекстуальності в структурі художньої оповіді, де вона служить важливим **текстотвірним засобом, структурує текст** відповідно до ідейного задуму автора або його стилістичної настанови. Джерелом інтертекстуальності як взаємодії смислопороджувальних структур можуть бути культурний (у першу чергу літературно-художній) і соціально-історичний контексти.

Інтертекстуальність може виявлятись у використанні прецедентних текстів – потенційно автономних смислових блоків мовленнєвого твору, які актуалізують значущу для автора фонову інформацію і апелюють до "культурної пам'яті" читача. Прецедентний текст як результат смислової компресії вихідного тексту і як форма його метонімічної заміни характеризується ознаками автосемантичності, дейктичності до реінтерпретованості, тобто багаторазової повторюваності в інтертекстуальному ряду. У центрі уваги дослідників знаходяться переважно "культурознакові" прецедентні висловлювання, які спираються на спільність універсальних – соціальних, культурних або мовних – фонових знань автора й читача. Так, Ю.Караулов відносить до прецедентних текстів загальновідомі цитати, імена персонажів, назви творів та їх авторів, а також культурні знаки невербальної природи. Класичний інтертекст виникає в постмодернізмі, але інтертекстуальні механізми можна виявити всюди, де є сліди "чужого" слова: усяке слово (текст) є таким перехрещенням двох слів (текстів), де можна прочитати якнайменше ще одне слово (текст). Усякий текст є продуктом усотування й трансформації якогось іншого тексту. На думку Ю.Крістевої, поетична мова підлягає щонайменше подвійному прочитанню. У зв'язку з цим слушною видається думка, сформульована португальським дослідником аналізу дискурсу Е.Пульчинеллі Орланді: "Тепер не може бути й мови про самотність і безконтрольність. У мовленні зв'язок з "іншим" усе регулює, усе заповнює, усе пояснює, будь то суб'єкт чи смисл. У теорії дискурсу є концепт, який надав великої специфічності згаданим поняттям, це концепт "гетерогенності". Конститутивна гетерогенність означає, що в суб'єкті, у його дискурсі як конститутивне начало присутній Інший. Ідея полягає в тому, що суб'єкт мовлення детермінований своїм зв`язком із зовнішнім світом…" [5, 210].

Отже, існування художнього дискурсу як "єдиного простору культурної пам'яті" (за Фатєєвою) поряд з іншими дискурсами, на нашу думку, є незаперечним, так само, як незаперечною є найвиразніша його ознака – інтертекстуальність, бо для будь-якого дискурсу характерною є гетерогенність, наявність "Іншого" як неодмінна умова діалогізму тексту-висловлювання. Особлива природа художнього дискурсу найбільш повно сприяє реалізації інтертекстуальності як текстової категорії.

Дослідження інтертекстуальності українського художнього дискурсу здійснене нами в монографічній праці "Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект" (Суми, 2008).

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Ролан Барт [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1989. – 615 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф. С. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
3. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Кристева Ю. [пер. с фр.]. – М.: РОССПЕН, 2004. – 656 с.
4. Мітосек Зофія. Теорія літературних досліджень / Мітосек Зофія; перекл. з польськ. Віктор Гуменюк [наук. ред. В. І. Іванюк]. – Сімферополь Таврія, 2005. – 408 с.
5. Пульчинелли Орланди Э. К вопросу о методе и объекте анализа дискурса / Орланди Э. Пульчинелли [перевод с португальск. Б. П. Наумова] // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса [пер. с фр. и португ. / общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова]. – М.: ОАО ИГ "Прогресс", 1999. – С. 197–224.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожиной]; члены редколлегии Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников. – М : Флинта: Наука, 2003. – 696 с

This article deals with artistic discourse as the peculiar type of communication, in which the associative nature of belles-lettres text promote the realization of intertextuality especially, that appears in different forms of intertextual cooperation.

***Key words**: discourse, artistic discourse, intertextuality, communication sphere, language picture of the world, precedent-related text, text formative means.*

УДК 81'42
ББК 81-71

Святослав Шевель

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС У СИСТЕМІ КОМУНІКАТИВНИХ ОДИНИЦЬ

У статті проаналізовано основні системні ознаки епістолярного дискурсу, з'ясовано процесуально-організаційні та функціональні особливості листування як форми міжособистісної взаємодії мовців.

***Ключові слова:** дискурс, комунікація, комунікативна ситуація, конститутивні елементи дискурсу, прагмалінгвістичні одиниці.*

Онтологічні характеристики соціокультурних, когнітивних та прагматичних складників мовної

© С. Шевель

системи в сучасному мовознавстві актуалізують дослідження питань, пов'язаних із одиницями комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, що створюють єдине теоретичне та методологічне підґрунтя для системних функціональних характеристик феномену мовного спілкування. На рівні епістолярного дискурсу перспективним видається комплексний аналіз його комунікативних параметрів, що дозволить системно врахувати результати сучасних досліджень окремих питань загальної теорії дискурсу.

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці питання теорії дискурсу досліджувались у багатьох роботах. Аналітичний огляд основних підходів до дефініції терміна "дискурс" знаходимо в працях Н.Д. Арутюнової, С.Я.Єрмоленко, А.О.Кібрика, О.С Кубрякової, П.Б.Паршина, І.Б.Штерн [1; 12; 14; 17; 32]; методологічні аспекти аналізу дискурсу висвітлено в дослідженнях Н.К.Кравченко, О.І.Морозової, О.О.Селіванової, І.С.Шевченко, В.Є.Чернявської [15; 28; 31; 25; 29; 30; 27]; системний опис конститутивних одиниць дискурсу та спроби розмежування понять "стиль", "жанр", "мовленнєвий акт", "дискурс", "текст" подано в роботах А.Д.Бєлової, Ф.С.Бацевича, Л.Р.Безуглої, М.К.Басималієвої, В.З.Демянкова, І.Б.Руберт [7; 3; 4; 5; 6; 2; 11; 22]; принципи формування прагмасемантичних, соціальних, когнітивних та комунікативних характеристик дискурсу представлено в працях Т. ван Дейка, В.В.Красних, Л.І.Сахарчук, К.С.Серажим тощо [10; 16; 23; 26].

Що стосується специфіки епістолярного дискурсу, то в науковій літературі знаходимо не так багато досліджень цієї проблематики. Це передусім праці Т.В.Радзієвської, яка характеризує особливості перформативного і описово-інформуючого типів дискурсу епістолярної комунікації [21], Н.В. Павлик, яка розглядає типологію дискурсивних одиниць українського епістолярного мовлення [19], та О.В.Братаніч, яка аналізує авторський епістолярій з урахуванням прагмасемантичних, функціонально-стилістичних та соціолінгвістичних дискурсивних характеристик [9]. На жаль, дискусійною залишається проблема надання епістолярному спілкуванню статусу окремого типу дискурсу. Так, Ф.С.Бацевич кваліфікує лист як мовленнєвий жанр, що є конститутивною одиницею відповідного дискурсу [5, 167], тоді як А.М.Приходько, враховуючи функціонально-стильові особливості мовлення, виділяє епістолярний дискурс як окремий тип письмової комунікації [20, 42]. Такий стан дослідження проблеми актуалізує необхідність уточнення поняття "епістолярний дискурс" та встановлення його функціонально-комунікативних ознак, що передбачає врахування систематизації методологічних аспектів аналізу дискурсу, проекцію основних категорій дискурсологічної теорії на сферу епістолярної комунікації.

Зважаючи на значну кількість дефініцій поняття "дискурс", зупинимося лише на тих з них, що на сьогодні, на нашу думку, є найбільш вживаними. Так, вітчизняні дослідники І.С.Шевченко та О.І.Морозова визначають дискурс як інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативну діяльність, яка протікає в широкому соціокультурному контексті; вона є сукупністю процесу й результату, характеризується континуальністю та діалогічністю [31, 28; 28, 37].

Детальніше тлумачення запропонувала К.С.Серажим, яка під дискурсом розуміє складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конституюючими чи фоновими) чинниками, по-друге, має "видиму" – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та "невидиму" – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, який будується впродовж "розгортання" дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем та ін.) [26, 13].

Власну дефініцію поняття "дискурс" подає Ф.С.Бацевич, визначаючи його як тип комунікативної діяльності, інтерактивне (і трансактивне) явище, яке має різні форми вияву (усну, писемну, внутрішню, паралінгвістичну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями й тактиками учасників спілкування, являє собою синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом "форм життя", має своїм результатом формування різноманітних регістрів і мовленнєвих жанрів. Своїм кінцевим результатом дискурс має текст, який постає в такому комунікативно зорієнтованому аспекті розгляду, як "вичерпаний", "зупинений", "закінчений" дискурс. Текст також можна вважати структурованою складовою дискурсу [3, 13-14; 4, 97].

Разом із тлумаченням дискурсу як конкретної комунікативної події, що фіксується в письмових текстах, зокрема й епістолярних, і реалізується в певному когнітивно та типологічно детермінованому просторі, існує й інше тлумачення, за яким дискурс дефініюють як сукупність тематично співвіднесених, комплексно взаємопов'язаних текстів (типів текстів), що функціонують у межах однієї комунікативної сфери й формують відповідні типи дискурсів [27, 16-17].

Проведений аналіз відомих тлумачень поняття "дискурс" дає підстави зробити наступні узагальнення: а) будь-який дискурс є елементом комунікативної діяльності мовців, б) результатом такої діяльності є вербальний продукт (зафіксований на письмі текст чи відносно завершений фрагмент мовлення); в) дискурс реалізується в єдності інтра- та екстралінгвістичних чинників комунікації, релевантних як для процесу його творення, так і для інтерпретації створеного вербального продукту; г) дискурс має актуалізований чи потенційний діалогічний характер функціонування.

Треба відзначити, що статус епістолярного дискурсу в науковій літературі все ще недостатньо досліджений, хоч епістолярій в системі дискурсивних одиниць відзначається низкою спеціалізованих функціональних та процесуально-організаційних характеристик.

По-перше, листування є формою комунікативної діяльності мовців, в основу якої покладено принцип дистантної інтеракції, що об'єднує процедури кодування та декодування вербального повідомлення. Цикл епістолярної комунікації утворює чітко визначена континуальна послідовність дій мовців: ЦИКЛ /// :: "Я" – пишу // фаза актуалізації інтенційної програми адресанта // :: "ТИ" – читаєш // фаза

інтерпретації інтенційної програми адресатом// :: "ТИ" – пишеш // фаза перлокуції + фаза актуалізації інтенційної програми адресанта // :: "Я" – читаю // фаза інтерпретації інтенційної програми адресатом // "Я" – пишу :: /// ЦИКЛ.

По-друге, дистантна інтеракція епістолярної комунікації – це обмін вербальними продуктами (епістолярними текстами), створення яких регламентується єдністю інтралінгвістичних факторів: знання про мовну систему в цілому, а також дотримання певних жанрово-стилістичних мовних канонів та екстралінгвістичних, фонових факторів комунікації: соціокультурне, етнонаціональне, прагматичне, когнітивне тло спілкування. Зазначимо, що інтерпретація вербального продукту (епістолярного тексту) здійснюється з урахуванням когнітивного простору дискурсу, інтегрованого не лише пропозиційним змістом, але й інформацією асоціативного, оцінного, емоційного планів, сукупністю соціально-прагматичних факторів його конституалізації, екстралінгвістичних змінних комунікації (знань про світ, про ситуацію, думок про учасників комунікації та їх цілей, оцінок тощо) [15, 9].

По-третє, враховуючи діалогічний характер епістолярної комунікації, тобто переважно експліцитний характер вираження адресата (за винятком деяких жанрових модифікацій – відкритий лист чи окремі види ділової кореспонденції), визначаємо епістолярний дискурс у системі "суб'єктно – суб'єктної" інтеракції як ситуативно-зв'язну форму комунікації, співвіднесену з практичною діяльністю мовців і спрямовану на досягнення відповідної мети спілкування [8, 43]. Ситуативна зв'язність обумовлена референтно-денотативним фоном епістолярної комунікації, що знаходить своє конкретне вираження в інформації про предмет розмови або ж в описі фрагмента навколишньої дійсності, відтвореного в листі.

По-четверте, окремі епістолярні тексти утворюють тематичні та функціональні класи, що обслуговують відповідну сферу суспільної комунікації й мають усталені конститутивні, формальні ознаки тощо. Ці класи текстів формують відповідний тип епістолярного дискурсу, який інтегрує когнітивні, прагматичні та ситуативні екстралінгвістичні чинники епістолярної комунікації, підпорядковуючи їх інтенційним та стратегічним програмам мовців, а також персональній мотивації учасників спілкування. Так, Т.В. Радзієвська мотиваційними чинниками організації ділового й регулярного типів епістолярної комунікації вважає відповідно наявність справи, яка не терпить зволікань і для реалізації якої необхідна участь адресата, та неможливість перервати комунікацію через те, що адресат є постійним комунікативним партнером суб'єкта [21, 116].

Узагальнення результатів досліджень дає можливість встановити принципи реалізації епістолярної комунікації в системі соціальної діяльності мовців, яка регулюється етнічними, культурними та ментальними стереотипами поведінки комунікантів. Саме тому екстралінгвістичні чинники будь-якого типу дискурсу, зокрема й епістолярного, прийнято визначати як єдність когнітивної, комунікативної діяльності та дискурсивного контексту, в якому виділяється онтологічний контекст (часопросторове середовище), розмежовуючи його з онтологією комунікативного дискурсу як сукупністю концептуальних об'єктів, імена яких вживаються в аналізованому комунікативному дискурсі; комунікативний контекст (комунікативну компетенцію комунікантів, їх цілі, стратегії, тактики); соціальний контекст (бісоціальні ролі комунікантів, інституційні аспекти комунікації); психофізіологічний контекст; когнітивний контекст (когнітивні операції та знання комунікантів) та психолінгвістичний контекст (лінгвістична компетенція комунікантів) [31, 26-27; 6, 126-127; 13, 171].

У сучасних дослідженнях з теорії комунікації до конститутивних елементів дискурсу відносяться психоментальні одиниці пізнавальної структури людської свідомості, що репрезентують універсальні динамічні моделі зберігання та відтворення знань за посередництвом мовного коду та мовної системи в цілому. Ці одиниці когнітивної структури мислення формують фонове тло будь-якого типу дискурсу, зокрема й епістолярного, у структурі якого такі компоненти відповідають: 1) когнітивній моделі змісту, тобто узагальненій моделі референтної ситуації, що описується в тексті листа; 2) репрезентаціям знань про соціальний (прагматичний) контекст, спільний для комунікантів, а також 3) лінгвістичним знанням про принципи формально-конститутивної організації дискурсу на макро- та мікрорівнях, закономірності функціонально-стильової та жанрової його організації [22, 31].

Детальний опис конститутивних одиниць когнітивної структури дискурсу подано у праці О.О.Селіванової. Серед них дослідниця виділяє *жанрову модель* – прагматично, тематично та стилістично марковану конститутивну одиницю дискурсу, що утворена сукупністю мовленнєвих актів, релевантних для певного типу дискурсивної практики мовців. *Інтерактивну модель* формують задум, інтенції, інтерактивні стратегії, тактики комунікації, співвідносність фонових знань, дискурсивної компетенції мовців, що скеровані на досягнення ефективності дискурсивної взаємодії комунікантів. *Когнітивну карту тексту*, що інтегрується його концептом і співвідноситься з топікальними ментально-психонетичними комплексами, ядром яких є тематично інтегровані фрейми [25, 245-249].

У структурі епістолярного дискурсу жанрова модель, на нашу думку, регламентується відповідною сферою суспільної діяльності мовців і детермінує специфічні структурні та формальні ознаки сукупності тематично та конститутивно однорідних текстів, що репрезентують відповідний тип жанрової моделі листування. Для інтерактивної моделі епістолярного дискурсу визначальним є діалогічний характер її організації, тобто наявність експліцитного адресата, що обумовлює прогностичний характер інтенційної програми адресанта, спрямованої на досягнення відповідної мети та перлокутивного ефекту спілкування. Когнітивна структура епістолярного тексту інтегрується його концепт-ідеєю, у якій закладено макростратегічну та макроінтенційну програму мовця. Єдину систему становлять одиниці концептуального простору епістолярного тексту – актуалізовані концепти та фреймово-скриптові структури різних типів, зокрема рольові, тематичні фрейми. Усі ці одиниці організовані в ієрархічну систему на основі локальної зв'язності епістолярного тексту та глобальної зв'язності епістолярного дискурсу.

Імпліцитні фактори є також важливими елементами епістолярного дискурсу, оскільки їх функціонування спрямоване на уникнення девіацій спілкування, що можуть бути викликані неспіввідносністю фонових знань чи тезаурусу мовців, неможливістю ідентифікувати окремі прагмасемантичні компоненти тексту листа, на які вказують відповідні маркери (інтертекстові одиниці: цитати, ремінісценції, алюзії, запозичення тощо або структурно-смислові фігури: замовчування, еліпс), внаслідок чого в його смисловій структурі виникають "інформаційні порожнини", що ускладнюють інтерпретацію повідомлення, роблять її неповною.

Пресупозитивні компоненти когнітивної структури епістолярного дискурсу, так само як і фонові знання та тезаурус, актуалізовані в мовній практиці комунікантів, деякі вчені небезпідставно відносять до царини досліджень прагмалінгвістики, центральними категоріями якої є поняття комунікативної ситуації, адресанта, адресата, інтенції та мовленнєвого акту [18, 33]. Так, І.С.Шевченко зауважує, що, аналізуючи дискурс, прагмалінгвістика охоплює сьогодні соціопрагматичний підхід – звернення прагматики до аналізу мовлення як соціальної практики комунікантів з урахування існуючого соціального устрою, пошук шляхів оптимізації цієї практики у критичному аналізі дискурсу, а також когнітивно-прагматичний підхід, націлений на вивчення мовленнєво-мисленнєвих підвалин комунікації [30, 106-107].

Прагматичний аналіз епістолярного дискурсу як однієї з форм реалізації міжособистісного спілкування вимагає комплексності й системності опису феномену мовної комунікації не лише як процесу обміну інформаційними повідомленнями, а як взаємодії інтенційних програм мовців, що регламентуються відповідною метою, стратегічною програмою та тактиками вербальної інтеракції комунікантів. З огляду на це наступним важливим складником епістолярної комунікації є комунікативна ситуація, релевантна для різних типів епістолярного дискурсу.

У теорії спілкування комунікативну ситуацію загалом, так само як і комунікативну ситуацію епістолярного дискурсу зокрема, прийнято кваліфікувати як соціально та індивідуально детерміновану абстрактну схему алгоритмізованих дій мовців, що містить такі компоненти, як комунікативний мотив, з якого починається мовлення; комунікативне завдання – осягнення поставленої мети; ціль (мета) комунікації – прогнозований стан справ як кінцевий результат комунікативного акту та мовленнєвого акту; комунікативна стратегія – план мовця для оптимальної реалізації комунікативного завдання; комунікативний ефект – результат впливу на реципієнта за допомогою мовних засобів, запланованих у складі комунікативної стратегії; мовленнєва подія – це лінійне породження структурованої композиційної послідовності мовленнєвих актів, що складають єдине ціле у комунікативній ситуації [24, 10-11].

Погоджуємося з думкою тих науковців, які визначають комунікативну ситуацію як частину контексту ситуації діяльності, що є феноменом прагмасемантичного порядку і включає в себе власне комунікативні (мовленнєві акти) та докомунікативні (предмет, мотив та учасники комунікації) чинники. Це дає можливість виділяти чотири типи комунікативних ситуацій: *повідомлення* (асертивний, констативний, репрезентативний): *питання* (квеситивний, еротетичний, інтерогативний контекст); *спонукання* (прескриптивний, директивний, імперативний контексти); *обіцянки* (комісивний, промісивний контексти) [20, 29-30]. Однак особливо важливо вказати тут на те, що у процесі спілкування різні типи комунікативних ситуацій функціонують синкретично, оскільки іллокутивний компонент окремого мовленнєвого акту може актуалізувати декілька іллокуцій одночасно, що притаманно непрямим мовленнєвим актам різних жанрових моделей епістолярного дискурсу.

Саме тому вважаємо, що комунікативна ситуація епістолярного спілкування – це теоретичний концепт, який репрезентує реальні обставини спілкування у їх безпосередньому зв'язку з дискурсивною практикою мовців. Вона суттєво відрізняється від денотативно-референтної ситуації, яку покладено в основу організації семантичної макроструктури епістолярного дискурсу як сукупності послідовно інтегрованих тематичних блоків, кожен з яких містить денотат чи серію денотатів ("вербалізованих вказівок" на предмети, факти, явища, події навколишнього світу) нової референції.

Отже, враховуючи процесуально-організаційні та функціональні ознаки епістолярного дискурсу, визначаємо його в системі комунікативних одиниць як ситуативно зв'язну письмову форму комунікативної діяльності мовців, що реалізується в єдності інтра- та екстралінгвістичних факторів, має актуалізований діалогічний характер інтеракції, результатом якої є створення та обмін вербальними продуктами – епістолярними текстами.

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 412.
2. Басималиева М.К. О понятиях "текст" и "дискурс" // Филологические науки. – 1999. – № 2. – С. 78-85.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи – Л.: ПАІС, 2005. – 263 с.
4. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 278 с.
5. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
6. Безугла Л.Р. Перлокуція у дискурсі (на матеріалі німецького діалогічного дискурсу) // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Х.: Константа, 2005. – С. 118-133.
7. Бєлова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. – К.: Київський видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2002. – Вип.32. – С. 11-14
8. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. – М.: URSS. КомКнига, 2007. – 286 с.
9. Братаніч О.В. Лінгвостилістика епістолярію Г.П.Кочура (на матеріалі листування 60-80-х рр. XX століття): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
10. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.
11. Демьянков В.З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность. Текст: сб. ст. к 70-летию Т.М. Николаевой. – М.: Языки славянских культур, 2005. – С. 34-55.

12. Єрмоленко С.Я. Дискурс // Українська мова. Енциклопедія – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2007. – 856 с.
13. Ишмуратов А.Т. Логическо-когнитивный анализ дискурса // Рациональность и семиотика дискурса. – К.: Наук. думка. – С. 171-182
14. Кибрик А.А., Паршин П.Б. Дискурс [Електронний ресурс] // Энциклопедия "Кругосвет". – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html
15. Кравченко Н.К. Особенности дискурса как лингвистического явления // Мова і культура: Наук. щорічний журнал. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. IV. – Ч. 2. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 5-11.
16. Красных В.В. Анализ дискурса в свете концепции фрейм-структур сознания // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 243-250.
17. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике (обзор) // Дискурс, речь, речевая деятельность: Функциональные и структурные аспекты: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С. 7-25.
18. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. – М.: Флинта, Наука, 2008. – 148 с.
19. Павлик Н.В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні. – Донецьк: Юго-Восток, 2007. – 177 с.
20. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
21. Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації. – К.: Вид-во НАН України, 1998. – 194 с.
22. Руберт И.Б. Текст и дискурс: к определению понятий // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. науч. ст.: СПб.: Издательство СПбГУЭФ, 2001. – С. 23-38.
23. Сахарчук Л.І. Методологія комунікативних досліджень. – К.: КНУ, 2006. – 214 с.
24. Сахарчук Л.І. Мовна триєдність та соціальне спілкування // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. – К.: Київський видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". – Вип. 30. – 2000. – С. 10-11.
25. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. – К.: Брама, Изд. Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с.
26. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с.
27. Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. науч. ст.: СПб.: Издательство СПбГУЭФ, 2001. – С. 11-22.
28. Шевченко И.С., Морозова Е.И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – № 586: Лінгвістичні й дидактичні проблеми іншомовної комунікації. – Харків: Константа, 2003. – С. 33-38.
29. Шевченко І.С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Х.: Константа, 2005. – С. 9-20.
30. Шевченко І.С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Х.: Константа, 2005. – С. 105-117.
31. Шевченко І.С., Морозова О.І. Дискурс як мисленнєво-комунікативна діяльність // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Х.: Константа, 2005. – С. 21-28.
32. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник – К.: АртЕк, 1998. – 336 с.

© А. Колоколова

The basic system signs of epistolary discourse are analysed in the article, found out the judicially-organizational and functional features of correspondence as forms of interpersonality co-operation of linguists

Key words: *discourse, communication, communicative situation, elements of discourse, pragmalingvistic's unit.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук-71

Анастасія Колоколова

ПОВТОРНА АКТУАЛІЗАЦІЯ МОВНИХ ПЕРИФРАЗІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КРАЇН У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ ПУБЛІЦИСТИКИ

У статті розглянуто різні випадки функціонування мовних перифразів на позначення країн у контексті; ці приклади пов'язані з повторною актуалізацією таких номенів або їхніх елементів. Проаналізовано способи взаємодії мовного перифраза з контекстом, які полягають здебільшого в переосмисленні елементів номенів. З'ясовано мету повторної актуалізації мовних перифразів на позначення країн у текстах української публіцистики. Зроблено висновок про те, що мовні перифрази в сучасному публіцистичному дискурсі здатні набувати вторинної експресії.

Ключові слова: *мовні перифрази, повторна актуалізація, вторинна експресія, публіцистичний дискурс.*

Перифрази як засіб вторинної номінації явищ дійсності, на думку багатьох дослідників, покликані виконувати прагматико-експресивну функцію – "посилювати виразність тексту, дієвість вислову" [2, 6]. Є.Регушевський, І.Онищенко вважають основною ознакою перифразів оцінність, отже, так само вказують на їхнє обов'язкове прагматичне навантаження [8; 9, 41]. Водночас, за словами Л.Завгородньої, роль перифразів у текстах публіцистики не є такою однозначною: вони, з одного боку, увиразнюють думку, а з другого – шаблонізують її [3, 42].

У науковій літературі прийнято розрізняти перифрази, що є одиницями мови і одиницями мовлення [1; 2; 4; 7; 8]. "Мовні перифрастичні одиниці – відтворювані, загальноприйняті, загальнозрозумілі одиниці, які втратили зв'язок із конкретним ситуативним вживанням… Мовленнєві, або контекстуально-ситуативні перифрастичні одиниці, – це описові звороти, що виникають у певній ситуації, в конкретній комунікації і є зрозумілими лише в контексті" [1, 18].

Отже, ознакою мовних (стандартних, узуальних) перифразів, на яку тут звертаємо особливу увагу, є їхня незалежність від контексту. Перифрази типу *Країна Вранішнього Сонця*, *Туманний Альбіон*, *Зелений континент* апелюють до певного типу знань (природно-географічних), однак їхня семантика перестає бути усвідомлюваною, що й дозволяє тій самій перифрастичній одиниці вживатися у текстах найрізноманітнішої тематики – економічної, політичної, культурної, історичної, туристичної тощо, жодним чином із цією тематикою не співвідносячись. З одного боку, стертість семантики, неінформативність, з другого – відсутність образності й оцінки, стилістичного забарвлення, з третього – відсутність

прагматичного навантаження – усе це наближає мовні перифрази на позначення країн до власних назв, які так само існують автономно від контексту, паралельно йому. Саме тому основною функцією цього типу перифрастичних зворотів стає функція синонімічної заміни хоронімів у контексті. Г.Євсєєва, Є.Макаренко розглядають функцію синонімічної заміни слів чи словосполучень як загальну властивість усіх перифразів [2; 7], ми ж зазначимо, що мовні перифрази можна назвати абсолютними синонімами власних назв, наприклад: *"Один із наших суперників – збірна Шотландії – не вигравала домашні товариські зустрічі з 1996 року. Схоже, якщо на* ***батьківщині віскі*** *і з'явиться колись потужна збірна, то хіба що наступного року"* [Україна молода. – 2006. – № 41. – С. 20]. Номен *батьківщина віскі* є мовним перифразом, який виконує функцію синонімічної заміни хороніма. Для автора не важливо виділити саме цю ознаку об'єкта, оскільки вона не має стосунку до контексту висловлення. Так само безвідносно до описуваної ситуації функціонує мовний перифраз на позначення Іспанії в такому контексті: *"Люба з-під Вінниці в* ***країні Дон Кіхота*** *вже 16 років, останні чотири – легально"* [Укр. тиждень. – 2008. – № 51. – С. 54].

Нас, однак, цікавлять випадки, коли контекст і мовний перифраз із волі автора "зустрічаються", перетинаються у найрізноманітніші способи. Тут ми стикаємося з особливою формою мовотворчості – індивідуально-авторським використанням стандартних, готових одиниць, яке полягає в їх повторній актуалізації. У цьому дослідженні ми ставимо за мету визначити шляхи взаємодії мовних перифразів на позначення країн із контекстом та з'ясувати функції повторної актуалізації стандартних номенів у висловленні.

Загалом дослідники звертають увагу на трансформації, що відбуваються зі стандартними перифразами в сучасному дискурсі публіцистики, визначаючи це явище як своєрідну "гру в стереотипи" [5, 171]. "Нині намагання активізувати інтелектуальний бік сприйняття породжує нову манеру побудови висловлювань – іронічну, за допомогою якої комунікатор прагне проявити індивідуальність, дати свою оцінку подіям. Тому і функція перифрастичних висловлювань переосмислюється внаслідок зміни самої прагматичної ситуації. У значеннях перифраз на перший план виходить пейоративна оцінка референта, стара норма осмислюється іронічно..." – стверджує Л.Завгородня [3, 43]. Дослідниця аналізує чимало трансформацій перифразів на конотативно-оцінному рівні (звільнення від застарілих стереотипів), але в усіх випадках, які вона розглядає, зміни відбуваються на рівні сприйняття всієї спільноти, а про актуалізацію окремих компонентів не йдеться.

Справді, найпростіший спосіб актуалізації мовних перифразів у контексті – апелювання до прямого значення всього перифраза, стереотипних знань, які стоять за ним і підтверджуються (або спростовуються) контекстом: *"Якщо стилем музики музиканти збираються зламати стереотипне уявлення про представників Франції на "Євробаченні", то назвою пісні, навпаки, ще раз підкреслять, що вони родом із* ***країни кохання*** [назва пісні – "L'amour a la francaise"]*"* [Україна молода. – 2007. – № 78. – С. 10]. У цьому випадку відбувається підтвердження стереотипу, але це не просто його відтворюваність, а доповнення новою інформацією.

Однак той тип повторної актуалізації елементів вторинних номенів, який сприяє посиленню експресивності висловлення, найчастіше виявляється в переосмисленні семантики слів із прямим значенням, що входять до мовного перифраза. Наслідком цього стає гра слів – "використання звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їхніх окремих значень і частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій та ін.) для створення певних фонетико- і семантико-стилістичних явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні – "обіграванні" різних значень або вживань (смислів) та синтаксичних функцій близькозвучних або однозвучних одиниць" [9, 110]: *"Але чому фінансове майбутнє* ***Альбіону*** *затуманене більше за сусідів? Причиною називають грімучу суміш величезних боргів, переоціненого ринку нерухомості та надто великої залежності економіки країни від фінансового сектора"* [Главред. – 2009. – № 5. – С. 39].

Автор грає на стандартності номена, злютованості його компонентів, яка зумовлює очікування читачів: назва *Альбіон* є стимулом для актуалізації постійного означення *туманний*, отже, й ситуація, про яку йдеться в контексті і яку можна було назвати по-різному, отримує саме таку номінацію – *затуманене майбутнє*.

Ми стикаємося тут із цікавим явищем: стандартний номен зі стертою семантикою може не лише наповнюватися новим змістом, а й впливати на вибір мовних засобів для номінації інших фрагментів дійсності. Іще яскравіше це можна простежити на такому прикладі: *"Вівчарі й вівці* [заголовок – *А. К.*]. *У першому офіційному березневому матчі на Фарерських островах виграли українці... На* ***Овечих островах*** *(а саме так перекладається назва Фарер) наші національні збірні ще ніколи не грали. Такого "мертвого" суперника* [як збірна Фарерських островів – *А. К.*] *зустрічати не доводилося"* [Україна молода. – 2007. – № 55. – С. 10]. Заголовок, що називає ситуацію, зумовлений введенням номена *Овечі острови*, який набуває переосмислення. Відбувається накладання двох стилістичних прийомів: метонімії (на Овечих островах і повинні жити вівці) і метафори (*вівцями* названо людей, а саме – футбольну команду Фарер, яка "підкорюється", дозволяє керувати собою *вівчарям*, тобто збірній України).

Сама природа мовних перифразів відкриває можливість для мовної гри: мовна гра – це гра з формою, а ми й маємо справу з одиницями усталеної форми, яка не зумовлена прагматичним призначенням конкретного вислову, тому з формою можливі всілякі маніпуляції.

Якщо в попередніх прикладах ішлося про своєрідну гру з прямими і переносними значеннями компонента перифрастичної одиниці, коли автор підкреслює, що номени не суперечать контексту, а навпаки, зумовлюють його чи зумовлені ним, то далі розглянемо випадки, в яких повторна актуалізація спрацьовує протилежним чином: у мовного перифраза з'являється суперечність із контекстом.

Один зі шляхів створення такої суперечності – мовна гра, яка полягає цього разу не в обіграванні полісемічного слова, а в поєднанні в контексті слів, різних за значенням, проте об'єднаних спільною семою або належністю до спільної тематичної сфери.

"Уже вдруге за останні декілька років Нідерланди, як справжній залицяльник, дарують

Україні квіти. Цього року, 17 квітня, ***Країна Тюльпанів*** *має намір передати нам дві тисячі саджанців троянд"* [Україна молода. – 2007. – № 58. – С. 3]. Спільною для лексем *троянди* і *тюльпани* є сема 'квіти', однак квіти, про які йдеться у висловлюванні, різні. Суперечність, створена в контексті, є ігровою, це все та сама гра зі штампами, зі стереотипами, "розрахована на ефект невиправданого очікування" [5, 171].

Часто розуміння гри потребує залучення фонових знань, а не лише тих, про які йдеться в контексті: *""Новий реалізм" у* ***країні Андерсена****. У Данії Президент Віктор Ющенко заявив, що вступ до ЄС – мета, але не самоціль України"* [Україна молода. – 2007. – № 49. – С. 4]. Уживання стандартного номена *країна Андерсена* зумовлене контекстом, у якому йдеться про політику *"нового реалізму"*. Наявність у слова *реалізм* іншого значення ('літературний напрям') дає змогу відсилання до дискурсу літератури, що й дозволяє поєднати контекст із мовним перифразом. Оскільки Андерсен писав казки, створюється комізм контрасту, зумовлений протилежністю понять "казка" і "реалізм", а стандартний номен у контексті виконує експресивну функцію.

Протиставлення семантики мовного перифраза контексту бачимо в такому прикладі: *"Не зважаючи на те, що за розмови про "несвободу" на* ***Острові Свободи*** *можна дуже легко потрапити в буцегарню, починаю розпитувати нашого дисиденствувальника про те, що кубинці думають про Кастро"* [Укр. тиждень. – 2008. – № 8. – С. 62]. На перший погляд, ідеться про звичайне спростування номена контекстом, щоправда, подвійне: з одного боку, є вказівка на розмови про несвободу, яка, отже, все-таки існує на *Острові Свободи*; з другого боку, ситуація, коли за розмови можна *потрапити до буцегарні*, називається відсутністю свободи слова. Однак цікавішим є обігравання специфіки мовного перифраза в контексті: номен *Острів Свободи*, первісно наділений семантикою, з часом перетворився на порожню формулу, ідеологему, штамп і позбувся свого значення (недаремно цей номен уживається в сучасному дискурсі української публіцистики безвідносно до контексту). Спроба "пригадати", відновити це значення, розмірковування над змістом номена "без змісту" може мати небезпечні наслідки для простих мешканців Куби, про що в контексті сказано однозначно.

Іншу ідеологему радянського дискурсу переосмислено в наступному прикладі: *"Свобода ж – богиня ринку і ринкових відносин, очі розбігаються після совєтського "пайка" дешевої ковбаси в затюльчених крамницях. Наші землячки спершу мліли в шопах* ***країн "загниваючого капіталізму"****, де загниваюче спалювали, викидали або й топили (тоннами) в ненаситному океані – рибкам на поживу, тепер не мліють – зароблені листочки з дерева свободи шлють невгамовним чадам на ресторанну свободу..."* [6, 89]. На відміну від попередньо розглянутих прикладів, де відбувається метафоричне чи метонімічне переосмислення компонентів вторинного номена, у цьому разі в контексті актуалізується пряме значення лексеми *загниваючий*, яка, безперечно, сама по собі має негативну оцінку. Авторська мовотворчість виявляється в тому, що слово *загниваюче* у висловленні має сему 'надлишок харчів' і сприяє позитивній характеристиці ситуації у *країнах "загниваючого капіталізму"* – на відміну від дефіциту Радянського Союзу, про який ідеться в контексті.

Таким чином, у сучасному українському дискурсі публіцистики існує тенденція використовувати мовні перифрази на позначення країн не лише у функції синонімічної заміни, а й як експресивний засіб. Експресія цих мовних одиниць є вторинною і виникає завдяки повторній актуалізації стандартних номенів у контексті. Взаємодія мовних перифразів із контекстом може виявлятися у різні способи: за допомогою підкріплення номена контекстом – прямого (підтвердження стереотипів, що стоять за стереотипною мовною одиницею) та ігрового (переосмислення компонентів вторинного номена в переносному значенні). При цьому сам мовний перифраз може впливати на вибір мовних засобів для номінації інших фрагментів дійсності. Гра зі стереотипністю може відбуватися і за допомогою протиставлення номена контексту, і зі введенням такого погляду на перифраз, який примушує осмислювати, а не відтворювати його.

1. Бойченко М. Стійкі сполуки в газетному мовленні (на матеріалі перифрастичних одиниць) / М. Бойченко // Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2001. – Вип. 14. – С. 17–22.
2. Євсєєва Г. П. Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80–90-х років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 "Українська мова" / Євсєєва Галина Петрівна. – Дніпропетровськ, 2002. – 21 с.
3. Завгородня Л. Перифрази як засіб стереотипізації соціальної інформації / Л. Завгородня // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / [за ред. проф. Л. А. Лисиченко; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди]. – Х.: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 42–46.
4. Іванова М. П. Проблеми теорії перифрази / Іванова М. П. // Лінгвістика. Лінгвокультурологія: зб. наук. праць: у 2 ч. / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – Ч. 1. – С. 47–50.
5. Какорина Е. В. Новизна и стандарт в языке современной газеты: особенности использования стереотипов / Е. В. Какорина // Поэтика. Стилистика. Язык и культура. Памяти Татьяны Григорьевны Винокур. – М.: Наука, 1996. – 336 с.
6. Калинець І. Етюд про свободу... / Ірина Калинець // Нерви ланцюга: 25 есеїв про свободу / Юрій Андрухович, Юрій Винничук, Любко Дереш та ін. – 2-ге вид., змін. і доп. – Львів : Глобус, 2003. – С. 88–92.
7. Макаренко Е. А. Перифрастическая синонимия в украинской прессе: монография / Евгения Макаренко. – К.: Центр вільної преси, 2000. – 172 с.
8. Онищенко І. В. Перифраза як засіб вираження оцінності в інформаційних текстах / І. В. Онищенко // Система і структура східнослов'янських мов: пам'яті Л. А. Булаховського: зб. наук. праць / [редкол.: В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін.]. – К.: Знання України, 2006. – С. 181–185.
9. Регушевський Є. С. Перифрази в українській мові / Є. С. Регушевський // Укр. мова і літ. в шк. – 1984 – № 4. – С. 41–42.
10. Тараненко О. О. Гра слів / О. О. Тараненко // Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 110–111.

The article deals with the occasions of the functioning of language periphrases denoting countries in the context. These examples are connected with the secondary actualization of those nomens or their elements. The ways of the interacting between language periphrasis and the context which consist in the different interpretation of the elements of nomens are

analyzed. The aim of the secondary actualization of language periphrases denoting countries in the Ukrainian publicistic texts is revealed. It is concluded that the language periphrases in modern Ukrainian publicistic discourse can acquire the secondary expression.

Key words: *language periphrases, secondary actualization, secondary expression, publicistic discourse.*

УДК 81'42
ББК 81-71

Галина Зимовець

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖАНРУ ІНТЕРНЕТ-СТОРІНКИ ТА РОЛЬ ЕРГОНІМІВ У ЇЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розглянуто вербальні та невербальні особливості організації Інтернет-сторінки банків, визначено основні її зони та їхню функцію. Крім того, проаналізовано категорії адресата та адресанта сайтів, зокрема роль ергонімів та логотипів у маркуванні адресанта. Встановлено деякі вербальні та невербальні способи реалізації інформативного та персуазивного мовленнєвих жанрів у жанрі Інтернет-сторінки.

Ключові слова: *нові медіа, жанр, адресант, адресат, ергонім.*

Інтернет належить до так званих нових ЗМІ, які об'єднують різноманітні жанри (сайти, електронна пошта, блоги, чати, форуми тощо), кожен з яких відзначається певною специфікою мовних засобів та виконуваних функцій. Зразу після своєї появи віртуальний дискурс опинився в центрі дослідження теорії комунікації та лінгвістики, в результаті чого було виділено його основні ознаки, зокрема такі, як мультимедійність, інтерактивність, гіпертекстуальність, гібридність тощо [6; 7; 8; 11; 12; 13]. Нові медіа загалом характеризуються активною взаємодією вербальних і невербальних засобів комунікації. Їх визначальною рисою є тенденція до економії, що проявляється в скороченнях мовних одиниць, еліпсисі, переважанні простих речень, номіналізації, а також створенні повідомлення одночасно вербальними та невербальними засобами.

Зазначені особливості нових медіа зумовлені до певної міри технічними аспектами їхнього функціонування. Як відомо, в основі Інтернет-комунікації лежить гіпертекст, який характеризується відсутністю монолітності, подільністю на окремі текстові блоки (т.зв. вузли), поєднані між собою в трьох вимірах, що й зумовлює нелінійне сприйняття текстів цього типу, активну роль адресата в послідовності прочитання інформації. Предметом нашого подальшого викладу є мовні та структурні особливості організації банківських сайтів та роль у них ергонімів, тобто власних назв суб'єктів діяльності [10, 151]. Матеріалом для дослідження послужили сайти банків, вказані на веб-сторінці ufs.com.ua.

Структурною особливістю головної сторінки є її вертикальне та горизонтальне членування з подальшим розгортанням тексту вглиб, що визначає блоковий характер розташування окремих функціонально-змістових зон сайту. Ми пропонуємо виділити такі основні організаційні зони сайту: інформативна (повідомлення про банк, його послуги тощо), презентаційна (позначення адресанта, тобто суб'єкта діяльності), інтерактивна (зворотний зв'язок з адресатом та функціональні кнопки, які забезпечують навігацію на сайті й пов'язаність його окремих частин). Як відомо, ці елементи (адресат, адресант, подійний зміст та тематична структура) є істотними складовими мовленнєвих жанрів [3].

Розглянемо просторове розміщення цих зон, яке є релевантним елементом Інтернет-повідомлення (т. зв. площинну синтагматику [9, 8)]. Верхній горизонтальний сегмент сторінки є зоною презентації суб'єкта діяльності, оскільки там у лівому куті розмішується назва компанії (ергонім) та її логотип. Другий горизонтальний сегмент часто має функціональний характер, зв'язуючи головну сторінку з іншими блоками гіпертексту, зокрема такими, як відомості про компанію, клієнтів, послуги, контактна інформація. Функціональні кнопки, які забезпечують навігацію на сайті, розміщуються також здебільшого у крайніх лівій або правій колонках. Можливим, але не типовим місцем розташування цієї функціональної зони є нижній горизонтальний сегмент. Центральний простір (вертикальний та горизонтальний) є інформативним, містячи основну текстову інформацію вузла.

Функціональні кнопки позначаються як вербально, так і невербально. Як правило, основний ряд функціональних кнопок для навігації по мапі сайту має словесне вираження, інші, натомість, позначаються невербально за допомогою загальноприйнятих піктограм віртуального дискурсу: роздрукування (картинка принтера), повернення на головну сторінку (будинок), відсилка електронного листа (конверт), пошук (лупа) тощо, що є проявом тенденції до економії зусиль. Такі візуальні іконічні знаки, як фотокартки, використовуються як допоміжний паралельний ресурс, позначаючи, наприклад, блоки, які стосуються конкретних послуг, або цільову аудиторію. Зокрема, рубрикація інформації, призначеної фізичним особам, юридичним особам, іншим банкам, часто виражається не лише словесно, а й з використанням фотокартки із зображенням представників відповідної цільової аудиторії.

Як вже зазначалося, функціональні кнопки можуть займати також нижній сегмент сайту. Тут, зокрема, іноді розташовується навігаційна інформація про мапу сайту. Однак цей сегмент є типовою зоною розміщення контактної інформації суб'єкта діяльності, тобто є одночасно зоною презентації та інтеракції.

Інтерактивна зона взаємодії з адресатом міститься здебільшого у крайній правій або лівій колонці у верхніх сегментах і забезпечує зворотний зв'язок у комунікації. Ця функція не завжди наявна на головній сторінці, іноді вона розміщується в рубриці "контакти". Інтерактивним елементом є також можливість вибору мови сайту: української, російської та англійської. Деякі сайти передбачають вибір усіх трьох мов, інші, натомість, мають обмежені можливості вибору мови. Вихідною мовою для сайтів банків є українська або російська, очевидно, у залежності від мовної ситуації за місцем розташування штаб-квартири банку: російську як вихідну здебільшого вибирають банки з юридичною адресою на південному сході України та банки, які входять до російських фінансових груп.

Інформативна зона, в свою чергу, також є структурованою, членованою на окремі блоки.

© Г. Зимовець

Переважною моделлю просторової синтагматики є використання однієї центральної колонки, інформація в якій представлена у вигляді окремих блоків, котрі користувач, в свою чергу, може при потребі розгортати далі, переходячи на інші вузли гіпертексту через так звані паратексти, тобто короткі вступні речення текстового блоку. Головна сторінка, як правило, в центральному блоці містить останні новини та пропозиції для клієнтів.

Таким чином, просторова організація сайту є істотним чинником, який забезпечує ефективність взаємодії комунікантів, оскільки центральне місце займає основна інформативна зона, а інші компоненти винесені на периферію, і користувач при потребі може сам до них звернутися. Однак чітка рамкова організація сайту із центральною інформативною зоною, оточеною інтеракційно-навігаційними значками, не є єдиним способом розташування блоків. Інший тип організації ми умовно називаємо "мозаїчним": графічний інтерфейс сайту поділяється на значну кількість горизонтальних і вертикальних блоків-квадратів без формування центральної інформативної зони. Чітка рамкова організація сайту відкривається щойно при вході до вузла мапи сайту.

Структурна організація сайту, безумовно, свідчить про врахування активної ролі адресата в типі комунікації, який розглядається. Взаємодія учасників Інтернет-комунікації порівняно з іншими ЗМІ (газетами, телебаченням, радіо) характеризуються більшим ступенем інтерактивності. Значно зростає роль адресата, який може вибирати мову інтерфейсу, коментувати діяльність тієї або іншої компанії на форумах, звертатися до неї із запитаннями. Наслідком зростання ролі адресата є персоналізація конфігурації комунікативного простору. Розглянута вище структура сайту якраз і виступає інструментом забезпечення цієї характеристики комунікації, оскільки адресат вибірково ознайомлюється із розміщеною на ньому інформацією, а також може в разі відсутності потрібних даних звернутися безпосередньо до представників компанії.

Слід зазначити, що особливістю бізнес-комунікації за посередництвом сайтів є не лише збільшення ролі адресата завдяки забезпеченню інтерактивності. Ми спостерігаємо також посилення експліцитної присутності в комунікації самого автора повідомлення, у даному разі – банку, який має характер колективного суб'єкта, що забезпечується різними вербальними та невербальними засобами. До вербальних належить обов'язкове багаторазове зазначення ергоніма банку на сайті, що має на меті сформувати в адресата образ адресанта. Як відомо, повтор є одним із основних вербальних засобів впливу в рекламі [4, 51]. Ергонім, як правило, розміщується у верхньому сегменті головної сторінки, крім того, він присутній в інформативних повідомленнях та в реквізитній інформації (адреса, електронна скринька). Невербальним компонентом маркування банку є використання його логотипу. Значення логотипу як базового компонента сайту не обмежується лише представленням комуніканта (адресанта) на самому початку в лівому верхньому куті. Кольори логотипу використовуються по всьому сайту як елемент оформлення тексту (виділення заголовків або фону текстових блоків відповідним кольором). У деяких випадках взагалі весь сайт виконано лише у кольорах логотипу (наприклад, на сторінці *"Петрокомерцбанк"* використовуються тільки сірий та бордовий кольори). Поширеною стратегією творення логотипів є використання в їхньому складі ергонімів. В одних випадках логотипи включають першу літеру ергоніма (*"Альфа банк", "Аркада", "Камбіо", "Банк Капітал", "Мегабанк"*) або весь ергонім (*"Банк Кіпру", "Актив банк", "Артембанк", "Донгорбанк", "ЕБРФ", "Інтеграл Банк", "Кредит промбанк", "Кредобанк", "Південний", "Правекс", "Приватбанк"*). В інших випадках у логотипі використовуються конотації лексеми, від якої утворено ергонім, у т.ч. культурологічні. Наприклад, у логотипі банку *"Київська Русь"* присутній ергонім у стилізованому під церковний устав написанні разом із зображенням ікони та хреста. Подібне уставне написання зустрічаємо також у логотипі банку *"Старокиївський"*. Ще однією стратегією творення логотипів є відтворення у них назви латинкою (*Interbank*) або акроніму (*LB* від *"Легбанк"*). Логотип може також відсилати до поняття, покладеного в основу ергоніма. Зокрема, в логотипі *"Платінумбанк"* міститься графічний знак відповідного хімічного елемента – *Pt*. У ряді випадків спостерігаємо складний символічний зв'язок між невербальним компонентом логотипа та поняттям, який покладено в основу ергоніма. Зокрема, на логотипі банку *"Львів"* зображений лев, що безумовно відсилає до емблеми міста.

Деякі банки розміщують поряд з логотипом так званий слоган – гасло, яке відображає основну цінність компанії. Використання слоганів є проявом персуазивного мовленнєвого жанру, оскільки спрямоване на збільшення впізнаваності суб'єкта діяльності [5, 42]. Семантико-прагматичні відношення між слоганом та ергонімом мають різний характер. По-перше, слоган включає ергонім: банк *"Базис" – Твоему успеху нужен Базис; "Партнер банк" – ваш надежный парнер в жизни и бизнесе; "Енергобанк" – натхненна енергія створює успіх.* При цьому слоган може підкріплюватися також невербально, наприклад, поруч із слоганом *"Діалог-банк" ("Все решает диалог")* розміщується фотокартка бізнесменів, які розмовляють, яка доповнює вербальний зміст. По-друге, слоган є звертанням до цільової аудиторії, що загалом корелює із підвищенням ролі адресата, про що йшлося вище: *БМ Банк – банк мого міста; Юнексбанк – банк для вашого бізнесу.* Як вже зазначалося, слоган може підсилюватися невербальним компонентом. Наприклад, праворуч від напису *"Аркада" – банк вашої родини"* розміщена фотографія сім'ї, тобто цільової групи клієнтів. По-третє, в слогані вказується мета діяльності банку: *Східно-Європейський банк – Відповідаємо за ваше майбутнє; Діамант банк – рішення, що створюють капітали; Еврогазбанк – alter ego вашего бизнеса; Львів – банк нових можливостей; Український фінансовий світ: довершений світ успіху.* У слогані також може обігруватись лексика, яка належить до семантичного поля апелятива, покладеного в основу ергоніма: *Платінум банк – надійність вищої проби; Трансбанк: банк, з яким вам по дорозі!* (на фоні малюнка автомагістралі).

Таким чином, повідомлення на сайті формується одночасно візуальним рядом (малюнком, фотокарткою, графікою, анімацією) і вербальним компонентом, що відносить його до типу так званих креолізованих (або гібридних) текстів [1, 8]. Істотну роль у цій організації відіграє ергонім у поєднанні з

логотипом, причому перший виступає істотним композиційним компонентом другого.

Мовно-стилістичний аналіз засвідчує одночасне використання при створенні сайтів ресурсів офіційно-ділового, публіцистичного, рекламного та розмовно-побутового стилів. З одного боку, у текстових інформативних блоках використовуються ресурси або офіційно-ділового, або публіцистичного новинного стилю. Офіційно-діловий стиль насамперед представлений у звітах банків, їхніх нормативних документах, договорах тощо. Специфічно мовними рисами сайтів слід визнати наявність безособових пасивних конструкцій, повторення назви компанії в кожному текстовому блоці, що підтверджує автономний характер окремих блоків гіпертексту. З іншого боку, спостерігаємо звертання до адресата сайту в другій особі, що наближує жанр Інтернет-сторінки до зразків розмовного варіанта літературної мови. Адресат на сайтах також передається за допомогою типових граматичних засобів, а саме давального відмінка або родового з прийменником *для: інвесторам, для клієнтів*. Проникнення розмовного регістру мовлення до тексту сайтів проявляється й у маркуванні адресанта першою особою множини із займенником *ми*. Наявність декількох способів позначення адресанта, а саме третьої особи однини, першої множини, безособових речень, є, на нашу думку, наслідком гетерогенного характеру цього типу текстів, який поєднує в собі об'єктивність офіційно-ділової сфери спілкування з потребами впливу на кінцевого адресата повідомлення, що спричиняє звернення до ресурсів розмовного мовлення. Перша особа з'являється як в інформативних блоках, так і на функціональних кнопках (наприклад, назви рубрик *"про нас", "наша адреса"*). Розглянемо приклад поєднання вищезазначених способів позначення суб'єкта діяльності на прикладі головної сторінки банку *"БІГ Енергія"*:

"Банк "БІГ Енергія" ***створено*** [жирний шрифт наш] *в 1993 році потужними енергогенеруючими компаніями. Серед акціонерів Банку ДП НАЕК "Енергоатом", ВАТ "Львівобленерго", ВАТ "Чернігівобленерго", ВАТ "Запорізький завод феросплавів", ВАТ "Запорізький трансформаторний завод", ВАТ "Запорізький кабельний завод", ВАТ "Сумське машинобудівне НВО ім. М.В. Фрунзе" та інші юридичні і фізичні особи. Сьогодні* ***Банк працює*** *майже в усіх сегментах ринку як універсальний фінансовий заклад. Право здійснення всіх видів банківських операцій* ***підтверджено*** *ліцензією Національного банку України № 41 від 4 жовтня 2001 року.*

Послугами Банку ***користуються*** *близько 79 тис. приватних клієнтів та 3,6 тис. корпоративних. При цьому* ***Банк працює*** *як із системними підприємствами, лідерами промислового комплексу України, так і з середнім та малим бізнесом, і з населенням.* ***Банк*** *завжди* ***відкритий*** *для співробітництва та партнерства.*

Ми цінуємо *кожного клієнта, який зробив хоча б одну операцію через наш банк, і* ***дякуємо*** *за лояльність всім, хто звернувся до нас повторно.* ***Для нас*** *є особливими ті клієнти, що починали свою діяльність разом з нами, кому* ***ми допомогли*** *під час становлення і росту.*

Бажаємо *Вам сталого зростання і* ***сподіваємось****, що* ***наші*** *знання та досвід допоможуть Вам бути кращими!"*

Аналіз змісту показує, що третя особа або безособові конструкції використовуються в перших інформативних блоках при передачі фактичної об'єктивної інформації про банк, його утворення, активи, сферу діяльності. Зміна особи відбувається при переході до звертання безпосередньо до клієнтів банку, що має на меті зменшити дистанцію між комунікантами, створити ілюзію безпосереднього спілкування. Таким чином, саме вибір граматичної форми є маркером відповідного мовленнєвого жанру – інформативного або персуазивного.

Істотним компонентом сайтів банків є рекламні повідомлення, які слід розділити в залежності від авторства на два типи: реклама самого банку та зовнішня реклама інших суб'єктів. Предметом нашого подальшого викладу є рекламні повідомлення, генеровані безпосередньо банком.

З одного боку, сайт будь-якого банку сам по собі вже виконує, крім власне інформативної, також рекламну (персуазивну) функцію, що і зумовлює деякі його вище- розглянуті риси, зокрема креолізованість, інтерактивність, пряме звертання до адресата, використання експресивних мовних засобів. Крім того, вже в самій структурі сайту можна виділити окремі рекламні елементи, до яких відносимо, насамперед, вищерозглянуті логотипи і слогани, а також банери, що містять слоган банку або відсилають до спеціальних пропозицій банку. Серед власне мовних особливостей реклами на сайтах слід, насамперед, виділити значну кількість імперативних речень [8], що, звичайно, зумовлене інтерактивним характером інтернет-комунікації загалом. Крім того, в рекламних повідомленнях часто застосовуються окличні речення: *наші тарифи найзручніші! депозитна лінія "100% свободи та 100 % вибору!"; увага! аб "клірінговий дім" продовжує акцію з оренди індивідуальних сейфів!*

Типовою стратегією створення рекламного повідомлення виступає поєднання вербального та невербального компонентів. Наприклад, на рекламному банері "Індекс-банку" розміщено напис *відчуй свободу* на фоні людини, яка біжить по кольорових матах. При натисканні на банер відкривається інформація про депозит *"Свобода"*, тобто в цьому випадку рекламне повідомлення базується на грі між власною назвою банківського продукту та змістом банера. На банері банку *ОТР* розміщено фотокартку з чашкою кави та напис *"Ваші гроші ніколи не сплять"*, під яким відкривається текстовий блок про депозитні лінії банку. При цьому рекламний вплив досягається одночасним використанням та взаємодією вербального та невербального компонентів. Такі креолізовані банери можуть також відсилати безпосередньо до адресата повідомлення: на сайті банку *Хрещатик* банер із фотографією подружньої пари пенсіонерів та написом *"пенсійні рахунки"* виводить на текстовий блок про відповідні банківські програми.

Отже, банер відіграє рекламну роль, привертаючи увагу до повідомлення про послуги банку вербальними і невербальними засобами. Текстовому блоку, що відкривається, як правило, притаманний офіційно-діловий або публіцистичний новинний стиль без надмірного використання елементів мовленнєвого жанру переконування.

Таким чином, банківський сайт являє собою складне багатостильове гіпертекстуальне утворення, істотним елементом якого є гібридність у значенні поєднання вербальних і невербальних засобів, а

також переплетіння різностильових мовних засобів, що разом і створює специфіку цього типу тексту. Істотним елементам організації сайту виступає ергонім, який часто включається в логотип компанії, може обігруватися в її слогані. Крім того, ергонім, як правило, повторюється в текстових блоках різних вузлів гіпертексту, що пов'язано з його роллю в бізнес-комунікації, а саме позначенням колективного суб'єкта діяльності, який виступає адресантом інформативних та рекламних повідомлень сайту.

1. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизированных текстов) / Анисимова Е.Е. – М.: Academia, 2003. – 124 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Бахтин М.М. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
3. Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флоріан Бацевич – Львів: ПАІС, 2005. – 262 с.
4. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации: Лингвистика. Теория коммуникации. Английский язык / Белова А.Д. – К.: Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко, 2003. – 304 с.
5. Карпенко О. Троянські коні телереклами: мовні маніпуляції / Олена Карпенко. – К.: Смолоскип, 2007. – 114 с.
6. Компанцева Л.Ф. Гендерные основы Интернет-коммуникации в постсоветском пространстве / Компанцева Л.Ф. – Луганск: Альма-матер, 2006. – 392 с.
7. Компанцева Л.Ф. Философия сети Интернет: школа Бернарда Лонергана и славянский опыт / Компанцева Л.Ф. – Луганск: Знание, 2006. – 352 с.
8. Крутько Т.В. Англомовна реклама у віртуальному просторі: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / Крутько Т.В. – Х., 2006. – 20 с.
9. Месхашвили Н.В. Экспрессивные средства письменной коммуникации: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Месхашвили Н.В. – М., 1990. – 27 с.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / Суперанская А.В. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
11. Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Фатеева Н.А. – М.: Агар, 2000. – 280 с.
12. Misoch S. Online-Kommunikation / Misoch S. – Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2006 – 224 s.
13. Schmitz U. Sprache in Modernen Medien / Schmitz U. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2004. – 217 s.

The article deals with verbal and nonverbal characteristics of banks Internet sites organization, describes its main zones and their functions. Moreover, categories of addressee, and sender of sites were under consideration, as well as the significance of ergonimes and logos for sender specification. There were pointed out several verbal and nonverbal means of informative and persuasive speech acts at the web-site.

Key words: *new media, genre, addressee, sender, ergonim.*

УДК 81'373.7
ББК 81-71

Василь Денисюк

ДІЛОВИЙ ТЕКСТ XVIII СТ. ЯК СПЕЦИФІЧНА СФЕРА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті розглянуто фразеологію ділової документації Гетьманщини XVIII ст., яка свідчить про розгалужену фразеологію тогочасної української мови. Досліджувані тексти репрезентують фразеологізми різного походження – як книжного, власне ділового, так і народнорозмовного. Останні, незважаючи на "сухість" ділового тексту, відзначаються великою експресивністю.

Ключові слова: *фразеологізм, діловий стиль, українська мова XVIII ст.*

Фразеологічний фонд української мови формувався протягом багатьох століть. Однак дослідження української діахронної фразеології репрезентовано, порівняно з іншими розділами лінгвістики, ще незначною кількістю наукових розвідок (див. праці Л.І.Коломієць, Ф.Є.Ткача, Л.І.Батюк, А.І.Генсьорського, М.М.Онишкевича, О.С.Юрченка, О.О.Суховій, І.В.Черевко, В.В. Денисюка). На важливості вивчення фразеології в історичному аспекті свого часу наголошував Л.А.Булаховський, який визначив такі її завдання: "добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені певних фразеологізмів і дати конкретне пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо не зрозумілого, значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм" [2, 68]. В.М.Мокієнко завдання діахронної фразеології вбачає в системному охопленні найрізноманітнішого матеріалу, врахуванні лінгвальних і екстралінгвальних фактів, залученні широких генетичних і типологічних паралелей [9, 2]. Перед дослідниками української історичної фразеології на часі головним є збирання та систематизація фразеологічних одиниць, засвідчених писемними пам'ятками різних століть, що дасть змогу укласти картотеку (емпірична база для подальших наукових розвідок) і дозволить створити історико-етимологічний словник фразеологізмів української мови (на зразок історико-етимологічного "Словаря русской фразеологии").

У нашій статті проаналізуємо фразеологічну систему ділової документації Гетьманщини XVIII ст., яка, як стверджує В.Й.Горобець, "не досліджена в жанрово-стилістичному аспекті" [3, 23]. Як відомо, діловий стиль характеризується чіткістю, регламентованістю, точністю, строгістю у відборі лексичних одиниць та конкретики їх семантики, відтворюваністю ситуації (відповідно – й певних текстових елементів). Ділова фразеологія XIV – першої половини XVII ст. була об'єктом лінгвістичних зацікавлень Л.І.Коломієць [5; 6]. Аналіз писемних текстів дозволив дослідниці зробити висновок, що визначальною рисою ділового стилю є "відсутність образно-експресивної фразеології, деяка насиченість термінологічними словосполученнями, які використовуються часто не тільки як спеціальні терміни, але і як загальнолітературні вирази. Імовірно, що вони входили в лексико-фразеологічний фонд старої української мови, будучи її невід'ємним елементом, оскільки вживались у пам'ятках різних жанрів і стилів" [7, 52]. Коментуючи думку Л.І.Коломієць, відзначимо, що мовознавець про діловий стиль пише не як про замкнуту лексико-фразеологічну систему, а як таку, що може включати міжстильові (чи міжжанрові) фразеологічні одиниці. Такий висновок можна було зробити на основі дослідження писемних пам'яток другої половини XVI – першої половини XVII ст., коли українська мова активно збагачувалася новими жанрами та продовжувала розвивати старі.

Справді, ділові документи другої половини XVII–XVIII ст. потребують прискіпливого

© В. Денисюк

лінгвістичного вивчення. Цей період для мовознавців становить неабиякий інтерес ще й тому, що: по-перше, мовна ситуація в тогочасній Україні в усіх сферах начебто набула проросійського забарвлення: по-друге, ділові тексти повинні були одними з перших відреагувати на таку мовну політику, отже, мали б репрезентувати більшою мірою староросійську, аніж староукраїнську мову; по-третє, докладний аналіз різних мовних рівнів пам'яток ділового стилю вказує швидше на "ілюзорне зближення" (В.Й.Горобець) систем двох мов, ніж на повне їх ототожнення. Хоч, зрозуміло, не можна відкидати того факту, що запровадження в Україні канцелярського управління на російський лад позначилося на оформленні документів.

Аналізовані тексти репрезентують розгалужену систему різножанрових актів, у яких знаходимо інформацію, що стосується представників усіх прошарків суспільства та діяльності всіх його структур і сфер (торгівля, побут, виробництво, судочинство, уряд тощо). Як зазначає В.Й.Горобець у передмові до збірки "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.", "специфіка тексту актового документа виявляється в тому, що зміст його передається часто сукупністю формул. Формула є фразеологізмом (з номінативним значенням) чи словосполученням – синтаксичною моделлю, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми із функціонально-стилістичним навантаженням" [3, 27]. У нашій розвідці увагу звернемо на власне фразеологізми, які характеризуються єдністю семантики й відтворюваності. Канцелярські штампи як синтаксичні конструкції, яким більшою мірою властива форма, закріплене певне місце в тексті та відтворюваність, розглянемо в наступній статті (їх вважаємо неповними фразеологізмами).

Досліджувані ділові акти об'єднано у три групи: урядово-адміністративну, процесуально-юридичну та канцелярську документацію. Відзначимо, що ілюстративний матеріал засвідчує функціонування міжгрупових фразеологізмів, що спричинено близькістю ділових ситуацій, наслідком яких було укладання/написання певного ділового документа. До таких мовних одиниць відносимо фразеологізми *бить челомъ* "звертатися до когось з проханням, скаргою", напр.: *И до(л)жєнъ ка(ж)дой челоби(т)чикъ в(ъ) злодѣяніи на дховни(х) нѣгдѣ індѣ* ***би(т) чєломъ****, токмо в(ъ) Синодѣ* (ДДГ, 43); *... кто на ни(х) будє(т)* ***би(т) чєломъ*** *(кромѣ кримѣна(л)ни(х) дѣлъ) судо(м) такъ жє и пода(т)ми вѣдоми(мъ) бы(т) в(ъ) Синодѣ* (ДДГ, 43) (урядово-адміністративна документація); *... они на его* ***били чело(м)*** *в Енералную войсковую канцелярію* (ДДГ, 305) (канцелярська документація); *под совѣстию/по совѣсти* "чесно" (у сполученні з дієсловами мовлення), напр.: *Такъ ѡди(н)* ***по(д) совѣстию*** *своею и з(ъ) многи(х) посвѣдченя(м) говори(л)* (ДДГ, 49); ***По совѣсти*** *доношу да и за секре(т)* (ДДГ, 57) (урядово-адміністративна документація); *Асаулчикъ городовій коропскій Паско Омеляне(н)ко к сємy допросy зисканъ будучи, созналъ* ***подъ совѣстію*** *дши хртия(н)ско(й)* (ДДГ, 164); *Октоврія 21 Семенъ Веприцкій ...* ***по(д) совѣстію*** *дши своей созналъ* (ДДГ, 165); ***По(д) совѣстію*** *дши свое(й) ... такъ созналъ* (ДДГ, 175); *Семенъ Ігнате(н)ко бѣлополецъ ...* ***по(д) совѣстю*** *христіанскою, въ допросѣ своемъ сказалъ* (ДДГ, 176); *Петро бѣлополецъ ...* ***по(д) совѣстію*** *христия(н)ско(й) дши, в(ъ) допросѣ своемъ сказа(л)* (ДДГ, 176); *... Дени(с) ... многократне* ***по(д) совѣстію*** *дшѣ своей клявъся сме(р)тною кля(т)вою* (ДДГ, 204–205) (процесуально-юридична документація): *...* ***по(д) совѣстію*** *хртънскою* ***чинилъ*** *себе в то(мъ) не знаеми(мъ)* (ДДГ, 261) (канцелярська документація): *упасти под ноги/до (стопи) ногъ (стопъ ножнихъ)* "звертатися до когось із проханням допомогти, виявляючи при цьому залежність; скаржитися на когось", напр.: *... при то(мъ)* ***по(д)*** *реиментарскіе* ***ноги*** *на всегда мя* ***пове(р)гаю*** (ДДГ, 51); *Ми, громада села Голубо(в)ки, з(ъ) кривавими слезами* ***па(в)ши по(д) стопи ногъ*** *в мцѣ пна и добродѣя* (ДДГ, 55); *... я ...* ***до ногъ*** *ве(л)можного добродѣя своего* ***упадаю*** *и слезне прошу милосердія* (ДДГ, 87); *Слезне* ***падши до стопи ногъ*** *велможности вшей, ускаржуюсь на Василія Дорошенка* (ДДГ, 87) (урядово-адміністративна документація); *А свекра своего ... и свекрухи своей,* ***оупа(д)ши до стопъ ножнихъ****, слѣзне прошу прости(т) мнѣ сей тяжкій грѣхъ* (ДДГ, 202–203) (процесуально-юридична документація); *привести к присягѣ/учинити присягу* "брати/давати обіцянку виконувати певні зобов'язання", напр.: *... оние, хотящие брачити(с) обои(м) произволениемъ, а не с принуждения, намѣрени зако(н)но сочетатись,* ***к присяги приведени*** (ДДГ, 98); *... Григорію Билецкому, который ...* ***къ*** *указной* ***присягѣ*** *въ Кіево-братско-училищном монастирѣ ...* ***приведенъ*** (ДДГ, 101) (урядово-адміністративна документація); *И при таковомъ висѣдъченю еще самъ тотъ маетъ самотреть* ***присягу*** *на то(мъ)* ***учинити*** (ДДГ, 312) (канцелярська документація). Наведені приклади демонструють факультативний характер компонентів фразем та варіативність деяких із них.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. засвідчує зміну в семантичній структурі фразеологізму *о(т) мала до велика*, первинним значенням якого було антропоморфне "усі, незалежно від віку, діти й дорослі". Саме з таким значенням фразеологічна одиниця функціонувала в пам'ятках києворуського (Срезн., I, 236) та наступних (ССУМ, I, 160, 573; СУМ XVI–XVII, 3, 211) періодів розвитку української мови. Російські мовознавці, коментуючи генезу фраземи *от мала до велика*, наголошують на первісній антропоморфно-соціальній семантиці, з якою вислів продовжував побутувати й у XVI–XVIII ст. У XIX ст. він зазнав деетимологізації, скам'янівши та розвинувши узагальнене значення прислівникового типу "абсолютно все". Укладачі роблять небезпідставне застереження: окремі випадки семантичних зрушень зафіксовано раніше [1, 363]. Підтвердженням цьому слугують ділові акти Гетьманщини XVIII ст. з лівобережних українських земель, напр.: *А по описѣ и розиску все* ***о(д) мала до велика*** *было (б) по(д) охраненіе(мъ) в(ъ) цѣлости* (ДДГ, 44); *Хто хотѣлъ з(ъ) ихъ компаніи, бралъ и марнотравилъ, а инніе рѣчи* ***о(т) мала до велика****, якіе были в(ъ) дворѣ, также забыра(т) и на возъ кла(ст)* (ДДГ, 72); *... мои пожи(т)ки* ***о(т) мала до велика****, всѣ позабѣралъ во дворъ свой* (ДДГ, 88); *... я обовязуюсь всю обѣду* ***о(т) мала и до велика*** *пополнить* (ДДГ, 95). Зауважимо, що зі значенням "абсолютно все" аналізований фразеологізм засвідчено в українських ділових текстах XVII ст., напр.: *аже Веремѣй винен был долгу тому Михайленку за розный товар, за который товар Веремѣй все отдал тому Михайленку* ***од мала до веля*** (АБМУ, 61).

Для української мови можемо говорити про факультативність прикметникових компонентів, які, вийшовши на периферію фразеологічної одиниці, спричинили переміщення семантики на службові слова, що, у свою чергу, призвело до розщеплення семантики на два пучки значень і подальше утворення двох фразеологізмів. Саме "службовий" варіант *від і до* функціонує в сучасній українській мові, синкретизуючи в собі й антропоморфне, і прислівникове значення: "1. Абсолютно всі, без винятку. 2. Повністю, до найменших дрібниць. 3. Без будь-яких скидок; найсуворіше", що кодифіковано "Фразеологічним словником української мови" (ФСУМ, 113). Українською мовою успадкований також варіант *(і) мале і велике/мале й велике* "усі люди незалежно від віку; дорослі й діти; всі" (СУМ, I, 318; ФСУМ, 461; СУ 1.5).

Скрупульозність ділової ситуації репрезентує фразема прислівникового типу *слово въ слово*, напр.: *Сіе всѣ, вишей именами вираже(н)ніе,* ***слово въ слово****, та(к) сознали о заводѣ* (ДДГ, 172); *И глибовцѣ* ***слово в слово*** *тое жъ знаю(т) и всѣ признаю(т)* (ДДГ, 185). Російські мовознавці конструкцію *слово в слово* розглядають як кальку з французького *mot a mot* [1, 531]. Зауважмо, що в XVII столітті в українській діловій сфері функціонував синонімічний фразеологізм *отъ слова до слова*, напр.: *исъ той записки его сиятелству Разумовскому и наслѣдникамъ его, на владѣніе показанною греблею и мелницамы, крѣпостью выдана, въ которой* ***отъ слова до слова*** *написано тако* (АПП, 101); *Представленной же купчой запись* ***отъ слова до слова****, содержанія послѣдуючого* (АПП, 102); *въ книги заведенная, вписанная которая* ***отъ слова до слова*** *такся въ себѣ мѣла* (АПП, 125), становлення якого на українському мовному ґрунті, очевидно, слід датувати другою половиною XVI – початком XVII ст. і розглядати входження його в українську мову через західнослов'янське посередництво (чеської чи польської мов). У сучасній українській мові збереглися обидві фраземи: *[від слова] до слова* "1. Все підряд, нічого не пропускаючи, від початку до кінця. 2. Точно, дослівно, без змін" (СУМ, IX, 368; ФСУМ, 827; СУ 1.5); *слово в слово* "1. Без будь-яких змін; точно, дослівно. 2. Не пропускаючи нічого, від початку до кінця" (СУМ, IX, 368; ФСУМ, 829; СУ 1.5).

До цієї групи відносимо і фразеологізми *справа приточилася*: *... тая* ***справа приточится мѣла*** (ДДГ, 258); *руку приложити*: *В по(д)линно(мъ) осмо(т)рѣ по(д)писъ таковы(й): "К(ъ) сему осмо(т)ру* ***руку приложилъ*** *канцелляри(ст) Григорій Полѣтика"* (ДДГ, 271).

У досліджуваних текстах засвідчено і стійкі словосполучення на позначення видів покарань, напр.: *... еденъ другого* ***приправилъ ѡ го(р)ло*** (ДДГ, 319); *"Кгди би синъ або дочка о(т)ца або матку свою умисле з(ъ) якой запамяталости забылъ, и якимъ колвекъ обичаемъ* ***о горло приправилъ****, тогди таковій не толко* ***го(р)ломъ быти каранъ****, але и почтивость и вси име(н)я и маетность тратить"* (ДДГ, 319); *... повеленно "егда жена или дѣвица упадаетъ в(ъ) блу(д), и случится блудорождение дитины, тоби тако в ихъ блуднорожденi(х) дѣтей* ***смерти не предавать****"* (ДДГ, 315).

Темпоральний простір у ділових документах реалізують фразеологічні одиниці також прислівникового типу *часъ од часу, дневно и нощно, вѣчными часы, не за моего вѣку, на потомние часы, отъ времени до времени*, напр.: *И тако оние дѣти помалу* ***часъ од часу*** *обучаясь воинской и артилерійско(й) еѕерициіи з молодихъ лѣтъ, ежего(д)но умножатся будуть* (ДДГ, 80); *"****Не за моего****, – мови(т), –* ***вѣку*** *еде кгди о(т)ць мой за де(р)жави пновъ полски(х) жилъ по(д) пномъ Криштофо(м) Лаще(мъ)..."* (ДДГ, 225); ***Вѣчними*** *теди* ***часы*** *пожнею, зовомою Лубенецъ, яко Сидоренка(м) во(л)но е(ст) под усѣми кондиціами в купчихъ писатися* (ДДГ, 258); *... для лучшого потве(р)женя* ***в потомние часы*** *при по(д)писѣ рукы писа(р)ское* (ДДГ, 265); *... ко найлучшой своей употребляти кори(с)ти тепе(р) и* ***на потомніе часи*** (ДДГ, 266); *Такъ симъ нашимъ ствержаючи писмомъ, варуемъ и приказуемъ, жебы* ***в(ъ) потомніе часы*** *обѣ стороны ... не важилися чинити* (ДДГ, 274); *И такъ де* ***отъ времени до времени*** *утискается в грунта его Скоруппи, незаконно называя себя стрелцами* (ДДГ, 279). Прозорої мотивації фраземам надає семантичний центр, яким у досліджуваних лінгвоодиницях є іменники на позначення часу (загальне поняття). Хоч засвідчено один випадок уживання темпоролексем із конкретним значенням, які у складі фраземи реалізують семантику неперервності, напр.: *... долженъ буду* ***дне(в)но и нощно*** *за ва(с) Гда Бга благати до кончини жизни моей* (ДДГ, 88).

У досліджуваних ділових текстах фразеологізм *ногою не бувати* є репрезентантом погрози, напр.: *А онъ мнѣ сказалъ: "Вѣда(й) же певне велю тебе якъ злодѣя вбыти и на санѣ зложити, щобъ и дѣти твои каялися, и* ***ногою не бували*** *у гаю"* (ДДГ, 84). Ця фразема має давні коріння (мотиваційною основою утворення фразеологічної одиниці стали ноги як символ руху та як засіб вимірювання відстані чи площі, що спричинило до виникнення нового значення "не мати права куди-небудь входити" як відповідну реакцію на загарбницьку політику спочатку держави, а згодом і окремої особи). В українській мові для репрезентації загального значення "не заходити кудись, до когось (через вороже ставлення, неприязні стосунки тощо)", однак із різним експресивним відтінком, функціонують фразеологізми *ноги (нога) не буде, нога не ступить* "погроза більше не приходити до кого-небудь або кудись" (СУМ, V, 438), *не показувати/ не показати ноги* "не приходити, не повертатися кудись, до кого-небудь" (ФСУМ, 664; СУ 1.5), *ногою не ступити* "не зайти кудись, не завітати до кого-небудь" (ФСУМ, 867; СУ 1.5), *й ноги не суне* "ніколи не з'явиться хто-небудь десь" (ФСУМ, 870; СУ 1.5).

У досліджуваних ділових текстах фразеологія педагогічної сфери представлена стійким словосполученням *взяти в науку* "навчати", напр.: *Братъ когда* ***возметъ*** *учня* ***в(ъ) науку*** *и на лѣта умовніе, повиненъ дати до скринки золотій* (ДДГ, 106). Наголосимо, що сполука демонструє варіативність дієслівного компонента, в аналізованому контексті стосується того, хто буде навчати, тобто педагога. У XVI–XVII ст. в українській мові, як зазначає О.Ю.Зелінська, активно функціонували стійкі утворення зі словом *наука* та дієслівним компонентом *дати/давати* (чи його формами), рідше – *взяти*, проте їх семантика

визначала роль батьків, які або віддавали дитину вчитися, або забирали її від учителя [4, 113–114].

Значний пласт фразеологічної системи ділової документації Гетьманщини становить народнорозмовна фразеологія, включення якої в акти, що стосуються розслідування певної справи, було зумовлене необхідністю якомога точнішого відтворення подій, що призвели до тих чи тих злочинних дій. Фразеологічні одиниці цієї групи засвідчено переважно в основній частині документа, де з'ясовувалися всі обставини протиправних дій. Доказом їх "народності" слугують також конструкції з прямою мовою, де зафіксовано ці лексико-синтаксичні одиниці, напр.: *И я ему, Ча(й)цѣ, ткнула за тое* ***дулѣ по(д) нусъ*** (ДДГ, 51); *А паче на монаховъ:* ***ни чичиркъ*** *нѣ монаху из пашпорто(мъ) на село, забѣраю(т), ростригаю(т), бю(т) и до Радомисля ω(т)силаю(т) прошаковъ; и ω(т) мене уже слободку на Чоха(т) ωторгли названую Журавка, й на Лебединъ за парохію* ***зуби ωстря(т)*** *да и давно уже* (ДДГ, 56); *А Макариха по(й)шо(в)ши пенею, сказала, что я ей прі(й)шо(л) розбива(т), о(т)да(в)ши свиту,* ***вибила*** *мене* ***в шію*** *з хати* (ДДГ, 86); *А ко(г)да хто за убожествомъ своимъ мало чего о(т)несе(т) ему, прика(ж)чику, мяса или риби, то прика(ж)чикъ, а найба(р)зѣй жена его* ***го(р)шки побю(т)****, а само(г)[о]* ***із(ъ) очей зжену(т)*** (ДДГ, 111); ... *косачувски(й) чернець на того члвѣка цикнувъ,* ***сталъ палцѣ гризти*** (ДДГ, 186); *"****Пойти*** *ты* ***з ωчей****, тебе ту(т) не надобно, а пришли ко мнѣ жену свою"* (ДДГ, 238); *"Либо ему, Кирилу, либо ей* ***на свѣтѣ не быть****"* (ДДГ, 316); *А походивши надворѣ, и знову в хату стогнучи увойшолъ и бранячи* ***говорилъ на щеку****, якъ де его жена забила* (ДДГ, 318). Усі вони з відповідними фонетичними змінами поповнили фразеологічний фонд нової української літературної мови, що засвідчено лексикографічними працями. З наведених фразеологічних одиниць не кодифіковано тільки фразему *говорити на щеку*, витіснену на периферію лексико-фразеологічної системи похідним відіменниковим дієсловом *пащекувати* "лаятися, зводити наклеп, говорити неправду" (Тимч., Матер., II, 89), яке й продовжує функціонувати в сучасній українській мові (СУМ, VI, 106).

Цікавим є фразеологізм *где козамъ роги правятъ*, напр.: *Прето хоча й бы такового самовла(с)тія и обыди людя(мъ) рейме(н)ту нщого о(д) его горо(д)ничого ... чинячихся бе(з)правне те(р)пѣти не на(д)лежало, а должно оного за тую зufало(ст) и бе(з)правне премынувши суда,* ***где козамъ роги правя(т)****, равни(х) наградити ему тое безправемъ и начити бы дховни(х) особъ подобающо(г)[о] чину ихъ кротости* (ДДГ, 267). Наведений контекст ставить під сумнів висновок О. Левченко про те, що "коза у фразеологічних системах не зберегла магічної символіки – такої, яку вона має в міфології та ритуалі" [8, 203]. Ілюстративний матеріал засвідчує, що коза символізує людину непокірну, норовливу, яка може вчинити протиправно, а тому первинним значенням фраземи було позначення місця, де таку людину утримували від подальших протиправних дій. Зазвичай це була в'язниця або ж місце заслання (у той час – Сибір). З часом у фразеологізмові, крім власне локального, розвивається просторове значення (віддаль до місця відбування покарання – Сибіру – від українських земель була значною). "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка кодифікує вислів *Пішов туди, де козам роги правлять* із локальним значенням "пішов у Сибір" (Грінч., II, 264). У "Словнику української мови" його подано з ремаркою *ірон.* та тлумачено "у в'язницю, на заслання" (СУМ, IV, 209). "Фразеологічним словником української мови" фразему зареєстровано з узагальнено-просторовим значенням "дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають перев. не з власного бажання" (ФСУМ, 687). На функціонування в сучасній українській мові аналізованої фразеологічної одиниці з таким значенням наголошують В.Ужченко і Д.Ужченко [10, 68, 96, 134, 175]. Російською мовою ця фразема не засвоєна.

Отже, фразеологічна система ділової документації Гетьманщини XVIII ст. свідчить про розгалужену фразеологію тогочасної української мови. Досліджувані тексти репрезентують фразеологізми як книжного, власне ділового походження, так і значний пласт народнорозмовних одиниць, які відзначаються великою експресивністю, почасти й згрубілістю. Більшість аналізованих одиниць із відповідними фонетичними змінами ввійшли до фразеологічного фонду нової української літературної мови та продовжують функціонувати в ній і нині.

Джерела дослідження

АБМУ – Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612–1699 г. – К., 1892. – 112 с.

АПП – Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890. – 223 с.

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та коммент. В.Й.Горобець; Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

Лексикографічні праці

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – 588 с.

Срезн. – Материалы для словаря древнерусского языка – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.

СУ 1.5 – Інтегрована лексикографічна система «Словники України» (версія 1.5).

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К.–Нью-Йорк, 2003. – Кн. 2. – 512 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

1. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
2. Булаховський Л.А. Загальне мовознавство // Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1. – 495 с.
3. Горобець В.Й. Від упорядника // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та коммент. В.Й.Горобець; Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 23–31.
4. Зелінська О.Ю. Семантична еволюція слова *наука* // Система і структура східнослов'янських мов: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 110–117.
5. Коломиец Л.И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – К., 1978. – 48 с.

6. Коломиец Л.И. Язык украинских грамот XIV–XV вв.: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Харьков. 1953. – 16 с.
7. Коломієць Л.І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української актової мови XIV–XV ст. // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л., 1960. – С. 52–55.
8. Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
9. Мокиенко В.М. Противоречия фразеологии и ее динамика: Автореф. дисс. ... д-ра филолог. наук: 10.02.03 / Ленинград. гос. ун-т им. А.А.Жданова. – Л., 1976. – 32 с.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

У статті розглянуто фразеологію ділової документації Гетьманщини XVIII ст., яка свідчить про розгалужену фразеологію тогочасної української мови. Досліджувані тексти репрезентують фразеологізми різного походження – як книжного, власне ділового, так і народнорозмовного. Останні, незважаючи на "сухість" ділового тексту, відзначаються великою експресивністю.

Ключові слова: *фразеологізм, діловий стиль, українська мова XVIII ст.*

УДК 82-32
ББК 81-71

Оксана Зелінська

ОПОВІДНІ ЕЛЕМЕНТИ У СТРУКТУРІ БАРОКОВОЇ ПРОПОВІДІ

У статті розглянуто окремі елементи структури побудови барокової проповіді – одного з жанрів української писемності XVII ст. Відзначено, що у проповідницькому творі важливою структурною частиною був оповідний текст, що поряд з іншими слугував засобом доказу, аргументації думки, формування визначеної проповідником ідеї. Автори проповідей вдавалися до різних мовних засобів виокремлення оповідної частини у структурі тексту проповіді.

Ключові слова: *барокова проповідь, оповідний текст, українська мова XVII ст.*

У XVII ст. в українському письменстві з'являється новий тип ораторсько-проповідницького жанру – барокова проповідь. Її появу на українських теренах пов'язують із розквітом культури бароко та реформуванням системи шкільної освіти, яка передбачала спеціальне вивчення теорії і практики ораторського мистецтва.

В українському мовознавстві барокова проповідь була предметом вивчення небагатьох науковців. І.Чепіга подала загальну характеристику бароковій проповіді і вказала на її відмінності від традиційної [8; 9]. О.Купчинський охарактеризував мову однієї з барокових проповідей – казання М.Смотрицького [5]. Окремі синтаксичні особливості барокової проповіді аналізує Т.Таран (Майданович) [6; 7]. Проте в названих дослідженнях розглянуто не всі лінгвістичні аспекти, що відображають специфіку проповідницького твору. На окрему увагу заслуговують структурно-стилістичні особливості барокових казань.

З-поміж інших рис, що різнили барокову проповідь від проповіді традиційної, є чітке структурування її тексту та закріплення за кожною з композиційних частин чітко визначеного змістового наповнення і, відповідно, мовного оформлення.

Структурну організацію традиційних проповідей, уміщених у збірниках "Учительні євангелія", аналізували У.Добосевич та Г.Чуба. Зокрема, У.Добосевич відзначає, що структура тексту проповіді є одним із засобів виразного оформлення думки [1, 4]. Г.Чуба звертає увагу на те, що всі частини проповідей, уміщених у досліджуваних нею Учительних євангеліях, мають виразні делімітаційні сигнали. Делімітаторами виступали елементи текстової рами – сигнали початку та кінця тексту, сигнали зміни тематичної площини, тематичного розчленування тексту. На думку дослідниці, ці метатекстові елементи сприяли вирізненню окремих частин проповіді, послідовному переходу до наступного, логічному розгортанню думки, об'єднували текст у цілість і таким чином полегшували адресатові сприйняття тексту, організовували його інтелектуальну діяльність [10, 144].

Особливістю композиції барокової проповіді, що різнила її з проповіддю традиційною, є наявність у її структурі самостійних текстів, які належали до оповідного жанру. Проповідник XVII ст. і засновник гомілетики в Україні І.Галятовський у науково-методичному трактаті "Наука, альбо способ зложеня казання" обґрунтував необхідність використання оповідних елементів для створення проповіді. Він указав на джерела, з яких можна почерпнути оповідний матеріал, щоб використати його як один із засобів аргументації думки: ... *треба читати гисторіи и кройники ω розмаитыхъ панствахъ и сторонахъ, що сѧ в(ъ) них(ъ) дѣло и теперъ що сѧ дѣст(ъ), треба читати книги ω звѣро(х), птахахъ, гадахъ, рыбахъ, деревахъ, зѣлах(ъ), камѣнѧхъ и розмаитыхъ водахъ, которыи в(ъ) морю, в(ъ) рѣкахъ, в(ъ) студнѧхъ и на иншихъ мѣстцахъ знайдуютсѧ, и уважати ихъ натуру, власности и скутки и тое собѣ нотовати и апплѣковати до своєи речи, которую повѣдати хочешъ* (Галят., Наука, 220).

Витоки традиції вводити в неоповідний текст оповідні частини сягають ще античних часів. У середні віки християнські письменники продовжили і розвинули цю традицію. Оповідні елементи в неоповідних творах позначали спеціальним терміном (exempla). В українських пам'ятках екземплі називалися лексемою питомого походження *приклад* [3, 43]. Приклади як зразки художніх творів, засвідчені в текстах українських проповідників, були об'єктом ґрунтовного вивчення літературознавця В.І.Крекотня [2; 3]. Дослідник вказав на причини, які спонукали проповідників під час виголошення проповіді вдаватися до переказування різних оповідань; визначив джерела запозичених сюжетів (значною мірою на матеріалі проповідей А.Радивиловського) та способи їх освоєння українськими письменниками, жанрову специфіку оповідних текстів, їх ідейно-тематичне спрямування. В.І.Крекотень відзначає, що смаки аудиторії вимагали збільшення світського, власне літературного елемента у проповіді. "Для того, щоб "повабити людей до слуханя", проповідникам доводилося насичувати свої казання несподіваними порівняннями, зіставленнями, паралелізмами, метафорами, алегоріями, антитезами, новими і незвичайними для аудиторії відомостями, цікавими і ефектними оповіданнями. В структурі всіх цих

© О. Зелінська

засобів з успіхом використовувався як релігійний, так і світський образно-сюжетний матеріал" [3, 30]. Оповідання посилювали впливовість, доказовість, переконливість проповіді, робили її цікавою. Підкреслюючи вагу оповідань у структурі проповідницького твору, В.І.Крекотень підкреслює, що вони таїли в собі силу, властиву мистецькому слову, художньому сюжету. Вони вливали цю силу в інший за своєю природою текст і забезпечували ефективність його дії. Крім того, релігійні проповідники переносили на Україну нові теми, сюжети і жанри [3, 44].

В.І.Крекотень виокремлені ним оповідання з проповідей А.Радивиловського видав окремою збіркою і визначив їх жанрову специфіку, серед яких легенди, анекдоти, фацеції, міфи, казки, байки, диспути, параболи.

Отже, ораторський твір – неепічний і несюжетний за формою викладу – містив у мовній тканині структурні частини, що становили автономний текст і презентували оповідний жанр. Барокові письменники вживали мовні засоби виокремлення оповідної частини в гомілійному творі.

Оповідному текстовому блокові передували попереджувальні формули. Ними проповідник підводив слухачів до сприйняття іншого, відмінного від власне проповіді матеріалу. Ці формули не мають ознак мовних штампів, і досліджувані твори демонструють широке розмаїття їх змістового, лексичного наповнення та граматичних засобів вираження.

Серед формул можемо виокремити ті, якими проповідник повідомляв слухачам, що для підтвердження своїх думок він буде *наводити приклад*, тобто розкаже якесь оповідання. Така формула виражалася односкладним, здебільшого безособовим, реченням, де функцію головного члена виконували дієслова із загальним значенням "підтверджувати" (*обявлятися, обяснятися, подтвержатися, доводити*); на позначення переказуваного тексту вживався також ряд іменників, найчастіше *приклад*, рідше – *подобенство* або *історія*, напр.: *Что там ѡбꙗснꙗю* ***прикладо(м)*** *... Єди(н) млоденец просилсѧ, абы его принѧто до Монастыра* (Рад., Огородок, ѯє); *Что тамъже такими ѡбꙗснꙗетъ* ***подобенствы*** (Рад., Огородок, ѯѕ); *Що такою потвержает* ***исторією*** (Рад., Опов., 278).

В одній із проповідей спостерігаємо випадок, коли підтверджувальна формула розгортається у своєрідний ліричний відступ, напр.: *Блукаючися памятію моєю по веселым полю историй свѣтовых, яко межи цвѣтами, межи отважными царей и гетманов справами, напалем на то, же кгды Темистоклес-атенчик, бѣглый в воєнных справах гетман, з власнои своєи ѡтчизны збѣгши в Персію, пришол до Ксерксеса ...* (Рад., Опов., 263).

Попереджувальні формули іншого типу подібні до синтаксичних конструкцій, за допомогою яких оформляли посилання на використані джерела. Вони виражалися реченнями різної синтаксичної будови:

а) *двоскладними*, де у функції присудка виступало дієслово зі значенням "писати", а в ролі підмета – іменник, що був власною назвою на позначення автора, в якого проповідник запозичив оповідання, напр.: *Пишет Іоанн Діакон, же єдин жыд ...* (Рад., Опов., 224); *Пишет святый Меѳодій-патріарха, же єдин християнин у жыда немалую суму грошей позычил ...* (Рад., Опов., 225). Іноді особа автора не називається, а позначається узагальнено, напр.: *Пишет єдин учитель церковный, же нѣкоторый побожный муж ...* (Рад., Опов., 235);

б) *односкладним безособовим*, де функцію головного члена виконують дієслова з афіксом **-ся** зі значенням "писати", напр.: *Пишется о царѣ кгреческом православном и побожном Иракліи ...* (Рад., Опов., 233); *Пишется в Зерцалѣ Прикладов, же братія єдного монастыра ...* (Рад., Опов., 253); або безособова форма на **-но**, напр.: *Єст в отечнику святых написано о діяволах, иж єдного часу залетѣлися ...* (Рад., Опов., 243).

Попереджувальна формула може бути виражена й односкладним означено-особовим реченням, де функцію головного члена виконує дієслово *читати*, вжите у формі 1-ї особи однини. Семантика лексеми, що виступає в ролі головного члена, позначає дію, виконувану проповідником, який повідомляє слухачам, де саме він прочитав оповідання, яке буде переказувати для підтвердження своїх думок, напр.: ***Читаю*** *в житіи святаго Ѳеодосія, же єдин болярин ...* (Рад., Опов., 229); ***Читаю*** *в житіях святих, же єдин святобливого живота старец видѣл чотыри чины в небѣ* (Рад., Опов., 236). Ототожнюючи себе зі слухачами, автор проповіді використовує іноді зі стилістичною метою форму 1-ї особи множини, напр.: *Читаєм о таковом єпископѣ ...* (Рад., Опов., 253).

Переповівши оповідання, проповідник часто ще раз акцентував на тій думці, підтвердженням якої воно мало слугувати, до якої він хотів спрямувати слухачів, формулював висновок, який вони повинні зробити з прослуханого оповідного тексту. Оповідні текстові блоки завершувалися постпозитивними формулами, до яких приєднувався власне висновок. Ці формули втілювалися в речення різної синтаксичної будови. Їх спільним компонентом є лексема на позначення прикладу (*приклад, фабула, повість*), хоча є випадки, коли вона не вживається або має смисловий відповідник, виражений прислівником *откуль, оттоль*: *Ово ж єсли откуль, яко з сего прикладу ясно ся показует, иж кто хочет с поздоровенєм и похвалными пѣснями приступити до Маріи, треба конечне абы наперед от грѣхов сповѣдю и покутою очистил очистил сердце своє* (Рад., Опов., 236); *Ово ж ся и оттоль показует, же, кгды з человѣка, єще в молодом вѣку зостаючого ...* (Рад., Опов., 323). Семантику підсумку з різними значеннєвими відтінками реалізовано рядом лексем:

– значення "підтвердження" реалізовано дієсловом *показувати(ся)*, вжитим у різних формах: *Оттож з того прикладу ясне* ***ся показует*** *тое, же єсли человѣк ...* (Рад., Опов., 247); *Ово ж з того прикладу ясно* ***ся показует****, же кто дает убогим, кто их кормит, поит и одѣваєт, ... тому завше вшеляких достатков прибывает* (Рад., Опов., 254);
– "знати" – *знати, учити, научитися*: *Ово ж з того прикладу дается* ***знати****, братіє, же кто дает убогим, завше єму достатков прибывает, а кто не дает, убывает оных* (Рад., Опов., 254); *Откуль того* ***научитися*** *можем, же приклад царей, гетманов и кождого стану старших барзо єст пожитечный меншим до выполненя цнот* (Рад., Опов., 288); *Оттож з того прикладу* ***научитися*** *можем, же на той час любим ближняго своєго яко самых себе* (Рад., Опов., 328); *Тая фабула* ***учить****, иж в обераню князя, в обераню старшого не так окраса тѣла, яко цнота, побожность и мудрость усмотрєвана быти повинна ...* (Рад., Опов., 361);
– "бачити" – *обачити, бачити*: *Ово ж тут* ***обачте****, братіє, кто нендзных и утрапленых людей пріодѣваєт, самаго Христа пріодѣваєт* (Рад., Опов., 252); *Слухачу православный, что он инок, в захвиценю будучи, видѣл, тоє мы тепер на явѣ* ***бачимо****, же рука божая не тылко стрѣл огнистых, але и мечов полна єст* (Рад., Опов., 260);
– "звернути увагу" – *уважити*: *Ово ж оттул* ***уважте****, яко ся застановляєт, яко ся убіет за нами пред сыном своим, абы нас не карал* (Рад., Опов., 261); *Тут же* ***уважмо****, где ся он тои научил науки, єсли не в бѣдѣ и утиску зостаючи. Бѣда и утиск єго привєли, же познал бога и обратися к нему ...* (Рад., Опов., 281).

У функції мовного сигналу початку висновкової частини могло бути й дієслово *стосувати*, вжите у формі 1-ої особи множини наказового способу. За його допомогою проповідник скеровував повчальний зміст переказаного сюжету до слухачів, включаючи й себе, що створювало ефект психологічного єднання з аудиторією: ***Стосуймо*** *ж тую повѣсть до самих нас* (Рад., Опов., 350); ***Стосуймо*** *ж тую фабулу до людей, у свѣта высоких и взгарженых* (Рад., Опов., 354); ***Стосуймо*** *ж тую фабулу до нашей рѣчи* (Рад., Опов., 360).

У висновковій частині, відмежованій від оповідного тексту звертанням, проповідник міг розкривати метафоричний, символічний, алегоричний зміст, втілений в образах оповідання, вживаючи дієслова *суть, єст*: *Братіє возлюбленный, двѣ невѣстѣ, сут то Справедливость и Милосердіє божеє* (Рад., Опов., 316); *Возлюбленныи братіє, два брата, сут то сын божій и человѣк ...* (Рад., Опов., 367); *Братія возлюбленная! Веспазіянус єст Христос, ... а Акгляєс, єст то пречистая дѣва Марія* (Рад., Опов., 369), або ж додатково сигналізувати про це словосполученням *уважмо духовне*: *Уважмо духовне тую притчу. Что єст тѣло наше? Єст то власне Смоквѣдка ...* (Рад., Опов., 351); *Уважмо ж духовне тую фабулу. Что єст тѣло наше? Єст то власне Фѣкгоидка ...* (Рад., Опов., 353).

Окремі висновкові структурні частини оформлені як антиципаційні питання – риторична фігура, що полягає у формулюванні запитання для того, щоб відразу дати відповідь на нього [4, 22]: *Братіє возлюбленная! Что бы ся розумѣло през того императора? Нѣчого иншого, тылко душа человѣческая ...* (Рад., Опов., 346); *Слухачу православный, чого ж бы нас тая учила фабула? Нѣчого иншого, тылко кгды кого люд посполитый избирает на якоє царство ...* (Рад., Опов., 361). За спостереженнями Г. Чуби, антиципаційні питання широко засвідчені в Учительних євангеліях, де вони створювали враження прямого контакту автора з його адресатом [10, 145].

Завершивши переказ оповідання, проповідник спонукає слухачів віднайти паралелі в сучасному житті. Лексичним виразником актуальності ідеї оповідання є прислівник *тепер* або ж словосполучення, що реалізують подібну семантику (*теперішній вік, теперішні часи*). У синтаксичному оформленні моралізаторських висновків спостерігаємо варіантність: вони можуть бути розповідними реченнями, що констатують і підтверджують висновок, або ж оформляються як риторичні питання: *Єст и* ***теперешнего вѣку*** *таких клериков много, что тых слов заживают ...* (Рад., Опов., 256); *Чи ж мало ж єст таких и* ***тепер*** *межи преложеными и судіями, которіи ...* (Рад., Опов., 312); *... дѣется тоє и* ***теперешних часов*** *межи людми, же добродѣєв своих запоминают* (Рад., Опов., 358); *Слухачу православный, чи мало ж и* ***тепер*** *єст Козлу подобных людей на сем свѣтѣ* (Рад., Опов., 362).

Автори проповідей використовують різні засоби активізації уваги слухачів у висновковій частині:

– вона може розпочинатися службовим словом, синонімічним до сучасної підсилювальної частки *отож*, яка вживається при підведенні підсумку до сказаного (СУМ, V, 806). У творах А.Радивиловського в цій функції зафіксовано слова *ово ж* та *оттож*: *Ово ж и мы, братіє, єсли не хочем быти сынами єго правдивыми, в той першой цнотѣ наслѣдуймо єго* (Рад., Опов., 228); *Оттож з того прикладу показується, же и слова разума, то єст ласк умѣтности, нѣкому так бог не удѣляет, яко человѣку покорному* (Рад., Опов., 244);
– у структурі формули вживають звертання, що містять номінацію слухачів: *Ово ж оттуль,* ***слухачу православный****, ясно показується, иж єсли хочем показатися Христу Спасителеви в пріймованю єго до сердца своєго вдячными, мысли наши ... о муках єго, мовлю, завше мыслмо* (Рад., Опов., 235); *Ово ж тут обачте,* ***братіє****, кто нендзных и утрапленых людей пріодѣваєт, самаго Христа пріодѣваєт ...* (Рад., Опов., 252); *Ово ж тут,* ***малжонкове****, маєте приклад в станѣ малженском взаємнои любви малженскои, же он за жену живот свой важил* (Рад., Опов., 283);
– вираження формули риторичним питанням: *Оттож кто з того прикладу не видит, же добра, несправедливе собраныи, не тылко ялмужну и офѣру чинят богу неприємную ...* (Рад., Опов., 249).

Отже, важливою структурною частиною барокового гомілійного твору був оповідний текст, що поряд з іншими слугував засобом доказу, аргументації думки, формування визначеної проповідником ідеї. Автори проповідей вдавалися до мовних засобів виокремлення оповідної частини у структурі тексту проповіді.

Оповідний текстовий блок мав виразні делімітаційні сигнали – сигнали початку і завершення. Початкові й постпозитивні структурні елементи утворюють смислову рамку для оповідної частини проповіді, перетворюючи її на органічну частину гомілійного твору.

Умовні скорочення

Галят, Наука – Галятовський І. Наука албо способ зложеня казаня // Галятовський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 211–238.

Рад., Огородок – Радивиловский А. Огородокъ Маріи Бцы. – К., 1676.

Рад., Опов. – Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 208–381.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. Т. 5. – К.: Наукова думка, 1974. – 840 с.

1. Добосевич У. Б. Мова і стиль рукописних учительних євангелій кінця XVI – початку XVII ст. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 18 с.
2. Крекотень В. І. Літературні ознаки оповідань Антонія Радивиловського // Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 56–206.
3. Крекотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення // Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 11–55.
4. Куньч З. Риторичний словник. – К.: Рідна мова, 1997. – 342 с.
5. Купчинський О. Мова "Казання" Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Записки НТШ. Т. CCXLVI. Праці філол. секції. – Львів, 2003. – С. 219–245.
6. Таран (Майданович) Т. Особливості емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді середини XVII століття // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть: Матеріали наукової конференції пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 232–235.
7. Таран (Майданович) Т. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 44–52.
8. Чепіга І. П. "Ключ розуміння" Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І.П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 5–51.
9. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–29.
10. Чуба Г. Структурно-стилістичні особливості Учительних Євангелій другої половини XVI – XVII ст. // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 10. – Житомир, 2003. – С. 141–149.

In the article the separate elements of structure of construction of Barokko sermon are considered is one of genres of the Ukrainian written language of the XVII item is Marked, that a narrative text, that next to other served as the mean of proof, argumentation of thought, forming of idea certain by a preacher, was important structural part in preaching work. The authors of sermons came running to different language means of selection of narrative part in the structure of text of sermon.

Key words: *Barokko sermon, narrative text, Ukrainian of the XVII item.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-71

Юлія Юсип-Якимович

ФОНОСТИЛЬОВІ ЗАСОБИ МУЗИЧНОСТІ В ЛІРИЦІ МИКОЛИ ФІЛЯНСЬКОГО

Стаття є продовженням досліджень автора фоностилістики періоду модернізму. Дослідниця піддає аналізу мовні фоностильові засоби символізму та імпресіонізму в ліриці Миколи Філянського.

***Ключові слова**: модернізм, символізм, імпресіонізм, фоностилістика, поетична мова, звуковий шар, слухові враження, мелодика, музичність, ритм, рими, звукопис, звуконаслідування, фоностилема, фонетична структура, алітерації, асонанси.*

Стаття є продовженням студій автора над мовними фоностильовими аспектами літературних напрямів українського модернізму, зокрема символізму та імпресіонізму на фоні слов'янських [див. № 12, 13, 14,15 у Літературі].

Одним із яскравих представників українського символізму є Микола Філянський. Сучасна дослідниця творчості М.Філянського І.Ф.Шапошникова, висвітлюючи стан наукового вивчення творчої спадщини поета, умовно розділяє її на три етапи.

Перший складають літературно-критичні розробки 10-30-х років XX ст. (О.Білецький, С.Єфремов, М.Зеров, В.Пачовський, О.Пчілка, Г.Хоткевич, Ф.Якубовський). Специфікою цих досліджень є те, що аналіз проблемних, тематичних аспектів, основних мотивів, жанрових і стильових особливостей, версифікації творчості М.Філянського здійснено на прикладі окремих поезій і збірок, але не подано системного уявлення про поетику письменника. Визначальну роль у подальшому сприйнятті творчості поета радянськими літературознавцями 70–80-х років XX ст. відіграла різко негативна рецензія М.Коцюбинського на першу збірку поета "Лірика".

Другий етап студій складають історико-літературні статті (еміграційні науковці 20–70-х років XX ст. М.Глобенко, О.Зілінський, В.Коряк, П.Маляр, Я.Славутич, Є.Федоренко), які, незважаючи на фрагментарність, відзначаються спробами системного аналізу формальних і змістових чинників поетики художника слова.

Третій етап досліджень – 70–90-ті роки XX ст. – початок XXI ст. – позначений активним зверненням літературознавців (В.Буряк, Л.Голомб, В.Граб, С.Денисюк, О.Камінчук, Я.Поліщук, В.Шевченко, Вал.Шевчук) до вивчення поезії митця. Історико-літературні розробки цього періоду характеризуються поглибленим аналізом системи поетикальних засобів творчості М.Філянського: визначено основні теми, образи, жанрову специфіку окремих поезій і збірок, стильову приналежність поезій. Л.Голомб вперше чітко окреслено і проаналізовано мотив кордоцентризму в ліриці письменника [10, 5].

За твердженням літературознавця Л.Г.Голомб, поступове визрівання філософії життя М.Філянського має неоромантичнтй характер і розбудовується в руслі поетики символізму [1, 215]. Поет "міцно вріс у культурний ґрунт української духовності, органічно ввійшов у світ раннього модернізму як істинно національний поет" [2, 218].

М.Філянський, Г.Чупринка разом з М.Вороним, О.Олесем, поетами "Молодої музи" в українській поезії доби модернізму творять "естетичну цілісність".

Д.І.Чижевський вважає, що "для поезії модернізму найхарактернішою ознакою є першочергова увага **до евфонічного аспекту** мови: алітерації й милозвучність, вишукана рима, мелодійність навіть у прозі – це і є засадничі риси новітньої, сказати б, "модерної", художньої мови" [8, 220].

Для представників символізму **евфонізація** або музичність є домінантою. "Генетично й типологічно пов'язаний з романтизмом, символізм успадкував його тяжіння до музики, що випливає з його відчуття та особливостей його поетики" [3, 30]. За допомогою ритму, рим, звуконаслідувань, звуковідтворень, звукопису, асонансів, алітерацій, їх поєднання, звукових анафор, парономазій та різноманітності фоностильових фігур ними була створена "лінгвістична музика" символізму.

Відомий англо-американський поет і мислитель Т.С.Еліот у статті "Музика поезії" відзначає: "Отже, музикою поезії має бути музика, яка є потенційно в розмовній стихії своєї епохи. Це означає, що вона має бути і в розмовній мові поетичного оточення. А поет, як скульптор, вірний своєму матеріалові, витворює з навколишніх звуків власну мелодію" [2, 100].

М.Філянський – романтик, лірика якого переростає в символізм, оскільки на нього впливали, з одного боку, мотиви й ритміка Я.Щоголева, а з другого – французькі поети: П.Беранже, Ф.Копе, А.Арно.

Поезія М.Філянського з точки зору аналізу мовних засобів музичності ще не була предметом дослідження. У звуковій організації поетичної мови М.Філянського, її музичності особливо велике стилістичне значення мають фонетичні засоби.

На музичності віршів поета по-особливому наголосила О.Пчілка ("Рідний край", 1906, № 43).

Г.Чупринка в рецензії на збірку "Calendarium" писав, що в поезії М.Філянського він знаходить щось від гри кобзаря. У цій грі "ви ловите щось невловиме... Музика плаче, музика лллється, пробираючись глибоко кудись у потайне місце душі..." [9, 345].

Предметом нашого розгляду стали фоностильові фігури, якими М.Філянський передає явища навколишнього світу, створюючи яскраві імпресіоністичні малюнки фонічними елементами мови, надаючи музичності своєму вислову.

Внутрішні рими:

"І *лет*ять, несу*ться* *ти*ні...
Льо*том* тих*им*, льо*том* бі*лим*" [6, 141].

"Назустріч нам лет*ить*, дзвен*ить*
Хвилину кожну, кожну мить
За *ладом лад*, за спів*ом* спів" [6, 209].

***Асонанс** із фоностилемою **у**, що передає враження від звучання зірваної струни:*

"Хто зірве з струн моїх одн*у*
Найтонш*у* срібн*ую* струн*у*" [6, 180].

***Асонанс** із фоностилемою **о**, що передає відгомін дзвону:*

© Ю. Юсип-Якимович

"Дзвони, дзвони / Передзвони / Голос ваш холоне" [6, 165].

У поета "славослів'я не богам, а небу, хвилі, росам, фарбам і сяйвом залитій землі, шумові гаю, голосу пісні – ось він, "рай уготований", земне буття, живий людський світ", – зазначав В.Шевчук.

Перед нами поет, який тонко відчував навколишній світ і відтворював його за допомогою:

***Алітерацій** із фоностилемами **м-н**, що передають сум мелодії:*

"Одна струна дзвенить, рокоче
"*Ми*нають дні, *ми*нають *н*очі " [6, 104].

***Алітерацій** з фоностилемою **с**, що передає шум сосни:*

"І скель понурая стіна
І серце, хоч не хоче, слуха
Як плаче стогне десь сосна" [6, 149].

***Алітерацій** із фоностилемою **р**, якою передається тріпотіння крила пугача:*

"І тільки промінь десь проб'ється
І пряне досвіт на зело –…
Крилом кривавим стрепенеться
І знов ховається в дупло" [6, 147].

***Алітерацій** з фоностилемою **ч**, що передає зорову імпресію – колір ночі.*

"Я взяв би з радістю взамін
Ночей зелених чорний чад…
Той повний чар, таємний час" [6, 208] .

***Алітерацій** із фоностилемами **з-р**, що теж передає зорову імпресію – відблиск зір:*

"*Зорить зір* невтомна зграя –
Фея ночі налітає " [6, 131].

Джерелом музичності поезій М.Філянського була, окрім народної пісні, музика Паганіні, якого він називає генієм звуків, та музика А.Страдиварі.

І.Я.Франко писав: "Властивою доменою музики є глибокі та неясні зворушення, доменою поезії є більш активний стан душі, воля, афекти, – звісно, не виключаючи й моментальних настроїв. Деякі слухові явища з натури своєї недоступні для музикального представлення, напр., враження тиші; музика може користуватися ним тільки в дуже обмеженій мірі в формі пауз, тобто моментальних контрастів; поезія має змогу репродукувати в нашій душі і се враження в довільній довготі і силі" [7, 86].

Тишу відтворює М.Філянський ***асонансом** із фоностилемою **і**, що передає враження вечорової тиші:*

"Вечірня тінь, вечірня тінь
О скільки змін віків, колін
Вона за труд землі взамін"[6, 160].

***Алітерацією** із фоностилемою **с**, якою передає тишу сну:*

"Про неї згадка спить
І сон стоїть над храмом тим,
І сон, і сум, і тиш" "[6, 160] .

***Алітерацією** із фоностилемами **п-р-м-н**, що відтворює відгомін вечорової тиші:*

"І в нічку ясну, ніч безмовну,
Яка услада для душі
*Пур*нути в *прір*ву, *пер*лів повну,
Що гомонять в *німій* тиші" [6, 161].

"Схильність поета описувати вечори йде не від песимістичного світогляду, – вважає В.Шевчук, – а від тієї ж таки імпресіоністичної манери (згадаємо висловлену попереду думку про здатність поета естетизувати живі явища): саме ввечері найліпше відчувається розмитість барви і тепла гра кольорів; саме вечір дає відчуття теплого мінору, який так зворушує серце, і це в свій спосіб наближає поета до його божества – землі-матінки" [11, 28].

Фоносемантеми є складовою звукопису, якими послуговується поет, передаючи найрізноманітніші світовідчування. Зокрема, це ***звукопис шелесту верб і очерету** (використовуються шиплячі і свистячі):*

"По сей бік верби *ж*уряться,
По той бік – очерет.
І *ж*уряться, і, мліючи,
Тихенько *ш*епотять:
"*Зас*ни, *з*амовкни – впівночі
Все вернеться назад…" [6, 207].

Звукопис бурі та повені (переважають фоностилеми **р-л**):

"*Р*озлились, / *Р*озбушувалось, / *Р*оздалось, /
*Р*озколихалось…
Бу*р*я *р*ве надземні *р*изи,…
Котить, *к*рутить, кида, пута,…
Грім небесний мертвих буде
З хмари клекіт зграй орлиних" (переважають фоностилеми **р-л**) [6, 197].

Звукопис шуму водоспаду на р:

"*Гр*имить між *гір* могутній спад,
І в прірву *р*азом з ним летять
і ночі, й дні, й безодні літ" [6, 173].

Звукопис ніжного гомону (переважають фоностилеми **м-н-ж**):

"Хай гомонять з-над вій моїх
Про інше подорі*жж*я,
Хай лине ніжний гомін їх
З таємного безмі*жж*я" [6, 157]

М.Філянський справді, як зазначає Л.Г.Голомб, "співець невичерпних щедрот землі, котрий гостро відчував плинність життя і неповторність кожної миті" [1, 228].

Поет – чудовий знавець фольклору. "М.Філянський недаремно був романтиком, його, як і всіх, хто сповідував романтизм, тягло до *народної пісні*, її він не наслідував, але з немалою віртуозністю стилізував, даючи їй артистичну вишуканість", – зазначав В.Шевчук [11, 25].

М.Філянський одушевляє природу, звуки птахів відтворює, наприклад, використовуючи ***народні ономатопеї***.

Ономатопостичні утворення народної мови, художню цінність яких високо підносив І.Франко [7, 88], є могутнім джерелом для художньої передачі звукових вражень шелестів, криків, гуків, дзвонів, ударів, капання, плескоту, дзенькоту, свисту, щебету, тупоту, тріску і т. д. – цілої "скарбівні людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття" [7, 85].

"Злотокудрую синичку –
Березіль до нас приніс:
"*Покинь – сани – візьми – віз*" (на цій ***ономатопеї*** побудована ціла поезія "Синичка") [6, 146].

На ***народній ономатопеї та звукописі*** побудована й поезія "Одуд":

Чіткий ***звукопис** за допомогою х – с – ж -г:*

"Чую – знов той самий *г*уд:
"*Ху-до-тут*".
*Х*то там? *Х*то себе сховав?
Казку *х*то мою зірвав? …
Бли*ж*че й ду*ж*че, там і тут
Невеселий, тя*ж*кий *г*уд:
"*Ху-до-тут, ху-до-тут, ху-до-тут*" [6, 148].

"Музичність, інтерес до звукопису, прагнення вплинути на читача – як основні чинники поетичного стилю художника слова – виявилися у використанні жанрів пісні, романсу, елегії", – відзначає сучасна дослідниця І.Ф.Шапошникова [10, 14].

Джерело музичності вислову М.Філянського – слухові імпресії. Вони виникають через *звукові асоціації*, які в свою чергу є основою для звукових музичних образів, мелодійності вислову. "Образ звука безпосередньо пов'язаний із образом предмета у формі слухових асоціацій", – писав О.О.Потебня" [4, 111].

Звукові враження породжуються слуховим сприйняттям.

"Роль слуху в нашім психічнім житті, – вказував І.Франко, – велика. Світ тонів, гуків, шелестів, тиші – безмежний; він дає звірам і людям першу можність порозуміватися... У людей на його основі виробилася мова, перша, і дуже багата... Змисл слуху дає нам пізнати цілі ряди явищ моментальних, невловимих, летючих, цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу..." [7, 85].

Лірика М.Філянського надзвичайно багата на ***слухові імпресії***:

"І *рокіт хвиль*, і *гомін ночі*" [6, 36].
"І віють вітри від півночі,
І *рвуть*, і б'ються, і *рокочуть*" [6, 36].
"У прірві сонячних небес,
Таємний *оклик журавлиний*.
Несеться з гаю *глас жовни*,
Дзвенить соромливо *синиця*,
Луна в ліщині *тріль щевриці*,
Воркують тихо *верхуни*" [6, 209].
"*Лунає ляск весла* й несеться берегами,
І зорять яснії тихесенько над нами"... [6, 37].
"І *рокіт* сонних *віт*, де ждала, ждала я,
І тихий *ляск води* між темною лозою –
Не сон, не сон..." [6, 62].
"Дві *чайки* з поля прилетіли…
І знову, *скиглячи*, знялись" [6, 64].
"І буйний *рокіт хвиль*, і бурі руйнування
І світ холодних зорь – все винесуть вони " [6, 78].
"Як ласково *вітрець шептався з осокою*" [6, 62].
"Все ждала, слухала...
І тихий *ляск весла*
Луна вечірняя з-за гаю донесла..." [6, 62].
"…ще день не зможе ночі,
То *листям затріпоче*,
То *затремтить*, то *залоскоче*" [6, 180].
"І *гам*, і *дзеньк*, і *спів*, і *гук*" [6, 179].
"І *шум, і гам, і свист, і тріль*,
І спів, і ляск, і щебетання" [6, 181].

Окремі ***слухові образи коси, горлиць, струн, вітру, бджіл*** і т.ін.

"*Коси* подався *дзвін*" [6, 160], "*Горлиць глас*" [6, 160], "Там десь *кигіт плаче*" [6, 120], "*Дзвенить срібло кадил*" [6, 108], "*Дзвін* весільних *струн*" [6, 102], "*Вітер завиває*" [6, 103], " *Гудуть* десь *бджоли* у дуплі" [6, 105],
"Десь раптом *брязнуло цебро* " [6, 191] та інші.

"На лірику поета значною мірою впливало й те, що він був художником, майстром пензля. Чи не цим зумовлюється й імпресіонізм його письма.

Утвердженню цього методу могло сприяти й перебування поета у Франції, безпосереднє знайомство з імпресіоністами-малярами і з французькою поезією.

М.Філянський – майстер творити тонкі, живі малюнки, творить м'яку притишену настроєву гаму", – зазначає В.Шевчук [11, 28].

Поет вдало поєднує **слухові імпресії із зоровими**, що є основою імпресіоністської синестезії:

"Збіжать, злетяться при мені
І *звуки*, й *фарби* і вогні" [6, 158].
"Під *фейверк тисячі вогнів*,
І лютні *дзвін, і гук, і спів*" [6, 167].

І.Я.Франко, окресливши роль зору, слуху, смаку, дотику, запаху у пізнавальному процесі людиною навколишнього світу, так формулює розуміння природи і чуттєвого змісту мови, якою користуються письменники: "Відповідно до сього і наша мова – найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки багата на **означення вражень слуху...** Ся мова дає нам тисячі способів на означення далечини, світла в його нюансах, цілої скалі кольорів, цілої скалі тонів, шумів, шелестів, цілої безлічі тіл..." [7, 78].

"Ономатопея, звукова символіка, фоноестетичні ефекти та інші подібні явища становлять собою складову частину самої поетичної тканини", – пише С.Ульман [5, 230]. Саме такими фонетичними засобами стилістики суттєво формується краса художнього тексту М.Філянського. Фоносемантеми, створюючи мелодійність лірики митця, активно функціонують у складі численних асонансів, алітерацій, звукописі, звуковідтворенні, ономатопеях, що передають в елегійній ліриці М.Філянського слухові образи відлуння дзвонів, завивання вітру, дзвін струн, гудіння бджіл, гуркіт водоспаду, шум повені, гуркіт грому, шелестіння верб, трепет осики, гойдання билинки, шепіт очерету, осоки, стогін сосон, скигління чайок, спів ластівок, клекіт орлів, журавлиний крик, дзвін синиці, трель щевриці, воркування горлиць, плач кигіта, пугукання сови, звуки одуда, іржання, тупіт коней, ґелґотання гусей, передзвін коси, миготіння вогню, шуму вечорової тиші, заколисування, голос пісні, плюскання хвилі, ляск весла, шум та плин води і т.д.

1. Голомб Л.Г. Світоглядні засади лірики Миколи Філянського. // Із спостережень над українською поезією XIX–XX століть. – Ужгород: Гражда, 2005. – С. 215–229.
2. Еліот Т.С. Музика поезії. // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Львів: Літопис, 2002. – С. 95–109.
3. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 346 с.
4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
5. Ульман С. Стилистика и семантика. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. IX. Лингвистика. – М.: Прогресс, 1980. – С. 227–231.
6. Філянський Микола. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1988. – 238 с.
7. Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів у 50-и томах.– К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–120.
8. Чижевський Д.І. Порівняльна історія слов'янських літератур. – К.: Академія, 2005. – 274 с.
9. Чупринка Грицько. Твори: Перше посмертне видання з матеріалами до історії тексту, за редакцією П.Богацького та вступною статтею Вол.Дорошенка: Український громадський видавничий фонд: Коштом фундації ім. Гр.Чупринки. – Прага, 1926.
10. Шапошникова І.Ф. Поезія М.Філянського: особливості поетики. АКД – Дніпропетровськ, 2006. – 19 с.
11. Шевчук В. Син землі // Філянський Микола. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1988 – С. 5–33.
12. Юсип-Якимович Ю.В Структуральний аналіз поетичного тексту та фоностилістика // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Вип. 11. – Ужгород, 2005. – С. 150–156.

13 Юсип-Якимович Ю.В. Фоностильові особливості поезій Г.Чупринки з погляду структуралізму // Матеріали Міжнародної наукової конференції 10–12 жовтня 2005 року "Українська література в загальноєвропейському контексті" // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. –Ужгород, 2005. – Вип. 9. – С. 375–381.

14. Юсип-Якимович Ю. Філософські засади фоностилістики (феноменологія Романа Інгардена, герменевтика Ганса-Георга Гадамера) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія.– Ужгород, 2006. – Вип. 13. – С. 56–62.

15. Юсип-Якимович Ю.В. Зіставна фоностилістика: слов'янські фоностильові паралелі в поезії періоду модернізму // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Вип. 18. – Ужгород, 2008. – С. 101–107.

The article is the continuation of author's research of phonostylistics of the period of modernism. The researcher analyses phonostylistical means of symbolism and impressionism in lyrics of M. Filyansky.

***Key words**: modernism, symbolism, impressionism, phonostylistics, sound level, phonetic structure, melody, rhytm, rhyme.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-5

Валентина Грещук

ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В МОВІ ТВОРІВ Ю. ФЕДЬКОВИЧА

У статті розглянуто гуцульську діалектну лексику, використану в художніх творах Ю. Федьковича. Виявлено найбільш репрезентативні групи гуцульських діалектних слів, засвідчених у художній мові письменника, визначено їх семантику та задокументовано вживання, звернено увагу на особливості використання гуцульського говору в діалекті Ю. Федьковича.

***Ключові слова:** художня мова, гуцульський говір, Ю. Федькович, діалектна лексика, репрезентативні групи, ідіолект.*

Гуцульщина – унікальний край з мальовничою природою, з неповторним побутом, звичаями, повір'ями, легендами й переказами, з колоритним говором, у якому збереглося чимало архаїчних мовних рис, – здавна привертав увагу письменників. Прагнення майстрів слова до реалістичного відображення дійсності, відтворення місцевого колориту, до правдивої характеристики персонажів, їх соціальної і регіональної ідентифікації спонукає їх до використання у художньому творі гуцульського говору. Використання гуцульських діалектних рис у мові нової української художньої літератури має свою історію.

"Гуцульському діалектові перший здобув славу в нашім письменстві Федькович, – писав І. Франко. Правда, він не писав чистим гуцульським діалектом, але з погляду язика його діяльність визначає змагання – з діалектового грунту дійти до загальнолітературного язика" [6, 210]. Запровадження Ю. Федьковичем гуцульського говору до художньої мови пов'язане з його загальною засадничою настановою, сформованою під впливом тогочасних прогресивних буковинських культурних діячів А. Кобилянського, К. Горбаля, Лукашевича, Д. Танячкевича – писати свої твори народною мовою, якою для письменника була мова народної пісні, передовсім народних пісень його зведеної сестри Марії та мова, якою говорить народ. "Моя старша сестра знала незраховані казки і пісні руськонародні, – писав Ю. Федькович, – (у нас дома натурально, лиш по-руськи бесідовано), а же ми ся обоє так дуже любили, то я, хлопчиком бувши, раз у раз при ній ся забавляв і всі такі співанки і казки переймав" [4, 114]. Незабутнє враження на формування мовної особистості письменника справила й мова українських письменників з Наддніпрянської України. Все це утвердило Ю. Федьковича в думці про те, що писати свої твори він буде народнорозмовною мовою, в якій, зрозуміло, поважне місце посідала місцева гуцульська говірка. І. Франко зазначив: "І хоча не можна сказати, щоб Федькович писав діалектом, хоча його мова являється українською літературною мовою, тою самою, якою писали Квітка, Шевченко і пізніші кращі наші письменники, то все-таки те загальноукраїнське язикове тло у Федьковича підмальоване в досить значній групі прикметами галицького, спеціально гуцульського діалекту" [8, 386], "якого скарбівню він, можна сказати, вичерпав до дна" [7, 393]. Отже, з огляду на необхідність писати для свого народу твори зрозумілою йому мовою та прагнучи до достовірної маніфестації мови своїх персонажів, Ю.Федькович багато черпав з гуцульського говору. Гуцульська говірка була для нього рідною, нею він повсякденно спілкувався, не цурався її і в листуванні, тому вона така природна в його художній мові. З іншого боку, письменник, будучи добре обізнаний із літературою Наддніпрянської України, усвідомлював, що літературна мова не може залишатися в рамках якогось діалекту, тому прагнув послуговуватися загальнонаціональною мовою, "однак об'єктивні причини заважали Ю. Федьковичеві звільнитися від впливу діалектної стихії, тому мова його творів характеризується неодностайністю, довільним поєднанням діалектизмів і літературних форм" [2, 63].

М. Станівський, детально проаналізувавши мову художніх творів Ю. Федьковича [там само], охарактеризував діалектні фонетичні й морфологічні риси у ній. Ми ж зупинимося у цій статті на гуцульській діалектній лексиці, використаній у художній мові Ю. Федьковича.

У творах Юрія Федьковича широко заманіфестована гуцульська діалектна лексика. Її склад, лексико-семантичні групи зумовлені передовсім тематикою творів. Закономірним є використання побутової лексики. Назви одягу та їх елементів репрезентовані такими гуцульськими діалектними номінаціями, як *лудина* "одяг, вбрання"[1], *кресаня, кресак* "чоловічий повстяний капелюх з прикрасами", *киптар* "хутряна безрукавка", *гачі* "штани", *ногавиці* "штани", *сардак* "верхній короткий рукавний одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками", *черес* "широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжками, переважно оздоблений", *горботка* "вид жіночого одягу типу плахти, витканої з вовняної пряжі", *рантух* "біле тонкоткане полотно", *опинка* "вид поясного жіночого одягу з одного незшитого полотнища", *катанка* "жакет", *манта* "шинель", *ширинка* "хустина", *уставки* "вишита смуга, вставлена на плечах або рукавах жіночої

[1] Тут і далі при визначенні семантики гуцульських діалектних слів взято до уваги не тільки контекст, а й дані словників [1], [9].

© В. Грещук

сорочки", *цирка* "мереживо", *політика* "стрічка" та ін.: Одна нога в чоботі, друга – в личанім ходаку; одна *гача* дублена, а друга – сива; на *лудині* латка на латці... (Я. к. р., с. 440)[1]; У нас, знаєте, носять на *кресанях* дорогі угорські когути... (Л.-з., с. 261); Стара, бувало, дує на неї, як на дорогий камінь; де коралі красні, де *уставки* мудрі, де *киптар* уписаний, де пояс славний – Олена все дістала (С. н. н., с. 269); *Ногавиці* на ньому черчикові, як той жар, *сардак* чорний, бланений, сорочка рантухова, *черес* у п'ять пряжок, *кресак* у золоті та в павах, а келеф хороцівський такий уже, що такий! (Т. р. б., с. 317); А я твоїм вже боярам й дари приладила: Кождіському по *рантусі*, Ще й по рушникові! (Кер., с. 221); Одокія прибігла домів без *опинки*, плаче, голосить, каже, що піде топитися, а Іван сміється (С. н. н., с. 268); А в Киртчалім не іначій, але кров окропом грає, Та й вхопився під *катанку*, там острений ніж тримає (К., с. 84); Ой сиджу я, сиджу, на палаш приперся, *Манта* ми широка – полами утерся (О. н. т., с. 56).

З гуцульської діалектної побутової лексики засвідчені деякі назви їжі та напоїв, зокрема *чир* "рідка страва з кукурудзяної, вівсяної або іншої муки", *натинка* "страва з лободи", *набіл* "молочні продукти", *звар* "напій із приворотного зілля", *лакітки* "ласощі" та ін.: Хіба мама не знає, що і моя Катрусечка палкої крові та що нам не можна їсти ні м'яса, ні з *набілу*, ні з хліба нічо, хіба лиш одну *натинку* та *чирок* – а то такийріденький, аби від одної порошиночки муки до другої була миля? (Я. к. р., с. 443); А як тобі для твоєго стрільця *Зварочку* треба буде... (Дов., с. 363).

Використані письменником гуцульські діалектні найменування посуду, такі, як *пугар* "склянка", *склівка* "посуд, з якого зазвичай п'ють молоко або воду", *шип* "пляшка", *путо* "дерев'яна діжка", *бербениці* "дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів", *кінва* "коновка", *діletка* "діжка" та ін.: Щоднини, щоднини платить мені, бувало, й снідання, й вечерю, а часом і *пугар* вина заплатить... (Ш. С., с. 285); – Ви оце пусте завели, – каже Бая. – Ануте-ко мені лиш чарки! – а сам виймає з тобівки *шип* з вишником такий, що в дві оці! (Т. р. б., с. 317); <...> а жид, що стоїть з двома непочатими барилками при братові, то лиш усміхається, клятий, бо знає, що так і з порожніми *бербеницями* верне домів! (Л.-з., с. 243); Був се старший парубок довгопільський, син старої Хороцованихи, що за єї казали, що вона свої сороківці *діletкою* міряє (Л.-з., с. 246).

Ще одну групу використаної гуцульської діалектної побутової лексики становлять назви речей господарського призначення і знарядь праці, зокрема *бесаги* "дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече", *дзьобня* "невелика торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носили через плече", *терх* "вантаж, який кладуть на коня", *тобівка* "оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече", *тертіла* "речі, спорядження, приготовлені для людини, що надовго йде з дому (в полонину, на лісорозробки тощо)", *джерга* "грубе домоткане рядно", *коверець* "невеликий килим, витканий із різнокольорових вовняних ниток", *барда, бардичка* "широка теслярська сокира", *клевець* "молоток", *топірець* "сокирка на довгому держаку, зазвичай прикрашена інкрустацією, різьбленням", *келеф* "різновид топірця із закрученою мідною ручкою" та ін.: Парубки вже знають свою службу: ще до опівночі повстають, повибричуються, поприбираються, як лицарі, плоски в *дзьобні*, колачі в *бесаги*, посідають собі на гарні сідлані коники та гайда зустрічати сторонське парубоцтво <...> (Л.-з., с. 243); – Ануте-ко мені лиш чарки! – а сам виймає з *тобівки* шип з вишником такий, що в дві оці! (Т. р. б., с. 317); Ох мала то, невелика Вдовина *тертіла*... (Нов., с. 107); Стіни оббиті *коверцями*, світло горить... (Л.-з., с. 250); Що зарубав яснов *бардов* – як в серденько втяв! (Дез., с. 205); Гуцул вхопив полонину, Мужик хапнув поле, Циган – *клевець* та ковало, Дяк сів серед школи (Сп., с. 136); А *топірці* не літають, ні! – аж за очі ловлять, так блищаться в сонці... (Л.-з., с. 246).

Використав Юрій Федькович і деякі гуцульські діалектні назви будівель, споруд господарського призначення. Це *колешня* "стайня, сарай, хлів", *кліть* "комора", *халаш* "хата": Хутір гарний, двори великі; комори, стайні, *колешні* – усе під побоями, усе нові (Оп., с. 322); Одокія (старша) узяла сестру попідсилу та веде в *кліть*, а я кинувся вперед, аби боржій *кліть* відомкнути та постелити (Л.-з., с. 250).

Помітну кількість гуцульських діалектних слів, ужитих письменником у художній мові, становить військова, рекрутська лексика. З лексико-семантичної групи назв військових одиниць використано лексеми *гліт* "ряд, шеренга", *цуг* "взвод", *компанія* "військовий загін, рота", *регемент* "військова частина" та ін.: Сердешнії діти! А хто отам межи ними Аж у третім *гліті* (Дез., с. 178); А тогді були пан капрал українець на варті, таки з нашого *цугу* (Ш. С., с. 295); – Ба, це таки я сам. Наш *регемент* стоїть тепер у Черновцях (Т. р. б., с. 317). Назви військового одягу й головних уборів засвідчені діалектними номінаціями *кабат, кабатина* "верхній одяг жовнірів, куртка", *чака* "каска, шолом": Подиви ж ти си, мати, Та на наші *кабати*: Вся *кабатина* – то кров, то калина,— Ци-с мня година пізнати? (П. М., с. 36). Із гуцульських діалектних найменувань зброї поширені *канон* "гармата", *гвер* "гвинтівка", *кріс* "рушниця": Поклонився головою на гарячий камінь, А *канони* загукали по Мадженті: амінь! (Тов., с. 60); Утер собі і личенько, Утер си і *гвер*... Кров точиться по мармурі, А жовняр умер (Р., с. 53). Лексико-семантичну групу назв дій, пов'язаних із військовою службою, репрезентують такі гуцульські діалектні слова, як *стойка, шельвах* "вартування, перебування десь протягом певного часу для охорони кого-, чого-небудь", *бефел* "військове навчання, муштра", *обрихтунок* "початкова військова підготовка перед службою в армії і в перші дні служби" та ін.: Тільки того й розжитку, коли стану, бувало, на *стойці* та собі тихесенько поплачу або богу помолюся (Т. р. б., с. 304); – Тобі, – кажуть, – не при вербецирці маятись; скоро по *обрихтунку* підеш до полку (С. З., с. 297). Ряд гуцульських діалектних слів, семантика яких включає сему "військовий", – це назви осіб за родом діяльності, за посадою, зокрема *стойкар* "вартовий", *канонір* "артилерист", *гранатир* "гренадер", *гемайний* "рядовий", *шаржа* "офіцери", *фрайтер* "єфрейтор", *профатин* "денщик", *лекман* "лейтенант", *фір* "десятник", *єднорал* "генерал", *вербецирник* "той, хто служить на вербецирці", *жовнір* "військовик, солдат", *урльопник* "солдат у відпустці" та ін.: Не знали би люди, як темної ночі Кривавов китайков втираються очі, Як з тихов зорею говорить

[1] Тут і далі за браком місця ілюстративний матеріал подано не до кожної лексеми.

стойкар(Д. м., с. 143): Мене дано до *гранатирів* до першої компанії... (С. З., с. 297); Сивий майор напереді, За столом авдитор, Штири *шаржі*, два *гемайні* – всі будуть судити Арештанта молодого (Дез., с. 192); – Таже я нічо не кажу, пане *фрайтер*, прошу послушно (Ш. С., с. 286); – Здорові були, пан *лекман*! (К. і ж., с. 318); – А я сам розпечатаю! – каже *фір* Хрестик (К. і ж., с. 319); Вийшли муштруватись Перед паном *єдноралом*... (Дез., с. 178); Та же ти *жовнір*, що може з твого вірного кохання бути (Ш. С., с. 289). Гуцульську діалектну військову лексику репрезентують також лексеми *вербецирка* "військовий прийомний пункт", *вахцимбра* "караульне приміщення", *фана* "прапор", *тамбор* "барабан" та ін.: <...> а я ще служив більше як півроку при *вербецирці*, доки і мене туда займили (Ш. С., с. 283); Цісарська *фана* – дружина кохана, Чого ж більше ти хочеш? (В. п., с. 34).

Гуцульськими діалектними номенами *ізвір* "міжгір'я, ущелина, вузька долина між горами", *кичера* "гора", *царина* "сіножать; пасовище", *стромовина, стромина* "урвище, стрімкий берег", *облаз* "дорога, стежка, що йде по самому краю прірви, попід стрімку скелю", *сутки* "вузькі невеличкі вулички", *гостинець* "битий шлях, дорога" та ін. добре представлений гірський ландшафт: Зелена моя Буковино, сині мої гори, холодні мої *ізвори*! (Л.-з., с. 260); Поможіть ми, браття, Занести жертву сю у мій халаш, Відтак – на чорногірській *кичері* Му викопати гріб!.. (Дов., с. 420); Направо – *стромина* з замком воєводи (Дов., с. 421).

Гуцульські назви рослин відбиті в номінаціях *матридуна* "беладона", *чічка, ружа* "квітка", *бриндуша* "шафран", *трепета* "осика", *швар* "осока" та ін.: А у лісі в *матридуні* Сидить собі пишно-думно Циганочка молодая – *Матридуну* обриває (Ц., с. 154); Ой на снігу, на морозі *бриндушечка* сина, – Отак і я, люде добрі, собі сиротина (Гуц., с. 96); І знов, як *чічка*, йому до серденька (Ш. С., с. 291); Постелися дорогов ти, стокротна *руже*, Аби му на терновий світ любо ступити (Н. д., с. 52); Лиш я оден не однакий, Чахну та марнію!.. Літа свої в Італії На *швару* посіяв.. (Д. Д. М., с. 122). Гуцульські діалектні назви тварин, птахів – це *когут* "півень", *гадярка* "змія", *кавка* "галка": Ходи, аж не здохнеш в нечистім десь краю, Де дзвони не дзвоня, не піє *когут* (Нов., с. 107); А стерво се запорпайте де в лісі, Аби невинні круки та *кавки* Не потруїлись ще! (Дов., с. 412).

Лексеми *твар* "обличчя", *потрюх* "нутрощі", *тирба* "кров" засвідчують використання письменником гуцульських діалектних назв частин тіла, *грейцар* "гріш, копійка", *сороківець* "дрібна розмінна монета вартістю сорок крейцарів" – назв грошей, а *око* "міра рідини, один літр", *флоєра* "довга сопілка без денця", *трембіта* "духовий музичний інструмент – дерев'яна труба (до трьох метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою" – назв мір та музичних інструментів: Так розповідав не раз старий гайдук, а сльози, як горох, котяться по снідій того *тварі* (Х. в., с. 279); <...> ледве-не-ледве ми парубка уборонили, а з його так *тирба* і точиться! (Ш. С., с. 287); Брат посяг у ремінь та й виймив мені *сороківця*. – На, – каже, – та возьмеш по дорозі *око* горілки... (Л-з., с. 254); <...> Як там *флояра* грає, як *трембіта* тужить (Д. р. б., с. 39).

Привертає увагу значна кількість гуцульських діалектних назв осіб різних лексико-семантичних груп, ужитих Юрієм Федьковичем у мові художніх творів. Крім назв осіб – військовиків, про які йшлося вище, використано гуцульські діалектні найменування осіб інших груп. Лексико-семантичну групу назв осіб за спорідненістю і своєтвом репрезентують лексеми *стариня* "батько з матір'ю", *дєдьо* "батько", *бадіка* 1) "старший брат", 2) "форма звертання до старшого чоловіка": *вуйко* "брат матері, дядько", *вуйна* "дружина брата матері", *тета* "тітка, материна або батькова сестра", *нанашка* "хресна мама" та ін.: От тому ж тото сидять собі наші легіні та дівки на зимні Николи красненько дома та дозирають хати, а *стариня* сама собі здоровенька храмує (Л.-з., с. 242); Іван каже до тата: – *Дєдю*, дайте мені одну корову (С. н. н., с. 267); Аж тут Марія (Якова молода) без духу в хату. – *Бадічку*, – каже, – за вами якийсь вояк питає (Т. р. б., с. 317); А хто винен? – *Вуйна* винна, Бо моргати не повинна (А х. в., с. 119); В одно мені, любко-голубко, *нанашко*, В одно мені братик ся снить (На мог., с. 147).

Гуцульські діалектні назви осіб за родом їх діяльності засвідчені лексемами *дохтор* "лікар", *ватрак* "помічник ватага", *фірман* "візник", *льокай* "слуга, лакей", *черці* "монахи", *скрипник, скрипічник* "скрипаль": Може, дуже нездужаєш? Я йду, замельдую, Аби пішли за *дохтором* (Дез., с. 180); *Ватрак* находиться в однім закамарку, – але так, що лиш блиск огню відбиваєсь і цілу подрю освічає (Дов., с. 358); Аж тут і приїжджають дві брички: у одній сидить генерал з молодим офіцером, Тоній з *фірманом* на козлі, а у другій – якийсь огрядний зарослий комісар з двома жандармами (Жов., с. 337); *Черці*, черниці моля ся з псалтирі (П. у Т., с. 87); Молодого посадили з братом та боярами коло неї; музики грають – було щось аж шість *скрипників* а два цимбалісти, усе вижницькі (Л.-з., с. 262).

Ще одну групу гуцульських діалектних назв осіб, засвідчених у Федьковичевій художній мові, становлять лексичні одиниці з оцінною семантикою негативного заряду, такі, як *чупрундир, штурмак, ханбелей, драб, збуй, драптогуз, лихолатник, дідовід* та ін.: Та волів би мені бог смерть дати, ніж би я мала іти за такого *чупрундиря*! (Я. к. р., с. 437); Або тобі, може, легше буде, як зроблять якого *штурмака* капралом, а ти йому будеш мусив честь вести? (Ш. С., с. 286); О горе, чорний *збую*, піб'є тя наша кров.. (Я. т. сп., с. 70); А ви *драптогузи*! Ви *лихолатники*! Ви *дідоводи*! Ви – песього батька сини!.. *Гападрали* ви! Я вас учитиму!.. (Я. к. р., с. 443). Менше засвідчено гуцульських діалектних назв осіб із позитивною конотацією, зокрема *бідниця, єдинчик, хлопак, красавиця, тулач* та ін.: Вона все була "*бідниця*": у неї бджоли не роїли, ні корівки скороми не давали, ні з овечок вовниці не встригла,— вона зовсім "безталанна" була (Б. з., с. 327); Ой синку мій, *єдинчику* мій, соколе <...> (З. л., с. 94); Ти в мене дуже розумний *хлопак*, але часом як щось скажеш, то, бігме, аж гидко слухати (Ш. С., с. 285); Вшак знаєш, *красавице*, що люба – не воля (Д. н., с. 51); І ци можна дивувати тому *тулачеві* <...> (Думи, с. 38).

Окремими лексемами засвідчені гуцульські діалектні назви осіб за віковими особливостями (*легінь* "парубок, дорослий хлопець", *флекев* "парубок"); за міжособистісними стосунками (*камрат* "товариш по військовій службі"); назви міфічних істот (*бісиця* "чортиця", *щезник, нетрудний* "чорт, нечиста сила"): А *легіні* наші мов не видять, що дівчата в'януть (С. н. н., с. 266); Якби який *флекев* сього не пантрував, то й приймили б його парубки ніколи в парубки (Л.-з., с. 244); На сеї *бісиці* прокляту

голов! (Дов., с. 402); І чо ж би тутки заспівати годі, Де кожде вільне, кожде на свободі, Де навіть *щезник* пробувати любить, Як доста світом душей си нагубить (Веч., с. 44).

Інші лексико-семантичні групи слів із предметним значенням репрезентовані поодинокими гуцульськими діалектними лексемами, такими, як *ватра* "вогнище, багаття", *головиця* "джерело", *габа* "хвиля", *рокита* "гора, що відлунює". *молня* "луна". *латри* "складені у штабель дрова", *половінь* "полум'я", *факлія* "смолоскип", *катуш* "в'язниця", *стая* "постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти", *млаковина* "заболочена місцевість", *недура* "туман", *гужевка* "кільце, скручене з гілля, яким скріплюють кілки в огорожі", *фебра* "пружина", *арцаба* "бокова частина віконної або дверної рами, стесана навскіс" та ін.: От, дивися, вже і стали, вже і воли пустили, вже і *ватра* запалена, вже ся розложили (Укр., с. 48); <...> От тепер що відвела його до *головиці* (Дов., с. 362); Як *габа* по морі, так билось серденько (На мог., с. 145); І голос відоб'єсь ділами долами, Плаєм по *рокиті*... (Д. д., с. 215); Лиш *молня* десь грає Та на Довбуша могилі Дуб з кедром дрімає (Д., с. 217); Воно, пак, сьогодня вже за тебе *латри* в лісі рубає (Т. р. б., с. 312); Нечуя-ангел вже хиля Закурену свою *факлію*, А я лиш дивлюся та млію (Дез., с. 182); Убрали гарештанта в залізо та оддали в *катуш* (С. З., с. 298); Там в *стаї* ватаг на флояру грає... (Веч., с. 44); На зеленій *млаковині* Дуга воду п'є (Іл., с. 125); Тогді мені неначе та *недура* розсунеться — і зіроньки засіяють іначе, і місяць усміхнеться, і соловейко прощебече (Т. р. б., с. 304); Мене неначе *фебра* потрясла (Оп., с. 323); Держиться однов руков за серце, а другов – за *арцабу* (Дов., с. 423).

Привертає увагу й гуцульська діалектна абстрактна лексика, використана в художній мові Ю. Федьковича. Вона фіксує назви дій, станів, зокрема *кутання* "порання по господарству", *закуція* "стягнення боргу, податку", *огроза* "застереження", *повниця* "обряд обдаровування молодих на весіллі", *обертин* "ритуальна дія для відвернення порчі" та ін.: Правда, що у нас у горах навесні нема вже тілько *кутання*, як у поляниць.. (Л.-з., с. 259); Рціть самі: не треба *огрози* дівкам? (Тр., с. 73); А коли у Павуна *повниця* пилась і люди єго дарами дарували, то увела.. дівчина.. ліварника.. (Жов., с. 333); Хороша паня, Ніщо й казати! О, твій Довбуш знає Хорошим *обертин*!.. (Дов., с. 352). Виразно гуцульськомаркованим словом є найменування почуття *люба* "кохання, любов": Нічо так чоловікові віку вже не укоротає, як та *люба* (Л.-з., с. 242). Гуцульські діалектні назви рис характеру засвідчені лексемами *дудулія* "гордовитість, зарозумілість, пиха", *завись* "заздрість": Слухайте тільки, як з мене *дудулію* вигнали (Оп., с. 321); А за зброю його ясну й не споминаю нічо, бо аж *завись* мене бере (Ш. С., с. 282). Стан передають такі гуцульські діалектні номени, як *жас* "жах", *гриза* "клопіт, журба": – Коли від котюги такий тобі *жас*, То ще ти на світі заплачеш не раз (Дит., с. 43); <...> доки *гризи* з хати не збудеться, то й одну з молодших не віддасть (Я. к. р., с. 432). Поширені гуцульські діалектні назви часових відтинків, відносин між особами, природних явищ, зокрема *верем'я* "час", *тривок* "зв'язок", *студінь* "сильний холод, мороз": Тото лиш тепер перейшли гуцули на біду, але з-за мого *верем'я* ще інак було (Л.-з., с. 248); Що би то, – кажу, – за *тривок* між вами був, якби ти свого чоловіка лиш трошечки любила? (Т. р. б., с. 316). Із гуцульських діалектних слів із абстрактним значенням, ужитих у Федьковичевій художній мові, назвемо ще *дижма* "відсоток, десятина", *сембриля* "заробіток, плата за найману працю", *фрашка* "щось таке, що не має істотного значення", *абшит* "відставка, звільнення від військової служби", *урльоп* "відпустка", *фрика* "різке слово, сварка": Із *дижмов* нам вертатимуть Кров нашу пролиту (З о., с. 126); Хвалиться, неситий, Що й *сембрилю* не виплатить...(Дез., с. 173); Але все тото *фрашки*, – подивіться-ко ви їй лиш у лице <...> (Л.-з., с. 245); – Прийшов тобі *абшит*. (Т. р. б., с. 314); Коли зможеш – приходи на *урльоп*, Іване <...> (Т. р. б., с. 305).

Ужив Ю. Федькович і гуцульську діалектну фраземіку, зокрема *фіглі робити* "пустувати, жартувати", *неволя би вас утяла* "побажання кому-небудь смерті, нещастя", *пантрувати, як око своє в голові* "пильнувати старанно, дуже", *гадині в очі штрик* "готовий на все", *у три косиці* "дуже сильно", *в требі* "потрібно щось", *не всігди в середу Петра* "не завжди кому-небудь щастить у чомусь" та ін.: <...> самі здорові знаєте, як на запросинах діється: п'ють, гуляють, говорять, жартують, *фіглі роблять* <...> (Л.-з., с. 259); За отця-матір був би й *гадині в очі штрик* (С. н. н., с. 268); Кров бризнула *у три косиці*. Василь повалився до землі <...> (С. н. н., с. 273); Доки ще стояли на Рошоші по квартирах, то все перепадало по копійчині від дівчат, коби здоровенькі, а тепер і те урвалося. *Не всігди в середу Петра* (Ш. С., с. 283).

Таким чином, у мові художніх творів Ю.Федьковича досить повно відбиті гуцульські лексичні діалектні риси, поряд із фонетичними й морфологічними. Правда, вони відображені непослідовно, фактично кожна діалектна форма вживається паралельно з літературними. В одних випадках, більш поширеними є гуцульські форми, в інших – літературні. При цьому діалектні форми однаковою мірою поширені як у мові персонажів, так і в авторській мові. Це є свідченням з одного боку, прагнення письменника писати свої твори народнорозмовною мовою того краю, де народився й виріс і який безмежно любив, а з іншого, – усвідомленням сили мови художніх творів Т.Шевченка, Марка Вовчка та інших наддніпрянських письменників і необхідності вироблення єдиної української літературної мови, спільної для всіх українців. Як справедливо писала про цей період розвитку української літературної мови в західноукраїнських землях Леся Українка, "тодішня літературна малоруська мова була зовсім не вироблена, і добре писати на ній не міг навіть геній" [3, 65]. Тому Федьковичева художня мова – це тогочасна літературна мова, густо забарвлена гуцульським говором. Проте вживання місцевих мовних рис у письменника не пов'язане з відповідними їх художніми функціями. "Тільки в рідких випадках можна помітити в його творах добір діалектизмів з певним стилістичним навантаженням, але такий спосіб їх використання знаходився ще в зародковому стані" [2, 85].

Список умовних скорочень

А х. в. – А хто винен?
Б. з. – Безталанне закохання
Веч. – Вечір на Підгір'ю
В. п. – Виправа в поле
Гуц. – Гуцулка
Д. – Доля
Д. д. – Дикі думи

Д. Д. М. – До Данила Млаки
Дез. – Дезертир
Дит. – Дитина
Д. м. – Думи мої, діти мої
Д. н. – До неї
Дов. – Довбуш, або громовий топір і знахарський хрест
Д. р. б. – До руського боярства
Думи – Думи мої
Жов. – Жовнярка
З л. – Золотий лев
З о. – З окрушків
Ім. – Ілем
К. – Киртчалі
Кер. – Керманич
К. і ж. – Кобзар і жовняри
Л. – з. – Люба-згуба
На мог. – На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні
Н. д. – На дорогу
Нов. – Новобранчик
О. в. я. – Ой вийду я з хати
О. н. т. – Ой нічка то тиха
Оп. – Опришок
П. М. – Під Маджентов
Поб. – Побратим
П. у Т. – Празник у Такові
Р. – Рекрут
С. З. – Сафат Зінич
С. н. н. – Серце не навчити
Сп. – Співак
С. п. – Стрілецька пригода
Ст. – Стрілець
Тов. – Товариші
Тр. – Трафунок
Т. р. б. – Три як рідні брати
У г. – У горах
Укр. – Українка
Х. в. – Хто винен?
Ц. – Циганка
Ш. б. – Шипітські берези
Ш. С. – Штефан Славич
Ю. Г. – Юрій Гінда
Я. к. р. – Як козам роги виправляють
Я. т. сп. – Як то співак проклинає

1. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Станівський М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: [наукові записки Чернівецького державного університету: серія філологічних наук]. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – Т. 42. – Кн. II.– С.62-86.
3. Украинка Леся Малорусские писатели на Буковине / Леся Украинка // Зібрання творів: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8: Літературно-критичні та публіцистичні статті. – 318 с.
4. Федькович Юрій в розвідках і матеріалах. – К.: Державне вид-во худ. л-ри, 1958. – 263 с.
5. Федькович Ю. Постичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович. – К.: Наук. думка, 1985. – 574 с.
6. Франко І. Літературна мова і діалекти / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.37: Літературно-критичні праці (1906-1908). – С. 205-210.
7. Франко І. Передмова [до видання: "Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання Тому третього друга частина. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича". Львів, 1902] / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т.33: Літературно-критичні праці (1900-1902). – С. 389-396.
8. Франко І. Перше повне видання творів Федьковича / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33: Літературно-критичні праці (1900-1902). – С. 116-136.
9. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / Jan Janów. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

© Н. Вірич

The article deals with the guzul dialectal vocabulary, used in Y. Fedkovych's belletristic works. The most representative groups of guzul dialectal words, used in the author's belletristic language, are revealed in the article. Their semantics is defined, usage is documented, attention is payed to the specificity of usage of guzul dialect in Y. Fedkovych's dialect.

Key words: *belletristic language, guzul dialect, Y. Fedkovych, dialectal vocabulary, representative groups, idiolect.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук-71

Наталія Вірич

ВІКНО В ТАЄМНИЧИЙ СВІТ
(поетика портретування в "Тореадорах з Васюківки" В. Нестайка)

У статті зосереджується увага на одній із граней поетики В.Нестайка – портретуванні. Розглянуто й проаналізовано майстерність портретування письменника крізь призму духовності на матеріалі трилогії "Тореадори з Васюківки".

Ключові слова: *портрет, портретування, портретна характеристика, художня деталь, художній світ, загальнонаціональний духовний контекст.*

Спостережено давно і точно: будь-яке мистецтво прагне до того, щоб стати музикою. Музика – як метафора гармонії і краси. Нам дуже близька позиція М.Наєнка, який, намагаючись (вкотре!, – якщо говорити про цілокупні зусилля теоретичної думки) з'ясувати сутність художності, апелює до природного і дуже людського почуття – краси. Образність як ідентифікат мистецтва він пов'язує з "роботою духу людського, продуктом якої є, даруйте, краса". Дослідник далекий від того, щоб пропонувати свою дефініцію цього одіозного поняття ("що воно таке – наукової формули щодо неї також досі не винайдено"), але він добре відчуває вічну онтологічну приреченість краси бути межовим каменем між мистецтвом і не мистецтвом. М.Наєнко наводить досить авторитетні свідчення, "наприклад, Платона, що коли хтось стрінеться з красою наяві, то печать смерті йому буде забезпечена, чи О.Довженка, що коли в творі відсутня краса, то він – мертвонароджений". Нарешті, робоче визначення, цілком суголосне нашому дослідницькому сюжету: "Художність – це вияв краси в творі, а критичне прочитання його (твору) – це насамперед з'ясування особливостей краси в ньому. Всі інші міркування критика про щойно прочитаний твір чи його автора – це речі супутні, побічні чи й просто – від лукавого" [2; 6].

Оскільки мова у нас про знаного і винятково талановитого дитячого письменника Всеволода Зіновійовича Нестайка, зокрема, його роман-трилогію "Тореадори з Васюківки", виданий у новій авторській редакції з новими епізодами видавництвом "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА", то якраз до діла буде згадати ще одну з небанальних істин: для дітей треба писати так, як і для дорослих, тільки краще.

Мета роботи – майстерність портретування, але прагнеться осмислити цю специфічно-композиційну проблему у контексті духовному, показати духовний смисл кожного окремого художнього вирішення.

З огляду на те, що при всьому своєму авторитеті в українській дитячій літературі увага з боку науковців та критики до письменника В.Нестайка з його більш ніж півстолітнім творчим доробком явно не адекватна, – масштабні узагальнюючі дослідження десь у майбутньому, – кожна окрема попередня розвідка є актуальною і дуже бажаною. Особливо на часі роботи з поетики, яких у балансі ювілейних та поверхово-оглядових матеріалів явно не вистачає. До того ж зовсім обмаль робіт, де питання поетики напряму пов'язуються з проблематикою духовності. Інакше кажучи, в ситуації духовної кризи актуалізується завдання прочитання "прийому" як метафори духу.

Свій прихід у дитячу літературу В.Нестайко пояснює дуже просто, з притаманною йому веселою лукавинкою: "...Коли я став по-справжньому дорослий, мені страшенно захотілося повернутись назад у дитинство – дограться, досміятися, добешкетувати... Вихід був один – стати дитячим письменником. Так я й зробив" [3; 4]. Крізь гумористичний серпанок цього одкровення проглядає, однак, дуже важлива концептуальна думка про повне, без остачі, перевтілення, якого вимагає від дитячого письменника дитяча книжка, надто у ситуації, коли оповідне слово передовіряється героєві-оповідачу. Голос автора і голос героя-оповідача в "Тореадорах з Васюківки" так добре поєдналися, що вже й не розняти. "Раціо" одного та "емоціо" другого, взаємо- і протидіючи, творять неповторну оповідну стихію. Та ще повний набір свіжих, яскравих фарб зі скарбниці національної сміхової культури, – від добродушного гумору, через тонку, місцями дошкульну іронію і аж до сарказму, коли справа стосується людей "нехороших", – ото й уся палітра, що дала галерею дивовижних портретів. У потоці дотепної оповіді вони, ці портрети, видаються справжніми самодостатніми діамантами. Між тим композиційна роль кожного з них строго функціональна і підпорядкована цілому концептуально.

Літературознавчий словник-довідник пояснює: портрет у літературі – "один із засобів характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажів. Маючи за основний предмет художнього зображення взаємодію людини з довкіллям, письменники описують зміни зовнішнього вигляду персонажів у конкретних ситуаціях, у взаєминах між ними. Пильна увага до портретів персонажів ґрунтується на загальній закономірності, згідно з якою внутрішні психічні стани людей відбиваються в міміці (виражальні рухи м'язів обличчя), пантоміміці (виражальні рухи всього тіла), в динаміці мовлення (інтонація, темпо-ритм, тембр), диханні і т.п., що допомагає в процесі спілкування глибше розуміти внутрішній світ один одного... Письменники фіксують як зовнішній вигляд персонажів, так і їх внутрішній стан, намагаються витлумачити відповідність чи розбіжність між їхніми т.зв. зовнішніми і внутрішніми портретами. Тому портрет є засобом психологічного аналізу" [4; 562].

От, наприклад, старий дід Варава, що власноруч і рішуче припинив так щасливо започаткований друзями Павлушею та Явою грандіозний проект під назвою "васюківське метро".

"Суворий був дід Варава.

Обличчя в нього сіре й плямисте, як торішнє листя. Губи тонкі і так стулені, мов у роті вода. Очі без вій, круглі й нерухомі, як у півня. Через оті очі здавалося, ніби дід навіки чимось здивований. Та це лише здавалося. Мабуть, не було уже в світі нічого, що могло б здивувати діда Вараву. Вісімдесят третій йому пішов" [3: 15].

Полишаючи блискуче виписану подієву віньєтку, що обрамлює цей портрет, придивимося до нього уважніше.

Зрозуміло, що маємо справу аж ніяк не з миттєвим знімком з натури. Не в тому психологічному стані оповідач, щоб отак докладно, послідовно і... спокійно виписувати. Тут рука зрілого – через роки – майстра. Але враження Павлушиного авторства не викликає жодних сумнівів. Це перший позитивний наслідок оповідної композиції "два в одному". Далі: портрет явно характерологічний, про що свідчить майстерно виписана природно-фольклорна символіка: листя, вода, півень. Дід тут не просто дід, а узагальнений образ рідного краю, що буквально вистраждав для оцих хлопчаків-пустунів щасливе дитинство. Особливо оце: "Мабуть, не було уже в світі нічого, що могло б здивувати діда Вараву". Погодьмося, четвертокласнику, навіть дуже тямовитому, як, наприклад, Павлуша, таке не під силу. Але у читача жодного сумніву, що це він. Потрібна інтелектуальна оснастка юного оповідача, до того ж зовсім ненав'язлива і природна, відкриває необмежені оповідні можливості, якими наш герой-оповідач з успіхом скористався. Звідси – атмосфера подиву і довіри; це і є композиційно-портретна іпостась, якщо можна так висловитись, образу краси, що так зачаровує і захоплює юного читача. Але не менше й читача дорослого, бо перед нами та якість літератури, яка називається художньою правдою.

В одному з інтерв'ю, поставивши проблему української дитячої книжки у загальнонаціональний духовний контекст, В.Нестайко з гірким подивом зауважив: "Невже не розуміють наші структури влади, що незалежність України, як це не дивно, залежить від української дитячої літератури? Якщо діти не будуть читати книжок українською мовою – вони не будуть знати рідної мови, не стануть українцями, і їм незалежність буде до лампочки. На уроках у школі добре вивчити мову неможливо. Одна справа вивчити те, що задано, а зовсім інша – читати в захопленні книжку, яка подобається. Про це я не раз говорив і писав" [1; 5].

А як прекрасно "портретується" у романі перше почуття любові!

"Тут я помітив, що Кукурузо чомусь почервонів і неспокійно засовався на місці. До речі, я ще й раніше, коли співали, помітив, що мій друзяка Кукурузяка постійно дивився на Вальку, а коли вона випадково зводила на нього очі і їхні погляди зустрічалися, він одразу втуплювався в землю.

– Український танець козачок! – оголосив вожатий і заграв на акордеоні.

Валька почала танцювати. І сталася дивна зміна. Незграбна цибата Валька вмить перетворилася в стрімку летючу пташину, кожен рух якої зливався з музикою. І циби її, оті самі тонкі циби, на яких, здавалося, не можна навіть встояти (от-от упадеш), оті циби, ледь торкаючись землі, наче весь час були в повітрі, у польоті – стрункі, міцні й пружинисті.

Біля мого вуха часто-часто, мов захеканий, мов це він сам танцював, дихав Кукурузо. А коли Валька скінчила танець і всі зааплодували, він не став аплодувати, а зустрівшись зі мною поглядом, чомусь нахмурився і одвернувсь..." [3; 154].

У такому віці любов і н ш о г о завжди сприймається як "біда", якій залишається хіба що

поспівчувати. А співчуття – то, як не крути, солодке переживання власної переваги, нехай і маленьке, нехай і щиро в собі притлумлене. Тому – "друзяка Кукурузяка", який "постійно дивиться на Вальку"; тому – "помітив, що Кукурузо чомусь почервонів і неспокійно засовався на місці"; тому, нарешті, оце зворушливе співпереживання, вищий прояв солідарності, аж до повного психологічного ототожнення: "Біля мого вуха часто-часто, мов захеканий, мов це він сам танцював, дихав Кукурузо". Позиція друга непевна, він почувається кепсько, якась невідома сила гнітить його і тягне кудись від Павлуші.

Але біда закоханого товариша – то особлива біда, якій не лише співчуваєш, а й заздриш водночас. Амбівалентність переживання Павлуші добре передається спогляданням натхненного танцю дівчинки, у якому здійснюється незбагнене чудо перетворення: бридкого цибатого гусеняти на красеня лебедя. Тут мимоволі пригадується Меланія Чобітько, героїня новели Олеся Гончара "Соняшники". Те ж саме перетворення, хіба що там у труді (соцреалістичний канон), а тут у любові (це вже споконвічно-природне, загальнолюдське).

Цілком слушною видається аналітико-інтерпретаційна пропозиція В. Фащенка: "...З психологічної точки зору необхідно розширити поняття "портрет" і включити його в сферу туго, що тепер дедалі частіше називають "видимою мовою душі", яка через складний комплекс міміки і пантоміміки відтворює діалектику психічних станів і психологічних властивостей персонажа. Видима мова душі включає в себе зображення жестів, рухів, поз, виразу очей, уст, обличчя..." [5; 96–97]. Видима мова душі випромінює дивну красу першого почуття, духовної домінанти аналізованого епізоду.

Якось зовсім непомітно з-за плеча романтично розчуленого і зачарованого героя-оповідача визирає отой мудрий, ностальгуючий власне автор-двійник, вибирає заповітне слово, в'яже його з іншим, впорядковуючи і "матеріалізуючи" скарби свого духовного світу, малозрозумілого, але такого дорогого і непроминального, ставлячи їх перед власним поглядом у слові. Так народжується художня правда, як синонім до слова "краса". А люблять дітлахи цей роман ще й тому, що від душі до душі відстань найкоротша, люблять за "сіяння істини", "прекрасну людяність" [5; 606].

Зовсім не випадково Всеволода Нестайка називають Гоголем сучасної української дитячої літератури. Його веселе, талановите і дотепне слово яскраво проявляється і у портретуванні. Сміх крізь сльози – то ключ розуміння – через портрет – так званих "негативних" героїв. Ставимо означник "негативних" в лапки, бо для художнього світу письменника негативність героя – річ умовна. По-перше, всякий негатив майже автоматично нівелюється потужною енергетикою загальної позитивної атмосфери твору, по-друге, його "негативні" герої заслуговують швидше на співчуття, аніж на осуд. Хоча й осуд їм не зашкодить, проте для невиліковно "больненьких" він "як до лампочки".

Ось, наприклад, парочка колоритних портретів, подружжя Книшів, виконаних у гоголівському стилі.

"Книшиха – широкоплеча, кощава і, хоч не товста, але якась квадратна. Очі маленькі, як дірочки в гудзиках, а ніс, або, як казав тракторист Гриць Чучеренко, "румпель", величезний і схожий на сокиру. Якби то не насправді, я навіть не повірив би, що в жінки може бути така здоровенницька носяра" [3: 88].

Воістину гоголівська сміливість порівнянь та аналогій.

Не менш екзотичний портрет судженого, виконаний з використанням ефекту гоголівського контраст-паралелізму.

"У Книша, навпаки, ніс був маленький, як дулька. Зате волосатий був Книш страшенно. Руки, ноги, плечі, груди, спина – все-все було вкрите густим рудим волоссям, грубим, як дріт. Навіть у вухах було напхано того волосся, й стирчало воно, як клочча (дивно було, як доходили до Книша звуки, не заплутуючись у тому клоччі). І з носа стирчало теж, і на переніссі росло, і навіть на кінчику носа". Але цього виявилося замало, до загального колориту оповідач додає ще й кілька штрихів огиди: "Крім того, що волосатий, був Книш ще якийсь мокрий – як ота сира стіна в погребі. Руки завжди мокрі, шия мокра, чоло мокре. Якось він мене взяв за плече своєю мокрою і холодною, як у мерця, рукою, і я аж здригнувся. Бр-р!

І ще – коли Книш сміявся, ніс у нього сіпався й шкіра на лобі сіпалась (не морщилась, а саме сіпалась). І це було дуже неприємно. Хотілося одвернутись і не дивитися. Жили Книші удвох, дітей у них не було. І родичів, по-моєму, теж" [3; 89].

Ці два портрети, виконані з безпощадною дитячою щирістю, схиляють до думки, що маємо саме той випадок (читай – принцип зображення), коли устами дитини говорить істина. Звідси така переконуюча точність і глибина. Письменник не помилився, "передовіряючи" роботу над портретами виключно своєму альтер его, повністю покладаючись на свіже око і незайманість почувань. І вийшов отакий чудернацький, з художнього погляду витончений і красивий, портрет недолюдини, що умудрилася прожити, так і не народившись: руки, мокрі й холодні, "як у мерця" – "мертва душа".

Цікаво й інше: здавалося б, портрети на небезпечній межі карикатури, але не перетинають тієї межі. Можливо, саме завдяки наївно-реалістичній точці зору дитини, сміливо використаній В. Нестайком.

Давно помічено: хорошу дитячу книжку залюбки прочитає й дорослий. І знайде там чимало для себе. Ар0хетип дитинства – то духовна правітчизна, екзистенційна ситуація справжнього, невичерпне і потужне джерело відновлення і наснаги. Дитяча оптика – то можливість глибше пізнати (пережити? відчути?) себе і світ. З особливою очевидністю ці та інші приваби відкриваються в аналітично-інтерпретаційному діалозі дослідника з текстом роману-трилогії "Тореадори з Васюківки" В.Нестайка. Навіть такий, здавалося б, частковий аспект поетики, яким є портретування, як у краплині, відбиває суттєві особливості художнього світу твору в цілому.

Всеволод Нестайко практикує найрізноманітніші техніки портретування. На сторінках трилогії знаходимо портрети абстрактні (один-два оціночні епітети, промовиста деталь, що виражає емоцію чи оцінку сприймаючого) і живописні (зіставлення рис характеру і поведінки зі світом природи), динамічні (чи психологічні: безпосереднє зображення динаміки душевних станів) і статичні (зображення відсутності такої динаміки як свідчення бездіяльності, втрати екзистенційної значимості, ентропійності існування). Майстерно виписаний портрет, крім глибокої інтуїції, має під собою ґрунтовні знання письменника в царині

психологічної та багатьох інших наук. Уже згадуваний нами проф. В.Фащенко, студіюючи О.Білецького, звернув увагу на цікаве спостереження вченого: "Як показують сучасні наукові досліди, у кожного суму чи радості, які б їх люди не переживали, є свої типові "криві": те чи інше почуття характерно відбивається у м'язових вібруваннях тіла, які вловлюються найчутливішими датчиками і передаються на екран психологічних карт. А що бачить звичайне око? Як свідчить література, це можуть бути певні варіанти залежностей. Змінюється настрій, душевний стан – змінюється і колір обличчя чи блиск очей у персонажа; від суму воно блідне чи темніє, від радості – рожевіє, у тьмяних очах – туга, в примружених – посмішка..." [5; 93–94]. Все це слід розуміти й враховувати, і тоді літературний портрет стане своєрідним вікном у неймовірно складний, динамічний, таємничий світ духовного життя дитини, дорослого, цілої нації.

1. "Время перехода к капитализму украло у наших детей мечты"// День. – 29 янв. – 2003.
2. Наєнко М. Літературна критика і критерії художності // Літ. Україна. – 5 лют. – 2009.
3. Нестайко В. Тореадори з Васюківки. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2008. – 543 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
5. Фащенко В. У глибинах людського буття. – Одеса: Маяк, 2005. – 640 с.

In this article is concentrated attention on one of verges of poetics of V.Nestayka – portretuvanni. Trade of portretuvannya of writer is considered and analysed through the prism of spirituality on material of trilogy « from Vasyukivki».

Key words: *portret, art detail, national context.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук-71

Таїна Андрухова

ФІГУРИ СТИЛІСТИЧНОГО СИНТАКСИСУ У ПРОЗІ УЛАСА САМЧУКА

У статті проаналізовано найпоширеніші фігури стилістичного синтаксису прози Уласа Самчука, з'ясовано їх функціонально-стилістичне навантаження.

Ключові слова: *фігури стилістичного синтаксису, парцеляція, еліпс, вставні конструкції, повтор, тавтологія.*

Опрацювання синтаксису займає особливе місце в українському мовознавстві. Зумовлене це роллю мови як засобу формування і вираження думки, засобу спілкування між людьми; тільки на синтаксичному рівні мовної системи виявляємо функціональну значущість одиниць усіх інших рівнів, їх участь у досягненні комунікативної мети. Предметом нашого дослідження є стилістичний синтаксис. Складність однозначного аналізу цього стилістичного рівня полягає в тому, що його виділяють не всі лінгвісти. Для позначення використовують поняття *поетичний синтаксис* (Б.В.Томашевський), *синтаксичні виражальні засоби* (В.І.Сорокін), *синтаксична стилістика* (Д.Е.Розенталь, І.Б.Голуб), *стилістична характеристика синтаксису* (Л.Г.Барлас), *стилістичні ресурси синтаксису* (М.Н.Кожина), *стилістичний синтаксис* (Д.Е.Розенталь).

У структурі мови закладені широкі можливості стилістичного варіювання синтаксичних конструкцій. Українська мова розкриває перед письменником обрій великих можливостей: синтаксична будова нашої мови відзначається великою гнучкістю, вона вільна від тих обов'язкових норм в побудові фрази, які притаманні іншим мовам.

Набір складових стилістичного синтаксису залежить від авторського стилю і творчого методу. Питання, яке часто виникає в дослідників-мовознавців, чи розглядати синтаксис як елемент авторського стилю, до сьогодні залишається відкритим.

Дослідження структурно-семантичних властивостей експресивних синтаксичних конструкцій у межах власне синтаксичних теорій знаходимо у працях Ш.Баллі, В.Матезіуса, Р.О.Якобсона, В.В.Виноградова, а також у подальших розвідках Г.Н.Акимової, О.В.Олександрової, В.В.Бабайцевої, Н.С.Валгіної, Г.А.Золотової, Е.А.Іванчикової, І.І.Ковтунової, О.А.Лаптєвої, К.А.Рогової, Н.Ю.Шведової та ін. В українській лінгвостилістиці існує певна традиція дослідження естетичної функції мови, категоріальних понять стилістики, вивчення ідіолекту письменника (І.К.Білодід, В.С.Ващенко, І.Є.Грицютенко, В.І.Васильський, З.Т.Франко, В.М.Русанівський, С.Я.Єрмоленко, Н.М.Сологуб, Н.С.Дужик). Дослідники зосереджують увагу на характерних ознаках стилю, жанру, поглиблюють розуміння естетичної функції стилістичних фігур та лексичних джерел збагачення художньої мови (С.П.Бибик, А.І.Бондаренко, Л.В.Голоюх, О.О.Маленко, Н.Г.Сидяченко, О.М.Сидоренко та ін.).

Специфіку мови (мовного аспекту ідіостилю) художніх творів Уласа Самчука спостерігаємо насамперед в яскраво виявленій індивідуальності, неповторності мови талановитого письменника, в єдності комунікативної й естетичної функцій тексту, в широкому використанні елементів різного стилістичного забарвлення.

Дуже часто, говорячи про творчість Уласа Самчука, дослідники відзначають яскраву своєрідність його оповіді: це стосується особливої лексичної побудови мови, евфонії, використання синтаксичних конструкцій. Але якщо перших два рівні досліджені достатньо повно, то синтаксичний аспект художньої оповіді У.Самчука (за складністю синтаксичних конструкцій в цілому) з погляду стилістичної своєрідності та значущості дає широкі можливості для дослідження й обумовлює його **актуальність.**

Мета статті – розкрити й описати функціональне навантаження фігур стилістичного синтаксису в прозі Уласа Самчука, що дасть можливість визначити місце і роль письменника в сучасному мовно-літературному процесі.

Мета статті зумовлює реалізацію таких **завдань**:

1. З'ясувати особливості стилістичного синтаксису та його взаємозв'язок з творчим методом автора на прикладі художніх творів Уласа Самчука.
2. Простежити стилістичне навантаження найпоширеніших синтаксичних одиниць у творах письменника.
3. Охарактеризувати основні стилістичні фігури: лінгвістичний аспект.
4. Дослідити роль стилістичних фігур у формуванні ідіостилю Уласа Самчука.

© Т. Андрухова

Синтаксичні засоби увиразнення мовлення складає група так званих стилістичних фігур, тобто своєрідних відмінних форм синтаксичного впорядкування фрази: "стилістичні фігури – це особливі побудови, що відхиляються від звичайного синтаксичного типу й дають оригінальну форму для образного вираження думок і почувань людини" [7, 223].

У художньому тексті можна виділити такі рівні: лексичний, композиційно-смисловий і синтаксичний. На синтаксичному рівні важливими компонентами організації тексту є стилістичні фігури. Стилістичні фігури як особливі синтаксичні конструкції служать для логічного виділення й упорядкування тексту, для увиразнення та підсилення його фонетичних і лексичних, словотвірних і граматичних засобів, але найбільш потужною функцією стилістичних фігур у художньому тексті є текстотвірна, асоціативно-образна, експресивна.

Саме тому стилістичні фігури є одними з основних складових конструювання художнього тексту.

У прозі Уласа Самчука синтаксичні фігури – це специфічно організовані структури, які емоційно збагачують, підсилюють зміст, складають дуже важливий компонент ідіостилю письменника. Не можна отримати адекватне уявлення про стиль письменника, не дослідивши детально функцій всіх синтаксичних фігур у прозі Уласа Самчука. Необхідно послідовно простежити, як письменник використовує різні засоби експресивного синтаксису, які для нього не просто техніка, а принцип, етапи перебудови звичайного світу в художній.

Перше, що кидається у вічі, коли починаєш придивлятися до риторичних фігур, які використовує У.Самчук, – це дивовижна, надзвичайна ширина їх спектра. У прозі письменника представлена вся палітра синтаксичних фігур, хоч і використовує він їх з неоднаковою інтенсивністю.

У творах Уласа Самчука особливі стилістичні можливості мають конструкції емоційно-експресивного синтаксису. Їхня специфіка полягає в тому, що вони у своїй семантичній структурі містять додатковий компонент значення і за своєю синтаксичною організацією відрізняються від одиниць емоційно-нейтрального синтаксису. Одна і та ж синтаксична структура може слугувати для вираження кількох зовсім різних емоційно-експресивних значень.

У напруженій, глибоко експресивній оповіді Уласа Самчука виявлено такі експресивні синтаксичні структури: 1) неповні та еліптичні речення; 2) парцельовані та сегментовані конструкції; 3) речення зі вставленими конструкціями; 4) перервані та незакінчені речення.

Широке застосування парцельованих конструкцій, які підпорядковуються власне авторським естетичним настановам, є однією зі своєрідних ознак індивідуального стилю Уласа Самчука: *Їдуть через Крем'янець. У місті тихо, чисто. Коло будинків поліційної управи вартовий у шоломі. Німець. Стоїть і задимлено дивиться. Дивні суворі люди. Нема в них усмішки* [9, 316]; *Гнат замовкає. Тиша. Похилі голови. За вікном співає хуртовина. Після хтось порушує тишу. Падають окремі слова. Одно, друге. Зв'язуються у речення* [10, 130].

Синтаксис творів Уласа Самчука характеризується багатством речень зі вставленими конструкціями, які аргументують зміст основної частини висловлення, виражають емоції автора, індивідуальне сприйняття дійсності, сприяють естетичному впливові тексту на читача: *А сорти все які! Самі, можна сказати, найкращі: золоті, зелені та білі ренети. (Ці можуть довго лежати, гарно пахнуть і мають добрий збуток. Особливо зелені ренети). Опісля це голки, цяківки червонобокі – солодкі, тарольки (ах, як пахнуть! А долежать часом до масляної). Виноградки. (Це не яблука, а щастя. Великі – півхунта кожне)...* [9, 21].

На особливу увагу заслуговують власне неповні, еліптичні та приєднувальні конструкції, що є характерною ознакою емоційного мовлення прози Уласа Самчука. Вони сприяють посиленню уваги до читача, залучаючи його до активного сприйняття художнього тексту.

Еліпсис (грец. "пропуск, нестача") – це стилістична фігура, побудована шляхом пропуску слова або кількох слів. Еліпсис може посилювати динамічність фрази, напруженість зміни дії, підкреслювати лаконізм, ліричну схвильованість, розмовні інтонації. Наприклад: *Багаття раз-два і готове* [9, 11]; *Вище старі будови, колишні стайні, корівники і невеличка сторожівна* [10, 128]; *Там ще не море. Там лише став великий, та стависько, та очерети* [9, 12]; *Віконце світиться. Одно на чотири тахлі віконце* [10, 128].

Еліптичні речення становлять окремий тип неповних структур, оскільки їхня неповнота виявляється тільки на структурному рівні й представлена переважно відсутністю дієслова-присудка. Семантично такі конструкції не вимагають встановлення неназваного компонента. Заміна неповних речень граматично повними призводить до надлишкової інформації, уповільнення темпу мовлення. Еліптичне речення не має повного відповідника, у чому якнайбільше й полягає його особлива синтаксична природа та своєрідність.

Неповні речення сприймаються на фоні паралельних їм, тобто аналогічних за характером висловлення речень повного граматичного складу – як двоскладних, так і односкладних [4, 262]. Для сучасної мовної свідомості вони становлять особливий, семантично і стилістично вмотивований синтаксичний тип: *Іти отак просто-просто і там... море. Аж страшно. Таке велике, велике, ні кінця, ні краю, сама вода і вода... І глибоке, глибоке!* [9, 12].

У прозі Уласа Самчука особливе місце займає синтаксичний повтор, який відіграє важливу роль у композиції художнього тексту. Письменник використовує різні види повторів як важливий стилістичний засіб, який сприяє увиразненню мови, посилює її експресію та виражально-зображальні можливості. Так, посилюють стилістичну виразність, експресивність художнього тексту повторення риторичних звертань, які часто використовує автор: *І чого ті мама нарікають? Просив же він, щоб купили йому чоботи, щоб не був вічно босий? Просив. Не послухали – чого нарікають?* [9, 12].

Синтаксичні повтори передають важливу додаткову інформацію емоційності, експресивності та стилізації; в окремих випадках з'єднують речення так, що важко відокремити інформацію предметно-логічну від додаткової.

Багаторазовий повтор окремих слів посилює близькість до фольклорно-пісенної ритміки: *Ти благословив кріпачку матір, що завагітніла і дала співця правди і волі, благослови і той чин, що виріс зі*

слова любові, слова страждання, слова, вирваного з мільйонів душ... Ти хотів, щоб малий пастушок ягнят підслухав мову кожної билинки степу, кожної пташини гаю, кожної сироти, кожної матері – всіх, хто був, хто є і хто буде на цій нашій землі... Ти хотів, щоб син темноти і неволі встав, розтрощив трон, порвав порфіру і на сторожі отих рабів німих поставив своє: слово – правду, слово – волю, слово – любов. Хай тричі буде благословенний той день, коли родилось те слово... [9, 341].

Досить часто письменник використовує плеоназми – стилістичні фігури, які утворюються спеціальним нагромадженням певних мовних одиниць, позбавлених семантичного навантаження лексичного чи граматичного плану. Наприклад: *Семінарія готується до великого свята. День-денно після лекцій вправляє хор...* [9, 341]; *Селяни не вміють робити щось на галай-балай* [9, 61]; *Отак за гарма-дарма стратив кілька робочих днів, а тут навколо стільки того набралося – і корчунок, і зябля* [9, 67],

Наявні у творах Уласа Самчука тавтологічні слова і вирази, які повторюються у видозміненій формі та посилюють образність вислову: *А не купиш, не матимеш. Купляй поки купляється і що купляється...* [9, 23]; *Одно чорне, з потом праці, друге радісне, усміхнене, рожеве, як барви рожі, зрошеної росою* [9, 314]; *Ось не встигли одгриміти гарматні перегроми, і Матвій знов зводиться на цілу свою величину* [9, 312].

Певне стилістичне завдання, стилістичні настанови виконує і повтор службових слів, який прийнято називати полісиндетоном. У прозі Уласа Самчука можуть повторюватися не лише сполучники сурядності, а й частки, прийменники, сполучники підрядності. Наприклад: *Коли б не така земля, коли б тут голі скелі росли, коли б тут не було стільки сонця* [Марія, 117]; *І хати не такі, як у Дермані, і вози трохи інші, і зовсім інші плуги, і відмінні борони, і люди багато інакше виглядають, жінки носять інші жакети, не так зав'язують голови, і в мові багато інших слів, і вимовляють тут не хвіст, а фіст, і не звідти, а стаміцци, і не через пліт, а без пліт, і хлопці тут зовсім не ті, що в Дермані, дуже мало з них потраплять підписатися, а вже зовсім не потраплять читати якусь книжку* [9, 165].

Сполучники орієнтують читача в складній синтаксичній конструкції. Вони створюють ритмічність, підкреслюють зміну лаконічних і містких образів, допомагають письменникові створити філософське та ліричне тло.

Серед виражальних засобів, в основі яких лежать повтори, вагоме місце в мові художніх творів письменника належить анафорі. Наприклад: *Ти благословив кріпачку матір, що завагітніла і дала співця правди і волі... Ти хотів, щоб малий пастушок ягнят підслухав мову кожної билинки степу... Ти хотів, щоб син темноти і неволі встав, розтрощив трон, порвав порфіру...* [9, 341],

Якщо кілька поетичних строф закінчуються тим самим словом або словосполученням, то маємо стилістичну фігуру епіфору. Епіфора не тільки сприяє посиленню ритмічності поетичного мовлення, а й відіграє важливу роль у композиції твору, як наприклад: *Боже, Боже! – сумно говорить матушка. – Вже ти йому не маєш права щось сказати. Вже він, бач, пурин великий. Треба їхати до школи, треба робити екзамени, а він волочиться по ночах, п'є й ані на зубок нічого не робить. Боже, Боже!* [9, 412]; *Просив же він, щоб купили йому чоботи, щоб не був вічно босий? Просив* [9, 12].

Стилістичні якості синтаксичних одиниць мови виступають як своєрідні різновиди актуалізації форми висловлення, підсилюють експресивний бік тексту, є компонентами структури тексту, фактом послідовного чи контрастного опису явищ дійсності та вчинків людей. Значущість мовного засобу обумовлюється значною мірою його роллю в структурі художнього тексту. Письменник описує події під певним кутом зору, виділяючи ті або інші ознаки.

Стилістичний синтаксис Уласа Самчука має низку індивідуальних властивостей, які визначаються нашаруванням на загальноприйняті зразки власне авторських, що несуть додаткові експресивні, композиційні навантаження. Еліпсис, речення зі вставленими конструкціями, риторичні речення, градація, парцеляція, сегментація, приєднувальні конструкції, синтаксичні повтори тощо підпорядковані власне авторським естетичним настановам.

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: Учеб. пособие / Акимова Г.Н. – М.: Высш. шк., 1990. – 168 с.
2. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Виноградов В.В. – М., 1963.
3. Галич О. Теорія літератури / Галич О., Назарець В., Васильєв Є. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
4. Дудик П.С. Стилістика української мови: Навчальний посібник / Дудик П.С. – К.: Видавничий центр "Академія", 2005. – 368 с.
5. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика / Єрмоленко С.Я. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.
6. Иванчикова Е.А. Синтаксис художественной прозы Достоевского / Иванчикова Е.А. – М.: "Наука", 1979. – 325 с.
7. Літературознавчий словник-довідник [редкол.: Громяк Р.Т., Ковалів Ю.І. та ін.] – К.: Академія, 1997. – 752 с.
8. Пентилюк М. Культура мови і стилістика: [пробний підручник для гімназії гуманітарного профілю] / Пентилюк М. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
9. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох томах / У.О. Самчук. – Острог-Львів: Вид-во НаУОА, Сполом, 2005. – 632 с.
10. Самчук Улас. Марія; Куди тече та річка / Улас Самчук. – К.: Наукова думка, 1999. – 416 с.
11. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. (Сложное синтаксическое целое) / Солганик Г.Я. – М.: Высш. школа, 1973. – 216 с.
12. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения / Формановская Н.И. – М.: Русский язык, 1978. – 239 с.

The article gives the analysis of the mostly used figures of the stylistic syntaxes in the Ylas Samchuk's prose, the article also is found out its functional-stylistic load.

Key words: *figures of the stylistic syntaxes, parcelling, ellipse, parenthetic constructions, repetition, tautology.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук-71

Олена Вірич

СИМВОЛІЧНІ КОДИ В РОМАНІ М. МАТІОС "СОЛОДКА ДАРУСЯ"

У статті досліджується своєрідність символічних кодів в романі М.Матіос "Солодка Даруся" та їх роль в змалюванні психологічного портрета головної героїні.

Ключові слова: *символ, код, характеротворення, образ, портретування, портретна характеристика, символічна деталь, художній світ.*

© О. Вірич

Серед різноманітного й різностильового потоку української сучасної прози творчість Марії Матіос давно вже посіла досить почесне й гідне місце, привернувши до себе увагу критиків та серця читачів. Від твору до твору все виразніше окреслюється поле глибинної обсервації письменницею художньої дійсності, яке, очевидно, можна визначити як дослідження жіночої душі та долі в умовах перманентного екстриму, про що свідчать і дві останні повісті письменниці "Мама Маріца" та "Москалиця", видані в 2008 р. літературною агенцією "Піраміда" у Львові, в яких, як і в "Солодкій Дарусі", образ жінки, заскоченої екстремальними умовами буття, розкрито на пронизливо високій ноті трагічного, що самими героїнями сприймається як неминучість буденного життя, як хрест, який треба нести щоденно, не сподіваючись на допомогу від неба чи від земного оточення.

Метою роботи є дослідження найбільш значимих символічних кодів у романі "Солодка Даруся" та їх ролі в змалюванні психопортрета головної героїні твору.

Завдання полягає в розкодуванні символів, визначенні їх семантичних шарів, ролі, яку вони відіграють у характеротворенні, та виявленні тих нових рис, які вони додають до психологічного портрета "солодкої" Дарусі.

"Символ – предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища, має філософську смислову наповненість, тому не тотожний знакові... На відміну від алегорії, що проявляється в конкретному образі, символ постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і – навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. Тому символ не збігається за своїм значенням із будь-яким тропом..." [6, 621–622].

Використання символів, як і алегорій, було властиве ще літературі княжих часів (наприклад, у "Слові про похід Ігорів", у "Слові про Закон і благодать" блаженного митрополита Іларіона тощо).

Широко представлена символіка в екзегетичній літературі, в творах письменників XVII-XVIII століть – представників Києво-Могилянської школи (церковно-ораторська проза І.Галятовського "Ключ разумѣнія", Лазаря Барановича "Трубы словес проповѣдних", Дмитра Туптала "Руно ороенное" та інш.), а містерії та драми цього періоду ("Царство натуры людской", "Драма про Олексія чоловіка Божого", драми Ф.Прокоповича, І.Галятовського, Г.Конiського та інш.) повністю побудовані на алегоріях та символах. Широко користувався символікою в своїх творах і Г.С.Сковорода.

Наприкінці XIX – на початку XX століття в українській літературі, вслід за європейською, починає формуватися навіть літературно-мистецький напрямок – символізм, що базувався на сформульованому Ш. Бодлером "законі відповідностей, розімкнутих у безконечний, постійно оновлюваний світ..." [6; 622–623].

Символісти в своїй творчості відштовхувались від Гердерової теорії поезії, яка твердила про неможливість правдивого відтворення реального світу лише на основі раціонального пізнання, бо й сам світ неможливо пізнати розумом, без залучення роботи душі.

Виходячи з цього, символісти вважали, що митець взагалі не повинен намагатися у своїх творах відтворити дійсність. Його завдання – акумулювати роботу душі (почуття, враження, уявлення) у місткому знакові – символі, який прочитується читачем відповідно до його життєвого досвіду, інтелекту, душевної організації. Символ, "перетворюючи внутрішнє на зовнішнє", не означає цілковитого їх ототожнення, а є "натяком", збагнути який читач може лише за умови відповідної "роботи" власної душі.

Отже, символ є багатошаровим "плюралістичним" кодом, який дозволяє різнопрочитання і різнотлумачення, що й дало підстави Ш. Бодлеру говорити про "розімкнутість символу в безконечний, постійно оновлюваний світ" [6; 623].

На жаль, історичні умови не дали змоги представникам українського символізму (М.Вороний, О.Олесь, Я.Савченко, С.Черкасенко, ранній О.Слісаренко, поети-молодомузівці та ін.) широко розвинути цей напрямок на українському національному ґрунті, а проте без елементів символізму як засобу відтворення художньої дійсності не обійшовся, напевне, жоден значимий український письменник.

Широко користувалася цим засобом Ольга Кобилянська, більшість творів якої ряд дослідників (О.Пахаренко, А.Гурдуз) відносять до символістичних.

Про роль символів у творчості І.Франка пишуть Т.Денисюк (зокрема в "Перехресних стежках"), М.Гуняк ("Великий шум"), Л.Безуглий ("На роботі"). Детально простудійовано символіку творів Лесі Українки в дослідженнях Н.Іщук-Пазуняк. В безлічі робіт звертається увага на використання символів у творах інших письменників, що, як і Франко чи Леся Українка, не були символістами за напрямком своєї творчості.

Не є символісткою й Марія Матіос, але твори її густо насичені символікою, а роман "Солодка Даруся" чи не весь зітканий із символічних образів більшої чи меншої глибини і місткості, починаючи від символічних деталей, на яких авторка побіжно спинялась в попередніх роботах [3], до таких містких символів, як обірвана струна на Фіциковій скрипці під час весілля Дарусиних батьків чи весільний танець гора-маре, ріка Черемош тощо.

Нині розглянемо символи, що безпосередньо співвідносяться з образом головної героїні і сприяють повнішому й глибшому його розкриттю та разом з тим поглиблюють сприйняття самого твору.

Одним із таких містких символів є, на нашу думку, символ квітів. Неважко помітити "квіткове" обрамлення роману. Твір розпочинається розмовою про квіти, "веселі та пишні", що виросли із коріння, принесеного солодкою Дарусею.

"А то мені солодка Даруся дала, – каже Марія у відповідь на запитання Васюти. – І лілії, і цю ружу. Сама принесла навесні" [8; 4].

Закінчується роман діалогом все тієї ж Васютки з Марією, у якому знову звучить "квіткова" тема: "Життя – то трояка ружа... То чорним тобі покажеться, то жовтим, а то, дивись, загориться червоним..." [8; 185].

Якщо врахувати, що кінцівка твору є якраз тим елементом, в якому "підсумовується логіка розвитку сюжетних колізій" [6; 351], то цілком допустимо вважати, що квіти в романі Матіос несуть якусь особливу художню функцію.

В першому фрагменті (початок твору) ця функція виразно психологічна: "Вона, сирота, носила викопане коріння по селу, як дитину. Загорнула в

ковдру, якою сама вкривається, притиснула до грудей та й гріє, а принесла – розповиває, ну чисто тобі, як дитину. Я вам скажу, Васюто, так мене серце тоді заболіло..." – оповідає Марія сусідці [8; 5].

Ще не знаючи, хто така та "солодка Даруся", читач уже отримує певну інформацію щодо її психологічного портрета: це добросердна, дещо наївна особа, що жаліє усе живе, незалежно від того, істота це чи рослина; жінка з розвиненим інстинктом материнства, який, очевидно, не може бути реалізований, про що свідчить реакція сусідки Марії.

Ці висновки підтверджуються й невласне прямою мовою самої Дарусі: "Ну то й що, що коріння жоржин загортала в ковдру? То було якраз тоді, коли сніг зійшов, а морози ще не попустили... Чи була би несла голе коріння в таку студінь? Васюта чомусь не носить свого онука в садок у одних штанятах... То ж така сама дитина, як жива квітка" [8; 5].

Материнське ставлення до квіток (причому до тих, які Васюта вважає бур'яном і викидає на стежку) підтверджується й автором: "Даруся... гладить веселі голівки айстр, куйовдить запашні кучері, говорить до них, розказує, що хоче, сміється..." [8; 5].

"І що ж тут такого дурного?" – міркує Даруся. Очевидно ж, і справді, це цілком нормальний вияв материнського ставлення до дитини, що зайвий раз переконує: квітка сприймається Дарусею як маленька істота, яка потребує любові, ніжності, й ще раз підтверджує наявність в Дарусиному серці цієї материнської ніжності й любові, яка, не маючи об'єкта застосування в реальності, виливається на квітку, що в уяві Дарусі персоніфікується, ототожнюється з дитиною. Цікаво, що протягом усього твору в жодному епізоді живі квіти не згадуються аж до кінцевого діалогу Марії з Васюткою, в якому квітка троякої ружі має вже виразний знаковий смисл, що опосередковано виражає філософську сутність непередбачуваного в його несподіваних зигзагах і зламах людського життя, змінності й непідвладності людині її життєвої долі.

Отже, образ троякої ружі – це знак-символ людської долі, людського страждання. Правомірність такого трактування підтверджується фольклорними джерелами, де в народній пісні використовується паралель: трояка ружа – людська, а конкретніше – жіноча доля.

Червоная ружа трояка,
Червоная ружа трояка,
Ой, мала я мужа,
Ой, мала я мужа,
Пияка [10;164].

Чи має цей символ якийсь стосунок до засобів творення образу головної героїні твору? На перший погляд, начебто – ні.

Та спробуймо відтворити конструкцію цього смислового коду, незалежно від того, свідомим чи підсвідомим авторським актом був сам хід його смислотворення.

Повернімось до початку роману, де образ квітів несе чисто психологічну функцію.

Даний образ виразно асоціюється з образом не народжених Дарусею дітей і акумулює в собі нереалізоване материнство головної героїні, проте активно наявне, що живе в її підсвідомих інстинктах, в ірреальній сфері, де квіти – це діти Дарусині, на яких спрямовується її турбота, ласка, ніжність, любов.

Але трояка ружа (символ непередбачуваної людської, в тім числі й Дарусиної долі) – це також квітка, а отже в сфері позасвідомій – також Дарусина дитина. В такий спосіб образ головної героїні твору набуває узагальнених рис Великої Матері світу і людської долі, що плекає її і сама ж страждає від неї.

Подібну колізію, але спроектовану на реальне життя, бачимо і в "Мамі Маріці", де дитя (Христофор молодший) стає не тільки об'єктом безмежної материнської любові та причиною її страждань, а й чинником докорінного зламу в її зовні нібито й незмінному житті (інцест), і в кінцевому висліді призводить до загибелі жінки, тобто перебирає на себе функції долі.

Це, очевидно, може бути підтвердженням наших припущень щодо езотеричного наповнення символу квітки в розглядуваному творі М. Матіос та його впливу на розширення спектра самого образу головної героїні.

Надзвичайно містким смисловим кодом в романі є **конфета**, згадка про яку, на наш погляд, і є зав'язкою в композиційній структурі роману, бо саме довкіл цього поняття й розгортається головна інтрига твору.

Перше, про що дізнається читач, це те, що саме з конфетою пов'язана німота чи, за твердженням самої Дарусі, її небажання говорити: "з курями вона говорить краще, ніж з людьми. Дерева її розуміють, пси не займають, а люди – ні! Не можуть люди лишити Дарусю на саму себе.

Але з людьми вона не хоче говорити, бо тоді вони можуть дати їй *конфету*" [8; 6].

Далі бачимо муки Дарусі після того, як Маріїн син Славко, помстившись за "похування" "невинно убієнного" ним поросяти, кинув їй через пліт жменю барбарисок [8; 8].

Про фатальну роль *конфети* свідчить і те, що для Дарусі "нічого в світі не є солодким, окрім конфет", ото ж і голова в неї болить тільки тоді, коли люди згадують про *конфету*.

Ця роль *конфети* в Дарусиному житті розкривається аж в останньому ретроспективному розділі "Михайлове чудо", підзаголовком якого є "Драма найголовніша", оскільки саме в ньому висвітлюються першопричини усіх дотепер описаних драм ("Драма щоденна", "Драма попередня").

Суть трагедії в тому, що, будучи десятирічною дитиною, Даруся, вихована батьками в любові, довірі до людей, навчена говорити людям лише правду, виказала емгебістові правдиві подробиці нічного візиту бандерівців та, по суті, добровільної віддачі їм заготовлених для радянської влади сільгосппродуктів.

Щоб привернути до себе довірливу дитину, нелюд у галіфе та гімнастерці з блискучими гудзиками спершу розпитує дитину про її дитячі справи та уміння, смачно облизуючи при цьому солодкого півника-льодяника, а далі другого дає й Дарусі.

Зваблена "добротою" дядечка в погонах, дівчинка щиро й відверто розповідає йому про невільно підслухані нею події фатальної ночі, навіть не здогадуючись, що, виповідаючи правду ворогові, зраджує батька, матір та прирікає всю сім'ю на загибель. Вихована на принципах любові та правди, дитина ж бо не здогадується навіть, що ворогу правди говорити не можна. Адже й такого слова, як "ворог", вона не знає. "Добрий" дядечко з конфетою, якого

цікавить, чи знає вона "Отче наш" та чи вміє сама заплітати свої розкішні косички, цілком вписується в добрий мікросвіт сімейних стосунків, витворений любов'ю і щиросердністю батьків посеред переповненого злом, вируючого пристрастями великого повоєнного світу.

Трагізм ситуації посилюється тим, що саме цей офіцер МГБ десять років тому по-садистському познущався з її матері Матронки, схопленої та привезеної на другий бік Черемошу в радянську зону й катовану там нібито за допомогу втікачам із цієї зони.

Щезнення та несподіване знайдення скатованої Матронки всі десять років залишається таємницею. Жінка, боячись за життя сім'ї, жодним словом не обмовилась навіть чоловікові про своє перебування в емгебістській катівні, аж доки її кат не прийшов у хату, зробивши "ворогом" її рідну дитину.

Гнів і ненависть скошеної горем Матронки падає прокляттям на дитину:

– Краще би була струїла в утробі таку нечисть чи родила німою...

Михайло поклав руку їй на голову:

– Бійтесь Бога, жінко, що ви таке кажете, дитина ж не винна...

– А хто? [8;171].

Не витримавши випробувань, не вміючи розібратись у ході історичних подій, що таким жахливим чином транспонувалися в її власній долі та долі її сім'ї, зневірившись у справедливості самого Бога, Матронка повісилась. "Простоволоса, розплетена Даруся обома ручками трималась за її голі й босі ноги так, що спершу дитину не могли відтягнути два чоловіки... Відтоді Даруся втратила голос" [8; 180].

Отже, причина Дарусиної німоти вказана авторкою роману цілком конкретно – це самогубство матері й душевне потрясіння дитини, ним викликане.

А проте впродовж усього твору головна героїня жодним словом не згадує про цю трагедію. Більше того: Даруся взагалі жодним словом не згадує про матір, так наче її взагалі ніколи не було на світі.

Періодично вона здійснює обряд відвідування батькової могили (бо кожен Дарусин похід "поза Йорчиху" перетворюється в справжнє обрядодійство!), носить йому їсти, "балює" з ним, розмовляє, слухає його поради та настанови. "... Тут, на цвинтарі, тато розумів Дарусю і розказував їй, розказував. Як жити, терпіти, *не згадувати*, перед людьми не соромитися, прощати навмисне і ненавмисне зло. Вона тут усе розуміла. Геть чисто все, до найменшої дрібнички..." [8; 31].

Батько до неї приходить ночами: "чорний, неголений, з простягнутою рукою" [8; 31] і просить молока, якого у Дарусі вже немає, бо "все молоко, всю сметану, і сир, і масло, яке прятала місяцями, вже віднесла йому. Тоді "розбита, із запаленими очима, Даруся на ранок бігала від хати до хати, носила порожнє горнятко, показуючи його перед очі газдиням" [8; 31].

Це значило, що через день-два у неї почнеться напад головного болю, від якого "вона мусить відходити тижнями, ніби вертатися з того світу" [8; 7].

А от для спомину про матір у зболілій Дарусиній голові немає жодного місця. Ми навіть не знаємо, де вона похована й чи існує десь її могила.

Головний епізод трагедії – мати, повішена на власній косі, начисто стерся в Дарусиній пам'яті. "Усе лихе минулося, поблідло, втратило ясність, – говорить авторка, – а туга за чимось далеким лишилась в Дарусиній голові такою гострою, що від того вона болить її" [8; 28].

Те "далеке" вписалося в пам'ять Дарусі постулатом: "Слова можуть приносити шкоду". Вона не знає, звідки це пам'ятає, але це правда... Будь-яка бесіда може робити шкоду" [8; 16]. А ще – страхом перед *конфетою*: "...З людьми вона не хоче говорити, бо тоді вони можуть дати їй *конфету*" [8; 31], а від *конфети* в неї болить голова.

Таким чином, бачимо правдиве зображення письменницею трьох психічних процесів, визначених Фройдом як **згнічення** (процес, що певні психічні акти, певні знання заганяє в підсвідомість, робить їх недоступними для свідомого сприйняття) [5; 36], **згущення** (процес у сфері несвідомого, завдяки якому окремі елементи знання постають у концентрованій формі) [5; 74] та **зсув** (несвідомий процес у роботі психіки, завдяки якому відбувається перехід психічної енергії з одних уявлень на інші) [5; 75].

Згнічення, згущення, зсув можна розглядати як ланцюг захисної реакції психіки на ті знання чи уявлення, що викликають негативні емоції, а іноді можуть бути й загрозливими для самого життя людини.

Стосовно змальованого М.Матіос Дарусиного стану, згніченими, загнаними в підсвідомість є найдраматичніші епізоди її трагедії: образ самогубиці-матері, образ офіцера-емгебіста (що на мить виринув із глибин підсвідомості єдиний раз – коли в двір увійшов уже рідний їй Іван Цвичок у галіфе та гімнастерці з блискучими гудзиками) та її власний "безгрішний гріх" – зрада батька.

Натомість всі енергетичні ланцюги психіки сконцентрувалися на образі конфети, пов'язаного з нею знання про небезпеку від вербального спілкування з людьми та ще цілком свідомого, значно пізніше набутого, знання про головний біль, джерелом якого є конфета.

Оскільки асоціації завжди є залежними від певної системи зв'язків, то неважко утворити асоціативний ланцюг упорядкованої пам'яті про події, що сталися в житті десятилітньої Дарусі, та порівняти його з тим, який вибудувався в порушеній пам'яті героїні.

Асоціативний ланцюг упорядкованої пам'яті

Офіцер-емгебіст → невимушена розмова з ним (мовлення) → конфета → зрада батьків (мовлення) → прокляття матері → самогубство матері.

Створений захисною реакцією психіки (захисним конфліктом) ланцюг Дарусиної пам'яті

Мовлення → конфета → біль

Бачимо наявний наслідок процесу згнічення найбільш конфліктнонебезпечних асоціацій (офіцер, зрада, прокляття і самогубство матері); процес згущення – концентрації психічної енергії на понятті *конфета*; та процес зсуву в обох відзначених З. Фройдом його формах, коли "по-перше, один прихований елемент заступає не якась його частина, а щось іще дальше, щось ближче до натяку (в нашому випадку зрада, самогубство матері замінено явним поняттям *конфета*, що в асоціативному ланцюгу з низкою пропущених ланок жодним чином не пов'язується з латентними явищами. – *О.В.*), а по-

друге, психічний акцент переноситься із важливого елемента на якийсь неважливий" [12; 169].

Ці процеси, що призвели до блокування тих ділянок пам'яті, де зберігається інформація, загрозлива для Дарусиної психіки, є, безперечно, рятівними для героїні. Проте "підсвідомо людина знає про себе більше, ніж свідомо", й тому обірвані й загнані в підсвідомість ланки спотвореного асоціативного ланцюга можуть, завдяки несподівано виниклій асоціації, вмить виринути з підсвідомості й відновити спотворений ряд, як це сталося, наприклад, коли Даруся побачила Цвичка, що наближався до неї у військовій формі. Врятував її від смертельно небезпечного поновлення пам'яті тільки шалений і тривалий напад головного болю, звільнившись від якого, вона вже знову була людиною із заблокованими конфліктогенними ділянками пам'яті.

От тільки Іван Цвичок став для неї ще однією "конфетою" – чинником, що викликає муки головного болю. Його Даруся, як і конфети, повинна була викреслити зі свого життя.

Ця паралель (Іван Цвичок – конфета), схована в підтексті твору, дає змогу глибше усвідомити психічний стан героїні та неусвідомлювану нею самою справжню причину її панічного страху перед *конфетою*: конфета як яскравий знак події здатна встановити порушені зв'язки, відновити ті ланки асоціативного ланцюга, що випали, й таким чином оживити в пам'яті те забуте знання, з яким Даруся не зможе жити. Таким чином, головний біль Дарусі – це спасенний біль, який перешкоджає поновленню роз'єднаного ланцюга пам'яті й таким чином рятує її від того душевного потрясіння, від якого життя цієї простої селянки з високо й тонко організованою душею обірвалося б, як струна на Фіциковій скрипці під час весілля її батьків.

Таким чином, конфета як символічний код несе в романі кілька смислових навантажень: це символ зваби, що призводить до зради, це символ підступності й це символ вічного болю й вічної небезпеки для самого Дарусиного життя.

Разом з тим, в романі, в якому стільки сторінок присвячується історичній долі України та висвітлено стільки яскравих рис її народу (хоч і далеко не завжди позитивних...), символ конфети прочитується й у значно ширшому плані: як символ "солодкого життя", суспільства, де всім солодко (щасливо) живеться, "світлого майбутнього", яким у всі часи зваблювали поневолювачі та завойовники довірливі душі, кидаючи їх у вир страждань чи й зовсім знищуючи, коли обман розкривався, а душі втрачали свою "дитинність" і довіру, прозрівши в стражданнях. Хіба не так, як зваблена конфетою довірлива Даруся, були зваблені "цукеркою світлого майбутнього" когорти українських лицарів революції, починаючи від Юрка та Оксани Коцюбинських, Примакова, Хвильового, Еллана-Блакитного й закінчуючи... але список цей можна продовжувати до безконечності...

Адже ніхто з них не "продавався", не мав наміру зрадити Україну і свій народ. Вони щирими, захопленими очима дивилися на ту "конфету", що була обіцяна Україні, як Даруся дивилася на зеленого півника в руці ката своєї матері.

Чи "продавався", зраджував Україну Іван Сірко, Мартин Пушкар або Кочубей, допомагаючи Олексію Тишайшому чи Петру І підкорювати Україну? Все те – Дарусин комплекс: "гріх від безгрішності", довіра до "доброго дядечка" з цукеркою в руці, з якої значною мірою й складався трагізм історичної долі України. Звідси й сам образ головної героїні твору набуває символічного значення, починає сприйматися як код української душі з її потягом до краси, залюбленістю в світ, з її добротою й довірливістю і... з її інфантильністю, невмінням розрізняти ворога і друга, що так часто призводить до історичних трагедій.

Так завдяки багатошаровим символічним кодам мікросвіт душі головної героїні розмикається в макросвіт історії народу, набуває глибинних, філософських сенсів.

1. Бахтін М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 202 с.
2. Ведмідь І. Три життєві уроки "Солодкої Дарусі" // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 12-14.
3. Вірич О. Крик мовчання (на матеріалі роману М.Матіос "Солодка Даруся"). Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – К.: Акцент, 2007. – Вип. 31.– Ч. 2. – С. 495–509.
4. Гинзбург Л. Я. психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971. – 464 с.
5. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство. – К.: Академвидав, 2003. – 390 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю.І.Ковалів, В.І. Теремка. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – 752 с.
7. Марко В. Кодування художнього тексту // Дивослово. – 2007. – № 8. – С. 54–59.
8. Матіос Марія. Солодка Даруся. – Львів: Піраміда, 2007. – 187 с.
9. Матіос Марія. Мама Маріца / Москалиця. – Львів: Піраміда, 2008. – 108 с.
10. Український письменник. – К.: Сяйво, 1929.
11. Фащенко В. В. У глибинах людського буття. Етюди про психологію літератури. – К.: Дніпро, 1981. – 279 с.
12. Франко І. Принципи і безпринципність // Зібрання творів у 50 т. – К., 1978. – Т. 34.
13. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. – К., 1998. – Лекції 7, 10, 11. 31.

In the article is probed originality of symbolic codes in the novel of M.Matios "Sweet Darusya" and their role in the image of psychological portrait of main heroine.

Key words: *symbol, kod, portret, detail of symbol, arts world.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-3

Ольга Козій

СЛОВЕСНІ ЗАСОБИ ЗМАЛЮВАННЯ ПОСТМОДЕРНОГО АБСУРДУ ЖИТТЯ В ПОВІСТІ І. ЧЕНДЕЯ "ДАЛЕКЕ ПЛАВАННЯ"

У статті розглядається повість І.Чендея "Далеке плавання", що стала своєрідним підсумком творчого шляху письменника. У творі переплітаються ознаки різних літературних напрямків, що простежується на рівні словесних засобів.

Ключові слова: *художня деталь, постмодерн, людина і система, алюзії, сатира.*

Українська література 50–80-х років XX століття у межах тоталітарної системи формувалася під її ідеологічним тиском та за принципами єдиного творчого методу – соцреалізму. Були письменники, яким вдавалося певним чином – в окремих творах чи

© О. Козій

в творчості загалом – виходити за його межі. Як зазначає Г.Грабович, "українська література на Україні не могла бути насправді вільною, бо не було політичної свободи. Література розвивалася не під опікою радянської влади, [...] але попри неї або всупереч їй" [1, 46].

Одним з таких майстрів слова є І.Чендей. Він прожив довге життя (20 травня 1922 року – 29 листопада 2005 року) та залишив чималу творчу спадщину: є автором двох романів, дев'яти повістей, близько сімдесяти великих та малих оповідань, нарисів. Працював у редакції газети "Закарпатська правда", був відповідальним секретарем Закарпатської організації Спілки письменників України. І.Чендей – лауреат премій імені Андрія Головка за роман "Скрип колиски" (1987), імені Володимира Винниченка (1988) та Державної премії України ім. Т.Шевченка (1994) за книгу "Калина під снігом". 1993 року письменник був нагороджений Почесною відзнакою Президента України. Прославився також як співавтор сценарію до фільму "Тіні забутих предків".

Переломним для письменника став 1968 рік, коли він опублікував повість "Іван" в книзі "Березневий сніг". Ця книга стала причиною партійних наскоків на письменника. М.Носа характеризує цей період як епоху "загвинчування гайок", "видавання бажаного за дійсне, замовчування гострих політичних, соціальних, духовних проблем" [2, 143]. Повість була оголошена твором антирадянським, шкідливим та аморальним, а книга стала причиною вилучення І.Чендея з літературного процесу. І.Чендей потім згадував, що в той час "вистачало мізерних виконавців з готовністю і ницою запопадливістю", відзначив абсурдність зачіпок до нього: "Склалося враження, що в Закарпатті вже й проблем на ідеологічній ниві" не було більших і важливіших за книгу "Березневий сніг" [3]. Абсурд полягав ще й у тому, що більшість "критиків" і "читачів" навіть не знали, який твір вони розпинають. Коли автор запитав одного з чиновників, чи читав він "Березневий сніг", той відповів, що таку книгу і в руки брати не хоче. Ця деталь точно передає атмосферу того часу. І.Чендей потрапляє в опалу влади та справжню літературну ізоляцію майже на десять років (1975 року виходить збірка "Зелена Верховина").

Досліджуючи доробок прозаїка, критики уже в перших його творах відзначили важливу роль художньої деталі, зацікавленість долею земляків, різноманітність тематики, яскраве живописання словом, вірність правді зображуваного, глибокий психологізм. Деякі звинувачували автора роману "Птахи полишають гнізда..." в надмірній деталізації та недостатній увазі до соціального аспекту творів, "уривчастій" композиції. Закарпатський прозаїк переважно не подає докладних портретних характеристик героїв (колір волосся, очей, риси обличчя), його портретні деталі спрямовані на внутрішній світ персонажів. Зорові, слухові й навіть запахові образи, деталі у творах активізують читацьку уяву й створюють ефект присутності. Побачивши, почувши, а іноді навіть відчувши на запах і смак реалії художнього світу, автор дає змогу стати свідком чи учасником подій, зрозуміти думки й почуття персонажів. Письменник знає, осягає розумом і серцем те, про що розповідає, переживає разом з героями, відчуває їхню радість, смуток, біль (душевний і фізичний), голод, холод.

Спробуємо розглянути словесні засоби зображення постмодерного абсурду оточуючого світу у творі І.Чендея "Далеке плавання" (1987), що ознаменував своєрідне закінчення творчого шляху письменника, оскільки після повісті нових творів написано не було. Підсумкова роль твору полягає в тому, що в ньому спостерігаємо взаємодію різних манер письма. У доробку І.Чендея мозаїчно-кінематографічний спосіб показу дійсності зустрічається у повісті "Чорна сальва" та романі "Скрип колиски". У творі, присвяченому голодним походам верховинців, письменник відступає від звичного для себе моногероїчного, співвідносного з "доцентровим" способу показу дійсності. У повісті фактично немає головного героя. Події "Чорної сальви" автор подає крізь призму сприйняття їх поручиком жандармерії Вомачкою, що є ніби стороннім спостерігачем. Не світ, а саме його спосіб подання письменником носить мозаїчний характер.

Постмодерне сатиричне зображення дійсності присутнє у повісті "Житіє Антона Кукурічки" та оповіданні "Комаха в бурштині". У останньому письменник звертається до виявів підсвідомого. Особливість "Далекого плавання" у такому творчому контексті полягає у протистоянні та протиставленні авторського ідеалу, окресленого у ліричних повістях та романі "Птахи полишають гнізда...", абсурдній дійсності. Гостроти протиставлення автор досягає за рахунок способів і засобів зображення, притаманних різним художнім напрямам.

За вимогами модернізму, всі події у творі автор подає очима персонажа. Романтичний спосіб зображення внутрішнього світу Івана Купали відповідає антропоцентричному спрямуванню літератури модерну. Екзистенціалісти в центр зображення також ставлять особу, проте переважно з трагічною долею. Постмодерністи цікавляться "не так глобальними проблемами, не духом історії, не масами, а найменшим фрагментом екзистенції – особою" [4, 11]. Але екзистенціалістську трагедію постмодерн переводить у комедію і фарс, приреченість – у невизначеність. Риси постмодерну наявні переважно в зображенні представників системи-машини. І.Чендей уводить у повість багатошаровий інтертекст. Розповідь про реальну подію – подання танцівниками балету прохання про політичний притулок в США наближає художній світ твору до дійсності. Низка епізодів "працює" нашаруваннями на основний стрижень образу Купали: особисту драму увиразнює лист від дружини; екскурси в історію, які проводить головний герой у розмовах та в адресованому Бондаренкові посланні, свідчать про ерудованість персонажа.

Доля Івана Купали у повісті подібна до доль так званих, маленьких людей із творів А.Чехова та М.Гоголя. Трагедія Чендеєвого героя у тому, що, на відміну від персонажів літератури XIX століття, він має почуття власної гідності, не вважає такий стан справ нормальним і прийнятним, хоч і не може нічого змінити. Подібно до Йосефа К. (Ф.Кафка "Процес"), Купала не знаходить логічних підстав для знущання над ним.

Центральним у творі є конфлікт між людиною й системою. Він проступає з перших рядків повісті. І.Чендей використовує прийом градації на рівні синтаксичних конструкцій (від простих до складносурядних речень та речень з кількома підрядними частинами) та на рівні смислової конкретизації (від цілого світу до конкретної окремої

особистості). Найбільш змістовно і стисло окреслює ситуацію перше речення твору: "На світі нічого не сталося" [5, 3]. Це твердження окреслює всесвітню атмосферу байдужості до людської драми, про яку йдеться у творі. Перше речення повісті має оксюморонне смислове навантаження: незважаючи на те, що автор стверджує буденність і нецікавість даної події, проте саме її він обрав за об'єкт оповіді. Подібна інтрига привертає увагу читача. Ця інтрига посилюється вставним словом "здається" в другому реченні. Письменник доповнює особисту драму героя тим, що Купала усвідомлював свою непотрібність нікому: "І він розумів, що це мало кого цікавить, тим більше турбує, і тому відчував непривітну самотність" [5, 3].

У способі подання образу головного героя впізнаємо предметні деталі колишнього І.Чендея, однак це лише зовнішній бік повісті, а в глибині маємо багато нових моментів, що створюють поліфонізм поетики твору. Хобі головного героя – моделювання кораблів переходить у нову якість зі зміною в житті та з порушенням сімейної гармонії: стає способом втечі від реальності. Залюбленість у хобі проступає навіть у внутрішньому мовленні Купали через насичення морською метафорикою: "Нашим корабликом розгойдало. На яку мілину винесе, куди зажене?" [5, 4]. Зі зміною звичного ритму життя героєві відкривається абсурдність буття. Зразковий робітник, чий портрет довгі роки висів на Дошці пошани, вирішив найнятися на корабель далекого плавання. З огляду на типовість цієї людини в соціально-політичних умовах того часу сюжет твору видається буденним і на перший погляд простим. Проте за цією буденністю приховується драма, відкривається абсурдність світу, над якою раніше не задумувався герой. Поглиблюють драму особисті негаразди персонажа. Він хотів якось змінити ситуацію і, дізнавшись, що набирається бригада на заробітки, вирішив приєднатися до неї, бо там і заробити можна, і "втекти від стін, що дивляться німо і тупо, давлять і задавлюють" [5, 6]. Самотність головного героя автор простежує на рівні інтер'єрних деталей, вводячи читача у неприбрану оселю, що потребує жіночих рук, самої присутності жінки: "Спальня була чужою, такою холодною, мов тут ніколи й не топили, не ночували" [5, 5]. Як і в інших творах ("Птахи полишають гнізда...", "Чорна сальва"), в "Далекому плаванні" І.Чендей наділяє людське житло персоніфікованими рисами: оселя (будинок, квартира тощо) переймається настроями господарів, відчуває їхні емоції, ніби хворіє і слабшає, коли її залишають: "Незастелені ліжка німо уставилися більмами подушок" [5, 4]. У цьому творі письменник виявив себе чудовим майстром художньої деталі. Для увиразнення почуття самотності Івана Купали автор використовує зорові і навіть запахові образи (аромат жінчиних парфумів), на яких побудовані асоціативні ланцюжки в думках персонажа.

Мораль персонажів, що втілюють антиідеал (Іван Каламар, Антон Кукурічка, Булька з повістей відповідно "Іван", "Житіє Антона Кукурічки", "Далеке плавання", Семен Вертун з роману "Скрип колиски"), І.Чендей часто виражає фразою: "Ми себе ще покажемо!". Ці персонажі є представниками влади у тоталітарній системі (Каламар, Булька) або ж її породженнями (Кукурічка, Вертун). Згадана фраза засвідчує їхню агресивну активність. Ці персонажі часто вживають слова зі зменшено-пестливими суфіксами, що мають оксюморонне забарвлення: замість передавати ніжність і замилуванням чим-небудь, показують дріб'язковість внутрішнього світу. Змальовуючи породження тоталітарної системи, письменник роздвоює вістря викривального пафосу та наголошує на взаємозумовленості особливостей укладу держави та людської психіки.

Подібно до докладних описів споживання їжі в повісті "Житіє Антона Кукурічки". інтер'єрних деталей з власними історіями в оповіданні "Комаха в бурштині", розповідь про "війну" кадровика Булькі з мухою акцентує на бідності внутрішнього світу персонажа. Його мізерність простежується також на морфемному рівні використаних портретних деталей – слів зі зменшувально-пестливими суфіксами ("долонька", "медалька").

У творі вбачаємо низку біблійних алюзій, що є як прямими, так і антитетичними. Так, репліка одного з членів "тріумвірату" – Знака – є антитетичною алюзією з Євангелієм від Матвія: "*Знак.* Я руки не обмиваю" [5, 31], а репліка Булькі – прямою: "Обмиваю руки" [5, 61]. Сидора Герасимовича Бондаренка можемо назвати своєрідним Понтієм Пілатом: він розуміє мотиви героя, захоплюється його енциклопедичними знаннями в галузі кораблебудування та історії світового флоту. Письменник наголошує на духовній спорідненості персонажів: "Бондаренко спинився коло самого вікна. Бачив не віддалений обрій, що за вікном відкривався, а трапляв у світ, куди вів Купала... Трапив у дивну стихію, з якої на певній порі вибрався випадково. Стихія ця була близькою і зрозумілою" [5, 79]. За допомогою приказок автор повісті позначає різницю між мораллю представників системи і *справжньою* мораллю, що притаманна Бондаренкові: Булька: "Краще боятися, як налякатися!" [5, 85]; Бондаренко: "Іржа їсть крицю, недовіра – людську душу" [5, 86]. Секретаря міського комітету партії, як і Понтія Пілата, особливо у творі М.Булгакова,. обсідають сумніви: "А коли кадровик правду має? Таким і шкура підказує!.. Не випадково впирається..." [5, 101]. Подібно до біблійного героя, він певним чином обмиває руки: відкладає лист Купали у шухляду. Спорідненість з Пілатом підкреслюється описом вмісту цієї шухляди: "Тут лежав деякий надібок того, хто порядок любив, після кожного підозрілого на якусь недугу не тільки мив руки, витирав рушником, але й збризкував для певності недорогим одеколоном" [5, 101].

Представників влади письменник зображує за законами сатири. Прозаїк протиставляє два світи – цілісний внутрішній світ героя та дисгармонійний, какофонічний світ держави. У "Далекому плаванні" І.Чендея зустрічаємося з притаманними творам модерну драматургічними елементами в одному розділі-епізоді. Засідання тріумвірату витримано письменником цілком у дусі театру абсурду. Під час розмови Булька, Шпиця та Знак не чують та не розуміють одне одного, кожен веде свою "лінію". У процесі спілкування вони обмінюються не короткими фразами, що є характерним для діалогічного мовлення, а читають цілі лекції. Вони уособлюють систему з її стандартизацією, нівелюванням особистості, є схожими, але не творять єдності, самотні; хоч говорять майже однакові за змістом фрази, але не чують, не розуміють одне одного. У драматургічному розділі письменник підкреслює карнавально-схематичний характер членів

тріумвірату, позначаючи їх за початковими літерами прізвищ.

І.Чендей підкреслює примітивність мислення представників системи, для яких поняття людського щастя та прогресу вимірюється наявністю матеріальних благ. Проте й на такому рівні сприйняття вони є противниками прогресу, пов'язуючи падіння моралі з поліпшенням матеріальних умов життя. Автор використовує іронічність та пародійність на апокаліптичність та демонічність, адже ці персонажі можуть викликати лише відразу й презирство, а не захоплення, страх і повагу, як традиційні демонічні герої. Булька, як сам себе характеризує, має риси чорта, що карає грішників у пеклі: "Я не таких, як Купала, на сковороді пік! Я не одному роги обламав" [5, 65]. Учасників тріумвірату І.Чендей називає переважно на прізвища, а головного героя – за ім'ям і прізвищем. Іван Купала є живою людиною, що протистоїть бездушній машині. Він нагадує особу, що потрапила на диявольський карнавал з масками, які уособлюють вади та гріхи і в яких ми упізнаємо представників системи-машини. Абсурд бюрократичної системи-машини письменник ілюструє, подаючи повну назву сповненого тавтологіями документа, який заповнював Булька: "План идейной работы по индивидуальной закалке идейной надёжности и стойкости недостаточно идейно надежных, колеблющихся и стойких" [5, 18].

Повість "Далеке плавання" є цілком оригінальним твором. У літературному процесі 80-х він був помітним явищем, проте не став подією через затримку публікації. Видана у часи свободи слова, ця повість стає в ряд творів, що розкривають хиби бюрократичної системи. Незважаючи на те, що "Далеке плавання" значно відрізняється від попередніх творів письменника та складається з багатьох елементів, які ми віднесли до різних художніх напрямів, вона є цілісною. Цей твір відчутно розхитував канони соціалістичного реалізму. У пошуках художньої правди І.Чендей часто виходив за межі власне реалістичних традицій і досягав результатів, що засвідчували значний художній потенціал автора.

1. Грабович Г. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 38–44.
2. Носа М. Довге повернення "Івана" // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 143–145.
3. Птахи повертаються у свої гнізда: [Письменник про свою творчість у часи застою] // Молодь Закарпаття. – 1989. – 24 груд
4. Харчук Р. Покоління постепохи (Проза) // Дивослово. – 1998. – № 1. – С. 6–12.
5. Чендей І. Далеке плавання: Повість. – Ужгород: Карпати, 1989. – 134 с.

У статті розглядається повість І.Чендея "Далеке плавання", що стала своєрідним підсумком творчого шляху письменника. У творі переплітаються ознаки різних літературних напрямків, що простежується на рівні словесних засобів.

Ключові слова: *художня деталь, постмодерн, людина і система, алюзії, сатира.*

© І. Романюк

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-3

Ілона Романюк

ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ МОВЦІВ У ПОВІСТІ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО "КАЙДАШЕВА СІМ'Я"

У пропонованій статті проаналізовано структуру загального відносного часу в українській мові. Для уникнення узагальненого окреслення часового перебігу дії у простому семантично ускладненому реченні використовують формули загального відносного часу, які є ускладненими, містять два при-йменниково-відмінкові складники, а їхня загальна семантика є невизначено окресленою стосовно осі часу.

Ключові слова: *відносний час, семантико-синтаксичні відношення, прийменниково-відмінкова конструкція, семантично неелементарне просте речення.*

Особливістю загального відносного часу є розташування дії або відрізка, заповненого дією, між двома часовими моментами. Структура абсолютного часу модельована на основі протиставлюваних форм і на віднесеності дій як одночасних, попередніх і наступних щодо моменту мовлення. Відносний час визначає тривалість дії щодо іншої точки відліку, наприклад: *Йому здалося, що в будинку хтось ходить*; *Вона має рацію, подумала, слова його не повернуть* (Ю.Андрухович), або в складнопідрядних реченнях: *Не диво, коли в сорок літ довелося посивіти* (Панас Мирний); *От як прийде черга которому з твоїх, тоді тільки побачиш, як-то воно тяжко* (І.Карпенко-Карий). Детальніше про розмежування абсолютного та відносного часу див.: 2, 65–69.

Загалом часові значення – це значення локалізації процесу, події на осі часу, виражене мовними засобами. Лінгвістичний відносний час, так звана об'єктивна вісь часу, встановлює співвідношення процесу, події з іншим процесом, подією. Тому часові значення, реалізовані в українській мові прислівниками, дієприслівниками й ускладненими темпоральними формами, ми вважаємо за доцільне виокремити з загального структурування семантико-синтаксичної категорії темпоральності на морфолого-синтаксичні й семантико-синтаксичні грамеми, визначивши їм периферійне місце у загальній системі часових відношень. Нагадаємо, що центральне місце у структурі категорії темпоральності займають грамеми семантико-синтаксичної природи, а саме: грамеми означеної / неозначеної одночасності, означеної / неозначеної попередності, означеної / неозначеної наступності [3].

Загальний відносний час моделює категорію таксису – особливу мовну категорію (категорію-не-шифтер), на відміну від категорії часу (категорію-шифтер), де шифтер виступає, у перекладі з англійської, "рухомим визначником" [5, 95–113]. Як зазначає Р.О.Якобсон, час маркований як категорія-шифтер, оскільки має обов'язкове посилання на певне повідомлення, а "загальне значення шифтерів не може бути визначене без посилання на повідомлення", і далі, за висновками ученого, "час характеризує повідомлюваний факт у стосовно факту повідомлення. Наприклад, минулий час показує, що повідомлюваний факт передує факту повідомлення про нього" [5, 97–100]. Таксис містить видову характеристику співвідносних у часі дій і може

взаємодіяти з причиново-наслідковими, допустово-протиставними значеннями. Наприклад: *Цей будинок неквапно споруджувався* ***з 1874 по 1891 роки*** *за проектом архітектора Захарієвича та прикрашений роботами скульптора Марконі* (З газети) → *будинок споруджувався з 1874 р.; будинок споруджувався до 1891 р.*; *І жайворони дзвонять угорі... де бродять тіні –* ***з ночі до зорі*** (В.Стус) → *тіні бродять, коли настає ніч; тіні бродять до ранку.*

Загальний відносний час має два вираження: а) час, повністю зайнятий дією (означена тривалість): *з ранку до ночі*; б) час, не повністю зайнятий дією (неозначена тривалість): *прийшов між 17 і 18 годиною вечора.* Семантика загально-відносного (проміжного) часу відтворювана конструкціями *між + орудн. в., від + род. в. + до + род. в., із + род. в. + до + род. в., із + род. в. + по + знах. в.*, починаючи *від + род. в. + до + род. в.* Темпоратив *між + орудн. в.* позначає момент дії проміжного часу (неозначена тривалість), а решта конструкцій локалізують значення початкової і кінцевої межі часового проміжку, заповненого дією (означена тривалість). Проміжну ланку між двома диференційованими підгрупами (попередності і наступності) моделюють форми *біля + род. в., близько + род. в., коло + род. в.*, що вказують на загальний план повідомлюваного і виражають часову приблизність: ***Близько п'ятої години ранку*** *ми були майже на вершині* (з газети); *Десь* ***коло першої*** *години пішли ми до Академії на виставу й зайшли до графині* (Т.Шевченко); ***Біля 11 години перед полуднем*** *битва закінчилася цілковитою поразкою шведів* (Т.Мацьків); ***Біля дев'ятої години*** *знову прийшла черга на "допити"* (В.Гренджа-Донський).

Щодо правомірності вживання прийменника *біля* на позначення часової приблизності, слушною є позиція вчених, які виступають проти такого вживання (Є.Тимченко [4], З.І.Іваненко [1]), оскільки цей прийменник не є власне український, а відповідає російському "возле" із просторовим значенням. Учені наголошують на семантиці просторової близькості, яку передає прийменник *біля*. Проте письменники послуговуються таким позначенням, на що звертає увагу й З.І.Іваненко, зазначаючи, що "звороти з цим прийменником використовуються (хоч і не так часто, як ***коло*** і ***близько***) в усіх жанрах літературної мови нашого часу" [1, 47], саме тому ми проаналізували згадані сполуки для зображення повної картини функціонування темпоральних конструкцій в українській мові.

У загальному відносному часі, повністю зайнятому дією, фактор завершеності / незавершеності дії не має свого спеціального вираження в іменній групі. У ролі стрижневих слів у цій групі виступають словосполучення, що позначають власне час, дату (*число, рік, століття* тощо), а також інші класи іменників часової семантики. Іменна частина фактично складається з двох сегментів: у більшості випадків в обох складниках вживають слова одного класу або сполуки з однаковим значенням. Вживання прийменників *від (од, з)...до (по)* визначає початкову і кінцеву точки описуваного процесу, явища. Прийменник *між* може бути схематично представлений у вигляді інтервалу, часовий простір якого не містить крайніх точок. Натомість прийменники *з (від) ...до (по)* не мають подібного обмеження: якщо об'єктами виступають абсолютні часові величини, то вживаємо формулу *з (від) ...до (по)*. Розглянемо таке функціонування детальніше. Це насамперед вживання словосполучень зі значенням:

1) власне часу: *І от щораночку,* ***від восьмої до дев'ятої години****... наш маленький райцентрик ...гуде піснями* (Г.Тютюнник); *І от урядове розпорядження: працювати всім установам* ***від дев'ятої до вісімнадцятої години*** *з обов'язковою перервою на обід* (Остап Вишня);

2) дати: *Що ж до минулого досвіду Левка Григоровича* [Лук'яненка], *то тут вирізняємо двадцять чотири місяці між двома арештами –* ***з 1966-го по 1968-й,*** *які взагалі не вкладаються у звичні уявлення про можливості людини* (Л. Єфімов); *Переглядаючи факти цієї боротьби, ми бачимо, що* ***від 1625 р.*** *(коли утихомирено повстання Жмайла)* ***до 1638 р.*** *(коли подавлено повстання Острянина) не проходить трьох-чотирьох років, щоб не спалахнуло козацьке повстання* (В.Антонович); ***З 1819 по 1823 рр.*** *навчався* [Максимович] *у Московському ун-ті* (Є. Губіцький).

Подібні значення передають:

4) назви часових одиниць (частин доби, року): *Глейові ґрунти розвиваються на алювіальних породах в умовах підтоплення* ***від одного до шести місяців*** *протягом року за повної відсутності окислювальних процесів* (Д.Дубина); *Відбиває тихо такт.* ***Від світанку і до ночі*** (В.Крищенко);

5) назви абстрагованих відрізків часу: *Це* ***од віку моє, це до віку*** *моє — Наче соняшник, батьківська хата* (В.Крищенко)*; Хаос вражінь, втіх і терпінь, Танок сміху й ридання* ***Від поколінь до поколінь*** *Йде в парі існування* (Б.Лепкий);

6) назви місяців, пір року та назви свят (найчастіше релігійних): *Дідух мав стояти на покуті* ***від першої і до другої вілії****, себто* ***від Різдва і до Нового року*** (В.Скуратівський); *Спостерігаються також невисокі літньо-осінні (період* ***із серпня по жовтень****) та зимові (****з грудня по березень****)* паводки (Д.Дубина); ***Від весни до пізньої осені*** *мури були викінчені, накриті* (І.Филипчак).

Окрему групу становлять словосполучення зі значенням віку: *Самі ж ідуть чортівськими шляхами – Звірюки* ***від колиски аж до ями*** (О.Маковей); *А бабський вік такий куценький:* ***Од двадцяти до сорока*** (В.Крищенко); а також назви істот як представників певної епохи: ***Від Шевченка до Леніна,*** *– так малювали співробітники і новий директор Інституту шевченкознавства Є.Шабліовський схему історико-літературного процесу* (Українське слово); *Світів бездонні океани, Життя незглиблений Мальштром!* ***Від Прометея до Нірвани*** *– Які великі ви, титани!* (Б.Лепкий).

Елементами ускладненої темпоральної формули можуть виступати слова *початок, кінець, середина: Був і третій період творчості Р. Купчинського – еміграційний. Він тривав* ***від 1940 року до кінця життя*** *письменника* (Т.Салига); і назви абстрактних предметів: ***Від розлуки до розлуки*** *Розтягнули ми літа* (В. Крищенко); *Освітив сиві скроні – наче довгу дорогу* ***Від найпершої до останньої молитви*** (М.Фенчак).

Ускладнені прийменникові формули *з (від) + род. в. + до + род. в* визначають початкову і кінцеву точки у тривалості процесу, у ролі яких виступають і абсолютні часові величини. Для визначення водночас початкової і кінцевої календарної дати, тобто виокремлення певного періоду часу, прийменник *з* вживаємо у парі з прийменником *до*, зрідка – *по*. Прийменники *до, по* указують на кінцеву календарну

дату чинності чого-небудь. Зазначимо, що українській мові більше властивий прийменник *до*, хоча в наших аналізованих прикладах він траплявся порівняно однаково із прийменником *по*. Наприклад: *25 серпня з **19.00 до 21.00** на Хрещатику в Києві пройде свято "Київський вальс"* (з газети); ***З 3 до 6 жовтня ц. р.** у м. Блед, Словенія, проводилася щорічна асамблея Асоціації Атлантичного Договору* (з газети); ***З 31 серпня по 1 жовтня** в Бонні відбудеться традиційний музичний Бетховенський фестиваль* (з газети); ***З 1 липня по 30 листопада** у рамках європейської кампанії "Всі різні – всі рівні" проходить Міжнародний конкурс графіки* (з газети). Термін виконання, тривалості дії *до 21.00, по 1 жовтня* є кінцевим (*21 година*), останнім днем (*1 жовтня*). Іноді для уточнення часової дати, наголошення на тому, що останній день дати входить у часовий період тривалості певного явища, до запису додають прислівник *включно*: *Конкурс плакатів триватиме **з 1 серпня до 30 жовтня 2003 р. (включно)*** (з газети); *Акція триває **з 20 січня по 20 червня 2006 року включно*** (з газети).

Прийменники *між, коло, близько* у темпоральних формулах схематично можуть бути представлені як інтервали, що не мають крайніх точок: *Рано, десь **коло восьмої години**, будила його мати до кави* (Лесь Мартович); *Було **коло восьмої** вранці* (В.Підмогильний); *5 березня, **близько 9-ї год. ранку**, ми разом із Респондентом вирушили до Венеції універсальним автомобілем четвертого покоління серії "Мантікора"* (Ю.Андрухович).

Групу *між + орудн. в.* моделюють сполуки, які позначають власне час і дату, а також слова, що не мають лексичного значення часу, зокрема назви конкретних предметів. Вони позначають проміжок часу або тривалість явищ, подій, у проміжок часу між якими що-небудь відбувається: (із *орудн.* і *знах. в.*): *Розпочинається воно* [Різдво] *в опівніч після Святвечора **між 6 і 7 січня*** (В.Скуратівський); *Довго вони, як бачите, **Меж мови-розмови** Цілувались, обнімались З усієї сили* (Т.Шевченко); ***Між квітнем і жовтнем 1962 р.** було написано цикл любовної лірики "Ідеалізована біографія"* (В.Шевчук); ***Між роками 1640 і 1657** у трьох місцях підіймається революційний рух, і в одній тільки Англії цей рух мав успіх* (В.Антонович). Формула *між + орудн. в.* позначає таку організацію часового простору, коли дві точки на осі часу, окреслюючи інтервал заповненого простору, пов'язані прийменником *між*. Це можуть бути і точки на осі часу, і часові відрізки різної тривалості: *Перерви **між зустрічами** практично не було* (з газети); *І хвилини ці стали найрадіснішим часом дня. Вони випадали **між сьомою та восьмою годинами*** (В.Підмогильний); *Десь між четвертою та п'ятою ранку врешті зібралося на грозу* (Ю.Андрухович). На особливу увагу заслуговують приклади на позначення загального часу, у яких прийменник поєднується із географічними назвами. В одних випадках вони передають значення часу, в інших – місця. Порівняймо: *Десь **між Мінськом і Варшавою** на www.literaturexpress.org з'явився запис такого собі Андруховича* (Ю.Андрухович) – запис з'явився під час переїзду; *Ніхто спершу й не надав якогось особливого значення смерті Сюрреаліста, яка все-таки настала десь **між Петербургом і Москвою*** (Ю.Андрухович) – смерть настала під час переїзду; і *Це сталося біля чергового пам'ятника Пушкіну, в повітовому російському містечку десь **між Петербургом і Москвою*** (Ю.Андрухович) – це сталося в певній місцевості між Петербургом і Москвою.

Особливість конструкцій проміжного часу полягає в тому, що вони не входять до опозицій часової попередності та часової наступності, а становлять проміжну ланку в системі засобів різночасності. Сюди ж відносимо і сполуку *крізь + знах. в.*: *В той ранній світ вертатися не прагнем – **Крізь літ юнацьких тин і перелаз*** (Б.Кравців); *Брести **крізь ніч**, в морозній хузі плавати, нести моє малесеньке життя…* (М.Бажан); *А ще мені згадався той похід **крізь ніч, крізь січень** і крізь Левандівку* (В.Неборак).

Серед форм часової попередності і наступності трапляються ускладнені прийменникові структури *за + знах. в. + після + род.*, *через + знах. в. + після + род. в.*, *через + знах. в. + по + місц. в.*, що мають значення моменту дії, визначено віддаленого від часового орієнтиру, – вони виокремлюють наступне на часовій осі явище: ***За чотири роки після того** (1595) виникає вже сильніше повстання – Наливайка* (В.Антонович); ***Через місяць по тому** Північноатлантична рада затвердила детальні політичні рекомендації військовому керівництву НАТО* (Довідник НАТО); *Більш як **через десятиліття по смерті** козака Павла, 20 липня 1767 року, кирилівські парафіяни наді-слали "доношение" до переяславського єпископа Гервасія* (з газети).

Показником семантико-синтаксичних відношень між компонентами складного і похідного від нього семантично неелементарного простого речення виступають найчастіше прийменниково-відмінкові конструкції. Загальний відносний час характеризує те, що форми, які його утворюють, є ускладненими, іноді вони містять два прийменниково-відмінкові складники, а їхня загальна семантика є невизначено окресленою стосовно осі часу. Це пояснюємо тим, що у первинній структурі (базовому складнопідрядному реченні) вказівка на часову оформленість дії була досить нечіткою, але для того, щоб уникнути узагальненого її окреслення, у згорнутому реченні використовують формули загального відносного часу. Наприклад: *Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша **з сих часів – з кінця XIII в.** почавши і **до першого відродження XVI в.** – представляється так нужденно* (М.Грушевський). У реченні визначено часову віднесеність (тривалість) ситуації (*письменської спадщини*) спочатку до ***кінця XIII в.***, потім до ***першого відродження XVI в.***, яка у складному реченні мала б вигляд поступальних змін у розвитку подій (або незмінного стану): ***З кінця XIII в.** письменська спадщина представляється так нужденно; **до першого відродження XVI в.** письменська спадщина представляється так нужденно.* Трансформуючись у просте ускладнене речення, таку часову належність можуть передавати грамеми означеної одночасності (*протягом XIII–XIV в.*, узагальненіше), і відносного загального часу (*з (від) … до (по)* – для того, щоб чіткіше наголосити на початковій та кінцевій межі тривалості дії, події). Тому функціонування загального відносного часу виступає особливою формулою ускладнених темпоральних синтаксем для передачі уточненої часової віднесеності ситуації (її крайніх точок) до осі часу.

1. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Навчальний посібник. – Чернівці, 1967. – 60 с.
2. Ломов Ю.С Два типа употребления времени в русском языке // Русский язык в школе. – 1972. – № 1. – С. 65–69.
3. Романюк С. Складнопідрядні речення як базова структура для темпоральних синтаксем (на матеріалі української мови) // Slavia Orientalis. – Tom LVII, Nr 1, Rok 2008. – С. 147–153.
4. Тимченко Є. Українська грамматика. – К.: Друк. Т-ва Н. А. Гирич, 1917. – Ч. І. – 179 с.
5. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95–113.

The article is devoted the suggestive function of dialog; attention is accented on that results to in a miscellaneous kind in the dialogic speech of communicantes

***Key words**: suggestive function, psychological influencing, initiator of influencing, addressee of influencing.*

ТРИБУНА МОЛОДИХ

УДК 81'373.2
ББК 81.2Ук-4

Галина Ліщинська

ВІДОБРАЖЕННЯ ДУХОВНИХ І МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ В ПРІЗВИСЬКАХ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті дається лексико-семантичний аналіз прізвиськ і виділяються окремі семантичні групи на позначення позитивних і негативних рис людини

***Ключові слова**: прізвисько, позитивні риси, негативні риси, духовні, моральні цінності людини.*

Порівняння сучасних прізвиськ, зібраних протягом 2000-2008 років в різних районах Івано-Франківської області, з прізвиськами інших регіонів (див., напр., праці Г.Аркушина, [2] Д.Бучка, Г.Бучко [3], О.Антонюк [1], М.Наливайко [5] та інших) показує, що принципи утворення і функціонування цієї живої мовної категорії скрізь є однаковими. Як в Івано-Франківській області, так і в інших областях України значно переважають дві групи прізвиськ: 1) прізвиська, що характеризують зовнішній вигляд людини, її фізичні вади; 2) прізвиська, що вказують на внутрішні якості людини.

Моральний та етичний клімат у будь-який історичний період впливає на формування антропонімікону і проявляється в стихійному відборі індивідуальних та моральних ознак, які переважають і здаються творцям прізвиськ найбільш суттєвими [4, 186].

Прізвиська другої групи дають уявлення про стан духовної культури народу, вплив якої на антропонімну систему є багатогранним, але значною мірою стосується конкретного вибору похідних основ антропонімів.

Різноманітність мотивації цих прізвиськ спрощується за бінарною системою, тобто прізвиська, що вказують на негативні риси характеру людини, які зі зрозумілих причин значно переважають, і на позитивні.

Прізвиська дають не за характером людини в цілому, а за якоюсь однією рисою темпераменту або за кількома зазвичай близькими ознаками. Ці риси характеру виявляються при спілкуванні, через дії, через ситуацію, впадають деяким людям у вічі як нестандартні або як вади, через які довелося постраждати автору прізвиська. Зазначимо і те, що поділ на позитивні і негативні риси має відносний характер, оскільки межа між позитивним або негативним часто буває нечіткою.

Таким чином, зібрані нами прізвиська ми згрупували за синонімічними гніздами наступним чином:

1. Прізвиська, що вказують на позитивні риси характеру денотата:

акуратність: *Копійка* – завжди ходив чистий, акуратний і говорив, що він виглядає, як нова копійка (Глнь), *Панок* – ходить акуратно одягнений, біля будинку порядок, як у панів (Розтч), *Скрибайлиха* – жінка любить порядок, біля хати завжди знищує, зішкрябує траву (Корш);

везіння: *Масніки* – люди, у яких усе йшло, як по маслу (Жук, В-К, Жуш), *Муза* – жінка, яку вважають везучою і яка надихає інших на добрі справи (Ворх);

веселість: *Мультик* – розказує цікаві пригоди і завжди всіх веселить (Павл), *Смішний* – без будь-якої причини в нього на устах усмішка (Трост), *Шкіриха* (Стриг), *Шкірська* (Павл) – баба постійно сміється (шкіриться);

доброта: *Солодкий* – блага, добра людина (Кн);

замріяність: *Міраж* – постійно замріяна людина (Бурш);

заощадливість: *Копєйкін* – чоловік збирає копійку до копійки і не витрачає гроші на дурниці (Барв);

обережність: *Делікатний* – дуже обережно до усього ставиться (Бурш);

освіченість: *Мудра* – розумна (Радч), *Мудрий* – прадід був найрозумніший у селі, мав свою бібліотеку (Мост), *Мудрик* – розумний чоловік (Жук), *Отота Умніца* – так назвали дівчину, яка добре вчилася і говорила тільки про науку (Ворх), *Соломон* – дід священика був дуже грамотним чоловіком (Липц), *Студент* – добре вчився в школі (Радч);

працьовитість: *Кобила* (Бел, Млдн), *Мурашка* (Барв, Глнь), *Чемний* (Жук, В-К, Жуш) – дуже працьовита людина;

рішучість, стійкість: *Метал* – твердий характер (Крснц);

розум: *Жид* – дуже розумний і хитрий чоловік (Жук), *Явчук* – розумні всі в родині, все казали "Я вчуся, я вчуся" (Бел);

сердечність: *Ісус* – так прозвали чоловіка, який був дуже схожий на Ісуса і статурою, і волоссям, навіть мав благий характер (Ворх), *Макушок* – жінка говорила про чоловіка, що він дуже добрий, лагідний, як макушок (Бл);

сміливість: *Кармелюк* – юнак чинив героїчні вчинки, розривав бійки між п'яними під шинком. Люди казали, що він робить добрі вчинки і сміливий, як Кармелюк (Липц);

спокійність: *Кіса* (Бурш), *Кіса* (Слбдк) – чоловік дуже спокійний і лагідний, як киця, *Копичка* – спокійна жінка. Одного разу казала, що вона спокійна, як Копильців (чоловік у селі), а люди недочули і сказали, як копиця (Кн), *Мицька* – дуже спокійна, поволі говорить, схоже на нявчання котика (Сдж), *Спокійний* – до всього ставиться спокійно (Трост), *Тихий* – мав тиху вдачу, спокійний характер (Чх);

товариськість: *Земляк* – куди не піде, всюди свій. (Б-Б);

2. Прізвиська, що вказують на негативні риси характеру або поведінки.

Тематичний розподіл прізвиськ цієї групи – це визначення того, що вважається вадами і недоліками серед жителів Івано-Франківщини.

Наш матеріал дає нам змогу виділити наступні тематичні групи цього розряду лексики:

агресивність: *Пантера* – дуже агресивна жінка (Оберт);

балакучість: *Армянське Радіо* (Радч), *Баба Базарка* (Слоб) – багато говорить, *Базів* (Корш), *Базікало* (Ворх) – багато базікає, *Балалайкін* (Рунг), *Бахтала* – бахкає (Жук), *Бомко* – від слова говорити, бомкати (Хом), *Галатинюк* – галакає (Люч), *Деркач* – багато говорить, деркотить (Чх), *Джала* – без міри говорить, джалакотить (Липц), *Зозуля* – кукає, як зозуля (Ост), *Індик* – багато булькотить (Барв), *Калитка* – чоловік, який багато говорить, завжди

© Г. Ліщинська

відкритий рот (Бел), *Ксьондз* – дуже багато любить говорити менторським тоном, "Править, як ксьондз" (Глнь), *Крячка* – дівчина багато говорить, крякає (Бурш), *Льопа* – багато говорить, ляпає (Павл), *Льопа* – розказує усі секрети, які йому довірили (Кн), *Ляпка* – жінка ляпала язиком (Липц), *Польське Радийо* – жінка, у котрої "язик мели, рот ни запираїси, говорит бизпристанку, як польське радийо" (Б-Б), *Пранник* – чоловікові говорили, що у нього язик, як праник (Глнь), *Радіо* (Слоб), *Синичка* – вертка, багато говорить (Радч), *Сорока* (Барв), *Тарабанко* (Липц), *Таратутиха* (Струп), *Токотало* (Барв), *Трайкало* (Стриг) – балакуча людина швидко, *Цоркало* – говірка жінка "цоркотить по цілому селу безперестанку" (Б-Б), *Цвіркун* (Барв) *Шпак* (Склвк), *Щебетушка* (Молод) – людина, яка багато цвіркотить; щебече; гарно до всіх говорить, *Чір* – чоловік дуже багато і швидко говорив, чіркав (Росох), *Язиката Хвеська* (Ост, Слоб);

безвідмовність: *Чемний* – нікому і ніколи не відмовляв, завжди всіх слухався (Оберт);

боязливість, полохливість: *Полошний* – родина дуже всього і всіх боїться (Росох);

брехливість: *Брехунець* (Тш), *Брехун* (Струп) – постійно бреше, обманює, *Жид* – любив брехати і махлювати (Оберт);

вередливість: *Кіндер* (з нім.) – має в своєму характері багато дитячих рис, вередує (Барв);

впертість: *Баран, Баранчик* (Радч, Ост, Бл, Кл, Хом, Пррв), *Бичок* (Стриг), *Упиряка* (Бурш), *Цап* (Чр);

в'їдливість, дошкульність: *Гєні Джоґлі* – джоґала (колола, гризла) невістку (Павл);

гордість, зарозумілість, зверхність: *Височан* – чоловік високої думки про себе (Корш), *Граф* – дуже гордий чоловік (Бурш), *Гусь* – хлопець дуже високої про себе думки, який дуже високо носить голову (Ворх), *Індик* – пихатий чоловік, дивиться на всіх з погордою (Барв) *Пава* – горда, гонорова жінка (Ворх, Слоб), *Принцеса* – високомірна дівчина (Слоб), *Цар* – гордовитий, твердий у рішеннях і думках (В–К), *Цар* – ставиться зверхньо до людей (Крснц), *Графиня* – дівчина, брата якої кличуть Граф (Рунг), *Мудрик* – вважає, що дуже мудрий, високої думки про себе (Кривор);

жадібність, захланність: *Голодьик* – жадібний, голодний (Мост, Будз, Дел), *Торба* – захланний до грошей (Бурш), *Цинтобор* – чоловік усе гріб додому (усе до цента) (Жуш);

жорстокість: *Макогоняк* – бив жінку макогоном, заганяв під стіл і змушував гавкати (Струп), *Шкура* – чоловік завжди сварився і погрожував зняти шкуру (Глнь);

задерикуватість: *Баксьор* – хлопець часто бився (Рунг), *Буханець* – чоловік казав: "Оце я тобі буханця дам" і штовхав у голову (Радч), *Герой* – у дитинстві бив дівчат (Крснц), *Голомшивець* – назвали чоловіка, який постійно брав участь у сільських бійках (Липц), *Китаєць* – був розбишакою, знав різні прийоми (Глнь), *Когут, Кугут* – хлопець, який часто лізе у бійку (Слоб, Бл, Кл, Хом, Піст, Чр, Радч), *Кугутик* – хлопець з бійцівськими якостями, завжди встряває в бійку, як півень (Барв), *Кугутиха* – задириста жінка (Стриг), *Хірург* – безжальний забіяка, який міг порізати людину в бійці (Сдж), *Цапок* – агресивний, задерикуватий чоловік (Кривор);

злість: *Вовк, Вовчиха* – людина зла, як вовк (Бч), *Зміючка* (Слоб), *Кобра* (Смвц), *Лорена* – назва дуже злої героїні з мексиканського серіалу (Б-Б), *Лютник* – чоловік постійно сердиться (Корш), *Пазуня Гарка* – баба була дуже злою, непривітною жінкою, про яку говорили, що не говорить, а гаркає, порівнюючи із собакою (Корн), *Пайка* – дві сестри часто сварилися, що в іншої більша частина, пайка чого-небудь (Кн), *Тигрис* – лютий чоловік (НВ), *Хортиха* – недоброзичлива, зла, як хорт, часто свариться (Радч), *Хрін* – дуже лютий чоловік (Оберт), *Язва* – водій автобуса, дуже злий і сварливий у ставленні до пасажирів (Сдж);

злодійкуватість: *Петро-Злодій* – у молодості часто попадався з дрібними крадіжками (Тш), *Сойка* – злодійкуватий чоловік (НВ), *Шарий* – хлопчик вночі крав, шарив по чужих городах (Липц, Жук), *Фокс* – за іменем героя фільму "Місце зустрічі змінити не можна" (Радч);

корисливість: *Могарич* – чоловік, що може допомогти тільки за могорич (Слоб);

крикливість: *Істеричка* – вчителька історії, яка завжди кричала (Оберт), *Когут* – старий чоловік, який дуже голосно говорить, кричить (Корш), *Коза* – завжди кричала без причини (Смвц), *Собака* – криклива, гавката, неспокійна жінка (Липц), *Шумей* – неспокійний, крикливий чоловік, який "шумів" без потреби (Липц);

ледарювання, лінь: *Агроном* – не любить працювати, а тільки ходить полями, ніби щось міряє (Барв), *Буржуй* – не любить сам працювати, йому більше до вподоби керувати іншими (Барв), *Лінивий* (Ост), *Лінтюх, Сонько* (Рунг) – хлопець нічого не робить, а лише їсть та спить, *Панок Панчьик* (НВ) – чоловік не любить працювати, а любить керувати, *Пенсія* – лінива жінка, яка жила на мамину пенсію (Рунг), *Томас* – лінивий, як кіт Томас із мультфільму (Оберт);

мовчазність: *Риба* – мовчазна людина (Кол, Чр);

надокучливість: *Брись* – чоловік усім набридав (Рунг), *Мурашка* – людина, яка всюди появляється (Будз), *Мущиха* (Стриг), *Муха* (Радч, Липц, Чр) – набридлива, надокучлива жінка; нав'язливий, як муха, чоловік, *Нендзюк* – набридливий, неприємний чоловік (Сквлк);

неакуратність, неохайність: *Ацетони* – брати-близнюки, від яких постійно неприємно пахне (Кн), *Борсучка* – жінка розвела біля хати велике капарство (Корн), *Дуст* – прозиваються чоловікові, від якого йде неприємний запах (Слоб), *Мурза* – ходив у дитинстві завжди із брудним обличчям (Павл), *Нехлюя* (Б-Б), *Пацюк* – хлопець ходить брудний, як пацюк, і любить залізти у всякі неприємності, неакуратний під час їжі (Слбдк, Кн, Радч), *Рийка* – дитина під час їжі заїлась, а батько казав: "Повтирай рийку (рот) (Росох), *Чернеля* – руки постійно були в чорнилі (Павл);

недотримання слова: *Балабол* – чоловік говорить, але не виконує сказаного (Бурш);

незадоволення: *Гуга* – вічно незадоволена жінка (гугнявить-говорить у ніс) (НВ), *Гунда* – людина постійно незадоволена (Жук), *Футило* – часто морщив носа (фукав) (Радч);

незграбність: *Шпорт* – незграбний чоловік, часто спотикався (Радч);

непунктуальність: *Пізній Іван* (Слоб), *Пізняк, Пізняків Іван* (Юн);

нетовариськість, небалакучість: *Дикун* – хлопчик, який не вміє дружити з дітьми (Слоб);

обдурювання: *Тріло* – чоловік, який обдурював людей (Слоб), *Шахрай* – любить когось обдурити (Бл,

Кл. Хом. Стриг), *Шахрайка* – працювала в магазині і крала, обманювала, шахрувала (Красн);

образливість, плаксивість: *Капшучка* – дівчина, яка постійно ображалася через будь-яку дрібницю, дулася, як капшук (Рунг), *Мамій* – син, який постійно скаржився мамі (Жук, В-К, Жуш), *Нюник* (Бел), *Нюнька* (Трост), *Нюнько* (Радч) *Нюньчик* (Радч) – про плаксивих дітей, *Слимак* (Барв), *Слотвінський* – від діал. слота 'сльота' (Жук), *Хруниха* – жінка в дитинстві часто плакала, "хрунькала", як поросятко (Росох);

панікування: *Крикун* – людина, кричить, панікує (Бурш);

підлабузництво: *Адвокат* – підтакує начальству (Радч), *Подхалім* – вислужується перед усіма (Бурш);

пліткарство: *Безплатна Пошта* – дуже говірка жінка ("їка пошту і бріхні носит" – так кажуть про неї у Березові) (Б-Б). *Ганьи Пошта* – знає у селі усі плітки і старається якнайшвидше повідомити іншим ("по секрету") (Дел), *Довідкове бюро* – жінка, яка "всьо знаї, як довідкове бюро" (Б-Б), *Зубані* – "носит постійно когось у зубах" (брехні носить) (Б-Б), *Маглівниці* – жінка-пліткарка, у якої язик, як маглівниця (дошка, на якій перуть білизну (Тш), *Муха* – жінка, яка скрізь літає і все знає (Кривор), *Пендзлиха* – баба, яка всюди ходить, тобто, як кажуть, "попендзлювала або пензлює" і усе знає (Ворх), *Песик* – носить брехні хатами, бігає по селу (Ксмч), *Постолата* – "такий язик маї, як у постола ніс – лиш бріхні носит, багато тарабанит" (Б-Б), *Поштальон* – любить плітки носити (Піст), *Сільські Вісті* (Чр), *Сорока* (Чр), *Тренденка* – язиката жінка, "що багато трендить" (Ворх), *Трубка, Трумбета* – розносить недобру славу по цілому селу (Б-Б), *Язиката* – жінка всюди ходить і розказує про всі новини (Ворх);

потурання примхам: *Панько* – чоловік, з яким треба постійно панькатися (Жук, В-К, Жуш);

сонливість: *Сплячий* – який дуже рано вставав, але вдень дрімав (Стриг);

розбещеність: *Дуник* – хлопець, якого батьки пестили змалку (Слоб), *Цяця* – розпещена дівчина (Бурш);

розпусність: *Бейжа* – дівчина, жінка легкої поведінки, жінка, яка дуже часто міняє чоловіків (кіноперсонаж) (Слоб, Семак, Чр, Глнь, Радч, НВ);

розсіяність: *Інопланетянин* – розсіяна людина (Бурш);

сварливість: *Ворона* (Сдж), *Завірюха* – завірена (Радч), *Кайдаш* – від літературного героя (Згп), *Кайдашиха* – т.с. (Сдж), *Оленка Зміюшка* – так березун з Груня каже своїй жінці при сварці (Б–Б), *Оса* – жінка, яка дуже любить допікати і, як кажуть, "усім лізе в душу" (Ворх), *Паскудний* – завжди сварився з усіма (Бел), *Пила* (Чр), *Пилорама* (Ков) – про сварливу жінку, яка "пиляє" чоловіка, *Плоха, Плохоумна* – сварлива, погана жінка (Б-Б), *Репендьоха* – дуже сварлива баба, яка багато воркотить, рипить (Стриг), *Тигр* – чоловік часто свариться, ричить (Радч), *У шинели* – так назвали "дуже просту, урас понюру жінку", яка постійно наглядала за своїм чоловіком, "аби грама ни брав у рот горівкі. А як дес застани Гриці за порційов у сусідів, то свариласі на сусідів, а Гриці била віником. Урас сусіди як уздрьит її у сіних, то казали: ховаймо швидко фльишку, бо ади вже йде та у шинели", порівнюючи її з шандарем (Б-Б), *Фазан* – розпускає пір'я, тобто сперечається (Бурш);

скупість: *Горошок* – дід нікому не хотів позичити тютюну, казав, що не має ані горошку (Чр), *Грошак* – жадібний до грошей (Рунг). *Нєт Бензін* – чоловік, який приїхав з Росії, працював шофером і постійно скаржився, що не має бензину, коли до нього зверталися за послугою (Рунг), *Рахміл* – хитрий, скупий і корисливий чоловік, як єврей Рахміл, який жив у с. Баня-Березові, мав крамницю, був хитрим лихварем (Б-Б), *Скопиха* – жінка скупого чоловіка (Росох);

строгість: *Кобра* – дуже сувора вчителька (Слбдк), *Конан Варвар* – дуже строгий директор школи як однойменний кіноперсонаж (Молод);

хвалькуватість: *Хвалько* (Ост);

хитрість: *Жид* – хитрий, як єврей (Бурш), *Фокс* – хитрий, як лис (з нім. der Fuchs) (Згп), *Лис* (Піст, Павл, Ост, Чр, Слоб, Кр, Барв), *Лисиха* (Стриг), *Лисиця* (Корш, Піст), *Лисичка* (Б-Б, Кн, Барв, Тек);

цікавість: *Адвокат Терозіні* – бабця, що все знає, як адвокат з кінофільму (Бурш), *Коломбо* – все про всіх знає і вивідує, розпитує, як герой фільму (Струп, Радч), *Мент* – чоловік постійно нишпорить (Бурш), *Сищик* – усюди любить сунути свого носа (Бурш).

Таким чином, мотивація прізвиськ за духовними і моральними якостями може мати як позитивну, так і негативну конотацію. До того ж прізвиська, що вказують на негативні риси характеру або поведінки, трапляються у п'ять разів частіше, ніж ті, які вказують на позитивні ознаки людини. У селах Івано-Франківщини засуджуються балакучість (32), пліткарство (16), сварливість (14), злість (12), задерикуватість (11), гордість, зарозумілість, зверхність (10), лінь (9), плаксивість (9), неохайність (8), крикливість (6), хитрість (6), надокучливість (5), впертість (5), образливість, скупість (5) тощо. Серед позитивних якостей мешканців Івано-Франківщини на перший план виступають такі, як освіченість (6), спокійність (6), веселість (4), працьовитість (3) тощо. Як бачимо, перед нами доволі різноманітна картина людських недоліків і чеснот, відображена в неофіційних найменуваннях осіб.

1. Антонюк О. Лексико-семантична група прізвиськ за фізичними ознаками людини (на матеріалі антропонімії Донецької області) / Олена Антонюк // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1999. – № 2. – С. 104–107.

2. Аркушин Г. Західно-поліські прізвиська, утворені лексико-семантичним способом / Григорій Аркушин // Acta Onomastika. – Roćnik 31-32. – Praha, 2001. – S. 65–74.

3. Бучко Г., Бучко Д. Неофіційні та сімейно-родові іменування в сучасній антропонімії Бойківщини / Ганна Бучко, Дмитро Бучко // Przezwiska I przydomki w językach słowiańskich. – Część 1. – Lublin, 1998. – S. 57–59.

4. Ганжина И.М. Отражение в прозвищах морально-этического климата общества (из наблюдений над средневековыми и современными оценочными онимами) / И.М.Ганжина // Ономастика Поволжья. Тезисы докладов IX Международной конференции. – Волгоград, 2002. – 9–12 сентября. – С. 186–187.

5. Наливайко Марія. Народно-побутова антропонімія Верхньої Наддністрянщини. / Марія Наливайко // Вісник Львівського університету. Серія Філологія. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 180–184.

Список скорочень назв населених пунктів Івано-Франківської області

Бел – Белеїв Долинського району, Бл – Балинці Снятинського району, Б-Б – Баня-Березів Косівського району, Брв – Барвінково Верховинського району, Будз – Будзин Тлумацького району, Бур – Бурштин Галицького району, Бч – Бучачки Снятинського району, Ворх – Ворохта, Глнь – Голинь Калуського району, Дел – Делева Тлумацького району, Згп – Загайпіль Коломийського району, Кн – Княждвір Коломийського району, Ков – Ковалівка Коломийського району, Кол – Коломия, Корн – Корнич Коломийського району, Ксмч – Космач Косівського району, Кр – Красна Надвірнянського району, Красн – Красник Верховинського району, Крснц – Красноставці Снятинського району, Кривор – Криворівня Верховинського району, Кл – Кулачівці Снятинського району, Липц – Липовиця Рожнятівського району, Люч – Люча Косівського району, Млдн – Молодятин Коломийського району, Мстщ – Мостище Тлумацького району, НВ – Нижній Вербіж Коломийського району, Обер – Обертин Тлумацького району, Ост – Остапківці Коломийського району, Парщ – Парище Надвірнянського району, Пррв – Перерив Коломийського району, Піст – Пістинь Косівського району, Рад – Радча Тисменицького району, Розтч – Розточки Долинського району, Рунг – Рунгури Коломийського району, Сдж – Саджавка Надвірнянського району, Смвц – Семаківці Коломийського району, Слбдк – Слобідка Городенківського району, Слоб – Слобода Коломийського району, Склвк – Соколівка Верховинського району, Стриг – Стриганці Тисменицького району, Струп – Струпків Коломийського району, Тек – Текуче Косівського району, Тш – Тишківці Городенківського району, Трост – Тростянець Снятинського району, Хом – Хом'яківка Снятинського району, Чх – Чехова Коломийського району, Чр – Чортовець Коломийського району, Юн – Юнашків Рогатинського району.

In the article the lexical-semantic analysis of nicknames is given and separate semantic groups on denotation of negative lines of man positive and are selected

Key words: *nickname, positive lines, negative lines, spiritual, moral values of man.*

УДК 81'373.2
ББК 81.2Ук

Віта Копильчук

НАЗВИ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ РІЗЬБИ ТА ІНКРУСТАЦІЇ ДЕРЕВИНИ

У статті характеризуються назви інструментів для художньої обробки деревини, які вживаються фахівцями з цієї галузі на Гуцульщині, зокрема в селі Яворів Косівського району, пояснюється походження цих назв.

Ключові слова: *внутрішня структура слова, похідна назва, фонетичний варіант, номен, мотивація.*

Назви інструментів та пристроїв для різьби по дереву

Різьблення належить до найдавніших технік художнього декорування виробів з дерева. Спочатку ця різьба виконувалася простим ножиком і ніякі інші знаряддя до різьби не вживалися. З метою поліпшення узору, надання йому рельєфнішого вигляду деякі майстри засипали рівчачки вугіллям, що творило чорний колір на яснім тлі. Ще давнішим способом різьби, як вважають, було виколювання узорів з допомогою звичайного цвяха.

Існують перекази, що дід Юрія Шкрібляка, відомого гуцульського (із села Яворова) різьбяра, був добрим майстром дерев'яних ужиткових предметів і працював спеціальним інструментом *шк'р'ібломˊ* (на Гуцульщині *шк'р'ібатиˊ* – 1) шкребти; 2) чухати. Від цього слова він одержав прізвисько Шкрібляк, яке пізніше закріпилося за ним як офіційне прізвище).

Загальнонародна назва *р'із'б'йарка* застосовується на позначення всього різьбярського ремесла.

Оскільки найдавніший спосіб прикрашання дерев'яних виробів, деталей був нескладний – контурне різьблення, більш відоме з XVIII ст. на Гуцульщині як "плоска", "суха", або ж "чиста" різьба, – то й набір різьбярських інструментів був невеликим; він складався, передусім, з *долітˊ, різців* та *стамесок*. Найпоширенішими назвами на позначення всіх інструментів є слова *доло'то* та *р'і'зец* (походить від дієслова *'р'ізати*). Вони різняться формою і шириною вістря, мають відповідні назви: *р'іў'нак* (або *р'іў'н'ак*), *ско'сак, фа'сул'ка, фу'дж'ок, го'родн и'ч'ок* тощо.

Назва *доло'то* має й інше значення – 'ручний інструмент для видовбування в деревині отворів, гнізд і пазів прямокутної форми'. Віддієслівний іменник на *-to*, пов'язаний з **dьłbti* "довбти"; – споріднене з пруським *dalptan* "долото" [2, II, 107].

Юрій Шкрібляк сконструював і виготовив різні за розміром і формою долітця й стамески. Завдяки цьому він значно поліпшив і вдосконалив техніку різьблення, виробивши свій почерк, так званий *„шкр'ібл'а'к'іўськ'ій р'і'зец"* [4, 9].

Для позначення різьбярського інструментарію, який використовується в деревообробці, паралельно використовується також лексема *інст'руме"нт*.

Основним інструментом для різьблення геометричного орнаменту є *ск'іс'н и'й н'іж"*, який одержав назву *ско'сак, скоса'ч'ок*. Назва має прозору внутрішню структуру, оскільки інструмент загострений навскоси. Застосовується для виконання мотивів *ши'ринка, п'іўши'ринка, копан и'ч'ок*. До речі, укладачі гуцульського словника зафіксували лише два значення цього слова: 'вид мітки овець (навскіс обтяте вухо)' та 'шевський ніж' [1, 172].

Номен *р'іў'нак* використовується на позначення найпростішого прямого різця. Назва пов'язана з тим, що різець має пряме (рівне) вістря різної ширини.

Подібним до *скосач''ка* є двосторонній плоский ніж, який на Гуцульщині отримав назву *го'родн и''ч'ок*. Назва пов'язана з тим, що лезо цього інструмента нагадує сільськогосподарський інструмент *го'родн и'к* (лопату): *Го'родн и'ч'ок нази'вайеси так т'і'мої* ('тому') */ шо 'в'істр'і йі'го та'ке/ йек у го'родн и'ка / шо ним ко'пайут го'род//*

Крім скісного ножа і *го'родн и'чка*, у комплекті потрібно мати плоскі, пологі та круті півкруглі *ста'мески, ста'мески-к'л'укарзи* і *куто'в'і р'із'ц'і*. Плоскі стамески із зігнутою ніжкою називаються *ви'бира'ч'ами, ви'би'рач'и'ками*. Назва має прозору мотивацію, оскільки *ви'би'рач и'к* потрібний для підбирання (вибирання) та підчищення фону.

Для вибирання тла при різьбі та інкрустації використовується інструмент під назвою *к'л'укарза*. Ним вирізають довгі канавки, які потім інкрустують. Назва *к'л'укарза* походить від слова *кл'ук (к'л'ука)* в значенні 'гак', 'гачок'.

У комплекті повинні бути також півкруглі стамески. Пологі півкруглі стамески називаються *пше"н'ич''ки*, або *фасул''ки*, оскільки, їх використовують для виконання орнаменту, складеного з елементів півкруглих обрисів *пше"н'и'ч'ок, руж, 'зайіч'іх 'вушок, лис'точ'к'іў* тощо. Рідше на позначення цього інструмента використовується назва *лиск'іўн и'ч'ок*. Круті півкруглі стамески одержали назву *п'ідк'іў'ки* від того, що застосовуються для прорізування ліній та виконання однойменного елемента *під'к'іўки*, а також: *зм'ії'ки, сл'із'ки, парка'нец, жолоб''ки, ко'питц'і*.

© В. Копильчук

Стамески-клюкарзи. що мають зігнуту шийку леза, у гуцульських майстрів отримали назву *фуч''ки* (також вимовляється в декількох фонетичних варіантах: *'фуч'іки, 'фучоки*). Вони використовуються для роботи у важкодоступних місцях, а також для зачищення поглибленого фону.

Кутові стамески, що застосовуються для різьблення зубців, зарубування гнізд під інкрустацію квадратних та ромбовидних елементів, називають *'різч'и'ками* (демінутив від *р'і'зец*).

Назва *ло'патка* використовується на позначення інструмента, яким послуговуються при різьбленні мотиву *зуб'ц'і*, окремих елементів мотиву *'соне"ч'ко* та для мотивів тригранно-виїмчастого різьблення. Прозору мотивацію має назва інструмента *'оч'ко*, який витискає у різьбленні кружечки – *'оч'ка*.

Давній інструмент у формі коліщатка, що застосовується для наколювання маленьких гнізд у фучкових лініях, має назву *оч''карик*. Інструмент під назвою *гре"б'інч'и'к* має насічки і використовується для карбування фону, що потім нагадує гребінець. Аналогічне походження має стара назва інструмента *пас'карик*, який використовують для нанесення паралельних ліній, смужок потрібної ширини. В гуцульському говорі лінії називають *пас'ками, па'соч'ками*, від чого й назва – *пас'карик*.

Для карбування фону цяточками використовують інструмент, що має назву *'ц'укаўка*. Номен походить від дієслова *'ц'укати'* (колоти, наколювати), оскільки в такий спосіб і виконується карбування фону: *'Ч'ист'е" 'поле" кру'гом у'зору 'можут ви'ц'укват'и' / 'робйіси крап'ки / ц'іт'ки //*

Пристрій, що використовується для витискування ритмічних поглиблень від коліщати із зубцями, отримав назву *йамн и'ч'ок*, оскільки в гуцульському говорі поглиблення називають *'йамоч''ками*.

Прозору внутрішню структуру має назва інструмента *ўтис'кач'*, який застосовують для наколювання і втискування елементів інкрустації.

Як видно, значна частина назв інструментів має аналогічні назви тим, що позначають елементи та мотиви орнаментів різьби по дереву. Так, назви *ш'вайсики*, або *'бори-ш'вайці* служать для спеціально загострених фігурних свердл, які застосовують для виконання елементів *ш'вайсики* та *ко'лачики*. Такі свердла вставляють в *друлів'н ик*. Ці та інші інструменти майстри виготовляють самі, використовуючи прут від коси, шпиці зі старих парасольок, якісну інструментальну сталь. *Оч'карик, гре'бінчик* і *'цюкавку* роблять із цвяхів [5, 141].

Назви інструментів та пристроїв для інкрустації деревини

Інкрустація – один із видів дерев'яної мозаїки по дереву. *Інкрустацію* на Гуцульщині називають ще *інтарсією*, що походить від латинського слова *intarsio* – врізати, тобто заглиблювати у фон, що відповідає гуцульській інкрустації. Про інтарсію (викладання деревом по дереву) відомо ще з глибокої давнини. В Україні знайдено стародавні дерев'яні пам'ятки, прикрашені інтарсією, що відносяться до V ст. до н.е., зокрема, це керченський саркофаг, що зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Високого розвитку інтарсія досягла в Італії в XV–XVI ст., а пізніше у Франції, де окремі види дерев'яної мозаїки дістали назву відомих майстрів, як, наприклад, техніка Булля, який заснував цілу школу дерев'яної мозаїки. У другій половині XVIII століття техніка інкрустації поширилась на Україну, в Росію, на Кавказ і далі. В Україні в XIX – на початку XX ст. інкрустація найбільше була розвинута в західних областях, зокрема в Косівському районі Івано-Франківської області [5, 51].

З кінця XIX ст. із появою інкрустації як виду декорування дерев'яних виробів, тобто викладання кусочками різнокольорового дерева, баранячого рогу, перламутру, а також металом і бісером, майстри створили відповідні знаряддя: *"пас'карик", "оч'карик", "гре'б'інч'и'к", "ц'укаўка", "ўт ис'кач", "йамн и'ч'ок"*, ще кілька нетипових, які в міру потреби виготовляються також самими майстрами.

Більшість інструментів, які використовуються при інкрустації деревини, різьбярі називають *до'лотами*. Як і назви інструментів для різьби по дереву, назви інструментів та пристроїв для інкрустації деревини формуються в залежності від того, яку функцію виконує інструмент, який зовнішній вигляд має цей інструмент, а також від назви елемента чи мотиву орнаменту.

Так, *пряме долото* одержало цю назву від того, що інструмент загострений з двох сторін і має прямий кут попадання. Назва маленьких доліт – *ви'бира'ч'і* – говорить сама за себе, оскільки вони призначені для вибирання квадратних і ромбічних гнізд та їх зачищення. Півкруглі долота, якими виконується елемент інкрустації *пше"н'ич'ка*, одержали ідентичну назву *пше"н'ич''ки*.

Крім *прямих доліт*, в арсеналі різьбярів мають бути *ск'іс'н'і до'лота*. Назва *скісні долота* має прозору внутрішню структуру, оскільки інструмент загострений навскоси, він використовується для нарізання *фор'ніру* на вставки. Форнір – тоненькі (товщиною 2,5–3 мм) пластини кольорового або натурального дерева, підготовленого до інкрустації.

В арсеналі різьбярів є і більш потужні та сучасні пристрої та інструменти, назви їх такі: *друл'ій'н ик, ел'ектрод'риль* та *све"рд'лил'ний ве"рс'тат*. Назву *дриль (свердло)* запозичено з польської мови (*dryl* – свердло, *drel* – те саме) [2, II, 127]. Номен *друлівник (дорл'ій'н'ик)* використовується на позначення *ручного дриля*, що призначений для свердління круглих гнізд та вставок під інкрустацію, виконання елементів: *ш'вайсики, ко'лач'и'ки, к'ругла*. Назва *друлівник*, очевидно, пов'язана з *дриль* 'свердло'. Заміна -и- на -у- могла відбутися під впливом *друлити* (штовхати), порівняємо *дрилити* (те саме значення) [2, II, 135].

Для виконання *друлівником* круглих гнізд та нарізання відповідних їм вставок потрібні спеціальні свердла, які майстри називають *'бориками*. Назва *'борик* походить від дієслова *борикати* 'рити' (рогами, рилом). Праслов'янське **bъrkati* 'перемішувати, розгрібати, розкидати, кидати, ударяти', можливо, пов'язане з **bъrkati* 'бурчати, муркотіти, бриніти', що мало звуконаслідувальний характер. Українська форма з -и-, очевидно, є результатом видозміни закономірного **боркати* під впливом *брикати* або *рикати* [2, I, 230].

Набір *бориків* складається з двох свердел, їх назви – *виби'рач* та *обвер'тач*. Назва *виби'рач* застосовується на позначення перового свердла для свердління гнізд, одна сторона якого має різальну частину (обрізає коло), а друга знімає стружку (вибирає). Отже, назва утворена від дієслова *вибирати*.

Для вирізування круглої вставки з форніру використовують *борик* під назвою *о'бве"р'тач*. Назва походить від дієслова – *о'бве"р'тат и'*, тобто *обводити*.

Спеціальні інструменти – *'дорн ики* – застосовуються для набивання круглих вставок із торцевого форніру. Назва *дорн'ик* в значенні 'пробій, стрижень для пробивання дірок' через посередництво польської мови запозичена з німецької мови (нім. *dorn* 'колючка', 'пробій') [2, II, 111]. Від іменника *dorn, 'дорник* утворилося вже дієслово *'дорн'ит'и'*, яке широко вживається серед різьбярів і означає 'висвердлювати'. Окрім круглих вставок з форніру, для інкрустації деревини застосовують також довгі пояски. Для вирізування довгих поясків служить інструмент під запозиченою назвою *'рейсмус*.

Інструменти та пристрої для інкрустації виробів металом

На Гуцульщині номен *ж'и''рован'і* (фонетичний варіант – *ж'и''рован'е*) застосовується на позначення процесу 'інкрустація виробів мідним чи латунним дротом', *бл'іш'ками (бл'еш'ками)*' тощо. Цей вид оздоблення має давню традицію. Його широко використовували ще за часів розквіту Київської Русі. Зокрема, металеве мереживо давньоукраїнських майстрів відповідає гуцульським мотивам *„бе"саги", „бубон'ц'і"* тощо.

Мосяжним дротом та *бокорковими блішками* на Гуцульщині прикрашали топірці, палиці жіночі (для челяді), самопали, кременівки, пістолі, порохівниці і деякі вироби господарського призначення. Уже починаючи від Юрія Шкрібляка різьба на виробах із дерева збагачувалася інкрустацією металом (металеві *ц'ім'ки, 'капсл'і, ц'в''ич'ки* 'цвяшки', *штиф'ти*). Сини Юрія Шкрібляка удосконалили справу, почату батьком. Вони ввели у металеву орнаментику інкрустацію мідним дротом, пластинками мосяжної бляхи та декоративними цвяхами [3, 57].

Для інкрустації металом використовують ті самі інструменти, що й для інкрустації деревом. Для викладання прямих стрічок з металу *(пойас'к'ій)* використовують *прямі долота*; криві лінії або *кривул''ки* виконуються півкруглим долотом, назва якого *пше"н'ич'ка*. Спеціальним інструментом для інкрустації металом є долото, назва якого *пид'к'іўка* 'підківка'. Ним вирізується канавка під однойменний елемент *пид'к'іўку*.

Назва спеціального долота *к'ругле"* має прозору внутрішню структуру, оскільки ним вирізається канавка під круглі елементи, які називаються *'оч'ка* та *кол'іс'н иц'і*. На позначення своєрідних *пуан'сон'іў*, що застосовуються для набивання із листа металу вставок – *'капсл'іў*, використовується назва *'дорн'ики*.

В різьбярській термінології слово *пуан'сон* поширене зі значеннями 'частина штампа та рельєфне зображення букви'. Термін походить від французького *poinçon*, що означає 'шило' [2, IV, 625].

Для виготовлення *'бобрик'іў* (саморобна мідна бляшка у вигляді гудзика) користуються плоскою залізною штангою з отворами різного діаметра, назва якого *'бабка*. Номен *'бобрик*, очевидно, похідне утворення від слова *біб* [2, I, 217]. Назва *'бабка* вважається похідним утворенням від *баба* з переносним значенням 'колода, чурбак'. [2, I, 105]. Назва *проби'вач'* (від дієслова *пробивати*) використовується на позначення спеціального інструмента, з допомогою якого виштамповуються прикраси на стрічках листової міді чи латуні, що укладаються на відповідні отвори.

Інструменти та пристрої для інкрустації виробів бісером

У гуцульських майстрів ця техніка інкрустації виробів бісером одержала назву *ви'кла'данка, ў'пус'кан'і* (від дієслів *викладати* та *впускати*).

Для інкрустації бісером виготовляється інструмент, який має назву *'борик-ви'би'рач'*. Назва пов'язана з дієсловом *вибирати*, оскільки таким інструментом *роблять (вибирають)* отвір.

Спеціальний інструмент під назвою *зат ис'кач'* використовується в техніці *ў'пус'кан'і*. Назва має прозору мотивацію, бо техніка впускання полягає в тому, що шилом у висвердлене гніздо вставляється бісер, який зверху притискається *(затискається) зат иска'чем*.

Розмічання та розмічальні інструменти

Розмічання є однією з основних технологічних операцій виготовлення та оздоблення виробів. Особливості розмічання орнаменту на виробі в тому, що всі лінії розмічаються *шилом* або *рисувалкою* (від дієслова *рисувати*).

Для проведення кола або дуги використовують *розм'і'чал'н ий 'циркул'ь*. Щоб розмітити декілька паралельних ліній, застосовують *гре"б'інку*. Назва *гре"б'інка* характеризується широким семантичним обсягом: 'гребінь для розчісування овечої вовни', 'грубе полотно', 'пристрій для збирання ягід (афин, гогодзів та ін.)'. Походить від праслов'янського **greby*, родовий відмінок *grebene* [2, I, 589].

Для розмітки орнаменту на кількох однакових виробах застосовують *трафа'рет*, або *шаб'лон*. Назву *трафарет* запозичено з італійської мови. Італійське слово *trafaretto* має значення 'продірявлений', пов'язане з *traforo* 'продірявлювання, проколювання' та *traforare* 'свердлити' [2, V, 624].

Інкрустація твердими вставками (ріг, перламутр, кістка)

На Гуцульщині, зокрема в Яворові, інкрустацію твердими вставками з рогу, перлівки, кістки розпочали сини Юрія Шкрібляка. Вставки з цих матеріалів роблять за допомогою ножівки для металу, лобзика, пильників, а також наждачного круга.

Номен *'лобзик* запозичено з німецької мови *laubsage* 'вид пилки', утворене з основ іменників *laub* (середньоверхньонімецьке. *loub*) 'лист' і *sage* (середньоверхньонімецьке. *sege*) 'пилка', спорідненого з латинським *seco* 'ріжу', українським *сікти* [2, III, 275]. Тверді вставки, як і метал, інкрустують після дерев'яних кольорових вставок і зачищають пильником, шліфують наждачним папером.

Художня обробка дерева є невід'ємним компонентом народного мистецтва гуцульського краю. У ній знаходять вияв вироблені століттями естетичні смаки гуцулів, які відбивають споконвічне прагнення людини до прекрасного.

1. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. Етимологічний словник української мови: У семи томах. – Т. 1–5. – К., 1982–2006.
3. Приймак Й. Декорування виробів з дерева. – Косів: Писаний камінь, 2001. – 120 с.
4. Родина Шкрібляків: Альбом / Автор-упорядник Захарчук-Чугай Р.В. – К.: Мистецтво, 1979. – 99 с.
5. Тимків Б. М., Кавас К. М. Виготовлення художніх виробів з дерева. Підручник / За редакцією Тимківа Б. М. – Львів: Світ, 1995. – 176 с.

The names of instruments for artistic treatment of wood, which are used by specialists on this industry on Gutsul region, are characterized in the article, in particular in the mud flow of Sycamores of the Kosiv district, is explained the origin of these names.

Key words: *underlying structure of word, derivative name, phonetic variant, nomen, motivation.*

УДК 81'372
ББК 81.2Ук

Ірина Бокатенко

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ НЕВЛАСНЕ-УМОВНИХ КОНСТРУКЦІЙ: УМОВНО-ОЗНАЧАЛЬНІ, УМОВНО-ВСТАВНІ, УМОВНО-ВИДІЛЬНІ, УМОВНО-ПОРІВНЯЛЬНІ

У статті розкрито теоретичні аспекти деяких видів невласне-умовних складнопідрядних речень, проаналізовано особливості типу цих речень і сполучні засоби. Наведено шляхи утворення таких синтаксичних утворень на підставі структурних і семантичних ознак, визначено основні структурно-семантичні типи, уточнено відмінності між підтипами аналізованих речень. Доведено, що в українському синтаксисі процес взаємопереходу чи трансформації залежить від стилю й граматичних особливостей, в яких функціонує складна синтаксична одиниця. На матеріалі української прози виявлено відсотковий рівень функціонування умовно-означальних, умовно-вставних, умовно-видільних, умовно-порівняльних конструкцій.

Ключові слова: *невласне-умовні складнопідрядні речення, структурно-семантичний тип, сполучні засоби, умовно-означальна, умовно-вставна, умовно-видільна, умовно-порівняльна конструкція.*

У синтаксичній системі української мови вагоме місце займають складнопідрядні речення з підрядними умови як один із найпоширеніших типів складних речень. Їх перші характеристики з'явилися в наукових працях М.Кубика, Н.М.Чернушенко, Л.С.Дротвинаса [5; 12; 3]; пізніше до цього синтаксичного об'єкта зверталися Л.В.Борте, Б.В.Лавров, О.І.Леута, М.Л.Ремнєва [2; 6; 7; 9] (переважно в історичному аспекті), в останні десятиліття активно вивчають названі синтаксичні конструкції А.П.Загнітко, К.Г.Городенська, Н.П.Руденко, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська, А.О.Малявін [4; 11; 10; 8]. Найбільший внесок у дослідження невласне-умовних типів складнопідрядних утворень зробили М.Кубик, А.П.Загнітко, М.Л. Семенюченко, Н.П.Руденко та А.О.Малявін [5; 4; 10; 8]. Аналіз теорій, поглядів, класифікацій тощо, здійснених в працях саме цих мовознавців, їх погляди й стали тією основою, на якій сьогодні ґрунтується більшість системних досліджень із структурно-семантичної кваліфікації власне-умовних конструкцій та їх утворень.

Так, в українському мовознавстві синтаксис невласне-умовних типів складнопідрядних речень вивчав Н.М.Чернушенко. Увагу дослідника привернули функції сполучників, що реалізуються в умовно-означальних, умовно-вставних, умовно-видільних, умовно-порівняльних конструкціях.

Утім, попри наукову базу з цього питання, ґрунтовної монографії щодо невласне-умовних підрядних не обставинного типу немає. Речення цього типу дослідники класифікують по-різному, звертаючи при цьому увагу на термінологію: їх називають невласне-умовними, а в міжнародній кваліфікації – невласне-кондиційними. Існують суттєві розбіжності й у класифікації, і в описі цих речень загалом, що зумовлено різними синтаксичними концепціями.

Актуальним видається зіставний аспект вивчення підрядних невласне-умовних конструкцій необставинної семантики на матеріалі української прози, оскільки в українському мовознавстві бракує досліджень, присвячених ґрунтовному аналізу таких синтаксичних структур.

Отже, **актуальність** нашої статті визначається потребою цілісного вивчення складнопідрядних речень з підрядними кондиційно-означальними, кондиційно-вставними, кондиційно-видільними, кондиційно-порівняльними.

Мета статті полягає в обґрунтуванні специфіки, критеріїв виявлення пропонованих складнопідрядних утворень на підставі їхнього комплексного опису та системного аналізу. Відповідно до мети розвідки були поставлені такі основні завдання:

1) виявити семантико-граматичні ознаки пропонованих невласне-умовних складнопідрядних речень у сучасній лінгвістиці;
2) прослідкувати шляхи утворення таких семантичних різновидів умовних конструкцій;
3) простежити особливості функціонування кондиційно-означальних, кондиційно-вставних, кондиційно-видільних, кондиційно-порівняльних речень у сучасній українській мові й на матеріалі художніх творів.

Відтак звернемося до невласне-умовних типів підрядних утворень, таких як: умовно-означальні, умовно-вставні, умовно-видільні, умовно-порівняльні.

Умовно-означальні складнопідрядні речення кваліфікуються як складні синтаксичні структури розчленованого типу з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку, де підрядна частина одночасно поширює головну, виражаючи обумовленість явища, про яке йдеться, визначаючи іменник, що реалізується в головній. Спостереження доводять, що підрядна актанта знаходиться в постпозиції, але натрапляємо й на синтаксичну пре позиційність: *Та **коли** він творить, **то через амбіційність** – **радість** фраєру!* (В. Чемерис); ***Якщо** християнська релігія визнає усю Біблію за святе Письмо, **то іудаїзм тільки Старий Заповіт*** (П.Куліш); ***Якби** ти не була така вродлива, **то був би я сміливий*** (Л.Боріс). Українська проза прагне до семантичних тонкощів, що спричинює синтез аналізованих структур, дозволяючи нести максимум інформації за мінімального використання засобів вираження. Найчастіше речення такого типу оформлюються шляхом реалізації сполучника ***якщо … то***, інколи ***якщо, якщо … так, коли***. В системі умовно-означальних речень Л.Д.Беднарська виокремлює два структурні типи:

1) конструкції з можливою трансформацією кондиційно-означального, що належить члену головної частини – іменнику, на підрядне власне-означальне речення [1, 94]. *Й піну я люблю на березі, **коли вона біліє хаотично*** (Я. Качура) – *Й піну я люблю на березі, **яка біліє на березі***. Як правило, підрядна актанта такого синтаксичного утворення займає постпозицію, а кореляти головної не функціонують.

2) речення, в яких складним утворенням аналізованого типу належить видільний характер та які безпосередньо належать до іменника, а ознаку предмета конкретизує займенник: *Та **якщо** ж пісня її із захопленням пристрасті співає вам про кохання незнайомого щастя, **тоді** серцю жіночому співи ті – біда* (М.Дмитренко). Натрапляємо на структури, де підрядне займає постпозицію, й речення такої категорії схильне до трансформації умовно-означального у власне-означальне: *Навіщо ж твоя*

© І. Бокатенко

жалість (**яка? за якої умови?**), ***якщо пальці твоєї руки тонкі й не стискались?*** (Л.Горак). В конструкціях кондиційно-означального різновиду частотним є функціонування реальної модальності. До особливості видо-часового співвіднесення присудків належить однотипність в підрядних частинах: теперішній – теперішній, минулий – минулий. Позатим, речення такого типу ускладнюються порівняльною семантикою, тоді реалізується гіпотактичний сполучник ***як, якби***, що синонімічний ***ніби: Під снігом шарудять тіні піщані**, так **якби** гіпсом криміналісти сліди закрили – **Під снігом шарудять тіні піщані**, **ніби** гіпсом криміналісти сліди закрили* (В.Земляк). Натрапляємо на синтаксичні варіанти, де прислівна позиція означається вказівними словами **так**, **то**, за умови, що опорним компонентом виступають дієслова, прислівники, іменники: ***Якщо** розповісти мені, читач, детально, **яким** був в палаці Ригштента весільний бенкет, **то** буде з тобою те ж, **якби** раптом ти побачив чимало рідкісних скарбів* (Р.Іванченко). Серед умовно-означальних конструкцій натрапляємо на складні структури, у яких будова та лексичний склад головної та залежної актанти співвідносяться: *У жінки кішка пропала, як **якби пропала дитина**; Тільки вступила в хатні сіни, як серце в мене нараз затовклося сильніше, і я на цілім тілі задрижала, **якби перемерзла*** (О.Кобилянська). Отже, речення аналізованого типу виникають шляхом реалізації структурних можливостей умовного складнопідрядного речення, тому, належать до периферійного різновиду кондиційної конструкції.

До **умовно-вставних** зараховуємо складні складнопідрядні утворення розчленованого типу з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку, де умова вказує на додаткову заувагу, застереження й поєднується з головною сполучниками реальної модальності ***якщо, раз, коли:*** *Люди вийдуть з вагонів: люди, **якщо** багато їх, не бояться ні відстаней зелених, ні ведмедів тайги* (Р.Федорів). Випадки використання сполучників гіпотетичної модальності ***якби, коли б*** належать до одиничних серед складних синтаксичних одиниць сучасної прози. Семантико-структурна парадигма таких підрядних структур є досить різнорідною, тому диференціює на: 1) на речення співвіднесені з власне-умовними та умовно-причинними; 2) підрядні кондиційно-вставні; 3) перехідні конструкції між складнопідрядними та модальними утвореннями. Синтаксичні одиниці першої ієрархічної групи реалізуються в інтерпозиції й найменш частотні, що надає їм вставного відтінку: *Бувають епохи, **коли** ідеали розумного буття **то наближаються до людини, то віддаляються*** (В.Пільгук). Речення другої групи пояснюються фразеологічними структурами та нагадують застиглий вид, який супроводжується сполученнями типу: ***якщо хочеш, якщо захочеш, якщо можеш, якщо не помиляюсь, якщо це не секрет, якщо потрібно, якщо буде потрібно, за нагоди*** та ін. ***Якщо** хочеш, підемо в кіно* (Р.Іванченко). До третього перехідного типу зараховуємо складнопідрядні з морально-вставними сполуками чи вставними частинами. Серед них виокремлюємо: а) конструкції, що за структурними кваліфікаціями не належать до сталих, а поширюють своє значення шляхом залучення лексичних елементів: ***якщо чесно, якщо відверто, якщо ваша ласка, якщо можу порадити*** та ін. ***Якщо** вірити старцям, муки Фебом засуджених неописані, друже!*; *Зателефонуй мені, **якщо** тобі набридне самотність* (О.Чорногуз); б) стійкі модально-вставні сполучення, які не супроводжуються новими елементами: ***якщо бути точним, якщо бути відвертим.*** *А сивина, **якщо** придивитися, **так** це ж дрібниці; Одною лійкою з гарячкуватою водою непогано провели час, **якщо** врахувати ще й те, **що** статура-фігура була в його дружини бездоганно зворушливою* (В.Рубан).

Однією з найбільш увиразнених категорійно-граматичних структурних ознак умовно-вставних складнопідрядних є сполучникове різноманіття та співвідносення способових й часових форм. Підрядна частина найчастіше супроводжується формами теперішнього та минулого часів недоконаного виду, рідше – майбутнього, одиничні випадки реалізації умовного способу. Головна ж частина не має сталої закріпленості форм, тому спостерігаємо функціонування теперішнього часу чи синтаксичного індикативу, минулого, майбутнього часу, наказового й умовного способу: *Він, **якби** зміцнів, за славу твоєї хати сто разів **притупив би** меча, **не побоявся б** грому.*

Отже, будова кондиційно-вставних речень має досить широку структурну основу, по-перше, умовно-причинної й, по-друге, власне-умовної конструкції. Основною відмінністю такого синтаксичного утворення від двох співвіднесених є реалізація присудка у формі теперішнього часу або наказового способу, до того ж фразеологічної реалізації. Вставний відтінок значення виявляється тоді, коли контамінація змісту підрядних актант вимагає обумовленої семантики. Однією з умов уможливлення є поєднання декількох явищ з умовно-наслідковим значенням та функціонування головної частини із додатковою ознакою пояснення в інтерпозиції, а рідше постпозиції чи препозиції.

Структурно-семантична інтерпретація **умовно-видільних** речень є досить неоднозначною, це пояснюється тим, що в залежній та головній частинах присудок виражено єдиною словоформою, інколи останній відсутній в головній. В підрядній йдеться про здійснення будь-якої дії загалом, тоді як у головній маємо конкретизацію цього явища дійсності, через яке й вибудовується конструкція *А **якщо** ми щось повторюємо – **ми повторюємо свою весну**; У відкритім бою, **якщо** поранено, **то** тебе врятують товариші* (О.Гончар). З-поміж таких складних складнопідрядних утворень розчленованого типу з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку є група речень, де підрядні частини є односкладними чи двоскладними, а головна носить характер неповної простої з обставинним, об'єктним або означальним поширювачем: ***Якщо** був у мене сум, **то** по одній тобі* (В.Рубан). Для обставинних поширювачів характерно значення причини, мети, часу, місця, способу дії тощо.

Умовно-порівняльні невласне-кондиційні конструкції найбільше наближені до периферії, але все ж знаходяться в системі умовного складнопідрядного речення, оскільки оформлюються: а) в основному сполучником **якщо ... то**; використання умовних сполучників ірреальної модальності неможливе; б) наступним співвіднесенням відмінкових форм й часу предикатів, що є типовим для власне-умовних речень: майбутній-майбутній, минулий недоконаного виду в обох частинах, майбутній – теперішній, інфінітив – інфінітив; в) закріпленою препозицією підрядної

актанти та г) пріоритетним використанням корелятивних сполучників.

Результати нашого дослідження підтверджують думку про те, що розвиток граматики ніколи не припиняється, адже має ніби "прихований характер" й розкривається не стільки в зовнішніх формах, скільки у внутрішніх співвіднесеннях між існуючими формами й категоріями. Кваліфікуючи питання семантичних різновидів умовних складнопідрядних конструкцій, доходимо висновку, що у відсотковому співвіднесенні на матеріалі української прози кондиційно-означальні складні утворення становлять 40%, кондиційно-вставні – 30%, кондиційно-видільні – 25%, кондиційно-порівняльні – 5%, що, на нашу думку, зумовлено емоційним та семантичним навантаженням на рівні художніх творів.

1. Беднарская Л.Д. Изменения в семантике и структуре сложноподчиненных предложений условного типа в русском языке художественной прозы с 20-30-х годов XIX века до 80-х годов XX века: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Беднарская Лариса Дмитриевна. – Орел, 1983. – 224 с.
2. Бортэ Л.В. Языковые категории и закономерности. Пути их системного изучения. Вопр. рус. яз. и лит.: Межвуз. сб. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 110 с.
3. Дротвинас Л.С. Сопоставительный синтаксис русского и литовского языка (Сложноподчин. конструкции) : Учеб. пособие / Л.С. Дротвинас. – Вильнюс: М-во высш. и сред. спец. образования ЛитССР, 1986. – 246 с.
4. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису: Ч. 2. / І.Р. Вихованець (відп. ред.). – Горлівка: ГДППМ, 2004. – 254 с.
5. Кубик Мирослав. Условные конструкции и система сложного предложения. – Прага, 1967. – 229 с.
6. Лавров Б.В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. – М.: Из-во АН СССР, 1941. – 143 с.
7. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: Моногр. / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.
8. Малявін А.О. Категорія умови: функціонально-когнітивний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Малявін Андрій Олексійович. – Донецьк, 2008. – 20 с.
9. Ремнева М.Л. Пути развития русского литературного языка XI–XVII вв.: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 52.03.00 и специальности 02.17.00 – "Филология" / М.Л. Ремнёва – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 324 с.
10. Руденко Н.П. Семантико-синтаксична природа поля умовності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Руденко Наталія Петрівна. – К., 2002. – 20 с.
11. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К : Вища шк., 1994. – 670 с.
12. Чернушенко Н.М. Безсполучникові умовно-наслідкові речення в функціонально-синтаксичному аспекті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Чернушенко Ніна Миколаївна. – Х., 1995. –181 с.

The theoretical aspects of some types of non-conditional complex sentences are exposed in the article, analysed the features of type of these suggestions and connecting facilities. The ways of formation of such syntactic educations are resulted on the basis of structural and semantic signs, certain basic structurally-semantic types, specified differences between types of the analysed suggestions. It is led to that in the Ukrainian syntax the process of transformation depends on style and grammatical features difficult syntactic unit functions in which. On material of Ukrainian prose the percent level of functioning of de bene esse-attributive, de bene esse-inserted, conditional, de bene esse-comparative constructions is exposed.

Key words: *non-conditional complex sentences, structurally-semantic type, connecting facilities, de bene esse-attributive, de bene esse-inserted, de bene esse-comparative construction.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук-71

Галина Вишневська

КОНЦЕПТ *ЧОРТ* У ПОЕТИЦІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Статтю присвячено аналізу концепту "чорт" у поетичній драматичній творчості Олександра Олеся. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику у авторській картині світу письменника. Робота виконана в аспекті когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: *концепт, концептосфера, хтонічне, картина світу.*

Поява у 20-х роках XX ст. творів Олександра Олеся викликала найрізноманітніші оцінки і характеристики, які часто не узгоджувалися між собою. У літературі тривала бурхлива дискусія щодо них. З одного боку, були представники старшого покоління – М.Грушевський, С.Єфремов, для яких талант Олеся незаперечний; з іншого – молодше покоління: М.Зеров, О.Дорошевич, П.Филипович, які не поспішали визнавати талант О.Олеся. По-різному Олесеву творчість оцінювали: І.Франко, Л.Білецький, С.Русова, В.Петров, В.Барка, М.Рильський, М.Неврлий. Сучасні критики та літературознавці наголошують на новаторському характері творів О.Олеся (праці Р.Радишевського, П.Ляшкевича, І.Дзюби). Подібний підхід значною мірою сприяв активізації дослідницького інтересу і до його драм (О.Олійник, П.Дунай, Л.Дем'янківська). Проте науковці акцентували увагу насамперед на ролі Олександра Олеся в історії української літератури, визначенні сутнісних рис його творів. Та, за словами В.Грещука, літературно-естетичний погляд на новаторство поета обов'язково "має бути доповнений з'ясуванням його мовного феномена". І хоча мовні особливості поетики Олеся досліджувалися й раніше, особливо у віршових творах (Т.Вільчинська, Н.Малютіна та ін.), в аспекті когнітивної лінгвістики вона вивчається вперше, що й визначає актуальність дослідження.

У межах запропонованої статті, виконаної в аспекті когнітивної лінгвістики, актуалізується дослідження хтонічних концептів, вербалізованих за допомогою відповідної демонолексики. У роботі предметом розгляду став етнокультурний концепт "чорт", репрезентований у поетичній картині світу Олександра Олеся. Завдання дослідження полягає в тому, щоб, зважаючи на особливості номінування концепту, простежити семантику аналізованої структури в авторській картині світу.

Інтерес до демонічного у творчості Олеся зумовлений передусім тим, що концептосфера хтонічного у ній репрезентована помітною кількістю концептів відповідного змісту. Зауважимо, що під концептосферою розуміємо "сукупність концептів у свідомості людини, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього

© Г. Вишневська

рефлексивного досвіду людини" [3, 261]. Одним із основних у ній є концепт "чорт", реалізований у язичницькій площині і втілений в образах власне чорта, водяника, лісовика та чугайстра.

Апелюючи до поняття концепту, послуговуємось його дефініцією, яку подає В.Старко: "Концепт як об'єкт антропоцентричної когнітивної лінгвістики – це культурно зумовлена мовно-ментальна одиниця концептуальної системи людини, використовувана в процесах мислення, яка втілює проінтерпретований людський досвід (фізичний, психічний, індивідуальний і суспільний). Концепт може мати характер гештальту й водночас складну будову, будучи цілісним і водночас аналізованим; може бути неповністю усвідомлюваним; має мовне вираження у формі мовних одиниць і може мати численні вербалізатори; має визначальний вплив на процеси людської категоризації предметів і явищ позамовної дійсності; є засобом впорядкування досвіду, зберігання і передачі знань" [5, 30–31].

Строкатість культурологічних смислів концепту "чорт" підтверджують і мотивують загальномовні тлумачення його номена. "Словник синонімів української мови" фіксує такі назви чорта (уявної надприродної істоти, яка втілює в собі зло), як: біс, чортяка, гаспид [аспид], гаспидяка, дідько, куцак, куций, куцан, куць, антипко, арідник, мольфар [молфар], анцихрист [антихрист], бенеря; демон, гемон (в античній міфології); диявол, сатана (вища істота серед тих, хто втілює в собі зло); луципер [люципер], люцифер (володар пекла і зла); пекельник (злий дух, що живе в пеклі); лукавий, нечисті (як евфемізм з метою уникнути вживання слів "чорт", "диявол"); домовик, домовий, хованець (той, що живе в домі); водяник, водяний, той, що греблі рве (той, що живе в озерах, річках тощо); анциболот, анцибол, анциболотник, болотяник (той, що живе в болоті); лісовик, лісовик, щезник, гайовик, лісун, полісун (той, що живе в лісі); очеретяник (той, що живе в очереті); польовий (той, що живе в полі); шайтан (у мусульманській міфології) [4, 286–287].

Один із дослідників демонології В.Гнатюк вважав образ чорта фольклорним за походженням, але дуже потерпілим під впливом християнства, через що він утратив свої первинні ознаки. За деякими дослідженнями, чорт – первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магічною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом. П.Рибніков розрізняє у фольклорі два різні за походженням персонажі: диявола і чорта. Не зараховує чортів до образів нижчої міфології Е.Померанцева: "Це образ, який хоч і спирається на давні, дохристиянські уявлення, але явно значно пізніший, забарвлений біблійними мотивами". А в тих сюжетах, де він відрізняється від інших духів, на думку вченої, "можна вбачати запозичення візантійських і західноєвропейських мотивів" [1, 591].

У більшості сюжетів, виявлених наприкінці XIX – на початку XX ст., чорт уже виступає в ролі красеня, який доводить до нестями молодиць і дівчат. Взагалі, чорт – родове поняття, яке обіймає всю нечисть. Чорт може приймати людську зовнішність, але його чортячу подобу видають ріжки, рило, ратиці, шерсть, хвіст. Чорти водяться у безлюдних, запущених місцях: в очереті, бур'янах, болоті, біля млина, в руїнах, на перехрестях доріг тощо. Чорти вигадали п'ятику, куриво, лайливі слова і всяке таке інше. Усі ці злі духи не терплять хресного знамення, тому люди при кожній потребі використовують силу хреста [1, 591].

Демонічні образи, трансформуючись у творчій уяві митця, часто переходять у різножанрові твори, по-новому відтворюючи навколишній світ. Яскравий приклад такої трансформації знаходимо у драмі "Ніч на полонині". Знаковими у ній є демонологічні образи як репрезентанти язичницького сценарію. До номенів концепту "чорт" у цьому творі належать: *чорт, водяник, лісовик, чугайстер*, що називають відповідні демонологічні образи. Кожен із демоноперсонажів характеризується певними рисами, засвідченими семантико-аксіологічними особливостями відповідних концептуалізованих понять.

Основні семантичні компоненти у структурі концепту "чорт" збігаються з тими, що характеризують відповідну концептуальну одиницю в українській етносвідомості. Отож, "чорт" є передусім негативно конотований концепт, що акумулює такі смисли: "**той, що є нечистою силою**": "*Ну, все нечисте й подалося на гори, в праліс, до трави і тут осіло, розвелося*" [2, 244]; "**той, що іноді сприймається як нереальне**": "*Це смішно: вірити в чортів, в якихсь мавок, лісовиків! Учитель в школі нам казав, що інший світ тепер настав, що слід по відьмах, по чортах лишився тільки у казках...* " [2, 249]; "**безсмертний**": "*От люде кажуть, може, й ти: "Перевелися вже чорти", – а це не так!*" [2, 244]; "**той, що лякає людей**": "*Я чув, що легіня якогось на гори лихо занесло!.. Лякав його, а він ні вусом!*" [2, 260]; "*Лякав я в лісі дроворуба.*" [2, 280]; "**той, що доводить до відчаю**": "*Коли її спіткаю в лісі, збуджу я вітер, засвищу, зарегочу, озвусь луною, вовчицям очі засвічу, зжену всіх сов, сичів на неї, навію хмару кажанів. Як крейда біла, з переляку звідсіль втече вона домів!*" [2, 274]; "**підступний**": "*Оце нагода! Він заснув, Вона над прірвою дріма "Сама скотилась", і кінці нехай хоч хто в воді шукає! Розважу Мавоньку смутну: підкрадусь тихо і штовхну, а потім щось зроблю й йому... А потім я .. її візьму*" [2, 277]; "**забіяка**": "*Враз з кущів аж троє вибігло чортів і зараз битись! Галас, крик!*" [2, 246].

Через об'єктивацію давніх етнічних уявлень про чортів як причинків усього поганого, що трапляється з людиною, конкретизуємо семантику досліджуваного концепту, окресливши такі смисли, як: "**той, що є палієм**": "*Колибу в цю ніч підпалю! Згорять вони удвох на попіл!*" [2, 273]; "**той, що доносить**": "*Поскаржусь я Лісовикові...* " [2, 269]; "**злодій**": "*Так я йому топір і вкрав!*" [2, 281]; "*Скажіть, щоб кухлика дали, бо вже мого чорти взяли*" [2, 246].

Актуалізуються в семантичній структурі аналізованого концепту ті концептуальні смисли, що вказують на локалізацію демонічної сили, а саме: "**той, локусом якого є полонина**": "*Бо сонце, бачиш, вже сідає. На полонині все буває... Чорти тут, бачиш, завелись*" [2, 258]; "**той, що живе в горах**": "*А я тебе давно шукаю. Спускався з гір аж до села*" [2, 273]; "**той, що мешкає у лісі**: "*Для кого тут мені цвісти, коли в лісах самі чорти*" [2, 250].

Певною мірою у подібних смислах реалізується етнонаціональний компонент.

Чорт, дідько, біс, нечистий – образ народної демонології, що уособлює негативні, неприємні, ворожі людині сили. Багато із концептуальних смислів експлікують зовнішні і внутрішні ознаки чорта. Так, чорт "**той, що сам негативно характеризує себе**": "*Ну і біжиш брудний, огидний. Мовляв: простить близький хтось й рідний*" [2, 289]; "**із непривабливою зовнішністю**": "*Брудний, негарний, неохайний...*" [2, 289]; "**хвалько**": "*Не діждешся, хвалько! Он на губах ще молоко!*" [2, 289]; "**причепа**": "*Чого чіпляєшся до мене?*" [2, 288]; "**метушливий**": "*Вже третій день тебе не бачу! Ганяв усюди по лісах*" [2, 268]; "**вискочка**": "*Чорти ж – це пустоцвіт, бур'ян*" [2, 289]; "**гультяй, звабник**": "*Сама гульня вам в голові Та жарти з бідними бабами, що гриб вишукують в траві*" [2, 280]; "*Нарешті хоч один прибіг! Ти де це був? З мавками бавився?*" [2, 280]; "**той, що досягає мети будь-якими способами**": "*Побачиш – пізно або рано, а будеш ти моя кохана!*" [2, 289]; "**безвідповідальний**": "*Чорти, мавки зникають в нетрі*" [2, 279]; "**улесливий**": "*Я тут! Голошуся слухняно!*" [2, 280]; "**всюдисущий**": "*Нечиста сила всі полонини полонила!*" [2, 245]. Бажання людиною здолати нечисть засвідчує фрагмент: "**той, котрого хочеться перемогти**": "*Візьму й засну на злість чортам та я їх всіх здолаю сам!*" [2, 249].

У поетиці Олеся реалізується передусім образ чорта язичницького походження, але який зазнав помітного впливу християнських уявлень, тому, як бачимо з розмови Мавки і Чорта, він – "**той, що боїться бути перехрещеним**": "*Вірю... що не зрадиш... А коли зрадиш – не прощу. Тебе зненавиджу навіки. Святим хрестом перехрещу*" [2, 271]; "**той для кого відкритий шлях у потойбіччя**": "*Та ти сховайся на той світ, а я впізнаю враз твій слід*" [2, 288].

У драмі "Ніч на полонині" автор змальовує кохання Мавки і Чорта. У цьому ракурсі образ останнього постає позитивно конотованим, як-от: "**той, що здатен на високі почуття**": "*Та не байдужа ти мені... Ти знаєш... я ж тебе кохаю, палаю роки, як в огні!*" [2, 269]; "**вірний**": "*Крім тебе жодної не хочу... У мене в серці ти одна*" [2, 270]; "**постійний у своїх почуттях**": "*А я люблю тебе ще змалку, коли ще гралась ти в піску, не признававсь тобі ніколи, бо мав я вдачу боязку*" [2, 280]; "**той, що здатний на все заради кохання**": "*Скажи: я все зроблю для тебе, побачиш, як тебе люблю*" [2, 271]; "*Я присягаюсь, що зроблю*" [2, 271]; "**готовий довести свою любов учинками**": "*Вразила ти у саме серце... Я більш нічого не скажу, а як тебе люблю – побачиш: своїм я чином докажу*" [2, 271]; "*Для тебе все зроблю на світі! Звели! Не віриш – прожени!*" [2, 272]; "**шалений через кохання**": "*Люблю тебе, люблю шалено!*" [2, 289].

Виходячи з того, що у драмі Чорт закоханий, цей образ акумулює й інші смисли, що засвідчують його амбівалентну природу: "**той, що страждає**": "*Не бий мене... я й так побитий: Об власне щастя я розбивсь...*" [2, 271]; "*Таку смереку він зрубав, що ледве я аж не заплакав!*" [2, 281]; "*Вертається Чорт І, сідає на галявині й починає голосно плакати*" [2, 284]; "**мрійник**": "*Мавко, Мавко. Ти розігнала мої сни...*" [2, 280]. Нерозділене кохання спричиняє негативні почуття, що підтверджує негативно конотований смисл: "**той, що не терпить суперництва**": "*Нам буде ж тісно на землі!.. Один з нас згине...*" [2, 273].

Поширеним образом української демонології є лісовик – міфологічний образ, який, згідно з легендами, втілювався в подобу дуже старого кошлатого діда. Його характерною особливістю була відсутність тіні (О.Потапенко). Лісовик у драмі Олеся "Ніч на полонині" – "**володар лісу**": "*Не бійсь: чорти тебе не займуть! Тут Лісовик – єдиний пан. Він тільки дасть наказ і досить!* " [2, 260]; "**той, що має характерну зовнішність**": "*Учора був тут Лісовик. Старий... Сучки по цілім тілі... Від моху весь позеленілий* " [2, 259], зазвичай негативно оцінювану: "*Кого любить? Лісовика? Старого лисого пенька?*" [2, 250]. Та насамперед – це "**утілення нечистої сили**": "*Як в землю провалився! А я гарненько помолився*" [2, 247], "**здатної до метаморфоз**": "*Стоїть, замисливсь Лісовик. Зненацька я поворухнувсь... А він у кума обернувсь*" [2, 246].

Відомо, що лісовик є символом небезпеки, яка підстерігає людину в лісі, тому у зображенні автора він є: "**суворий володар**": "*А слуги де мої? Нероби! Зараз на місця!*" [2, 255]; "*Щось знову сталося у лісі... Кричить недурно Лісовик!*" [2, 279]; "**головний у чортів**": "*Ви що це робите, чорти? Отак самих вас і пусти! Щоб зараз в нетрі, у кущі, а то дістанете лящі!*" [2, 246]; "**безпощадний, вимогливий**": "*Біжім. Це кличе Лісовик, а жартувати він не звик!..*" [2, 255]; "**страшний у гніві**": "*Біжім, розсердиться старий! Все перекине догори*" [2, 255]; "*Як він розсердиться – страшний. Тут я його лише боюся!*" [2, 279]; "*Але страшний він, як сердитий! Не стіймо краще: побіжім... Сховаймось десь. Вже чути кроки* " [2, 279]; "**злопам'ятний**": "*Порозбігались! Ні душі. Всі пообшукую кущі. Дуби, смереки потрощу, а так цього не залишу!*" [2, 255]; "**той, що вселяє страх**": "*Ой лишенько! Та коли б я Лісовика оце зустріла, – та з переляку б я зомліла! Та я б... Ой матінко моя!*" [2, 259].

А з іншого боку, Лісовик у драмі – це передусім персонаж, який прагне, щоб у лісі всі жили по правді і справедливості. Засвідчені позитивні конотації цього концептуалізованого образу, так, він – це: "**той, що переживає за все живе**": "*Не дозовешся з них нікого! Порозбігались... Волю дай, а потім станеться щось,– марно за ними бігай і скликай. Хтось в прірву впав. Вівця? Прохожий? Для них аби прийшла весна – ідуть з долин, по горах ходять, чого шукають? Хто їх зна!*" [2, 279]; "**той, що рятує лісових мешканців**": "*Прийшла якийсь там гриб зірвати, хіба для нас це новина? Ходім: ще, може, урятуєм*" [2, 282]; "**той, що буває прихильним до людей**": "*Ну я, звичайно, в галас-крик!.. А він всміхнувсь... по голові провів шкарублою рукою, із тикви напоїв водою і сів спочити на траві. І поточились балачки про вівці, кози, про маржину... Він береже всю полонину!*" [2, 259]; "**дружелюбний**": "*Мене лиш знає Лісовик. Не раз до мене він приходив, співав, то грав, то гомонів. Його я добре уже знаю*" [2, 282]; "**привітний**": "*А він зо мною привітний! Приходить часом до колиби, сідає, слухає пісні. То мовчки дим пускає з люльки, то гріє руки при вогні...*" [2, 279].

Незважаючи на все це, люди не вітають дружбу з нечистою силою. Це знаходить підтвердження у смислах: "**той, дружба з яким засуджується людьми**": "*А завтра вранці побіжу і розкажу, що ти з мавками, з Лісовиком самим, з чортами збратався тут... Я все скажу. І ось побачиш!*" [2, 261]; "**той, котрого можна перехитрити**": "*А Лісового – та я круг пальця обведу!*" [2, 260].

Привертають увагу в драмі "Ніч на полонині" образи Водяника й Чугайстра, які в українських народних повір'ях, а відтак і творах трапляються досить часто. Семантику першого концептуалізованого образу експлікують передусім смисли із зниженою конотацією: "**той, що віддає накази на "чорну роботу"**": "*Мені накаже Водяник: "Загнати жаб в кінець болота, хоч спокій матиму від них!" Гадаєш, чиста ця робота?*" [2, 289] і "**той, локусом якого є болото**": "*Водяника питав в болоті, шукав по горах, по ярах*" [2, 268].

Образ Чугайстра як етнонаціонального персонажа у драмі реалізує семантику: "**несподіваний, дивної зовнішності, дивної поведінки**": "*Дивлюсь: із-за кущів Чугайстер вискочив і сів! Кругом оглянувся з пенька, а в його мавчина рука! Раз-два вкусив її і втік, – лиш залунав по лісі сміх*" [2, 246].

Отож, проаналізувавши концепт "чорт", репрезентований різними номінаціями, зумовленими передусім специфікою його реалізації у язичницькій площині, ми визначили низку смислів, супроводжених різними конотаціями, які засвідчують виразну амбівалентність концептуалізованої одиниці. Концепт "чорт" у творі "Ніч на полонині" виявляє себе і як константа української етносвідомості, і як індивідуально-авторський художній концепт. Як хтонічний, цей концепт супроводжують насамперед негативні конотації, проте в авторській мові виявляють себе і позитивно марковані смисли, що демонструють його амбівалентність. Загалом О.Олесеві вдалося створити переконливий образ демоносили, в яку віриш, з якою співпереживаєш, в чому й полягає талант справжнього митця.

1. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2005. – 664 с.
2. Олесь Олександр. Вибране. – К.: Школа, 2007. – 352 с.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
4. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 960 с.
5. Старко В.Ф. Концепт ГРА: Монографія. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 204 с.

This article is devoted to the analysis of concept "devil" in poetic dramatic Oleksandr Oles' creative works. The main meanings are discovered. They determine it's semantic in writer's linguistic-conceptual picture of the world. This work is done according to the aspect of cognitive linguistic.

Key words: *concept, conceptsphere, khtonic, picture of the world.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук

Наталія Дорогович

ЕКСПРЕСИВНА НАСНАГА ПОЕЗІЇ УКРАЇНСЬКОГО РЕЗИСТАНСУ
(лексико-семантичний аспект)

У статті розглянуто різні типи експресивних лексичних засобів, що використовуються в поезії українського резистансу 40–50-х років XX ст. Проаналізовано велику кількість прикладів та систематизовано експресивні лексеми й сполучення слів, що співвідносяться з найважливішими поняттями повстанського світогляду.

Ключові слова*: експресивність, типи лексичної експресивності, конотація, емотивність, образність, оцінка, картина світу, символ, описові метафоричні найменування, поезія резистансу.*

В інтелектуальній та духовній спадщині українського народу особливе місце займає поезія резистансу (від лат. *resistentia* — опір, протидія) 40–50-х років XX століття, тобто поезія, що „супроводжувала український рух Опору антифашистського й антирадянського спрямування під егідою ОУН–УПА“ [11, 4]. Вона неповторним чином відображає картину світу учасників національно-визвольних змагань, концентрує в собі ідею боротьби, тому її аналіз (як літературний, так і мовний) є необхідною складовою дослідження діяльності ОУН–УПА. Про актуальність дослідження повстанської поезії свідчить також зацікавленість, яку вона викликає в сучасників. Зокрема, у наш час популярними є музичні збірки патріотичних та повстанських пісень. Виконавцями таких творів, окрім різноманітних народних співочих колективів, є чимало відомих українських вокалістів та гуртів: Тарас Чубай, Володимир Вермінський, Остап Стахів, Софія Федина, „Скрябін“, „Плач Єремії“, „Львівські музики“, „Мандри“, „Соколи“, „Танок на майдані Конго“, „Флайза“, „Хвилю тримай“, „Хорта“.

Серед найбільш відомих авторів поезії українського резистансу можна назвати Марка Боєслава, Мирослава Кушніра, Івана Хміля, Петра Гетьманця (Петра Волоша-Василенка), Степана Хріна, Марту Гай, Ярослава Курдидика, Петра Болехівського (Бояна), Бориса Бобинського та інших. Чимало імен ще не знайшли свого місця в пантеоні національної культури, адже левова частка повстанської поезії – невідомого авторства.

В українському мовознавстві практично відсутні дослідження поезії резистансу з погляду експресивності, хоча теоретичні напрацювання (передусім розвідки та монографії В. А. Чабаненка, Н. І. Бойко [2; 3; 15; 16]) містять підгрунтя для такого аналізу. Зважаючи на природу експресивності, яка розглядається як „властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови“ [14, 170], аналіз цього явища потребує комплексного підходу. У нашій роботі звернемося до лексико-семантичного аспекту дослідження, адже найбільш повно експресивна функція мови репрезентується саме на лексико-семантичному рівні через експресивну лексику – „особливий національно специфічний лексичний шар, представлений повнозначними словами,

© Н. Дорогович

значеннєвий зміст яких містить емотивно-суб'єктивну гаму оцінок і висновків про об'єкти мовлення та слугує для характеристики нестандартних, неординарних фрагментів картин світу" [3, 77].

Лексичне значення експресивного слова, на відміну від нейтральних лексем, складається з двох компонентів – денотативно-сигніфікативного (предметно-понятійного) та конотативного (додаткового). У свою чергу конотативний елемент розглядають як комбінацію чотирьох компонентів: емотивності, оцінності, образності, інтенсивності [8, 44, 76; 3, 134–209]. Тобто в експресивній лексемі закладено інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, його ставлення до об'єкта. Адекватне сприйняття та розуміння аналізованої лексики можливе тільки за умови наявності в реципієнта певної бази знань про окремі фрагменти картини світу, зафіксовані в мові певного народу. Експресивно маркована лексика є відображенням характерної для певної соціальної групи системи норм, цінностей, стереотипів.

У поезії резистансу представлені всі типи лексичної експресивності (за основу взято класифікацію Н. І. Бойко [2]):

1. Денотативно-конотативний тип експресивності є результатом виразності та специфічності окремих класів денотатів (референтів). Тому ядро групи становить міфолексика, сакральна лексика та слова-символи, що позначають особливі в національному світосприйнятті денотати й можуть бути декодовані лише за наявності в реципієнта відповідних знань з релігії, історії чи культури певного етносу. Оскільки метою українських повстанців було відновлення державності з усіма її атрибутами, то в поезії чільне місце відведено саме символіці – національній та фольклорній, зокрема знаменам, що супроводжували визвольну боротьбу: ***синьо-жовтий прапор***, ***блакитно-жовтий стяг***, ***синьо-жовті стрічки***, ***червоно-чорний повстанський стяг***: *Повстане Київ заповітний, // Шапки козацькі зацвітуть. // Залопотить* ***блакитно-жовтий****, // Софії дзвони загудуть* [10, 65] („Збудись, могутня Україно").

Цікаво, що в повстанській поезії зафіксовано також варіанти ***жовто-блакитний прапор*** та ***соняшно-блакитний стяг***. Як відомо, за правилами вексилології (науки про прапори) у назві прапора першим іде найменування верхньої барви, а далі – усіх наступних (якщо їх більше, ніж дві). І справді, збереглися згадки, що упівці використовували також жовто-блакитний прапор, оскільки це мало історичне підґрунтя [13, 83]). Недарма збереглося чимало згадок про жовто-блакитний стяг у художніх творах авторів першої половини XX ст. (О. Олеся, В. Сосюри, Б. Кравціва, В. Онуфрієнка, М. Кушніра та інших).

Особливу емоційно-смислову силу має лексема ***тризуб***, що пов'язано з багатовіковою історією цього символу. Адже тризуб – символ українських національно-визвольних змагань – сягає своїм корінням дохристиянських часів: це – прадавній священний символ триєдиного Бога і єдності світобудови. Окрім того, тризуб був державним гербом УНР і Директорії (1917–1920), а також державним гербом Київської Русі-України за князювання Володимира Великого, що не було таємницею для освічених повстанців: ***Тризуб Володимира*** *золотом мигтить...* [17, 115] („Гей-гу, гей-га").

Експресивну функцію також можуть виконувати оніми (власні назви), що „включають усю відому мовцеві інформацію про свої денотати" [14, 83], а тому певною мірою співвідносяться із символами. З іншого боку, у поезії вони функціонують як вказівки (або натяки, алюзії) на конкретну історичну подію чи суспільну реалію, іноді й на певний літературний твір. Наприклад, у віршованих текстах зустрічається чимало топонімів, що позначають місця національних трагедій та поневірянь українського народу: ***Крути*** (де 29 січня 1918 року в нерівнім бою з більшовиками, захищаючи державність України, загинули близько 300 юнаків та дівчат), ***Базар*** (де 23 листопада 1921 року більшовики розстріляли 359 полонених бійців УНР), ***Сибір*** (місце заслань українців, починаючи від XVII ст., зокрема політичних в'язнів за часів радянських репресій), ***Соловки*** (група островів, де був створений перший в СРСР концентраційний табір, причомуув'язнювати українців у Соловецькому монастирі почали ще з XVIII ст.) та інші. Однак автори згадують болючі поразки власного народу не просто щоб викликати в читача (слухача) жаль до себе та свого горя, а для того, щоб пробудити почуття національної гідності, віри в національне відродження, почуття непримиренності із загарбницькими діями чужинців: *За кров лицарів наших ми помстимося – // Вже годі терпіти каторжницьких кар – // Зірветься народ і повстане Вкраїна, // Воскресне наш Київ, Львів,* ***Крути***, ***Базар*** [10, 67] (Петро Болехівський-Боян „Даремно пробують").

У поетичній спадщині УПА чільне місце відведено провіднику ОУН Степанові Бандері [12]. Для частини українського суспільства його образ давно узагальнив у собі риси нескореного патріота, справжнього лицаря національно-визвольної боротьби. Показовим є напис на рекламних щитах, присвячених сторіччю з дня народження героя: *символ нації*. Бандера – це прапор нації, і про це говорить навіть його прізвище [7]. Тому не дивно, що йому відводиться в поезії українського чину таке вагоме місце: *Хай розмовляють куля та порох, // Бийся хоробро, доки живий. // Згине навіки наш недруг і ворог, // З нами* ***Бандера*** *– Петлюра новий* [10, 66] („Нумо до зброї"). У поезії згадуються імена та прізвища багатьох державних діячів різних періодів – Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Богдана Хмельницького (зустрічається народнопоетична назва – ***Хмель***), Івана Богуна, Івана Мазепи, Гонти та інших.

У поезії резистансу рідко, але все-таки виступають лексеми міфологічного походження. Майстерне введення цих лексем у текст збільшує експресивну силу твору, надає йому відтінку незвичності, відсилає до культури античності, бере участь у творенні підтексту. Цікаво, що найбільше таких назв зафіксовано у творах Марка Боєслава: *За Тебе, рідна Україно, // За кров святу твоїх дітей // На суд покличемо руїни // І встане вічний* ***Прометей!*** [6, 40] (Марко Боєслав „Ми смілі воїни, суворі").

Звичайно, творці поезії Опору не могли оминути теонімів (***Бог***, ***Бог Предвічний***, ***Господь***, ***Ісус Христос***, ***Божий Син***, ***Божа Мати***), зважаючи на глибоко релігійний світогляд української нації та глибоку віру у святість власної ідеї, боротьби за соборну Україну: *На столі на сіні // Свічка сльози ронить – // Сумно у хатині – // Мати б'є поклони: // О, змилуйся,* ***Христе***, *// Зглянься,* ***Божа Мати*** *– // Замініть мої ви сльози // У тяжке прокляття* [1, 26] (Марко Боєслав „На столі на сіні").

Слова, пов'язані з віросповіданням та духовним розвитком, можуть викликати в читача (слухача) різноманітні емоції; іноді навіть піднесено-благоговійні переживання, адже український народ завжди з пошаною ставився до духовної сторони буття. Найменування сакральних понять є результатом раціонально-пізнавальної, чуттєво-образної та аксіологічної діяльності людини. Звичайно, у контексті слова можуть набувати різноманітних значеннєвих відтінків, можуть метафоризуватися. Особливо щедро така лексика представлена в переспівах колядок та великодніх пісень: ***Христос Воскрес! Христос Воскрес!*** *// В кожнім лісі і в діброві // Відправляєм* ***Служби Божі****, // Величаєм* ***Воскресіння****, //* ***Христа Бога Провидіння*** *– // Просим волі всім з небес. //* ***Христос Воскрес! Христос Воскрес!*** [10, 391] („Христос Воскрес").

Як нагадування про колишню славу та могутність Української держави, про нескорений дух українського народу функціонують лексеми та сполучення слів, пов'язані з козацькою епохою, наприклад, ***Військо Запорізьке***, ***Січ***, ***гетьман***, ***козаки, козацтво, козацька кров, козацькі шаблюки, шапки козацькі*** тощо.

До цього типу також належать слова, історичний досвід вживання яких, зокрема у фольклорних творах, закріпив за ними статус символів. „Характерною властивістю символу є те, що значення мотивується передусім через фонові знання, а функціонування в мовленні можливе лише за наявності певних фонових знань" [5, 67–68], тобто знань з історії, культури певного етносу. Найчисельнішу групу символів становлять найменування рослин (фітоніми) та тварин (зооніми), причому поширених на території проживання конкретного народу: ***дуб***, ***верба***, ***тополя***, ***ластівка***, ***сокіл***, ***соловей***, ***орел*** (з позитивною конотацією), ***вовки***, ***шакали***, ***собаки***, ***пси*** – лайлива для українців (так склалося історично) назва ворогів (з негативною оцінкою) та інші.

2. Конотативний тип експресивності тісно пов'язаний із категорією суб'єктивної (позитивної чи негативної) оцінки. Цей тип лексем передає ставлення мовця до позначуваного експресивною лексемою. Однак слід мати на увазі, що, крім суб'єктивного чинника, важливою тут виступає об'єктивно сформована й закріплена в соціумі думка про предмет номінації (особу, предмет, явище тощо). Сюди належать слова з меліоративними та пейоративними формантами, що служать для творення пестливих та лайливих найменувань цілком звичайних денотатів. Цікавим є статус лексеми ***воріженьки***, яка часто зустрічається і в народнопоетичних творах: зменшувально-пестливий формант у цьому випадку є логічно немотивованим, адже аж ніяк не послаблює негативної конотації.

Із-поміж лексичних одиниць із конотативною експресивністю в поезії резистансу часто вживаними є слова-етноніми (назви осіб за національністю) із семою 'ворог', звісна річ, із негативною конотацією: ***кацап***, ***москаль***, ***москвин*** – росіянин, ***лях*** – поляк, ***мадяр*** – угорець, ***німота***, ***німак***, ***шваб*** – німець, ***жид*** – єврей, наприклад: *Проти тих, що, не питавши, // Йшли від хліба визволять: // Як брунатних, так і „старших" – // Ляха,* ***шваба***, ***москаля*** [6, 87] (Іван Хміль „З-понад Прип'яті та Бугу").

Ці назви-експресиви передають зневагу, іронію, невдоволення, ненависть, тому сприймаються як образливі, лайливі, але можуть декодуватися як такі лише в українському національно-культурному середовищі на основі фонових знань, соціального досвіду мовців.

3. Функціонально-семантична експресивність, що охоплює індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) та індивідуально-авторські вживання слів, свідчить про неабияку креативність повстанських авторів, про їхнє вміння вловлювати найтонші відтінки специфічності фрагментів дійсності й на основі асоціацій творити оригінальні синонімічно розбудовані ряди найменувань. Такі новотвори належать до особливого шару адгерентних (контекстуально зумовлених)[1] експресивів.

Особливо потужний експресивний потенціал властивий оказіональним перенесенням, до яких належить передусім метафора та генетично близькі до неї метонімія, перифраза. Поезія резистансу надзвичайно багата на образні вторинні найменування. Вони будуються на переносному вживанні слів і є результатом різноманітних асоціативних зв'язків між предметами (у широкому розумінні) дійсності. Сюди належать як окремі лексеми, так і цілі сполучення слів, що функціонують у ролі лексичних сполучень, оскільки називають єдине поняття. Наведемо деякі приклади образного найменування учасників національно-визвольних змагань: ***армія героїв***, ***Бандери армія***, ***Бандерові соколи, борці за свободу, вої ідеї святої, волі сини, Залізного Гонти сміливі бійці, козаків правнуки, козацьке плем'я молоде, козацькі діти милі, лицарська сторожа, лицарі і Хортиці, і Крут, любосвітові*** (словотвірний оказіоналізм) ***онуки із Тризубом золотим, леви, месники смерти і крови братів, месників грізна чота, невтомні молоді борці, нові гайдамаки, орли українські*** (***вкраїнські орлята***), ***орли бунтарського роду, партизанські косарі, сини землі, смілі воїни суворі***. Отже, з одного боку, українські повстанці – месники, суворі воїни, та це для чужинців, а для власного народу вони – нащадки славних козаків, вої ідеї святої, що принесли себе в жертву заради світлого майбутнього інших, навіть тих, котрі не до кінця зрозуміли цей жертовний чин.

Серед образних найменувань борців за українську державність зустрічаються лише позитивно конотовані експресиви. Це логічно, оскільки йдеться про самоназви з архісемою 'герой'. Закономірно було б припустити, що описові найменування України також належать виключно до позитивно забарвлених. Однак аналіз поезії засвідчує і негативно конотовані перифрази, що пояснюється двояким поглядом на рідну землю. Так, Україна для повстанців – найбільша цінність, що ототожнюється з матір'ю, благословенна прадідня земля, на яку посягати не має права ніхто: ***батьківська земля, блакитна сторона, Вкраїна пресвята, Вкраїна-мати, Держава для волі майбутніх століть, земленька святая, козацький край*** (***край козачий***), ***край зір ясних, земля тихих вод*** (фольклоризм), ***край благословенний, край святий, матусенька, прадідня земля, прекрасна рідна сторона, рідна***

[1] Польський дослідник Станіслав Грабяс поділяє експресивність на інгерентну (загальномовну) та адгерентну (контекстуальну) [18, 37].

мати, свята спадщина предків борців, передана в боях і муках братів, Срібна Земля, серце-Україна.

Потенційно Україна – це ***Вкраїна Соборна, Вільна, Могутня і Грізна***, такою її бачили повстанці, за таку державу віддавали життя. Та з іншого боку була жорстока реальність, відчай, зневіра: ***зчорнілий рай, поневолений край, розритий край, край терпіння і могил, нещасна вдова***. І все-таки песимістично тонованих найменувань України значно менше, ніж позитивних. Тож можна зробити висновок, що національно-визвольну боротьбу супроводжувала віра у світле майбутнє, саме ця віра давала сили для боротьби, була рушійною силою повстанського чину.

Особливо потужне емоційне навантаження несуть у собі метафори з народнопоетичними компонентами та слова-образи на означення ворога (варто пам'ятати про частковий семантичний зсув у цих словах, оскільки ними позначали представників фактично „законної" влади): ***бандити***, ***вороги неситі***, ***ворог ненависний***, ***ворожі полки орд чужих***, ***гнобителі***, ***духи негожі***, ***зайди*** (розмовне), ***загарбники***, ***злий дух***, ***кати***, ***людолови***, ***лютий ворог***, ***навала злобна***, ***наїзник неситий***, ***орда шакалів***, ***прокляті вороги***, ***сила вража***, ***садисти***, ***супостат***, ***яничари***, ***собаки-яничари***, ***харцизи*** (розмовне), ***хижаки*** та інше. Цей ряд можна продовжувати, він концентрує в собі багатовікову зневагу й ненависть до загарбників, починаючи від хозарських, печенізьких, монгольських, татарських, турецьких, московських...

Експресивне забарвлення виникає також в результаті жартівливого, гумористичного та іронічного слововживання, що досягається шляхом обігрування значення якогось поняття. Щоб розкодувати іронічний відтінок, читач повинен мати хоча б уявлення про це поняття, про його історичне, соціальне, культурне підґрунтя тощо. Наприклад, у поезії „Ходить, ходить батько Сталін беріжком" ворога названо *старший братік*. Іронічний ефект у цьому випадку досягається завдяки обігруванню міфу про „спільну колиску трьох слов'янських народів". Інший приклад – жартівливо-іронічне вживання лексеми *сватати*, у якій закладений глибокий національно-культурний зміст: *Над Москвою хтось голосить, грозить і гуде, // Україну* ***свата*** *Йосиф, а вона не йде* [10, 352] („Над Берліном вітер віє, розвіває град").

До функціонально-семантичних експресивів належать нейтральні лексеми з метафоричними значеннєвими відтінками, що актуалізуються безпосередньо в мовленні. Причому „актуалізований мовленням, частково або повністю модифікований на стилістичній основі елемент може стати категоріальним і таким чином повернутися в мову, залишитися в її системі" [15, 12]. Як приклад можна навести лексему *червоний*, яка за радянської доби набула значення 'комуністичний', 'більшовицький', 'радянський'. В українській поезії 40–50-х років цей прикметник (зустрічається і субстантивована форма) виступає в різноманітних сполученнях слів: ***червоні банди***, ***червоний кат***, ***червоні сатрапи***, ***червоний терор***, ***червона тюрма***, ***червона Москва***, ***червоне царство*** тощо: *Вставаймо, вставаймо! Нас кличе сурма // До бою за волю народу, // Вже досить* ***червона московська тюрма*** *// Пожерла борців за свободу!* [17, 72] („Вставаймо! Нас кличе сурма").

Щодо словотворчих оказіоналізмів, то вони також зустрічаються в українських текстах, наприклад: ***любосвітовий***, ***виголоджувати***, ***нудьгуватися*** (у значенні 'нудьгувати'), ***босярі***, ***шмірота***, ***шмірак*** (походить від діалектизму *шмір* – мастило), ***горилля*** (про ворогів, оказіоналізм, утворений за механізмом творення збірних іменників від *горила*): *Так вперед, вперед до злуки // Всі у лави як один! – //* ***Любосвітові*** *онуки // Із тризубом золотим...* [10, 47] (Іван Хміль „З-понад Прип'яті та Бугу").

До функціонально-семантичного типу експресивів можна умовно віднести гіперболу, що виражає семантичне перебільшення й у мовленні реалізується за допомогою специфічного поєднання лексем чи незвичного вживання лексеми в контексті. Гіпербола несе у собі суб'єктивно-авторське бачення світу, а також відображає інтенції мовця, який з усього сказаного підкреслює саме ту інформацію, що є на його думку найсуттєвішою і може сильно вплинути на емоційно-почуттєву сферу адресата. Аналогічну функцію виконує літота, що за своєю природою є протилежністю до гіперболи, тобто використовується для применшення сказаного. Наприклад: *„Одна рана* ***невелика*** *– // По коліно без ноги, // Друга рана* ***ледь замітна*** *– // По плече нема руки"* [17, 111] („Там, у лісі, поміж сосни").

Як видно з наведеного, у творенні літоти вагому роль відіграє контраст між описом-оцінкою фрагмента дійсності і самою реальністю. На основі семантичного контрасту твориться оксиморон, приклади якого рідко, але все-таки трапляються в поезії резистансу: *Він поліг в боротьбі, як невільник в ярмі, // За* ***брехливу правду*** *сатрапа* [17, 30] („Серед вічних снігів"). Зустрічається також тавтологія (***трублять труби***, ***бубнять бубни*** тощо), однак її експресивне навантаження досить слабке й часто оказіональне.

4. Функціонально-стилістична експресивність полягає у введенні в контекст лексичної одиниці, яка поза межами свого стилю, часу, системи чи національної культури сприймається як ненормативна, експресивно забарвлена.

Левову частку лексем цього типу становить військова термінологія, що одночасно репрезентує реалії національно-визвольної боротьби й сприймається в художньому мовленні як стилістичний контраст: ***багнет***, ***відділ***, ***граната***, ***кавалерія***, ***кіннота***, ***кріс***, ***кулемет***, ***кулеметна стрічка***, ***курінь***, ***міномет***, ***наган***, ***окоп***, ***отаман***, ***піхота***, ***провідник***, ***скорострільна сотня***, ***фронт***, ***чота***, ***шинель***, ***штик***: *Там борами мандрують „Сіроманці", // На плечах* ***кріс***, ***граната*** *у руках... // Батьківщини це вірнії повстанці – // Виконують* ***Провідника*** *наказ* [17, 112] (Марш „Сіроманців"). Окрім того, аналізовані лексеми можуть виступати в контексті в переносному значенні, у такому випадку вони належать до функціонально-семантичних експресивів.

Зустрічаються в поезії також нелітературні елементи, а серед них – просторіччя, діалектизми (***буда***, ***криївка***, ***стріха*** тощо), іншомовні вкраплення: ***іберменші*** (від німецького *Übermensch*) – надлюдина, ***фольксдойч*** (від німецького *Volksdeutsch*) – у часи гітлерівського режиму так називали етнічних німців, що проживали на території Європи), ***шуцман*** (від німецького *Schutzmann*) – поліцай та інше: ***Іберменшам*** *круки крячуть – бережуть хрести...* ([10, 352]); *У день гарячий, липневий // Сталась сумна подія – // І знову* ***шуцмани*** *убили // Україні сина* [17, 22] („І знову кров").

Таким чином, лексико-семантичні засоби належать до найбільш яскравого та потужного пласту експресивів поезії резистансу. Аналіз лексем, що співвідносяться із найбільш важливими концептами повстанського світогляду, свідчить про високу ідейність боротьби, про гарячу любов до Батьківщини, про готовність до самопожертви. Поезія резистансу назавжди зафіксувала в собі імператив концепції національно-визвольних змагань, цінність яких полягала в свідомій боротьбі за ідею незалежності рідної землі. Незважаючи на недосвідченість у царині художнього слова, творці поетичного літопису боротьби Опору засвідчили неабиякий потенціал лінгвокреативного мислення, нахил до образної характеристики фрагментів дійсності. Повстанська поезія – це яскравий приклад того, що „патріотизм формується не через пропагандистські кампанії, а через пізнання – що це за країна, у якій ти народився і живеш" [9, 19].

1. Боєслав М. Непокірні слова: Поезії. – Богородчани, 2002. – 40 с.
2. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові // Мовознавство. – 2002. – № 2-3. – С. 10–21.
3. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. – Ніжин: „Видавництво „Аспект-поліграф", 2005. – 552 с.
4. Гущак І. Марко Боєслав – сурмач УПА. – Львів: Видавництво „Світ". – 2002. – 88 с.
5. Дяченко Л. М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. – 1997. – № 2–3. С. 67–68.
6. За волю України: Антологія пісень національно-визвольних змагань / Упоряд. Є. Гіщинський. – Вид. 2-е, допов. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 392 с.
7. Лесюк М. Бандера – це прапор (до етимології прізвища) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – № 3. – 1999. – С. 52–57.
8. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск: Наука, 1986. – 230 с.
9. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К.: Євшан-зілля. – 2007. – 624 с.
10. Пісні УПА / Упоряд. З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Видавництво „Літопис УПА", 1996; Львів: Спільне українсько-канадське підприємство „Літопис УПА", 1997. – 556 с.
11. Роздольська І. В. Українська поезія резистансу 40–50-х років XX століття: генетичний контекст і естетична природа: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2000. – 19 с.
12. Салига Т. Поезія українського резистансу (Степан Бандера на тлі епохи) // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 3 (612) (березень). – С. 305–318.
13. Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К.: Веселка, 1992. – 107 с.
14. Українська мова: Енциклопедія. – 2-е вид., випр. і допов. – К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
15. Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11–18.
16. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії: Монографія – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.
17. Чуєш, брате мій: Збірник повстанських віршів / Упоряд. Б. Берекета, Ю. Хлопук. – Луцьк, 1992. – 130 с.
18. Grabias S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1981. – 214 s.

The article "The expressive power of Ukrainian resistance poetry (lexical and semantic aspects)" by N. Dorogovych is devoted to different types of lexical expressive means, used in Ukrainian resistance poetry of 40s and 50s of the XX century. The author has analysed plenty of examples and systematized the expressive lexemes and word combinations, which are correlated with the main concepts of insurgent ideology.

***Key words**: expressiveness, types of lexical expressiveness, connotation, emotivity, imagery, evaluation, worldview, symbol, metaphorical nominative phrases, resistance poetry.*

УДК 81'282
ББК 81.2

Інеса Макар

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕРБАЛЬНИХ СІТОК ІМЕННИКОВИХ ДОМІНАНТ У ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ РОМАНАХ I-III СТ. Н. Е.

У статті запроваджено поняття про вербальну сітку (актуалізований лексикон) найчастотніших іменникових домінант щодо визначення самобутності ідіостилю письменника (на матеріалі словників мови давньогрецьких романістів I-III ст. н.е. – Ксенофонта з Ефесу, Харитона, Лонга, Ахілла Татія, Геліодора).

***Ключові слова:** вербальна сітка, актуалізований лексикон, словник мови письменника, ключові слова, лексичні домінанти.*

Кожна мова становить неповторну картину дійсності, у творенні якої активну участь беруть усі рівні мовної системи, проте найвиразніше її передає лексичний рівень – словниковий склад мови. Словник мови письменника містить цінний матеріал для системного дослідження ідіолекту та ідіостилю письменника, дає відчуття епохи, в яку він жив і творив, містить важливі відомості для вивчення історії літературної мови, відображає індивідуальне слововживання автора.

Системний підхід до аналізу лексичної ідіосистеми художнього твору передбачає виокремлення відповідних мікросистем і груп, які максимально охоплюють лексичну ідіосистему, є важливими для ідіостилю письменника і зумовлені тематикою і жанрово-стильовими особливостями художнього твору.

Функціонально-семантичний аналіз лексичної ідіосистеми письменника дає змогу визначити *актуалізований лексикон* та домінантні (ключові, найчастотніші) лексеми, що формують своєрідні вербально-тематичні сітки у художньому творі. Під поняттям *актуалізованого лексикону* розуміємо найчастотніші слова, використані носієм мови в певний час або в певному тексті (текстах). Поняття „актуалізований лексикон" – „вербальна „сітка" індивідуальної картини світу, репрезентована в художньому творі, кількох творах чи в усій творчості

© І. Макар

того чи іншого автора, – запроваджене у праці С.Праведникова і А.Хроленко і стосується пошуків методики дослідження ідіолекту письменника [2, 5].

Як відомо, до нас дійшли повні тексти п'яти пізньогрецьких романів, які датуються I-III ст. н.е. Це романи „Габроком і Анфія" Ксенофонта з Ефесу (I ст. н.е.), „Херей і Каллірроя" Харитона (I ст. н.е.), „Дафніс і Хлоя" Лонга (II ст. н.е.), „Левкіппа і Клітофонт" Ахілла Татія (II ст. н.е.) та „Феаген і Харіклія" Геліодора (III ст. н.е.).

З метою визначення вербальної сітки індивідуально-мовної картини світу давньогрецького письменника II ст. н.е. Лонга, репрезентованої у романі „Дафніс і Хлоя", ми умовно виділили 50 найчастотніших іменникових лексем, що становлять „актуалізований лексикон" письменника (з частотністю від 207 до 18 лексем). Щоб з'ясувати самобутність ідіолекту Лонга, ми ставимо за мету порівняти актуалізований лексикон (вербальну сітку) іменникових домінант роману „Дафніс і Хлоя" з творами інших давньогрецьких письменників того ж періоду. Зокрема, для увиразнення індивідуальних пріоритетів у мовно-художній картині світу письменника до порівняльного аналізу лексичної ідіосистеми письменника залучалися тексти грецьких романістів I-III ст. н.е. – Харитона, Ксенофонта Ефеського, Ахілла Татія та Геліодора, які характеризують епоху пізнього грецького роману. Використана нами електронна база даних містить 6234 словоформи, дібрані із корпусу тексту роману Лонга, 4585 одиниць – зі словника Ксенофонта Ефеського, 8905 – Харитона, 10291 – Ахілла Татія, 18272 словоформи – з актуалізованого лексикону Геліодора[1]. Зіставлювана кількість слововживань становить 50 найчастотніших іменникових лексем кожного роману (оскільки саме іменникова лексика найповніше відображає тематику твору та індивідуальні уподобання кожного з письменників).

Основний зміст грецьких романів і їх основні персонажі були досить стандартизованими. Незвичайної краси юнак і дівчина, які не тільки не знали кохання, але й були ворожі до нього, закохуються один в одного з першого погляду. Взаємна приязнь виявляється настільки сильною, що існування на віддалі один від одного стає неможливим, і вони поєднуються у шлюбі чи заручаються, а якщо ж цьому що-небудь заважає, разом утікають з дому. Проте розгніване проти них божество – це зазвичай Ерот, Афродіта чи богиня долі Тюхе – дуже швидко розлучає закоханих, і починаються важкі пошуки один одного. Під час цих пошуків герої потрапляють у різні міста і країни, проходять крізь низку стандартних пригод і небезпек (полон піратів чи розбійників, жахливі морські бурі, рабство, удавана смерть (летаргічний сон), любовні насильницькі домагання, різноманітні випробування і приниження, наклепницькі змови і т. ін.). В той момент, коли обставини досягають, як видається героям, меж безнадійності, настає неочікуваний перелом, і закохані знову поєднуються у фіналі, зберігши вірність один одному всупереч довгій розлуці, численним спокусам і посяганням на їх життєву позицію. Роман обов'язково завершується шлюбом, якщо закохана пара до початку своїх бідувань не встигла одружитися, або ж радісним поєднанням чоловіка і дружини, якщо шлюб став причиною блукань. Незважаючи на спільність схеми романів, все ж трапляються неочікувані повороти сюжету, широта географічного горизонту, яка давала можливість побувати у далеких країнах, а також безліч пригод. Усі ці моменти зробили романи, незважаючи на таку їх спорідненість, все ж не подібними один на одного.

Російська дослідниця грецької прози I-IV ст. н.е. С.Полякова поділяє вищезгадані романи згідно з їх призначенням для читачів на: 1) твори, розраховані на широкого, чи низового читача (Харитон, Ксенофонт Ефеський) і 2) твори, звернені до читача із вищого культурного прошарку (Лонг, Ахілл Татій, Геліодор). Романи першої групи, на думку С.Полякової, характеризуються зв'язком з фольклором і малою залежністю від риторики, романи ж другої групи перебувають під сильним впливом другої софістики, „арсенал їх художніх засобів вишуканіший і тонший, а фольклор опосередкований риторикою" [1, 17-19]. Саме романи Ахілла Татія, Лонга і Геліодора, на думку німецького дослідника Н.Голсберга, найбільше вплинули на сучасну європейську літературу [4, 87].

Паралелям між романами Лонга і Ксенофонта з Ефесу присвятив спеціальне дослідження Г. Андерсон, який довів їх протилежність у стилі оповіді, назвавши роман Лонга „Дафніс і Хлоя" „високим", а роман „Габроком і Анфія" Ксенофонта з Ефесу „підлітературним" [3, 136-151].

Роман Лонга займає особливе місце серед грецьких романів, оскільки відзначається численними відступами від так званого „жанрового канону". По-перше, це специфічно буколічне оформлення, яке не фіксуємо в інших відомих нам романістів. А вже вибір буколічного фону визначив інші особливості роману „Дафніс і Хлоя". Кількість пригод у романі помітно скоротилася, і вони дещо втратили свою важливість, – інакше б сюжет не вписався у буколічне оточення, у якому і розгортаються події роману Лонга. Відповідно звузився і географічний горизонт. Не порушується і єдність місця (окрім поїздки героїв до міста Мітілени). Все це, разом взяте, в свою чергу, перенесло центр уваги читача на внутрішній світ героїв. Крім того, у зв'язку з основним завданням роману Лонга – показати велич кохання – увага автора обмежується любовними переживаннями Дафніса і Хлої. Проте і тут автор роману відходить від жанрового стандарту і замість кохання, яке охоплює героїв з першого погляду, розповідає про поступове наростання і розвиток їх почуттів.

Про спільні та відмінні риси в ідіолектах давньогрецьких письменників можемо говорити і на підставі зіставлення їх лексичних ідіосистем. Використовуючи дані електронних словників, вміщених у програмі Silver Mountain Software / TLG Workplace, ми мали змогу порівняти лексичний склад іменників у всіх п'яти пізньогрецьких романах. Застосування функціонально-статистичного аналізу до словника мови письменника дало змогу виділити низку ключових (домінантних) слів, які належать до найчастіше вживаних і становлять вербальну сітку (актуалізований лексикон), яка тісно пов'язана з ідіостилем письменника. Зокрема, ми відібрали по 50 іменникових слів-домінант, які найчастіше трапляються у художній мові всіх досліджуваних романістів, тобто формують актуалізований лексикон. Зіставивши лексичні іменникові домінанти

[1] Див. електронну програму Silver Mountain Software / TLG Workplace.

усіх авторів (всього 250) і врахувавши той факт, що деякі лексеми в актуалізованих лексиконах повторюються, ми виокремили 100 таких слів, які фігурують у романі тільки одного якогось автора, двох чи й в усіх романістів. Вони, на нашу думку, складають спільний актуалізований лексикон іменникових домінант у романах давньогрецьких письменників I-III ст. н.е.

Зіставляючи іменникові слова-домінанти Лонга зі словами-домінантами інших романістів, ми з'ясували, що серед них 21 лексема є спільною для Лонга і ще для когось з грецьких романістів або й для усіх разом. Це, зокрема, слова: **ἡ θάλασσα** (море), **ἡ ἡμέρα** (день), **τὸ φίλημα** (поцілунок), **ἡ γῆ** (земля), **ὁ θεός** (бог, божество), **ὁ πατήρ** (батько), **ὁ δεσπότης** (господар), **ἡ νύξ** (ніч), **ἡ χείρ** (рука), **ὁ γάμος** (весілля), **τὸ ἔργον** (діло, справа), **ὁ ναῦς** (корабель), **ὁ Ἔρως** (кохання), **ἡ γυνή** (жінка, дружина), **ὁ, ἡ ὄρνις** (птах), **ὁ αἰπόλος** (козопас), **τὸ κάλλος** (краса), **ἡ κόρη** (дівчина, дочка), **ἡ παρθένος** (дівчина, діва), **ὁ χρόνος** (час), **ὁ, ἡ παῖς** (дитина). Порівняльну характеристику цієї 21 лексеми ми помістили у таблицю, в якій зазначено порядковий номер лексеми серед іменникових домінант та частоту вживання цього слова у творі конкретного письменника:

Таблиця 1

Іменникові домінанти спільного актуалізованого лексикону давньогрецьких романістів (Лонга та ін.)

Автори / Лексеми	*Лонг* II ст.	*Ахілл Татій* II ст.	*Харитон* I ст.	*Ксенофонт з Ефесу* I ст.	*Геліодор* III ст.
θάλασσα ἡ – море	11 – 38[1]	7 – 82	8 – 73	43 – 17	–
ἡμέρα ἡ – день	12 – 37	12 – 70	17 – 52	6 – 41	23 – 68
φίλημα τὸ – поцілунок	13 – 36	36 – 42	–	–	–
γῆ ἡ – земля	14 – 35	17 – 68	36 – 34	23 – 26	18 – 73
θεός ὁ – бог, божество	16 – 32	10 – 78	10 – 62	5 – 43	3 – 230
πατήρ ὁ – батько	17 – 32	15 – 69	26 – 43	38 – 20	6 – 115
δεσπότης ὁ – господар	19 – 30	–	9 – 67	11 – 33	–
νύξ ἡ – ніч	20 – 30	–	23 – 44	18 – 27	20 – 70
χείρ ἡ – рука	22 – 30	32 – 51	34 – 37	–	12 – 93
γάμος ὁ – весілля	24 – 28	19 – 65	21 – 49	14 – 31	34 – 58
ἔργον τὸ – діло, справа	28 – 26	34 – 47	–	–	42 – 50
ναῦς ὁ – корабель	29 – 26	21 – 63	42 – 31	16 – 28	–
Ἔρως ὁ – кохання	30 – 25	9 – 79	11 – 60	4 – 46	39 – 54
γυνή ἡ – жінка, дружина	32 – 24	2 – 135	3 – 234	15 – 31	–
ὄρνις ὁ, ἡ – птах	33 – 24	48 – 32	–	–	–
αἰπόλος ὁ – козопас	34 – 24	–	–	45 – 17	–
κάλλος τὸ – краса	37 – 22	20-63	28 – 42	40 – 19	46 – 46
κόρη ἡ – дівчина, дочка	41 – 21	8 – 79	–	7 – 40	8 – 105
παρθένος ἡ – дівчина, діва	47 – 19	18 – 68	–	37 – 20	–
χρόνος ὁ – час	49 – 19	44 – 33	–	20 – 27	48 – 45
παῖς ὁ, ἡ – дитина	25 – 28	–	–	36 – 21	7 – 114

[1] Перше число позначає порядковий номер даної лексеми у таблиці п'ятдесяти найчастотніших іменникових домінант у кожного з письменників, а друге вказує на кількість уживань одиниці у тексті роману певного автора. Прочерк (–) вказує на відсутність лексеми.

Як бачимо, у художньому лексиконі Лонга є чимало слів, які споріднюють його мовотворчість із мовотворчістю інших давньогрецьких романістів. Взагалі аналізовані лексикони грецьких романістів мають значну кількість спільних слів у складі п'ятдесяти найчастотніших іменникових лексем, що не є випадковим, якщо зважати на споріднений хронологічний і жанрово-тематичний характер обстежуваних творів. Так, виявлено 17 спільних слів, за якими ототожнюються списки високочастотних лексем у словниках Лонга і Ахілла Татія, а також Лонга і Ксенофонта з Ефесу. У складі спільної домінантної іменної лексики Лонга і Харитона, так само як і Лонга та Геліодора, – по 13 спільних слів (див. таблицю).

Не випадково, очевидно, у творчості усіх п'яти письменників серед найбільш вживаних домінант виявлені такі лексеми, як: **ἡ ἡμέρα** (день), **τὸ κάλλος** (краса), **ὁ Ἔρως** (кохання), **ὁ γάμος** (весілля), **ὁ πατήρ** (батько), **ὁ θεός** (бог, божество), **ἡ γῆ** (земля), оскільки вони прямо пов'язані зі змістом любовних романів. Проте ці слова-домінанти у різних письменників займають різні позиції у таблиці частотності. Наприклад, лексема **ἡ ἡμέρα** у Ксенофонта з Ефесу займає шосту позицію, у Лонга і Ахілла Татія – 12-ту, а у Геліодора – аж 23-тю; лексема **ἡ γῆ** займає 14-ту позицію у Лонга, 17-ту – у Ахілла Татія, 18-ту – у Геліодора, 23-тю – у Ксенофонта з Ефесу і 36-ту – у Харитона; лексема **ὁ θεός** займає 3-тю позицію у Геліодора, 5-ту – у Ксенофонта з Ефесу, 10-ту позицію – в Харитона та Ахілла Татія і тільки 16-ту – у Лонга; лексема **ὁ πατήρ** займає шосту позицію у Геліодора, 15-ту – в Ахілла Татія, 17-ту – в Лонга, 26-ту – в Харитона і аж 38-му – у Ксенофонта з Ефесу; щодо лексеми **ὁ γάμος**, то вона займає 14-ту позицію у Ксенофонта з Ефесу, 19-ту – в Ахілла Татія, 21-у – в Харитона, 24-ту – в Лонга і аж 34-ту в Геліодора; лексема **ὁ Ἔρως** займає четверту позицію у Ксенофонта з Ефесу, 9-ту – в Ахілла Татія, 11-ту – в Харитона, а у Лонга – 30-ту і в Геліодора – 39-ту; лексема **τὸ κάλλος** займає аж 20-ту позицію (Ахілл Татій), 28-му (Харитон), 37-му (Лонг), 40-у (Ксенофонт з Ефесу) і аж 46-ту (Геліодор). Із цього можемо зробити висновок, що для ідіостилю Лонга характерно передусім

зображення часу і місця події (домінанти ἡ γῆ та ἡ ἡμέρα).

Цікавим видається той факт, що у кожному з п'яти грецьких романів відсутні одна-три домінантні лексеми, які споріднюють решту чотири тексти (тобто у чотирьох грецьких романах є певні лексеми, яких нема, наприклад, у Лонга, чи навпаки). Порівняймо, зокрема, домінантні іменні лексеми, які властиві романам Ахілла Татія, Харитона, Ксенофонта з Ефесу і Геліодора і споріднюють їх, але відсутні у лексиконі частотних домінант роману Лонга: **ὁ ἀνήρ** (мужчина, чоловік) та **ἡ πόλις** (місто), що легко пояснити, адже головний герой роману Дафніс ще зовсім юний, як і деякі інші герої (Доркон, Тітир, Астил, Лампіс), а події роману відбуваються переважно у сільській місцевості.

Проаналізувавши таблиці частотності іменних лексем у давньогрецьких романах, ми помітили, що автори значну увагу приділяють найменуванням людей (як власним, так і загальним) та міфічних істот, проте не однаковою мірою. У пізньогрецьких романах I-III ст. н.е. об'єктом естетизації стають насамперед *найменування осіб за родом занять* (ὁ αἰπόλος, ὁ ποιμήν, ὁ βασιλεύς, ἡ βασιλίς, ὁ εὐνοῦχος, ὁ λῃστής, τό λῃστήριον, ἡ δέσποινα, ὁ δεσπότης, ὁ στρατηγός, ὁ ἱερεύς), а також *загальні позначення людей* (ὁ ἄνθρωπος, ὁ παῖς, τό παιδίον, ἡ παρθένος, ἡ κόρη, τό μειράκιον, ἡ γυνή, ὁ ἀνήρ). Менше уваги в романах приділено *назвам людей за місцем проживання* (ὁ Πέρσης, ὁ Μηθυμναῖος, ὁ ξένος, ὁ Αἰγύπτιος, ὁ Αἰθίοψ) і *назвам за спорідненістю й свояцтвом* (ὁ πατήρ, τό τέκνον, ἡ θυγάτηρ, ὁ οἰκέτης).

Цікаво, що Ахілл Татій актуалізує у своєму лексиконі слово ἡ γυνή (жінка, дружина), чим відображає основну роль жінки у романі „Левкіппа і Клітофонт". Якщо порівняти усі п'ять романів, які називаються іменами своїх головних героїв, то у чотирьох з них власні імена Дафніс і Хлоя (Лонг), Херей і Каллірроя (Харитон), Габроком і Анфія (Ксенофонт з Ефесу), Феаген і Харіклія (Геліодор) займають перші дві позиції у таблиці частотності 50-ти іменникових домінант. Лише роман Ахілла Татія залишається осторонь, бо ім'я Клітофонта стоїть майже в кінці вербальної сітки.

Як видно з вербальної сітки спільного актуалізованого лексикону, лексико-семантична група назв людей і міфічних істот є найчисельнішою у романі Харитона „Херей і Каллірроя" (27 лексем) у складі 50-ти найчастотніших іменників словника письменника, у романі Геліодора фіксуємо 23 назви, у Ксенофонта з Ефесу – 22, у Ахілла Татія – 21 лексема і у Лонга – 19. Найменша кількість назв людей і міфічних істот у романі „Дафніс і Хлоя" пояснюється тим, що Лонг більше уваги приділяв описам природи, її рослинного і тваринного світу. Коло персонажів у Лонга обмежене.

Грецькі романісти приділяли значну увагу у своїх творах не лише найменуванням людей, але й назвам частин їхнього тіла. Тому соматична лексика становить значну частину словників давньогрецьких романістів. Це назви **ἡ κεφαλή** (голова), **ὁ ὀφθαλμός** (око), **τό πρόσωπον** (обличчя), **τό στόμα** (рот), **τό σῶμα** (тіло), **ἡ χείρ** (рука). Порівняймо використання лексем-соматизмів за таблицею:

Таблиця 2

Автор / Соматизм	*Лонг*	*Ахілл Татій*	*Харитон*	*Ксенофон*	*Геліодор*
ἡ κεφαλή	–	39/37	–	–	–
ὁ ὀφθαλμός	–	16/68	–	–	22/69
τό πρόσωπον	–	24/58	–	–	–
τό στόμα	–	42/34	–	–	–
τό σῶμα	–	11/73	–	9/36	43/48
ἡ χείρ	22/30[1]	32/37	34/37	–	12/93

Отже, як видно з таблиці, серед 50-ти домінантних лексем спільного актуалізованого лексикону найбільше слів-соматизмів (шість) у романі Ахілла Татія, три – у Геліодора і найменше (по одному слову) – у Лонга, Харитона і Ксенофонта з Ефесу. Найпоширенішою серед п'яти домінантних соматизмів у лексиконах давньогрецьких авторів-романістів є лексема **ἡ χείρ** (рука).

Характерними для давньогрецьких романів є використання лексем на позначення темпоральних понять. Аналізована семантика реалізується як у словах із видовим означенням часу (**ἡ νύξ** (ніч), **ἡ ἡμέρα** (день), так і в родових поняттях (**ὁ καιρός** (час, пора), **ὁ χρόνος** (час), **ἡ ὥρα** (час, період, пора). Одиниці ἡ νύξ і ἡ ἡμέρα є високочастотними майже в усіх романістів (лексеми ἡ νῦξ немає тільки в словнику Харитона).

Разом з тим у реєстрі високочастотних лексем, дібраних із роману Лонга, зафіксовано 20 лексем, специфічних тільки для його мовотворчості, тобто відсутніх з-поміж п'ятдесяти іменникових домінант у словниках інших досліджуваних авторів (власні назви не беруться до уваги). Лінгвальні пріоритети у романі Лонга становлять такі лексеми-домінанти: **ἡ αἶξ** – коза (3)[2], **ἡ σῦριγξ** – сирінга (5), **ἡ ἀγέλη** – стадо (9), **ἡ, ὁ βοῦς** – корова, бик (10), **ὁ τράγος** – козел, цап (15), **ὁ ἀγρός** – поле (18), **τό πρόβατον** – вівця (21), **τό παιδίον** – дитя (23), **τό ἄνθος** – квітка (26), **τό δῶρον** – дар, подарунок (27), **ὁ ποιμήν** – пастух (31), **τά γνωρίσματα** – розпізнавальні прикмети, знаки (35), **ἡ τροφή** – їжа (36), **τό ποίμνιον** – стадо (38), **ἡ πηγή** – джерело (39), **ἡ πίτυς** – сосна (40), **ὁ, ἡ κύων** – собака (44), **ἡ πήρα** – сумка, торбина (46), **τό γάλα** – молоко (48), **τό ἄντρον** – печера, грот (50). Саме ці лексеми ми вважаємо ключовими, концептуальними. Вони відображають специфіку пастушого життя, яке знайшло найбільш яскраве відтворення у романі Лонга. Тут чітко простежуються такі тематичні мікрогрупи, як: 1) назви тварин (ἡ αἶξ, ἡ ἀγέλη, ἡ, ὁ βοῦς, ὁ τράγος, τό πρόβατον, τό ποίμνιον, ὁ, ἡ κύων); 2) назви природних об'єктів (ὁ ἀγρός, τό ἄνθος, ἡ πηγή, ἡ πίτυς, τό ἄντρον); 3) назви предметів, пов'язаних з пастушим побутом (ἡ σῦριγξ, ἡ τροφή, ἡ πήρα, τό γάλα); і нарешті 4) лексема ὁ ποιμήν, яка називає основний рід занять пастухів, та лексеми τό δῶρον, τά γνωρίσματα, які тісно пов'язані з сюжетом роману, – про знайдених дітей за розпізнавальними знаками, яких вигодувала коза (Дафніса) і вівця

[1] Перше число позначає порядковий номер даної лексеми у таблиці п'ятдесяти найчастотніших іменних лексем, а друге вказує на кількість уживань одиниці у тексті роману.

[2] Цифра засвідчує порядковий номер у вербальній сітці іменникових домінант актуалізованого лексикону.

(Хлою). Те, що ці слова є ключовими у романі Лонга, ще раз засвідчує порівняння з актуалізованими лексиконами інших грецьких романістів періоду I-III ст. н.е.

Порівняння актуалізованих лексиконів давньогрецьких романів дало змогу з'ясувати, що для них характерні різні ключові слова. Серед домінантних лексем, зафіксованих у романі Ахілла Татія, 11 – специфічні тільки для його актуалізованого лексикону і не зафіксовані у списку 50-ти домінантних іменних лексем інших грецьких романістів. Це лексеми: **ἡ ἡδονή** (насолода, радість), **ἡ θύρα** (двері), **ὁ ἱερεύς** (жрець), **ἡ κεφαλή** (голова), **τό κῦμα** (хвиля), **τό πρόσωπον** (обличчя), **τό πῦρ** (вогонь), **τό στόμα** (рот), **ὁ στρατηγός** (полководець, стратег), **τό τραῦμα** (рана, пошкодження), **τό ὕδωρ** (вода).

У Харитона зафіксовано 9 іменникових лексем серед 50-ти домінантних (**ἡ βασιλίς** (цариця), **τό δάκρυον** (сльоза), **ἡ δίκη** (кара), **ἡ ἐπιστολή** (лист), **ὁ εὐνοῦχος** (євнух), **τό τέκνον** (дитина), **ἡ τριήρης** (тріера), **ἡ χάρις** (милість, люб'язність), **ὁ φίλος** (друг, приятель), які характерні тільки для його актуалізованого лексикону.

У лексиконі Ксенофонта з Ефесу специфічними для його мовотворчості виявилися 10 лексем, які не фіксуємо в актуалізованих словниках іменників Лонга, Ахілла Татія, Харитона та Геліодора. Зокрема, це іменники: **τό ἱερόν** (храм), **ὁ κόρυμβος** (гроно винограду), **τό λῃστήριον** (зграя розбійників), **τό μειράκιον** (хлопчик, юнак), **ἡ ὁδός** (дорога, шлях), **ὁ οἰκέτης** (член сім'ї, домочадець), **ἡ οἰκία** (дім), **τό ὄνομα** (ім'я, назва), **ὁ πλοῦς** (плавання, морська подорож), **ἡ συμφορά** (нещастя).

У романі Геліодора, так само як і у Ксенофонта з Ефесу, 10 іменникових домінант виділяють його лексикон з-поміж інших актуалізованих лексиконів грецьких романістів. Це домінанти, більша частина яких (за винятком ὁ ξένος) має абстрактне значення: **ἡ αἰτία** (причина), **τό γένος** (походження, рід), **ἡ γνώμη** (розум, дух, думка, свідомість), **ἡ θυσία** (жертвоприношення, жертва), **τό μέρος** (частина, бік), **ὁ ξένος** (чужоземець, гість), **ἡ ὄψις** (вигляд, видовище), **τό πάθος** (подія, випадок, пристрасть), **τό τέλος** (завершення, кінець), **ἡ ὥρα** (час, період, пора).

Отже, як бачимо, в актуалізованому лексиконі Лонга у два рази більше лексем (20), які відрізняють його твір від творів інших давньогрецьких письменників I-III ст. н.е. – Ахілла Татія, Харитона, Ксенофонта з Ефесу та Геліодора. Кількість спільних слів, щоправда, засвідчує лише приблизну оцінку лексичної близькості аналізованих словників письменників. Хоча в лексичних реєстрах високочастотних слів є однакові чи подібні лексеми, тому говорити про істотність/неістотність розбіжностей між авторськими стилями доречно тільки в разі зіставлення кожної пари списків спільної лексики як із позиції статистичної однорідності, так і з позиції функціонального навантаження в тексті.

Отже, запровадження поняття вербальної сітки до ідіостилю давньогрецьких письменників вважаємо перспективним. Предметно-понятійний світ у змодельованій давньогрецькими романістами I-III ст. н.е. (Лонгом, Ахіллом Татієм, Харитоном, Ксенофонтом з Ефесу та Геліодором) концептуальній картині світу репрезентують субстантивні одиниці різних ЛСГ, найпоширенішими з яких є назви людей (власні і загальні), соматизми, назви часових понять тощо. Проте художній світ роману Лонга з його пастушим життям, природою, не схожою на жодну іншу, з розвитком кохання, чистим і щирим, на лоні природи вирізняється з-поміж інших. Про це свідчить і значна кількість домінантних іменникових лексем, які не зафіксовані в актуалізованих лексиконах інших давньогрецьких романістів I-III ст. н.е.

1. Полякова С. Греческая проза I-IV веков н.э. / С. Полякова // Поздняя греческая проза. – М.: Государственное изд-во худ. лит., 1961. – С. 3-26.
2. Праведников С.П. В поисках методик исследования идиолекта / С. П. Праведников, А. Т. Хроленко // Идиолект: Сборник научных трудов. – Курск: Изд-во КГВУ, 2000. – Вып. 1. – С. 4-14.
3. Anderson G. Ancient Fiction. The Novel in the Graeco-Roman World / Graham Anderson. – Totowa, New Jersey: Croom Helm, London and Sydney Barnes and Noble books, 1984. – 248 p.
4. Holzberg N. The Ancient Novel. An Introduction / Trans. by Christine Jackson-Holzberg. – London and New York: Routledge, 1995. – 129 p.
5. Teske D. Der Roman des Longos als Werk der Kunst / Dörte Teske. – Aschendorff Münster, 1991. – 135 s.

Comparative characteristic of verbal nets of substantive dominants in ancient greek novels of the I-III centuries A D.

In the article a concept about the verbal net is founded (an actual lexicon) of the most used substantive dominants in relation to determination of originality of writer's idiostyle (on the material of the language vocabularies of the ancient greek novelists of I-III centuries A.D. – Xenophontus from Efes, Chariton, Longus, Achill Tatius, Heliodorus).

Keywords: *verbal net, actual lexicon, vocabulary of the writer's language, keywords, lexical dominants.*

УДК 81'42
ББК 81.2Ук

Ольга Петрів

ОБРЯДОВИЙ ЕТНОКОНЦЕПТ *РІЗДВО*: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

*У статті проаналізовано обрядовий етноконцепт **Різдво** з позицій лінгвокультурології. Встановлено конотативні, емоційно-оцінні, прагматичні, аксіологічні аспекти смислу аналізованого концепту, що ідентифікують його національно-культурну специфіку.*

Ключові слова: лінгвокультурологія, концепт, обряд, обрядова лексика, смислове поле, конотативні семи.

Сучасний етап розвитку лінгвістики позначений намаганнями науковців розширити поле для досліджень, вивчати мову не у самій собі, а у її широких взаємозв'язках і взаємозалежностях з іншими дисциплінами. Підвищена увага до різних сторін матеріальної і духовної культури етносу – міфології, релігії, звичаїв, мистецтва, новий погляд на мову як на складову свідомості людини привів до інтеграції мовознавства з такими галузями знань, як культурологія, історія, психологія, етнографія, філософія, та до появи нових міждисциплінарних наук – когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, концептивістики та ін. Дослідники намагаються проникнути у глибинні ментальні структури мовної особистості, відшукати механізми закодовування концептуальної інформації

© О. Петрів

у вербальному знакові і проаналізувати способи передачі еталонів та стереотипів національної культури від покоління до покоління. Вагомий внесок у розвиток лінгвокультурології, етнолінгвістики, концептивістики, когнітивної лінгвістики зробили такі українські й зарубіжні науковці, як Є. Бартмінський, А. Вежбицька, І Голубовська, В. Жайворонок, В. Конобродська, В. Кононенко, В. Маслова, О. Тищенко, М. Толстой, Ю. Степанов та ін.

До фундаментальних понять лінгвокультурології як науки належить термін «концепт», який ми розуміємо як багатовимірне утворення, що є «основною одиницею свідомості; його зміст репрезентується у семантиці мовних знаків, хоча вербальна репрезентація апріорі є обмеженою: як глобальна одиниця мисленнєвої діяльності концепт має і невербалізовану частину змісту» [27, 60-61]. На думку В. Л. Іващенко, у свідомості мовців існують «об'ємні (а не лінійні), просторові багаторівневі та багатовимірні ментальні утворення (структури, одиниці), на які мова накладає певні (лінійні) обмеження» [13, 57]. Такі ментальні утворення називаємо концептами, і вони є «жмутками» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово» [25, 43]. У лінгвістичній науці виділяється і поняття «концептосфера», яка є «упорядкованою сукупністю ментальних одиниць, що відтворюють пізнану суб'єктом дійсність, тобто ситнез концептів», які її формують [27, 61]. Дослідниця Н. Плотнікова у межах концептосфери ***Свята календарного циклу*** виділяє мікроконцептосферу («складова концептосфери, репрезентована сукупністю одиниць пам'яті (концептів), які групуються за тематичною ознакою») українських різдвяно-новорічних свят – ***Святки*** [18; 19], фрагментом якої і є предмет нашої розвідки – обрядовий концепт *Різдво*.

На думку О. Селіванової, у межах лінгвокультурології аналізуються «засоби мовної системи та її дискурсивних продуктів, які фіксують культурно значиму інформацію – збережені у колективній пам'яті народу символьні способи матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворені в його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних й естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо» [цит. за: 18, 315]. Вірування, звичаї і традиції, обряди річного календарного циклу, «який становить цілісну природну релігійну систему знань українців» [26, 277], є багатим джерелом для лінгвістичних розвідок, адже глибинне проникнення у їх структуру, у вербальну сферу їх реалізації дозволяє пізнати національний дух, ідентифікувати етнічні особливості нашого народу, встановити особливості української мовної картини світу. Вітчизняні мовознавці досліджували вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах (В. Конобродська), обрядову семантику слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті (О. Тищенко), лексику сімейних обрядів у говірках Донеччини (В. Дроботенко), номінативну ланку в середовищі українського обрядового гіпертексту (Н. Алатирєва).

У межах лінгвокультурологічної парадигми вважаємо доцільним розглядати і звичаї, вірування, традиції і обряди різдвяно-новорічного циклу, святкування яких в Україні бере свій початок ще з доісторичних часів, коли слово у процесі дійства виконувало насамперед обрядову, ритуальну і магічну функції (ці функції слова збережені і в сучасних обрядах, але у зв'язку з історичним розвитком і поступом людської свідомості вони мають дещо збаналізований, опредметнений характер). Спробу розглянути вербальне вираження концептів *Щедрий вечір* і *Голодна кутя* у міфологічній картині світу через вилучення інформації про досліджувані фрагменти концептуальної системи людини з енциклопедичних, культурологічних, етимологічних, тлумачних і церковних словників та шляхом визначення особливостей їх репрезентації у мові здійснила Н. Плотнікова [18; 19]. Проте увагу дослідників досі не привертав концепт *Різдво*, який є базовим, опорним в обрядовій лексиці зимового циклу свят і який має чи не найважливіше міфологічне, символічне, аксіологічне значення у світоглядній картині світу українців. Актуальність даної розвідки власне і полягає у необхідності глибшого вивчення концепту *Різдво* з позицій нової лінгвістичної парадигми, представленої лінгвокультурологічним напрямком у мовознавстві.

У науковій літературі описано різні види концептів. За класифікацією О. Селіванової, з позицій суб'єкта концептуалізації виділяємо загальні (універсальні), етноконцепти, групові й ідіоконцепти [див.: 19, 3]. *Різдво* – етноконцепт, який фіксує культурний досвід українського народу. Відповідно до картин світу, а також залученої інформації виокремлюють такі типи концептів: наївні, міфологічні, наукові, повсякденні, гносеологічні тощо (С. Аскольдов, Н. Арутюнова, А. Баранов, Т. Радзієвська, Ю. Степанов). У святкуванні *Різдва* маємо синтез язичницьких вірувань з християнськими мотивами, тому концепт *Різдво* можна розглядати і як міфологічний (міфологема), і як релігійний. На підставі параметра концептуалізації виокремлюють антропоконцепти, натурфакти, артефакти, ідеологічні, емоційні, концепти-архетипи та культурні [див.: 19, 3]. До останніх належить концепт *Різдво*.

За іншими класифікаціями [див.: 16, 44], концепт *Різдво* є: 1) національний (загальнонаціональний); 2) духовний концепт; 3) а) вторинний, оскільки первинними концепти бувають лише на стадії свого виникнення; б) простий, тому що іменований однією лексемою – *Різдво*; в) макроконцепт, оскільки складається з комплексу мікроконцептів (*кутя, коляда, дідух, родина, дзвони, радість, мир* тощо); г) концепт-максимум, або такий, що містить енциклопедичний додаток (залучаємо відомості з філософії, етнології, богослов'я тощо).

О. Тищенко визначає обряд як «багатопланову, поліфункціональну ієрархічну структуру, один із найбільш складних компонентів архаїчної духовної культури, пронизаної додатковими надмовними зв'язками й опозиціями» [23, 152] . «Обряд – це жанр народної культури, один із способів освоєння довколишнього світу, засіб регламентації соціальної поведінки людини та підтримання стійкості й передачі традиції від покоління до покоління» [2, 39]. У свідомості членів соціуму дотримання предківських звичаїв і проведення ритуальних відправ є запорукою їх «існування в майбутньому через узгодженість життя посередництвом обрядодії з усіма світами архаїчної світобудови, з одухотвореною природою та вищими силами» [2, 39].

Святково-трудова обрядовість – засіб саморегуляції людського життя. Це основа народної культури як вияву саморозвитку цілісного етнічного єства. За характером обрядів можна судити про вік і рівень розвитку культури, про її світоглядну сутність, а саме слово «обряд» має «духовний смисл» – «рядити, ладити, давати раду, лад усьому» [26, 279-280]. «Носієм семантики обряду, – на думку О. Тищенка, – його поняттєвого, генетичного і вербального кодів виступає обрядовий знак (resp. термін), який є словесним позначенням обрядодії (акта), його частини, предметно-функціонального, агентивного чи атрибутивного планів» [23, 152].

Вивчення обрядової лексики є складним і багатоаспектним процесом, адже вимагає включення в об'єкт дослідження не лише певних лексем на позначення ритуальних реалій, але й урахування всього обрядового контексту, складної системи народних вірувань і уявлень, їх вербальної і невербальної площин.

Українська обрядова різдвяна лексика становить об'єднання слів, когнітивний, прагматичний, сакральний аспекти яких формуються у структурі обрядового тексту (*колядки, щедрівки, віншування*, сценарії *«Кози»* і *«Маланки»*), випливають із невербального просторово-часового здійснення обрядових дій і розгортання обрядових ситуацій, оприявлюються у віруваннях, які ми розуміємо як складний метафізичний вимір, у межах і за законами якого існує етномовна свідомість.

«В імплікуванні змісту архаїчного тексту важливу роль відіграє ключове слово (підкреслення наше. – О. П.) і його ВФ» [8, 237], яка «виявляє свою значущість, допомагаючи і глибше пізнати певний фрагмент традиційної духовної культури, прадавні світоглядні форми й структури світобачення, і краще розкрити механізми змістотворення, пульсації імпліцитних значень, смислові скріпи, точки стикування окремих значень, які поза внутрішньоформною номінацією не завжди були б помітними» [8, 239]. Ю. Степанов у структурі концепту виділяє актуальну ознаку, пасивну (історичну) ознаку і буквальний смисл (зовнішня, словесна форма) [25, 46]. Базовим, центральним в обрядовій лексиці зимового циклу свят є слово *Різдво*, адже його глибинні значеннєві структури і ВФ «виводять» у первинну буттєву сферу існування обряду, власне з якої починається міфологічне розуміння *Різдва* нашими предками як аграрно-практичної, родооб'єднувальної, циклічно-неперервної основи Всесвіту.

«Суттєвим виявляється саме змістовий, семантичний бік знака в обряді, оскільки через закладену в його сигніфікаті, ономасіологічному комплексі вихідну ідею можна вийти як на загальну семантичну організацію обряду, так і його різнопланові зв'язки – формальні, мотиваційні – з іншими спорідненими обрядовими традиціями» [23, 151]. На нашу думку, в обрядовому етноконцепті *Різдво* закодовано три семантичні плани, які невіддільно пов'язані один з одним і випливають з етимології і ВФ цього слова:

- семантика хліба, аграрні мотиви;
- семантика роду, неперервності поколінь;
- семантика циклічності світового руху.

За ЕСУМ, *Різдво* – «очевидно, результат фонетичного розвитку давнішого *рожьство «**народження, **Різдво**»*, пов'язаного з родити (*рожьство> *розство> *розтво> різдво)» [11, 92]. Магічні обрядодії різдвяних свят мають за мету одобрення сил *природи* і заклинання хорошого *урожаю*, *родючості* землі. Символічне спалення *дідуха* – снопа пшениці, духа поля – створює відчуття причетності людини до світової циклічності, її впливу на прискорення рушійних сил *природи*. Плоди, *народженні* землею, входять до складу *куті* (відварені у воді зерна пшениці чи ячменю з медом), надзвичайно простої у приготуванні, що свідчить про давність обряду, його споконвічність.

Щедрівковий рефрен «Щедрий вечір, добрий вечір!» виконує заклинальну функцію і оприявлює семантику «щедрості», «багатства», «плодючості», «*родючості*», «заможності» у широкому смисловому плані концепту *Різдво* (пор. ще назви *багата кутя, щедра кутя*). Нарешті обряд *посівання (засівання, посипання)* і в невербальному плані (імітація зернового посіву), і у вербальному супроводі створює аграрний смисловий топос, актуалізований у семантиці концепту *Різдво*.

На *Свят-вечір*, переддень *Різдва*, за святковим столом повинна зібратись уся ***родина, рідня, рід***. Наші предки вірили, що в цей день злітаються душі померлих ***родичів***, тому треба продувати місце перед тим, як сідати, а після вечері не збирати посуд зі столу, а залишати душам померлих. *Різдво* асоціюється зі спокоєм, миром, доброзичливою домашньою атмосферою і затишком. Смислове поле цього концепту розширюється, таким чином, у сакральному плані, «передає значення споконвічності, неперервності поколінь» [15, 201], адже відбувається символічне зіткнення баченого і небаченого, того, що минуло, відійшло, з тим, що має *відродитись* (*Різдво – родити, народжувати*) у наступних поколіннях.

Значення слова *Різдво* виводять і від верховного язичницького бога *Рода* – творця Всесвіту, світу і світла. За уявленнями наших предків, у цей день відбувалось священне *народження* нового Сонця, а тому починався наступний землеробський календарний рік. У найдавніших *колядках* образи Сонця, Місяця, Зорі створюють уявлення або універсальної темпоральності, або існування зображуваного у межах міфологічного часу; *Різдво* як *народження* центрального небесного світила набирає трансцендентного значення першооснови буття природи і людини. Образ Сонця як ключовий у семантиці концепту *Різдво* імпліцитно відшукується і у ВФ слів *коляда* (*коляда* ← коло, Сонце; у селах, де збережено давні традиції, свиню «колять» лише на *Різдво* [1, 35]) і *Йордан* (*Йордан* ← «Ярдань», «Ордань», букв. «осонцення води» [26, 302]).

Увагу науковців привернула специфічна особливість концепту – його «вербальна лакунність». Це пов'язано з тим, що «у мовленнєвому акті вербалізується лише комунікативно релевантна частина цього дискретного утворення, яка, певна річ, не вичерпує всього його змісту. Адже значна частина концепту (і, можливо, більша) залишається за «вербальним кадром» [27, 61]. Визначення *Різдва*, зафіксоване у тлумачному словнику, охоплює лише поняттєву сферу концепту, але не відкриває широкої семантичної «аури» цього слова: «Різдво́, -а́, *с.* Християнське свято народження Христа, що відзначається православною церквою 25 грудня за старим стилем» [4, 1034]. У свідомості українців цей обрядовий етноконцепт має значно ширше смислове поле, і значення його закодоване у чуттєво-образних

уявленнях та моделях сакралізованої поведінки. На *Свят-вечір* – надвечір'я *Різдва* – відбувається ціла система ритуальних дій, які мають етнографічне спрямування і які концептуально заповнюють вербальні лакуни у розумінні *Різдва*. Крім приготування дванадцяти святкових страв, обов'язковою серед яких є *кутя*, господиня розпалює у печі дванадцять полін за допомогою добутої «*живої ватри*»; господар на покуті ставить *дідух* – символ майбутнього урожаю, що особливо цінується українцями; на *Свят-вечір* обов'язково усе має бути приведене до ладу; ніякої роботи, крім приготування ритуальної вечері, у цей день не роблять; обов'язковим є примирення з усіма, навіть з ворогами; необхідно продувати місце перед тим, як сідати, адже у цей день злітаються *душі померлих родичів*; їсти треба мовчки, в урочистих роздумах і молитві. Усе це налаштовує на особливий святковий пафос, сприяє тому, що *Різдво* не просто фіксується у свідомості носіїв мови як певна календарна подія з циклічною повторюваністю, але *Різдво* переживається, відчувається, воно пронизує не так інтелектуальну сферу людини, як її духовне єство, сприяє внутрішньому оновленню і очищенню. Внаслідок цього у структурі лексеми *Різдво* можна виділити ряд концептуальних сем, які виводяться з екстралінгвального речового плану здійснення обряду і з духовного, асоціативного плану[1], який виникає у свідомості: *число 12, кутя, «живий вогонь», дідух, лад, примирення, душі померлих родичів, молитва, мир, одухотвореність, ритуальна чистота, тайна* тощо. *Різдво* – одне з найвеличніших свят у році, тому у цей день в Україні існує звичай відвідувати богослужіння і виконувати *колядки*. Попри яскраво виражені у семантиці свята дохристиянські вірування, які у ході історичного розвитку стали «спаяними» з християнськими, обряди *Різдва* у сучасних українців асоціюються з новонародженим Ісусом і відбивають ідею гармонійної щасливої божественної сім'ї (у межах язичницької парадигми семантика народження, оновлення експлікується в солярному культі, а триєдиність і гармонійна єдність виражена через прославлення Сонця, Місяця, Зорі), тому смислове поле концепту *Різдво* розширюється такими конотативними семами: *таємниче дійство, чудо, спасіння, гармонія, оновлення, очищення* і под.

Аналізований обрядовий етноконцепт має своє особливе вираження у категоріях простору і часу. «У міфологічній уяві паралельно земному, буденному часові існує сакральний час», і саме він «виступає символом істинного реального життя» [22, 379]. «Історичний час підпорядкований сакральному, але не розчиняється в ньому: християнський міф дає своєрідний критерій визначення історичного часу і оцінку його змісту» [цит. за: 22, 379]. Як уже йшлося, у найдавніших дохристиянських *колядках* прославлюється Сонце, Місяць, Зорі, постулюється достаток і мир у домі, беззаперечною є гармонія у стосунках з усім навколишнім, що створює уявлення впевненості і всеохопності, враження чогось незмінного, твердого і непохитного, вічного. Зображуване у таких обрядових текстах позбавлене конкретних хронологічних рамок, навпаки відчувається якась універсальна темпоральність, або, з іншого боку, відчувається існування окремого міфологічного часу, до якого хочеться наблизитись, у який хочеться перенестись. Проте у більшості *колядок*, які виникли пізніше, християнських, сприйняття часу циклічне: «істина не підвладна часу, а тому Христос народився, народжується і буде народжуватись» [22, 380]. Таким чином *Різдво* у думках українців сповнене передчуттями якоїсь зміни, сподіваннями на диво народження Спасителя світу, який бажаний сакральний час наблизить до земного.

Категорія простору у семантиці концепту *Різдво* спроектована на пригадувально-перцепційну сферу мовця і на його індивідуальний чи родовий досвід. Часто *Різдво* асоціюється з дитинством, безмежним зворушенням, домашнім теплом і затишком. Дослідниця жанротворчих можливостей сакрального різдвяного часу Н. Тичина стверджує, що «різдвяний час вимагає певного заданого простору. Традиційно (виходячи із кліматичних умов і народних уявлень) *Різдво* святкується у власному домі, в затишному сімейному колі. Дім виступає захисним простором, відсутність якого може бути згубною...» [22, 384] Іван Франко про святкову обрядову атмосферу і вплив колядок на почуття селян писав, що «колядка переносила їх думку в якийсь світ близький і рідний їм, а при тім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня виповідає простими словами їх найглибші, сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядки, такий бідолаха хоч на хвилю бачить себе заможним господарем, в якого подвір'я чисто заметене, хата гарна, світла, в хаті прибрано по-празничному, недостатку нема, а натомість за столом сидять гості славні та величні на весь світ, і він рад, що може чесно і відповідно приняти їх. Пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає на бік, випливає сльзами, – не гіркими, але такими, що облегшують душу. Оце й єсть сила і суть поезії» [цит. за: 5, 407]. Асоціативно можна виділити у концепті *Різдво* такі семи: *дім, тепло, затишок, достаток, святковий настрій, гості* тощо, які налаштовують мовців на близький, рідний їм простір, у межах якого вони почувають себе захищено і комфортно.

Отже, особливість аналізованого обрядового етноконцепту полягає у множинності його смислових складників, які виникли у зв'язку з тривалим і складним формуванням звичаїв і традицій *Різдва* і які стосуються обрядових реалій або пов'язані із мисленням, уявою, родовою пам'яттю носіїв мови.

Ще одна важлива ознака аналізованого етноконцепту, як і обрядової різдвяної лексики загалом, полягає у можливості амбівалентного його прочитання. Як уже йшлося, семантика слів різдвяного циклу свят характеризується «спаяністю», нашаруванням смислів різних епох, існуванням старого, патріархального, поряд з новим, внаслідок чого важко встановити генетичну межу між язичницьким і християнським [10, 14]. Концепт *Різдво* можна розглядати у межах двох парадигм – міфологічної і релігійної. Універсальне триєдине світове начало, наприклад, у межах першої експлікується в образах Сонця, Місяця, Зорі, які імпліцитно виводять на витворений в уяві ідеал гармонійної сім'ї – господар, господиня, їх діти, а у межах другої втілюється в сакральних біблійних

[1] Асоціації до слова *Різдво* підібрані нами довільно, оскільки у працях української дослідниці Н. П. Бутенко «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» та «Словник асоціативних норм української мови» вони не зафіксовані.

образах Діви Марії, Йосифа та новонародженого Ісуса. Наявність на Святій вечері *сіна* є символом убогості, у якій народився Син Божий, або навпаки: *дідух* у дохристиянських віруваннях є знаком поля, багатства, майбутнього урожаю тощо.

Як бачимо, обрядовий етноконцепт *Різдво*, крім понятєвого плану, включає додаткові когнітивні, прагматичні, символічні, аксіологічні, міфопоетичні смислові нашарування, які виводяться із архаїчної синкретичності вірувань, з міфолого-релігійної реальності обрядів. Дослідник К. Сосенко вважає, що свята *коляди* і *щедрого* вечора проявляють «найбільш первісну українську культуру і релігію, і, судячи з різних ознак, автохтонну українську; коли тимчасом *різдвяні* обряди і містерії мають багато напливових елементів з чужих культур, а у великій мірі з обрядів християнської церкви, основаних на передхристиянських культурних традиціях» [24]. Проте на сучасному етапі розвитку *Різдво* сприймається як етноконцепт власне української культури, який має давню історію, міфолого-релігійне підґрунтя, і через наявність важливих понятєвих, асоціативно-образних експліцитних й імпліцитних характеристик виявляє нашу національно-культурну специфіку.

Здійснена нами розвідка є лише частиною опрацювання національного етноконцепту *Різдво*, адже у свідомості українців, крім проаналізованих деяких аспектів змісту, він представлений набором смислів, які виявляються насамперед у лексемах, що мають асоціативний зв'язок з досліджуваним концептом, народних пареміях, у художньому дискурсі та мікроконтекстах з Біблії. Це відкриває широку перспективу для подальших лінгвокультурологічних досліджень концепту *Різдво* в українській мовно-світоглядній картині світу.

1. *Братко-Кутинський О.* Символіка світобудови / Олексій Братко-Кутинський // Людина і світ. – 1991. – №11. – С. 38-43.
2. *Васильченко В.* Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою / В'ячеслав Васильченко // Дивослово. – 2009. – № 6. – С. 37-44.
3. *Васильченко В.* Обрядовомотиваційні зв'язки українських етнофразем (на матеріалі поховальних фразеологізмів) / В'ячеслав Васильченко // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 70-85.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. *Войтович В.* Генеалогія богів давньої України / Валерій Войтович. – Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. – 556 с.
6. . *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 т. / Олекса Воропай. – Т. 1. – К.: «Обереги», 1991. – 456 с.
7. *Голубовська І.* Про взаємодію мови, мислення та свідомості в контексті когнітивного підходу в лінгвістиці / І. Голубовська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2003. – Випуск 14. – С. 49-51.
8. *Голянич М.* Внутрішня форма слова і дискурс : Монографія / Марія Голянич. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – 294 с.
9. *Данилюк Н.* Етнолінгвістичні дослідження у другій половині XX – на початку XXI століть і вивчення мови фольклору / Ніна Данилюк // Українська мова. – 2008. – № 3. – С.90 – 97.
10. *Дей О.* Величальні пісні українського народу / Олексій Дей // Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 3-46.
11. Етимологічний словник української мови: у семи томах / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 5. – С. 92.
12. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
13. *Іващенко В. Л.* Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В. Л. Іващенко // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 54 – 61.
14. Колядки і щедрівки / Укладач Н. Манько. – Львів: Свічадо, 2001. – 200 с.
15. *Кононенко В.* Концепти українського дискурсу: Моногафія / Віталій Кононенко. – К ; Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
16. *Краснобаєва-Чорна Ж.* Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) / Жанна Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 41-52.
17. *Лановик М. Б., Лановик З. Б.* Українська усна народна творчість: Підручник. – 3-тє вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
18. *Плотнікова Н. В.* Концепт «Голодна кутя» у міфологічній картині світу / Наталя Плотнікова // Лінгвістичні студії. – 2008. – Вип. 17. – С. 315-320. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ls/2008_17/plotnikova.pdf
19. *Плотнікова Н. В.* Концепт «Щедрий вечір» у міфологічній картині світу / Н. В. Плотнікова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ln.ingv/2008_26/14.html
20. *Скуратівський В.Т.* Місяцелік. Укр. нар. календар / Василь Скуратівський. – К : Мистецтво, 1992. – 208 с.
21. Славянские древности: Этнолингвист. словарь: в 5 т. / [под общей ред. Н. И. Толстого]. – М., 1999.
22. *Тичина Н.* Сакральний час (Різдво Христове) як жанротворчий чинник / Наталія Тичина. // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. – Ч. 1. – Львів, 1999. – С. 379-385.
23. *Тищенко О.* До проблеми міжобрядового стереотипу у слов'янських мовах / Олег Тищенко // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 149-158. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.lnu.edu.ua/page/n51/019.pdf
24. *Сосенко К.* Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. Культурологічна оповідь / Ксенофонт Сосенко. – К.: Укр.. письменник, 1994. –286 с.
25. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры: изд 3-е., испр. и доп. – М.: Академ. проэкт, 2004. – 992 с.
26. *Шокало О.* Відродження світла, або Вертаймось на верстви свої / О. Шокало // Українознавство: Посібник / Ред. В. П. Сойко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1994. – С. 277-306.
27. *Яремко Я. П.* Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – 2009. – №1. – С. 60-69.

The article deals with the analysis of the ritual ethnoconcept ***Christmas*** *from the linguistic and cultural perspective. The connotative, emotive, pragmatic and axiological aspects of the meaning of the analysed concept that identify its national and cultural specificity have been described.*

Key words: *linguoculturology, concept, ritual, ritual lexis, semantic field, connotative semes.*

УДК 81'282
ББК 81.2Ук-3

Наталія Магас

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРЕДИКАТІВ РОЗУМІННЯ В КОНТЕКСТІ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглядаються ознаки предикатів розуміння, які вводять концепт у парадигматичні та синтаксичні зв'язки лексичної семантики мови. Логічний і

© Н. Магас

функціональний аналіз особливостей організації конструкцій із предикатами цього типу ґрунтується на їхній предикативній природі з позицій семантичної теорії.

***Ключові слова**: предикат, концепт, семантичні компоненти концепту.*

В умовах розвитку антропоцентричної парадигми виникла потреба розглядати мову з точки зору її участі у пізнавальній діяльності людини у категоріях розуміння. Концепт як базове поняття у когнітивній лінгвістиці виконує функцію інструмента та одиниці пізнання і являє собою гносеологічне, евристичне утворення – ментафакт, незважаючи на неоднозначність свого визначення [2, 8]. У лінгвістиці тлумачення терміна *концепт* передають два основні підходи: 1) концепт як загальне поняття; 2) концепт як комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет [3, 89].

На думку Ю.С.Степанова, концепт – основний осередок культури у ментальному світі людини; "жмуток" уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань; явище культурологічне і разом з тим психологічне, зумовлене соціолінгвістичними чинниками, в якому прослідковуються такі визначальні ознаки, як вихідна форма ("внутрішня форма" самої назви), концентровано представлена історія; сучасні асоціації, оцінки тощо; тим-то йдеться не лише про основну константу (або константи) як провідну ознаку концепту, а й про додаткові, супровідні його ознаки [5, 5].

Коли йдеться про отримання, відображення та збереження знань у мовних формах, а також про формування думки та оцінки оточуючого світу й наступного отримання ними фізичної оболонки, "тіла знань", припускається одночасно існування різних форм їхньої репрезентації в мозку людини у вигляді певних структур свідомості. Такими структурами виступають концепти – "кванти знання", що орієнтовані на відображення онтології світу у зв'язку з потребами соціальної дійсності [8, 105].

Мета статті – дослідження співвідношення концепту як явища універсального предметного коду з семантикою предикатів розуміння, яка відображає ментальність людини.

Як стверджує О.С.Кубрякова, "за уявленнями про об'єкти і їх ознаки лежать різні структури знання й, отже, різні концепти чи об'єднання концептів"; тобто у з'ясуванні сутності об'єктів потрібно враховувати не лише їх безпосереднє значення, а й "ті смисли, що формують зазначені уявлення" [6, 252]. Оскільки предикати – це головні носії пропозитивного знання, то входження імені в предикатне оточення є визначальним чинником опису й імені концепту.

Праці філософів, логіків, психологів та лінгвістів, присвячені розумінню, його внутрішній структурі, механізмам і проявам, різняться тим, що лежить в основі розуміння і як проходить цей складний процес, а також виокремленням різних типів розуміння.

Як зазначає М.А.Дмитровська, у предиката *розуміти* виділяються три види розуміння:

1) розуміння як пропозитивне досягнення;

2) розуміння як роз'яснення;

3) розуміння пояснення [4, 100].

В той же час складно визначити місце висловлювань у системі видів розуміння: 1) *Стара Зінька слухала, але нічого не розуміла з великоруської та церковної мови (І. Нечуй-Левицький)*; 2) *Яворницький добре розбирався на старовинних грошах і зразу ж оцінив музейне значення знахідки (І.Шаповал)*. Таким чином, розподіл на блоки значень предиката *розуміти* та його синонімів *тямити, розбирати, метикувати, розмишляти, мізкувати, міркувати, петрати, кмітити, уловлювати, схоплювати* базувався швидше на прагматичних відмінностях ситуацій розуміння, аніж на аналізі їх уживання та семантичних особливостях.

Ю.Д.Апресян як окрему лексему виділив пропозитивне розуміння, зосереджене в конструкціях з додатко-вим підрядним реченням, а також деякими іменниковими назвами ситуацій. Пропозитивне розуміння трактується як: А розуміє, що Q = "в момент t_0 А знає або уявляє, що Q; це знання або уявлення виникло в результаті того, що до t_0 А щось знав про ситуації, пов'язані з Q, і думав про щось, пов'язане з Q знання, що дає можливість знати або уявляти те, що може відбутися після t_0". В тлумаченні Ю.Д.Апресяном основною для розуміння Q вважається те, що "суб'єкт щось знав про ситуації, пов'язані з Q, і думав про щось, пов'язане з Q" [1, 414]. Але висловлювання *Я знаю, що вам багато говорить не треба. Ви зразу мене урозумієте (І. Карпенко-Карий)* засвідчує, що для розуміння не обов'язково все знати чи розуміти минуле, розуміння може прийти миттєво, без будь-якої ретроспекції.

Розглядаючи приклади: а) *З отих криків годі було щось уторопати. Цигуля не із слів зрозумів, а просто відчув серцем, що все провалилося (А. Головко)*; б) *Під ногами зашуміла трава, я зрозуміла, що зійшла з дороги = Через шум трави я зрозуміла, що зійшла з дороги*, бачимо, що розуміння суб'єкта пізнання ґрунтується не на знанні чи роздумах і не на основі чиїсь розмови, а на відчуттях суб'єкта.

Отже, висловлювання з предикатом *розуміти* та його синонімами можуть характеризуватися першопричиною, каузатором розуміння, вираженим пропозитивним висловлюванням, яке виступає актантом відповідного предиката. Таким чином, розуміння виникає в результаті знання, роздумів, на основі почутого або інших відчуттів.

У художній літературі зустрічається вживання предиката *розуміти* з субстантивами на позначення органів, частин тіла та ментальних здібностей людини: *1) Бідне серце розуміє, Що хвиля промовляє (П.Куліш); 2) Захар ледве ноги волік, й у сей час злоба не кидала його; він не міг міркувати як слід розумом, а тільки відчував душею якусь криву (А.Кримський)*. Отож аналіз засвідчує уживання інкорпоративної валентності у висловлюваннях із відсутніми зовнішніми чинниками для розуміння.

За ВТС СУМ, *розуміти* значить: сприймати, осягати розумом (у 1, 2 знач.); // Сприймати інформацію, передану жестами, знаками і т. ін.; // осягати, схоплювати розумом, усвідомлювати ідею, зміст, значення чого-небудь написаного, прочитаного, сказаного і т. ін.; // сприймати, схоплювати зміст висловленого нерідною мовою; // сприймати, усвідомлювати зміст, значення чого-небудь висловленого, написаного, створеного кимсь. Правильно сприймати людину, поділяючи її світогляд, вчинки, настрої, почуття і т. ін. *Розуміти з півслова.*; 2. прийматися свідомістю (у 2 знач.), бути свідомим (у 2 знач.) чого-небудь, ясно, чітко усвідомлювати щось; 3. сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям; відчувати; // сприймати відчуттям, інстинктивно мову, бажання, накази людини (про тварину). *Розуміти серцем*; 4. пізнавати

закономірності, проникати в суть якого-небудь явища, процесу; // знаходити пояснення, причину чого-небудь; // робити припущення, здогадуватися про що-небудь; // осмислюючи, визнавати, приймати що-небудь; 5. оцінюючи, визначати, кваліфікувати певним чином що-небудь; // мати на увазі; 6. мати відомості, знання про кого-, що-небудь; // добре розбиратися в чому-небудь, бути добре обізнаним у чомусь [9].

В основі цих тлумачень різних значень дієслова *розуміти* можна визначити два основних смисли: *знати* і *вважати*. Слідом за С.П.Лопушанською розглядаємо семантичну структуру як "єдність взаємодіючих різнорівневих значень, організованих у межах певного слова певним способом відповідно до системи даної мови і закономірностей функціонування цієї системи у мовленні (в тексті), і смислову структуру словоформи, що функціонує в контексті" [7, 23]. Структуру *розуміти-знати* передає блок значень:

1) розуміння факту: а) В обох висловлюваннях *...і зрозуміла Василина, що приходить на Лисинку чужа сила (Р.Іваничук)* та *...і не зрозуміла Василина, що приходить на Лисинку чужа сила* пропозиція *приходить на Лисинку чужа сила* істинна, оскільки заперечення в модусі не впливає на її значення (*А* зрозуміла, що *Р* та *А* не зрозуміла, що *Р*); б) Речення *Тепер Олег розумів, чому в Чорного така убога хата і чому така виснажена дружина – вона й зараз працює медсестрою в дві зміни (Ю.Мушкетик)* передає першопричину, каузу факту – *тяжка праця у дві зміни*, тобто з *Х*-а *А* розуміє, що Р (Р – істинна: в Чорного убога хата і виснажена дружина);

2) розуміння значення, смислу, ідеї: *А що той народ розуміє в поезії? (Р.Іваничук)*. Таким чином, модель *А* розуміє *Х* передає, що *А* уявляє або знає смисл *Х*-а;

3) володіння знаннями та навичками репрезентують моделі: а) *А* розуміє по-*Х*-ки; б) *А* розуміється на *Х*-і, які підтверджують приклади а) – *А ти хіба по-фінськи розбираєш? – А що ж тут такого? У них така мова, як і в нас, тільки другими словами (Григір Тютюнник)*; б) *... й хоч Олег погано тямив на малярстві, визначив одразу – малювання дилетантське...(Ю.Мушкетик)*;

4) цінувати. Висловлювання *За життя геніїв не розуміли* (*Х*-ів не розуміли *А* = *А* вважали *Х*-ів *Y*-ами) свідчить про те, що імпліцитний суб'єкт у період життя *Х*-ів не знав їхньої творчості, не розумів смислу їх робіт, ідей і т.п., тобто *А* не сприймав *Х*-ів належним чином.

Структуру полісемії *розуміти-вважати* передають наступні значення:

1) інтерпретувати. Розглядаючи висловлювання *Колего Брайд!.. Не слухає... розсердився! Не хотячи, образив я людину. Не зрозумів він... (Леся Українка)*, можна інтерпретувати як модель: *Х* зрозумів *А* як *Y*, тобто суб'єкт ментальної дії вважає, що смисл *А* – це *Х*, хоча *А* з цим твердженням не згоден;

2) вважати. Речення *Циганкуваті очі Тимка примружились, Сергій зрозумів як шпильки під бік (Г.Тютюнник)* виражає індивідуальні судження суб'єкта щодо об'єкта і репрезентується моделлю: *А* розуміє *Х* як *Y* = *А* вважає, що *Х* – це *Y*;

3) мати на увазі. Висловлювання *Малюнок Ваш, спасибі, дістав. Він мені дуже подобається з декораційного боку, але символу Вашого ніяк не можу зрозуміти (М.Коцюбинський)* відображає модель *А* розуміє *Х* як *Y* або як *Х*. Уживаючи у цьому значенні предикат *розуміти*, суб'єкт хоче почути, що *Х* – це *Х*, або *Х* – це *Y*, в залежності від комунікативної мети мовця.

Розглядаючи пропозитивне розуміння як багатовалентне утворення, звернемо увагу на його семантичні властивості:

1. Пропозиція висловлювань: а) *...і вона зрозуміла, що люди стали безсилі (Р Іваничук)*, б) *...і вона не зрозуміла, що люди стали безсилі* істинна у стверджувальному та заперечному реченнях, що свідчить про фактивність предикатів розуміння.

2. Оскільки для розуміння суб'єкт повинен володіти певними знаннями або мати якесь достовірне джерело інформації, то висловлювання *Насамперед мушу зауважити, що ми зовсім не мали на меті взагалі зректися творів з життя селянського, як ви зрозуміли з нашого листа (М.Коцюбинський), Павлуша багато чого не розумів з їхніх розмов. Але дещо й схоплював таки (А.Головко), Вони ніколи не розмовляли. Розуміли один одного з погляду (Ю.Яновський)* характеризуються валентністю, в якій закладені підстави для розуміння. Тобто розуміти можна за допомогою органів, відчуттів (розуміти серцем), певної здатності та здібностей або з іншої основи пропозитивного розуміння.

3. Висловлювання: а) *Вона не хоче це зрозуміти.*, б) *Вона відмовляється це розуміти*, в) *Вона прагнула це зрозуміти* відповідно передають моделі: а) *А* не розуміє *Х* і не бажає знати, що таке *Х*, б) *А* розуміє *Х* і не бажає визнати, що таке *Х* це *Х*, в) *А* не розуміє *Х*, але бажає знати, що таке *Х*. Тож можна зробити висновок, що суб'єкт ментальної дії сам визначає, як і чи взагалі сприймати ту чи іншу інформацію, тобто процес розуміння певною мірою контрольований суб'єктом.

4. Оскільки люди різні і можуть одне і те саме явище сприймати по-різному, то з висловлювання *То дитина плаче, бо нічого не розуміє, а доросла, то повинна собі ради дати (Марко Вовчок)* дізнаємося про двох суб'єктів розуміння: *А1* (дитина) не розуміє; *А2* (доросла) не розуміє. Зазначимо, що у *А1* та *А2* знаходяться на різних рівнях розуміння, що можна пояснити віковими, соціальними або іншими причинами. Дане висловлювання характеризується ще й третім суб'єктом, яким виступає автор, що не тільки розуміє ту ситуацію по-своєму, а й порівнює *А1* та *А2*, оцінює їх. Таким чином, висловлювання такого типу передає модель: *А1* розуміє *Х* як *В*, *А2* розуміє *Х* як *С*, *А3* розуміє *Х* як *D*. Ще може існувати і четвертий суб'єкт, наприклад, читач, котрий теж має своє світосприйняття: *А4* розуміє *Х* як *Y*.

Отже, пропозитивне розуміння фактивне, контрольоване, суб'єктивне та за рахунок фонових знань різнорівневе. Концепт розуміння як одиниця пізнання акумулює в собі спектр відображення дійсності та самого себе і як суб'єктно-об'єктний образ виявляє себе лише за конкретних обставин.

1. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография // Избранные труды – Т. 2. – М., 1995. – С. 135–155.
2. Будій З.І. Проблема концепту в контексті когнітивної лінгвістики. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Научный журнал. Серия "Филология. Социальные коммуникации". Том 22 (61) № 1. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2009. – С. 8–11.

3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу – 2-е вид. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
4. Дмитровская М.А. Механизмы понимания и употребление глагола *понимать* // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 98–107.
5. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу – Київ–Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
6. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
7. Лопушанская С.П. Семантическая модуляция как речемыслительный процесс // Научные школы Волгоградского государственного университета. Русский глагол: История и современное состояние. – Волгоград, 2000. – С. 6–13.
8. Таценко Н.В. "Концепт" як ключове поняття когнітивної лінгвістики // Вісник СумДУ. Серія "Філологія" №1'2008. – С. 105–110.
9. www.slovnyk.net. Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн (понад 207 000 словникових статей) — 2-е видання ВТС СУМ / Гол. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикографи: В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь: "Перун", 2005. – 1728 с.

The signs of predicates of understanding, which bring concept into and syntactic copulas paradigms of lexical semantics of language, are examined in the article. Logic and functional analysis of features of organization of constructions with the predicates of this type basic on their predicative nature from positions of semantic theory.

Key words: *predicate, concept, semantic components of concept.*

УДК 81'367.623.92
ББК 81.411.2-212

Маріанна Галюк

СПОСОБИ І ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ СЛОВОТВІРНИХ ЗНАЧЕНЬ ПОХІДНИХ, МОТИВОВАНИХ ВІДНОСНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ

Процес поповнення лексичного складу мови здійснюється різними шляхами, один із них – утворення слів за допомогою способів і засобів деривації. У статті розглянуто шляхи реалізації словотворчих ресурсів української мови, які беруть участь у творенні дериватів від основ відносних і відносно-якісних прикметників.

Ключові слова: *твірна основа, відносні прикметники, засоби і способи словотвору.*

Українська мова, як одна з найрозвиненіших мов світу, має досконалу систему засобів словотвору, які з'являються у мові не як випадкові одиниці, – їх творення відбувається за чітко визначеними закономірностями, які є предметом вивчення такої галузі науки як дериватологія, що сформувалась як самостійна у 60-х роках XX століття. За лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотворчих засобів розрізняють такі способи словотворення: морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та лексико-синтаксичний. За видом основних компонентів твірних формантів виділяються такі способи словотворення: суфіксальний, префіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксальний, основоскладання, словоскладання, абревіатурний, зрощення, семантичний, універбаційний, конверсійний, флективний, акцентуаційний [1, 113].

Морфологічні способи словотворення похідних від основ відносних і відносно-якісних прикметників. Його основною одиницею є твірна основа, від якої твориться нове слово, а головним засобом - афікси.

1) Префіксальний спосіб творення прикметників від основ відносних прикметників.

Словотвірний тип із префіксом **не-**. У реалізації семантичної позиції "заперечення ознаки" або "який не має або позбавлений того, на що вказує твірний відносний прикметник" беруть участь основи, які вказують на: 1) ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *негігієнічний, непрохідний, неробочий*; 2) ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого щось зроблене: *невітряний, неводний*; 3) основи прикметників, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *непролетарський, непартійний,* 4) ознаки за відношенням до місця: *неземний,* до віку: *недитячий*. Найбільшою продуктивністю в утворенні деад'єктивів із словотвірним значенням "заперечення ознаки" характеризуються основи відносних прикметників із суфіксом **–н-**: *незаконний*, **-ов-**: *ненауковий*. Менш продуктивні суфікси **–альн-**: *нематеріальний*, **-енн-**: *неписьменний*, **-ивн-/-івн-**: *неефективний*, **-ичн-**: *недемократичний*, **-овн-**: *нетактовний*, **-ональн-**: *непропорціональний*, **-оч-**: *неробочий*. Беруть участь в утворенні деад'єктивів і дієприкметникові основи із суфіксами **–н-**: *неримований*, **-ом-:** *нерухомий*.

Словотвірний тип із префіксом **без-**. Більшість деад'єктивів із цим префіксом утворено від основ прикметників, які виражають 1) внутрішні якості когось чи чогось: *безвинний, беззмістовний, безідейний* тощо; 2) ознаки предметів, явищ за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *безвітряний, безмоторний, бездротовий* тощо; 3) ознаки предметів, явищ за відношенням до їх призначення: *безкарний, безконтрольний*.. Щодо структури твірних деад'єктивів із префіксом **без-**, то їх більшість складають основи відносних прикметників із суфіксом **–н-**: *безконфліктний*, **-ов-**: *безплановий*, **-лив**: *безкорисливий*, **-льн-**: *безвідповідальний*, **-овн-**: *безгріховний*, **-ональн-**: *безнаціональний*, **-ян-:** *беззоряний*, **-ячн-**: *безсонячний*.

Словотвірний тип із префіксом **анти-**. Похідні прикметники з префіксом **анти-**, що мотивовані відносними прикметниками, мають значення 1) направлений проти того, що названо словом, яким мотивований суфіксальний твірний прикметник: *антивоєнний, антинародний, антисанітарний,* 2) виражають внутрішні якості когось чи чогось: *антигігієнічний, антидемократичний, антиморальний*. За структурою – це основи прикметників із суфіксами **-ичн-/-ічн**: *антиматеріалістичний, антиісторичний*, **-ов-:** *антинауковий;* із суфіксами **-ськ**: *антикріпосницький, антигромадський, антирадянський*, Словотвірний тип із префіксом **проти-**. Прикметники, мотивовані відносними прикметниками із цим префіксом передають значення: 1) "направлений для боротьби проти того, що названо мотивуючою основою": *противірусний, протиатомний, протитанковий, протиепідемічний* тощо; 2) ознаки когось чи чогось за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені: *протиатомний, протигазовий, протимінний*; 3) за відношенням до їх призначення: *протизенітний*, 4) до місця: *протиповітряний*. Твірними аналізованих деад'єктивів є основи прикметників із суфіксами **-н-**: *противірусний*, **-ов-**: *протибольовий*, **-ичн-/-ічн-:** *протихімічний*, **-озн-**: *протигрипозний*, **-ськ-**: *протигромадський*, **-ан-/-ян-**: *протиповітряний*.

Реалізація просторових модифікацій здійснюється за допомогою префіксів **над-, під-, понад-, поза-, перед-, при-, за-, поза-, між-**.

Словотвірний тип із префіксом **над-**. СЗ "розміщений над тим, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника" реалізується за допомогою префікса **над-**: *надвіконний, надводний, надгрунтовий,* ще можливе значення похідного прикметника "ті, що перевищують норму": *надмірний, надплановий*. Префікс **над-** поєднується з основами прикметників із просторовою семантикою з суфіксами **–н-**: *надвіконний, надводний, надчерепний*, **–ово:** *надгрунтовий, надкістковий, надліктьовий*, **-льн-**: *надорбітальний*, **-ян-**: *надзоряний*.

Словотвірний тип із префіксом **від-**. СЗ "утворений від того, що названо мотивуючою основою" властиве прикметникам, утвореним від основ відносного прикметника і префікса **від-**: *віддієслівний, відіменний, відіменниковий, відприкметниковий,* похідні також можуть виражати ознаки, які вказують напрям руху: *відцентровий*.

Словотвірний тип із префіксом **під-**. Похідні прикметники із цим префіксом реалізують кілька словотвірних значень. Так, СЗ "розміщений під тим, або над тим, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника" характерне для прикметників *піднебесний, підгрунтовий, підгірський, підміський;* значення "той, що приєднаний до того, що названо мотивуючою основою" притаманне похідним *підгірний, підгірський, підстеповий, підкарпатський,* або "той, що передує в часі тому, що названо мотивуючою основою": *підвечірній, підобідній, підзимовий*; значення "той, що знаходиться в сфері, володінні того, що названо мотивуючою основою": *підзвітний, підконвойний*. Твірними аналізованих деад'єктивів виступають основи відносних прикметників із суфіксами **–н-:** *піднебесний, підсніжний, підчеревний*, **-ов-/-ев-**: *підглотковий, підгрунтовий, підкістковий*, **-альн-**: *підорбітальний* тощо.

Словотвірний тип із префіксом **понад-**. Прикметники із префіксом **понад-** мають значення "той, що знаходиться зверху того, що названо мотивуючою основою": *понадхмарний, понадстеповий, понадлісовий*, або "розміщений біля того, що названо мотивуючою основою, *понаддунайський, понаддністрянський*.

Словотвірний тип із префіксом **при-**. СЗ "розміщений поблизу того, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника" властиве похідним *придніпровський, прикарпатський,, приміський;* "той, що відбувається в присутності того, що названо мотивуючою основою": *прилюдний*. Тип малопродуктивний. Префікс **при-** взаємодіє з трьома типами основ: з основами прикметників із суфіксом – **ськ:** *приазовський, прибайкальський, прибалтійський, придніпровський,* із суфіксом **–н-**: *приатлантичний, привокзальний, придорожній* та із суфіксом **–ов-/-ев-:** *притрунтовий, прикінцевий*.

Словотвірний тип із префіксом **між-**. СЗ "розміщений між тим, або поза тим, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника": *міжатомний, міжрайонний, міжхребетний, міжміський, міжконтинентальний* тощо. Префікс поєднується з основами прикметників із суфіксами **-н-**: *міжмовний, міжатомний, міжзубний*; **-ов-**: *міжкрайовий, міжродовий*, **-ськ-/-анськ-:** *міжзаводський, міжміський*, **-ськ-/-цьк-**: *міжслов'янський*, **-альн-**: *міжзональний, міжконтинентальний*, **-ан-/-ян-**: *міжзоряний*.

Словотвірний тип із префіксом із префіксом **за-**: похідним із зазначеним префіксом характерне СЗ "розміщений за межами того, на що вказує твірне слово мотивованого відносного прикметника": *заозерний, зарічний, заморський*. В утворенні відад'єктивів із префіксом **за-** беруть участь відносні прикметники із суфіксами **–ськ-:** *заальпійський, забайкальський*, **-н-**: *заатлантичний, заатмосферний, завушний*. До малопродуктивних словотвірних типів належать такі 1) із префіксом **серед-**: *середкласовий, середпартійний*; 2) прикметники із префіксом **на-**: *наколінний, налобний, нарукавний, накістковий, намогильний, натільний, настільний*; 3) із префіксом **інтер-**: *інтервокальний, інтерденталь*ний; 4) словотвірний тип із префіксом **поза-**: *позаклітинний, позабюджетний, позаштатний, позачерговий*. Твірними є основи відносних прикметників із суфіксами **–н-**: *позаклітинний, позастудійний, позашкільний*, **-ов-/-ев-**: *позакореневий, позацеховий*, **-ськ-**: *позаміський, позапарламентський;* 5) словотвірний тип із префіксом **перед-**: *передміський, передгірський, передгірний,* 6) словотвірний тип із префіксом **по-:** *побригадний, подивізійний, поескадронний*, або передають значення "обумовлений кількістю, розміром, названим мотивуючою основою": *погектарний, поштучний*.

Твірними для прикметників часової модифікації є відносні прикметники, які позначають якусь подію, явище. Вони утворюються за допомогою префіксів **перед -, до-, під -, після-, по-.**

Словотвірний тип із префіксом **перед-**. Серед похідних від основ відносних прикметників засвідчені наступні деривати: *передвечірній, передвоєнний, переднічний*. Більшість таких деад'єктивів утворено від основ прикметників із суфіксами **–н-**: *передвечірній, передосінній, передвихідний, передвоєнний*, **-ичн-:** *передісторичний*, **-шн-/-ішн-**: *передранішній, передучорашній*, **-ан-/-ян-**: *передвесняний, передріздвяний* та **–ов-**: *переддощовий, переджовтневий* тощо.

Словотвірний тип із префіксом **під-**. Слова на зразок *підвечірній, підобідній* є похідними від основ відносних прикметників. Це деривати, утворені від твірних із суфіксами **–н-**: *передопераційний, передраменний*, **-ов-/-ев-**: *передміхуровий, передмостовий, передплечовий*, **-ськ**: *передгірський, передміський*, **-арн-/-ярн-**: *передполярний*.

Словотвірний тип із префіксом **по-**. Похідні цього типу можуть мати кілька словотвірних значень: 1) СЗ "той, що настав після того, що названо мотивуючою основою" характерне для дериватів *посезонний, поденний, пожнивний, пообідній, пожовтневий*, 2) значення "відповідний часовому проміжку, названому мотивуючою основою" мають похідні *погодинний, подекадний, позмінний, потижневий* тощо, 3) значення "той, що перевищує те, що названо мотивуючою основою": *понаднормовий, понадплановий, понадзвуковий*. Як видно із прикладів, деривати утворюються від основ прикметників із суфіксами **–н-**: *погодинний, поденний, посезонний*, **-ов-/-ев-**: *пожовтневий, пополудневий*.

Прикметники із префіксом **до-** утворені від основ відносних прикметників, які виражають значення "той, що передує тому, що названо мотивуючою основою": *дореволюційний, дошкільний*. Переважно

© М. Галюк

твірними для є основи прикметників із суфіксами **–н-**: *добуржуазний, дообідній, дореволюційний.* **-ичн-**: *доісторичний, докапіталістичний.* **-ов-/-ев-:** *дожовтневий, докласовий.* **-ськ-**: *дорадянський.*

До малопродуктивних словотвірних типів із часовою модифікацією належать із префіксом **після-**: *післяопераційний, післягрозовий, післясвятковий, післяобідній, післяжнивний* (значення "той, що настав після того, що названо мотивуючою основою"); деад'єктиви із префіксом **пост-:** *постембріональний, пострадіаційний.*

2) Суфіксальний спосіб творення похідних від основ відносних і відносно-якісних прикметників - це найактивніший спосіб словотворення в українській мові (й найпродуктивніший). За його допомогою утворюються іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Особливо система суфіксів розвинена в іменниках.

- Суфіксальний словотвір іменників від основ відносних і відносно-якісних прикметників. Твірними для іменників із СЗ "абстрагована ознака" є основи відносних прикметників, які перейшли в розряд якісних.

Словотвірний тип із суфіксом **–ість.** Більшість іменників із цим суфіксом мотивовані відносними прикметниками, які розвинули якісне значення і називають: а) властивості людей: *товариськість, душевність, релігійність*; б) стани: *нервовість;* в) властивості предметів: *крилатість, цукристість, туманність*; г) відношення до місця: *піднебесність, центральність* тощо; д) за відношенням до призначення: *вибуховість, агітаційність*; е) відношення до того, з чого виготовлені предмети: *вітамінність, ворсистість, водність*; є) ознаки за соціальним статусом особи: *безправність.* Утворюються абстрактні іменники на **–ість** переважно від відносно-якісних прикметників із суфіксами **–ов, -ий**: *особовість, черговість, обрядовість, зразковість, святковість* тощо, **-ев-** (*металевість*); **-ист-/-іст-** (*плямистість, барвистість, гористість),* **-ичн-/-ічн-** (*епізодичність*), **-альн-** (*монументальність*), **-ивн-/-івн-** (*імпульсивність*), **-овн-/-евн-** (*гріховність*), **-аст-/-яст-** (*смугастість*), **-ськ-** (*світськість),* **-арн-** (*легендарність*), **-уальн-** (*інтелектуальність*), **-ч-** (*творчість),* **-озн-** (*граціозність*) тощо. До групи іменників на **-ість** приєднуються похідні від пасивних дієприкметників минулого часу на **-ний** (*адаптованість, масштабованість*). У цьому випадку поява згаданих утворень пов'язана із процесом ад'єктивації цих дієприкметників. У результаті вони набули стійких якісних значень, що стосуються характеристики особи, предмета чи явища, їхніх якостей, стану, властивостей (*вмотивованість, прогнозованість*).

Словотвірний тип із суфіксом **-ство-, -цтво-.** Всі похідні із зазначеними суфіксами є опредметненими назвами ознак і виражають: 1) ознаки осіб за родом їх діяльності: *режисерство, ректорство, адвокатство, токарство;* 2) ознаки за відношенням до країни, етносу: *іудейство, латинство, циганство;* 3) перебування на посаді: *директорство, професорство*; 4) звання, титул: *графство, баронство, царство, королівство*; 5) належність до соціального стану: *дворянство, студентство;* 6) суспільне явище: *рабство*; 7) релігійний напрямок: *мусульманство, квакерство;* 8) установи: *агентство, міністерство*; 9) територію: *графство, абатство*; 10) групу осіб: *акторство, бюргерство, студентство;* 11) стосунки між родичами: *батьківство, материнство, кумівство*: 12) якості характеру чи рису поведінки: *геройство;* 13) відношення між людьми: *приятельство, сусідство*; 14) віковий стан: *дитинство.* При цьому часто відбувається процес усічення морфем **-ськ-, -н-** (*братерський – братерство, письменний - письменство*).

Словотвірний тип із суфіксом **–ина-а.** Суфікс поєднуються з основами відносно-якісних прикметників, які виражають 1) зовнішні ознаки предметів чи осіб, або внутрішні якості: *козаччина;* 2) предмети за ознаками: *дубовина, лісовина, шовковина*; 3) виражають ознаки предметів за відношенням до часу: *озимина*, 4) до етносу: *слов'янщина;* 5) за відношенням до того, з чого вони складаються (виготовлені): *шовковина;* 6) називають речовини, матеріал: *клейковина, мішковина.* Декілька утворень на **–ин(а)** мотивовані присвійними прикметниками: *батьківщина, дідівщина, отчина, предківщина.* Найбільшою продуктивністю відзначаються основи прикметників із суфіксом **–ов-**: *білковина, шовковина, вибухівка, цехівка, оксамитка* тощо, а найменшою - із суфіксом **–ськ-**: *слов'янщина.*

Словотвірний тип із суфіксом **–щин (а).** Твірними іменників є відносні прикметники, які виражають ознаки явищ за відношенням до 1) місця: *іноземщина, провінціальщина*, 2) часу: *щоденщина*, 3) етносу: *татарщина, циганщина*, 4) виражають ознаку як побутове чи суспільне явище: *рекрутчина, боярщина, партизанщина;* 5) події, явища: *панщина, буденщина* тощо; 6) назви спадщини: *батьківщина, дідівщина.* Зазначені деад'єктиви утворені від основ відносних прикметників із усіченими суфіксами – **ськ-** (*канцелярщина*), **-н-** (*буденщина)*, **-ов-** (*цеховщина*).

Словотвірний тип із суфіксом **-й-(а).** Абстрактні іменники, утворені від основ відносних прикметників, які перейшли в розряд якісних, за допомогою суфікса **–й-а** виражають: 1) ознаки за відношенням до часу: *майбуття, повсякдення*; 2) до місця: *безмежжя, безмір'я*; 3) до часу: *восьмисторіччя.*

Засобом реалізації СЗ "носій ознаки" виступає суфіксація. Ядро цієї словотвірної категорії становлять словотвірні типи з суфіксами **– ик, - ець, - к(а), - иц(я).** Інші типи малопродуктивні.

Словотвірний тип із суфіксом **–ик** та похідними від нього суфіксами **–ник, -чик, -щик**. Іменники, мотивовані відносними прикметниками із словотвірним значенням "носій ознаки" мотивовані відносними прикметниками, які позначають: 1) ознаку за видом діяльності особи: *лісовик, шовковик, заочник, атомник* тощо; 2) за статусом особи, за соціальним станом, поглядами, поведінкою: *передовик, ударник, чиновник, церковник*; 3) назви міфічних істот: *водяник, домовик, лісовик;* 4) назви тварин, рослин: *тасьмовик, моховик.* В утворенні назв не осіб беруть участь відносні прикметники, які виражають: 1) ознаку за відношенням до того, з чого виготовлені предмети: *ватник, вівсяник, вітрильник, пуховик,* 2) за відношенням до їх призначення: *дощовик (плащ), дерев'яник (сарай), голубник, носовик, суботник;* 3) ознаку предметів за відношенням до місця: *надгробник, наплічник, наручавник*; 4) ознаку за відношенням до часу: *двотижневик, денник, нічник* тощо.

Словотвірний тип із суфіксом **-иц-я.** Твірними іменників із словотвірним значенням "носій ознаки" є основи відносних прикметників із суфіксом **-иц-я,** які

виражають: 1) ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені: *дерев'яниця, кам'яниця, пісочниця. пуховиця, вівсяниця*: 2) зовнішні ознаки предметів: *мідяниця*; 3) ознаки за відношенням до часу: *річниця, зимниця* тощо; 4) за відношенням до їх призначення: *винниця, мірниця, салатниця, санниця, супниця* тощо; 5) ознаки предметів за відношенням до місця: *нижниця, передовиця, побічниця, спідниця; б*) ознаки предметів за відношенням до часу: *зимниця.* тощо, 7) які виражають внутрішні якості предметів: *безсонниця, обітниця* тощо; 8) на позначення рослин: *шовковиця*, 9) назви конкретних предметів: *колісниця*; 10) внутрішні якості чогось: *безсонниця*. Переважно деривати на позначення осіб утворені від таких семантичних груп прикметників, які виражають: 1) ознаки за соціальним статусом особи: *бездомниця, поселениця*; 2) ознаки за родом діяльності особи: *вечірниця, заочниця* тощо. [2, 69]. Тип продуктивний.

Словотвірний тип із суфіксами **-ець/-івець,-овець**. Твірними для іменників із цими суфіксами є основи відносних прикметників, які виражають: 1) людей за місцем проживання, національністю: *південець, австралієць, балтієць, сіцілієць*; 2) за виконуючою функцією, за суспільною чи соціальною ознакою: *науковець, гвардієць, судовець*; 3) за соціальним статусом*: каторжник, строковець*. Назви неосіб утворюються від основ відносних прикметників, які виражають ознаки за відношенням до того, з чого виготовлений предмет: *липець*(мед), ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *звіринець.*

Словотвірний тип із суфіксом **–ак (-як).** Твірними для іменників зазначеного типу є прикметники, які виражають: 1) ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені: *вишняк, житняк, мідяк, срібняк*; 2) ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *товарняк,* 3) ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *вітряк,* 4) ознаки предметів за відношенням до місця: *верхняк, нижняк* тощо.

Словотвірний тип із суфіксами **-ист- (-іст, -їст).** Похідні характеризують осіб за 1) належністю до ідеологічного, наукового, філософського, військового та релігійного напрямку: *євангеліст, атеїст, буддист, теїст*, 2) певних течій у мистецтві: *абстракціоніст, авангардист.* Суфікс **–ист/-іст, -їст** взаємодіє з основами прикметників, які виражають ознаку за відношенням до країни, краю, етносу: *арабіст, германіст, еллініст, латиніст* тощо. Тип продуктивний. Суфікс **–іст/-ист** сполучається переважно із усіченими мотивуючими основами: *болгарський – болгарист.*

Словотвірний тип із суфіксом **–к(а)**. Це 1) назви напоїв: *айвовка, абрикосівка, тернівка, вишнівка*; 2) назви предметів за відношенням до матеріалу виготовлення: *бавовнянка, шкірянка, спиртівка, дерев'янка*; 3) ознаки предметів за відношенням до місця: *лугівка, підземка, кінцівка, низовка*; 4) за відношенням до їх призначення:, *цехівка (газета), солянка;* 5) *до часу: вечірка, озимка, веснянка*, 6) ознака предметів за відношенням до краю, етносу: *кримка, латинка, циганка* тощо, 7) можуть виражати внутрішні якості предметів, явищ: *оперативка, прогресивка*, інші ознаки: *вітрянка, п'ятихвилинка.* Тип продуктивний.

Відприкметникова деривація іменників – назв носія ознаки пов'язана з процесом **універбації** атрибутивних словосполучень, які є складеними найменуваннями: *візитка – візитна карточка, заліковка – залікова книжка. вишнівка - вишнева наливка . житнянка - житня солома, манка - манна каша, мідень – мідний казан* тощо.

Словотвірний тип із суфіксом **-ак- (-як).** Похідні іменники із цим суфіксом називають особу за 1) місцем проживання чи походження: *східняк, західник,* 2) за професією: *залізняк.* Деривати на позначення неосіб виражають: 1) ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені: *вишняк, житняк, вітряк* тощо; 2) ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *товарняк*; 3) конкретні предмети (*срібняк*), 4) чорні породи (*залізняк, плитняк*).

– Суфіксальний словотвір прислівників від основ відносно-якісних прикметників. Найдавнішим і найбільш кількісним є словотвірний тип прислівників на **–о, -е.** Основи відносних прикметників стають твірними для цих прислівників лише у тих випадках, коли вони вживаються у переносному значенні, набуваючи при цьому якісного значення. Тут мотивуючим є не основне, а переносне значення прикметника.

Лексичні групи прислівників на **–о-**, мотивовані основами відносно-якісних прикметників, вказують на: 1) властивості, що сприймаються органами зору, слуху: *ароматно, туманно, іскристо, пискляво*; 2) стан людей і тварин: *спортивно*; 3) загальну оцінку предмета чи явища: *масляно, об'єктивно*; 4) на час перебігу дії: *місячно, сезонно, моментально, синхронно, щоденно*; 5) відношення до місця: *нескінченно*; 6) до матеріалу виготовлення: *маслянисто, соковито* тощо.

Найбільше поширеними в утвореннях від основ відносних прикметників є морфеми **–н-**: *ароматно, релігійно, струнно*; **-ивн-**: *продуктивно, спортивно.*

Словотвірний тип із суфіксом **–и**. Другу групу безпрефіксних утворень від основ відносних прикметників становлять нечисленні в сучасній українській мові прислівники на **–и** типу *рабськи, мистецьки, філософськи, гігантськи* тощо.

– Суфіксальний словотвір дієслів від основ відносно-якісних прикметників

Вербальна зона СП відносно-якісних прикметників малопродуктивна. Вона включає в себе деривати із СЗ "набувати предметної ознаки": *квасніти, окрилатіти, буряковіти, срібніти* та "наділяти ознакою": *фальшивити, крижаніти, дерев'яніти* тощо.

Словотвірний тип із суфіксом **–і-.** Дієслова із словотвірним значенням "набувати ознаки" утворені від основ відносно-якісних прикметників, які виражають: 1) ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і функціонують**:** *водніти, сріблiти, срібніти, яріти;* 2) внутрішні якості когось чи чогось: *квасніти, окрилатіти, збезволіти* тощо; 3) дію, пов'язану із назвами світлових і кольорових явищ: *хмарніти*, 5) назви властивостей, що сприймаються органами зору, смаку, дотику: *квасніти*, 6) дієслова, що виражають перехід об'єкта, зумовлений хімічними і фізичними процесами в ньому, до певного стану, визначеного твірною основою мотивуючого прикметника: *дерев'яніти, крижаніти, роговіти.* З погляду структури твірних основ із суфіксом **–і-** виділяються основи дієслів із суфіксом **–н-**: *водніти*, **-ав-/-яв-**: *іржавіти*, **-ан-/-ян-**: *дерев'яніти*, **-ат-**:

горбатіти, **-ив-:** *вошивіти*, **-0:** *золотіти*, дієприкметниками **–ом-**: *нерухоміти*.

Словотвірний тип із суфіксом **–ува-**. Більшість із них виражає неперехідне значення "виявляти ознаки, визначувані мотивуючою основою прикметника", або "наділяти когось чи щось тією ознакою, яка названа мотивуючим прикметником". Утворюються слова переважно від українізованих основ іншомовного походження: *українізувати, американізувати, європеїзувати*.

3) Префіксально – суфіксальний словотвір похідних від основ відносних і відносно-якісних прикметників

- Префіксально – суфіксальний словотвір іменників. Характерні наступні словотвірні типи: із префіксом **до-** і суфіксом **–ик:** *дошкільник*, із префіксом **без-** і суфіксом **–й(а):** *беззаконня, безпам'яття*, із префіксом **без-** і суфіксом **–иця:** *безталанниця*; із префіксом **від-** і суфіксом **–иця:** *відлюдниця*; із префіксом **за-** і суфіксом **–иця:** *заочниця*; із префіксом **по-** і суфіксом **–иця:** *подорожниця*; із префіксом **не-** і суфіксом **–иця:**: *незаможниця*.

– Префіксально – суфіксальний словотвір прислівників. За допомогою суфіксально-префіксального способу утворюються від основ відносних прикметників прислівники з префіксом **по-**: *поденно, помісячно, щохвилинно, поквартально*; конфіксів: **по-…-ому**: *по-батьківському, по-звірячому, по-іноземному*, **по-…-и:** *по-братськи, по-болгарськи, по-солдатськи*.

Словотвірний тип із конфіксами **по-…-ому.** Значення похідних прислівників відповідає наступним значенням твірних прикметників: 1) вказують на відношення до особи за посадою: *по-учнівськи, по-учительськи*; 2) відношення до країн, частин етнічної території: *по-поліському*, 3) відношення до предмета: *по-ранковому, по-домашньому, по-театральному*; 4) відношення до тварин: *по-собачому*; 5) до того, кому вони властиві: *по-лицарськи, по-божому, по-жіночому*; 6) до часу: *по-зимовому, по-осінньому*; 7) до призначення: *по-похідному, по-святковому*; 8) за родинними стосунками: *по-синівськи, по-материнськи*; за релігією: *по-християнськи, по-католицькому* тощо.

– Префіксально-суфіксальний словотвір дієслів. Більшість похідних мають словотвірний тип із конфіксом **о-…-і(ти):** *обезвладніти, обезглуздіти, обезплодніти, окрилатіти*; до малопродуктивних належить словотвірний тип із конфіксом **за-…-і(ти):** *завошивіти*; з конфіксом **з-/с-…-і(ти):** *зболотніти, збуденіти*; із конфіксом **о-…-и(ти)**: утворені на базі прикметників із словотвірним значенням "наділяти ознакою": *обезвладнити, обезглуздіти, обезлюднити* тощо.

4) **Основоскладання** – це один із продуктивних способів творення похідних внаслідок поєднання кількох слів чи їхніх частин в одне ціле двома шляхами: за допомогою сполучних голосних о, є(є) чи без них. Розрізняються два генетичні класи прикметників, що виникли шляхом основоскладання. Перший із них утворюється із сурядних сполучень слів: *студентсько-викладацький, науково-технічний, мовно-літературний*, другий - із підрядних словосполучень *(першокласний, народногосподарський, лівобережний, західноукраїнський* (29, 145).

5) процес **словоскладання** полягає у складанні двох чи більше основ, з можливими подальшими змінами новоутвореного композита. **Зрощення** є результатом поєднання двох чи кілька синтаксично пов'язаних слів: *сього дня – сьогодні*. Такий словотвірний тип характеризується наголошенням опорного компонента та зафіксованим порядком частин. Ці утворення виникають переважно на основі двох слів (*авіарозвідка, авіасалон, авіапродаж*). Цей тип словоскладання (як і основоскладання) буває як чистим (*авіатехніка, авіашкола*), так і поєднаним із суфіксацією, тобто використовується складний зрощеннєво-суфіксальний спосіб (*авіапідприємство, авіапатрулювання, авіапідживлення)*.

У межах словоскладання значного поширення набула **абревіація**. Вона полягає в складанні порізному усічених основ. Утворені таким чином слова називаються складноскороченими (абревіатурами). Вони можуть утворюватися: а) складанням частин двох або більше слів: військовий комісаріат – *військкомат;* б) складанням частини й повного слова: педагогічний університет – *педуніверситет*; в) з початкових звуків: електронно-обчислювальна машина – *ЕОМ*, г) з початкових букв: Національний банк України – *НБУ*, г) комбіновано: Демократична партія України – *ДемПУ*.

Неморфологічні способи словотвору дериватів, мотивованих відносними прикметниками.

1) Морфолого-синтаксичний спосіб. У літературі цей спосіб називають по-різному: морфолого-синтаксичним (за І.І.Ковалико, В.В.Виноградовим), семантико-морфологічним (за М.М. Шанським), конверсією (за О.І.Смирницьким). У мовознавстві перехід частин мови переважно називають транспозицією. Розрізняють дві системи транспозиції. 1) неповна або синтаксична транспозиція, коли змінюється лише синтаксична функція вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) повна або морфологічна, транспозиція, коли утворюється слово іншої частини мови. Засобами вираження морфологічної транспозиції є афіксація і конверсія. Більш розповсюдженим і продуктивним є афіксальний спосіб переходу в іншу частину мови. Крім того, більшість слів у нашій мові є похідними, тобто такими, які утворилися від твірного у приєднанням певних афіксів. Менш продуктивною є конверсія. За принципом словотворення конверсія близька до безафіксного способу. Об'єктом її вивчення є такі частиномовні переходи, як субстантивація - перехід у іменники, ад'єктивація - перехід у прислівники, вербалізація - перехід у дієслово, нумералізація - перехід у числівники, прономіналізація - перехід у займенники.

– **Перехід прикметника в іменник** називається субстантивацією. Існують різні її ступені: повна (лексична) і неповна (синтаксична). До першої групи належать прикметники, які зовсім утратили прикметникове значення і виконують граматичну функцію іменників, зберігши лише мовну оболонку прикметника: *операційна, набережна*. До другої групи належать прикметники, які можуть передавати значення або прикметника, або іменника, що визначається контекстом і їхньою граматичною роллю в реченні: *черговий по гуртожитку* і *черговий студент*. [3, 146]. Серед субстантивованих прикметників – слова із різним значенням, різних семантичних груп: 1) із назвами побутового характеру: *столова, кондитерська, чайна* тощо; 2) назви людей із недоліками чи хворобами: *туберкульозний, тифозний*; 3) ознаки за соціальним

статусом особи: *безробітний, двірський, демобілізований*; за родом діяльності особи: *взводний, військовий, горновий, конвойний, політичний*; 4) слова, які виражають зовнішні ознаки: *бородатий, горбатий;* 5) слова народного походження: *домовий*; 6) іноземного походження: *багажний, черговий, мобілізований*; 7) ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *дитяча, душова, операційна* тощо; 8) з використанням чого вони зроблені й функціонують: *полинна, спиртне*, 9) за відношенням до країни, етносу: *російська, українська*, 10) до того, з чого вони виготовлені: *золотий, м'ясне, срібний* тощо.

– **Перехід прикметника в прислівник**. Адвербіалізація відбувається афіксальним способом. Морфологізований перехід прикметників у прислівник здійснюється за допомогою: 1) суфіксів – **о,-е**: *щоденно, байдуже, кам'яно, цукрово, благородно, дружньо* тощо; **-и** (від прикметників на – **ськ-, -цьк**): *зрадницьки, мистецьки, нелюдськи, гігантськи* тощо; 2) суфіксально-префіксальним способом: *сліпий-зосліпу*, за допомогою конфіксів: **по-…-ому**: *по-бажаному, по-українському, по-ведмежому, по-французькому, по-батьківському;* **по-…-и**: *по-братськи, по-болгарськи, по-солдатськи*; **в-…у**: *вручну;* за допомогою префікса **а-**: *алогічно, асиметрично, аморально* тощо.

– **Перехід прикметника в дієслово** називається вербалізацією. Основною умовою вживання іменників чи прикметників у цій позиції є поєднання їх з формами морфеми – зв'язки **бути** та напівзв'язки **ставати** (стати), Унаслідок морфологічного переходу відносно-якісного прикметника в дієслово у сучасній українській мові утворюється група дієслів зі словотвірним значенням "набувати ознаки", "наділяти ознакою", "виділятися ознакою". Словотворчим засобом їх морфологічної вербалізації виступають суфікси – **и-** та **–і-**. Сематичний ступінь переходу прикметників у дієслова представляють і відприкметникові слова, що утворилися від дієслівно-прикметникових сполук на зразок *робити срібним*.

2) **Лексико-семантичним** (семантичним) називається такий спосіб, при якому звукова оболонка твірного слова залишається незмінною, набуває нового значення і стає похідним: "*Михайлівський*" (ресторан на вул. Михайлівській), "*Львівські крученики*" (кафе), "*Золоте зерно*" (кава) тощо.

3) **Лексико-синтаксичний спосіб** (зрощення). Цей спосіб не є продуктивним для творення похідних від основ відносних прикметників.

Отже, сучасна українська мова має достатньо продуктивних способів і засобів словотвору для поповнення лексичного запасу мови. Так, від основ відносних прикметників та відносно-якісних можливе творення іменників, прикметників та прислівників морфологічним і неморфологічним способами. Найпоширенішими і найпродуктивнішими засобами словотвору в сучасній українській мові є суфіксація і префіксація. Серед неморфологічних способів словотвору продуктивними є морфолого-синтаксичний та лексико-семантичний.

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
3. Сучасна українська літературна мова / за ред. О.Д.Пономарева. – Вип. 2 – К., 2001. – 400 с.

The article is concerned word-building potential relative of the adjectives and its realization beside noun, adjective, adverbial derivatives. They are realized reasons, from which depends the word-building behaviour these derivatives.

Key words: *relative adjectives, word-building type, word-building value.*

УДК 81'367.3
ББК 81.2Ук-71

Яна Мудрак

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ФАКТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

У статті розглядається суб'єктно-об'єктна структура речень з фактивними предикатами. Проаналізовано і встановлено семантичні особливості суб'єкта та об'єкта речень з фактивними предикатами, зумовлені типом предиката.

Ключові слова*: фактивний предикат, семантична структура речення, номіналізація*

Фактивні предикати в науковій літературі визначаються як предикати з пресупозицією істинності пропозитивного додатку [3; 4; 7; 9]. У сучасній лінгвістичній практиці фактивні предикати розглядаються у різних аспектах: у протиставленні предикатів знання і думки / припущення, при чому судженню надається статус "суб'єктивного знання" [6], у стосунку до фактивної презумпції (пресупозиції) [14], здатності фактивних предикатів приєднувати непрямі питання [3; 4], визначаються також умови (імплікації) стосовно істинності залежної пропозиції [7], зумовлюється транзитивність знання як передумова фактивності [15], ще не здійснена спроба комплексного дослідження структури речення з фактивним предикатом. Метою даної статті є аналіз суб'єктно-об'єктної структури речення з фактивним предикатом, оскільки об'єкт і суб'єкт поряд з предикатом формують основу семантичної структури речення і відносяться до центральних категорій цієї структури [13, 124].

Типовим контекстом функціонування фактивних предикатів є поліпредикативне речення з фактивним предикатом у головній частині. Семантичний суб'єкт і семантичний предикат відображають розчленовану семантичну структуру речення, що являє собою єдність сигніфікативного і синтаксичного значень. Предикат виконує організуючу роль у семантичній структурі речення, моделюючи його внутрішню та зовнішню структуру, а непредикатні компоненти (аргументи) визначаються семантичним типом предиката і його валентністю, а відтак суб'єктно-об'єктна структура речення залежить від семантичного типу предиката.

Важливість аналізу об'єкта фактивних предикатів як групи предикатів пропозитивного відношення зумовлена тим, що в основі поділу предикатів на пропозитивні і непропозитивні лежить розмежування пропозитивного і предметного об'єкта, оскільки об'єкт пропозитивних предикатів має ментальну сутність і в цьому сенсі протистоїть реальному (предметному) об'єкту [2]. Так,

© Я. Мудрак

наприклад, предикати фізичної дії. які не належать до пропозитивних предикатів, сполучаються з предметним доповненням: *Цебериха перев'язала хусткою обличчя* (Ю.Збанацький) і конкретними суб'єктами: *Посадить малого на вигоні, в ромашках, в ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки*…(С.Васильченко), однак не можуть сполучатись з пропозитивними об'єктами (номіналізаціями різних типів). Таким чином, здатність сполучатись з пропозитивними об'єктами є критерієм виділення предикатів пропозитивного відношення.

Семантика пропозитивних і непропозитивних об'єктів різниться тим, що перші позначають факти, події, ситуації, стан речей, інші – вказують на предмети.

Розуміння смислової сторони речення неможливе без аналізу відношень, що виникають між предикатом та його актантами, передусім прямим об'єктом, оскільки саме об'єкт визначає характер дії, спрямованої на його утворення, зміну чи знищення. Семантична відповідність предиката його об'єкту зводиться до того, що кожній групі предикатів відповідає певний тип об'єкта.

Оскільки фактивні предикати функціонують у поліпредикативному. реченні в якості матричного предиката, то суб'єктно-об'єктна організація речень з фактивними предикатами передбачає вираження об'єкта такими способами:

1) підрядною частиною, що позначає певну ситуацію: *Згадав я тоді, що десь тут в степах – чи під Одесою, чи під Херсоном бився партизан Железняк*…(Ю.Збанацький), що за допомогою трансформацій перетворюється у згорнуту пропозицію (повну номіналізацію): *Згадав я тоді про битви партизана Железняка десь тут в степах – чи під Одесою, чи під Херсоном; Ніколи я не знав, що так люблю – До болю, до смертельного жалю*...(М.Рильський) → *Ніколи я не знав про свою любов до болю і смертельного жалю; Вона знала, що завше в четвер приїздили з її містечка жиди на торг* (Н. Кобринська) → *вона знала про приїзд жидів із її містечка на торг в четвер*;

2) повною номіналізацією, що може бути вираженою іменником у родовому чи знахідному відмінку або займенником у відповідному відмінку, яка за допомогою трансформаційної процедури перетворюється у підрядну частину: *Гриша вжахнувся економічному диктату Зіньки Федорівни...* (П. Загребельний) → *Гриша вжахнувся. оскільки Зінька Федорівна була економічним диктатором; Тому мене дратували ці її повсякденні мимовільні помилки* (Ю.Андрухович) → *Тому мене дратувало, що вона постійно мимовільно помилялась*;

3) атрибутивною номіналізацією: *Я пам'ятаю вчительку мою, просту і скромну і завжди спокійну* (В. Сосюра) → *Я пам'ятаю, що моя вчителька була простою, скромною і завжди спокійною.*

У роботі використовується концепція неоднорідності сфери пропозитивного значення. яка з точки зору трансформаційної граматики називається номіналізацією.

Для виявлення глибинного змісту смислу речення і пропозитивної специфіки предикатного актанта застосуємо трансформаційний аналіз синтаксичних одиниць, який передбачає можливість перетворення одних конструкцій в інші шляхом використання набору обов'язкових чи факультативних трансформацій [1, 19-20]. Згідно з парадигматичною концепцією Д. Уорса, синтаксис визначається як внутрішньо зв'язана, ієрархічно впорядкована система, основу якої формують ядерні речення, а синтаксична парадигма – комплекс корельованих синтаксичних структур. Трансформаційний метод використовується українськими мовознавцями К.Городенською, Н. Гуйванюк, В.Кононенком, І.Вихованцем.

Огляд літератури засвідчує, що номіналізація кваліфікується як термін, що позначає процес перетворення дієслова в абстрактний іменник – пропозитивне ім'я, а також для позначення пропозитивного імені, утвореного в такий спосіб [2; 10; 14]. Номіналізація визначається як тип субстантивації, що будується на предикаті висловлювання і є семантичним еквівалентом його пропозитивної частини, без включення перформативів і суб'єктивного модусу [2, 104].

Як зазначає І. Шатуновський, пропозицію виражають не тільки самостійні речення, а й підрядні, інфінітивні, дієприкметникові, дієприслівникові, означальні звороти і номіналізації різних типів. При цьому семантичною вершиною згортання може бути будь-який з конституентів речення [14].

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що не всі речення мають здатність трансформуватись в повні номіналізації. Це трапляється, коли до складу пропозиції входять предикати певних лексико-граматичних груп, а саме:

1) предикати *бути, виявитись, мати, властиво*: *Найменше мене пригнічувало те, що була вона на десять років старшою* (Ю. Андрухович; *знав: людині властиво помилятись* (з газети);

2) предикати, що виражають включення елементу в клас: *Всі знають. що ви – справжній патріот*);

3) локативні, посесивні, буттєві предикати: *Учні добре знали, хто в учителів у якій хаті живе* (Ю.Збанацький);

4) каузативні предикати (*радувати, дивувати, розчаровувати, пригнічувати): Я знаю тільки, що я зрадів* (В.Винниченко);

5) предикати, що виражають номінацію: *Я вже знав, що звати її Галя*;

6) предикати, що виражають протікання подій, процесів, стану справ: (*мати місце, відбуватися, іти, траплятись, ставатись*): *Ви знаєте, що сьогодні це трапилось вперше*).

Пропозитивний об'єкт має ментальну сутність, оскільки зафіксований у людській свідомості, відображає факти, події, ситуації, стан справ у цілому, причому має як реалістичний (*Знав, що за таку помилку... його чекає страшна кара* (І. Багряний)), так і гіпотетичний характер (*Хіба не знаєш ти, що дух любові єднає не тіла, а скорбні душі*… (П.Тичина)).

Семантика фактивних предикатів зумовлює обмеження вибору суб'єкта речення: оскільки архісемою фактивних предикатів є знання, а *знати* можуть тільки живі істоти, закономірно, що у реченнях з фактивними предикатами суб'єкт може виражатись:

1) власними назвами: *Але **Климко** вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку* (Г. Тютюнник);

2) назвами осіб за родом діяльності, професією. соціальним статусом: ***Мати** знала про Олин заробок* (Н.Кобринська);

3) назвами тварин: *А незабаром **лисеня** знало, що його звати Ласочка і що коли Арсен каже: „Встань!" або „Ляж!", то треба вставати або лягати* (Г.Тютюнник);

4) абстрактними іменниками, що позначають явища, властивості, поняття, відчуття, емоції: *Але **труд** забув про втому, про квіток печаль і у полі золотому дзвонить гостра сталь* (В. Сосюра);

5) збірними іменниками: *Про те, як вони сплять, усе **село** знає* (Г.Тютюнник);

6) особовими займенниками: ***Ви** пам'ятаєте: в дні тридцяти тиранів була та сама навісна пора: Безмовний Пнікс, безлюдна Агора І безголосся суду і пританів* (М. Зеров);

7) неозначеними займенниками: *...а **хтось** шкодує, що попередні домовленості щодо підписання угоди були скасовані* (з газети);

8) заперечними займенниками: *Та **ніхто** із них не знає, що в хвилини злі з їх печалі виростає радість на землі* (М. Зеров);

9) питально-відносними займенниками: *…і **хто** знає, що коштів для переобладнання комбінату немає (*з газети).

Суб'єкти головної та залежної частини можуть співпадати, тоді речення реалізуються за схемою N_1+ $V_{фактивний}$, **що** N_1 +V_f, наприклад: *Як я шкодую, що мені бракує тієї елементарної майстерності, якою обточують слово* (М.Хвильовий); *Він знає, що колись давно... він вже там бував* (О.Довженко), а можуть не співпадати: N_1+ $V_{фактивний}$, **що** N_2 +V_f, наприклад: *Я не знала, що ти такий сліпий* (І. Вільде); *Він же не знав, що я клав американців і більших за нього* (Ю.Андрухович).

Аналіз фактичного матеріалу показує, що суб'єкт фактивного предиката може виражатись як експліцитно: *...я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер* (В.Винниченко), так і імпліцитно: *Пригадалось, як юрми скорченими пальцями шарпали клунок Остроходіна, а напроти блискотів лютий погляд крізь окуляри* (В.Бартка); *Все їм згадувались ті розмови*…(О.Олесь). Провівши суб'єктно-об'єктну трансформацію і замінивши пасивного оператора на активний еквівалент, отримуємо речення: *Хтось пригадав, як юрми скорченими пальцями шарпали клунок Отроходіна, а напроти блискотів лютий погляд крізь окуляри; Вони згадували ті розмови → Вони згадували, що були розмови → Вони згадували, що хтось розмовляв.* Якщо у другому реченні суб'єкт дії відомий – *вони*, то у першому – ні. Це пояснюється тим, що у пасивній конструкції увага акцентується на дії та об'єкті дії, а не на виконавці дії, крім того відомості про нього можна отримати з контексту.

Таким чином, трансформація речення дає змогу відновити імпліцитно вираженого суб'єкта дії, його ж відсутність сигналізує про одне з трьох значень [8, 113]:

1) означено-особове: *Згадую тепер, як підозрювала його, ніби хоче з світу звести* (В.Бартка), лексична відсутність суб'єкта компенсується особовим закінченням предиката, завдяки якому можна відтворити особу мовця;

2) узагальнено-особове: *Знаєш, інколи за одну хвилину ціле життя перевернеться* (Ю.Збанацький), предикат виражений другою особою однини, а індивідуальний досвід мовця подається як загальний;

3) неозначено-особове: дія репрезентована третьою особою однини, не названою через недоцільність чи невідомість: *Радієте, що прийшло цастя і в вашу хату* (Є.Гуцало); *Знаєте самі: село, мов стара птиця, гребеться – зернину шукає* (В.Бартка).

Різновидом речень з імпліцитним вираженням суб'єкта є речення на зразок: *Жаль, що…; Шкода, що…*; *Дивно, що…* , наприклад: (1) *...як жаль, що ти мені не мати, що я печальний син печальної вдови…* (П. Тичина); (2) *Шкода, що тут не застосуєш веселої формули Франсуа Рабле про постійну необхідність повертатися до своїх баранів, бо нам доведеться повернутись лише один раз* (П. Загребельний); (3) *Дивно, мені здавалося, в цьому домі використовують сучасні засоби для паркету* (Ю. Іздрик); (4) *Як жаль, що серце бідне гине, що мало все, поля, блакить*…(О,Олесь). Якщо у першому і третьому реченні можна експліцитно визначити суб'єкт дії (*я*), то в другому і четвертому реченнях його можна визначити тільки контекстуально.

Суб'єктно-об'єктна характеристика речення є важливою складовою повноцінного аналізу його семантико-синтаксичної структури. Об'єктом фактивних предикатів є залежна пропозиція, яка може бути вираженою: 1) повною номіналізацією, 2) неповною номіналізацією, 3) атрибутивною номіналізацією. Семантика суб'єкта фактивних предикатів обмежена семантикою фактивного предиката.

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1996. – 302с.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл / логико-семантические проблемы / изд.3-е Стереотип . – М. : Эдитореал УРСС, 2003. – 348с.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Вопрос о косвенных вопросах: является ли установленым фактом их связь с фактивностью? // Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб. науч тр. / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 46-63.
4. Вендлер З.Факты в языке // Философия. Логика. Язык. – М.:Прогресс, 1987. – С.293-317.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219с.
6. Дмитровская М.А. Знание и мнение: Образ мира, образ человека // Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 6-18.
7. Зализняк Анна А. О понятии импликативного типа [для глаголов с пропозициональным актантом] // Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб. науч. тр / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 107-121.
8. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., сидорова М.Ю. Коммуникативная граматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528с.
9. Kiparsky P. and Kiparsky C. Fact//M. Bierwisch, K.E. Heidolph Progress in linguistics, The Hague: Mouton, 1970. – p. 143-173.
10. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М.: Наука, 1985. 271 с.
11. Падучева Е.В. К семантике пропозициональных предикатов: знание, фактивность и косвенный вопрос // Известия АН. Серия литературы и языка, 1998, том 57, №2, С.19-26.
12. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 174с.
13. Русская грамматика: В 2-х томах . – Т.2. – Синтаксис. – М., 1980. – 709с.
14. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М. : Языки русской культуры, 1996. – 386с.
15. Шатуновский И.Б. Эпистемические глаголы: Коммуникативная перспектива, презумпции,

прагматика// Логический анализ языка. Знание и мнение: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – С. 18-22.

The article deals with peculiarities of subject and object in the semantic structure of sentences with factive predicates caused by their semantic type

Key words: *factive predicate, semantic structure of a sentence, nominalization*

УДК 81'37
ББК 81.2Ук-3

Ірина Тимофєєва

РЕПРЕЗЕНТАНТИ СЕМАНТИКИ СТАНУ

У статті розглянуто семантичні компоненти, статально-орієнтовані предикативи, статальні ситуації та способи їх вираження.

Ключові слова: *семантика, фізичний стан, імпліцитність, експліцитність, предикатив.*

Універсальність семантики стану дає можливість говорити про стан, носіями якого є як неживі предмети, так і живі особи / істоти (антропоніми, зооніми, флороніми – предмети, що формують рослинний світ), сам світ у його просторово-часовому вимірі.

Широкий погляд на предикативи (категорія стану) відкрив перспективи диференціювати фізичний стан навколишнього середовища (***Приморожує***), фізичний стан неживого предмета (*Річка* ***замерзла***), психологічний (*Аспірант* ***нервує***) та фізичний стан особи (*Сестра* ***хворіє***), фізичний та психологічний стан представників фауни (*Собака* ***треммтить***. *Яструб* ***завмер***), соціальний стан антропоніма (*Батько* ***працює юристом***), його ментальну діяльність (*Учень* ***розв'язує*** *приклад*) й под. [8, 86; 10, 107-108]. Вузький підхід до семантики стану дає можливість під термін "стан" підводити поняття з семантичним компонентом "зазнавати чогось". Здатність "зазнавати щось" властива лише живій істоті, тому до предикатів стану відносимо предикативи фізичного та психічного стану представників тваринного світу (антропонімів та зоонімів), наприклад: *І сич* ***стогнав*** *І навіть сич* ***Не міг заснути*** *от задухи* (Антоніна Листопад). Референтами цих предикативів є стани, що їх зазнають живі істоти. Під такими станами розуміємо не тільки різноманітні відхилення від норми: фізичний дискомфорт, пов'язаний з захворюваннями "душі й тіла", фізичні та психологічні стани як позитивного, так і негативного характеру, зрештою такі фізичні та психологічні стани, що відповідають нормі. При цьому до предикативів психологічного стану відносять як власне предикативи емоційного переживання типу *гніватися, сердитися, обурюватися, роздратовуватися, злоститися* [18: 3], так і предикативи емоційного ставлення *зачаровуватися, захоплюватися*. Провести межу між цими двома різновидами психологічного стану важко, адже емоційний стан виникає на основі емоційного ставлення [див. дис. досл. О. Семенюк: 19]. Зрештою, не це є метою дослідження. Стан розуміється як "результат будь-яких внутрішніх процесів, що відбуваються в організмі людини чи в предметах" [11: 76]. Результатом емоційного стану може стати фізичний стан. Наприклад: *Душа* ***болить, болить, болить****. І тиші смок* ***перетискає*** *горло...* (Я. Лесів). У наведеному прикладі засобом вираження суб'єкта емоційного стану є іменник-партитив *душа* (докладніше про концепт *душа* див. [14: 7, 27-28, 61, 103]), референт якої, "виступаючи у наївній картині світу як центр духовного, емоційного життя людини, перебирає на себе її здатність переживати певні емоції, до того ж окремо від особи й незалежно від неї, що може свідчити про пасивність реального цілісного суб'єкта та відсутність у нього власної ініціативи, волі, наміру" [9: 98] або можливості контролювати ситуацію. *Душа болить* виспупає каузатором фізичного стану. *І тиші смок перетискає горло,* тобто душевний біль переростає у біль фізичний, спричиняючи тим самим експерієнцеру певний дискомфорт. Слід зазначити, що й концепт *серце* [див. 16: 59, 164, 172-174, 209-211, 217-218, 221, 241-242, 251, 253] у сучасній українській літературній мові набуває схожих властивостей, тобто як і *душа* наділяється здатністю існувати "самостійно", незалежно від експерієнцера, перебираючи на себе всі властивості відчувати. Наприклад: *...І часто* ***серце запалає болем****, І щось гаряче аж* ***за горло стисне***... (О. Теліга).

Ономасіологічний підхід до семантики стану уможливлює виділити класи слів, "ізосемічною функцією яких є "називати" стан" [12: 11]. Слідом за Г. О. Золотовою ізосемічними називають класи слів, у значенні яких простежується симетрія між категорійним значенням частини мови і категорійним значенням названого об'єкта, тобто денотативною семантикою [10: 109-110]. Ці ізосемічні слова формують лексико-семантичні поля, під якими розуміємо "ієрархічно організовану систему лексичних одиниць, об'єднаних спільним (інваріантним) значенням і поданих в мові певною понятійною сферою. Лексико-семантичні поля – це лексична мікросхема, елементи якої семантично подібні, але не взаємозамінні, ідентифікатор поля є носієм загальної для всіх членів лексико-семантичного поля семи" [1: 289]. Ізосемічні поля лексико-семантичного поля фізичного та психологічного стану, виражені прислівниково-предикативними словами (словами категорії стану, предикативами) (*холодно, тепло, боляче*), особовими дієсловами (*марить, хворіє, нездужає*), безособовими дієсловами (*морозить, трусить, хекається, спиться*), прикметниками (*хворий, здоровий, кволий*), дієприкметниками (*скалічений, спотворений*), ознаковими іменниками (*біль, втома, холод, мороз, спека*). Це експліцитні способи вираження стану, який являє собою "подієву номінацію в еліптичному вигляді… Номінацією закріплені "еталонні", стереотипні ситуації" [12: 12].

Стани характеризуються в першу чергу тим, що сферою їх розповсюдження є "внутрішній світ" людини, оцінка стану самим експерієнцером відбувається начебто зсередини. Проте диференціювати стани, розмежувати емоційний, психологічний, фізіологічний, фізичний та чітко їх виразити нерідко досить складно. В. Г. Гак наводить цитату Дідро про те, що "слів майже ніколи не вистачає для того, щоб точно передати те, що відчуваєш" [7: 89]. Відносно об'єктивно це може зробити сам експерієнцер – носій стану. Л. Блумфільд зазначає, що "значення слів, що позначають стан мовця, відчувається лише самим мовцем, наприклад

"зазнавати нудоту", "відчувати напад нудоти". "сумний", "веселий", "радісний", "щасливий" можна було би визначити, тільки якби ми володіли докладною інформацією про те, що відбувається в тілі живої людини" [23: 310]. Проте стан, що його зазнає суб'єкт, зазвичай має зовнішні прояви. "Люди володіють ще однією мовою – мовою почуттів. Це міміка, інтонації голосу, експресивні рухи тіла. За допомогою тіла не розкажеш про будову всесвіту або про таємницю атомного ядра, – міміка не володіє узагальнювальними можливостями слова. Разом з тим саме міміка, голос дають змогу нам швидко й достоту відчувати, оцінювати стан іншої людини" [24: 113]; пор., наприклад: *говорити хрипло* (від ангіни), *дивитися перелякано, збліднути від переляку, почервоніти від температури або сорому* (фізичний або емоційний стан людини вносить зміни до її голосу, міміки тощо, тобто дає змогу спостерігати та, за результатами спостереження, констатувати стан сторонньому спостерігачеві). Так, фізичний стан людини може передаватися не тільки предикативами, що прямо й однозначно вказують на фізичну реакцію організму (типу *хворіти, бути здоровим, кашляти, чхати*). Здатність виражати фізичний стан людини виявляють: 1) предикативи мовлення і звучання (*кричати, галасувати, голосити, заводити, лементувати, репетувати; ричати, гарчати, рикати; шипіти, сичати, шкварчати; пищати, пискати, цікпкати; скреготати, скреготіти, стогнати* й под.), наприклад: *І дощ хлищить. Ні просвітку. Мокряччя. Хитає бій, як чорні терези. І вороння вже аж* ***хрипить, не кряче****. Ні шанця врий. Ні хліба підвези* (Л. Костенко); 2) предикативи зі значенням зміни кольору обличчя (*червоніти, бліднути (*пор. *полотніти*, наприклад: *Історія! А я її не слухав. Здавалось, що лице твоє – старе.* ***Пополотніла*** *– так не стало духу, а вітром переповнено каре* (М. Шатилов)*), зеленіти, синіти, жовтіти, чорніти, чорнішати* й под.). Наприклад: *Виросли у бурячинні. Хочуть сирих буряків. Сторож від люті* ***посинів****. Кулі летять. Із віків!* (Антоніна Листопад). *Весь табір чув. Горлали ж до півночі. Умисне брали гетьмана на глум. Пушкар, Джеджалій одвертали очі. Хапавсь за шаблю, аж* ***білів****, Богун* (Л. Костенко). *Мені він щиро, як уміє, Червоних ягід подає. І я, признатись,* ***червонію****, Бо на душі провина є...*(М. Пироженко). *Ти відчинила двері – я побачила, яка ти* ***бліда****, а точніше – напівзелена, зі скуйовдженим волоссям...Я одразу здогадалася: Мале переживає своє перше кохання, яке, звичайно ж, має бути нещасливим. Через що ж іще дурне дитя може... бути такою* ***зеленою****?!* (І. Роздобудько); 3) предикативи руху (*схоплюватися, підхоплюватися, зриватися, кидатися, метнутися, шпурнутися, обливатися;* (пор. також *кинуло в жар, (наче) жаром обсипало*), *рватися, смикатися, шарпатися, пориватися, розриватися, дертися, дратися, підриватися* й под.). Наприклад, Ліна Костенко так описує почуття сорому: *Почім хунт лиха, гетьмане? Де очі позичав? Ох,* ***палахтіло*** *ж мною, як вітер тою ватрою! Ох,* ***заливало жариво****, аж попіл засичав* (Л. Костенко); 4) предикативи, що вказують на зміну ритму дихання (*задихатися, задихнутися, зітхати* й под.). Наприклад: *Тут мій покій, де темно як в тюрмі. Де я ходжу, і стіни мене глушать. А часом сплю на дворі на кошмі, - під небом сни за горло так* ***не душать*** (Л. Костенко). *Пустельний шлях згубився десь на овиді. Сповзає круча в глинища руді. А спека* ***давить****, як душа без сповіді. Малює пам'ять кола по воді...*(там само); 5) предикативи зі значенням мимовільних рухів тіла (*труситися, трястися, тремтіти, дрижати; здригатися, здригнутися, стенатися, стенутися, стинатися, стинутися* й под.). Наприклад: *Колись ішли під інші корогви, то ще душа хоч* ***ястрилася*** *болем* (Л. Костенко). ***Стріпнулось*** *серце жадібно і гостро. Любові хоче, ласки, спочуття* (там само). *Лілі навіть у теплій ванні* ***здригнулася*** *й* ***похолола*** *від цієї версії* (І. Роздобудько); 6) предикативи зі значенням мімічних змін (*зморщуватися, наморщуватися, хмуритися, хмаритися; супитися, насуплюватися, посупитися, понуритися* й под.), наприклад: *Її обличчя* ***змінилося, потеплішало*** *і стало зовсім простим* (І. Роздобудько); 7) предикативи на позначення зміни виразу очей (*сяяти, сіяти, світитися; блискати, блиснути, виблискувати, виблиснути (пор. блиснути очима, креснути очима), яскритися, яскрити, іскритися, іскрити* й под.). Наприклад: *А зі свічки пливуть окапини. І Мати Божа дивиться з іконки, як я тут п'ю, розхристаний, розхряпаний, аж* ***мерехтять*** *в очах зелені коники* (Л. Костенко) (див. [21; 17: 128]).

Внаслідок або завдяки поліінформативності такого складного денотата, як стан, до сфери лексичних засобів, що прямо вказують на той або інший фізичний стан, прилучаються лексичні одиниці, здатні опосередковано надавати інформацію про психологічний стан, емоційні реакції суб'єкта й таким чином послужитися "мові відчуттів" у широкому розумінні слова. Предикативи, здатні сполучати, поєднувати інформацію про фізичний стан з інформацією іншого характеру, І. В. Курлова називає предикативами "емоційного виявлення" [17: 129-130]. Маючи певну інформацію (знання) про різновиди фізичних станів та їх зовнішні прояви, сторонній спостерігач може зробити висновки щодо внутрішнього стану його носія. Наприклад, у висловлюванні *Він захворів* подається актуальна характеристика стороннім спостерігачем за зовнішніми ознаками особи: виразом та кольором обличчя, поведінкою, можливо, гримасою (за умови нестерпного болю) й т.п. Проте, як зазначає С. Н. Цейтлін, зовнішні прояви не завжди адекватні внутрішньому стану суб'єкта, вони можуть суперечити йому [22: 178]. Пор., наприклад, ізосемічно наведений фізичний стан *Його* ***поранено****, хоча він* ***не відчуває болю***. У першій частині висловлювання суб'єкт, очевидно, має зовнішні прояви стану, які неодмінно викликають асоціації з ушкодженням, проте друга частина висловлювання пропонує інформацію про реальний стан речей щодо актуального фізичного стану суб'єкта, про який спостерігач довідується з інших інформативних джерел. Приклад *Лілі навіть у теплій ванні* ***здригнулася й похолола*** *від цієї версії* (І. Роздобудько) демонструє невідповідність внутрішнього стану експерієнцера (жах, від якого стає моторошно й холодно) станові навколишнього середовища (тепла ванна). Однак висловлювання такого типу не продуктивні у сучасній українській мові. Спостерігач, як правило, достатньо коректно робить зауваги про внутрішній стан як експерієнцера, так і про стан людини, яка знаходиться поза сферою спілкування, саме за зовнішніми ознаками. Гносеологічний аспект семантики стану передбачає здатність людини пізнавати дійсність. Наприклад, зойкнути можна від гострого болю, заплакати від нестерпного й под. Уведені в позиційну схему

лексеми не тільки інформують про дію або поведінку, але й імпліцитно повідомляють про фізичний стан, що їх супроводжує або провокує. Пор.: *Вона зойкнула / заплакала.* Інформативна обмеженість висловлювання може бути компенсована контекстом або життєвим досвідом рецепієнта.

Таким чином, природа імпліцитно вираженого стану полягає в тому, що мовний смисл передається не тільки за допомогою ізосемічних лексичних та граматичних засобів, але й семантичних категорій, зовнішньо не виражених, що їх називають "прихованими". "Приховані категорії" – це припустимо категоріальні ознаки, що не мають самостійного вираження у мові [13: 83]. Якщо приховані категорії, як інколи кажуть, "вгадуються з контексту", то лише тому, що контекст містить доволі чіткі й недвозначні вказівки щодо цього. Не лексичні значення й синтаксичні зв'язки самі собою, а граматично оформлені та поєднані в реченні словесні знаки є виразниками прихованих категорій. У звуковій оболонці слів, синтагматичних і фразових одиниць разом з іншими смисловими компонентами одержують вираження й приховані категорії" [13: 83]. М. Болдирєв співвідносить можливість реалізації одним предикативом протитипічних ознак різних категорій з - "різноманітністю способів структурування смислу та його вираження у висловлюванні" [3: 46] та називає даний мовний факт перекатегорізацією предикативу. В основу перекатегорізації покладено принцип метафоризації, тобто метафоричне співвіднесення предикатива з "відповідною категорією за рахунок функціональної реалізації необхідних прототипових ознак" [3: 47]. Слід зазначити, що метафора тлумачиться М. Болдирєвим "суто технічно – як термін, що використовується у сучасних когнітивних дослідженнях на позначення переносу структури одних мисленнєвих образів або концептів на інші, тобто осмислення одних сутностей у рамках концептуальних структур інших сутностей" [там само]; (пор. поняття метафори у [2], [15]).

Стан як семантична категорія визначає характеристику суб'єкта – носія стану. Денотат предикативів стану – внутрішній світ живої істоти – визначає лексичне наповнення позиції суб'єкта лексемами антропологічного та зоонімічного характеру або прономінами (особовими займенниками): суб'єкт, який відчуває, є першим елементом структури ситуації стану [6: 324]. Стан "не потребує виходу" за межі його носія, що окреслює мінімальну й інформативно достатню двокомпонентність синтаксичного концепту "стан", компонентами якого є "суб'єктив" та "предикатив" [див. 4: 25-66, 125-143; 20: 86; 5: 41-48].

1. Алефиренко Н. Ф. Теория языка: Введение в общее языкознание. – М.: Академия, 2007. – 384с.
2. Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // ВЯ. – 1993. – № 3. – С. 27-35.
3. Болдырев Н. Н. Перекатегоризация глагола как способ формирования смысла // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 2001. – № 2. – С. 40-55.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речень. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
6. Вольф Е. М. Состояния и признаки: Оценки состояний // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 320-339.
7. Гак В. Г. Эмоции и оценка в структуре высказывания и текста // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1997. – № 3. – С. 87-95.
8. Герасименко Н. А. Семантика предикативного признака в предложениях с субстантивами в роли сказуемого // РЯШ. – 1997. – № 5. – С. 86.
9. Гошилик В. Б. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 242 с.
10. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с..
11. Камалова А. А. Лексика со значением состояния в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1984. – 24 с.
12. Камалова А. А. Семантические типы предикатов состояния в их системном и функциональном аспектах: Монография. – Архангельск: Изд-во ПГУ, 1998. – 325 с
13. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
14. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. Монографія – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 248 с.
15. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль. Зб. статей. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.185-191.
16. Кононенко В. І. Символи української мови. – Івано-Франківськ: "Плай", 1996. – 272 с.
17. Курлова И. В. К изучению глагольных способов выражения эмоциональных состояний // Словарь. Грамматика. Текст – М., 1996. – С. 128-130.
18. Лебедева Е. К. Причинно-следственные конструкции со значением эмоционального состояния человека и их речевые реализации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – С. 3.
19. Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 с.
20. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Я. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
21. Словник української мови. http: // www. slovnyk.net / ua
22. Цейтлин С. Н. Синтаксические модели со значением психического состояния и их синонимика / С. Н. Цейтлин // Синтаксис и стилистика. – М.: Наука, 1976. – С. 161-180.
23. Leonard Bloomfield . Language. New York: Holt and Co., 1933. (русский перевод: Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 608 с.).
24. Кэрол Изард И.. Эмоциональный контакт // Наука и жизнь. – 1977. – № 12. – С. 113.

The article deals with the semantic components, statal oriented predicatives and ways of their expression.

Key words: *semantics, physical state, implicity, explicity, predicative.*

УДК 81'367.335
ББК 81.2Ук-22

Оксана Федурко

УКРАЇНСЬКІ ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ПРИСЛІВНИКОВИМИ ПРЕДИКАТАМИ ТА ЇХНІ АНГЛІЙСЬКІ ЕКВІВАЛЕНТИ

У статті досліджуються особливості семантико-синтаксичної організації українських речень з предикатом – якісно-означальним прислівником відприкметникового походження на -о (-е), аналізуються їхні англійські еквіваленти.

Ключові слова: *актант, аргумент, прислівник, предикат, синтаксема.*

© О. Федурко

Підхід до речення як до багаторівневої одиниці, визначальні ознаки якої взаємозумовлені та взаємодоповнюють одна одну, визнано найважливішим досягненням сучасної синтаксичної думки. Цей підхід передбачає різноаспектне вивчення цього мовного феномена – з позицій його формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної організації (праці Н.Д.Арутюнової, В.В.Богданова, І.Р.Вихованця, М.В.Всеволодової, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, О.С.Мельничука, О.В.Падучевої, Ю.С.Степанова та ін.). Семантико-синтаксичні розвідки детерміновані необхідністю вивчати способи репрезентації навколишнього світу в мисленні й мові, адже, за Л.Вітгенштейном, "в реченні, якщо воно істинне, ... можна розгледіти всі логічні риси реальності" [2, 98].

Семантична структура кожного речення відображає реальну ситуацію, що постає в нашій свідомості у вигляді семантичної конфігурації-пропозиції. Презентанти ситуації – різноманітні комбінації непредикатних (субстанціальних) і предикатних знаків, відмінності між якими пов'язані з онтологією реальної дійсності і проходять по лінії «позначення речей (предметів) – позначення ознак (дій, властивостей, відношень)». Предикат – базовий компонент речення, його лексико-граматичні характеристики зумовлюють кількість і якість компонентів з речовим значенням – актантів, учасників дії, які перебувають у певних відношеннях з предикатом.

Семантичну сферу належних до предиката субстанціальних знаків формують одиниці нетотожної природи – суб'єктна, об'єктна, адресатна тощо семантеми як такі, що характеризуються набором диференційних семантичних ознак, спільних для всіх їх варіантів і виділюваних на підставі синтаксичних зв'язків [6, 271; 5, 8]. Найголовнішою з-посеред субстанціальних (аргументних) синтаксем є суб'єктна: вона слугує знаковим субститутом предметів довкілля [1, 378].

Знаючи предикат, доволі легко встановлюємо його валентності і потенційних учасників ситуації. Носіями предикатності, а відтак і валентності є зазвичай дієслова, однак не лише вони, також прикметники, прислівники, іменники – насамперед віддієслівні та відприкметникові. Спосіб мовної презентації передаваних предикатом ознак залежить від характеру цих ознак у реальній дійсності і від особливостей їх категоризації національною мовною свідомістю [7, 33]. Отже, лексико-граматичні форми суб'єкта і предиката функціонально значущі: своїми семантико-синтаксичними потенціями готуються до зустрічі одне з одним у межах одного речення для вираження певного семантико-синтаксичного значення.

Мета нашої розвідки – простежити (на тлі зіставлень з англійською мовою) особливості семантико-синтаксичної організації тих двоскладних речень української мови, де предикат – якісно-означальний прислівник на ***-о (-е)***. Хоча ці синтаксичні побудови в обох мовах не відзначаються високою активністю, однак їх вивчення та інтерпретація необхідні для глибшого пізнання природи речення як особливої мовної одиниці.

Усі прислівники, які заступають позицію присудка в двоскладному реченні, – це, за К.Г.Городенською, результати функціональної семантичної деривації [5, 203]. Їх авторка називає невласне-предикативними одиницями на противагу власне-предикативним, що в реченнях на зразок *У степу вітряно; Матері сумно; Взимку було холодно; Неспокійно було в селі.*

Щоб адекватно описати семантико-синтаксичну специфіку речень з прислівниковими предикатами на ***-о (-е)***, необхідно насамперед встановити, який семантичний тип предикаторів [11, 151] ці одиниці презентують. На сьогодні встановлено, що предикатні синтаксеми в семантичному плані неоднорідні. Ця неоднорідність детермінує відмінність як підходів до їх класифікації, так і самих класифікацій. У.Чейф, до прикладу, виділяє чотири групи предикатів: стану, процесу, дії і процесу-дії [12, 114–121], Ю.С.Степанов – десять: [11, 149–160], І.Р.Вихованець – шість: дії, процесу, стану, якості, кількості, локативні предикати [5, 93–111], М.Всеволодова – п'ять: екзистенційний, акціональний, стативний (статальний), реляційний, характеризаційний [6, 136], Н.Д.Арутюнова – три: таксономічні, реляційні та характеризувальні предикати [8, 392].

Зібраний нами фактичний матеріал дає підстави до висновку про доцільність віднесення предикатів на ***-о (-е)*** до класу характеризувальних (за класифікацією Н.Д.Арутюнової) предикатів, які "вказують на динамічні і статичні, постійні і перемінні ознаки об'єкта" [8, 392]. Клас цей неоднорідний, у ньому, стверджує Н.Д.Арутюнова, особливе місце посідають оцінні предикати, а також предикати просторової і часової локалізації. Якраз їх позиції і здатні заміщувати прислівники обстежуваного різновиду: пор., наприклад: *Усе це* ***прикро,*** *справді, і ті млини, і втоплений шуряк (Л.Костенко); Усе* ***реально*** *і мороз чукотський (Л.Костенко)* і *Сонце* ***низенько,*** *вечір* ***близенько*** *(Н. тв.); Зірка* ***високо,*** *а вона* ***низько*** *(Б.Харчук),* де лексеми *прикро, реально* – це оцінні предикати, *низенько, високо, низько* – просторової локалізації, а *близенько* – часової. За денотативною класифікацією М.В.Всеволодової, згадані одиниці слід віднести до різних класів – екзистенційного і характеризаційного [6]. Презентантами різних класів предикатів (якості, просторових, часу) кваліфіковано їх і в класифікації І.Р.Вихованця.

Семантичні інтенції предикатних синтаксем, як відомо, визначають кількість і ролі субстанціальних синтаксем – суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних, локативних. Суб'єктні реалізують лівобічну валентність предикатної синтаксеми, тоді як решта – правобічну. Українські якісні прислівники на ***-о (-е)*** належать до розряду одномісних предикатів із лівобічним суб'єктним актантом. Його в обстежуваних конструкціях зазвичай презентують іменники з конкретним значенням – назви речей: ***Бочка*** *на ньому дуже зависоко (Б.Харчук),* назви осіб: ***Стефаник*** *далеко (Р.Іваничук),* деяких абстрактних понять: ***Тиждень*** *– це так небагато (Л.Костенко); Їдьте, поки* ***лихо*** *тихо (М.Стельмах).* У цій позиції зафіксовано також особові займенники: *Далеко* ***я*** *(Г.Тютюнник),* означальний і вказівний займенники в узагальнено-предметній функції: ***Все*** *було так несподівано (О.Чорногуз); Але* ***це*** *було недовго (Б.Харчук);* ***Це все*** *навмисно! (Б. Антоненко-Давидович);* прислівник: ***Зелено*** *– це свіжо, духмяно, ошатно* (приклад К.Г.Городенської); інфінітив: ***Думати*** *ж – завжди корисно (О.Чорногуз).* В.В.Богданов та М.В.Всеволодова називають їх дескриптивами – такими компонентами суб'єктного типу, які характеризують «семантему аргумента як носія властивості, вираженої предикатом» [2, 11; 6, 143].

Усі наведені речення підтверджують слушність думки, висловленої К.Г.Городенською, що невласне-предикативні прислівники "формують предикативне ядро з підметами відмінної категоріальної належності" [5, 203]. З погляду формально-синтаксичного такі предикати – складені іменні присудки, функцію зв'язки в яких виконує лише дієслово *бути*. При них досить регулярно вживаються підсилювальні і вказівні, а також видільні частки *же, так, це, ось*.

Якщо приглянутися уважніше до предикатно-суб'єктних сполук цих речень, то стає очевидною їх нетотожність: іменникові суб'єктні синтаксеми (назви істот та неістот) сполучаються зазвичай з предикатами часової та просторової локалізації, займенникові – з усіма згаданими різновидами характеризувальних предикатів, прислівникові та інфінітивні – з предикатами оцінної семантики.

Оцінка (моральна, прагматична, експресивна) названої інфінітивом дії, реальної чи потенціальної, завжди належить якійсь особі, якомусь суб'єктові – індивідуальному чи колективному. Навіть якщо мовець оцінює власні дії, то судить він про них з погляду суспільної думки, критеріїв, прийнятих в певному колективі, середовищі. Суб'єкт оцінки в такому разі або вкючає суб'єкт дії, або протистоїть йому. Вказівку на нього можуть містити вставні конструкції чи інші звороти, що засвідчують складнішу, полісуб'єктну, структуру таких побудов: *Та найкраще, здається, – досягнути лісу (В.Малик)*. Інфінітив у ролі підмета є, окрім іншого, носієм прихованої предикатності. Наш матеріал підтверджує висловлену Л.Д.Павліною думку, що в реченнях з суб'єктом-інфінітивом домінують предикативи зі значенням негативної або експресивної оцінки, в той час як предикативи зі значенням позитивної, неекспресивної оцінки вживаються у цьому виді висловлювань набагато рідше [10, 46].

У реченнях обстежуваного різновиду прислівники на *-о (-е)* не можуть вказувати на стан особи, при них неможливий аргумент у формі давального відмінка зі значенням суб'єкта, пор.: *А от жити твоєю наукою – важко (Ю. Мушкетик)* і ***Селянинові*** *вернути гроші дуже важко, вони самі прилипають до долоні (Ю.Мушкетик)*. В останньому реченні прислівник *важко* вказує на стан особи (селянина), разом з інфінітивом він утворює один компонент формально-синтаксичного рівня – головний член односкладного речення. Аргумент у формі давального відмінка – облігаторний елемент таких побудов.

Хоча аналізовані предикати належать до розряду одномісних, при них можуть уживатися (якщо цього вимагають обставини комунікації) правобічні актанти адресатного або об'єктно-локативного типу. Вони постають конституентами як семантично елементарних *(Село було недалеко* ***за щіткою сосен*** *(Ю.Яновський); Оце глибоко. А це ось мілко* ***поміж нас*** *(М.Вінграновський); Неприємно якось дивитися збоку, як мордують людину дрібними головльовськими утискам. А це буває частенько* ***в нашій школі*** *(Г.Тютюнник))*, так і неелементарних *(Ця ніч* ***мені*** *буде надовго – як рицарська давня балада (Л.Костенко))* речень. Поліпрозитивність моносуб'єктних речень виникає унаслідок формально-синтаксичних і структурно-синтаксичних трансформацій складних речень. Її маніфестують вторинні предикатні синтаксеми насамперед модального і атрибутивного типів, а також вторинні субстанціальні.

Модальні синтаксеми базуються на семантиці складнопідрядних речень із підрядною з'ясувальною: *Місяць,* ***здавалося****, був близько (Б.Харчук)* → *Здавалося, що місяць був близько; Нелегко,* ***кажуть****, жити на дві хати (Л.Костенко)* → *Кажуть, що жити на дві хати нелегко*. Вторинні атрибутивні синтаксеми вказують здебільшого на ознаку предметів – денотатів суб'єктних синтаксем: *Але* ***моє*** *горло високо, – і він підняв бороду, показавши на своє горло. – Не дістанеш (Б.Харчук)*. У цих реченнях зафіксовано також вторинні субстанціальні синтаксеми адресатно-об'єктного типу: *– Я вирішив прокласти її [дорогу] крізь університет. – Це похвально,* ***Джордже****, похвально (О.Чорногуз)*.

Особливий різновид серед обстежуваних конструкцій становлять речення, позицію предиката в яких заміщають якісно-означальні прислівники у формі компаратива і суперлятива, наприклад: *І далі* ***ближче й ближче*** *холодні багнети, сірі шинелі й барабанний дріб (Б.Антоненко-Давидович); Для нас* ***найголовніше*** *– ...отоваритися... (Л.Дениско); (Нелегко, кажуть, жити на дві хати). А ще* ***нелегше*** *– жить на дві душі (Л.Костенко)*. Як видно з прикладів, таким конструкціям властива інверсія.

В англійській мові теж функціонують речення з прислівником у функції предиката: *The sea is* ***not far*** *(недалеко) away. The houses are* ***near*** *(близько) each other. The clouds are very* ***high*** *(високо) today. The shelf is too* ***high*** *(високо) for me to reach*. У них позицію суб'єктної синтаксеми заміщує зазвичай іменник-назва конкретного предмета (речі). У межах предикатної синтаксеми прислівники зі значенням просторової локалізації взаємодіють із дієсловом-зв'язкою *to be*.

Еквівалентами українських речень із інфінітивом у позиції підмета та прислівником у позиції присудка є речення типу *It is difficult to find*, що виражають ставлення мовця до дії, вираженої інфінітивом. Одиниці на зразок *difficult, easy, strange, possible, possible*, що найчастіше вживаються у таких реченнях, – це прикметники аксіологічної семантики: *It is* ***difficult*** *to decide what to do; It is* ***easy*** *to answer this question; It is* ***strange*** *for him to wait for a long time; It is* ***possible*** *to go ther by plane; It is* ***impossible*** *to help him*. Автори "Довідника з граматики англійської мови" Г.В.Верба та Л.Г.Верба вважають, що інфінітив (також і герундій) у цих реченнях виступає в ролі підмета, функцію ж присудка виконує дієслово-зв'язка *to be* в сполученні з прикметником, а займенникові *it* приписується роль формального підмета: *It is not* ***easy*** *to write like this; It was* ***pleasant*** *sitting in the cafe; It was* ***fun*** *seeing the fox; It is* ***pleasant*** *to see you again; It is not* ***difficult*** *finding our way home* [4, 185].

Отже, двоскладні речення з прислівниковими предикатами на *-о (-е)* мають специфічні риси своєї структурно-семантичної організації, що забезпечує їм особливе місце в синтаксичній системі української мови. Їхні еквіваленти в англійській мові теж належать до особливого різновиду конструктивних утворень. В обох мовах за ними закріплені різновиди синтаксичної семантики.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистистике. – Вып. XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С. 79–128.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Автор. дис. докт. филологич. наук. – Ленинград: Ленинградский государственный ун-т им А.А.Жданова, 1977. – 31 с.
4. Верба Г.В., Верба Л.Г. Довідник з граматики англійської мови. – К., 1995. – С. 184.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Нак. думка, 1982. – 217 с.
6. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2000.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского языка. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684 с.
9. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов. – М.–Л.: Наука, 1964. – 291 с.
10. Павліна Л.Д. Актуальне членування і граматична природа речень з предикативом та інфінітивом // Мовознавство. – 1978. – 2. – С. 44–49.
1. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
11. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
12. Ч.Филмор. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1981. – Вып. X. – С. 369–495.

The article deals with the semantic and syntactical structure of Ukrainian sentences with the predicate exp by an adjectival form of adverb.

Keywords: *adverb, predicate, syntaxema, sentence structure.*

УДК 811,161,2
ББК 81.05 (2Ук)

Ігор Бачкур

СЛОВОТВІРНА СИНОНІМІЯ СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ У ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ
(на матеріалі короткого словника "Гуцульські говірки")

У статті окреслюється специфіка і своєрідність словотвірної синонімії суфіксальних іменників у гуцульських говірках, зокрема, відзначається розмаїття використання афіксів, які притаманні й літературній мові, але характеризуються в гуцульських говірках особливою валентністю, що сприяє урізноманітненню словотвірних типів гуцульського словотвору, та утворення дериватів зі специфічною словотвірною та лексичною семантикою. Усе це ще раз підтверджує системність гуцульського словотвору та його інтеграцію з системою словотвору літературної мови.

Ключові слова: *суфіксальний іменник, гуцульські говірки, словотворчий формант, словотвірна синонімія, синонімічна пара.*

Всеохопне вивчення національної мови неможливе без залучення до матеріалу дослідження її територіальних діалектів та говірок. У зв'язку з цим останнім часом актуальними є студії над мовою регіональних мовних утворень – говірок окремих сіл, районів, областей тощо. Так, сьогодні з'явилося чимало досліджень діалектів української мови, наприклад, присвячених питанням фонетики [6; 9; 15; 16 та ін.], лексики й фразеології [4; 5; 8; 13; 17 та ін.], словотвору [1; 2; 12; 21 та ін.], граматики [3; 6; 20 та ін.] тощо. Однак, незважаючи на велику кількість праць, поки що рано говорити про всебічне науково-лінгвістичне висвітлення особливостей того чи іншого говору.

Вивчення словотвірних особливостей суфіксальних іменників у гуцульських говірках дозволяє виокремити окрему словотвірну регіональну підсистему мови, яка відзначається своєю специфікою. Власне, усвідомлення словотвору як системи (а під терміном "система" ми розуміємо єдине ціле, частини якого перебувають між собою в закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв'язках та взаємозумовленостях) дає змогу досліджувати зв'язки та взаємовідношення між її елементами, серед яких, окрім відношень словотвірної похідності (твірне – похідне) та ієрархічних відношень (словотворчий формант – дериват – словотвірний тип і т. д.), між одиницями словотворчої системи мови, слід виділяти системні відношення іншої природи, які прийнято називати "альтернативними (паратактичними) відношеннями співіснування рівноправних з погляду їх системного статусу одиниць" [18. с.77]. Маються на увазі синонімічні, омонімічні та антонімічні відношення. Предметом нашої статті є синонімічні відношення у словотворі іменників в гуцульських говірках. Таке дослідження має за мету не тільки виявити особливості словотвірної синонімії в гуцульських говірках, а й підтвердити тим самим специфічність й унікальність системності гуцульського словотвору.

Питання словотвірної синонімії, яке вперше теоретично обгрунтував І. І. Ковалик [14], порушувалося переважно у зв'язку з вивченням лексичної синонімії, насамперед синонімічних відношень між спільнокореневими лексичними одиницями з різними словотворчими афіксами. У сучасній лінгвістиці спільнокореневі слова, які повністю або частково збігаються за значенням, досі не мають загальноприйнятого найменування. Їх називають спільнокореневими синонімами, словотвірними синонімами, варіантами, дублетами, лексико-словотвірними варіантами тощо. І. Ковалик так виокремлює явище словотвірної синонімії: "Різниця між лексичною синонімією і словотворчою суфіксальною синонімією полягає в тому, що в явищах лексичної синонімії маємо ряд одно- або близькозначних слів з різними словотворчими елементами (основами і суфіксами), у словотворчих синонімічних рядах наявні однозначні слова з різними словотворчими суфіксами при однакових словотворчих основах" [14, с.308].

У більшості наукових праць порушувалися тільки часткові питання словотвірної синонімії, причому здебільшого у зв'язку з вивченням лексичної синонімії, насамперед синонімічних відношень між спільнокореневими лексичними одиницями з різними словотворчими афіксами. В українському мовознавстві перші зразки таких досліджень запропонували Л. О. Родніна [19], Г. Х. Щербатюк [22], пізніше, до прикладу, – І. Т. Вербовська [7]. Вони зосередили основну увагу на проблемі співвідношення словотвірної і лексичної синонімії, на розмежуванні лексичної варіантності й синонімії тощо.

Матеріалом нашого дослідження послужили спільнокореневі різносуфіксальні іменники, зафіксовані в короткому словнику "Гуцульські говірки" за ред. Я. Закревської, яких налічується близько 140 одиниць. Розглянемо найтиповіші синонімічні пари словотвірних формантів.

© І. Бачкур

Найширше явище словотвірної синонімії репрезентовано в сфері похідних іменників, які вказують на назви осіб. Тут, зокрема, можливі такі поєднання словотворчих формантів:

іменники чоловічого роду

-ник / -овик (*бджільник / бджоловик* "пасічник");
-ан / -ач (*більман / більмач* "про людину, яка має великі чи випуклі очі");
-іст / -ар (яр) (*бубніст / бубняр* "музикант, який грає на бубні");
-арь / -енник (*бутинарь / бутинєнник* "лісоруб; той, хто працює у бутині");
-анин / ілник (*ваташанин / ваташілник* "особа, яка займається заготівлею лісу; лісозаготівельник");
-єр / івник (*гатєр / гатівник* "той, хто випускає воду на греблі (на загаті)");
–єн / єнин (*гір'єн / гір'єнин* "житель гір; горянин");
-арь / ерь (*єлевникарь / єлочерь* "пастух ялової худоби");
- Ø / -ник (*калягуз / калягузник* "поганий робітник; той, хто *калягузить*");
-ич / -ак (*родич / родак*);
-ак / -ун (*сліпак / сліпун* "той, хто погано бачить; сліпець");
-ан / -анец (*сміхован / сміхованец* "дотепник");
-єр / -иник (*смолєр / смолиник* "той, хто добуває смолу з дерева");
-аник / -ач (*сокотаник / сокотач* "сторож; той, хто *сокотить*");
-ар / -ник (*стадар / стадник* "пастух (стада) коней");
-ач / -альник (*товкач*$_3$ */ товкальник* "той, хто каструє худобу);
-арь / -ей (*торбарь / торбей* "жебрак");

Окремо заслуговує на увагу синонімія між простим та складним похідними словами, які вказують на осіб, наприклад: *сажерь / сажомет*. Така модель близька до загальномовних словотвірних моделей (пор.: *собаковод / собаківник, буряковод / буряківник*). Варто також звернути увагу на випадок, коли синонімічними виступають не спільнокореневі деривати з різними словотворчими формантами, а дериват та непохідне слово – *цуг / цугар* "візник лісу взимку". Очевидно, дериват був утворений пізніше, коли запозичене слово *цуг* адаптувалося мовою говірки й видозмінилося за допомогою словотворчого акту в межах поширеної моделі.

Меншою мірою репрезентовані синонімічні пари похідних іменників назв осіб жіночого роду, зокрема:
-ин(я) / -учк(а) (*байстриня / байстручка*);
-ин(а) / -к(а) (*білявина / білявка* "блондинка; білявка);
-ин-ищ(є) / -чур (*дівчинищє / дівчур* "дівчина-підліток");
-илк(а) / -івк(а) (*світилка / світівка* "весільна дружка, яка тримає свічку, *світить*");
-ачк(а) / -к(а) (*фіфачка / фіфка* "гонориста дівчина").

Як бачимо, унікальність словотвірної синонімії у сфері іменників-назв осіб у гуцульських говірках полягає передусім в тому, що жодна з пар синонімічних словотворчих формантів не повторюється двічі. На нашу думку, це підкреслює багатство гуцульського словотвору, його розмаїтість.

Як свідчить аналізований матеріал, деривати, утворені від спільної твірної основи з допомогою однофункціональних, але різнозвучних формантів, які заповнюють одну й ту ж семантичну позицію, практично не відрізняються своєю семантикою та функціонуванням, принаймні ані словник, ані наші спостереження цього не фіксують. У цьому, як бачимо, полягає ще одна особливості словотвірної іменникової синонімії гуцульських говірок, адже в літературній мові синонімічні деривати можуть розрізнятися передусім стилістичними характеристиками, а також конотаціями, емоційним забарвленням, частотою і сферою використання, і навіть семантично.

Окрім синонімічних пар однокореневих різноформантних дериватів у гуцульських говірках зафіксовано також місткіші синонімічні ряди, які можуть містити три та більше похідних іменників на позначення осіб, зокрема:
-Ø / -айник / -ар / -івник (*валах / валашайник / валашар / валашівник* „той, хто каструє худобу");
-ник / -ак / -ар / -ник / -ніст (*скрипичник, скрипак, скрипар, скрипник, скрипніст* „той, хто грає на скрипці; скрипаль");
-аник / -ачь / -аш (*трембітаник, трембітачь, трембіташ* „той, хто грає на трембіті; трембітар).

Як свідчить аналізований матеріал, суфікси, які використовуються в гуцульських говірках на позначення назв осіб, мають відповідники у літературній мові (безперечно, не беручи до уваги фонетичні варіації). Однак лексична семантика дериватів, утворених у літературній мові та діалекті, різна. Так, скажімо, поширений у літературній мові суфікс *-анин* в основному використовується для позначення осіб за їх територією проживання та національно-етнічною належністю (*полтавчанин, горянин, молдаванин, полянин, бойківчанин*) чи для утворення nomina agentis (*заробітчанин*). У аналізованому діалектному матеріалі цей суфікс використовується також і для утворення відсубстантивних похідних, значення яких можна сформулювати перифразою „той, хто грає на певному музичному інструменті" (*трембітанин*).

Варто також відзначити й специфічні афікси, не притаманні літературній мові, але засвідчені в гуцульських говірках на позначення осіб. Це, наприклад, суфікси *-аш, -ілник, -єнин* (*трембіташ, ваглашілник, гір'єнин*). Так, суфікс *-аш*, на нашу думку, відбиває тісну взаємодію гуцульської говірки й угорської мови, де він є доволі поширений. Саме цим, очевидно, пояснюється й наявність синонімічних дериватів з іншими афіксами, українськими (*трембіташ – трембітаник, трембітачь*).

Аналізуючи інші лексико-семантичні групи похідних субстантивів, які втягнені у сферу словотвірної синонімії, відзначимо кілька синонімічних пар та синонімічних рядів іменників, які називають істот, передусім тварин:
-ник / -няк (*дійник / дійняк* „дійна худоба");
основоскладання + -к- / -ушк (*жовтогрудка, жовточеревка / жовтушка* „назва птаха");
-Ø / -кул (*лой / лойкул* „самець отруйної змії");
о- ... -ківк(а) / о- ... -ок (*озимківка / озимок* „річне теля, яке перезимувало");
-ан(і) / -ул(я) (*рогані / рогуля* „рогата вівця", *храмані / храмуля* „хвора вівця");
-к(а) / -ак (*хрімка / хромак* „хрома вівця").
словоскладання / -ник / -ун (*щезби / щезник / щезун* „евфемізм до слова *чорт*").

Як бачимо, тут уже засвідчена не одинична модель, а модель, за якою утворюються дві словотвірно синонімічні пари: *-ан(і) / -ул(я)*. Це свідчить про її певну продуктивність саме в називанні овець, які для гуцулів відігравали величезну вагу в господарстві. Слід звернути увагу на утворення спільнокореневих синонімів різного граматичного роду, що, проте, не заважає позначати обома

дериватами тварин обох статей (*хрімка / хромак, озимівка / озимок*).

Серед іменників-назв неістот засвідчено також значну кількість поодиноких моделей словотвірно синонімічних пар та рядів. Наведемо приклади словотвірних синонімів субстантивів, які позначають конкретні предмети:
-Ø / -он (*авіза / авізон* „назва рослини");
-ник / -нич(і) (*афенник / афенничі* „ягідник; зарослі чорниці");
-ітк(а) / -атк(а) (*блискітка / блищатка* „блесна, рибальська снасть");
-ин(а) / -иц(і) (*будженина / будженицi* „копчене м'ясо");
-арк(а) / -арн(я) (*бужарка / бужарня* „місце, де коптять м'ясо");
-овин(і) / -ин(і) (*бураковині / бурачині* „поле, з якого зібрано буряки");
-овищ(е) / -ищ(е) (*ватровище / ватрище* „місце, на якому горіла ватра, вогонь");
-ель / -ик (*гибель / гиблик* „рубанок");
-ец / -чик (*гладунец / гладунчик* „глечик"; *городец / городчик* „квітник");
-як / -ух (*глевтяк / глевтух* „глевкий хліб");
-изнин(а) / -шін(а) (*даровизнина / даровшіна* „дарунок");
-ин(а) / ник (*вільшина / вільшник* „вільховий ліс");
-изнин(а) / -івщин(а) (*дідизнина / дідівщина* „спадщина після діда");
-ец / иц(а) (*дурец / дурица* „назва рослини");
-к(а) / -анец (*жвачка / жваканец* „жуйка, пережована їжа");
-ец / -ник (*жилавец / жилавник* „хліб з ячмінної муки");
-ачк(а) / -інк(а) (*жовтачка / жовтінка* „хвороба");
словоскладання / -єрь (*сажомет / сажерь*);
-єк / -юк (*кєслєк / кіслюк* „кисле молоко");
-нин(а) / -н(я) (*кіпнина / кіпня* „місце, де розтанув сніг");
-к(а) / -авк(а) (*кліпка / кліпавка* „повіка");
-ан / -ок (*ковбан / ковбок* „відрізаний кусок дерева, колода; пеньок);
-ник / цє (*кровник / кровцє* „звіробій (рослина)");
-ник / -іник (*кулешник / кулешіник* „горщик, у якому варять кулешу");
-нєк / -ник (*лознєк / лозник* „зарості лози");
-иц(я) / -к(а) (*ораниця / оранка* „рілля, зорана земля");
-Ø / -к(а) (*пай / пайка* „частина")
-ик / -ок (*пищик / пищок* „свисток");
-инец / -ниц(я) (*ріпинец / ріпниця* „місце, де росла картопля");
-ец / -ок (*скрутец / скруток* „скручений тютюн");
-ил(о) / -ильник (*ціпшло / ціпильник* „держак для ціпа").

Окрім синонімічних пар серед іменників конкретних назв, що позначають неістот, зафіксовані й кілька синонімічних рядів, зокрема:
-єнк(а) / -яс(а) / -яск(а) (*банєнка, баняса, баняска* „сокира");
-иц(я) / -івк(а) / -юх(а) / -илк(а) (*веселиця, веселівка, веселюха, весілка* „веселка");
-ар / -івник / -овець (*паскар, пасківник, пасковець* „посудина, в якій носили святити продукти, передусім *паску*, на Великдень");
за- ... -ечник / за- ... -ник / -ечник (*залижечник / залижник / лижечник*).

Невеликою кількістю дериватів репрезентована в аналізованому словнику словотвірна синонімія абстрактних іменників:
-Ø / -ість / -ость (*бана / банність / банность* „сум");
-Ø / -от (*гриза / гризота* „клопіт, журба; сварка);
-иц(я) / -авк(а) (*ляпавиця / ляпавка* „сльота").

Як бачимо, словотвірна синонімія в гуцульських говірках репрезентована великою кількістю моделей, які є в цілому непродуктивними. Наведені афікси у своїй більшості мають еквіваленти й у літературній мові, проте в діалектах вони відзначаються унікальною сполучуваністю, не характерною для літературної мови, адже поєднуються з такими твірними основами, з якими в літературній мові сполучаються інші словотворчі елементи, з одного боку, а з іншого, поєднуються з твірними основами, які притаманні тільки діалектному мовному оточенню. Це дає змогу надалі розглядати словотвірну синонімію не тільки в межах гуцульських говірок а на перетині діалектної та літературної мовної систем, що дасть змогу ще більше підкреслити специфіку діалектного словотвору (пор., напр.: літ. *трембітар* / діал. *трембітаник, трембіташ*; літ. *веселка* / діал. *веселиця, веселюха*; літ. *скрипаль* / діал. *скрипичник, скрипніст* та ін.; літ. *сліпець* / діал. *сліпак, сліпун* тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що в гуцульських говірках широко репрезентована словотвірна синонімія, яка відзначається особливостями, порівняно з літературною мовою. Зокрема, здебільшого словотвірні синоніми утворюють пари і тільки зрідка – синонімічні ряди, а також варто відзначити розмаїття використання афіксів, які притаманні й літературній мові, але характеризуються в гуцульських говірках особливою валентністю, що сприяє урізноманітненню словотвірних типів гуцульського словотвору, та утворення дериватів зі специфічною словотвірною та лексичною семантикою. Усе це ще раз підтверджує системність гуцульського словотвору та його інтеграцію з системою словотвору літературної мови.

1. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 763с.
2. Ашиток Н. І. Деривація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов / Н. І. Ашиток. – К.: В-тво Південно-Західної залізниці, 2001. – 203с.
3. Бекеш Н. Б. Граматична аналогія в говорах української мови (словозміна іменників) / Надія Богданівна Бекеш: Дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1994. – 204с.
4. Бичко З. М. Лексика наддністрянського говору: структурна організація та ареалогія / З. М. Бичко: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2002. – 39с.
5. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі / Михайло Васильович Бігусяк: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 17с.
6. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття / О. Д. Брошняк (Пискач): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 23с.
7. Вербовська І. Т. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови / І. Т. Вербовська: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2001. – 20с.
8. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті / Г. І. Гримашевич: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 23с.
9. Гринчишин Д. Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці села Потік Рогатинського

району Ів-Фр області / Д. Гринчишин // Діалектологічні студії. – Вип.5. – Львів, 2005. – С.29-38.
10. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. / Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298с.
11. Гуцульські говірки: Короткий словник / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України / Ярослава Закревська (ред.), Галина... Гузар (уклад.). – Львів, 1997. – 232с.
12. Дика Л. В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках поліссько- середньонаддніпрянського порубіжжя / Л. В. Дика: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 19с.
13. Івченко А. О. Фразеологія українських народних говорів: ономасіологічний, ареальний, етимологічний аспекти / А. О. Івченко: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2000. – 36с.
14. Ковалик І. І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Ковалик І. І. Вчення про словотвір: Вибрані праці. – Івано-Франківськ-Львів: Місто НВ, 2007. – 404с. – С.288-313.
15. Кобиринка Г. С. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках / Г. С. Кобринська: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 259с.
16. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 368с.
17. Миголинець О. Ф. Ботанічна лексика українських говорів Закарпатської області / О. Ф. Миголенець: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 24с.
18. Николаев Г. А. Русское историческое словообразование: теоретические проблемы / Г. А. Николаев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. – С.77.
19. Роднина Л. А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке / Л. А. Роднина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук - Киев, 1970. – 20с.
20. Сердюкова Т. І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослобожанських говірках / Т. І. Сердюкова: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 20с.
21. Шумицька Г. В. Словотвір апелятивних іменників у північнолемківських говірках української мови / Г. В. Шумицька: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський національний ун- т. – Ужгород, 2001. – 19с.
22. Щербатюк Г. Х. Общекорневые имена прилагательные в современном украинском литературном языке / Г. Х. Щербатюк: Автореф. дис. ... канд. филол. наук - Киев, 1974. – 18с.

A specific and originality of word-formation synonymic of suffix nouns in the Hutsul manners of speaking is outlined in the article, in particular the variety of the use of affixes is marked, what inherent and literary language, but is characterized in the Hutsul manners of speaking by the special valency, that is instrumental in diversifying of word-formation types of Hutsul word-formation, and formation of derivates with specific word-formation and lexical semantics. All it once again confirms the system of Hutsul word-formation and his integration with the system of word-formation of literary language.

Key words: *suffix noun, Hutsul dialect, word-formation synonymic, synonymous pair.*

УДК 81'42.111'01
ББК 81.2

Леся Ікалюк

ДО ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ ПОРІВНЯЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ ДАВНЬОАНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються аналітичні та синтетичні показники порівняльних відношень порівняльних конструкцій на матеріалі текстів давньоанглійської мови.

Ключові слова: *давньоанглійська мова, порівняльна конструкція, показник порівняльних відношень, аналітичний показник, синтетичний показник.*

Багатоаспектність явища порівняння привертала увагу науковців не тільки як категорія філософії та логіки [7; 2 та ін.], а також як мовна категорія [5; 8; 6; 9; 10; 11 та ін.]. У мові категорія порівняння передається за допомогою порівняльної конструкції, яка є чотиричленною і реалізує пізнавальний компаративний акт через мовне оформлення порівняльної семантики за допомогою суб'єкта порівняння, об'єкта порівняння, основи порівняння та показника порівняльних відношень. Слід зазначити, що порівняльна конструкція досліджувалася в сучасній англійській мові, однак, вона практично не вивчена в діахронічній площині. Відповідно, метою нашої статті є аналіз порівняльної конструкції у текстах давньоанглійської (д.-а.) мови, а саме показник порівняльних відношень.

Матеріалом дослідження слугувала суцільна вибірка порівняльних конструкцій з д.-а. текстів, об'ємом в 109910 слів, а саме «Exodus», «Daniel», «Christ and Satan», «Genesis» (написані на нортумбрійському діалекті монахом Кедмоном у VIII ст.), «Beowulf» (епічна поема VII чи VIII ст., складена на мерсійському чи нортумбрійському діалекті, але передана нам на уессекському діалекті в X ст.), «Guthlac» (написана в X ст.) та «Psalms» (50 перших псалмів перекладені королем Альфредом уессекським діалектом у IX ст., наступні 100 псалмів перекладені кентським діалектом у XI ст.). Загальна кількість відібраних одиниць становить 779 порівняльних конструкцій.

Як зазначено вище, структура повної порівняльної конструкції – чотиричленна; однак, один зі складників може бути відсутнім, оскільки реконструюється з контексту, проте, показник порівняльних відношень завжди присутній, тому що без нього порівняльна конструкція не може відбутися як така. Звідси, порівняльні конструкції поділяються на експліцитні та імпліцитні.

Експліцитні порівняння це ті порівняння, в яких присутні всі компоненти порівняльної конструкції. В імпліцитних порівняльних конструкціях відсутній один з компонентів. Так, С.Я. Александрова зазначає, що у порівняльній конструкції може бути відсутній об'єкт порівняння, який вона називає еталоном порівняння [1]. Таке явище характерне для порівняльних конструкцій з функціональними словами as if, as though, а також than if, as when. Вона пояснює це редукцією підрядних речень.

У свою чергу, Е. Г. Макєєва [4] зазначає, що поряд з експліцитними порівняльними конструкціями у мові існують конструкції, в яких ознака порівняння виражена імпліцитно. Тобто немає формально-граматичних показників ознаки, що порівнюється,

© Л. Ікалюк

вона виражається за допомогою логіко-семантичних показників.

Однак, порівняльні конструкції можуть також поділятися на експліцитні чи імпліцитні, зважаючи на мовне вираження показника порівняльних відношень. так званого функціонального слова або поверхневого морфосинтаксичного експлікатора. Так, І.К. Кучеренко, розглядаючи порівняльні конструкції в сучасній українській мові, поділяє їх на сполучникові (експліцитні) та безсполучникові (імпліцитні). Він називає такі засоби мови, які використовуються при утворені безсполучникових порівняльних конструкцій: орудний порівняльний, прислівникова структура з «по» (*по-качиному*), порівняльні звороти і речення та аналітична конструкція, що містить слова *бути схожим*, *здаватися* тощо, лексичне значення яких перекидає асоціативний місток між явищами [3].

Тому надалі, щоб уникнути термінологічної плутанини, порівняльні конструкції з усіма компонентами називатимуться експліцитними порівняльними конструкціями, порівняльні конструкції з відсутнім компонентом – імпліцитними порівняльними конструкціями, а показники порівняльних відношень порівняльних конструкцій в текстах давньоанглійської мови – аналітичними та синтетичними в залежності від мовних засобів їх вираження. У нашому дослідженні не застосовується поділ показників порівняльних відношень на експліцитні та імпліцитні, оскільки представлення порівняльних конструкцій з імпліцитними показниками не є репрезентативним у нашій вибірці.

Для того щоб визначити аналітичність та синтетичність показників порівняльних відношень д.-а. мови, був зроблений аналіз текстів д.-а. мови, який показав, що основними аналітичними функціональними маркерами порівняння є три д.-а. монолексеми – *swa, gelic, swylc*. Наприклад:

swa

(1) *Him byð* ***swa*** *þam treowe þe byð aplantod*
Him is as a tree which is planted
neah wætera rynum,
near of water flow
(Psalm 1: 3)

У прикладі (1) аналітичним показником порівняльних відношень виступає *swa*, однак у досліджуваних нами текстах присутні порівняльні конструкції із його варіантом *swa swa*.

gelice

(2) *Soðfæste men, sunnan* ***gelice,***
Truthful men sun alike
fægre gefrætewod in heora fæder rice
beautifully covered in their Father's kingdom
scinað in sceldbyrig.
shine in city of refuge (Christ and Satan, 306)

Приклад (2) містить порівняльну конструкцію з показником *gelice*; поруч з ним також вживаються варіанти – *anlic, onlic, ungelic.*

swa ... swa

(3) *Hafast þu gefered þæt ðe feor ond neah*
Have you accomplished that far and near
ealne wideferhþ weras ehtigað,
always and for long men will praise
efne ***swa*** *side* ***swa*** *sæ bebugeð,*
even as far as sea washes
windgeard, weallas.
home of winds waves (Beowulf, 1221)

Порівняльна конструкція у прикладі (3) вводиться за допомогою аналітичного показника порівняльних відношень *swa ... swa.* У досліджуваних нами текстах також зустрічаються його варіанти – *swa ... swa swa, swa swa ... swa.*

swylc(e)

(4) *Ic wæs geworden* ***swylce*** *se mann þe nanwuht*
I was made resembling the man that nothing
ne ne gehyrð, ne on his muðe næfð nane
not heard, not on his mouth lacks no
riht andsware
right answered (Psalm 37: 15)

Приклад (4) містить порівняльну конструкцію з показником *swylce*. Слід зазначити, що у текстах д.-а. мови зустрічається інший варіант його написання, а саме *swilce.*

eac swa ilce (eac swa ylce)

(5) *Gemilsta me nu, Drihten, forþam ic swince.*
Pity me now Lord because I am in trouble
Mine eagan wæron gedrefede and afærde
My eyes were troubled and frightened
for þinum yrre, and ***eac swa ilce***
for your anger and likewise
min mod and min maga
my spirit and my maw (Psalm 30: 10)

Порівняльна конструкція прикладу (5) вводиться за допомогою аналітичного показника порівняльних відношень *eac swa ilce*, який має й інший варіант написання – *eac swa ylce.*

swa swa ... swylce

(6) *Ic þonne* ***swa swa*** *deaf dyde* ***swylce***
I then just as deaf did likewise
ic hit ne gehyrde, and swugode
I it not heard and was silent
swa swa se dumba þe næfre his muð ne ontynð.
just as the dumb that never his mouth not ittered
(Psalm 37: 14)

Приклад (6) містить порівняльну конструкцію з показником *swa swa ... swylce*, який не має інших варіантів.

swa... swa...

(7) ***Swa swa*** *we geogeare hyrdon þæt God dyde be*
Just as we formerly fortified that God did with
urum fæderum, ***swa*** *we geseoð nu þæt he deð*
our parents so we provide now that he does
be us on þæs Godes byrig
with us on the God's dwelling
þe myclu wundru wyrcð
that much wonder performs (Psalm 47: 9)

У прикладі (7) порівняльна конструкція вводиться за допомогою аналітичного показника порівняльних відношень *swa... swa...*, варіантом якого виступає *swa swa... swa...* .

swa ylce swa

(8) *Hu ne eart þu min cyning and min Drihten,*
How not are you my king and my Lord
swa ylce swa *þu hiora wære, þu þe bebude*
like you their were you that stayed
hælo cuman to Iacobes cynne?
salvation to come to Iacobe's kingdom
(Psalm 43: 5)

Аналітичним показником порівняльних відношень у прикладі (8) є *swa ylce swa*, який немає інших варіантів.

swa... swylce...

(9) ***Swylce*** *on sumeres tid*
As in summer time
stincað on stowum stapelum fæste
smell in places stable firmly
wynnum æfter wongum wyrta geblowene,
joyfully over plains herbs blowing

hunigflowende.
honey-flowing
swa *þæs halgan wæs ondlongne dæg*
so that holy man the long day
oþ æfen forð oroð up hlæden.
until evening forth breath drew
(Guthlac, 1273)

Приклад (9) містить порівняльну конструкцію, яка вводиться за допомогою показника порівняння *swa... swylce...*, варіантом якого є *swylce... swa....*

anlice swa

(10) *Sete hi nu, min god, samod* ***anlice***
Make them now my God also like
swa *se wægnes hweol oþþe windes healm*
the of carriages weel or of wind straw
(Psalm 82, 34)

Аналітичним показником порівняльних відношень порівняльної конструкції прикладу (10) є *anlice swa*, який є своєрідним сполученням двох показників *anlice* та *swa*.

swylc... swylc...

(11) ***Swylc*** *bið wedera cyst,*
As is weather the best
swylc *wæs on þam fyre frean mihtum*
so was in the fire joyful of might
halgum to helpe
holy with the help (Daniel, 349)

У прикладі (11) знаходимо порівняльну конструкцію з аналітичним показником порівняльних відношень *swylc... swylc....*

Отже, три д.-а. монолексеми – *swa, gelic, swylc* – утворюють 11 аналітичних показників порівняльних відношень: *swa, gelic(e), swa ... swa, swylc(e), eac swa ilce, swa swa ... swylce, swa... swa..., swa ylce swa, swa... swylce..., anlice swa, swylc... swylc....* Беручи до уваги всі їхні варіанти, кількість аналітичних показників зростає до 19: *swa, swa swa, gelic(e), anlic, onlic, ungelic, swa ... swa, swa ... swa swa, swylc(e), eac swa ilce, eac swa ylce, swa swa ... swylce, swa... swa..., swa swa... swa..., swa ylce swa, swa... swylce..., swylce... swa..., anlice swa, swylc... swylc....*

Для утворення синтетичних порівняльних конструкцій використовуються такі функціональні маркери порівняння, як ступені порівняння прикметників та прислівників, давальний порівняльний та дієслово *genealæcan* (to be like), в загальній кількості – 3 синтетичних показника. Наприклад:

ступені порівняння прикметників та прислівників

вищий ступінь порівняння прикметників та прислівників

(12) *No ic on niht gefrægn*
Not I of night heard
under heofones hwealf ***heardran*** *feohtan,*
under heaven's dome harder fights
ne on egstreamum ***earmran***
nor on water-stream of a more desolate
mannon;
man (Beowulf, 575)

У прикладі (12) синтетичний показник порівняльних відношень представлений вищим ступенем порівняння прикметників – *heardran* та *earmran.*

найвищий ступінь порівняння прикметників та прислівників

(13) *hu afæstnod wæs feldhusa* ***mæst,***
how fastened was the tent the greatest
siððan he mid wuldre geweorðode
so he with glory honoured
þeodenholde.
the faithful (Exodus, 85)

Синтетичним показником порівняльної конструкції прикладу (13) виступає найвищий ступінь порівняння прикметників – *mæst.*

genealæcan

(14) *Ne beo ge na swylce hors and mulas,*
Not be also not even as horses and mules
on þam nis nan andgit.
in there is not none intellect
Þæra cinban þu scealt mid bridle and
The chin-bone you shall with bridle and
mid caman to þe geteon,
with muzzle to which make
swa ylce þu scealt þa men
likewise you shall the men
þe heora gelican beoð,
that their equals are
forþam hi elles ne ***genealæceað***
because they otherwise not are like
þinum willan.
your will (Psalm 31: 9)

Приклад (14) містить порівняльну конструкцію з синтетичним показником порівняння *genealæcan,* а приклад (15) представляє *давальний порівняльний* у якості показника порівняльних відношень:

давальний порівняльний

(15) *Word* ***spearcum*** *fleah*
Words like sparks flew
attre gelicost, þonne he ut þorhdraf
poison most alike as he forth uttered
(Christ and Satan, 161)

У текстах д.-а. мови кількість порівняльних конструкцій з аналітичними показниками порівняльних відношень становить 418 на відміну від кількості порівняльних конструкцій з синтетичними показниками порівняльних відношень, яка є меншою і складає 361. Це означає, що показникам порівняльних відношень порівняльних конструкцій д.-а. мови притаманне поверхневе морфосинтаксичне вираження.

Цікавими для вивчення є аналітичні показники порівняльних відношень, а саме *gelice* та *swa,* оскільки лише вони збереглися у сучасній англійській мові, дещо змінивши лише своє графічне зображення – *like* та *as,* відповідно. Вважається, що більш продуктивним показником порівняльних конструкцій в сучасній англійській мові є показник *like,* а показник *as* зустрічається рідше [6, с.22, 33].

Суцільна вибірка порівняльних конструкцій з показниками *gelice* та *swa* склала 372 прикладів; слід зазначити, що ми брали до уваги такі варіанти цих показників: *swa (swa swa), gelic(e) (onlic, anlic, ungelic), swa ... swa (swa ... swa swa), swa... swa... (swa swa ... swa...).* Показовим є той факт, що з 372 прикладів, з *gelice* – 74 порівняльних конструкцій, а з *swa* – 298, тобто частота використання цих показників цілком і повністю протилежна сучасній англійській мові.

Проаналізувавши використання показників порівняльних конструкцій в д.-а. мові та взявши до уваги той факт, що в сучасній англійській мові більш продуктивним показником порівняльних відношень є *like* на відміну від *as,* можна зробити висновок: разом з графічною зміною показників *gelice* та *swa,* змінилося також їх семантичне наповнення. Якщо в д.-а. мові першочерговим значенням показника *swa (as)* було значення порівняння, то з часом, ця

першість перейшла до показника *gelice (like),* що ще раз довело, що мова перебуває в постійній еволюції.

Кількісний аналіз порівняльних конструкцій в текстах д.-а. мови дав нам змогу прослідкувати за вживанням аналітичних та синтетичних показників порівняльних відношень не тільки у синхронному плані, а також і в діахронному. Так, у всіх століттях (VIII-XI) порівняльні конструкції вживалися як з аналітичними, так й синтетичними показниками порівняльних відношень. Однак, у відсотковому відношенні до загальної кількості порівняльних конструкцій аналітичність та синтетичність були змінними. Так, у VIII ст. 59,21% порівняльних конструкцій, що становить 135 порівняльних конструкцій із загальної кількості – 228, вживалося з синтетичними показниками порівняльних відношень, а саме з ступенями порівняння прикметників і прислівників. На другому місці за частотою вживання – аналітичний показник *swa* – 30,7% (70 з 228). У IX ст. першість відійшла аналітичному показнику *swa* – 43,89% (61 з 139), другими за частотою вживання є ступені порівняння прикметників і прислівників – 18,7% (26 з 139). У X ст. спостерігаємо зміну першості знову: найчастіше порівняльні конструкції вживалися з синтетичними показниками порівняльних відношень – ступенями порівняння прикметників та прислівників – 71,66% (167 з 233), за ними ідуть порівняльні конструкції з показником *swa* – 20,17% (47 з 233). Що стосується XI ст., то на першому місці за частотою вживання – аналітичний показник *swa* – 43,89% (79 з 180), на другому – аналітичний показник *gelic(e)* – 23,89% (43 з 180) і аж на третьому – ступені порівняння прикметників та прислівників – 16,11% (29 з 180).

Отже, в загальному, порівняльні конструкції в текстах давньоанглійської мови частіше вводяться аналітичними показниками порівняльних відношень, а не синтетичними (418 vs 361), проте, у кожному столітті, зокрема, частота вживання не була однаковою, причини такої відмінності стануть предметом нашого наступного дослідження.

1. Александрова С.Я. Структурно-семантическая характеристика сравнительных конструкций / на материале английского языка 16-17 веков / : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / С.Я. Александрова. – М., 1981. – 25с.
2. Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И. Бартон. – Минск : Издательство БГУ, 1978. – 127с.
3. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції в сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук / І.К. Кучеренко. – К., 1956. – 264 с.
4. Макеева Е.Г. О лексическом наполнении сравнительных структур с имплицитным признаком / Е.Г. Макеева // Актуализация содержательных и формальных языковых категорий в тексте. – Ташкент, 1988. – С. 66-70.
5. Мезенин С.М. Конструкции современного английского языка, имеющие значение сравнения : автореф. дисс. ... канд. филол. Наук / С.М. Мезенин. – М., 1969. – 23 с
6. Размахнина Н.К. Система сравнительных союзов по результатам статистического распределения / Н.К. Размахнина // В помощь преподавателям иностранных языков : Выпуск 7. – Изд-во «Наука», Сибирское отделение, Новосибирск, 1976. – С. 18-36.
7. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА, 1998. – 575с.
8. Черемисина М.И. Некоторые вопросы синтаксиса. Сравнительные конструкции современного русского языка (материалы спецкурса) / М.И. Черемисина. – Новосибирск, 1971. – 181 с.
9. Beck Sigrid. On the semantics of comparative conditionals / Sigrid Beck // Linguistics and Philosophy. – 1997. – 20. – P. 229-271.
10. Huddleston Rodney. Comparative constructions / Rodney Huddleston // The Cambridge Grammar of the English Language / [eds. Rodney Huddleston and Geoffrey K. Pullum]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 1097-1170.
11. Kennedy Christopher. Comparatives. Semantics of [Електронний ресурс]/ Christopher Kennedy. – Режим доступу : www-rcf.usc.edu/~pancheva/Kennedy(2006).pdf.
12. Rayner Manny. An Implementable Semantics for Comparative Constructions / Rayner Manny and Banks Amalie // Computational Linguistics. – 1990. – Vol. 16 (2). – P. 86-112.

The article deals with Old English analytic and synthetic indexes of comparative relations of comparative constructions.

Key words: *Old English, comparative construction, index of comparative relations, analytic index, synthetic index.*

УДК 811.161.2
ББК 81. 2УК

Світлана Дячук

ІВАН КОВАЛИК І ТЕРМІНОЗНАВСТВО

У статті висвітлено систему наукових поглядів професора І.Ковалика на процес термінотворення, досліджено внесок вченого у сферу українського і слов'янського термінознавства. У статті розкрито роль І.Ковалика у розбудові поняттевого апарату дериватології, проаналізовано погляди професора на питання ономастичного термінотворення, подано характеристику досліджень І.Ковалика у сфері технічної термінології.

Ключові слова: *Іван Ковалик, термін, термінознавство, термінологія, термінотворення, дериватологія, ономастика.*

Іван Ковалик — вчений-мовознавець, який залишив вагомі здобутки у ділянці словотвору, діалектології, лінгвостилістики та інших галузях. Високу оцінку науковій спадщині І.Ковалика сьогодні дають вчені В.Грещук, І.Ощипко, І.Кочан, Д.Гринчишин та ін. Уже з'ясовано теоретичну і практичну значущість наукових положень і поглядів професора І.Ковалика у становленні дериватології як самостійної науки (див. публікації В.Грещука), у сфері діалектології (стаття Я.Закревської [3,27-31]), лінгвостилістики (стаття І.Ощипко [3,20-26], І.Кочан [3,56-61]), лексикографії (стаття Л.Невідомської [3,14-19]) тощо. Але окремі питання наукової діяльності професора залишились ще не з'ясовані в повній мірі. Зрозуміло, що широкий спектр лінгвістичних зацікавлень вченого потребує в майбутньому і цілісного монографічного дослідження.

На сьогодні не вивчено питання ролі І.Ковалика у термінознавстві. Щоправда, у статті „Термінознавство на кафедрі української мови Львівського національного університету імені Івана Франка'' І.Кочан дає загальний огляд проблем українського термінознавства, над якими працював І.Ковалик.

Завдання нашої статті — дослідити внесок професора у сферу термінознавства, новизну поглядів та ідей вченого.

У сфері українського термінотворення Іван Ковалик розробляв такі питання:

1) вивчення проблеми терміна;

2) розбудова наукових понять і термінів дериватології;

3) впровадження системи одиниць емічного рівня в ономастиці і лінгвостилістиці;

4)загальнотеоретичні логіко-лінгвістичні засади технічної термінології;

5) порівняльно-типологічне вивчення українських термінів.

© С. Дячук

На період творчої наукової діяльності І.Ковалика припадає нова хвиля розбудови терміносистем, обговорення проекту „Українського ономастичного словника'' В.Німчука, робота перших міжнародних ономастичних конференцій тощо. Вчений-мовознавець широкого профілю, Іван Ковалик, ясна річ, не міг бути осторонь актуальних проблем українського термінознавства. Зауважимо, що поняття „термінознавство'' і „термінологія'' трактувалися деякими мовознавцями неоднозначно. Сам І.Ковалик пропонував закріпити за *термінологією* одне значення „науки про терміни'', а прикметник *термінологічний* використовувати виключно в значенні „той, що відноситься до термінології'', хоча в його статті „Структурна типологія українських фундаментальних лінгвістичних термінів на загальнослов'янському фоні'' бачимо спільне слововживання „термінологія'' і „термінознавство''. У сучасній лінгвістичній науці поняття *„термінологія''* має одне значення — „сукупність термінів, що входять в певну термінологічну систему'' [22,148]. За *термінознавством* же усталилось значення „науки про терміни'' [22,143].

Якщо брати до уваги той факт, що терміни становлять важливий елемент наукових теорій, концепцій, то, вивчаючи термінотворення вченого, можна осягнути глибини мовної свідомості науковця. Іван Ковалик теорію терміна розглядав у контексті своєї лінгвістичної концепції, в основі якої є виділення чотирьох видів дійсності — об'єктивної, пізнавальної, лінгвістичної і лінгвальної. „Концепція чіткого розмежування лінгвальної (мовної і мовленнєвої) та лінгвістичної дійсностей,— писав учений,— вимагає одночасно чіткого розмежування і відповідного системного термінування величини лінгвальної (мовної і мовленнєвої) дійсності, з одного боку, і поняттєвих величин лінгвістичної дійсності, з другого''[14, 89]. З цих диференційних позицій вчений розглядав термінотворення у межах різних дисциплін.

Основними принципами термінотворення, на думку професора, мають бути системність, цілісна єдність, моносемічність, однотипність словотворення. Виділено ним такі основні ознаки цього процесу: співвідносність між термінами і співвідносність терміна з поняттям, стилістична нейтральність, короткість, чіткість, мотивованість, словотвірна здатність. Цікавою, як відзначила І.Кочан, є пропозиція І.Ковалика порівняти поняття різних наукових напрямів, шкіл, звернути увагу на відношення поняття до різного роду знань про нього та зміни його дефініцій [21, 199]. Це можливе, на думку професора, за умови створення інституту термінознавства.

У сфері термінознавства вчений притримувався принципу системності, адже вимагав вивчення термінів в межах окремих „цілісних поняттєвих підсистем, мікросистем, блоків і навіть пар лінгвопонять'' [8, 108]. Поняття системності знайшло своє відображення у побудові Коваликової концепції *лінгворівнів і лінгвоодиниць.* У зв'язку з відсутністю цілісної теорії мовних одиниць вчений запропонував термін *лінгвеми* як узагальненої лінгвоодиниці, якій „підпорядковані видові поняття всіх рівневих мовних одиниць'' [13,5]. Такий підхід професора зберіг свою цінність і донині, адже сприяє глибокому пізнанню мови. „Лінгвема не є арифметичною сумою понять всіх рівневих лінгвоодиниць, а навпаки, являє собою генеральне лінгвістичне поняття, яке виявляється у підпорядкованих йому рівневих менш загальних лінгвоодиницях'' [13,6]. Професор визначив властивості і класифікацію лінгвоодиниць.

Найбільше уваги І.Ковалик приділив розробці наукових понять і термінів дериватології. На думку дослідника, цю дисципліну не можна назвати цілком самостійною, поки не вироблено спеціальної термінології для вираження всієї системи наявних словотвірних понять. Розбудова науково-поняттєвого апарату словотвору стала підґрунтям дериватологічної концепції професора І.Ковалика. Беззаперечним здобутком термінотворення вченого стало впровадження поняття *дериватеми* як базової субстанціональної одиниці словотвірного рівня. „Дериватеми, як узагальненому інваріантові, підлягають усі одноструктурні деривати'' [4, 35]. Поняття дериватеми у взаємозв'язку з конкретними дериватами, як відзначає сьогодні В.Грещук, „дало змогу чітко розмежувати дериваційні явища у сфері мови і мовлення...'' [1, 8].

Заслугою І.Ковалика у слов'янській дериватології є розробка теорії *словотвірного типу* як узагальненого словотвірного поняття найнижчого ступеня. Терміни, як відомо повинні виражати суть явища, а складність полягала в тому, що словотвірний тип неоднаково виявляється при різних способах словотворення. У дискусії, яка виникла зі словацьким ученим Яном Горецьким на IV Міжнародному з'їзді славістів, І.Ковалик обґрунтував ознаки, які визначили поняття словотвірного типу: „єдність лексико-граматичної природи та структурного характеру словотворчої основи і словотворчо-семантична єдність, характерна для певного розряду слів...'' [11, 267]. Як відзначає професор В.Грещук, помилковим є покликання на чеського граматиста Мілоша Докуліла як автора поняття словотвірного типу, який творчо використав праці І.Ковалика. У своїх дослідженнях зі словотвору професор І.Ковалик постає, за висловленням В.Грещука, „як оригінальний теоретик словотвору'' [2, 84]. Нововведення І.Ковалика стало загальноприйнятим у сучасній дериватології. Разом з тим, деякі вчені (О.Земська, О.Тихонов, Є.Карпіловська та ін.) вважають, що основною одиницею словотвірного рівня є похідне слово.

У ранніх працях професора з питань словотвору (50 — 60-і рр.) ще не були розмежовані терміни *„словотворчий'' і „словотвірний''*, що відповідало тенденціям розвитку молодої дисципліни. Слідуючи принципам термінотворення, І.Ковалик переосмислив сутність позначуваних понять. У статті „Словотворчий'' чи „словотвірний''?'', опублікованій 1981 року, вчений чітко диференціював ці терміни: „перший уживається на означення ресурсів мови, які беруть активну участь у процесі творення слів... Другий використовується виключно на позначення того, що має ...віднюшення до словотвору'' [18, 358]. Таким чином, сприяв нормалізації термінів словотвірного рівня.

У контексті розрізнення лінгвальної і лінгвістичної дійсностей І.Ковалик розширив словотвірну термінологію ще кількома термінами: *„афіксема''* (згадаймо лінгвема, дериватема), яка стала родовим поняттям *префіксеми* і *суфіксеми*, як афікс — родове поняття префіксів і суфіксів (напр., префіксема *від-* з префіксами *від-, од-, віді-, оді-*). „Узагальнену абстрактну афіксальну одиницю, яка підпорядковує собі усі афікси-омоніми, назвемо афіксемою...'' [17, 47]. Така позиція професора яскраво засвідчує його намагання розділяти часткове і загальне, видове і родове шляхом абстрагування індивідуальних рівневих лінгвальних одиниць. Всі можливі сумніви, чи не поглинуть численні *-еми* загальновживаний термін «морфема» розвіює сам автор. Іван Ковалик зауважує, що афіксеми лише фіксують різні вияви цієї загальної морфологічно-словотвірної величини— морфеми.

Спираючись на праці Л.Булаховського і В.Виноградова про питання лексичної і граматичної

омонімії. І.Ковалик запропонував ввести в науковий обіг три різні диференційовані лінгвістичні терміни: *омолексеми* (лексичні омоніми) та *омоморфеми*, які поділяються на *омофлексії* і *омоафікси (омосуфікси* та *омопрефікси)*. Вживані у лінгвістичній літературі терміни „лексичні омоніми'', „суфікси-омоніми'' та ін., на думку вченого, через словосполучну форму не придатні для утворення відповідного прикметника. Запропоновані нові терміни легко утворюють похідні форми: *омолексема —омолексичний, омоморфема — омоморфемний.*

Обґрунтування деяких питань діалектного словотвору підвело І.Ковалика до впровадження терміну *„слова-деривати''*, під яким професор розумів „ряд однозначних (семантично тотожних) діалектних словотворчих варіантів, які мають етимологічно спільну словотворчу основу (кореневу або похідну суфіксальну), але різні афіксальні елементи з нульовим елементом включно, напр., далечінь, далечина...'' [16, 377]. І сьогодні сучасна дериватологія активно використовує цей термін.

Авторству вченого належить уточнення поняття *словотворчого діалектизму* — це „такі семантично-тотожні деривати, в яких наявна етимологічно спільна основна словотворча частина слова, що може виступати самостійно чи поєднуватися з відповідним суфіксом, або й ускладнюватися другим коренем...'' [16, 374].

У ділянці словотвору І.Ковалик першим комплексно розробив науково-поняттєвий апарат, що став основою розвитку сучасної дериватологічної науки.

Велика увага вченого була прикута до молодої ономастичної науки, яка потребувала глибокого теоретичного осмислення. Проблемним питанням в ономастиці залишалася систематизація ономастичних термінів, адже на часі було створення словника українських і східнослов'янських ономастичних термінів. Розв'язком цієї проблеми вчений вважав перегляд системи ономастичних термінів у світлі концепції про лінгвальну і лінгвістичну дійсність. На думку професора, „змішування понять...є віддаленням від наукової істини'' [12, 253]. І.Ковалик пропонував закріпити у термінах опозиційне вживання словотворчих елементів *-ема/-ім*: *топонема — топонім, антропонема — антропонім, урбонема — урбонім* тощо. Вчений виходив з того, що елемент *-ема* є у термінах типу *фонема, морфема, просодема* і т.д. для утворення назв мовних величин, а утворення на *-ім* позначатиме власні назви. У сфері найменування ономастичних мікродисциплін професор пропонував зберегти узвичаєні назви на *-ік-а* і відповідно однорідні групи власних назв із кінцевим *-ія: антропоніміка — антропонімія*. Передбачав зміни і при творенні відносних прикметників: „від назв ономастичних дисциплін на -ік-а слід утворювати відносні прикметники за допомогою прикметникового суфікса *-іч -н -ий* (*антропоніміка — антропонімічний*) і одночасно у відносних прикметникових утвореннях до назв типу *антропонім* приєднувати прикметниковий суфікс *-н -ий* (*антропонім — антропонімний*)'' [5, 348]. Таким чином, не будуть сплутуватись об'єктивні лінгвальні факти із лінгвістичними поняттями про них.

Авторству вченого в сфері ономастичного термінотворення належать такі поняття: *ономатизація* загальної назви (перехід у власну), *деономатизація* власної назви (перехід у загальну), *трансапелятизація* (перехід у системі загальних назв), *трансономатизація* (перехід у системі власних назв). Всі свої зауваги в ділянці ономастики вчений вважав робочими пропозиціями, розуміючи важливість проблеми систематизації й кодифікації ономастичних термінів не тільки української, а й східнослов'янських мов.

У контексті системи величин етично-імічного рівнів (сфера мови і мовлення), на думку вченого, виникла потреба „підібрати терміни для позначення наукових лінгвістичних понять'' [5, 349], що виражатимуть наукові поняття цих величин. Професор запропонував використати префікс мета- (метамова, металінгвістика) для утворення таких термінів: *„метаантропонім* на означення наукового лінгвістичного поняття *антропоніма — метаантропонема* для означення наукового лінгвістичного поняття *антропонема* т.д.'' [5, 349]. Не всі сприйняли опозиційне розмежування І.Коваликом ономастичних термінів, хоча схвально відгукнувся про деякі ідеї видатний топоніміст Ю.Карпенко.

Пригадно хочемо зауважити (зі спогадів Михайла Худаша), що Іван Ковалик був толерантно виваженим у пошуку істини. Коли зав'язалась дискусія двох дослідників М.Худаша і П.Чучки з приводу правомірності вживання скорочених ономастичних термінів типу *топоформант, антропоформант* (чи не *топонімоформант, антропонімоформант*, бо йдеться про формант топоніма, антропоніма?), І.Ковалик як дериватолог повчально нагадав про запозичення із зарубіжної ономастики: „Адже прищепилися в нашому мовознавстві і стали загальновживаними терміни *субстантивація, субстантивований* замість *субстантивізація, субстантивізований*, аналогічно, як *колективізація, колективізований*, а не *колективація, колективований*'' [3, 186].

Чіткі дефініції професор дав і термінам *лінгвальний* і *лінгвістичний, термінний* і *термінологічний, синонімія* і *синоніміка* тощо.

Цікавою видається пропозиція І.Ковалика щодо перегляду термінів фразеології. Щоб вивільнитись від двозначності термінів, вважав доцільним ввести термін *„фраземізація''* для позначення процесу переходу нефраземного словосполучення у фраземне (замість „фразеологізація''), а термін *„фраземне значення''* замість „лексичного значення фразем''. Слушною вважаємо думку професора щодо заміни терміна „фразеологічний словник'' на *„фраземник''* (слово — словник, задача—задачник). Аналогічно пропонував поняття: *термінник* (словник термінів), *топонімник* (словник топонімів) і т.п.

Авторству І.Ковалика належать такі новотвори як *стилестатистика. типологічна лінгвостилістика.* Останній термін виник у зв'язку з вимогою вченого системного типологічного дослідження мови і стилю художньої літератури.

У сфері лінгвостилістики на позначення найменшої величини професор послуговувався терміном *експресема* (конкретний її вияв — *експресемоїд*), запропонованим В.Григор'євим у „Словнику мови російської радянської поезії''. У працях І.Ковалика експресема знайшла своє теоретичне обґрунтування: „Експресема як найменша одиниця словесно-художньої дійсності є елементом відповідних комплексів — мікросистем, що входять у систему всіх словесно-художніх засобів''[15, 378].

У контексті одиниць емічного рівня вчений ввів термін *стилістема* як величини на позначення стилістичного значення слова.

У термінознавстві Іван Ковалик відомий не тільки як автор нових лінгвістичних термінів, але й як вчений-теоретик. Професор розробив логіко-лінгвістичну проблематику технічної термінології у слов'янських мовах. Дихотомна проблематика, вважав, випливає з того, що система термінів виражає систему науково-технічних понять. Окремим питанням у лінгвістичній проблематиці професор виділив способи існування технічних термінів — у сфері мови і мовлення як двох

виявів лінгвальної дійсності, що випливає із загальної концепції вченого. Чітка диференціація комплексу питань кожної з проблематик, на нашу думку, стала орієнтиром у галузі технічного термінознавства і заслуговує розвитку на сьогодні.

Ученого цікавили питання типологічно-порівняльної характеристики термінів — зіставний опис словотвірних типів і моделей в українських і російських технічних терміносистемах, чому присвячено декілька статей: „Научно-технические термины в системе языка и речи'' (1971), „Українські технічні терміни на -ик, -ник, -альник, -ильник / -ільник, -овник/-івник, -чик, -щик, -тель, -итель, -ательу порівнянні з російськими''(1979), „Сучасні українські технічні терміни на -ач у порівнянні з російськими'' (1979).

Актуальним завданням термінознавства І.Ковалик вважав „детальне вивчення системи наукових лінгвотермінів в українській мові у порівнянні з термінами інослов'янських та неслов'янських мов'' [19, 43]. Тому присвятив деякі статті спостереженням за структурою лінгвотермінів: „Структурна типологія українських фундаментальних лінгвістичних термінів на загальнослов'янському фоні'' (1982), „Из наблюдений над структурой восточнославянских лингвистических терминов на общеславянском фоне''(1982). Як з'ясувалось, у термінах-словосполуках використовують, як правило, елемент *лінгвістика*, а типологічна структура слов'янських загальнолінгвістичних термінів — компактна терміносистема. Все ж, на думку І.Ковалика, таке дослідження потребує в майбутньому монографічного аналізу, який „виявить спільно-груповослов'янські та індивідуальномовні особливості лінгвістичної термінолексики'' [19, 44].

Визначним внеском І.Ковалика у термінознавство стала його праця у складі української комісії при укладанні двотомного „Словаря славянской лингвистической терминологии'' (Прага, 1977-1979 рр.). Роль І.Ковалика у цьому проекті, започаткованого Міжнародною комісією з лінгвістичної термінології, важко переоцінити. Поява словника такого рівня, як писав М.Жовтобрюх, — „визначна подія у слов'янському мовознавстві''[23, 77]. „Словарь интересен,— визнає Т.Канделаки, — и в плане разработки типологиии словарей системного типа и как образец отраслевого словаря гуманитарного плана''[23, 90]. Незважаючи на окремі зауваження науковців, висвітлені у збірнику „Славянская лингвистическая терминология''(К.,1984), Словник відіграв важливу роль у нормалізації і стабілізації лінгвістичної термінології слов'янських мов.

Досягненням І.Ковалика у сфері термінознавства можемо вважати формування системи наукових понять і термінів української дериватології, більшість з яких активно розвивають сучасну науку, обґрунтування основних принципів ономастичного термінотворення, загальнотеоретичних засад технічного термінознавства, діяльність у ділянці нормалізації всієї української мовознавчої термінології (в контексті славістичних тенденцій).

1. Грещук В. Дериватологічна концепція Івана Ковалика / В.Грещук // Ковалик І. Вчення про словотвір. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — Ч.1.— С.6—20.
2. Грещук В. Учений, педагог, людина (до 100-річчя від дня народження професора І.Ковалика) / В.Грещук // Українська мова.— 2007 — №1.— С.82—86.
3. Збірник праць і матеріалів на пошану Івана Ковалика. — Львів,2003.— 224с.
4. Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову / І.Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. — К.,1979.— С.5—55.
5. Ковалик І. До упорядкування системи українських ономастичних термінів / І.Ковалик // Ковалик І. Питання українського і слов'янського мовознавства. — Львів — Івано-Франківськ, 2008. — Ч.2.— С.342—350.
6. Ковалик И. Из наблюдений над структурой восточнославянских лингвистических терминов на общеславянском фоне / И.Ковалик // Вестник Львов. ун-та. — Серия филол. — 1982. – Вып.12.— С.26—30.
7. Ковалик І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах / І.Ковалик // Вісник Львів. ун-ту. — Сер. філол. — 1969. — Вип.6.— С.19—23.
8. Ковалик І. Методологічні основи систематизації і нормалізації східнослов'янських лінгвістичних термінів / І.Ковалик // Тези доп. респ. наук. конф „Науково-технічний прогрес і проблеми термінології''. — Львів, 1980.
9. Ковалик И. Научно-технические термины в системе языка и речи / И.Ковалик // Научный симпозиум „Семантические проблемы языка науки, терминологии и информатики'': материалы симпозиума, рефераты, аннотации. — М., 1971. — Ч.2.
10. Ковалик І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов / І.Ковалик // Ковалик І. Вчення про словотвір. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — Ч.1.— С.288—313.
11. Ковалик І. Про деякі питання слов'янського словотвору / І.Ковалик // Ковалик І. Вчення про словотвір. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — Ч.1.— С.261—287.
12. Ковалик І. Про мову і мовлення в діалектах і діалектології / І.Ковалик // Ковалик І. Питання українського і слов'янського мовознавства. — Львів —Івано-Франківськ, 2008. — Ч.2.— С.250—257.
13. Ковалик І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / І.Ковалик // Мовознавство. — 1982. — №1.— С.3—11.
14. Ковалик І. Про систематизацію українських ономастичних термінів / І.Ковалик // Укр. мовознавство. — 1980. — №8.— С.88—94.
15. Ковалик І. Про типологічну інтерпретацію художнього слова та вияв майстерності у Словнику мови творів І.Франка / І.Ковалик // Ковалик І. Питання українського і слов'янського мовознавства. — Львів — Івано-Франківськ, 2008. — Ч.2.— С.371—381.
16. Ковалик І. Словотвір і лінгвогеографія / І.Ковалик // Ковалик І. Вчення про словотвір.— Івано-Франківськ — Львів, 2007. — Ч.1.— С.369—380.
17. Ковалик І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. Лекції для студентів з порівняльної граматики слов'янських мов / І.Ковалик. — Львів, 1964.
18. Ковалик І. „Словотворчий'' чи „словотвірний'' ? / І.Ковалик // Ковалик І. Вчення про словотвір. — Івано-Франківськ — Львів, 2007. — Ч.1.— С.358.
19. Ковалик І. Структурна типологія українських фундаментальних лінгвістичних термінів на загальнослов'янському фоні / І.Ковалик // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов. і неслов. мовами: тези доп. — Ужгород,1994.— С.43—44.
20. Ковалик І. Сучасні українські терміни на -ач у порівнянні з російськими / І.Ковалик // Вісн. Львів. ун-ту. — Сер. філол. — 1979. — Вип.11.— С.11—17.
21. Кочан І. Термінознавство на кафедрі української мови Львівського національного університету імені Івана Франка / І.Кочан // Мовознавчі студії: матеріали конференцій. — Львів, 2002. — Т.13. — С.197—205.
22. Панько Т. Українське термінознавство / Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк. — Львів, 1994.
23. Славянская лингвистическая терминология: материалы засед. Международ. комиссии по лингв. терминол.— К., 1984.

The article deals with the system of scientific views of Professor I. Kovalik on the process of term creation, it also investigates the contribution of the scientist to the sphere of Ukrainian and Slavonic science of terms. The article throws light on the role of Professor I.Kovalik in the expansion of conceptional apparatus of derivatology (the science of word building), it also analyses the Professor's views on the problem of onomastics term creation and gives characteristics of his research in the sphere of technical terminology.

Key words: *Ivan Kovalik, term, science of terms, terminology, term creation, derivatology, onomastics.*

ЗМІСТ

КОГНІТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ

Віталій Кононенко. Етнокультурні конотації смислу ... 3
Марія Скаб. Психолінгвістичний експеримент як засіб верифікації результатів концептуального аналізу ... 6
Ярослав Яремко. Концепт *революціонізм* у концептосфері Івана Франка ... 9
Валерій Михайленко. Рангова концептуалізація в англійській мові ... 13
Роман Трифонов. Метамова свободи ... 15
Ольга Прудиус. Авторська мовна особистість крізь призму концепту *чистота* ... 18
Олена Кардащук. Семантико-когнітивний аналіз лексеми "ліс" у творах Ольги Кобилянської ... 22

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Василь Ґрещук. Семантика гуцульського діалектного слова в словнику "Лексика гуцульського говору в українській художній мові" ... 25
Микола Лесюк. Сучасне гуцульське мовлення у відношенні до української літературної мови ... 28
Михайло Бігусяк. Етнокультурні конотації у семантичній структурі обрядових термінів говірок Івано-Франківщини ... 32
Наталія Руснак. Творчий характер народно-розмовного мовлення буковинських діалектоносіїв ... 35
Галина Гримашевич. Структурна організація та семантика лексики народного одягу (на матеріалі середньополіських говірок) ... 38
Борис Коваленко. Діалектна основа жартівливих пісень з Поділля ... 42
Лілія Париляк. Роль та місце запозичених слів у складі гуцульської діалектної лексики ... 45
Тетяна Тищенко. Семантика номінації обрядодій східноподільського родильного обряду ... 48
Наталія Коваленко. Номінація обряду поховання в західноподільських і суміжних говірках ... 52

ЛЕКСИЧНА ТА СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА

Марія Голянич. Лексика сучасної української мови і політичний дискурс ... 55
Анатолій Нелюба. Словотвірна асиметрія і словотвірна семантика ... 59
Валентина Сімонок. Іншомовна лексика в українській мовній картині світу ... 62
Ольга Черемська, Ольга Масло. Українська народна казка як об'єкт лінгвістичного дослідження: лексико-семантичний рівень ... 65
Роман Бачкур. Релігійно-міфологічний чинник у формуванні словотвірних парадигм українських назв тварин і рослин ... 68
Ірина Кость. Номінація емоції гніву Іриною Вільде та Валер'яном Підмогильним ... 71
Альбіна Ковтун. Розширення лексико-семантичної структури назв богослужбових реалій у художньому мовленні XX ст ... 74
Ольга Афанасьєва. Лексико-семантичні девіації у текстах нормативно-правових актів ... 77
Наталія Павліківська. Назви рослин як основа для творення українських псевдонімів (на матеріалі літературно-мистецьких псевдонімів XX століття) ... 80

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ І КАТЕГОРІЇ, ЇХ ФУНКЦІЇ

Володимир Барчук. Проблема статусу безсполучникових складних речень ... 84
Ірина Кононенко. Семантико-синтаксичні типи іменних предикатів у слов'янських мовах ... 88
Олена Кульбабська. Основна предикатема як репрезентант первинної предикації в елементарному простому реченні ... 92
Світлана Шабат-Савка. Оптативне речення як засіб реалізації комунікативних інтенцій мови ... 96
Юлія Драч. Обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення ... 100
Інна Завальнюк. Нові функціональні вияви прислівних складнопідрядних речень у мові української преси початку XXI ст ... 102
Олександр Межов. Відмінкова периферія об'єктної синтаксеми в сучасній українській мові ... 105
Володимир Каленич. Атмосферні явища як денотати речень ... 108
Світлана Романюк. Структура загального відносного часу в українській мові ... 112
Тетяна Мороз. Вияви семантико-граматичної асиметрії роду на рівні субстантивованих слів ... 114

ЛІНГВІСТИЧНА ПРАГМАТИКА. ДИСКУРС

Флорій Бацевич. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування методологічних засад 118
Ніна Гуйванюк. Семантика і прагматика комунікативних одиниць у драматургійному тексті 121
Олена Переломова. Інтертекстуальність художнього дискурсу 125
Святослав Шевель. Епістолярний дискурс у системі комунікативних одиниць 127
Анастасія Колоколова. Повторна актуалізація мовних перифразів на позначення країн у сучасному українському дискурсі публіцистики 131
Галина Зимовець. Функціонально-прагматичні характеристики жанру інтернет-сторінки та роль ергонімів у її організації 134
Василь Денисюк. Діловий текст XVIII ст. як специфічна сфера функціонування фразеологізмів 137
Оксана Зелінська. Оповідні елементи у структурі барокової проповіді 141

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ: МОВНИЙ АСПЕКТ

Юлія Юсип-Якимович. Фоностильові засоби музичності в ліриці Миколи Філянського 145
Валентина Грещук. Гуцульська діалектна лексика в мові творів Ю. Федьковича 148
Наталія Вірич. Вікно в таємничий світ (поетика портретування в "Тореадорах з Васюківки" В. Нестайка) 152
Таїна Андрухова. Фігури стилістичного синтаксису у прозі Уласа Самчука 155
Олена Вірич. Символічні коди в романі М. Матіос "Солодка Даруся" 157
Ольга Козій. Словесні засоби змалювання постмодерного абсурду життя в повісті І. Чендея "Далеке плавання" 161
Ілона Романюк. Діалогічне мовлення мовців у повісті І. С. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я" 164

ТРИБУНА МОЛОДИХ

Галина Ліщинська. Відображення духовних і моральних цінностей людини в прізвиськах Івано-Франківщини 168
Віта Копильчук. Назви інструментарію для різьби та інкрустації деревини 171
Ірина Бокатенко. Семантичні різновиди невласне-умовних конструкцій: умовно-означальні, умовно-вставні, умовно-видільні, умовно-порівняльні 174
Галина Вишневська. Концепт *чорт* у поетиці Олександра Олеся 176
Наталія Дорогович. Експресивна наснага поезії українського резистансу (лексико-семантичний аспект) 179
Інеса Макар. Порівняльна характеристика вербальних сіток іменникових домінант у давньогрецьких романах I-III ст. н. е 183
Ольга Петрів. Обрядовий етноконцепт *Різдво*: лінгвокультурологічний аспект 187
Наталія Магас. Концептуалізація предикатів розуміння в контексті когнітивної лінгвістики 191
Маріанна Галюк. Способи і засоби реалізації словотвірних значень похідних, мотивованих відносними прикметниками 194
Яна Мудрак. Суб'єктно-об'єктна структура речень з фактивними предикатами 199
Ірина Тимофєєва. Репрезентанти семантики стану 202
Оксана Федурко. Українські двоскладні речення з прислівниковими предикатами та їхні англійські еквіваленти 204
Ігор Бачкур. Словотвірна синонімія суфіксальних іменників у гуцульських говірках (на матеріалі короткого словника **"Гуцульські говірки"**) 207
Леся Ікалюк. До питання розмежування показників порівняльних відношень давньоанглійської мови 210
Світлана Дячук. Іван Ковалик і термінознавство 213

CONTENT

COGNITIVE STUDY: STRUCTURE AND SEMANTICS OF A CONCEPT

Vitaliy Kononenko. Ethnic-cultural connotations of a sense 3
Mariya Skab. Psychological experiment as means of verification of conceptual analysis results 6
Jaroslav Jaremko. Concept *revolutionism* in Ivan Franko's conceptual sphere 9
Valeriy Mykhaylenko. Rank conceptualization in English 13
Roman Trifonov. Metalanguage of freedom 15
Olha Prudyus. Author's linguistic personality in the light of concept *cleanness* 18
Olena Kardashchuk. Semantic-cognitive analysis of the lexeme *forest* in works by Olha Kobylianska 22

PROBLEMS OF DIALECTOLOGY

Vasyl Greshchuk. Semantics of Huzul dialectal word in the dictionary "Lexicon of Huzul patois in Ukrainian fiction" 25
Mykola Lesiuk. Modern Huzul speech concerming with Ukrainian literary language 28
Mykhaylo Bihusiak. Ethnic-cultural connotations in the semantic structure of patois' ritual terms in Ivano-Frankivsk region 32
Nataliya Rusnak. Creative character of dialectians' national sponen language in Bukovina 35
Halyna Hrymashevych. Structural organization and semantics of folk clothes lexicon (on the material of Middle Woodlands patois) 38
Borys Kovalenko. Dialectical base of playful songs from Lowland 42
Lilia Paryliak. Role and place of borrowings in the structure of Huzul dialectal lexis 45
Tetiana Tyshchenko. Semantics of rite acts nomination in the East Lowland maternity 48
Nataliya Kovalenko. Nomination of burial ritual in the West Lowland and its neighbouring districts patois 52

LEXICAL AMD WORD-BUILDING SEMANTICS

Mariya Holianych. Modern Ukrainian lexicon and political discourse 55
Anatoliy Neliuba. Word-building asymmetry and word-building semantics 59
Valentyna Simonok. Foreign lexis in Ukrainian linguistic picture of the world 62
Olha Cheremska, Olha Maslo. Ukrainian folk tale as an object of linguistic studi: lexico-semantic level 65
Roman Bachkur. Religions-mythological factor in forming word-building paradigms of Ukrainian animal's and plant's denominations 68
Iryna Kost'. Emotion of anger nomination by Iryna Vilde and Valeryan Pidmohylny 71
Albina Kovtun. Widening lexico-semantic structure of the liturgical realities' denomination in recitation of the 20-th century 74
Olha Afanasyeva. Lexico-semantic deviations in the texts on regulatory and legal acts 77
Nataliya Pavlykivska. Denomonations of plants as the basis for the creation Ukrainian pseudonyms (on the material of literary-artistical pseudonyms of the 20-th century) 80

SYNTACTIC UNITS AND CATEGORIES, THEIR FUNCTIONS

Volodymyr Barchuk. The problem of asyndetic complex sentences 84
Iryna Kononenko. Semantic-syntactic types of nominal predicates in Slavic languages 88
Olena Kulbabska. Principal predicative as the representative of primary predication in an elementary simple sentence 92
Svitlana Shabat-Savka. Optative sentense as means of realization linguo-communicative intensions 96
Yulia Drach. Compulsory verbal components in formal-syntactic structure of a sentence 100
Inna Zavalniuk. New functional expressions of adverbial subordinated complex sentences in the language of Ukrainian press at the beginning of the 21st century 102
Olexandr Mezhov. Case periphery of objective syntacseme in modern Ukrainian 105
Volodymyr Kalenych. Atmospheric agents as the denotatums of sentences 108
Svitlana Moroz. Structure of general relative time in Ukrainian 112
Tatiana Moroz. Expressions of semantic-grammatical gender asymmetry at substantive level 114

LINGUISTIC PRAGMATICS. DISCOURSE

Floriy Batsevych. Linguistic pragmatics: an attempt to ground methodological principles ... 118
Nina Hujvaniuk. Semantics and pragmatics of communicative units in the dramatic text ... 121
Olena Perelomova. Intertextuality of belles-lettres discourse ... 125
Sviatoslav Shevel'. Epistolary discourse in the system of communicative units ... 127
Anastasiya Kolokolova. Reactualization of periphrases in modern Ukrainian discourse of publicism ... 131
Halyna Zymovets. Function-pragmatic features of an internet page genre and the role of ergonims in its organization ... 134
Vasyl Denysiuk. Dated to the 17th century business text as special sphere for idiom functioning ... 137
Oksana Zelinska. Narrative elements in the structure of baroque homily ... 141

THE LITERARY TEXT: LINGUISTIC ASPECT

Yuliya Yusyp-Yakymovych. Background means of musicality in Mykola Filiansky's liric poetry ... 145
Valentyna Greshchuk. Huzul dialect lexicon in language of Yurij Fed'kovych ... 148
Nataliya Virych. Window on misterious world (of poetics portraying in V. Nestayko's "Toreadors from Vasiukivka") ... 152
Tayina Andruhova. The stylistic syntax figures in the prose by Ulas Samchuk ... 155
Olena Virych. The symbolic codes in the novel by M. Matios "Solodka Darusya" ... 157
Olha Koziy. Verbal means of portraying absurdity of life in the I. Chendey's tale "Ocean navigation" ... 161
Ilona Romaniuk. Dialect speech of narrator in I. Nechuy-Levytsky's tale "Kaydash's family" ... 164

YOUTH FORUM

Halyna Lishchynska. Person's spiritual and moral values representatioan in nichnames of Ivano-Frankivsk ... 168
Vita Kopylchuk. Denomination of the set of instruments for woodwork carving and incrustation ... 171
Iryna Bokatenko. Semantic variety of importer-conditional construction: conditionally denoting, conditionally parenthetic, conditionally distinguisting, conditionally comparative ... 174
Halyna Vyshnevska. Concept *devil* in the poetics of Olexandr Oles' ... 176
Nataliya Dorohovych. Exspressive inspiration of Ukrainian resistance poetry (lexico-semantic aspect) ... 179
Inesa Makar. Comparative features of verbal net of substantive dominants in ancient breek novels dated to the 1st–3rd centuries AD ... 183
Olha Petriv. Ritual ethno-concept *Christmas*: linguo-cultural aspect ... 187
Nataliya Magas. Conceptualization of the presicates of understanding in a context of cognitive linguistics ... 191
Marianna Haliuk. Methods and means of word-building realization of derived units' meaning, motivated by relative and relative-qualitative adjectives ... 194
Yana Mudrak. Subject-object structure of the sentences with factive predicates ... 199
Iryna Timofeyeva. Representatives of state semantics ... 202
Oksana Fedurko. Ukrainian dual sentences with adverbial predicates and their English equivalents ... 204
Igor Bachkur. The word-building synonymy of the suffix-substantives in the Gutsulian dialects (on the material of the short dictionary "Gutsulian Dialects") ... 207
Lesia Ikaliuk. The questions of distinction the indexes of comparative relations in Old English ... 210
Svitlana Dyachuk. Ivan Kovalyk and terminology science ... 213

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ФІЛОЛОГІЯ
Випуск XXI–XXII
Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57.
Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника,
тел. 59-60-08.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Precarpathian National University named after V. Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University

PHILOLOGY
issue XXI–XXII
Published since 1995

НБ ПНУС
748305

Publisher's adress:
Precarpathian National University named after V. Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76000, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-74.

В авторській редакції
Комп'ютерна правка і верстка: Роман Бачкур

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підписано до друку 12. 10. 2009 р.
Формат 60x84/8. Папір ксероксний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 25.0. Тираж 200 прим. Зам. № 94.

Видавець
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
76000, м. Івано-Франківськ, вул. С.Бандери, 1, тел. 71-56-22
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718